

Сергій Плохій

ВЕЛИКИЙ ПЕРЕДІЛ

Незвичайна історія

Михайла

Грушевського

КРИТИКА

Український науковий інститут
Гарвардського університету

Інститут Критики

Serhii Plokhy

Unmaking Imperial Russia

Mykhailo Hrushevsky
and the Writing of Ukrainian History

University of Toronto
Press
2005

Сергій Плохій

Великий переділ

Незвичайна історія
Михайла Грушевського

Київ
Критика
2011

Книжка професора Гарвардського університету Сергія Плохія є першою спробою не тільки політичної, але також інтелектуальної біографії Михайла Грушевського на тлі ідейних колізій його доби. Життєвий і науковий шлях найвидатнішого українського історика ХХ століття розглянуто в контексті поразки та розпаду всеросійського історичного наративу і постання національної версії українського історіописання. Заперечивши «звичайну» схему руської історії, Грушевський витворив «незвичайний» на той час конструкт історії української, який започаткував переділ історичного простору між імперським і національними наративами і став передумовою розвалу спершу Російської імперії, а згодом Советського Союзу. Аналізуючи у своїй праці обидві ідентичності Михайла Грушевського – історика та політика, дослідник пропонує цілком нове бачення його ролі у підважуванні та руйнуванні імперської ідеї триєдиної російської нації та формуванні українського національного проєкту.

Авторизований переклад з англійської

Миколи Климчука

Перекладено за виданням:

Serhii Plokhy

Unmaking Imperial Russia.

Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History

(University of Toronto Press, ISBN 0-8020-3937-5)

Ув оформленні книжки використано світлини з фондів історико-меморіального музею Михайла Грушевського (Київ). На першій та четвертій сторінках оправи – світлина з демонстрації на Софійській площі в Києві 1 квітня 1917 року

Здизайнував обкладинку *Ярослав Гаврилюк*

Видання підготовано в рамках науково-видавничої програми

Інституту Критики і випущено у світ за сприяння

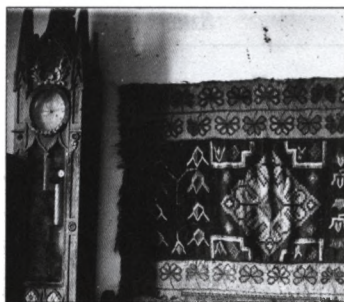
Українського наукового інституту Гарвардського університету

Усі права застережено.

Відтворювати будь-яку частину цього видання у будь-якій формі та в будь-який спосіб без письмової згоди правовласників заборонено

© Видавництво «Часопис “Критика”»,
український переклад, Київ, 2011

© University of Toronto Press, 2005

З м і с т

Слово до українського читача	9
Передмова	11
Вступ	15

Частина перша

Нація та імперія

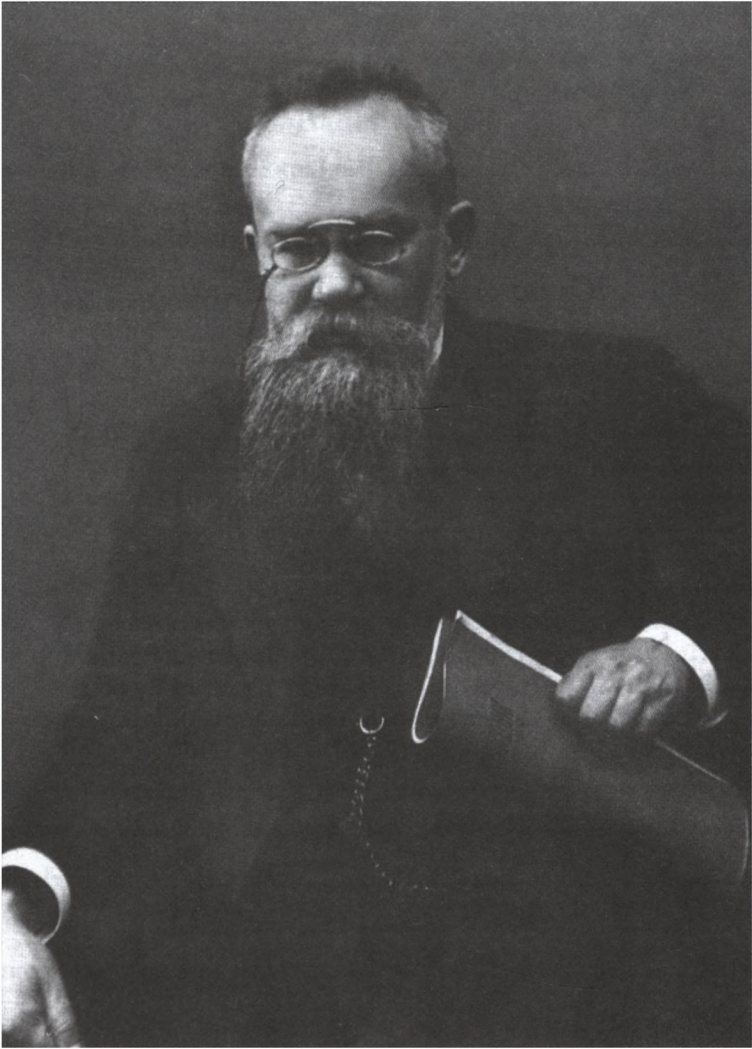
Р о з д і л 1. Історик як націєтворець	35
Становлення народника	39
У Габсбурзькій монархії	51
«Визволення Росії»	61
Між двома революціями	74
Народження України	83
Р о з д і л 2. Делімітація минулого	103
Підважити імперський наратив	108
Пошуки витоків	127
Змагання за Київську Русь	144
Р о з д і л 3. У пошуках національної парадигми	161
Шлях до нового наративу	165
Структура минулого	176
Історія нації	185
Козацький міт	199

Частина друга
Нація і клас

Р о з д і л 4. Червона Україна	221
На поклик Києва	224
Советський академік	237
Історик	257
«Контрреволюціонер»	267
Р о з д і л 5. Повернення у революцію	283
Революція	288
Нація	293
Герой	302
Маси й еліти	316
Держава	327
Р о з д і л 6. Клас проти нації	343
Марксистська історія і національний наротив	346
Мирне співіснування	364
Великий перелом	378
Демонтаж національної парадигми	393
Висновки	407
Додаток. Слідами останнього тому «Історії»	415
Примітки	423
Показчик	573
Список ілюстрацій і мап	598

*Моєму вчителеві
Юрію Андрійовичу Мицику
з вдячністю
п р и с в я ч у ю*

Слово до українського читача

У вересні 1903 року Михайло Грушевський, тридцятисемирічний професор Львівського університету в Австро-Угорщині, написав свою найвідомішу статтю. Наступного року вона вийшла друком у столиці сусідньої імперії, Санкт-Петербурзі, під заголовком «Звичайна схема “русскої” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства». Стаття була підсумком праці та роздумів молодого дослідника і заповітом нащадкам, адже він хворував і не сподівався на довге життя. Після виходу статті Михайло Грушевський прожив ще тридцять років і встиг не тільки цілком обґрунтувати у своїх творах критику «звичайної», тобто імперської, схеми історії східного слов’янства, але й вибудувати і популяризувати власну, «незвичайну», яка радикально переділила колишній імперський історичний простір й уможливила постання і повноцінний розвиток української історичної науки та модерної нації.

Книжка, яку Ви тримаєте у руках, є розповіддю про незвичайні, як на початок ХХ століття, історіографічні погляди молодого дослідника та громадського діяча, а ще про революційні зміни, що їх ті погляди спричинили в уявленнях його сучасників та нащадків про історію. Це є також розповідь про незвичайну історію Грушевського-людини, його шлях від сина одного з «обрусителів» окраїн Російської імперії до лідера української революції та символу нескореності української науки і культури за сталінізму. Те, як Михайло Грушевський писав історію, і те, як він її творив, досі зазвичай розглядали окремо. Усталився навіть погляд на нього як на геніяльного науковця і вельми посереднього політика. Ця книжка зводить дві іпостасі тієї самої людини – історика та

політика – докупи, щоби показати, як істориків та їхні уявлення про історію формувала сучасність, у кожного своя, і як ці уявлення змінювали та змінюють майбутнє.

«Великий переділ» уперше вийшов у світ 2005 року, англійською мовою, у видавництві Торонтського університету під заголовком «Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History». Я хотів би скористатися цією нагодою, аби подякувати всім, хто спричинився до перекладу та виходу книжки українською. Особлива подяка належиться моєму колезі Григорію Грабовичу за опікування проектом, відповідальному редакторові «Критики» Андрію Мокроусову за побажання, зауваги та проведення книжки через непростий і тривалий редакційний процес, а також людині, найбільш причетній до появи цього видання, – історикові та перекладачеві Миколі Климчуку. Я також щиро вдячний Українському науковому інституті Гарвардського університету за фінансову підтримку цього видання.

Сергій Плохій
Кембридж, Масачусетс
4 березня 2011 року

П е р е д м о в а

Відповідаючи на запитання, коли було почато цю книжку і хто найбільше допоміг мені в роботі над нею, я повертаюся думками на початок вісімдесятих років. Якось до мене, аспіранта Дніпропетровського університету, зайшов мій іще студентський науковий керівник Юрій Мицик із двома книжками в портфелі. Одна – дореволюційне видання «Ілюстрованої історії України» Михайла Грушевського, друга – «Лекції з історії української літератури» Миколи Зерова, видані 1977 року Канадським інститутом українських студій. Мій гість мав підстави думати, що за ним стежать після однієї бесіди, у якій він мав необережність висловитися про Сталіна. Він побоювався обшуку і хотів прибрати компрометаційні видання зі своєї бібліотеки. Я погодився «переховати» ці книжки у себе. Доти я вже читав Грушевського у спецсховах московських, київських і львівських бібліотек, але це була перша нагода не просто гарячково пробігти очима якийсь шматок під час коротких дослідницьких відряджень, а уважно прочитати цілу книжку вдома, розмірковуючи над тим, що читаєш. Книжка Грушевського стала для мене ніби одкровенням про українську історію – істиною, яку ховали офіційна історіографія і режим, що її підтримував. Це була моя перша зустріч з альтернативним поглядом на східнослов'янську історію, поглядом, який виходив далеко за межі російськоцентричного і сповненого класової боротьби наративу советської історіографії. Наукова привабливість такого бачення, той факт, що його було заборонено в СРСР, робило його особливо вагомим у моїх очах. Мені здавалося, я нарешті зрозумів, що таке історія України і як слід реконструювати советську версію, аби вона відповідала вимогам історичної науки.

На початку дев'яностих Канадський інститут українських студій, що видав ту другу принесену моїм колишнім викладачем «заборонену» книжку, запросив мене взяти участь у проєкті Центру ім. Петра Яцика з перекладу на англійську десятитомної «Історії України-Руси».. Я дістав можливість набагато ближче познайомитися з Грушевським і його працями та повною мірою оцінити його талант історика. Моя робота в тому проєкті також дала мені добру нагоду поставити у набагато ширший контекст той історичний наратив, який так вразив мене на початку вісімдесятих. Тепер я порівнював його не лише з блідим і вмирущим советським наративом останніх років існування СРСР, а й із кількома іншими наративами, з якими він узаємодіяв і змагався. Завдяки цій роботі я позбувся ілюзії, боцімто знаю, як має виглядати історія України, проте захоплення Грушевським та історіографічною революцією чи зміною парадигми, які він започаткував своїми працями, не зникло. Власне, текст цієї книжки постав із моєї роботи в проєкті з перекладу Грушевського.

Отже, перша подяка належить професорові Мицику за те, що він довірив мені свій нелегальний бібліографічний скарб. Я також удячний колегам, з якими працював у Центрі ім. Петра Яцика. В роботі над цією книжкою я чимало користав із їхньої підтримки й досвіду. Я особливо ціную поради директора Центру Франка Сисина та співпрацю з виконавчим редактором проєкту з перекладу Грушевського Уляною Пасічник. Окрему подяку складаю старшому редакторові проєкту Мирославу Юркевичу, котрий зредагував первинний текст моєї книжки і допоміг упоратися з численними редакційними та бібліографічними проблемами. Без його підтримки й заохочення я писав би цю книжку набагато довше. Працюючи над текстом, я щедро скористався дискусіями з колегами в Канадському інституті українських студій і на факультеті історії та класичних студій Албертського університету. Зенон Когут від самого початку енергійно підтримував задум цієї книжки. Іван-Павло Химка дав цінні поради, як поліпшити рукопис, а Богдан Клід і Андрій Заярнюк ділилися думками про східноєвропейську соціальну й інтелектуальну історію. Я також хотів би подякувати Пітерові Матилайнену, який завжди охоче давав раду з комп'ютерними негараздами, вірусами й авторвою нездатністю збагнути нові комп'ютерні системи.

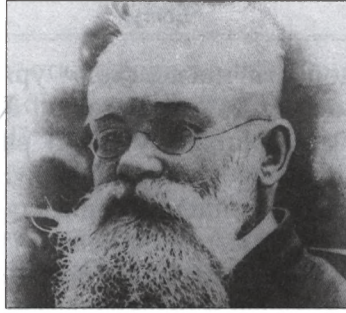
Перебування в Українському науковому інституті Гарвардського університету протягом весняного семестру 2002 року в ролі дослідника

на стипендії ім. Петра Яцика дало мені змогу не лише завершити перший варіант рукопису, а й скористатися з досвіду і порад Романа Шпорлюка, Любомира Гайди, а також Володимира Кулика й Олі Гнатюк, які були гостями-дослідниками інституту на стипендії ім. Євгена і Даймель Шклярів. Викладаючи на історичному факультеті в Гарварді навесні 2003 року, я мав корисні дискусії про свою книжку з Тері Мартином, Дейвідом Бранденбергером, Ериком Лором та Кетлін Мак-Дермот. Я також удячний за підтримку й заохочення з боку д-ра Романа Процика. Гіроакі Куромія прочитав рукопис, і його поради були вельми цінними. Окрема подяка належить Любомирові Винару за допомогу в удоступненні до недрукованих матеріалів, а також колегам в Україні, які ділилися зі мною знаннями з української й російської історії та історіографії. Я хотів би подякувати за поради Владиславові Верстюку, Олексієві Толочку й Наталі Яковенко. Я багато дізнався, спілкуючись із чільними українськими фахівцями з грушевськознавства – Русланом Пирогом, Юрієм Шаповалом, Василем Ульяновським та Ігорем Гиричем, а також із інтелектуальними лідерами й організаторами наукових конференцій, присвячених Грушевському та його історіографічній спадщині, – Ярославом Дашкевичем і Ярославом Грицаком. Окремі подяки слід скласти Геннадію Борякові, Людмилі Демченко і Галині Сварник за сприяння в доступі до архівних джерел у Києві та Львові.

Грант від Центру ім. Петра Яцика уможливив бібліографічні дослідження і редагування цієї книжки, а Стипендія академічних обмінів ім. Ярослави Дем'янчук-Пацлавської, яку надав мені Український науковий інститут Гарвардського університету, та грант від Інституту Кенана Міжнародного центру для науковців ім. Вудро Вілсона допомогли мені завершити цей проєкт. Я також хотів би подякувати Канадській раді з соціальних наук і гуманітарних досліджень за видавничий грант і Фонду катедр українознавства за фінансову допомогу у виданні цієї книжки. У видавництві Торонтського університету мені допомагали Сюзан Ранкур, Барбара Портер та Міріям Скі, за що їм велике спасибі. І, нарешті, я хотів би подякувати моїй дружині Олені, яка не лише заохочувала мене писати цю книжку, мирилася з моїми тривалими від'їздами в Україну й Гарвард, беручи на себе клопоти з нашими двома дітьми, а й упорядковувала мою хаотичну збірку конспектів і ксерокопій – не останню річ при написанні наукової праці.

В с т у п

Одинадцять видання «Британської енциклопедії», яке вийшло друком 1911 року і становило зріз західного знання про світ перед Першою світовою війною, представляло читачам Київ як російське місто¹. Якихось вісімдесят років потому, після розпаду СРСР, п'ятнадцяте видання енциклопедії (1993) писало про Київ уже не як про російське місто, а як про столицю України². Історію Києва у цих двох виданнях «Британіки» теж розглядали по-різному. Автори одинадцятого видання стверджували, що «історію Києва не можна розглядати окремо від історії Росії», і писали про нього як про місто, де були перша християнська церква, школа й бібліотека в Росії; натомість автори п'ятнадцятого видання говорили про Київ як про столицю Київської Русі – першої східнослов'янської держави³. За термінологічними змінами, що їх прийняли автори й редактори «Британіки», заступивши слова «Росія» і «російський» словами «Русь», «східнослов'янський» та «український», криються великі геополітичні й культурні зсуви, які відбулися у Східній Європі протягом так званого короткого ХХ сторіччя (1914–1991)⁴. Редакційні зміни відбивали також велику зміну парадигми у східноєвропейській історіографії – зміну, тісно пов'язану з геополітичними перетвореннями в цій частині світу.

Специфічна парадигма російської історії, кардинально трансформована в ході «короткого ХХ століття», була продуктом імперської російської історіографії. Імперська Росія, на відміну від своєї попередниці Московської Русі й наступниці Советської Росії, мала усталений погляд на себе як на багатоскладову націю. Тривалий час російські імперські еліти офіційно вважали, що російський народ утворюють три складники: великороси, малороси і білоруси. Цей погляд почав

формуватися після здобуття московським урядом східноукраїнських і східнобілоруських земель у другій половині XVII століття, а відійшов у минуле (принаймні на офіційному рівні) разом із кінцем правління Романових і революційним вибухом 1917 року. Революція поклала край імперській Росії і підірвала концепцію трискладової російської нації.

Демонтаж інституційної, інтелектуальної і духовної спадщини імперії почався, однак, не з більшовицької перемоги 1917 року і не нею закінчився. Імперія впала внаслідок краху панросійського проекту XIX і XX століття, який намагався витворити модерну російську націю на основі російської, української і білоруської етнічних груп. Імперська російська держава зазнала невдачі, намагаючись асимілювати українське селянство і перетворити його на росіян. Ця невдача – результат розвитку українського національного проекту, якому протягом революції та перших пореволюційних років вдалося перетворити більшість малоросійських селян на українців. Схожим шляхом пішли білоруси, залишаючи будівничим модерної російської нації лише великоросійське ядро. Імперська російська влада, яка досить рано усвідомила небезпеку розколу «загальноросійської народности», намагалася запобігти розвиткові українського руху. Двічі в другій половині XIX сторіччя влада силкувалася зупинити ширення «підривних» ідей у Південно-Західному краю (як тоді називали українські губернії імперії), забороняючи україномовний друк. Ці заходи виявилися марними. Зусилля русифікувати українське селянство через освітню систему були доволі слабкими, їм бракувало ресурсів і послідовності з боку уряду. Мало того, офіційна кампанія проти набагато очевиднішої небезпеки – польського впливу в центральній Україні, на Волині та Поділлі – потребувала допомоги українофільської інтелігенції, а тому врешті посилювала український рух у цих регіонах³.

Коли тиск на українських діячів у підросійській Україні посилювався, вони перебиралися в сусідню Австро-Угорщину, де габсбурзька влада набагато толерантніше ставилася до націєтворчих зусиль місцевих русинів, як тоді називали тамтешню етнічну українську людність. Наприкінці XIX століття русинські інтелектуали в Галичині та їхні одностайні на Буковині, так само як і колеги в Наддніпрянській Україні, розривалися між двома конкурентними національними проектами – імперським російським та українським. Іронія полягала в тому, що внаслідок заборони україномовного друку в Російській імперії українофільські націєтворчі ініціативи перемістилися в Галичину, а це допомогло місцевим українофілам здолати москвофільський національний проект у габсбур-

зькій державі. Галичина стала справжнім П'ємонтом українськості і готувала ґрунт для швидкої експансії українського проєкту в Російській імперії під час революції 1905 року та після неї. Ставка російського імперського уряду винятково на репресивні заходи дала вочевидь зворотний ефект⁶.

Поразка всеросійського проєкту, так само як і крах будь-якого іншого імперського проєкту, тісно пов'язана з демонтуванням, деконструкцією його історичного нарративу. Але і цей процес відбувся не за один день. Дезінтеграція російського імперського нарративу почалася з проникнення в історіографію романтизму й народницької ідеології. Новий імпульс вона дістала у 1890-х роках, коли було переглянуто спадщину «державницької» школи в російській історіографії, яка вже не задовольняла щораз більше істориків. Цей процес сягнув піку на зламі тридцятих років ХХ сторіччя, перед тим як сталінська доба спробувала зреанімувати російський історичний нарратив під назвою «Історія народів СРСР». Чотири десятиліття – від 1890-х до середини 1930-х – також стали доленосними для українського національного нарративу. Формування нової історичної парадигми, яка «знаціоналізувала» українське минуле й виокремила українську історію в осібну галузь досліджень, дала молодій нації метрику та біографію, що з ними можна було долучатися до ексклюзивного клубу модерних європейських націй. Як і слід було очікувати, делімітація минулого між Росією й Україною породила у ХІХ та ХХ століттях чимало сутічок, конфліктів і дискусій між окремими істориками й цілими історіографічними школами⁷.

Жоден історик не був тісніше залучений у цей процес і жоден не відіграв вагомій ролі у занепаді старого імперського російського нарративу й творенні нової української парадигми, ніж Михайло Грушевський (1866–1934) – одна з найвидатніших постатей українського національного руху кінця ХІХ – початку ХХ століття. До революції він брав активну участь у діяльності українських наукових, культурних і політичних організацій, а 1918 року став першим очільником незалежної української держави. Історик за освітою і покликанням, Грушевський отримав диплом Київського університету, де його науковим керівником був професор Володимир Антонович, знаний історик і засновник української «документальної школи». Спеціалізувався молодий дослідник із середньовічної та ранньомодерної історії України. По закінченні навчання Грушевський працював у Львівському університеті, де від 1894 року до початку Першої світової війни викладав українську історію. Він

очолював НТШ у Львові, Українське наукове товариство в Києві, головував в історичних установах ВУАН і керував там катедрою української історії. Грушевський зазнав переслідувань і за царату, і за советської влади. На початку 1930-х років його заарештували, а 1934 року він помер за нез'ясованих обставин, ставши справжнім мучеником української справи⁸.

Якщо застосувати до України періодизацію національних рухів, яку запропонував Мірослав Грох, стає очевидним, що Грушевський був чільною постаттю українського руху на всіх трьох стадіях його розвитку⁹. Будучи найвидатнішим українським національним істориком і відомим політичним діячем, він відіграв головну роль на стадії А (наукове зацікавлення), Б (патріотична агітація) і В (постання масового руху) почасти тому, що ці стадії взаємонакладалися або не збігалися в часі в різних частинах України. У житті Грушевського в цікавий спосіб переплелися багато різних періодів і напрямків українського національного руху. Учасник культурної та політичної боротьби у Львові кінця ХІХ – початку ХХ століття та важлива постать у дореволюційному й революційному Києві, він поринув у життя емігрантських кіл у двадцятих роках та в політичні події в Києві й Харкові у перше десятиліття советської влади. У той період Грушевський був чільною постаттю української культурної та політичної сцени в усіх цих центрах, і його роль у творенні модерної української нації та її погляду на саму себе, своє минуле й майбутнє годі переоцінити. Головна наукова праця Грушевського, якій він присвятив ціле життя, – «Історія України-Руси», десятитомний *magnum opus*, що виходив у Львові й Києві між 1898 і 1936 роками¹⁰. Вона охоплює часи від античності до середини ХVІІ століття і вважається найвищим досягненням модерної української історіографії. «Історія» була вагомим доказом зрілості української науки, а також потужним культурним і політичним аргументом на підтримку українських заяв про національну окремішність і, в підсумку, на користь політичної незалежності¹¹.

У цій книжці досліджено деконструкцію російського імперського нарративу та конструювання українського нарративу як засадничі елементи демонтажу російської імперської ідентичності і творення української національної свідомості. Розглядаючи ці питання крізь призму життя і праці Михайла Грушевського, я не обмежуюся означенням ролі історика як націєтворця, простежуючи лише його участь у тогочасних політичних процесах. У цій книжці я аналізую, як саме певні історіографічні кон-

цепції, що їх висував і просував Грушевський, стосувалися постановня нової національної ідентичности¹². Важко, ба навіть неможливо, переоцінити роль історії у формуванні, підтримуванні і, врешті-решт, дезінтеграції національної ідентичности. Кожна нація має свою оповідь, або наратив, і згода на тому, що становить собою ця оповідь, засадничо важлива, аби бути і залишатися нацією. Новочасність стала золотою добою історії, бо кардинально збільшила попит на оповіді, яких тепер потребували не лише монархи, царедворці й дипломати, як у домодерні часи, а незрівнянно численніші націєтворці, представники державних еліт і громадяни загалом. Історія, вбрана в національні шати і розподілена як наукова дисципліна за національними «квартирами», постачала націям їхні ексклюзивні оповіді, але також і надавала вкрай потрібну легітимацію самому їхньому існуванню¹³.

Щодо широко обговорюваної і неабияк дражливої теми конструювання національних ідентичностей, то початковим пунктом мого дослідження є ідея Бенедикта Андерсона про модерні нації як уявлені спільноти¹⁴. Я розглядаю деконструкцію та заміну імперських ідентичностей на ідентичності національні в контексті парадигми творення, руйнування та перетворення націй, що її Роман Шпорлюк запропонував як один із підходів до інтерпретації української історії¹⁵. Шпорлюкову тезу про те, що падіння однієї нації є початком іншої, я поширюю на царину імперської та національної ідентичностей і на історичні наративи. Мій підхід до взаємозв'язку історії та націєтворення, як впливає з попередніх завбав, зіперто на припущенні про те, що розвиток національної ідентичности потребує створення послідовного історичного наративу. Ще одне моє засадниче припущення полягає в тому, що «іншування» етнічних груп (часто доміантних), в опозиції до яких конструюють або реконструюють нову ідентичність, відіграє чільну роль у формуванні нових національних наративів¹⁶.

Історичний наратив я розглядаю як інтелектуальну структуру, що, за означенням Алана Манслоу, служить «основним засобом передачі й навіть творення історичного розуміння»¹⁷. У цій книжці я аналізую кілька історичних наративів, належних до двох основних категорій – імперської та національної. Советський історичний наратив становить окремий відлам, адже на різних етапах свого розвитку він у різних пропорціях містив чимало складників обох цих наративів. Кожен історичний наратив я розглядаю як продукт багатьох різних дискурсів, що їх я беру в найширшому сенсі – яко «спільний мовний простір», знову-таки за

означенням Манслова¹⁸. Взаємозв'язок між домінантним і домінованим/альтернативним дискурсами в Російській імперії і пізніше в Советському Союзі розглянуто тут як перемовини, в перебігу яких відбувається творення, підтримування та деконструкція різних історичних наративів¹⁹.

Аналізуючи занепад російського імперського наративу і постання наративу українського, я розрізняю російсько-українські стосунки у царині культури й ідентичности та стосунки Росії у цій галузі з неслов'янськими націями імперії. Саме перший комплекс стосунків я розглядаю в цій книжці. Кризу російського імперського наративу я пов'язую передусім із крахом імперського проекту створити одну модерну націю на основі трьох східнослов'янських народів тієї імперії. Стосунки Росії з неслов'янськими націями колишньої імперії я розглядаю лише під кутом зору советського історичного наративу, що намагався встановити спільну історичну ідентичність і для слов'янських, і для неслов'янських народів колишньої держави Романових – проект, майже повністю зігнорований російською імперською історіографією. Отже, коли я пишу про російську імперську історіографію і російський імперський наратив, я маю на увазі панівний історичний наратив Російської імперії, а не наратив, зосереджений довкола стосунків Росії з підлеглими народами імперії. Такого наративу просто не існувало, адже тогочасна російська історіографія ігнорувала історичний досвід неросіян, трактуючи цілу імперію як російську національну державу. Як справедливо завважив Андреас Капелер, «видатні російські історики XIX століття Ніколай Карамзін, Сергей Соловйов, Васілій Ключевський і Сергей Платонов, як і більшість істориків інших країн, писали національну історію»²⁰.

Мою інтерпретацію російсько-українських історіографічних стосунків XIX і XX століть у сенсі взаємозв'язку між різними історичними наративами зіперто на останні дослідження Стивена Величенка, Зенона Когута, Дейвіда Бранденбергера та Сергія Єкельчика²¹. Мій підхід прикметний тим, що на вершину великих історичних наративів я починаю сходити, відштовхуючись від одного автора, детально аналізуючи, як ці наративи взаємодіяли у працях Михайла Грушевського, безперечно, найважливішого гравця в цілому процесі. Мені дуже допоміг у моїх студіях той бум досліджень про Грушевського та його спадщину, що зчинився в останні роки. Почався він ще у 1960-х роках у Північній Америці, коли було засновано журнал «Український історик», офіційне видання Української історичної асоціації й один із головних засобів популяризації Грушевського та його ідей. Редактор цього журналу Любо-

мир Винар став чільним фахівцем із життя і творчости Грушевського та написав десятки статей про видатного науковця. Наприкінці 1980-х вийшла книжка Томаса Примака, перша англomовна наукова біографія Грушевського²². Ще у 1960-х роках українська спільнота задумала перекласти англійською десятитомну «Історію України-Руси», однак здійснення проєкту вдалося розпочати щойно у 1990-х, коли Центр українських наукових досліджень ім. Петра Яцика при Канадському інституті українських студій Албертського університету випустив у світ перші томи²³.

Розпад Советського Союзу та проголошення незалежности України у серпні 1991 року зробили Грушевського одним із головних героїв нової української держави. Великий історик, політик лівих поглядів, голова першого українського парламенту, якого справедливо вважали жертвою сталінізму, – для будівничих нової України Грушевський був ідеальною фігурою батька-засновника. Хоча його спадщину інтерпретували по-різному, Грушевського прийняли всі великі політичні сили України: від націоналістів і націонал-демократів праворуч до трохи зреформованих комуністів ліворуч. Владна еліта долучилася до творення культу Грушевського, вважаючи його першим президентом України, хоча насправді він був лише президентом Центральної Ради (за сучасною термінологією – її головою, або ж спікером)²⁴. У великих українських містах постали пам'ятники Грушевському, академічні інституції змагалися за право носити його ім'я, його портрет з'явився на українських грошах, на його честь перейменовували вулиці. Сьогодні парламент і уряд України розташовано на вулиці Грушевського²⁵.

Перетворення Грушевського із забороненого автора на національного героя породило величезний інтерес до цієї людини і його праць в академічних інституціях постсоветської України. Наклад окремих томів перевиданого десятитомника «Історія України-Руси» сягнув 100 тисяч примірників²⁶. Віднедавна почали видавати 50-томне зібрання творів Грушевського²⁷, а Сергій Білокінь, Леонід Зашкільняк та Ігор Гирич видрукували раніше недоступні щоденники і спогади історика²⁸. Останніми роками в Україні вийшло кілька монографій і сотні статей про Грушевського та його праці²⁹. Спецхови бібліотек, де за советського часу зберігалися твори Грушевського, тепер удоступнено. Так само відкрито архівні сховища, що містять численні матеріали про життя і кар'єру Грушевського, передусім у Советській Україні у 1920-х роках. Кілька розвідок, написаних на основі раніше недоступних архівних

матеріалів, вийшли в Україні протягом 1990-х. Серед найважливіших слід згадати книжку Руслана Пирога, ґрунтовану на документах з колишнього архіву ЦК КПУ³⁰. Павло Сохань, Василь Ульяновський, Сергій Кіржаєв і пізніше Оксана Юркова досліджували роботу Грушевського у ВУАН, головню на матеріалах із академічних архівів³¹. Завдяки зусиллям Юрія Шаповала та Володимира Пристайка почасті відкрилися колишні архіви КГБ, оприлюднено матеріали про переслідування та стеження таємної поліції за Грушевським. Сьогодні він, мабуть, один із небагатьох поміж тих, хто перебував під наглядом советських спецслужб, чию справу-формуляр з ОДПУ/НКВС вивчили й частково опублікували історики³². За останні кілька років солідний уже корпус української грушевськяни поповнили кілька інтерпретативних досліджень про історичні концепції Грушевського. Це історіографічні студії Віталія Тельвака та Віталія Масненка³³, а також книжка Володимира Ващенка – перший систематичний аналіз праць Грушевського з застосуванням постмодерністських підходів³⁴.

Відкриття архівів на початку 1990-х років та найновіші праці українських науковців чимало додали до нашого розуміння і самого Грушевського, і різноманітних контекстів, у яких він діяв протягом останнього десятиріччя свого життя. Досліджуючи стосунки між російським й українським історичними наративами, я часто мусив перетинати кордони на сучасній історіографічній мапі Східної Європи, де й досі старі підходи та дефініції, зіперті на імперіях і державах, ведуть бої проти енергійного наступу національної парадигми. Я вивчав сюжети й теми, які на цій мапі належать до історії Російської імперії й Габсбурзької монархії, російської революції та Советського Союзу. У цій книжці йдеться про всі ці розділи та підрозділи східноєвропейської й евразійської історії. У ній також зачеплено різноманітні теми з російської, української, білоруської, польської й австрійської історій. Дослідження кар'єри та діяльності Михайла Грушевського допомогло мені звести докупи історичні досвіди, що їх модерна історична наука дотепер розкладала на різних полицях.

Дослідження інтелектуальної біографії Грушевського і його наукової діяльності дає унікальну можливість по-новому подивитися на стосунки російської й української історіографій та ідентичностей у визначальні періоди їхнього розвитку. Воно також зачіпає чимало інших історіографічно важливих тем і, сподіваюся, допомагає в них розібратися. Серед головних тем, обговорюваних у цій книжці, – розпад

Російської й Австро-Угорської імперій, процес, до якого своєю політичною та науковою працею неабияк долучився Грушевський. Інший предмет моєї уваги – історія російської й української революцій, у яких Грушевський відіграв провідну роль як очільник першої автономної, а відтак і незалежної української держави у 1917–1918 роках. Культурна революція в СРСР і роль науковців та академічних установ у цьому процесі – ще один тематичний стрижень книжки. Не менш важливе поле дослідження – історія СРСР як багатонаціональної держави і роль советської політики коренізації (у випадку України – мовної та культурної українізації) у творенні советських інституцій та ідентичностей. Усі ці великі сюжети східноєвропейської історії кінця XIX і початку XX сторіччя так чи так фігурують у цій праці.

Досліджуючи роль Грушевського у конструюванні української історичної ідентичности, я часто зупинявся перед одним із «проклятих» питань модерної історіографії: до якої міри мій герой був упереджений у своїй інтерпретації історії і яким був зв'язок між фактами та парадигмою у його історіографічних побудовах? Від початку XX сторіччя, коли дехто з істориків відмовився від ранкіянського тлумачення історії jako дисципліни, що може описати минуле як-воно-було-насправді, дискусії між оборонцями історії як науки і їхніми опонентами-«релятивістами» досі збуджують історичний цех³⁵. Новий поштовх цим дебатам дав постмодернізм, спонукавши істориків-традиціоналістів захищати історію від «убивства» новими методами³⁶. В цій своїй праці, де відчувається певний вплив постмодерністських підходів (це показує мій опис методів дослідження), я намагаюся визначити, до якої міри інтерпретація історії Грушевським походила з його націєтворчої програми, на відміну від позитивістського вивчення джерел. Мої відповіді варіюють від випадку до випадку. Але під час роботи над цим проектом зміцніло моє початкове переконання: попри те, що на Грушевського впливала і керувала ним певна націєтворча програма, він величезною мірою долучився до розширення та поглиблення нашого знання про історію Східної Європи.

Ернест Ренан писав свого часу, що маніпулювання історією – важлива частина формування нації³⁷. На противагу йому національні історики XIX і XX століть загалом вірили, що пишуть нарешті правдиву історію і повертають історії своїх народів, узурповані тиранічними державами та панівними націями, їхнім повноправним власникам – націям, які прокинулися від тривалого духового сну. Національні історики XIX і початку XX століття, на відміну від своїх постмодерних нащадків, були

переконані у здатності виявити правду про минуле³⁸. Як зазначає Ентоні Сміт, перед національними істориками стояло подвійне завдання: забезпечити новопосталі нації стародавніми та славетними історіями, potwierдивши у такий спосіб їхні претензії на автономне чи незалежне політичне існування, а також представити ці історії по-науковому, аби їх визнали сусідні нації³⁹. Виконуючи це друге завдання, історики величезною мірою долучилися до розвитку історіографії як наукової дисципліни. Приклад Грушевського доводить, що деконструювання імперських наративів протягом ХІХ і на початку ХХ століття та просування наративів національних не лише розширили наші знання у царинах, які традиційно перебували в центрі уваги імперських історіографій, а й допомогли якісно їх змінити. Заміщення імперських парадигм національними історіографіями допомогло перефокусувати увагу істориків і суспільств з політичної на соціальну історію, з династій і держав на народи, з еліт на маси, з панівних націй на підпорядковані, розвиваючи у такий спосіб той тип історичного бачення, що його ми поділяємо сьогодні.

Насамкінець кілька слів про хронологічні рамки та структуру цієї книжки. Вона охоплює період від 1890 року, коли Грушевський видав свою першу наукову працю, до його смерті 1934 року. Цей період збігається з надзвичайно важливим етапом у розвитку російсько-українських стосунків загалом і російсько-українського історіографічного діалогу зокрема. В 1890-х роках на модерному політичному обрії вперше виникла ідея незалежності України. Тоді ж таки російська імперська історіографія зіткнулася з дедалі дужчим викликом із боку національних історіографій. 1934 рік у багатьох моментах став поворотним для советської історії. У політиці скінчилася доба відносного плюралізму всередині керівної партії та ствердився деспотичний сталінський лад, а вбивство Сергея Кірова в грудні того року розв'язало масовий терор. Того самого року стався кардинальний злам й у советській історіографії: відтак вона мала відповідати новій лінії, накресленій високим партійним керівництвом, що його уособлювали Іосіф Сталін, Андрей Жданов і невдовзі вбитий Кіров⁴⁰. Було покладено край автономному розвитку національних історіографій, – із них дедалі енергійніше почали виробляти російськоцентричну «історію СРСР».

Ця книжка складається з двох частин по три розділи в кожній. Перша частина присвячена взаємозв'язкам між імперським російським наративом й українською національною парадигмою. У першому розділі

Йдеться про біографію Грушевського, розвиток його політичних і культурних поглядів від часів навчання у Тифліській гімназії до моменту, коли він очолив незалежну українську державу. Наступні два розділи оповідають про взаємопов'язаний процес деконструювання російської імперської історії та конструювання українського національного нарративу. В другому розділі проаналізовано візію українського минулого в історичних працях Грушевського. Третій розділ сфокусовано довкола головних принципів і методів, що їх використовував Грушевський, конструюючи свій національний нарратив. Частина другу складають три розділи, де мовиться про точки дотику, конфлікти й узгодження між національною та класовою парадигмами російської й української історії за советської влади. У четвертому розділі розглянуто еволюцію політичних і культурних поглядів Грушевського протягом 1920-х – початку 1930-х років. У п'ятому розділі йдеться про переоцінку Грушевським головних проблем української історії на прикладі його потрактування Хмельниччини – теми, що її він досліджував упродовж цілої своєї понад тридцятилітньої наукової кар'єри. Шостий розділ розповідає про стосунки між російським марксистським, українським марксистським й українським національним історичними нарративами в перше советське десятиріччя. Тут проаналізовано процеси, які призвели до офіційного вилучення з обігу українського національного нарративу і зробили вкрай небезпечними спроби фахових істориків мислити Україну поза накинутою згори російськоцентричною історіографічною схемою.

Частина перша

Нація та імперія

Перетворена зусиллями Петра I, його сподвижників і наступників на модерну державу, Московська Русь стала називатися Російською імперією. Модернізація Росії відбувалася під імперським знаменом, і співіснування двох цілком розбіжних проектів під дахом однієї держави не могло не вплинути на інший тогочасний модернізаційний проект – формування модерної російської нації. 1721 рік приніс царю Петру новий титул – імператор, а країні нове означення – імперія. Петрові імперські надбання виглядають дрібними й неістотними на тлі територіяльних завоювань навіть його батька Алексея Михайловича, не кажучи про таких знаменитих попередників, як Іван III чи Іван IV Грізний. Дещо дивним у імперській ідеології Петра було також означування імперії в національних – російських – поняттях. Концепція нації, яка визначала європейську політику на початку XVIII сторіччя і до Росії потрапила як складник Петрового «комплекту» вестернізації країни, добре прислужилася Росії у змаганні із Заходом, бо допомогла означити і злегітимізувати її як особну націю-державу та змобілізувати її ресурси у протистоянні з європейськими державами. Втім, нова самопроголошена нація насправді й була імперією – багатоетнічним конгломератом, поєднанням численних етносів, культур і народів, зібраних разом владою московських царів, котрі стали відтепер російськими імператорами. Західну концепцію нації було накинуто імперії, незахідній з походження та характеру. Цей парадокс бентежитиме і Схід, і Захід не одне покоління¹.

Поміж російських імперських еліт була одна група, краще за решту підготована впроваджувати концепцію нації у Петровому царстві: вчені київські ченці, яких Пьотр прикликав на службу, аби ті допомогли йому

сформулювати і поширити нову західну ідеологію та приборкати головних опонентів – російську православну церкву і дедалі численніших старообрядців. Київські приборчники Петра, зокрема головний царів ідеолог Теофан Прокопович і фактичний очільник російської церкви Стефан Яворський, походили з Гетьманщини. До 1654 року ця територія перебувала під польською владою, і саме там в останні десятиліття XVI сторіччя почала розвиватися модерна концепція національної ідентичності. Там зазвичай уживали означення «російський» (згеленізований прикметник від «Русь») щодо місцевого українського населення, і там уперше в східнослов'янському світі було сформульовано ідею нації як чогось відмінного від держави (владна еліта Речі Посполитої була переважно католицькою за релігією і польською або литовською за національністю). Саме у зверненні до українців, чию лояльність Пьотр I намагався забезпечити після повстання гетьмана Івана Мазепи, вперше в царських прокламаціях зринуло слово «отечество». Прагнучи здобути прихильність імператора після Полтавської битви (1709), яка стала катастрофою для Мазепи і його союзника шведського короля Карла XII, Прокопович та ще дехто з київських ченців готові були перенести свою «Росію» з дніпровських круч на берег Неви і допомогти імперії з новою ідентичністю. Не дивно, що синів Малоросії (як називали Східну Україну в Російській імперії) ми бачимо серед найактивніших «націєтворців» у Росії XVIII століття. Імперсько-національна ідентичність, розвитку якої вони прислужилися, природно охоплювала і їх з їхньою батьківщиною, перетворюючи російську національну свідомість XVIII сторіччя на складне плетиво не лише національних й імперських лояльностей, а й лояльностей велико- та «малоросійських»².

Наприкінці XVIII століття більшість українських земель належала до імперії Романових. Лише Галичина, Буковина та Підкарпаття залишилися під владою Габсбургів, а решта українських теренів – від Луцька і Кам'янця-Подільського на заході до Харкова на сході – перебували в межах Російської імперії. З погляду націєтворення ці терени інколи поділяють на чотири великі групи, що, попри спільний етнокультурний характер, відрізнялися історичним розвитком, політичною традицією і соціальною структурою. Перший регіон, Лівобережна Україна, або ж Гетьманщина, до 1780-х років належав до автономної козацької держави, і лише він відповідав критеріям «давньої» нації (за дефініцією Андреаса Капелера): осібною етнічною групою зі своєю історією державности, самостійною політичною та культурною традицією і власним панівним кла-

сом³. Іншим регіонам України бракувало однієї або й усіх цих ознак. На Правобережній Україні польська шляхта панувала над селянами в політичному, економічному та культурному сенсі. Найсхідніший регіон, Слобідська Україна з центром у Харкові, хоча й закорінений у козацьке минуле, не мав історії політичної автономії. Панівний клас складався там із російських й українських дворянських родів, яким було підпорядковано етнічно українську селянську людність. У Південній Україні, довкола Катеринослава й Одеси, жило етнічно мішане населення. Хоча українське селянство становило тут більшість, загалом у регіоні політично, економічно та культурно домінували російські дворяни, чиновники і підприємці.

У XIX сторіччі Капелєрові «давні» нації мали помітну стартову перевагу у формуванні модерної національної ідентичності, і не дивно, що серед решти українських етнічних територій саме колишня Гетьманщина вела перед у національному «відродженні». Її чільну роль в українському націєтворенні увиразнює той факт, що два топоніми, на початку XIX сторіччя застосовувані винятково до цього регіону – Малоросія й Україна, поступово поширилися як частини різних національних дискурсів на всю українську етнічну територію⁴.

Хоча шляхта й духівництво Гетьманщини найактивніше поповнювали лави українофільського руху⁵, українське національне відродження почалося в перші десятиліття XIX сторіччя на Слобожанщині, де 1805 року було засновано Харківський університет і постала школа українських поетів-романтиків. Відтак відродження захопило Київ, де від 1834 року теж заіснував університет, що його першим ректором став Михайло Максимович, зачинатель модерної української історіографії. 1846 року в Києві виникло Кирило-Методіївське братство – перша українофільська політична організація, одним із її лідерів був інший український історик, Микола Костомаров. Поліція викрила братство і заарештувала його членів, але Київ, стародавня столиця Русі, розташований на кордоні колишньої Гетьманщини, адміністративний центр підросійських губерній Правобережної України, міцно ствердився в ролі столиці українського національного руху⁶.

Ідеї Кирило-Методіївського братства, яке бачило Україну, нарівні з Росією, у складі широкої слов'янської конфедерації, розвинули українофільські громади. Більшість громадівців підтримували народницьку ідеологію з наголосом на культурних потребах українського населення. Серед лідерів громадівського руху, який з часом поширився

в інших великих містах України, зокрема і в Одесі, були такі велетні національного відродження, як публіцист і політичний мислитель Михайло Драгоманов та історик Володимир Антонович, засновник київської «документальної» школи. Перенесення центру української діяльності з Харкова до Києва у 1830–1840-х роках збіглося з переходом національного руху від першого етапу, що його Мірослав Грох у випадку малих націй Європи означив як період збирання спадщини, до другого, який характеризується наростанням патріотичної агітації. Втім, дальшу експансію українського руху сповільнили дії уряду: від обмежень і заборон 1863 і 1876 років вживати українську мову до арештів і заслань українських діячів. Репресії проти кирило-методіївців, під цим оглядом, були лише початком⁷.

Українські активісти боролися за зміцнення національної ідентичності одразу на двох фронтах. Перший – російське суспільство й імперський уряд, який після польського повстання 1830 року заходився творити модерну російську націю. Другий фронт пролягав через саме українське суспільство, де переважали прихильники всеросійської спільності. У змаганні за творення української національної ідентичності елементи імперського дискурсу тісно взаємодіяли з елементами національного дискурсу не лише в тому сенсі, що національний дискурс протистояв імперському і навпаки, а ще й у тому, що два окремі національні дискурси і націєтворчі проекти конкурували між собою. Один проєкт, що його просували російські урядовці й дехто з лідерів українського суспільства, передбачав творення великої російської нації через трансформування російської імперської ідентичності XVIII сторіччя в модерну національну ідентичність на підставі великоруської культурної і політичної спадщини. За другим проєктом стояли українофіли, які мусили здеконструювати всеросійську імперську традицію, що розвинулася протягом XVIII століття, перебрати на себе її елементи, витворені попередниками-малоросіянами, і на цій основі побудувати осібну українську історію та ідентичність⁸.

В українському випадку проблему, зазвичай пов'язану зі звільненням націй від імперського політичного та культурного панування, ускладнювало переплетення російської й української ідентичностей – багато в чому виплід праці на користь імперії українських інтелектуалів XVIII сторіччя. Отже, перед українським національним рухом у Російській імперії поставали додаткові ускладнення: найрепресивніші урядові заходи, як-от Емський указ 1876 року, що забороняв україномовні видання, було ух-

валено з ініціативи українських кіл, які вважали себе та Малоросію частиною російської нації⁹. За винятком спадку козацької Гетьманщини, українські активісти мали зовсім небагато придатної політичної, культурної й історичної традиції, на якій можна було зіперти свій націєтворчий проєкт. Хоча спадщина колишньої Гетьманщини зіграла засадничу роль у народженні українського руху, вона мала і негативний бік. Як уже згадано, саме духівництво й еліта Гетьманщини були чільними будівничими російської імперської ідентичності. Анонімна «Історія Русів», поширювана у списках на початку ХІХ століття, втілювала суперечливу політичну традицію Гетьманщини. Вона наголошувала славне козацьке минуле й особливі права та привілеї лівобережної шляхти, але тільки з тим, аби допомогти українцям здобути почесне місце в політичній і соціалній структурі російської держави¹⁰.

Якби український рух не спромігся дати собі раду з проблемою множинної ідентичності, втіленої у політичній традиції Гетьманщини, на нього чигало вельми непевне майбутнє. Малоросійську спадщину слід було заадаптувати в такий спосіб, щоби створити винятково українську ідентичність. Це завдання було нездійсненним без конструювання окремого українського історичного наративу.

Розділ 1

Історик
як націєтворець

Ганс Кон, один із перших дослідників національних ідеологій, уважав, що східноєвропейський націоналізм кардинально відрізняється від західноєвропейського, бо зорієнтований на минуле. «Націоналізм на Заході, – писав Кон, – виріс зі спроби зробити націю політичною реальністю та зі змагань поточного моменту, без сентиментального озирання в минуле; націоналісти Центральної і Східної Європи з мітів минулого і мрій про майбутнє створили ідеальну батьківщину, тісно пов'язану з минулим і позбавлену безпосереднього зв'язку із сучасністю, та сподівалися, що вона якось стане політичною реальністю»¹. До запропонованого Коном розрізнення східно- і західноєвропейського націоналізмів багато дослідників цього регіону поставилися скептично. Знаний історик Г'ю Сетон-Вотсон рішуче заперечив тезу про те, що націоналізм у Східній Європі нібито «якось відрізняється від націоналізмів у Західній Європі, не має позитивних властивостей, які в попередні століття зробили західноєвропейські націоналізми прогресивною силою, і є чимось засадничо реакційним і шкідливим»².

Справді, пізніші дослідження європейських національних рухів довели, що використання історичних мітів і конструювання величного минулого були вагомими складниками націєтворчих процесів в обох частинах Європи³. Однак дослідників націоналізму в Європі і далі дещо спантеличує роль, яку відіграли історики в окреслюванні націоналістичних ідеологій і самих націй у східній частині континенту. Там, на відміну від Західної Європи, історики не лише постачали своїм націям славні традиції, а й перетинали межу між писанням і творенням історії, беручи безпосередню участь у мобілізації своїх націй та здобутті для них державности. Саме до таких східноєвропейських істориків, які успішно поєднували іс-

торичні студії з політичною діяльністю та служили національній справі, належить символ польського повстання 1830 року і лідер великої польської еміграції у Західній Європі Йоахім Лелевель⁴. Яко політичні діячі й автори східноєвропейських національних наративів увійшли в історію двоє видатних румунів: Михайл Когельнічану, відомий історик і міністр закордонних справ Румунії у 1870-х роках, та Ніколає Йорга, ще один знаменитий історик і румунський прем'єр-міністр у 1930-х роках⁵. Не був чужим історичній науці й професор філософії Карлового університету у Празі, перший завідувач катедри славістики в Лондонському університеті, а пізніше перший президент Чехословаччини Томаш Масарик⁶. Помітне місце істориків у боротьбі східноєвропейських націй за незалежність свідчить, наскільки важливим був поміж іншого історичний елемент у широкій справі руйнування імперій та конструювання націй у модерній Східній Європі. Під таким оглядом, національні проекти в цій частині Європи таки відрізнялися від подібних проектів на Заході. Іншою була тут і там і суспільна роль істориків.

Під багатьма оглядами Михайло Грушевський ідеально відповідає портретові східноєвропейського історика – будителя пригнобленої нації. В Україні він розвинув традиції політичної діяльності, закладені попередніми поколіннями фахових істориків. Микола Костомаров, автор першої наукової монографії з української історії, написав також першу політичну програму українського руху і, як уже згадано, очолював таємне Кирило-Методіївське братство⁷. Університетський навчитель Грушевського, професор Володимир Антонович, був лідером Київської Громади⁸. Активну участь у політиці брали молодші колеги Грушевського: Дмитро Дорошенко, автор першого дослідження з української історіографії (1923) і виданих у 1920–1930-х роках популярних історій України, а також міністр закордонних справ в уряді гетьмана Павла Скоропадського (1918)⁹; Вячеслав Липинський, головний ідеологічний опонент Грушевського у 1920-х роках і лідер «державницької школи» в українській історіографії, а ще посол уряду Скоропадського в Австрії¹⁰. Грушевський – лише один із багатьох українських істориків, які брали участь в українському національному русі, але його політична вага і наукові досягнення, поза сумнівом, найбільші.

Життя і діяльність Грушевського добре ілюструють взаємозв'язки між націєтворенням та історієписанням у Східній Європі кінця XIX і початку XX століття, а тому представляють особливий інтерес для дослідників краху імперій і становлення національних держав у цей час-

тині світу. Маючи на увазі цей ширший контекст, далі я розгляну життя і політичну діяльність Грушевського до революції 1917 року з наголосом на розвитку його політичних ідей, зокрема на еволюції його поглядів на російсько-українську ситуацію. Цей розділ розповість про Грушевського, починаючи з років його навчання у Тифліській гімназії і Київському університеті до обіймання катедри у Львівському університеті та входження в український рух у Габсбурзькій і Російській імперіях, апогеєм якого стала його роль у революції 1917 року і виникнення незалежної України. Елементи інтелектуальної біографії Грушевського формують тло для розуміння еволюції його історичних поглядів, про які йтиметься в наступних розділах.

Становлення народника

У часи своєї довгої академічної і політичної кар'єри Михайло Грушевський ніколи не забував свою малу батьківщину – місто Холм (Chełm) на польсько-українському етнічному прикордонні, терен боротьби кількох націоналізаторських проєктів у ХІХ і протягом кількох десятиліть ХХ сторіччя. Грушевський часто звертався до проблеми Холмщини у своїх статтях та історичних студіях, заявляючи українські права на цю територію.

Михайло Грушевський народився у Холмі 17 (29) вересня 1866 року. Час і місце його народження дуже символічні для історії українського національного руху. Його батько, Сергій Грушевський, як і більшість його співвітчизників, приїхав до колишньої «Конгресувки» в рамках урядової програми русифікації цього регіону після польського повстання 1863–1864 років. Несподівано для уряду деполонізація української етнічної території допомогла вижити в імперії українському рухові. Чимало урядових службовців, відряджених до «Конгресувки» у 1860-х роках, мали українофільські симпатії. Це стосується і тих, хто, як Сергій Грушевський, приїхав учителювати на Холмщину на запрошення голови місцевої шкільної адміністрації Теофана Лебединцева (1828–1907), згодом видавця українофільського журналу «Киевская старина»¹¹. Серед кадрів, набраних Лебединцевим на Холмщину, був один із майбутніх літературних учителів Грушевського, знаменитий український письменник Іван Нечуй-Левицький¹².

Сергій Грушевський походив із сім'ї православного священика з Чигиринщини. Завдяки численним перевиданням його підручника

церковнослов'янської мови він став відомим, ба й заможним. Навіть прослуживши більшу частину своєї кар'єри на Північному Кавказі (родина переїхала туди з Холма 1869 року), він глибоко відчував своє українське коріння і передав дітям свою любов до України та її культури¹³. «Між іншим – живе прив'язання до української стихії, котру я пам'ятаю в собі дуже рано, я, очевидно, в цілості мушу записати до спадщини батька», – зізнавався Грушевський у своїх спогадах¹⁴. Його мати, Глафіра Опокова (Опоцкевич), народилася в сім'ї, що якийсь час тяжіла до польської культури. Вона отримала освіту польською і російською мовами, але знала українську і говорила нею. Навчати Михайла мати почала вдома, взявши за підручник російську граматику¹⁵.

Попри збережені родинні зв'язки з Україною й українською культурою, юний Грушевський виростав у російському мовному й культурному середовищі. У 1880 році батьки відвезли Михайла до Тифліса (сім'я жила тоді у Владикавказі) в російську класичну гімназію. Там він жадібно читав російську і західну літературу, зокрема Васілія Жуковського, Міхаїла Лермонтова й Івана Тургенєва – його улюблені автори на той час, а також Байрона, Емілія Золя, Альфонса Доде й Леопольда фон Захер-Мазоха¹⁶. Хоча це здається парадоксальним, але роки, проведені Грушевським у Тифліській гімназії як ніщо інше прив'язали його до далекої батьківщини. Саме в ті роки його зацікавлення Україною під впливом публікацій із української та російської історії і літератури набрало чітких форм¹⁷. У гімназійній бібліотеці не було книжок із української літератури та історії (за винятком збірок українських народних пісень, що їх Михайло читав із великим захватом), і Грушевський використовував поїздки в Україну, куди вся сім'я час від часу вибиралася на літні вакації, аби накупити видань на українську тематику, замовляв їх і поштою. В автобіографії серед книжок, які найбільше вплинули на нього, Грушевський згадує твори Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Аполлона Скальковського й Александра Пипіна, а також збірки українських народних пісень, видані Михайлом Максимовичем й Амвросієм Метлинським¹⁸.

Схоже, особливе враження на юного гімназиста справила «Киевская старина». Сергій Грушевський передплачував цей журнал, який почав виходити 1882 року під орудою Теофана Лебединцева, колишнього начальника Грушевського в Холмі. Михайло відзначив у спогадах, що батько дістав кілька чисел цього журналу 1882 року і передплатив його на наступний рік, чим зробив йому «величезну приємність, і, може, не

передбачаючи того, витичив дорогу моїм дальшим заняттям»¹⁹. Якою була політична й культурна орієнтація «Киевской старины» і як міг вплинути журнал на виховання юнака? В перші роки журнал публікував багато статей з української історії, літератури й фольклору, сприяючи в такий спосіб місцевому українському патріотизму й культурі. З іншого боку, журнал був продуктом політичної ситуації 1880-х років, несприятливої для українофільського руху. В результаті обмежень, запроваджених для українських видань Валувевським циркуляром 1863 року та Емським указом 1876 року, журнал виходив російською мовою. Зміст його теж відбивав перехід у тогочасній українофільській діяльності від політичної сфери, як це було в 1870-х, до культурницької. Під тиском влади лідер українофільського руху Володимир Антонович, професор російської історії в Київському університеті й один з найвпливовіших авторів «Киевской старины», намагався триматися якомога далі від політично дражливих тем. Видавець журналу Лебединцев великою мірою визначав його православні й антипольські позиції, намагаючись добути кошти на видання від Святійшого Синоду²⁰.

Попри антипольські обертони багатьох публікацій у «Киевской старине», орієнтація українського руху 1880-х років на аполітичну культурницьку роботу загалом відповідала основним тенденціям серед тогочасних польських національних діячів²¹. Після поразки повстання 1863 року вони не намагалися скинути владу іноземних держав, які контролювали польські землі, а зосередилися на «органічній роботі» – розвитку польської культури та суспільства в аполітичних формах²². Лише у 1890-х роках почалася явна політизація і польського, й українського національних рухів, а лідери обох таборів рішуче заперечили звуження національної діяльності до сфери культури. Саме з цих нових позицій Грушевський 1906 року доволі різко оцінив українофільський рух попередньої доби. *«Культурничество, – писав Грушевський, – многочисленных представителей которого, живущих и умерших, менее ярких в общем, чем каким был Драгоманов для политического украинства, я не буду перечислять, – в свою очередь пошло в двух направлениях. Одно, представленное отчасти кружком “Киевской Старины”, имело, – позволю себе так выразиться, – характер более общерусский. Оно оставляло политическую и общественную работу в более либеральном или более консервативном направлении... так сказать, общеимперским элементом. Удел украинцев заключался в том, чтобы производить надстройку над этой работой в виде изучения Украины,*

сохранения традиций украинского языка и литературы, хотя бы в самых скромных размерах – “для домашнего употребления”, как говорилось, которое бы не вызывало упреков в сепаратизме»²³. У спогадах, написаних 1918 року, Грушевський трохи пом'якшив свою сувору оцінку, завваживши: «...Про “Київську старину” перших років можна було сказати, що вона “пила з невеликої, але своєї власної шклянки”, і ся шклянка була досить чиста»²⁴. При всіх застереженнях, що їх Грушевський революційного 1906 року висловлював стосовно діяльності й ідеології «Киевской старины», саме цей журнал перетворив його на українського патріота²⁵.

1883 року сімнадцятирічний учень шостого класу Тифліської гімназії Михайло Грушевський завів щоденник, котрий нині дає унікальну змогу поглянути, як формувався його світогляд²⁶. Із щоденника видно, що вибір Грушевським української ідентичності був свідомим рішенням. Як і багато лідерів тогочасного українського руху, Грушевський мусив опанувати мову та культуру, чужі його безпосередньому оточенню. Щоденник він почав російською мовою, але з часом дедалі більше записував українською, намагаючись удосконалити писання мовою, яку вважав рідною. Після довгого україномовного запису за вересень 1883 року Грушевський занотував російською: *«Перечел я вчера свое писанье – плохо владею я языком – многих слов не знаю, выразить не могу мыслей имеющимся у меня запасом. Но что делать – необходимо, насколько можно, упражняться в языке. Уже и так громадный вред мне принесло то обстоятельство, что детство я провел на Кавказе, вдали от родины, среди инородцев. Меж тем знать язык малороссийский я должен, а при невозможности изучать его [язык] на практике довольствоваться теми немногими способами, которые находятся в моем распоряжении – чтением малороссийских книг, изложениями на малороссийском языке и проч.»*²⁷.

Прочитавши роман Леопольда фон Захер-Мазоха «Ідеали нашого часу» в російському перекладі, Грушевський знову міркує над проблемою вибору мови писання. Він уважав Мазоха, сина австрійського начальника львівської поліції, українцем із походження і шкодував, що той забув «рідну мову» і став німецьким автором, коли українцям украї потрібен власний добрий письменник. Грушевський так прокоментував Мазохів «вибір» бути німецьким літератором: «Видно, що він рідну Галичину знає гарно й мог би, мабуть, і рідною мовою побалакати. Може, то ще йому було не до ладу, що не мало б его писанне такої слави, якби

було б руською мовою написано, та про то було б его писанне для України дорогше, а з України помаленьку й по всему світу б розійшлося»²⁸. Шкодував Грушевський і про Гоголів мовний вибір²⁹. Ці щоденникові нотатки засвідчують дилему, яка поставала тоді перед ним самим.

Далеко від родини, яка жила у Владикавказі, і ще далі від землі предків, яку він опоетизовував у віршах і щоденникових записах, Грушевський розвинув потужний емоційний зв'язок із Україною, що її вважав своєю батьківщиною³⁰. В романтичних мріях, занотованих у щоденнику, юний Грушевський прагнув присвятити своє життя Україні і здобути місце в історії, служачи батьківщині. Він хотів «зробитись ватажком гурту українського, зробитись, як то кажуть, передовим бойцом усіх хлопців, любящих свою Вкраїну». «Що ж, – звірявся юний Грушевський у щоденнику, – може, Бог і допоможе міні зробитись ватажком, працюватиму вже для цього, скільки сможу. А дуже мені хочеться – бо ці ватажки більш над усякі другії сіятимуться в історії...»³¹.

Від самого початку романтичний націоналізм Грушевського мав виразне народницьке забарвлення. Найбільше він переймався життям народу і, хоча не ідеалізував селянство, дуже гостро оцінював його «експлуататорів»: і українців, і іноземців. Нотуючи у щоденнику враження від подорожі в Україну, Грушевський зазначав, що за ідилічними сценами українського життя від нього не сховалися й негативні риси. *«Однако и сквозь радужную призму своей любви к Украине я рассмотрел много не завидного – бедность, пьянство, низкопоклонство пред сильным, стремление выйти из своей среды и проч. Но, разумеется, обвиняют за все это народ было бы так же несправедливо, как и выставляют крестьянина каким-то идеалом чести и благородства. Особенно на меня неприятно подействовала всеобщая эксплуатация крестьянского труда. Хотя героями в этом отношении чаще всего являются поляки, жида и немцы... но и русские “буржуи” тоже крестьянам спуска не дают»*³².

На уявлення Грушевського про значення місцевої еліти в експлуатації селянства безсумнівно вплинуло читання книжок з української історії. У щоденнику він порівнював тогочасне становище селянства і ситуацію за польського панування і з гіркою іронією оцінював роль козацької старшини у визискуванні селян. На думку Грушевського, старшина, *«преисполненная патриотических чувств, ругая поляков, драгла, не вся, конечно, по три шкуры с тех же “людей посполитых”,*

которых защиту поставило себе задачей, и при этом считали себя истым оплотом русской народности»³³. Критичне ставлення до історії української еліти, цілком виразне у публікаціях багатьох постійних авторів «Киевской старины» й перейняте юним Грушевським у гімназійні роки, довго пануватиме в його історичних творах.

Особливо важливими для інтелектуального становлення Грушевського були твори Миколи Костомарова. Теза Костомарова про те, що народні маси зрадила еліта, яка спершу перейшла на бік поляків, а потім московитів і повернулася до власного народу лише під прапором українофільського руху, згодом стане важливим елементом у власній інтерпретації Грушевським історії України. Повторюючи Костомарова, Грушевський занотував у щоденнику, що український рух не був результатом антиросійської інтриги, а природно виріс із інтересу еліт до народної мови та культури³⁴. Він також цілком погоджувався з твердженням Костомарова про те, що український народ говорить власною мовою, а не спотвореним діалектом російської. Коментуючи думки Костомарова про українську літературу, Грушевський записав у щоденнику: «А що деякі кажуть, що не може бути письменство українське, то це брехня, як чоловік хоче свої думи висказувати рідною мовою, то має на це право, значить і письменство рідне може й право має бути. Тутечки, здається, можна привести положеніє – що є, то й право має бути, коли воно потрібно, з потреби виходить (что существует, то и имеет право на существование, если существование его обуславливается потребностью)»³⁵.

Та попри величезний вплив Костомарова і його ідей, юний Грушевський спершу доволі критично поставився до його ідеї федералізму, і ця оцінка пом'якшала тільки з плином часу. Дізнавшись про смерть Володимира Барвінського, одного з лідерів українського руху в Галичині, Грушевський підсумовує у щоденнику його погляди на українське питання і заперечує ідею слов'янської федерації: «Але ж я думаю, щоб з цього “федеративного” кшталту не було ще якої напасти – ми вже нюхали цю федерацію, гарно знаємо, чим це діло пахне, вже були ми з Литвою і потім і з ляхами, “як рівний з рівним та як вільний з вільним” й усего вже доволі набачились. Ні, перше треба нам волю одвоювати, одбити, потім землею своєю гарненько упоратись, усе що не до ладу, поправити, а потім вже усякі союзи та “федерації” робити»³⁶.

Немає сумнівів, що скепсис Грушевського стосовно федералізму поставав із його недовіри до ймовірних майбутніх членів такої федерації –

Польщі та Росії. В цілковитій згоді із загальним спрямуванням редакції й авторів «Киевской старины», Грушевський уважав польське панування в Україні найгіршими часами для українського селянства. Прикметно, що його ставлення до росіян було не ліпшим, і він часто вживав у щоденнику зневажливі означення «москалі» та «кацапи». Негативна оцінка ролі росіян в українській історії виникла в Грушевського не внаслідок читання «Киевской старины», – її можна легко вивести з творів Тараса Шевченка й Миколи Костомарова, яких «Киевская старина» не друкувала. Хоча, за словами Грушевського, він не був «фанатичним поклонником» Шевченка, але захоплювався віршами «великого Тараса» і боронив його супроти закидів, ніби Шевченковим творам бракує соціального змісту³⁷. На думку Грушевського, росіяни безпосередньо відповідальні за переслідування української культури та заперечення існування особного українського народу зі своєю мовою й літературою. Коментуючи студію Миколи Петрова з історії української літератури, що вийшла у кількох числах «Исторического вестника»³⁸, Грушевський записав у щоденнику: «Нехай тепер казатимуть оці кацапи, що вже дуже напанувались, та й забули, як пріпекали їх колись татарва та ляхи, сами тепереча стали дуже ласи, щоб другим на шиї седіти, хай, кажу, кажуть вони, що не може бути український, або краще руський, люд, самостійне житте мати, не може він мати свого письменства – не велике діло засунути чоловікові келеп у ріт, та й казати: “ось бачете, не може він говорити, ось шось пнеця, попитаєця, мимрить щось під ніс, та й тільки”. Далиб вони перше волю Україні, а потім побачуть, яким(и) пишними квітами красуватиметця письменство українське промеж других»³⁹.

У гімназійні роки на Грушевського помітно вплинуло не лише українське народництво, а й російський радикалізм. Перечитуючи давні числа органу російської радикальної думки «Русское слово», знайдені під час однієї з поїздок до Сестринівки, родинного маєтку в Україні, Михайло познайомився з нігілізмом⁴⁰. Щоденникові записи засвідчують також вплив ідей Дмитрія Пісарєва, надзвичайно популярного тоді серед гімназійної молоді. Улюбленим автором Грушевського в той час був Іван Тургєнев, а улюбленим літературним героєм – Базаров із роману «Батьки і діти», «нігіліст» того типу, якого захоплено популяризував Пісарєв. Близьким серцю Грушевського були і пісарєвські ідеї творення нової людини, готової жертвувати собою задля спільного добра⁴¹. Погляди Грушевського на суспільство великою мірою кшталтовано ідеями Петра Лаврова, які вплинули на покоління молодих інтелектуалів у ці-

лій Російській імперії. Лавров висував ідеал «критично мислячої особи» (формула, до якої вдавався Грушевський у щоденнику) і важливу роль інтелігенції в російському суспільстві вбачав в освіті й пробудженні народу. Як і Лавров, Грушевський вірив в особливу роль інтелігенції й відкидав ідеалізацію народних мас⁴².

Тифліську гімназію юний Грушевський закінчив палким прихильником української справи, переконаним в існуванні осібного українського народу з власною мовою та літературою й у природному праві української культури на вільний розвиток. За джерело такого права він уважав простий народ. У суспільстві, де молодь масово приймала народницькі ідеї, читаючи нігілістичне «Русское слово» і лоялістську, а все ж таки українофільську «Киевскую старину», Грушевський постав як своєрідний тип народника. В традиціях українського народництва він ненавидів іноземних і місцевих експлуататорів. Він мріяв про свободу для рідної України й об'єднання її етнічних земель, відкидаючи ідею майбутньої федерації з Росією чи Польщею. У спогадах Грушевський ретроспективно оцінив свої погляди так: «Мій світогляд формувався в поміркованім ліберальнім напрямі з народницькими ухилами, з культурно-національною закраскою»⁴³. Щоденники доводять, що погляди Грушевського в останні роки навчання у Тифліській гімназії були набагато радикальнішими, ніж він годен буде згодом визнати.

1886 року Грушевський переїхав до Києва і вступив до університету Св. Володимира, на той час – осереддя українофільства. У Києві він зустрів багатьох авторів, чиї статті читав у «Киевской старине» і решті наукових і літературних часописів. Ще 1885 року через знайомих на Північному Кавказі Грушевський без особливого успіху пробував контактувати з лідерами української культурної спільноти в Києві. Тепер із багатьма людьми він зміг спілкуватися особисто. Університетський щоденник Грушевського, як і тбіліський гімназійний, писаний надзвичайно відверто й щиро⁴⁴. Він дає унікальний погляд на його духовне життя, хоча тут набагато менше записів про цікавість до українських справ. Наприкінці 1880-х і на початку 1890-х років Грушевський підтримував тісні зв'язки з чільними членами київської Старої Громади й опікувався діяльністю українського кола у православної семінарії, однак у щоденнику про це ані слова. На те було кілька причин.

Михайлів батько погодився оплатити навчання сина в Києві за умови, що той не входить до жодних студентських гуртків і триматиметься осторонь політики. Молодий Грушевський доволі довго виконував

цю умову, зосередившись передусім на навчанні. Ще з тбіліських років він знав, що українофільство карається. Його дід Захарій дуже розсердився, побачивши в онука українські книжки, тож Михайло і Сергій Грушевські хвилювалися про можливі наслідки, коли 1882 року вирішили замовити поштою книжки з української книгарні в Києві⁴⁵. Під час навчання в Київському університеті Грушевський ще більше усвідомив небезпеку, пов'язану з українофільським рухом. Не лише батько, а й дядько, який жив у Києві, попереджав Грушевського не брати участі в студентських зібраннях⁴⁶. Дехто з його близьких університетських товаришів мав проблеми з поліцією через українофільську діяльність. Немає сумніву, що Грушевський вів щоденник дуже обережно, аби не давати поліції доказів проти членів українофільського руху.

Є ще одна причина, чому університетські щоденники Грушевського такі відмінні від гімназіальних. Очевидно, студент Грушевський, котрий вступив до Київського університету, внутрішньо відрізнявся від гімназиста Грушевського, який зв'язався тифліським щоденником. В останні місяці навчання в гімназії він пережив великий психологічний удар, подолати який зміг лише за три роки. Цим ударом стала відмова в медалі, яку Грушевський заслужив і дуже хотів отримати, через те що учні викрали екзаменаційні питання – традиційний студентський «подвиг» у ті часи⁴⁷. Після психологічної травми, яку пережив непричетний до викрадення, але позбавлений внаслідок цього нагороди Грушевський, він став неабияк релігійним, часто відвідував церковну службу і зажив серед студентів слави ревного християнина. Згодом він згадував цей період життя як час глибокої побожності і пояснював її психологічними рисами, успадкованими від матері, котра дуже пильно виконувала всі релігійні приписи. У спогадах Грушевський відверто визнає «певну психічну неурівноваженість» у своїй вдачі і пише з цього приводу: «...ся прикмета, що я [в] кожній хвилі в кожній стадії мого життя мушу мати перед собою якусь мету, котрій мушу віддаватись ціло і без останку, доводячи свої сили до крайнього напруження, до самозабуття, і тільки тоді чую себе нормально, коли можу без перешкоди віддаватись досягненню сього завдання»⁴⁸. Згодом йому вдалося перетворити ці властивості на одне з джерел свого успіху.

Імовірно, психологічну кризу Грушевського підживлювала необхідність зробити важливий життєвий вибір: кому присвятити своє життя, служити Богові чи народові? Молодий хлопець серйозно роздумував про чернечий постриг. Схоже, що на третьому році навчання в університеті

Грушевський розв'язав дилему: він служитиме народу. Першим кроком у цьому напрямку стало приєднання до українофільського студентського руху. Обіцянка батькові не вступати до студентських гуртків діяла тільки до певного моменту. Репутація Грушевського в Київському університеті як талановитого студента і потенційного професора зростала, і він відчував дедалі більшу моральну потребу долучитися до таємних українських студентських організацій. Урешті-решт, порадики-українофіли вдало використали його побожність, і він погодився очолити українофільський студентський гурток у київській семінарії⁴⁹. Служити народу для Грушевського означало служити Україні. Це переконання допомогло йому порівняно легко відхилити запрошення професорів, які спеціалізувалися не з української історії. В грудні 1888 року професор античної та візантійської історії Юліян Кулаковський запропонував Грушевському спеціалізуватися зі старожитньої філософії, відаючи належне його знанням греки і натякаючи на можливість отримати магістерський ступінь. Однак Грушевський відповів, що йому це нецікаво, а в щоденнику записав: «...я мав себе за героя – от зрікся користи за для українства...»⁵⁰.

У Києві, так само як і в Тифлісі, погляди Грушевського на роль Росії та Польщі в українській історії були переважно негативними. Навчаючися в університеті, він 1888 року надрукував у львівському часописі «Правда» дві рецензії на славістичні праці, критикуючи панслов'янські тенденції, що йшли спершу з Польщі, а відтак і з Росії⁵¹. В іншій рецензії, вміщеній 1892 року в «Правді» (цього разу на дослідження Олександри Єфименко про українську шляхту), Грушевський доволі несхвально охарактеризував історичну Росію/Московію, яка використовувала конфлікти між українськими масами й елітами, щоби зцентралізувати російську державу й обмежити українську автономію⁵². Коли його знайомий, російський історик Фьодор Успенський, завважив, що теми для досліджень він обирає з патріотичних міркувань, Грушевський записав цю ремарку в щоденнику без жодної незгоди⁵³. Хай там як, а проблема поєднання патріотизму з науковою об'єктивністю хвилювала Грушевського. Він обговорював цю тему з Ніколаєм Оглобліним, московським істориком і уродженцем Києва, з яким кілька разів зустрічався в Москві під час своїх поїздок туди в лютому й березні 1892 року, а в щоденнику записав: «...я все таки – перед совістю – не певний, чи є в мене тенденційність?»⁵⁴.

На момент закінчення Київського університету Грушевський був широко читаний у російській, українській і польській історичній літерату-

рі, добре знав європейську історіографію, зокрема праці з британської, французької та німецької історії, достатньо опанував давні та сучасні європейські мови, щоби розпочати успішну наукову кар'єру⁵⁵. З-поміж праць українських істориків, oprіч текстів свого наукового керівника Володимира Антоновича, Грушевський особливо добре знав твори Миколи Костомарова, чия книжка про Богдана Хмельницького, перша наукова монографія з української історії, вразила його найбільше.

«Учора цілий день читав Богдана Хм[ельницького], надто велике він на мене чинить вражіння, іноді аж не можу читати, так тяжко», – записав Грушевський у щоденнику⁵⁶. З польських істориків на нього помітно вплинули праці Міхала Бобжинського, представника краківської історіографічної школи. Грушевський відзначив для себе твердження Бобжинського про те, що історикові потрібна широка освіта, а в історичному дослідженні дуже важить об'єктивність. Іншим істотним питанням для молодого студента, беручи під увагу, зокрема, його народницький вишкіл і чимале поширення народницьких впливів серед професорів і студентів Київського університету, була роль особистості в історії. Він читав дослідження Ніколая Кареева з філософії історії, обговорював роль особистості зі своїми приятелями в українській громаді⁵⁷. Він прочитав також знане дослідження Томаса Карлайла про героїв в історії та дійшов висновку, що ця книжка ближча до поезії, ніж до філософської чи історичної розвідки⁵⁸.

Погляди Грушевського на філософію історії еволюціонували від початкового заперечення філософського позитивізму до його повного прийняття. В липні 1889 року, отримавши лист від товариша, він записав до щоденника свої думки про західну освіту та західні впливи: «Одібрав лист од С. – дуже сумний; пише, що без європейськ[ої] освіти ми загинемо; міні завше трохи не до сподоби, як дуже вже кланяюця європейській освіті; я наче боюсь, щоб замість того правдиво доброго, що єсть в тій освіті, не підставляли лжеславій лжеплинного розуму, як позитивизм etc. Бо доброго певне єсть там, де з'явиться правдивий гуманізм, воля, права особистості, прихильність до недужих, не кажучи за наукове добро»⁵⁹. Отже, Грушевський приймав західний гуманізм і науку, але відкидав окремі новітні тенденції в європейській думці, які називав «позитивізмом». Незабаром він змінив свої погляди. Як засвідчують щоденники, в останні студентські роки Грушевський добре простудіював твори декого з науковців та соціологів-позитивістів, як-от Генрі Бакл

і Томас Малтус. Він познайомився з європейською філософією, читав Гегеля, Чарлза Дарвіна, знав європейську політекономію, зокрема праці Адама Сміта, Дейвіда Рикардо та Карла Маркса⁶⁰.

Як завважив у дослідженні про «історіософію» Грушевського Омелян Пріцак, на його працях з української історії неабияк позначилися позитивістська термінологія й ідеї, що проявилось, поміж іншого, у вірі в прогрес та еволюцію⁶¹. У цьому сенсі Грушевський ішов услід за своїм наставником Володимиром Антоновичем, на якого вплинули позитивістські погляди, популярні серед польських інтелектуалів наприкінці XIX століття⁶². Знайомство Грушевського з чільними поборниками позитивізму в історичному цеху Російської імперії – професором Київського університету Іваном Лучицьким⁶³ і московським істориком Ніколаєм Карєєвим⁶⁴ – мало додати йому поваги до цього напрямку. Згодом він співпрацював у наукових і політичних справах із Максимом Ковалевським, етнічним українцем і одним з найоригінальніших мислителів-позитивістів у галузі соціології⁶⁵. Саме Ковалевський 1903 року запросив Грушевського прочитати курс української історії у Високій школі соціальних наук у Парижі. Всі ці науковці працювали у царині історичної соціології, і Грушевський часто вважав себе істориком-соціологом. На нього неабияк вплинули ідеї паризької соціологічної школи, зокрема праці Еміля Дюркгейма і Люсьєна Леві-Брюля⁶⁶.

За роки навчання в Київському університеті Грушевський сформувався як самостійний науковець. Він почав наукову кар'єру під керівництвом Володимира Антоновича, чия стаття про історію Києва у першому числі «Киевской старины» колись просто вразила його і якого він уважав за вчителя, ще коли вчився в гімназії⁶⁷. Саме під орудою Антоновича Грушевський надрукував перші наукові праці: нарис про українські замки XVI століття та історію Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття⁶⁸. Услід за публікацією 1894 року магістерської дисертації про історію Барського староства він видав двотомну збірку «Акты Барского староства»⁶⁹. Завдяки першій великій розвідці – дипломній роботі про історію Київської землі – Грушевський ознайомився з давньоруськими літописами і багатющою літературою з киеворуської історії. Після магістерської роботи він став знавцем руських, литовських і польських архівних матеріалів, відкрив для себе світ української, річпосполитської, кримської й османської історії ранньомодерного часу.

Книжка про Київську землю зробила ім'я Грушевського відомим у широкому колі фахівців не лише з української, а й із російської історії.

Про неї схвально відгукнувся Іван Філевіч⁷⁰ і дещо критично Павел Мілюков, який, закинувши авторові брак аналізу джерел, завважив, що той є поміркованим прихильником «українофільської теорії» про тяглість поселень у Київській землі від киеворуських часів до литовського періоду⁷¹. Книжка справді мала сильні українські обертони, бо заперечувала теорію Міхаїла Погодіна про великоруське коріння київського населення княжої доби і розвивала ідею Михайла Максимовича, Володимира Антоновича та решти українських науковців про тяглість української присутності на цих теренах⁷². Ця розвідка, написана на пропозицію Антоновича в рамках студій його учнів із історії окремих «земель» України, за своєю науковою якістю виразно переважала магістерські роботи інших Антоновичевих студентів, як-от Петро Голубовський⁷³, Нікадор Молчановський⁷⁴ і Дмитро Багалій⁷⁵. Праця Грушевського здобула золоту медаль у Київському університеті, здобула йому бажане визнання наукової спільноти, сприяла вступу на магістерські студії. Згодом вона також допомогла йому отримати викладацьку посаду у Львівському університеті.

У Габсбурзькій монархії

Попри свідомі зусилля Грушевського в перші роки навчання в Київському університеті триматися осторонь українофільських організацій, він зрештою встановив дуже тісний зв'язок із лідерами Старої Громади. Крім Володимира Антоновича, до цього кола входили такі люди, як Олександр Кониський, редактор галицького часопису «Правда», котрий жив у Києві і був одним із порадників молодого Грушевського, та Василь Вовк-Карачевський, із донькою якого Марією Грушевський мав намір взяти шлюб⁷⁶. Усі ці авторитетні діячі українського руху передікали молодому науковцеві велике майбутнє, і на гостинах в оселі Вовка-Карачевського його часто садовили поруч із найшанованішими гостями, як-от Кониський чи композитор Микола Лисенко, також член Старої Громади⁷⁷. Антонович заохочував наукові зайняття Грушевського і рекомендував його як свого найкращого студента. Він вірив, що з часом Грушевський стане таким поважаним дослідником, як і він сам⁷⁸. Антоновичеві підтримка та рекомендації зіграли важливу роль у призначенні Грушевського на катедру історії у Львівському університеті, яку спочатку пропонували самому Антоновичу. Це було великим успіхом для молодого історика, який щойно закінчив магістерські студії й

одразу дістав посаду повного професора. В російських університетах він у найліпшому разі став би доцентом, а на професорську позицію міг розраховувати лише після захисту докторської дисертації, як це було з іншим студентом Антоновича, Дмитром Багалієм, у Харківському університеті. Прихильники Грушевського у Києві тішилися цим призначенням. Кониський, приміром, почувши цю новину, писав у листі: «Особисто для мене – се невимовно велика радість!.. От се той момент, з якого почнеться історія нашої національної освіти і культури!»⁷⁹. Слова Кониського виявилися пророчими.

Грушевський усвідомлював важливість призначення на посаду у Львівському університеті. Пізніше він писав у автобіографії: «В українських кругах Київа, де обертав ся я, привязували тоді велике значінне реформі Товариства ім. Шевченка, ждали попертя зі сторони Поляків українському культурному й освітньому рухови по т. зв. “угоді” українських народовців Галичини з правительством. З початком 1891 р. проф. Антонович вернувши ся з подорожі в Галичину, оповів мені про плян катедри української історії на львівськiм університеті: сю катедру пропонувано проф. Антоновичу, але він не хотів брати на старі плечі сього тягару й рекомендував мене. Плян сей був прийнятим мною з ентузіазмом супроти того значіння, яке привязувало тоді в українських кругах галицькому рухови: в Галичині надіяли ся сотворити всеукраїнське культурне огнище, літературне й наукове, працею літератів і учених всеї України, і здобутками його проломити систему проскрипції українського слова й національності в Росії, підняти в ній національний рух і т. д.»⁸⁰.

Україномовна катедра історії у Львівському університеті стала п'ятою українською катедрою в цьому закладі (інші – української мови та літератури, богослов'я, цивільного права і кримінального права)⁸¹. Університет перестав бути німецькомовним 1871 року і мав навчати мовами місцевого населення, інакше кажучи, українською та польською. Втім, за кілька років польська професура здобула повний контроль над університетом, і будь-яку нову катедру з українською мовою навчання можна було відкрити лише завдяки неабиякому політичному тиску. Українські політики-народовці на чолі з Олександром Барвінським⁸² вимагали створити катедру історії руського народу, але мусили вдовольнитися катедрою всесвітньої історії з особливим наголосом на Східній Європі. Як писав у своєму звіті імперський міністр у справах релігії й освіти Пауль фон Гауч, «за поточних умов немає підстав відривати

русинське населення Польщі від історії Польщі, що може викликати конфлікт між польським і українським населенням, який шкодитиме країні і короні»⁸³. У ретроспективі стає зрозумілим, що призначення Грушевського на «кафедру всесвітньої історії з особливим наголосом на Східній Європі» не лише сприяло такому «відриву», а й зробило його безповоротним і з політичного, і з наукового погляду.

Як зовсім молодому випускникові Київського університету вдалося здобути таку важливу посаду? В листі до князя Адама Сапєги, одного з польських поборників «нової ери», Барвінський писав, що обидві сторони потребували не просто професора, а досвідченого «державного мужа», який примирив би поляків і русинів і був би посередником у контактах з Україною. Для нього і його колег такою людиною був Володимир Антонович, але правитель Галичини граф Казімеж Бадені й австрійські урядовці мали щодо нього застереження, бо вважали його політично небезпечним панславистом⁸⁴. Та й самого Антоновича ця посада не цікавила, і він запропонував Грушевського. Коли той закінчував магістеріум, галицькі друзі Антоновича зрозуміли, що самого професора не отримають, і погодилися на його студента. Грушевський ентузіастично сприйняв цю ідею і почав готуватися до призначення⁸⁵. Він дав формальну згоду за трьох умов: це має бути посада повного професора; він переїде до Львова після захисту магістерської дисертації й отримання диплома; він не змінюватиме релігії⁸⁶. Умови було прийнято, й у квітні 1894 року за особистим указом імператора ще до захисту магістерської дисертації Грушевський дістав посаду повного професора світової історії у Львівському університеті починаючи з 1 жовтня 1894 року⁸⁷.

Грушевського вважали прийнятним, якщо не ідеальним, кандидатом усі сторони. Польські професори Львівського університету прихильно поставилися до цього вибору, хоча й шкодували, що молодий і талановитий науковець не знає інших мов, окрім слов'янських. Цю хибну оцінку спричинило, мабуть, те, що до Львова Грушевський публікував свої праці винятково російською й українською. Але водночас вона сприяла тому, що польські професори не вбачали в Грушевському загрози. У звіті про політичні настрої кандидата, що його отримав граф Бадені і потвердило міністерство закордонних справ, Грушевського охарактеризовано як людину, яка весь час присвячує науці, не є ані панславистом, ані радикальним націоналістом і в політичних поглядах схильна до молдорусинсько-української орієнтації⁸⁸. Інакше кажучи, Грушевського вважали прибічником українських народовців – партії, що підтримувала

«нову еру». Влада вочевидь намагалася не допустити призначення русофіла або панславіста, на кшталт, як вона вважала, Антоновича. Австрійські чиновники запевнили імператора, що після призначення Грушевський відмовиться від російського громадянства⁸⁹. Але він цього не зробив. Ще більше, ніж імператора, Грушевський розчарував польську професуру Львівського університету та своїх шанувальників серед українських народовців. Він приїхав до Львова передусім як представник київських українофілів і взявся до власної програми, яку нелегко було примирити з планами австрійського уряду, польської владної еліти і навіть проводу українських народовців.

Для деякого з українських прихильників Грушевського сюрпризи почалися з інавгураційної лекції молодого професора, виголошеної у Львівському університеті 30 вересня 1894 року⁹⁰. В цій лекції, підготованій у найкращих традиціях українського народництва, історія Русі-України поставала як історія народних мас⁹¹. Її головні тези зіперто було на інавгураційних лекціях Миколи Костомарова у Петербурзькому університеті 1859 року⁹² та Володимира Антоновича у Київському університеті 1870 року⁹³. Серед української публіки в підросійській Україні лекція, напевно, не викликала би якихось суперечок, але в Галичині все було геть зовсім інакше. Багатьох консервативно налаштованих членів української спільноти шокувала концепція історії Русі як боротьби народних мас проти своїх правителів. Молодше покоління готове було прийняти цю тезу⁹⁴, та невдовзі студентів вразило ставлення Грушевського до них як до рівних і звичайне в Києві звертання «товариш»: політично набагато консервативніші галичани сприйняли цю практику з підозрою⁹⁵.

Грушевський переїхав до Львова і почав працювати в українських наукових і культурних колах під опікою таких людей, як Олександр Барвінський, котрий не шкодував зусиль для розвитку та зміцнення українського проекту в Галичині. Це дало змогу молодому професорові швидко закріпитися у Львові. Однак у нього забрало чимало сил і часу переформулювати український проєкт в Галичині відповідно до власних поглядів, а не поглядів своїх союзників. Діставши на початку користь від політики примирення з польською елітою, Грушевський скоро розчарувався у ній і дистанціювався від колишніх покровителів, як-от Барвінський, що залишався вірним політиці «нової ери». Коли молодий і ще вельми релігійний Грушевський уперше зустрівся з Барвінським у Києві в жовтні 1890 року, він надзвичайно тішився тим, що той «за релігію»⁹⁶. Але це також був

час, коли він відкидав соціалістичні ідеали протестантських громад на тій підставі, що вони підважують Євангелію. Львів побачив зовсім іншого Грушевського. Набагато пізніше сам він писав, що інтелектуально та політично був вихований у «строгих традиціях радикального українського народництва»⁹⁷. В Галичині ця традиція уповні втілилася в політичній, науковій і культурницькій діяльності Грушевського.

Протягом перших галицьких років він намагався триматися «над битвою» й уникав помітної участі в партійній політиці, щоби черпати підтримку своїм науковим і культурницьким проектам у всіх частинах українського суспільства. 1898–1899 роки стали поворотними щодо участі Грушевського в галицькій політиці. «Криваві» галицькі вибори 1897 року, коли польська адміністрація чинила тиск на кандидатів-народовців, котрі не підтримували політику «новоєрівців», призвели до розриву Грушевського з поборниками польсько-українського компромісу⁹⁸. В автобіографії він написав: «Ще прикріше було переконати ся, що ті надії на прихильні обставини для українського культурного і спеціально наукового розвою, на прихильність до національної української ідеї зі сторони правительства й Поляків, з якими я йшов до Галичини, покладаючи ся на запевненне ліпше обізнаних з галицькими обставинами Киян старшої генерації, – опирають ся на фальшивих запевненнях зі сторони Поляків, які дорогою “угоди”, ціною деяких подачок на культурнонаціональнім полі хотіли задавити всякий опозиційний, свободолюбний рух серед галицьких Русинів»⁹⁹. Грушевський висловив свою опозицію до «новоєрівців» 1898 року в листі у газету «Діло»¹⁰⁰. Пізніше, в статті 1910 року, він прокоментував свою тодішню позицію так: «Тверезо настроєному чоловікови було зовсім ясно, що тільки реальна сила зможе дати українству серйозні здобутки в сфері культурній, як і в кожній иньшій області польського stanu posiadania в Галичині»¹⁰¹.

Грушевський був твердо переконаний, що одинокий шлях здобути культурні й національні права для українського населення в Галичині – безкомпромісна боротьба з польською владною елітою. Його позиція в польсько-українських стосунках була тісно пов'язана з народницькими поглядами, адже боротьбу проти гноблення української нації поляками він уважав боротьбою проти соціальних утисків українських народних мас польською елітою. Ця еліта посіла всю адміністративну й економічну владу в Галичині та, на думку Грушевського, намагалася позбавити українців високої культури, перешкоджаючи їхній трансформації від етнічних мас до нації (або, словами Грушевського, «національності») ¹⁰².

І справді, лідери польського національного руху в Галичині, особливо в часи піднесення у 1890-х роках Націонал-демократичної партії на чолі з Романом Дмовським, агресивно просували полонізацію українського селянства, заявляючи, що коли українці хочуть будувати власну націю, їм доведеться боронити це своє право у відкритому протистоянні з польським суспільством¹⁰³.

Невдовзі після переїзду в Галичину Грушевський зацікавився діяльністю Української радикальної партії – політичної групи з виразним соціалістичним ухилом. Він також шукав способів об'єднати радикалів і поміркованих народовців в одній політичній партії. Саме тоді Грушевський почав тісно співпрацювати з Іваном Франком, зустрічався з іншими лідерами УРП і обговорював можливість об'єднати радикальні та народовські сили¹⁰⁴. Час для дій настав 1899 року, коли більшість народовців, незадоволених політикою «нової ери», вирішили створити нову партію, об'єднавшись із групою радикалів. У результаті постала Націонал-демократична партія на чолі з народовцем Юліаном Романчуком. Франка обрали до проводу, а Грушевський фактично став заступником голови. Він, імовірно, вирішив, що не може далі обмежуватися науковою працею і мусить іти в політику.

І для польського, і для українського національних рухів 1890-ті роки позначені відмовою від попередньої стратегії «органічної» (або, як її називали українці, «культурницької») роботи і заснуванням політичних партій із чіткими цілями й програмами. В останні роки ХІХ століття Грушевський теж залишав позаду добу культурництва: зосередження українських інтелектуалів винятково на аполітичній культурницькій діяльності та донесенні наукових і культурних здобутків попередніх поколінь до широкої публіки. В термінах Мірослава Гроха Грушевський, котрий у Наддніпрянській Україні приєднався до українського національного руху на етапі «наукового зацікавлення» та «патріотичної агітації», успішно долучився до етапу «масового руху» незабаром після переїзду в Галичину¹⁰⁵.

Програма нової партії, що її написав Франко, ймовірно за допомоги Грушевського, містила кілька політично сміливих заяв. У соціальній царині вона закликала будувати Україну «без холопа і без пана». Програма декларувала національну автономію для українських земель у Габсбурзькій монархії й обіцяла підтримку українському рухові в імперії Романових. Кінцевою метою партії програма проголошувала здобуття культурної, економічної та політичної незалежності об'єданого

«українсько-руського» народу. Вперше велика політична сила, а не якась маргінальна група лівих, висунула такі гасла, і Грушевський мав підстави радіти створенню партії, яка прийняла таку дорогу його серцю всеукраїнську програму. Але радість була недовгою, бо реальна влада в партії залишалася в руках колишніх народовців, які лише на словах вітали національні та соціальні принципи, що їх Грушевський уважав невідмінною умовою своєї політичної діяльності. Він швидко розчарувався в новій партії і на якийсь час облишив політику¹⁰⁶.

Наукова та культурницька діяльність Грушевського в Галичині, інтелектуально й організаційно підтримувана з підросійської України, мала сприяти перемозі українського проєкту та досягти тут цілей, яких київські українофіли не могли вибороти в підросійській Україні. Саме тільки викладання Грушевського у Львівському університеті було неабияким успіхом. Позиція австрійської влади, яка вважала, що українська історія не становить об'єкта наукового вивчення і що відділяти її від польської історії політично недоцільно, не завадила Грушевському читати курси з української історії та постулювати її як окрему наукову дисципліну. Російська влада не давала таких можливостей Антоновичу в Києві чи Багалію в Харкові. Викладати українською мовою на університетському рівні там теж було заборонено. Отже, у Львові Грушевський отримав можливості, про які годі було й мріяти в Російській імперії, і він палав бажанням зужити їх якнайповніше. Його курси з української історії збирали величезні аудиторії, їх відвідувала більшість українських студентів Львівського університету. Він вдало використовував свої семінари і готував талановиту студентську молодь до праці в царині української історії.

Величезним науковим досягненням став вихід перших томів його багатотомної «Історії України-Руси». Спершу Грушевський задумав написати тритомну популярну історію України, але згодом дійшов висновку, що потрібне ґрунтовне, детально пророблене дослідження українського минулого. Він почав працювати над цим проєктом на початку 1897 року, а перший том вийшов друком наприкінці наступного року. Відмовившись від задуму популярної історії України, він сподівався, що цей науковий труд уміститься в п'ять або шість томів, потім розширив його до семи, восьми, дев'яти та зрештою кинув планувати, скільки ж томів у ній буде¹⁰⁷. Перші шість томів охоплювали початкові періоди української історії: киеворуський і польсько-литовський – і містили розділи про економічне, політичне, релігійне і культурне життя українців у другій

половині XVI століття. У сьомому томі Грушевський узявся до третього, козацького періоду української історії. Сьомий і всі наступні томи «Історії», які становили окрему серію під назвою «Історія українських козаків», виходили між 1909 і 1936 роками.

Зайве й казати, що досягнення Грушевського на ниві розбудови українських студій не здобули йому підтримки серед польських науковців, які спершу дивилися на молодого колегу згори, а згодом, стурбовані його діями, намагалися за допомоги політичного тиску обмежити його активність. Та було пізно. Грушевський обіймав посаду повного професора, тримався незалежно і йшов власним курсом, попри напучування університетської адміністрації¹⁰⁸. Насправді плани Грушевського виходили далеко за стіни Львівського університету. Серед багатьох його націєтворчих проєктів два заслуговують на особливу увагу. Перший – «націоналізація» науки, яка вела до формування української наукової еліти і створення прототипу національної академії наук. Другий – «націоналізація» високої освіти і заснування українського університету. Ці два проєкти були взаємопов'язані, і прогрес у першому закладав важливі передумови для здійснення другого. Обидва проєкти були засадничими для успіху українського національного руху.

Головна пристрасть Грушевського в Галичині, особливо в перші роки, – Наукове товариство імені Шевченка, яке його київські навчителі Кониський і Антонович хотіли перетворити на повнокровну академічну інституцію. Пізніше Грушевський уважав НТШ і його відповідник у Східній Україні Українське наукове товариство, яке він очолював від часу заснування 1907 року, попередниками Української академії наук¹⁰⁹. Товариство було засновано у Львові 1873 року як літературна спілка з ініціативи і за фінансової підтримки українців у Російській імперії, щоб допомогти українським авторам обійти обмеження, запроваджені для україномовних публікацій Валуєвським циркуляром 1863 року. У 1892 році рішенням Кониського, який заснував товариство 1873 року, та Олександра Барвінського, який очолював його на той час, товариство перетворилося в наукову інституцію і почало видавати власний друкований орган «Записки Наукового товариства імені Шевченка»¹¹⁰. Перше число журналу відкривала стаття Михайла Грушевського, тоді ще студента Київського університету¹¹¹, і в найближчі роки журнал покладався здебільшого на матеріали й наукові поради з підросійської України.

Грушевський відавав колосальну енергію і всі свої організаційні й наукові таланти на те, щоб перетворити НТШ на першокласну акаде-

мічну інституцію. Після приїзду до Львова він узяв на себе відповідальність за наукову діяльність товариства і 1897 року був формально обраний його головою. Спосіб, у який він організував його роботу, свідчить, що Грушевський уважав товариство частиною ширшої націєтворчої ініціативи. Головний наголос падав на гуманітарні науки: історію, мову й літературу – ті ділянки науки, які безпосередньо стосуються конструювання і збереження національної ідентичності. Грушевський прагнув трансформувати товариство з українського літературного й культурного клубу, яким воно було в перші роки існування, в наукову інституцію, чію роботу, публікації і погляди поважали б не тільки українці, а й науковці поза українською спільнотою в Австро-Угорщині і в Російській імперії. Першою перешкодою на шляху до цієї мети було чинне керівництво товариства, на чолі якого стояв заступник Грушевського Олександр Барвінський. Як і багато його прихильників у НТШ, Барвінський належав до політичних і культурних діячів, котрі прагнули використовувати товариство як інструмент у партійній політиці. Стара гвардія не хотіла приймати до товариства і просувати науковців, які не поділяли її політичних поглядів. Грушевський зміг подолати цей опір завдяки своєму величезному науковому авторитету і майстерному маневруванню між різними фракціями української спільноти. Обрання Грушевського на голову товариства призвело до зміни статуту і забезпечило домінування науковців над громадськими активістами в керівних органах¹¹².

Перетворення Наукового товариства імені Шевченка на шановану в науковому світі інституцію потребувало років наполегливої праці. Коли Грушевський приїхав до Галичини, київські наставники запевняли його, що літератори й науковці зі Східної України, яким заборонено друкуватися в Російській імперії, гуртом віддаватимуть свої статті в «Записки» товариства. Прогноз виявився хибним, і згодом Грушевському довелося покладатися майже винятково на власні статті й тексти своїх студентів у Львівському університеті¹¹³. Врешті-решт його зусилля реформувати товариство оплатилися. На 1914 рік, коли він перестав бути його головою, вийшло понад 90 томів «Записок», понад 60 чисел літературного і соціально-політичного журналу «Літературно-науковий вістник» та 11 чисел джерелознавчої серії «Жерела до історії України-Руси». Але ще важливіше те, що завдяки багаторічній роботі в НТШ Грушевський виховав нове покоління науковців, які спеціалізувалися в різноманітних

галузях української історії. Серед них визнані в майбутньому історики Мирон Кордуба, Степан Томашівський, Іван Крип'якевич¹¹⁴.

Інший великий націєтворчий проєкт Грушевського, як уже згадано, – заснування українського університету. На відміну від реформування Наукового товариства імені Шевченка, що Грушевському вдалося проробити за порівняно короткий час, університетський проєкт виявився «довгобудом», бо його здійснення залежало не лише від підтримки української спільноти, а й від влади, особливо польської панівної еліти в Галичині, яка вважала, що дозволити університет – це вже переходить усі межі. Вперше Грушевський виголосив ідею про окремий український університет 1897 року. Він запропонував створити паралельні українські катедри у Львівському університеті, які згодом відділилися б від цієї інституції. Наступного року український депутат порушив це питання в австро-угорському парламенті у Відні, а НТШ надіслало урядові відповідний меморандум¹¹⁵. Вимога українців мати окремий університет розлютила польські академічні кола. 1901-й став роком неприхованої конфронтації між польською університетською адміністрацією й українськими студентами. Того року адміністрація заборонила українським студентам-богословам заповнювати реєстраційні форми українською мовою, далі сталася сутичка між Грушевським і деканом щодо використання української мови на факультетських зборах. Коли студентські збори ухвалили резолюцію з вимогою створити окремий український університет, адміністрація відмовилася співпрацювати і вигнала декого з учасників цих зборів, хоча студенти, на думку Грушевського, готові були обмежитися україномовними вступними курсами на медичному, юридичному та гуманітарному факультетах. На знак протесту проти дій адміністрації багато українських студентів покинули університет і перейшли до інших навчальних закладів імперії. Грушевський виступав проти того, щоб студенти йшли з університету, але польська професура звинуватила його в підбурюванні студентських заворушень¹¹⁶.

Цей конфлікт спонукав усі українські політичні сили й очільника українських греко-католиків митрополита Андрея Шептицького виступити на захист студентів. Українські політики представили урядові спеціальний меморандум про заснування українського університету, написаний тим-таки Грушевським¹¹⁷. Він також висловився з цього питання у кількох статтях, спростовуючи закиди проти українського університету лідерів польської спільноти і професури. Аргументація Грушевського

спиралася на принцип «національної справедливості», до якого часто апелювали польські керманічі, просуваючи свою програму в Габсбурзькій монархії. Він стверджував, що українці становлять більшість населення східної Галичини; так само як поляки, які отримали власний університет у Кракові (головному місті західної Галичини), вони мають право заснувати університет у східній частині краю. Заперечуючи польські резони, нібито для майбутнього університету не набереться достатньо студентів, Грушевський наводив статистику, за якою у Львівському університеті в зимовому семестрі 1905 року нараховувалося майже 800 українців. Він порівнював цю цифру з загальною кількістю студентів у Чернівецькому університеті, де було тільки 400 слухачів, і завважував, що ніхто не виступає проти права на існування цього університету. Грушевський відкинув також польські заяви, буцімто новому університету забракне українських професорів: мовляв, серед українців дуже мало інтересу до науки, якщо він узагалі є. Він просто висміяв ці доводи, відзначивши, що точно так само можна говорити про брак інтересу до науки серед поляків у Російській імперії, де кількість польських професорів у Варшавському університеті постійно скорочується через політику уряду. Грушевський заявив, що українці за три роки зможуть забезпечити університет професурою, як на це спромоглися поляки у Львівському університеті на початку 1870-х років. Він уважав, що в цьому має відіграти свою роль Наукове товариство імені Шевченка¹¹⁸.

«Визволення Росії»

Лідери київської Старої Громади відрядили Грушевського до Львова з усеукраїнським «мандатом», про який він протягом двадцяти років у Галичині ніколи не забував. Суть цього «мандату» полягала в тому, щоб сприяти перетворенню Галичини на «український П'ємонт», де українська національна культура, наука й ідеологія розвиватимуться вільно, без обмежень, накинутих українському рухові російською владою. Ця ідея була віддзеркаленням концепції «польського П'ємонту», яку висунули польські провідники в Галичині, котрі вважали австрійське правління прийнятнішим для національного розвитку, аніж німецьке чи російське. Вони вбачали у Галичині майданчик, де їхня спільнота може розвинути політичні, культурні і соціальні практики, заборонені на рещті польських земель¹¹⁹.

Вирішивши вийти з наукового гета і представити ширшому світові свій націоналізаторський проєкт, який утілював мрії київських українців перетворити Галичину на український П'ємонт, Грушевський наразився на чималі перешкоди. Навіть із перемогою українського проєкту в Галичині імперські кордони між двома Українами надзвичайно ускладнювали імпорт галицьких досягнень у Російську імперію. Це увиразнив вихід 1898 року першого тому «Історії України-Руси», коли Грушевський замислився над тим, як удоступнити «Історію» та попередні свої праці для читачів у Наддніпрянській Україні. Заборона ввозити україномовні книжки до Російської імперії була майже нездоланною завадою. Задум київської інтелігенції перенести книговидання на Західну Україну в обхід Емського указу 1876 року, безперечно, допоміг урятувати українське друковане слово в один із найтяжчих періодів його історії та здобути Галичину для українського проєкту, але він не розв'язав проблему поширення цього слова в Російській імперії. Доки там було заборонено україномовні видання, ціла ідея галицького П'ємонту як *raison d'être* праці Грушевського лишалася загроженою.

Грушевський мусив діяти і 1899 року розпочав перший етап кампанії за скасування заборони на українські публікації в Російській імперії. Того року XI російський археологічний з'їзд, найбільший науковий гуманітарний форум в імперії, мав відбутися в Києві. Грушевський, його студенти та колеги в НТШ подали заявки на участь у з'їзді українською мовою. Грушевський повністю усвідомлював політичні, культурні та наукові наслідки цієї ініціативи в російському імперському контексті і пізніше згадував у автобіографії: «Я видвигнув і поставив ребром питання про допущення рефератів на українській мові»¹²⁰. Його демарш викликав сум'яття в російських урядових і наукових колах. Оргкомітет прийняв україномовні статті, адже він приймав статті, написані іншими слов'янськими мовами, але відмовився друкувати їх українською в матеріалах з'їзду. Цей компроміс, запропонований ліберально налаштованими членами оргкомітету, перекреслила заборона Міністерства внутрішніх справ виголошувати наукові доповіді українською мовою. Відтак на сцену вийшло імперське Міністерство освіти й висунуло новий компроміс, за яким заборонялися україномовні доповіді на пленарних засіданнях, відкритих для широкого загалу, однак вони дозволялися на панельних засіданнях, якщо зібралося менше двадцяти п'яти слухачів. Цю пропозицію відкинули й організатори з'їзду, і Грушевський з колегами. Доповіді, які мали бути виголошені на з'їзді, вийшли у двох томах

«Записок НТШ». В автобіографії Грушевський пояснив: «треба було разом задокументувати, що за сими претензіями на признання наукової української мови стоїть і дійсна наукова робота»¹²¹.

Негативну постанову Міністерства внутрішніх справ спричинили публічні заяви прихильників усеросійської ідеї, які протестували проти надання українській мові на з'їзді статусу, рівного з російською. Наступ на лібералів в оргкомітеті вів колишній декан Грушевського в Київському університеті Тімофей Флорінський. Це він після захисту магістерської роботи 1894 року глумливо запросив Грушевського захищати в Київському університеті докторську дисертацію українською мовою¹²². В очах Флорінського та інших російських націоналістів Грушевський після XI археологічного з'їзду постав лідером українського сепаратизму. Щойно в Росії довідалися, що Грушевський підписав декларацію Української націонал-демократичної партії за об'єднану та незалежну Україну, його звинуватили не лише в підриві російської культурної єдності, а й у замаху на політичну цілість імперії¹²³. Був ще один, важливіший наслідок мовного скандалу: завдяки йому широка публіка дізналася про існування української науки, і на політичному порядку денному постало питання про скасування заборони на україномовні публікації. Пізніше студент Грушевського Іван Крип'якевич писав про демарш свого вчителя: «Це зробило велике враження серед наукових кіл у Росії. Про українську науку скрізь забалакали, забалакали й про несправедливі обмеження української мови»¹²⁴.

Скандал 1899 року суттєво вплинув і на вживання української мови на зібраннях науковців у Росії. В ближчій перспективі цей вплив був радше негативним, аніж позитивним. Аби уникнути дальших проблем, організатори російських археологічних (власне, історичних) з'їздів, які відбувалися що три роки, вирішили не запрошувати галицьких науковців. Так було на XII з'їзді у Харкові 1902 року, де доповіді звучали винятково російською мовою. Ця тактика давала лише частковий успіх, адже не пускати галичан на конгреси було замало, аби українська мова не фігурувала в матеріялах з'їздів. До учасників наступного XIII з'їзду, який відбувся у Катеринославі під час революції 1905 року, його почесний голова Микола Сумцов із Харківського університету звернувся українською мовою¹²⁵. В ґрунті речі, заборону на україномовні наукові публікації Грушевський зламав ще раніше, 1903 року, під час приготувань до конгресу славістів у Санкт-Петербурзі, що на ньому після тривалих дебатів було дозволено вживати українську¹²⁶. Іронія долі

полягала в тому, що конгрес славістів не відбувся, і українська мова так і не зазвучала з трибуни, однак його організатори пішли далі, ніж ліберальні організатори археологічного з'їзду в Києві, й опублікували надіслані в оргкомітет україномовні матеріяли, а отже, деякі з писаних по-українськи праць Грушевського, зокрема його найвідоміша стаття про звичайну схему російської історії, яка здеконструювала всеросійський історичний наратив і втворювала шлях для наративу українського, з'явилися у збірці, виданій Петербурзькою академією наук¹²⁷.

Восени 1904 року Грушевський вступив у «мовну» дискусію з одним із найпомітніших російських «українофілів» Александром Пипіним. Він намагався переконати Пипіна вмістити в «Известиях Императорской Академии наук по Отделению русского языка и словесности» статтю українською мовою. Влітку того року Грушевський написав Пипіну і запропонував до публікації одну зі своїх україномовних статей, покликаючися на прецедент, коли в «Известиях» було вміщено статтю Іржі Полівки чеською мовою¹²⁸. Пипін відповів у вересні 1904 року: статтю він відхилив, завваживши, що Відділенню не байдужа доля «малоросійського літературного языка», проте воно воліє не встрягати в конфлікт між місцевими діалектами. Пипін доводив, що «Известия» – російське видання, а не «панслов'янське», а чеською статтю надрукували як виняток, бо вона мала бібліографічний характер, та її автор, на відміну від Грушевського, не знає російської¹²⁹.

Грушевський відповів, що його стаття не менш спеціальна, ніж Полівкова, а твердження Пипіна, нібито «Известия» – це російське видання, не залишає місця в російських і слов'янських студіях українській мові. Не без іронії Грушевський написав: *«Здесь все тот же заколдованный круг, в котором обращается украинский вопрос в России. Из числа славянских наречий украинский язык, литература и пр. исключаются как интегральная часть “русских” дисциплин, но и в состав этих последних не включаются. В результате им нет места ни в курсах, изданиях и пр. славянских, или “русских”, и в конце концов они вообще исключаются из научного обихода. Отделение, со своей точки зрения рассматривая украинский язык как составную часть языка русского (см. напр. план его библиографии славяноведения), могло бы вполне последовательно дать место на страницах своего органа рядом с (велико) русским (мало)русскому языку»*¹³⁰.

Та головна мета Грушевського полягала не в «російському» статусі для української мови, а в утвердженні її повної незалежності. Йому

здавалося дивним, що знання російської заважає комусь писати своєю рідною мовою. Він і його співвітчизники послуговувалися українською не тому, що ігнорували чи не здібні були вивчити російську або іншу іноземну мову, а тому, що їхня власна мова могла бути посередником в інтелектуальній комунікації. Українська мова віддавна здатна служити науковим завданням, заявляв Грушевський. Його стаття мала на меті поінформувати наукову спільноту в Росії про працю галицьких науковців, а її соціо-політичне завдання – зробити *«пролом в цензурной политике в России, исключаящей украинский язык от употребления в сочинениях научных»*. Грушевський закликав Відділення розглядати українське питання не як політичну гру, а *«с принципиальной точки зрения, т. е. с точки зрения свободного самоопределения»*. Невідомо, чи відповів Пипін на цього листа (він помер 26 листопада [9 грудня] 1904 року)¹³¹, але заклик Грушевського до членів академії наук підтримати «самовизначення» української мови не залишився без відгуку. У кінцевому підсумку саме підтримка російських філологів в академії допомогла скасувати заборону на українські публікації.

Загалом 1904 рік став важливим кроком у зусиллях Грушевського запровадити українську мову в російській імперській науковий і культурний дискурс. Наприкінці того року було дозволено ввозити до Російської імперії «Історію України-Руси». Цей прорив, безпосередньо пов'язаний з наближенням революції в Росії, уможливився завдяки листу Грушевського до нового російського міністра внутрішніх справ князя Петра Святополка-Мірського. Судячи з чернетки листа в архіві Грушевського, звернення до Святополка-Мірського підхоплювало попередні спроби переконати російські офіційні кола скасувати заборону на завіз «Історії» в Російську імперію. Раніше, 1902 і 1903 року, він звертався до керівників Головного управління у справах друку, але у відповідь отримував або порожні обіцянки, або взагалі нічого. Нарешті він вирішив написати Святополкові-Мірському і скористатися тією обставиною, що міністр офіційно пообіцяв *«облегчить положение печатного слова в России и ввести свободу и справедливость в отношения национальные»*¹³². Згадуючи Емський указ 1876 року, Грушевський скаржився міністрові, що російська влада сконфіскувала навіть ті кілька примірників «Історії», які він надіслав окремим науковцям і освітнім установам. Грушевський старався вжити всіх можливих аргументів, покликався навіть на східнослов'янську солідарність: як російському підданцеві, писав він, йому не тільки боляче, а й соромно бачити, що книж-

ка польською мовою про історію Польщі й Литви у XV столітті, яку написав його колишній університетський товариш, дозволена в Росії, а четвертий том його «Історії» – ні¹³³. Чи то мотивом князя була неприязнь до Польщі, чи, ймовірноше (як написав Грушевський в автобіографії), бажання заспокоїти російську громадську думку після поразки в японській війні, але дозвіл на завезення «Історії України-Руси» в Російську імперію було дано¹³⁴.

1904 року Грушевському вдалося також надрукувати в Петербурзі нарис української історії – перший в Російській імперії від 1840-х років. Цей проєкт народився після запрошення від Максима Ковалевського, відомого російського соціолога українського походження, прочитати курс української історії в паризькій Високій школі соціальних наук. Грушевський викладав там у квітні й травні 1903 року, а влітку того року переробив свій курс на книжку. Його «Очерк истории украинского народа» було написано російською, і ця публікація завершила тривалу кампанію за вихід Грушевського до українського читача. У 1900 році Грушевський контактував із кількома німецькими видавцями, щоб надрукувати німецький переклад «Історії України-Руси», але, як зазначив він в автобіографії, «незвичайність предмета (порівняти аргумент Гауча) і великі розміри праці стали на перешкоді – видавці відповідали відмовою»¹³⁵. Аж 1903 року він знайшов видавця для першого тому великої «Історії» німецькою (власним коштом) і короткої історії України французькою. Наступним кроком було знайти російського видавця для короткої історії України, що виявилось нелегко. Після тривалих перемовин Грушевський вирішив надрукувати книжку власним коштом¹³⁶. Вона мала успіх і до того, як 1912 року він опублікував україномовну «Ілюстровану історію України», перевидавалася двічі¹³⁷.

Під час революції 1905 року в Російській імперії діяльність Грушевського дедалі більше зсувалася в бік Києва. За інтелектуальним вишколом і психологією він безперечно був продуктом київської культурної та наукової атмосфери й у Львові цілком як удома ніколи не почувався. Він бачив, що в Наддніпрянській Україні відкриваються нові перспективи для політичної, культурницької та наукової роботи, і хотів скористатися цими можливостями. До 1905 року Грушевський мусив відкладати поїздки до Києва та інших центрів українського політичного й культурного життя в Російській імперії. Він залишався російським підданцем, і його друзі в російських офіційних колах попереджали його про небезпеку таких подорожей у Східну Україну. Зважаючи на його актив-

ну участь в українському культурному та політичному житті у Львові, симпатики Грушевського вочевидь не відкидали загрози його арешту в Російській імперії. Революція 1905 року кардинально змінила ситуацію. Тепер не лише можна було пересилати через кордон раніше заборонену «Історію», а й сам Грушевський міг в'їхати в імперію та видрукувати тут свої політичні тексти в українській і російській періодиці¹³⁸. Завдяки професорському статусові йому було набагато легше, ніж решті українських активістів, публікувати проукраїнські статті, а читачі заохочували його робити в цьому напрямку ще більше¹³⁹.

Вихід у Росії «Очерка истории украинского народа» прихильники всеросійської єдності зустріли відверто вороже¹⁴⁰. Вони використали «Очерк» як приклад того, чого слід чекати від українського руху, якщо зняти заборону на україномовні публікації. Таким був ляйтмотив статті, вміщеної під псевдом «Киевлянин» у газеті «Гражданин». Редакція газети вважала, що допис оприлюднює позицію київського клубу російських націоналістів. Анонімний автор писав, що скасування заборони на українські видання призведе до ревізії угоди 1654 року між царем Алексеем Михайловичем і гетьманом Богданом Хмельницьким, видання Біблії українською мовою сприятиме поширенню в Малоросії протестантизму (штунди), а свобода об'єднань спричиниться до виникнення серед селянства войовничих організацій на зразок галицьких «Січей». Грушевський відповів на ці закиди статтею «Фрази і факти» в газеті «Сын отечества» за квітень 1905 року. Він заявив, що його опонент погано знає історію, бо договір 1654 року, який насправді давав Україні право на самоврядування, вже зревизувала московська бюрократія, знищивши українські вольності, що обмеження на українські видання слід негайно скасувати, а Російська імперія нагально потребує перебудови¹⁴¹.

Дискусія Грушевського з «Киевлянином» розгорілася саме тоді, коли уряд під тиском української громадськості шукав можливостей дозволити український друк. У грудні 1904 року кабінет міністрів звернувся до цього питання і заявив, що первісно заборони було накладено, аби зупинити український рух. Насправді, дійшли висновку урядовці, рух не становить небезпеки для держави, натомість обмеження на українські видання гальмують освіту селянства. Кабінет запитав із цього приводу думку Академії наук, Київського та Харківського університетів і канцелярію київського генерал-губернатора. Всі ці інституції рекомендували скасувати заборону¹⁴². Наступного 1905 року було оприлюднено меморандуми, що їх підготували Академія наук і Харківський університет, на

підтримку скасування заборони. Мрії Грушевського здійснилися. Текст меморандуму Академії наук одразу переклали українською й опублікували в «Літературно-науковому вістнику», пізніше він вийшов окремою брошурою. У вступі до українського видання меморандуму Грушевський увиразнив тезу його авторів про те, що заборона на україномовні публікації в Росії сприяла їхньому поширенню в Галичині, де вони набували антиросійського характеру¹⁴³. В такий спосіб російські науковці не лише визнавали досягнення українського проекту в Галичині, а й використовували їх як аргумент у публічних дискусіях про майбутнє української мови в Російській імперії.

Навесні 1906 року російський уряд ухвалив нові постанови, які регламентували видавничу діяльність, і тихцем скасував обмеження на український друк, запроваджені указом 1876 року¹⁴⁴. Перешкоди, які десятиліттями стримували розвиток українського культурного та політичного життя, було усунуто, і галицький П'ємонт тепер міг надсилати книжки та часописи в Наддніпрянську Україну. Грушевський мав усі підстави тішитися¹⁴⁵. У статті «Український П'ємонт» (1906), адресованій російському читачеві, Грушевський писав: «В последнее десятилетие XIX в. Галиция, несмотря на собственные весьма тяжелые условия национального и экономического существования, делается центром украинского движения, и по отношению к украинским землям России играет роль культурного арсенала, где создавались и совершенствовались средства национального культурного и политико-общественного возрождения украинского народа»¹⁴⁶.

Навесні 1906 року до першої російської Думи було обрано багато українських діячів і депутатів, які хоч і не брали активної участі в українському русі, та вважали себе українцями з походження і симпатиками української справи. Вони сформували в Думі українську фракцію, яка між травнем і серпнем 1906 року видавала російськомовний журнал «Украинский вестник». Грушевський поїхав до Петербурга, щойно депутати почали збиратися на відкриття першого російського парламенту, і там його відразу визнали неформальним, але беззаперечним лідером українського руху. Саме Грушевський найчастіше визначав політичний курс «Украинского вестника», до якого написав чимало статей¹⁴⁷. У вже згаданій статті «Український П'ємонт», надрукованій у другому числі «Украинского вестника», він розповів українській публіці в Російській імперії про галицький досвід не лише в розвитку української культури, а й у влаштуванні українського громадського та політичного

життя – сферах діяльності, що їх лідери та рядові члени «російського» українського руху до революції 1905 року не знали¹⁴⁸. У першій промові до українських депутатів Думи Грушевський, як він писав про це невдовзі, *«познакомил присутствующих с результатами сорокалетней конституционной жизни австрийской Украины и указал те препятствия, какие встречало ее общественное и культурное движение и какие необходимо иметь в виду, чтобы избежать их при устройстве политических и общественных отношений в России»*¹⁴⁹.

Один із найбільших внесків Грушевського в український політичний дискурс у 1905–1907 роках – ознайомлення широких кіл російського суспільства із суттю «українського питання». Його статті досягали також людей українського походження, які не читали українською і не брали участі в українській культурницькій діяльності. Ці дві авдиторії – головні адресати численних памфлетів і нарисів Грушевського, опублікованих українською та російською мовами в Російській імперії під час революції 1905 року. В кількох статтях він подав огляд української історії, щоб читач міг зрозуміти коріння проблеми, та пояснив розвиток української політичної думки до революції 1905 року¹⁵⁰. Грушевський розглядав «українське питання» не ізольовано, а як частину набагато ширшої політичної проблеми. В 1907 році він скомпонував низку своїх тогочасних політичних текстів у збірку *«Освобождение России и украинский вопрос»*¹⁵¹. Назва втілювала головну ідею вміщених статей: вирішення «українського питання», що його Грушевський бачив як національно-територіальну автономію, поставало необхідною умовою для *«освобождения России»*. Це поняття в Російській імперії використовували на означення широкого руху інтелігенції та громадськості за ухвалення конституції. На думку Грушевського, «визвольна» програма мала передбачати не тільки запровадження конституції і надання політичних свобод усьому населенню, а й реорганізацію Російської імперії на федеративних засадах. *«Россия – “империя народов”, среди которых государственная народность составляет только меньшинство – не может развиваться свободно и успешно, пока в этом переустройстве не будет обеспечено свободное и нестесненное существование и развитие ее составных частей – ее народов»*, – писав Грушевський у вступі до *«Освобождения России»*¹⁵².

«Українське питання» він окреслював як частину національного питання загалом, одного з найважливіших питань, із якими, на його дум-

ку, довелося зіткнутися Російській імперії на шляху до «звільнення» свого суспільства. Важливий елемент переформулювання «української проблеми» Грушевським – те, що він не розглядав її як відновлення історичних прав, даних Богданові Хмельницькому російськими царями, а згодом скасованих імперським урядом. Іноді він уживав цей аргумент, але тільки як додатковий. Відкласти вбік історичну аргументацію для історика було, вочевидь, справою нелегкою, тим більше, що його радикальніші суперники в українському рухові, як-от ранній поборник українського суверенітету Микола Міхновський, використовували її для легітимації претензій на незалежність¹⁵³. Відсуваючи історичну аргументацію на периферію свого політичного дискурсу, Грушевський розходився і з віковою традицією малоросійського автономізму, чиї лідери своєю політичною метою завжди проголошували повернення прав, гарантованих Україні за Хмельницького.

Грушевський також вивів «українське питання» за рамки концепції «всеросійської» культури й нації. Він уважав існування осібної української нації – з власною історією, мовою, літературою і культурою – питанням, вирішеним раз і назавжди. Офіційна позиція Петербурзької академії наук, у меморандумі якої 1905 року сказано, що всеросійською мовою є великоросійська, натомість українцям потрібна освіта їхньою власною мовою, зміцнила його аргументацію. Для Грушевського «українське питання» не було частиною «російського питання», бо воно мало куди більше спільного з «питаннями» інших «неросійських народів»: поляків, фінів, грузинів, ін. Українське питання, на його думку, можна було вирішити лише разом з усіма національними проблемами Росії, що передбачало реорганізацію Російської імперії за національним принципом з наданням національно-територіальної автономії неросійським народам. Влада, вважаючи Грушевський, не повинна давати перевагу жодному з народів чи дискримінувати якийсь із них на підставі гаданої «незрілості».

Хоча українська автономія і перебудова Росії на федеративних засадах були традиційними гаслами українського руху, Грушевський переформулював ці вимоги в контексті права на національне самовизначення та конституціоналізм і поставив український рух на цілком інший ґрунт. Проти зміни статусу українського руху – від руху за вище місце у всеросійській етнічній ієрархії до руху, який відкидав цю ієрархію взагалі і ставив за мету створити нову національну ідентичність поза всеросійською етнічною конструкцією, – пристрасно виступали прихильники всеросійської єдності. Однак навіть на них позначилася нова позиція

лідерів українського руху під час революції 1905 року, реалії політичної боротьби і національний розбрат в імперії. 1910 року прем'єр-міністр Пьотр Столипін, відвертий прихильник російських націоналістичних організацій, видав циркуляр, у якому українці фігурували не як частина триєдиної російської нації, а серед неросійських народів імперії. Цю «помилку» царська влада невдовзі виправила, але це мало вплинуло на сприйняття членами українського руху себе і свого народу¹⁵⁴.

З погляду розвитку українського руху, мало сенс подавати українську програму як частину вирішення національного питання в Росії загалом та шукати підтримки не лише серед російських лібералів, а й у лідерів неросійських національних рухів. Та каменем спотикання на цьому шляху поставало «польське питання». Альянс між польським національним рухом, який представляли суперники Грушевського в Галичині, польські націонал-демократи на чолі з Романом Дмовським, та російськими конституційними демократами з їхнім лідером Павлом Мілюковим висів у повітрі від перших днів революції¹⁵⁵. На думку Грушевського, альянс крив ту небезпеку, що міг розв'язати польсько-російські проблеми коштом України. Незадоволений польським урядуванням над українською частиною Галичини, Грушевський побоювався подібної ситуації в Російській імперії. Якщо Привіслянський край, колишня «Конґресувка», здобуде автономію, це може злегітимізувати наступний польський контроль над українським населенням Холмщини, повторюючи ситуацію в австрійській Галичині. Непокіло Грушевського й те, що надання полякам національно-територіальної автономії в Російській імперії підпорядкує польську опозицію режимові і послабить сили неросійських народів, які змагаються за свої національні права. Без поляків і українці, й інші неросійські народи заслабкі, щоб самостійно здобути національно-територіальну автономію. Всі ці міркування вплинули на позицію Грушевського щодо національної автономії в Російській імперії і мотивували його постійні звертання до неросійських народів підтримувати спільний фронт проти режиму, а також вимоги до влади не дискримінувати окремі народи і розглядати їх як рівних у праві на національно-територіальну автономію в складі імперії.

Крім «польського питання», увагу Грушевського під час революції 1905–1907 років привертала ще одна важлива для України етнічна й релігійна проблема – «єврейське питання». Грушевський, який уважав євреїв в Україні не меншою жертвою іноземного панування, ніж самі українці, з ентузіазмом вітав подання на розгляд Думи законопроєк-

ту про скасування межі осілості. У статті «Конец гетто» він писав: *«Внесенный в Думу законопроект о гражданском равноправии должен снять с украинских земель России один из позорнейших пережитков средневековья, тяготеющий на них, без их вины и воли – т. н. черту еврейской оседлости»*¹⁵⁶. Грушевський ні євреїв, ні українців не вважав винними у їхній взаємній неприязні і закидав польському, а отже і російському уряду створення «єврейського питання». Він звинувачував правителів України у підбурюванні до єврейських погромів і заявляв, що *«централистическая общественно-экономическая и национальная политика, осудившая туземные, украинские массы населения на безысходную темноту, на культурное и экономическое захудание и лишившая их всякой возможности самоопределения и развития, создала другой полюс этого страшного вопроса, не переставшего поражать нас самыми ужасными конфликтами, перед которыми не раз в отчаянии останавливалась общественная мысль»*¹⁵⁷. Грушевський засуджував переслідування й обмеження єврейського населення царською владою. Він уважав євреїв можливим союзником у справі визволення України і сподівався на майбутню співпрацю між українцями та євреями. Грушевський був переконаний, що всі «свідомі» члени українського суспільства вітатимуть скасування межі осілості, яке перетворить штучно відокремлені верстви українського населення на патріотів, котрі працюватимуть спільно задля добра своєї батьківщини.

Політичні памфлети Грушевського 1905–1907 років засвідчують, що він діяв у контексті двох головних дискурсів – народницького (накреслюючи програму для української культурної еліти) й націоналістичного (розвиваючи парадигму національного відродження). В рамках народницького дискурсу «народ» (у розумінні «народні маси») мав значення для Грушевського як джерело легітимності програми українського націєтворення. Саме за задоволення потреби українського народу у вільному культурному, національному й економічному розвитку Грушевський боровся через пропонувану автономізацію Російської імперії. Саме в ім'я народу він закликав українську інтелігенцію приєднатися до українського руху. Водночас у національному дискурсі Грушевського «народ» (у розумінні «нація») мав служити не інструментом поділу українського суспільства на взаємоворожі групи «багатих» і «бідних», а радше об'єднати майбутню націю в боротьбі за свої права. Соціальні питання, особливо такі важливі, як земельне, він розглядав тепер крізь призму національної парадигми, бо вважав, наприклад, що передача

землі селянам дасть користь українській нації, переважно селянській, і зашкодить полякам, нації землевласників в Україні¹⁵⁸. Грушевський також майстерно маневрував між тогочасними панівними політичними дискурсами. Він часто критикував польські еліти в рамках дискурсу «національної справедливості», який вони вибудували й активно вживали у своїх публікаціях, натомість російським лібералам представляв український проект як частину програми «визволення Росії».

У перші роки ХХ століття український рух у Російській і Габсбурзькій імперіях існував у дуже різних ситуаціях: в Австро-Угорщині він мав розвинені національні інституції, які ще тільки формувалися в Росії. Безпосередні завдання руху в цих країнах теж були відмінні. Народництво Грушевського з відчутним соціалістичним присмаком, яке служило стимулом для демократизації добре розвиненого українського руху в Галичині, могло породити нездоланні розмежування в молодому українському національному русі в Росії. Не випадково стратегії, які він застосовував у своїх текстах у Російській імперії, відрізнялися від тих, що переважали в його галицьких творах. Замість кидати виклик і критикувати лідерів української спільноти, як це він робив у Галичині, у Наддніпрянській Україні Грушевський переймався об'єднанням розпорошених сил запізненого українського відродження. Ці дві стратегії пов'язано з двома різними образами національного «іншого». У першому випадку ворогом була польська еліта і часто польське суспільство загалом (тією мірою, якою воно підтримувало політику еліт). У другому випадку це були поборники всеросійської єдності з політичної правиці, російська бюрократія, імперський режим тощо, але ніколи російське суспільство взагалі.

Розрізнення режиму та суспільства, наголошуване у творах Грушевського для російської публіки, рідко фігурувало в його текстах для галицького вжитку. Причина тому – передусім тогочасні політичні умови. Український рух у Наддніпрянській Україні набагато більше залежав від співпраці з російськими політичними партіями та їхньої підтримки, ніж в Австро-Угорщині – від співпраці з польськими партіями, на чю добру волю годі було покладатися. Існував ще один чинник, можливо, навіть важливіший: в українській свідомості на зламі століть образ Росії та росіян не набув ознак етнічного «іншого» тією мірою, якою їх набули Польща та поляки в очах галицьких русинів. У Східній Україні Грушевський мусив вести тривалу важку кампанію, переконуючи не тільки владу, а й саму українську інтелігенцію, що українці справді становлять

окрему націю і що найперший обов'язок інтелігенції – служити саме цій нації, а не якійсь «усеросійській» справі взагалі.

Між двома революціями

Від 1905 року політична і культурна діяльність Грушевського в Наддніпрянській Україні забирала все більше часу й енергії, але він не облишив участі в галицькому політичному й культурному житті. Він став активнішим у галицькій політиці після 1907 року, коли в Габсбурзькій монархії ухвалили новий виборчий закон – запровадили загальне виборче право для чоловіків, що змінило політичну сцену в Галичині.

Інтерес Грушевського до партійної політики в Галичині відбивав його позицію в цілому питанні українського націєтворення. Він підтримував будь-які політичні союзи, які могли сприяти незалежному українському політичному процесові, відкидав і засуджував ті, які могли підірвати його незалежність і перешкодити національному самовизначенню українців східної Галичини. Скажімо, Грушевський вітав союз українських націонал-демократів і єврейських сіоністів на виборах 1907 року, але рішуче опирався заснуванню «руського» парламентського клубу, який об'єднував українських і москвофільських депутатів. Заява двох із п'яти депутатів-москвофілів, що вони вважають себе росіянами, дала Грушевському додаткову зброю в боротьбі проти москвофільства і російського націоналізаційного проєкту в Галичині. Так само використав Грушевський у політичній боротьбі альянс між польськими націонал-демократами і москвофілами. Він засуджував відродження польськими націонал-демократами панслов'янської ідеології, яка мала покращити стосунки між польською елітою і російським імперським урядом на ґрунті спільного антинімецького сантменту. А що ці сили протистояли українській справі, то він виступав за кінець панслов'янської традиції в українському русі і наголошував важливість німецьких впливів в українській культурі й історії, водночас закликаючи читачів шукати союзників серед білорусів і литовців¹⁵⁹.

Грушевський уникав членства в політичних партіях, проте явно симпатизував націонал-демократам і знову почав відвідувати їхні збори. Попри інтерес до їхньої діяльності, він ніколи не вагався критикувати політику провладу партії. 1911 року він зібрав свої раніші статті на політичні теми і видав їх брошурую, яку назвав «Наша політика». У цих

статтях він намагався змобілізувати українське суспільство на боротьбу за економічні, культурні і національні права. Грушевський, який услід за Антоновичем традиційно нагадував про значення для української справи наукової і культурницької роботи, тепер особливо наголошував на потребі в політичній дії. Головна мішень його критики – лідери і представники націонал-демократів у віденському парламенті та галицькому сеймі. Він критикував їхню діяльність з погляду «народу», заявляючи, що народні представники мусять розуміти його потреби і вести його до національного й соціального визволення. Головною вадою Націонал-демократичної партії Грушевський уважав брак принципів, що означало готовність іти на компроміси з польською владою і погоджуватися на дрібні поступки замість боротися за стратегічні завдання українського руху. Протягом більшості галицьких років він виступав як непохитний опонент компромісу з польською владою й урядуванням у Галичині. Він був твердо переконаний, що українське національне і соціяльне визволення залежить від рішучої боротьби за права, які надала українцям габсбурзька політична система, але в яких їм незаконно відмовляла польська еліта.

Вихід «Нашої політики» зчинив бучу в українському суспільстві і створив авторові чимало проблем. Він спонукав керівництво Націонал-демократичної партії, старих і нових супротивників Грушевського в українській науковій спільноті почати проти нього наступ в НТШ, щоб змусити його відійти від керівництва організацією. Було ухвалено новий статут, який давав право голосу членам НТШ, не діячам науки, і позбавив голосу членів-кореспондентів у Східній Україні, традиційно лояльних до Грушевського. На думку одного з найталановитіших студентів Грушевського Івана Крип'якевича, котрий під час конфлікту залишався на боці вчителя, ситуацію загострювали вади характеру Грушевського – його авторитарність і нетерпимість до опозиції¹⁶⁰. Зрештою, він мусив піти у відставку¹⁶¹. Хоча все це було сильним ударом по українській науці в Галичині, навіть такі негативні зміни в статуті не вплинули на науковий характер товариства, що його суворо запровадив Грушевський. Під час Першої світової війни і міжвоєнного періоду товариство далі діяло як неофіційна українська академія наук у переважно польському Львові, де українські науковці не мали іншого форуму, щоб презентувати, поширювати і популяризувати свої здобутки.

Небажання Грушевського йти на якісь компроміси в Галичині, що в результаті коштувало йому головування в НТШ, почасти пояснюється

його участю в політиці в Наддніпрянській Україні. Один із наслідків 1905 року, який залишився чинним і після революції, – скасування заборони на україномовні публікації в Російській імперії. Нова ситуація дозволила Грушевському перевести свою наукову й культурницьку діяльність у Наддніпрянщину. «Історія України-Руси» з шостого тому видавалася в Києві, і це лише одна з ознак великого перелому в особистій біографії Грушевського, який глибоко поринув у київську політику. Він наполегливо працював, намагаючись переконати російський уряд відкрити катедри українських студій в університетах в Україні. Він також відіграв важливу роль у виданні київської газети «Рада», яку погодився редагувати, а відповідальним редактором запросив Симона Петлюру, майбутнього голову українського уряду у 1918–1921 роках¹⁶².

Від 1906 року Грушевський твердо намірився переїхати до Києва, його сім'я – дружина й донька – більшість часу жили там. У 1908 році під час коротких наїздів до Києва він наглядав за спорудженням власного будинку, яке завершилося восени 1909-го¹⁶³. Того самого року Грушевський подався на посаду викладача російської історії в Київському університеті. Його конкурентом був професор Ніжинського історико-філологічного інституту Володимир Савва, фахівець із ранньомодерної російської історії¹⁶⁴. Серед тих, хто підтримував заяву Грушевського на посаду, були філолог Володимир Перетц та історик Митрофан Довнар-Запольський, які очолювали катедри в Київському університеті. Історик права Микола Василенко надрукував статтю в газеті «Киевский голос»¹⁶⁵ на підтримку кандидатури Грушевського, проте університет віддав посаду Савві.

Плани Грушевського перенести діяльність до Києва наразилися на опір не лише поборників «усеросійської» єдності, а й деякого з лідерів київського українського руху. Частина чільників українського кола в Києві поставилася до зростання його активності в Наддніпрянщині з підозрою та спротивом. Занепокоєння висловлювали, зокрема, письменник Борис Грінченко і літературознавець Сергій Єфремов, які очевидно побоювалися, що лідерство в українському русі в Російській імперії перейде від них до Грушевського¹⁶⁶. Та, мабуть, найбільшою несподіванкою для Грушевського стало те, що до його повернення в Наддніпрянську Україну вороже поставився його колишній літературний навчитель Іван Нечуй-Левицький. На відміну від Грінченка, Нечуя-Левицького турбувала не так ймовірність, що Грушевський перебере на себе контроль над українським рухом у Києві, як можливі спроби «галицинізувати»

українську мову й українське культурне життя в Наддніпрянщині. 1907 року Нечуй-Левицький написав брошуру проти Грушевського та його гаданої «галицинізації», яка послужила підґрунтям для дальших нападів на Грушевського з усіх політичних флангів¹⁶⁷.

Попри труднощі, з якими він зіткнувся в Києві, Грушевський упорався з головними своїми проектами. У грудні 1906 року за підтримки одного з лідерів українського руху в Східній Україні і його відданого спонсора Євгена Чикаленка зі Львова до Києва перемістилася редакція «Літературно-наукового вістника». Цей переїзд відіграв важливу роль у зусиллях Грушевського заповнити розрив між українським культурним життям у Російській і Австро-Угорській імперіях. Ще одна пріоритетна справа Грушевського в Києві – заснування Українського наукового товариства, яке він очолив. Ця нова інституція мала виконати в Російській імперії ті самі функції, що й Наукове товариство імені Шевченка в Галичині. Грушевського обрали головою виконавчої ради товариства – так він здобув контроль над діяльністю двох головних українських наукових організацій. У Львові Грушевський далі редагував «Записки НТШ», головне видання товариства; у Києві він узяв на себе редагування «Записок Українського наукового товариства». Його організаційна енергія і талант вражають. Той факт, що він очолював українські наукові товариства у Львові і Києві, редагував їхні видання, «Літературно-науковий вістник» і дописував до інших українських часописів, не тільки викликав безліч нарікань з боку конкурентів Грушевського в українських культурних колах, а й спантеличував опонентів руху. Київський російський націоналіст Анатолій Савенко помилково вважав, ніби «ЛНВ» – це періодичне видання Українського наукового товариства у Києві, яке назване ім'ям Шевченка і яке Грушевський переніс зі Львова до Києва¹⁶⁸.

З кінцем революції і відновленням заборони на будь-які форми політичної діяльності в Російській імперії Грушевський мусив перемістити фокус своєї активності з політичної пропаганди на культурницьку та наукову роботу. Але навіть тоді він не полишав зовсім політичну діяльність, наскільки вона була можлива в Російській імперії після 1907 року. Під час урядових утисків політичної опозиції загалом і українського руху зокрема, що настали після революції 1905 року, Грушевський залишався вірним програмі, яку сформулював для українського руху в революційний період. У Наддніпрянській Україні він співпрацював із «Товариством українських поступовців», яке ставило за політичну мету здобути українську автономію. Грушевський був твердим прихиль-

ником цієї позиції і спонукав українських поступовців переконувати російських конституційних демократів, зокрема їхнього лідера Павла Мілюкова, підтримати українські автономістські вимоги. Кадети, своєю чергою, готові були домагатися запровадження української мови в шкільній освіті, але вважали федералізацію небезпечною для російської держави. Грушевський охоче співпрацював з російськими лібералами і селянськими представниками у IV Думі в близьких його серцю питаннях: заснування українознавчих кафедр в українських університетах та запровадження навчання українською мовою в початковій школі, – але не відмовився від вимог української автономії¹⁶⁹.

У період між двома революціями «польське питання» й особливо проблема Холмщини залишалися в центрі уваги Грушевського. У 1913 році він не завагався публічно підтримати урядові плани, що їх просували російські націоналісти, створити окрему Холмську губернію і в такий спосіб вилучити свою малу батьківщину зі складу ймовірного польського автономного регіону. Він пояснив свою (й українських активістів узагалі) позицію з цього питання в листі, який зачитав депутатам III Думи член Конституційно-демократичної партії¹⁷⁰. Єврейське питання теж хвилювало Грушевського. У 1913 році він з огидою висловився про судовий процес над Менделем Бейлісом у Києві, засуджував прояви антисемітизму в Україні і вважав відповідальним за них імперський уряд, який перешкоджає поширенню культури й освіти серед українського населення. Він розумів, що справа Бейліса кине тінь на його батьківщину, але пишався, що присяжні – прості українські селяни – визнали Бейліса невинним¹⁷¹.

Одне з головних завдань Грушевського в Наддніпрянщині між революцією 1905 року і Першою світовою війною – зберегти й закріпити поступки, яких український рух добився від уряду під час революції. Він прагнув скористатися цими поступками, щоб донести українську ідею від вузького кола міської інтелігенції до широких мас українського селянства і розвинути його національну свідомість. Саме в цей період Грушевський долучився до видання україномовних газет для селян «Село» (1909–1911) і «Засів» (1911–1912). Він також активно видавав і перевидавав власні популярні тексти з української історії: 1907 року надрукував книжку «Про старі часи на Україні», а 1909-го – популярну біографію Богдана Хмельницького «Про батька козацького Богдана Хмельницького», розраховані на селянського читача. До 1917 року україномовна «Ілюстрована історія України» Грушевського, яка заступила російсько-

мовний «Очерк истории украинского народа» і була адресована передусім українській інтелігенції, перевидавалася чотири рази¹⁷².

Грушевський активно прищеплював національну свідомість українським масам, і його зусилля, схоже, давали сподіваний результат. Читачі в Російській імперії тепер мали доступ до його публікацій, писали йому у Львів, висловлювали свої думки, питали поради тощо. Судовий чиновник із Бердичева Петро Савйовський звертався до Грушевського як до редактора «Літературно-наукового вістника», нарікаючи на недовіру до українців у Російській імперії і питаючи, чи існують переклади Гоголя українською. «Дуже жалко, – писав Савйовський, нагадуючи Грушевського гімназичних років, – що Гоголь, велика літературна сила а написав таку чудову поему, як Тараса Бульбу ни на українській мові»¹⁷³. Грушевський отримував листи не лише від східноукраїнської інтелігенції, а й від робітників і селян¹⁷⁴. Селянин на прізвище Шелест із хутора Полуяннів писав Грушевському до Львова, що він і ще троє селян передплатили «Село» і тепер із задоволенням читають статті про Тараса Шевченка. Шелест вітав прогресивну орієнтацію газети та її україномовність: «Не тим тільки ваш вистник пришовся нам по души шо вин свободолюбивий – передовий а ще й тим що вин написан на нашій українській рідній мові»¹⁷⁵.

Початок Першої світової війни захопив Грушевського у відпустці: він відпочивав у своєму літньому будинку в Криворівні в Карпатах. Через воєнні обставини він не зміг повернутися до Львова, однак австрійське командування не дозволило йому залишатися в Криворівні. Зіткнувшись із наступом російських військ, Грушевський вирушив у тривалу й буремну одисею. Спершу він поїхав до Будапешта й Відня, далі в Італію і нарешті в листопаді 1914 року дістався до Києва. Тут його заарештувала російська влада і вислала до Симбірська¹⁷⁶. Напередодні Першої світової війни і в Габсбурзькій монархії, і в Російській імперії Грушевського сприймали як лідера українського руху. Тому ставлення до нього влади двох узаємоворожих країн під час його трирічної одисеї добре ілюструє підхід росіян і австрійців до української проблеми.

Ставлення австрійського уряду до українців і їхнього лідера на початку Першої світової війни й надалі залежало головно від позиції польської владної еліти в Галичині. Польські націонал-демократи використали вибух війни, щоб спрямувати державний апарат проти своїх ворогів в українському таборі, яких вони звинувачували в русофільстві й зраді, зважаючи на стан війни між Австрією і Російською імперією.

Працюючи у Львівському університеті, Грушевський залишався російським підданцем, що робило його легкою мішенню для звинувачень у русофільських симпатіях. Добре відомо було й те, що він не надто боронить Габсбурзьку монархію. У перші тижні війни число «Літературно-наукового вістника» зі статтею Грушевського, яка містила непривабливу характеристику ерцгерцога Франца Фердинанда, сконфіскувала австрійська поліція. На черзі стояв арешт Грушевського. Лідери Союзу визволення України – організації молодих українських активістів, яка діяла у Відні у співпраці з австрійською владою, – розуміли небезпеку для Грушевського і допомогли йому дістатися до Будапешта, а далі до Відня¹⁷⁷. Попри втручання впливових членів Союзу, австрійська поліція далі стежила за Грушевським у Відні і навіть видала ордер на його арешт за обвинуваченням у русофільстві, але вже після того, як він залишив місто¹⁷⁸.

Ще менш толерантною до Грушевського як до лідера українського руху виявилася російська влада. Наприкінці 1914 року, задовго до того як він перетнув кордон Російської імперії, вийшов наказ про його арешт. 28 листопада, за кілька днів після приїзду до Києва, Грушевського справді заарештували, ув'язнили і після численних допитів та обшуків у його будинках у Києві і Львові, який зайняла російська армія, вислали до Симбірська¹⁷⁹. Лише кампанія на його захист у пресі, в якій узяли участь такі відомі російські академічні й політичні фігури, як Алексей Шахматов і Пьотр Струве, врятувала Грушевського від заслання ще далі в Сибір. Дехто з колег у Петербурзькій академії наук, як-от Шахматов, не залишили його і наполегливо домагалися, аби історика перевели із Симбірська до Казані й нарешті до Москви. Інші, як-от Сергей Платонов, обрали суперечливішу позицію і радили Академії наук бути обережною стосовно переведення його з Симбірська. Ситуація покращилася лише з наближенням революції: Грушевському дозволили переїхати спершу до Казані, а потім до Москви, де він зміг повернутися до праці над багатотомною «Історією України-Руси»¹⁸⁰.

Чому російська влада вважала за потрібне заарештувати й вислати Грушевського, попри протести найвідоміших російських інтелектуалів? Відповідь можна знайти у книжці «Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма», яку перед Першою світовою війною видав Сергей Нікіфорович Щеголев, російський імперський цензор і «малоросіянин» із походження. Книжка містила не лише докладну історію українського руху в Російській імперії, а й гострі за-

киди супроти Грушевського та інших лідерів українського руху в Галичині¹⁸¹. Багато ідей Щеголева відбилися у звіті голови російського поліцейського управління в окупованій Галичині полковника Мезенцова. Грушевський поставав у цьому документі головним галицьким «мазепинцем». В офіційному російському лексиконі «мазепинець» – уособлення зради та сепаратизму, а Грушевського та інших лідерів українського руху вважали за воєнних обставин саме потенційними зрадниками¹⁸². У своєму звіті Мезенцов змальовував цілий український рух у Галичині як мазепинський. Його очільники нібито прагнуть створити з українських етнічних земель Російської імперії українську державу під австрійським протекторатом. Мезенцов твердив, буцімто Грушевського як лідера мазепинського руху відрядили до Києва його спільники з Союзу визволення України, щоби вести мазепинську пропаганду серед населення і російських військ, розташованих у Наддніпрянській Україні¹⁸³.

Жорстка настанова щодо «мазепинців» вилилася в рішучу кампанію проти українського руху в Російській імперії. Влада позакривала майже всі українські інституції й видання. Під цим оглядом, арешт Грушевського – логічний наслідок урядової політики щодо українського руху. З початком війни поборники всеросійської єдності і давні вороги Грушевського, як-от його колишній декан Флорінський, набули необмежену можливість переслідувати своїх ідеологічних суперників. Російські газети охоче друкували авторів, які закидали Грушевському всі мислимі й немислимі гріхи супроти Російської імперії. В Австрії його звинувачували у проросійськості, а в Росії – у проавстрійськості. Це було лаятмотивом статті, яку вмістив у газеті «Киевлянин» колишній професор Грушевського Юліян Кулаковський¹⁸⁴. Ця публікація змусила Грушевського відповісти в часописі «Речь». Грушевський висміяв твердження Кулаковського, нібито він відповідальний за формування загонів галицьких січових стрільців лише на тій підставі, що до них вступали його колишні студенти: мовляв, він відповідає за вчинки своїх учнів не більше, ніж професор Кулаковський за дії самого Грушевського¹⁸⁵. Довільні закиди Кулаковського відбивали нову атмосферу, яка опанувала російське суспільство під час війни і перешкоджала друзям Грушевського захищати його від урядових переслідувань.

У листах до засланоного Грушевського Шахматов намагався підбадьорити колегу і радив тішитися, що його вислали у Симбірськ, а не в Томську губернію, як того хотіли військові. Він переконував Грушевського облишити політичну діяльність, наголошуючи, з огляду на пере-

біг подій у Першій світовій війні, що для успіху в боротьбі із зовнішнім ворогом слід припинити внутрішні чвари¹⁸⁶. Грушевський посів позицію, яку найкраще висловив інший український вигнанець, Тарас Шевченко: «Караюсь, мучусь, але не каюсь». Настрій його був явно пригнічений, але й на засланні він не відцурався політики. Влітку 1915 року він писав до прихильників із Симбірська, що війна затягується і відкладати політичну діяльність до її завершення не можна. Грушевський радив скористатися змінами у складі кабінету міністрів і домагатися, аби скасували заборони на українську діяльність, запроваджені з початком війни. Він пропонував українському рухові створити програму, пристосовану до сфер відповідальності окремих міністрів. Від міністра внутрішніх справ українці мали вимагати скасування заборони на українські публікації, лібералізувати цензуру та покращити умови утримання інтернованих галичан. На міністра освіти треба було тиснути, аби визнати навчання українською мовою приватною справою та запровадити українські предмети в програму вчительських курсів і шкіл. Від обер-прокурора Синоду слід було домагатися дозволу на україномовні церковні відправи та припинення русифікації духівництва¹⁸⁷. Тримаючи листовний зв'язок із однодумцями, Грушевський брав участь в українському політичному житті і після переведення до Казані, а потім до Москви¹⁸⁸. Навіть на засланні він категорично відмовлявся облишити свою роль лідера українського руху в Російській імперії.

Опоненти Грушевського в Габсбурзькій монархії та в Російській імперії звинувачували його у роботі на користь супротивника. Чи мала бодай котрась із узаємоворожих сторін рацію? Навряд чи, радше навіть ні. Немає підстав припускати, що діяльність Грушевського була свідомо спрямована на дезінтеграцію тієї чи тієї імперії. Схоже, він не кривив душею, коли відказував Кулаковському, що його мета – відродити Росію на засадах вільного розвитку її народів. Грушевський очевидно не був австрійським патріотом: проавстрійська позиція, яку обрали чільники української спільноти в Галичині на початку війни, як і діяльність Союзу визволення України, його мало приваблювали. Навпаки, збори Товариства українських поступовців, що відбулися в Києві з ініціативи Грушевського незадовго перед його арештом у листопаді 1914 року, застерегли Союз висловлюватися від імені всієї України¹⁸⁹.

Судячи зі спогадів самого Грушевського, від самого початку війни він хотів повернутися до Києва¹⁹⁰. Твердження його колеги Кирила Сту-

динського, нібито Грушевський звільнився з Львівського університету, щоб забезпечити своє майно у Російській імперії за нових правил, запроваджених царським урядом за воєнних обставин, призначалося для австрійських вуз¹⁹¹. Версія тих подій, висловлена самим Грушевським, набагато вірогідніша. В автобіографії він пише, що повернувся до Києва за наполяганням друзів¹⁹². Залежно від перебігу війни могли виникнути нові можливості для розвитку українського руху, зокрема для здобуття української автономії – головної на тоді його політичної мети¹⁹³. Він хотів бути в центрі українських подій, а ним був безперечно Київ.

Чи втратив Грушевський, покинувши Австро-Угорщину, нагоду стати «українським Масариком», як припускав дехто з пізніших критиків¹⁹⁴ Либонь, ні. На 1914 рік Грушевський мало впливав (якщо взагалі впливав!) на українську політику в Галичині і як політичний та культурний лідер мав майбутнє лише в Російській імперії. Їдучи туди в листопаді 1914 року, у короткочасній перспективі він, безперечно, втрачав. Зважаючи на припинення судової справи проти нього та непевні результати розслідування у Львівському університеті, навряд чи в Австро-Угорщині його спіткала би та доля, що в Росії. Проте напевно, обравши Київ, Грушевський виграв стратегічно. Крах російського самодержавства він зустрів у ролі національного мученика та визнаного провідника всеукраїнського руху, і то не десь за кордоном, а на відстані одного дня подорожі від Києва. Саме в Києві за активної участі Грушевського протягом 1917 року, одного з найдовших років української історії, вирішувалося майбутнє України і української справи.

Народження України

До Києва Грушевський повернувся в березні 1917 року. Його відразу обрали головою Центральної Ради – інституції, яка згодом перетворилася на перший український парламент. Менше ніж за рік він провів Раду і цілу Україну нелегкими шляхами до утвердження української державности та незалежності. Це був бурхливий процес, окреслений чотирма універсалами. Перший універсал, ухвалений у червні 1917 року, декларував намір України здобути національну автономію. Другий з'явився в липні та сповістив, що Центральна Рада вирішила відкласти проголошення автономії в обмін на визнання її з боку петербурзького Тимчасового уряду краєвим урядом в Україні. Третій універсал, оприлюднений після жовтневого більшовицького перевороту в Петербурзі,

проголошував створення автономної держави – Української Народної Республіки. Під кінець року ця республіка здобула фактичну незалежність, яку офіційно засвідчив Четвертий універсал у січні 1918 року. За короткий час Центральна Рада кардинально змінила українську політичну сцену, а як наслідок – і політичну сцену колишньої Російської імперії¹⁹⁵. У промові на грудневому засіданні Ради 1917 року Грушевський заявив: «Почавши зі скромної організації культурних і професійних українських організацій, які зібрались в одному з маленьких приміщень цього будинку, ми перетворилися в орган найвищої влади, признаної цілою Україною... У сфері політичній ми зробили багато. Обставини зложились так, що досягнули навіть більше, ніж ставили своєю метою. Ми стояли і стоїмо на принципі федерації ... Але обставини зложились так, що фактично Україна стала вже, як я сказав спочатку, самостійною і незалежною Республікою»¹⁹⁶.

Центральна Рада стала урядом автономної, а відтак і незалежної України внаслідок жорсткої боротьби з численними конкурентами, зокрема з Київською міською радою, київським советом і військовим командуванням від Тимчасового уряду. Сталося це почасти тому, що очільники Ради поставили перед собою чітке завдання здобути українську державність і захопили цією ідеєю широкі маси.

Важко переоцінити роль Грушевського в тому, що Центральна Рада зосередилася саме на досягненні державности для України, адже його власний шлях до цього рішення був непростим. 1914 року на зустрічі Товариства українських поступовців із Павлом Мілюковим він виступив як твердий прихильник автономії, яку ставив на порядок денний попри незадоволення лідера російських кадетів. Після початку Світової війни він поспішив до Києва, сподіваючися перебудови Російської імперії на федеративних засадах, проте нагла заборона українського руху на початку війни та роки заслання вочевидь зробили його обережнішим у просуванні української автономії. В перші дні революції Грушевський доволі неохоче порушував питання про автономію, не кажучи вже про незалежність¹⁹⁷.

Як і багато українських діячів довоєнної доби, він вагався щодо вибору стратегії в лютому 1917 року. Ветерани українського руху попервах уважали революцію дрібним заворушенням і не хотіли підважувати свою політичну репутацію в очах режиму чи ризикувати майбутнім української справи. Саме молоді активісти, не обтяжені досвідом перемовин зі старим режимом, не маючи політичного капіталу, який

можна втратити, підняли український прапор у перші тижні революції. Грушевський спершу поводився дуже обережно. Він відмовився ввійти до Московської думи від українських організацій, заявивши, що після дворічного заслання не хоче брати участь у подіях, які можуть завадити йому повернутися в Україну. Він також відкинув «широкі революційні перспективи», що їх висували молодші члени української спільноти в Москві, натомість наголосив на потребі відкривати школи і друкувати книжки та часописи, що й уважав завданням українського руху на ближчі роки. В листі до міністра юстиції в Тимчасовому уряді Александра Керенського, з яким він був знайомий особисто, Грушевський навів перелік українських вимог, зокрема повернення галичан, інтернованих під час війни у внутрішніх губерніях Російської імперії, створення українських початкових шкіл, запровадження українських предметів у середніх школах і використання української мови в урядових установах України¹⁹⁸.

Немає сумніву, що приїзд Грушевського з Москви до Києва в ніч проти 12 березня 1917 року кардинально змінив його настанови. У Києві, не думаючи більше про офіційну заборону повертатися в Україну, він став набагато рішучішим, ніж більшість «старих» українців, і приєднався до молодшого покоління в намаганні поглибити революційні перетворення. Вже перші публічні збори, що їх відвідав Грушевський після повернення до Києва, – з'їзд кооператорів Київської губернії 14 березня – ухвалив резолюцію з вимогою української автономії. Дев'ятого березня Грушевський звернувся до першої масової української демонстрації з промовою, у якій закликав присутніх: «В цю велику хвилю всі як один муж: одностайно і однодушно всім стати на велике діло і не спочити і рук не спустити, доки не збудуємо тої автономної вільної України». Він апелював до авторитету Шевченка, Костомарова, Куліша і членів Кирило-Методіївського братства, які, за його словами, прагнули визволити Україну від московського ярма та зробити її вільною республікою у федерації слов'янських народів. Грушевський заявив, що з падінням царату Україна «вступає як свободний член в свободну спілку народів Російської Федеративної Республіки»¹⁹⁹.

«Вільна Україна у вільній Росії» й «автономна Україна у федеративній Росії» були гаслами дня. Грушевський доклав чималих зусиль, аби переконати українську громадськість відкинути застарілі, здебільшого культурницькі завдання і підтримати вимоги національної і територіальної автономії. У статті «Велика хвиля», написаній після демонстрації

19 березня 1917 року, він звертається до старої української гвардії з такими словами: «Нічого більш помилкового не може бути тепер, як витягнути старі українські петиції й подавати їх наново урядові як наші домагання в даний момент»²⁰⁰. Нові вимоги Грушевський сформулював за десять днів у статті «Повороту нема». Це була його реакція на промову голови Тимчасового уряду князя Георгія Львова, який припустив, що надання культурно-особистої автономії розв'яже національне питання в Росії. Грушевський відповів, що український рух наполягає на широкій територіальній автономії та перебудові колишньої імперії на федеративній платформі²⁰¹.

У цій статті він порушив і питання про можливу незалежність України, використавши цю ідею як зброю проти Тимчасового уряду на той випадок, якщо Україні відмовлятимуть у національно-територіальній автономії. Грушевський писав: «Прапор самостійної України стоїть згорнений. Але чи не розгорнеться він з хвилиною, коли всеросійські централісти захотіли б вирвати з наших рук стяг широкої української автономії в федеративній і демократичній Російській республіці?»²⁰². Стосовно майбутнього статусу України на Грушевського часто нападали радикальні прихильники Миколи Міхновського, особливо популярні серед військовиків. Вони виступали за негайне проголошення незалежності. Судячи зі спогадів Грушевського, написаних у Советській Україні в середині 1920-х років, він особливо не схвалював діяльності групи Міхновського, чию ідеологію характеризував як націоналістичну, мілітаристську і навіть фашистську. Протягом майже цілого 1917 року Грушевський уважав, що вимоги незалежності контрпродуктивні; він не вірив, що український рух достатньо сильний, аби здобути й утримати незалежність держави, яку ще треба створити. В мемуарах він дуже промовисто прокоментував своє і своїх колег ставлення до автономії та незалежності. «Коли б ми були самостійники, які чекали на розвал старої Російської імперії і провал її революції, ми могли б злобно тішитися з таких свідоцтв її убожества, – писав він про відмову Тимчасового уряду визнати право України на автономію у травні й червні 1917 року. – Але ми не мали ніякої надії утриматися відокремлено, самі більш цього боялись, щоб здобутки революції не загинули під її [руїнами]»²⁰³.

Щойно вимоги автономії та державности стали головними гаслами українського руху, на порядку денному виникло завдання залучити до руху не лише українців, а й інші народи України. Грушевський докладав величезних зусиль, аби переконати меншини не боятися української

автономії. У березні 1917 року він присвятив кілька статей у газеті «Нова Рада», тогочасному рупорі українського руху, проблемі ставлення меншин до української автономії. Перший допис, «Народностям України», нагадує, що українці боролися за свою свободу не з тим, аби забирати її в інших народів. Від імені українського руху він обіцяє, що в автономній Україні меншини матимуть пропорційне представництво в урядових установах, що в місцях компактного проживання тієї чи тієї національності її мову використовуватимуть у школах й адміністрації, а центральний уряд субсидуватиме культурні інституції тощо.

За винятком територіальної автономії, Грушевський пропонував національним меншинам усі ті права, за які українці боролися перед революцією. Він також обіцяв припинити будь-які прояви націоналізму та шовінізму в українському суспільстві, але просив і національні меншини підтримати українське прагнення до автономії: «Ті, що стануть при українцях рішуче, одверто і сміло в цей рішучий момент, створять на будуче міцний духовий, сердечний зв'язок між українським народом і собою. Ті, що будуть триматися оддалік або вороже, не можуть, розуміється, претендувати на особливо теплі почуття з української сторони»²⁰⁴. Ідея прозирала чітко: будьте з нами й отримайте всі права, що ми їх можемо дати, або залишайтеся самі по собі. Дуже промовиста дата виходу статті: її надрукували у великодньому числі «Нової Ради», в переддень майже традиційних єврейських погромів, тож Грушевський згадує євреїв окремо – «найчисленнішу з неукраїнських народностей України, яка з цього становища має право на нашу особливу увагу»²⁰⁵. Українські лідери дуже хотіли привернути євреїв на свій бік і найбільше побоювалися, що чорносотенці спровокують погроми, які поставлять під загрозу можливий союз української та єврейської громадськості. Крім допису Грушевського, «Нова Рада» вмістила у великодньому числі спеціальну відозву, закликаючи читачів не довіряти людям з «ангельським голосом, а чортовою душею»²⁰⁶, натакаючи на організаторів погромів.

Протягом 1917 року в українському публічному дискурсі єврейське питання набрало як ніколи великої ваги. Традиційне співчуття Грушевського до лихого становища євреїв посилювало його надії, матеріялізовані впродовж революційних днів 1917 року, що єврейська спільнота таки підтримає українську справу. Ця підтримка, особливо з боку лідерів єврейського робітничого союзу Бунд, справді виявилася надзвичайно важливою для українських претензій на автономію. У червні 1917 року, після Першого універсалу Ради, який в односторонньому порядку про-

голосив українську автономію, до Києва на перемовини прибули члени Тимчасового уряду. Вони наполягали завести представників національних меншин до складу Центральної Ради, і позиція єврейської лівиці багато важила для вироблення угоди. Зважаючи на проблему безпеки та соціальні вимоги єврейської громади, лідери Бунду знайшли спільний ґрунт з українськими лівими партіями в Центральній Раді. «Євреї с[оціал]-демократи як союзники українських домагань, – писав Грушевський про резолюцію Бунду на підтримку української автономії, – для петербурзьких міністрів се значило дуже багато, дарма що мотиви у них були не стільки загальнодержавного характеру, скільки самооборончого, противпогромного...»²⁰⁷. Немає сумнівів, що саме завдяки співпраці між українським рухом і єврейськими соціалістами, за яку виступила Центральна Рада на чолі з Грушевським, єврейська людність не зазнала погромів у перші місяці революції²⁰⁸.

Дедалі помітніше місце єврейського питання в українській політиці, звісно, не могло заступити традиційно важливі для української справи російське та польське питання. У статті «Народностям України» Грушевський визнавав право обох цих спільнот на культурну автономію в Україні. В іншій статті під заголовком «Чи Україна тільки для українців?» спеціально висвітлено російське питання. Грушевський засуджував намагання декого з українців позбутися росіян, аби самим захопити їхні місця. Він був переконаний, що ці порухи йдуть від людей, не пов'язаних тісно з українським рухом. Він закликав прогресивну російську еліту не покидати Україну, бо тут потрібні кваліфіковані кадри, і заявляв, що лідери українського руху готові «залишити кожне місце в руках людини нам співзвучної, суголосної, що стоїть на ґрунті інтересів краю й його людности, призначення прав і потреб української більшости, при забезпеченні прав меншостей»²⁰⁹. Лояльність до краю і його народу, а не до української національності чи походження, Грушевський оголосив головними вимогами нового уряду до тих, хто живе в Україні. В такий спосіб він закладав наріжний камінь бажаних стосунків із національними меншинами.

Майже одноосібно формулюючи політику українського руху в перші тижні революції, Грушевський цілком усвідомлював, яку відповідальність бере на себе. Про заяви стосовно прав національних меншин він пізніше писав, що намагався заспокоїти далеких від українського руху людей «запевняннями в тім, що ми не дамо українському національному рухові стати націоналістичним і запевнимо свобідний розвиток неукра-

їнської людності. Хто се “ми” – се зіставалось іще загадкою, і я, висловлюючи так самопевно, на власний ризик і відповідальність свої гадки про найближчі завдання і обов’язки українського громадянства перед моментом, видав векселі, які були покриті, правда, що покриті вповні і без застережень, Центральною радою нового складу»²¹⁰.

Грушевський твердо вірив у можливість знайти спільний ґрунт для українського та єврейського національних рухів, як і в мирне залагодження російсько-українського напруження, але набагато скептичніше оцінював перспективи польсько-української співпраці. Він несхитно стояв на тому, що статус польської спільноти в Україні має бути визначено на засадах політики особисто-культурної автономії, гарантованої всім народам України, а не в результаті якихось окремих домовленостей. Зважаючи на досвід панування поляків на українських землях, він і далі дуже підозріливо ставився до польських намірів щодо України. Згадуючи першу українську демонстрацію в Києві у березні 1917 року, він вітав участь у ній українських поляків, але не міг забути про польське гноблення українців. У спогадах він писав: «Десь там і була оксамитна хоругва з вишитим архістратигом Михаїлом, з любов’ю й ентузіазмом споруджена з якихось фамілійних шат “українками-католичками”, Фр. Вольською з компанією, як дружня рука, що простяглася з-під вікової навали польсько-шляхетської неправди»²¹¹. Але в 1917-му, як і під час революції 1905 року, Грушевський уважав поляків спільнотою, що може найбільше постраждати від перерозподілу землі. Він побоювався, що польська національно-культурна автономія створить підґрунтя для консолідації реакційних сил, які виступатимуть не тільки проти української державности, а й проти соціальних досягнень революції²¹². Песимізм Грушевського щодо майбутнього українсько-польських стосунків поглиблювала і конфронтація довкола Холмщини, переданої Україні за наполяганням Грушевського і делегації Центральної Ради відповідно до умов Брест-Литовського договору між Україною, Німеччиною й Австро-Угорщиною (1918)²¹³.

Дати раду з національними та соціальними вимогами українських партій та узгодити їх із інтересами неукраїнських фракцій у Центральній Раді було найскладнішою проблемою у спробах Грушевського привести Україну до національно-територіальної автономії. Виступаючи в Центральній Раді в середині грудня 1917 року, він згадав, зокрема, нарікання неукраїнських членів Ради на те, що дискусії нібито точаться

головно навколо нації та держави, а не соціальних питань. У дусі панівного тоді народницького дискурсу Грушевський покликався на позицію речників українських трудящих мас, яким подякував за вміння урівноважувати соціальні та національні завдання, «не даючи ні на хвилю унести себе якими небудь невідповідальними для даного моменту соціальною нетерпимістю чи максималізмом, ані відтягнути себе в сторону шовінізму національного»²¹⁴.

Тривале й успішне головування Грушевського в Центральній Раді пояснюється його здатністю стояти, принаймні формально, над сутичками українських партій і домовлятися про компроміси. Інша причина його політичного успіху крилася в тому, що коли маси радикалізувалися, він здатен був рухатися разом із ними. З плином часу Грушевський усе лівішав і лівішав, попри застереження давніх друзів із Товариства українських поступовців. Їх обурювала його близькість до молодих радикалів із Української партії соціалістів-революціонерів, готових іти набагато далі шляхом соціальних реформ, аніж їхні консервативні попередники, особливо в питаннях переділу землі. Грушевський, своєю чергою, більше не довіряв колишнім поступовцям, які, мовляв, списали його з рахунків під час заслання 1914–1917 років, не хотіли компрометувати себе контактами з ним під час війни і покликали назад у Київ очолити Центральну Раду лише щоби він допоміг їм упоратися з бунтівною молоддю²¹⁵. Коли давній шанувальник Грушевського Євген Чикаленко, який колись власним коштом перевіз до Києва «Літературно-науковий вістник» і з прибутків родини фінансував до революції численні українські ініціативи, сказав йому, що есерівський підхід до аграрної реформи «зробить ворогами Української держави всіх маючих землі більше трудової норми і що не можна будувати держави на одній пролетарській клясі», Грушевський відповів, що піде за більшістю в Раді²¹⁶.

Якщо замолоду він відкидав соціалістичну програму перерозподілу землі, бо та, мовляв, суперечила Святому Письму, то тепер прийняв її як уособлення волі селянства та вимогу революції. З огляду на панівні тенденції, Грушевський мав усі підстави повернутися до своїх народницьких переконань 1890-х років і прибрати їх у нові та модні соціалістичні шати. Таким був дух часу, що навіть колишні поступовці перейменувалися 1917 року на Українську партію соціалістів-федералістів. Хоча Грушевський довго відмовлявся долучитися до соціалістів-революціонерів – найбільшої та найвпливовішої партії в Центральній Раді, він тісно співпрацював із її керівниками, надто з тими, хто відповідав за роботу

із Селянським союзом, що на ньому було зіперто вплив Ради на селі. Він часто закликав українських діячів дослухатися людей, відповідати на їхні звернення. Земельне питання поруч із питанням миру було найважливішим у революції 1917 року, тож голова Ради не хотів утратити підтримку селянства на новій стадії розвитку українського руху²¹⁷.

Протягом першого революційного року Грушевський написав рекордну кількість статей і популярних брошур з історії та з поточних завдань українського руху. Він писав нові історичні твори та перевидавав старі, що популяризували українську справу. Багато його праць виходили багатотисячними накладками і допомагали величезній кількості «малоросіян» стати українцями, а також пояснити своїм сусідам, що таке українство. Передусім Грушевський і надалі освічував народні маси щодо української історії. Того року четвертим виданням вийшла «Ілюстрована історія України»²¹⁸. Коротка праця «Про старі часи на Україні», розрахована на селянську аудиторію, вперше побачила світ 1907 року і була тричі перевидавана 1917-го²¹⁹. У відповідь на дедалі більший інтерес до історії українсько-російських стосунків, особливо Переяславської угоди 1654 року між Україною й Московією, Грушевський опублікував брошуру на цю тему, відтак двічі її перевидав²²⁰. Він також передрукував деякі давні історичні статті, значущі, на його думку, в новий період²²¹, і кілька брошур, що пояснювали витоки українського руху та його завдання, зокрема нариси «Хто такі українці і чого вони хочуть» та «Звідки пішло українство і до чого воно йде» (обидві двічі перевидавано 1917 року²²²). Брошуру про головну мету українського руху – автономію («Якої ми хочемо автономії і федерації») – перевидавано чотири рази²²³; брошуру «Про українську мову і українську школу», вперше випущену 1913 року, – двічі²²⁴. Газетні статті Грушевського за перші місяці революції зібрано було в книжці під заголовком «Вільна Україна» і впродовж 1917 року перевидавано тричі²²⁵.

Як Грушевський знаходив час публікувати, не кажучи вже писати, всі ці тексти? Дехто з його критиків натякав, що він забагато уваги приділяє видавничим проектам. Володимир Винниченко, видатний письменник і голова уряду, сформованого Центральною Радою, писав про це: «Всю мою увагу, весь час на протязі цього року я віддав творенню української держави, а здатности Грушевського використовувати все на свою користь і правити коректу брошурок під час голосування закону про Українську Республіку – я не маю»²²⁶. Звісно, секрет продуктивності Грушевського полягав не в тому, що він нехтував свої обов'язки в

Центральній Раді. Його енергія і працездатність завжди вражали сучасників, але в революційні місяці 1917 року він перевершив себе. У спогадах він описує ті дні як найкращі у своєму житті: «Так, працювалося сильно. Але я чув себе щасливим, по кількох літах заслання, в моїм милім кабінеті, серед зібраного в нім старого українського мистецтва – образів, портретів, посуду, арматури, що дивилися на мене з усіх стін, коли я підіймав очі від паперу, а в вікна заглядало наше українське сонце і мирна картина відкривалася на київські згір'я і долину Дніпра. Я будився рано і працював до полудня, по можності нікого не приймаючи і відриваючись тільки для телефона. Від полудня, звичайно, забирали весь час всякі засідання. Робота розгорнулася велика, але людей було мало»²²⁷.

Якщо 1917-й був найщасливішим роком у житті Грушевського, то 1918-й виявився найтяжчим і найтрагічнішим. Рік почався наступом більшовиків на Київ, Центральна Рада мусила залишити столицю й відступити на захід. До Києва український уряд повернувся в березні 1918 року, але вже у квітні його усунуло німецьке командування і настановило уряд гетьмана Павла Скоропадського. Грушевський, якого обрали президентом Центральної Ради, мусив переховуватися. Бурхливої зими й весни 1918 року чимало питань привертало його особливу увагу. Найважливіші з них – українська незалежність і стосунки з Росією. Саме Грушевський де-факто проголосив незалежність України на засіданні Центральної Ради 17 (30) грудня 1917 року. Він був також одним із авторів Четвертого універсалу від 12 (25) січня 1918 року, який проголошував незалежність України де-юре. Саме Грушевський наполіг, аби незалежність проголосила Центральна Рада, не передаючи цієї справи Українським конституційним зборам. Чому в останні місяці 1917 року він кардинально змінив ставлення до незалежності? Сам він пояснював це політичною ситуацією. І в тексті Четвертого універсалу, і у витлумачувальних статтях Грушевського незалежність поставала актом, до якого Центральну Раду спонукали несприятливі обставини. Які обставини? Судячи з тексту універсалу, найперша і найдискутованіша річ – питання миру. Більшовики зволікали із закінченням війни. Аби досягти омріяного миру, Україна мусила проголосити незалежність і стати суб'єктом міжнародного права. Друга причина – війна, яку фактично оголосив Україні більшовицький режим²²⁸.

У тогочасних промовах і статтях Грушевський часто заявляв, що український рух і далі відданий ідеї федералізму та повернеться до неї,

щойно минуть несприятливі обставини. Однак він не обіцяв, що цей поворот не забариться. «Важке слово сказане! Україна стала самостійною й незалежною, – писав Грушевський, – відокремленою державою. Як довго вона пробуде в цім становищі, себто – як скоро з’явиться для неї реальна можливість установити федеральний зв’язок з іншими республіками, цього в цю хвилину не може напевно сказати ніхто»²²⁹. Про майбутню федерацію він казав, що час шукати партнерів настане, коли життя повернеться в нормальне річище і буде виконано національні завдання революції. «От тоді буде час розглянутись по сусідах, які організуються навколо України, і зміркувати, з ким буде по дорозі нашої селянсько-робітничо-трудої Народній Республіці»²³⁰. В ґрунті речі, Грушевський повертався до позицій, які виклав понад тридцять років тому в гімназійному щоденнику. Україна, занотував він тоді, не повинна поспішати в нову федерацію. Спершу слід улаштувати власні справи і тільки потім шукати партнерів. Важливий елемент старого/ нового підходу Грушевського до федералізму полягав у тому, що він не вважав Росію доконечним партнером у новій федеративній угоді. Він писав, що російські більшовицькі лідери (Владімір Ленін і Лев Троцький) дискредитували принцип федералізму, підмінивши його старим російським централізмом, і що в найближчому майбутньому всім буде нелегко називатися федералістами²³¹.

Більшовицьку агресію, яка підштовхнула проголошення української незалежності, дуже відмінно сприймали в Петрограді й Києві. Для більшовиків це була спроба запровадити пролетарську владу на теренах колишньої Російської імперії, долаючи опір місцевої «буржуазії», а для більшості членів Центральної Ради – відродження російського імперіалізму. У Четвертому універсалі та численних статтях Грушевського більшовиків було затавровано на всіх рівнях: викрито як псевдофедералістів, витлумачено як загарбників, що прийшли в Україну відібрати хліб у селян, звинувачено у зраді демократії й революції загалом. «Наша боротьба з більшовизмом, – писав Грушевський, – це одночасно й боротьба з контрреволюцією, яка причаїлась за ним [більшовизмом] і чекала хвилі, коли ступаючи його слідами, або йдучи попліч із ним, можна буде задавити революцію»²³². На його переконання, вдершись в Україну, більшовики здійснили мрію російської буржуазії, яка сподівалася, що ті до свого падіння повернуть Україну під російську руку²³³. Уперше від початку революції Грушевський готовий був розмежувати

українську та російську революції у власній свідомості й у свідомості своїх читачів і послідовників. Він шкодував, що українська революція тривалий час мусила розвиватися в рамках революції російської, яка «потягнула нас через кров, через руїну, через огонь»²³⁴. Тепер він не відчував зобов'язань перед російською революцією, бо в його свідомості та спільно з російською контрреволюцією загрожувала національному існуванню України²³⁵.

Проголошення незалежності України дало змогу лідерам Центральної Ради розглядати більшовицьку агресію в поняттях міжнародного конфлікту. Така інтерпретація забезпечувала Раді додаткові засоби дискредитувати більшовицьку інтервенцію. Грушевський, своєю чергою, заявляв, що після проголошення української незалежності не можна вважати конфлікт більшовиків із Центральною Радою сутичкою двох політичних груп і триматися нейтралітету. «Бо тепер є боротьба двох держав, України і Великої Росії, – писав він, – у якій усі громадяни Української Республіки, всі жителі її без різниці поглядів і переконання обов'язані підтримувати український уряд»²³⁶. Він уважав також більшовицький наступ агресією однієї нації проти іншої. Він твердив, що національний характер цього конфлікту безсумнівний від самого початку, хоча більшовицькі лідери і не пояснюють свої дії в національних поняттях. «З повною очевидністю виступає мотив боротьби національної, в самій грубій і неприкрашеній формі, принаймні в поглядах і висловах рядової маси, – писав Грушевський у лютому 1918 року після відступу Центральної Ради й уряду з Києва. – Для неї завдання цього походу – “бити хохлів”, що по 250-літнім поневоленні наважились піднести голови й скинути з себе московську кормигу»²³⁷.

Момент істини у міркуваннях Грушевського про російсько-українські стосунки настав, коли більшовики атакували Київ і прицільним вогнем зруйнували його будинок: згоріли бібліотека, зібрання рукописів й українських старожитностей. Внаслідок потрясіння, пережитого під час обстрілу будинку, померла мати Грушевського. Він був переконаний, що його особисті випробування та розчарування у колишніх поглядах відбивають трагедію та переорієнтацію цілої України²³⁸. У статті «Кінець московської орієнтації» він написав: «Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, “що згоріло в моїм кабінеті!”, це наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидвана нам довго й уперто силоміць, і кінець кінцем, як то часто буває, справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства»²³⁹. Відкидаючи традиційну орієнтацію

українського суспільства на Росію, Грушевський використовував аргументи, розвинуті в статтях часів революції 1905 року. Він засуджував жертви, на які українці йшли заради всеросійської справи. На його думку, це був результат егоїстичних мотивів української еліти, підживлених терором російської влади проти українців. Він гостро нападав на промосковську орієнтацію українського суспільства: «Я скажу різко, але справжніми словами: це духовне хлопство, холуйство раба, якого так довго били по лиці, що не тільки забили в нім всяку людську гідність, але зробили прихильником неволі й холопства, його апологетом і панегіристом»²⁴⁰.

Воюючи з українським сервілізмом, Грушевський, сказати б, не брав полонених. Перепало навіть Миколі Гоголю, священній корові мало-російської ідентичности, якого Грушевський назвав продуктом «громадсько-політичної деморалізації українського громадянства». Росіяни й українці, стверджував він, «близькі по крові, а відмінні духом» і розділені історичними, культурними та психологічними кордонами. Він сподівався, що більшовицьке нашестя допоможе українцям усвідомити свою відмінність від росіян. У політичних текстах 1918 року він фактично оголошував росіян такими само «іншими» щодо українців, як і поляки. Якщо у статтях і брошурах весни-літа 1917 року Грушевський ставив негаразди України на карб петербурзькій владі та царському режимові, водночас наголошуючи революційну солідарність усіх учасників російської революції та закликаючи до участі у федерації народів на чолі з Росією, то тепер він уважав ворогами не лише більшовиків, а й цілу російську націю.

Грушевський вірив, що вогонь українсько-російської війни зруйнував старі засади української політики та культури і натомість вигартував нові. Заперечуючи у статтях 1918 року орієнтацію на Росію, він указував на іншу, прозахідну традицію в українській історії. Це був політично доцільний аргумент, добре зрозумілий читачам, зважаючи на тогочасну фактичну окупацію України німцями. Наголошуючи цю прозахідну традицію в українському минулому, Грушевський прагнув зобразити Україну європейською країною та підкреслити історичні та культурні кордони між Україною і Росією. Він уважав росіян вестернізованим, а однак східним народом, натомість українців представляв народом західним, який у перебігу історії поступово зорієнталізувався. Прірву між Росією і Заходом, на його думку, яскраво продемонстрували слов'янофіли ХІХ століття, які ідеалізували російську душу і були

переконані в моральній вищості Росії порівняно із занепадницькою Західною Європою. Коментуючи слов'янофільську ідеалізацію складників російського національного характеру, Грушевський завважував: «У цім є трохи правди, – тільки ці прикмети краще було б не прибирати в гарні назви й не ідеалізувати, бо до “богоношення” дуже рідко підіймаються вони, ці прикмети: брак власної людської гідності і непошанування гідності іншої людини; брак смаку до вигідного, доброго, урегульованого життя для себе й непошанування чужих інтересів і потреб у таким житті та чужих здобутків на цім полі; брак волі до організованого громадського і політичного життя, нахил до анархізму і навіть руїнництва соціального й культурного; легковаження культурних і громадських вартостей і величання своєю некультурністю й неорганізованістю супроти цих вартостей; вічне хитання між громадським і моральним максималізмом і повним нігілізмом, яке спадає часто до повної затрати моральних критеріїв, – усе це мало гарного має в собі і перед сими хибами соціального характеру на другий плян відступають різні добрі, навіть дуже добрі прикмети індивідуального характеру»²⁴¹.

На його критичну оцінку російського національного характеру дуже вплинула інтелектуальна традиція, що сягала Миколи Костомарова та Володимира Антоновича. Позиціонування України в парадигмі схід-захід ближче до Заходу, ніж до Сходу, – традиція в українській політичній думці, яку можна простежити принаймні до Михайла Драгоманова, – допомогла Грушевському змалювати українців не лише відмінними від росіян, а й вищими за них у культурному сенсі. Він трактував українців як народ, якому притаманні повага до людської гідності і любов до життя, гречність, лад і краса, а це більше, ніж росіян, наближає їх до Заходу²⁴². Формулюючи завдання українського культурного розвитку, Грушевський застерігав українське суспільство повторювати помилки росіян, котрі збагатили світову культуру творами таких титанів, як-от Фьодор Достоєвський, Іван Тургенєв, Лев Толстой і Пьотр Чайковський, але не спромоглися дати освіту народові. Переорієнтація українського політичного та культурного життя на Захід, що її він обстоював, не означала кидання з одного краю до другого. На його думку, українці повинні взяти найкраще від кожної культури, з якою контактують, а майбутня геополітична та культурна роль України має здійснюватися в чорноморському регіоні²⁴³. Перед українцями стояла мета перетворити «культуру краси», що у Грушевського означало певні

елементи мистецької культури, на «культуру життя», під якою він розумів просвіту народних мас і модернізацію українського суспільства²⁴⁴.

Німецькі окупаційні війська розпустили Центральну Раду, і Грушевський змушений був піти в підпілля, аби повернутися до активного політичного життя лише після краху режиму Скоропадського наприкінці 1918 року. Він вітав прихід до влади своїх колишніх союзників у Центральній Раді – представників українських есерівських та соціал-демократичних груп і партій, але часи змінилися. Його учні вибилися в самостійні політичні лідери. 1919 року Грушевський став одним із очільників центристської фракції Української партії соціалістів-революціонерів, але цей центр різко посунув уліво, коли первинна лівиця партії відколосалася, прибрала назву «боротьбисти» й урешті-решт злилася з Комуністичною партією (більшовиків) України. Після відходу лівих Грушевський програв боротьбу з правницею і не мав іншого вибору, як полишити українську політичну сцену. Наприкінці березня 1919 року він поїхав до Західної Європи на Конгрес соціалістичного Інтернаціоналу делегатом від українських есерів. На той час його політична кар'єра в Україні добігала кінця. Спільний національний фронт розпався, розбіжності між партіями глибшали, а українські політики вже не потребували провідника, котрий може маневрувати між конкурентними фракціями і правити за символ національної єдності. Нове обличчя революції визначали конфлікти і протистояння. Більшовицька інтервенція і услід за нею громадянська війна привели до влади мілітарні уряди та керівників, які воліли диктаторських повноважень. Грушевський не хотів або не міг надалі пристосовуватися до вимог моменту. Українська революція давно перейшла парламентський етап. Грушевський мусив піти²⁴⁵.

Більшу частину життя Грушевського, аж до революції 1917 року, головним джерелом прибутків для нього та його родини були надходження від численних перевидань батькового підручника церковнослов'янської мови. Сам він називав цю книжку «нашою довголітньою кормителькою» і брав участь у підготуванні її нового видання напередодні революції, наприкінці 1916 року²⁴⁶. Революція, знищивши імперію, викреслила церковнослов'янську зі шкільних програм і поклала край добі, коли та уособлювала спільну всеросійську мову та культуру, а книжку талановитого випускника Київської духовної академії так само потребували в Росії, як і в Україні. Михайло Грушевський, один із найсудовіших критиків і руйнівників тієї доби і того світу, забезпечував свою діяльність

коштами від продажів батькового підручника. Народжений і вихований у сім'ї державного службовця, який діставав платню за русифікацію імперського прикордоння, Грушевський відкинув всеросійську імперську ідентичність і підніс батькову етнічну малоросійську свідомість до рівня національної. Юного Михайла покликало в українську стихію глибоке відчуття обов'язку перед власним народом. Романтичний і амбітний юнак, він хотів, аби його життя набуло сенсу та лишило слід в історії; як смертний, котрий прагне здолати смерть, він віддав себе справі, важливішій за життя. Ставши перед дилемою служити народові чи Богові, згідно із засвоєною всеросійською православною традицією, Грушевський обрав служіння народові. Це був глибоко особистий вибір, не накинтий уповні ні родиною, ні обставинами, а зроблений вільно. Проте досвід Грушевського допомагає відтворити ширшу картину українського «пробудження» у ХІХ столітті, адже він не самотній, хто зробив такий вибір.

Сотні, якщо не тисячі, малоросійських інтелігентів ХІХ століття прийняли нову українську ідентичність і розвивали, реконструювали та переформулювали її в перебігу того «пробудження». Чому вони так чинили? Чому вони вирішили зарізати курку, котра несла золоті яйця, і відмовилися влитися у російське культурне море, аби ділити імперські трофеї з великоросами? Немає сумніву, що до культурного повстання Грушевського та його покоління спричинилося піднесення націоналізму наприкінці ХІХ століття у Східній Європі загалом і в Російській імперії зокрема. Каркас усеросійської культури розпадався просто на їхніх очах, найпотужнішим її спадкоємцем поставала великоросійська ідентичність, і нові покоління малоросів мали робити вибір: чи піти услід за міражем усеросійської культури та ставати великоросами, а чи перекинути стару ієрархію ідентичностей, відмовитися підпорядкувати малоросійську ідентичність великоросійській, проголосити її незалежність і чітко відмежувати нову національну сутність від її нового «іншого» – великоросів.

Як і багато хто, хоч і не більшість, із його співвітчизників, Грушевський зробив другий вибір. Його готували та заохочували до цього прикладу двох попередніх поколінь українофілів: романтиків 1840-х і народників 1860-х років. Саме під впливом їхніх творів – Тараса Шевченка та Миколи Костомарова у першому поколінні й Володимира Антоновича та Михайла Драгоманова у другому – Грушевський обрав українську ідентичність. Він входив в українське політичне та культурне життя про-

тягом 1890-х років у атмосфері, яку творили нові погляди, ідеї й тенденції в суспільній думці. Пройнявшись позитивізмом під час навчання в Київському університеті, молодим професором він спостерігав сплеск ідеалізму та неоромантизму. Сформувавшись під впливом поміркованого народництва, згодом він мусив пристосуватися до вимог соціального радикалізму. Навчений наставниками й обставинами обмежувати свою проукраїнську діяльність у царині культурницької праці, він зіткнувся зі швидкою політизацією культурного життя та виникненням національних партій там, де досі існували лише крихітні аполітичні гуртки українофілів, заляканих переслідуваннями влади. Ці драматичні зміни вплинули на спосіб, у який національні рухи та їхні лідери означували себе, формулювали цілі й стратегії. Вони стосувалися не лише українського руху і радше були притаманнішими для польського національного руху того періоду.

Поляки, традиційний «інший» для української культурної ідентичності, подібно до українців поборювали домінуючу російську культуру. Протягом ХІХ століття український рух, як і польський, пройшов через романтизм і розчарування в романтичних ідеалах, добу позитивізму та культурницької праці й услід за цим час політичного активізму. Український національний рух ішов паралельним курсом із польським. Кожен крок на цьому шляху давався боротьбою: спершу під прапором і прикриттям усеросійської ідеї, як у 1860-х роках, а відтак під власними прапорами та гаслами. Поляки правили за взірць і надихали молоду генерацію українських національних діячів. Водночас вони конкурували з українцями в Російській і Австро-Угорській імперіях, де політично, економічно та культурно панували над українською селянською більшістю і слабкою українофільською інтелігенцією. Грушевський був твердо переконаний, що польська націєтворча стратегія подібна до великоросійської, бо також залежить від притримання української культури на донаціональному рівні розвитку та намагається використати український етнос як матеріал для конструювання польської національної культури. У двосторонньому змаганні польського й українського проєктів націоналізації «руського» селянства український був набагато слабшим. Тому Грушевський не вагаючися вдавався до російської допомоги супроти польського проєкту, як у випадку з адміністративним відділенням Холмщини, або розігрував карту польської загрози в Російській імперії, аби змусити владу піти на поступки національним меншинам, зокрема й українцям.

Змагатися з польським проектом було вельми непросто для українських діячів, але боротися з великоросійським ще важче. «Іншувати» поляків не становило великої проблеми для прихильників українського руху, зважаючи на виразні релігійні, мовні та культурні кордони між поляками й українцями, глибоко закорінені в українській (малоросійській під Романовими, русинській під Габсбургами) історичній традиції. Але коли заходилося про українсько-російські стосунки й історичні нарративи, значущість таких розбіжностей істотно меншала. Обидва різновиди прихильників усеросійської єдності – малоросіяни на Сході та москвофіли на Заході – працювали, аби знівелювати ті наявні кордони між двома народами задля цілей великоросійського націєтворчого проекту, який і далі розвивався під усеросійським прапором. Грушевський прагнув посилити західну межу між поляками й українцями, накреслити новий кордон на сході, зіпертий на фундаменті малоросійської ідентичності, та перекинути міст над прірвою, що роз'єднувала два відлами майбутньої української нації – габсбурзьких русинів і романовських малоросів. Це було його завданням як політичного та культурного діяча, історика, який у минулому шукав не лише відповідей на питання, що їх порушила сучасність, а й обрисів майбутнього.

Революція 1905 року в Російській імперії, скасування заборони на україномовні видання, розгортання політичної та культурницької праці уможливили еволюцію українського руху в Російській імперії від стадії наукового зацікавлення до стадії масової пропаганди, вдаючися до формули Мірослава Гроха. Грушевський працював над усіма цими завданнями від кінця XIX століття. Досвід, закумуляований в Галичині, «українському П'ємонті», саме він міг найкраще перенести на плідний ґрунт підросійської України. Народник і позитивіст за вихованням, він урухомив проєкт формування широкої національної ідентичності, творячи образ стародавньої демократичної України і поширюючи його в сотнях статей та історичних творів. Україна, гноблена соціальними і національними ворогами, вставала в цьому образі з колін і йшла назустріч своїй долі – здобуттю національної свободи – під проводом інтелектуалів, своїх нових героїв.

Посіяні зерна національної свідомості дали врожай із початком революції 1917 року. Революція звільнила Грушевського і цілий український рух із внутрішнього заслання перших років війни, піднісши їх на висоти, про які колись годі було й мріяти. Ідею національно-територіальної автономії – давнє українофільське гасло, що його невтомно про-

пагував Грушевський перед революцією – нарешті засвоїли маси, нові господарі ситуації. Це гасло визнали малоросійські селяни і набрані з селян солдати, які в боротьбі за його втілення ставали українцями. Грушевський керував цим процесом. Консолідуючи найпотужніший блок політичних партій у Центральній Раді на базі своєї національної платформи, він прийняв і зіпер на політичний підмурівок соціальні вимоги мас, ведучи їх до української автономії та врешті-решт незалежності. Видаючи багатотисячними накладками популярні книжечки з української історії, культури та політики, Грушевський будив маси і перетворював попутників української автономії на її ентузіастичних поборників.

У статтях, публічних заявах і спогадах революційної доби Грушевський постає як переконаний федераліст, для якого українська незалежність – тимчасова, зумовлена обставинами річ, перехідний етап перед об'єднанням України у федерацію з іншими демократичними республіками на засадах повної рівності. Але хай там якими були його федералістські переконання, він послідовно підтримував українську незалежність щоразу, коли вважав, що українська держава зможе її забезпечити, а народні маси матимуть із того користь. Улітку 1917 року він жорстко опонував незалежникам, вважаючи їхні дії лише маніфестаціями націоналістичної ідеології, але змінив думку наприкінці 1917 – на початку 1918 року, коли більшовицька Росія пішла війною проти Центральної Ради й одиноким способом урятувати українську державність і здобутки революції було проголосити незалежність. Після проголошення незалежності в січні 1918 року Грушевський розвинув цілу програму націоналізації української ідентичності, для якої думав залучити ресурси новопосталої держави. Хоча пізніше він відійшов від засади незалежництва і повернувся до ідеї федерації з іншими народами, зокрема і з Росією, його статті 1918 року означили перехід важливої символічної межі в розвитку української ідеї. Як ніколи раніше авторитетно й упевнено лідер українського руху чітко заявив про повний розрив із Росією. Грушевський – історик і політик – міг далі уточнювати та модифікувати свою позицію, але для українського національного проекту повороту вже не було. Він таки перетнув свій Рубікон під час пожежі київського будинку Грушевських.

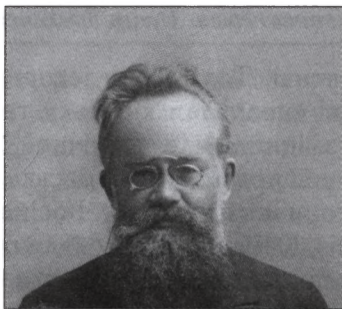

Розділ 2
Делімітація
минулого

---

1 853 року, щойно в Габсбурзькій імперії минув шок від революції 1848 року та «весни народів», австрійський історик і радник імперського міністра освіти Йозеф Александр Гельферт сформулював офіційний погляд на значення, роль і завдання національної історії. У памфлеті «Про національну історію, її поточний стан і культивування в Австрії» він писав: «Це правда, що людство поділено на багато племен, відмінних за мовою та кольором шкіри. Але, згідно з нашою ідеєю, національна історія – це не історія якоїсь окремої групи, визначеної за расовим походженням. Ми вважаємо, що національна історія – це історія населення території, що об'єднана політично, підпорядкована одній владі та живе під захистом одного закону. Для нас австрійська національна історія – це історія австрійської держави і народу загалом»¹.

Переважаюча більшість російських істориків XIX століття теж трактувала національну історію не як літопис окремої етнонаціональної групи, а як історію держави та людей, котрі замешкували її територію. Хоча під тими людьми мали на увазі російський народ², поняття російськості було доволі широким й охоплювало три «руські» племена: великоросів, малоросів (українців) і білорусів. Україна – особливий випадок у мінливому імперському наративі російської історії. Залежно від панування в певний момент абсолютистських чи націоналістичних тенденцій, окремі частини української історії то залучали до цього наративу, то вилучали. Російський історичний наратив, сконструйований у XV–XVI століттях, спирався на фундаменті київської історії. Вхідження Києва та Лівобережної України до Московської держави у другій половині XVII століття ще більше наголосило роль Київської

Русі в цьому гранд-наративі. Тоді стару історичну схему московських писарів XVI століття, які сполучали київську та московську історії династичними зв'язками, зміцнила ідея етнічної близькості між Росією й Україною³. Цю візію поширив автор київського «Синопису» (1674), найпопулярнішого з історичних творів у Російській імперії перед XIX століттям. У «Синописі» Київ – перша столиця російської держави, а історію Росії й України подано як історію «славенороського» народу⁴.

Новий етап у розвитку всеросійського історичного наративу почався з виходом «Истории государства Российского» (1816–1824) Ніколая Карамзіна. Карамзін, основоположник нової російської літератури, майже винятково зосереджувався на історії російської монархії і держави. Київську Русь він уважав за частину російської минувшини, а наступним періодам української історії приділяв лише принагідну увагу як сторінкам із минулого російської «отчизни», потрактованлі вельми широко. Безперечно, Карамзін не відсував українське минуле на задній план свідомо, але наголос на розвиткові російської держави і та обставина, що цей *opus magnum* не сягає далі початку XVII століття, залишав за кадром його гранд-наративу більшу частину української минувшини, зараховуючи її до історії польської та литовської держав. Це неабияк уплинуло на пізнішу російську й українську історіографію⁵.

Часткову «корекцію» карамзінської схеми на імперському рівні та реінтеграцію частини білоруської («західноросійської») й української («південноросійської») історії в російський імперський наратив здійснив у 1830-х роках Ніколай Устрялов. Це було реакцією на польське повстання 1830–1831 років та імперською претензією на раніше підпорядковані Речі Посполитій території як належні «російській національності». Внаслідок «корегування» Устряловим карамзінської парадигми надалі російський (за тих обставин усеросійський) національний дискурс було залучено до імперського історичного наративу, зіпертого на російській монархічній мітології, а елементи післякиєворуського українського минулого запроваджено в російську історію. Це був важливий хід, зумовлений тим, що в українцях убачали частину російського народу, головного в Російській імперії. Парадигму Устрялова слід розглядати як один із чинників, що сповільнювали поділ російської й української історіографії на окремі дисципліни. Україну й українську історію відтак уважали інтегральним складником не лише імперського російського наративу, а й нового національного. За винятком Київської Русі, Україні в цих наративах відводилися далеко не центральні ролі⁶.

На зламі XIX і XX століть російській імперській історіографії вдалося створити історичний наратив, який поєднував елементи російського державницького та національного дискурсів⁷. Протягом XIX століття цей наратив розвивався у двох напрямках. Перший відображено в найпопулярніших підручниках Устрялова, а згодом Іловайського. Він відповідав практичним потребам імперії і дедалі важливішій концепції офіційної народности, показуючи знакові частини української історії в контексті всеросійського історичного наративу. Іншу тенденцію уособлюють автори академічних історій Росії, зокрема Карамзін і Василій Ключевський, зосереджені головно на великоруській історії (зі звичним винятком у вигляді Київської Русі). Чи то через державницькі підходи, чи то через щирий інтерес до великоруської історії, ці автори так чи так вилучали історію інших «Росій» із імперського наративу. Дехто з російських інтелектуалів навіть свідомо намагався викинути українців та українську історію зі старого всеросійського національного наративу. Найліпше цей процес ілюструє теорія Міхаїла Погодіна про походження великоросів і етнічну належність Київської Русі⁸.

Російські й українські історики другої половини XIX століття часто стояли на спільних позиціях, виступаючи проти норманської теорії чи польських претензій на культурну зверхність і цивілізаторську місію у Східній Європі, але зазвичай робили це від імені різних історичних парадигм. Праці Миколи Костомарова та Володимира Антоновича, університетського навчителя Грушевського, – приклад такої співпраці між двома історіографіями. Однак заміна всеросійського наративу великоруським, яку розвинув Василій Ключевський, поглибила незадоволення в українських лавах і посилила тиск на українських істориків і з українського, і з малоросійського боків⁹ з вимогою переглянути статус історії, яку вони писали віч-на-віч із мінливим імперським наративом. Ці тертя особливо увиразнилися в останнє десятиліття XIX і перше десятиліття XX сторіччя, коли за стерно української історіографії взявся Михайло Грушевський.

Як уже сказано, робота Грушевського над українською національною історією передбачала два взаємозалежні процеси: демонтаж, «деконструювання» імперського всеросійського наративу та конструювання наративу українського, національного. У цьому розділі йтиметься переважно про перший процес, але зачеплено буде й елементи другого, адже він відбиває намагання Грушевського відокремити історичні наративи Росії й України. Наперед розглянемо, як Грушевський підважує

імперський наратив і показує штучність його історичної схеми, її невідповідність вимогам сучасної науки. Далі в центрі уваги спроби Грушевського закріпити за українським наративом найдавніший період в історії східних слов'ян і вилучити великоросів із історичних подій на території України. Сюжети з антами та норманами добре ілюструють бачення Грушевським етнополітичної історії регіону та пояснюють його пошуки витоків українського народу. Наприкінці проаналізуємо внесок Грушевського до найвідомішого аспекту російсько-української історичної дискусії – змагання за Київську Русь. Українські претензії на киеворуську спадщину, яка доти була нарижним каменем російської історичної ідентичности (у її династичному, державницькому та національному втіленнях) – найважливіший крок у демонтажі російського історичного наративу і створенні наративу українського, тому їм належить особлива увага.

Підважити імперський наратив

1904 року Грушевський опублікував найвідомішу свою статтю «Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства». Задумана як доповідь для з'їзду славистів 1903 року в Петербурзі, вона ввійшла до збірки матеріалів Імператорської Петербурзької Академії наук¹⁰. Як завважив один із біографів Грушевського, «ця коротка стаття революціонізувала погляди на українську історію»¹¹. Якщо справді так, що ж у ній було такого революційного?

Від інших праць з української історії, які виходили тоді в Російській імперії, цю статтю відрізняла одна найочевидніша прикмета: її було написано й опубліковано українською мовою. Як уже сказано, від 1876 року в імперії діяла сувора заборона друкувати будь-які українські тексти. Публікація серед матеріалів конгресу іншомовних статей іноземних учасників уможливила і появу статті Грушевського мовою, яку загалом було заборонено. Але новизна полягала не тільки у мові публікації. Грушевський скористався питанням «раціональної» побудови історії слов'ян, яке порушив оргкомітет конгресу, для наступу на традиційну парадигму «російської історії». Він закидав їй передусім брак раціональності – фатальна помилка, з погляду позитивістського світу російської науки на зламі століть. Грушевський збирався показати суперечності історичного гранд-нاراتиву Російської імперії. Насправді

він почав цей проєкт уже давно, але стаття 1903 року – найчіткіший, найпромовистіший і найпровокативніший виклад його аргументів.

Традиційну схему Грушевський схарактеризував так: «Звичайно, прийнята схема “руської” історії всім звісна. Вона починається з передісторії Східної Європи, звичайно про неслов'янську колонізацію, потім іде мова про розселення слов'ян, про сформування Київської держави; історія її доводиться до другої половини XII в., потім переходять до В[еликого] кн[язівства] Володимирського, від нього – в XIV віці – до кн[язівства] Московського, слідиться історія Московської держави, потім Імперії»¹². Грушевський стверджував, що ця схема, в ґрунті, лише продовження генеалогії середньовічних московських правителів. Особливо сумнівним, на його думку, був зв'язок, який стара схема виводила між історією Київської держави з одного боку та історією Володимиро-Суздальського князівства і Московського царства – з другого. Грушевський заявляв, що Київська держава – витвір однієї народности (українсько-руської), а Володимиро-Суздальське і Московське князівства з їхньою окремою культурою і правом – результат історичного розвитку іншої народности (великорускої).

Зрослий науковий інтерес до національних історій, доводив далі Грушевський, перетворив традиційну схему російської історії на історію великоросів. Цьому процесові сприяло те, що в традиційній схемі російської історії особливого значення надавали розвиткові Московської держави, тоді як століттями ні українці, ні білоруси не мали власної держави: «Те виїмкове, виключне значіння, яке має історія великоруської держави в сучасній схемі “руської” історії, має вона, властиво, наслідком підміни поняття історії “руського народу” (в значінні руських, східнослов'янських народностей) поняттям історії великоруського народу»¹³. Викриваючи традиційну імперську парадигму, яка позбавляла українців і білорусів власної історії, Грушевський виступав за те, щоб на місці демонтованого всеросійського нарративу створити окремі нарративи російської (великоруської), української і білоруської народностей.

Чи справді існувала історична парадигма, описана Грушевським, а якщо так, то хто представляв її на початку XX століття? Не буде перебільшенням сказати, що, замірившись на традиційну схему російської історії, Грушевський оголосив війну майже всім тогочасним російським історикам, але важко уявити кращого відпоручника панівного історіографічного напрямку, ніж Васілій Ключевський, чільний тоді російський історик¹⁴. 1904 року, коли вийшла революційна стаття Гру-

шевського, Ключевський почав друкувати свій знаменитий «Курс русской истории» – літографовані тексти лекцій, читаних у Московському університеті у 1880-х роках, перероблені та доведені до сучасності, тобто до початку ХХ століття. «Курс» Ключевського – найавторитетніша інтерпретація російської історії, створена історичним істеблшментом пізньоімперської доби, і саме на тлі цієї праці освічені росіяни часто засуджували Грушевського та його схему української історії протягом перших двох десятиліть ХХ сторіччя¹⁵.

Яку ж схему російської історії запропонував Ключевський і яке місце у своєму наративі він відводив українцям та білорусам? Загальна схема Ключевського повністю суголосна традиційній схемі російської історії, яку підсумував Грушевський. Вона починалася історією Київської держави і через Володимиро-Суздальське князівство та Московське царство вела до Російської імперії. Ця схема виразно ілюструє міркування Грушевського про трансформацію традиційного, династично зорієнтованого наративу в історію великоруської нації. У своєму «Курсі» Ключевський нагадував студентам, як викладали російську історію ХІІ і ХІІІ століть у російських гімназіях: *«Приблизительно до половины ХІІ в., до Андрея Боголюбского, внимание изучающего сосредоточивается на Киевской Руси, на ее князьях, на событиях, там происходивших. Но с половины или с конца ХІІ в. внимание ваше довольно круто поворачивалось в другую сторону, на северо-восток, обращалось к Суздальской земле, к ее князьям, к явлениям, там происходившим. Историческая сцена меняется как-то вдруг, неожиданно, без достаточной подготовки зрителя к такой перемене. Под первым впечатлением этой перемены мы не можем дать себе ясного отчета ни в том, куда девалась старая Киевская Русь, ни в том, откуда выросла Русь новая, верхневолжская»*. Ключевський пропонував дослідити причини цієї перемени, які вбачав у міграції основної маси *«русского»* населення з дніпровського басейну на Верхню Волгу¹⁶. Отже, він розумів проблему, закладену в «традиційній» схемі російської історії, але замість засумніватися в старій династичній парадигмі підкріпив її новим аргументом з арсеналу національної історії.

Для Ключевського держава та народність – два головні суб'єкти російської історії, зате її періодизація зіперта на міграції широко означуваного *«русского народа»*. Російська історія починалася «дніпровським» періодом (VІІІ–ХІІІ століття), далі був період «верхньоволзький» (ХІІІ – середина ХV століття), тоді «великоруський» (середина ХV –

початок XVII століття), останній – «усеросійський» період (початок XVII – середина XIX століття). За цією схемою, головним діячем перших двох періодів «російської» історії був «*русский народ*» загалом. У третьому, «великоруському» періоді основна маса «русского населения» перейшла з Верхньої Волги на Середню Волгу і Дон, так відбулося формування «*великорусского племени*», яке Ключевський визнав окремою гілкою «*русского народа*». Саме тоді, за його словами, «*великорусское племя впервые соединяется в одно политическое целое под властью московского государя*». Під час четвертого періоду «*русский народ*» захопив увесь простір між Балтійським, Білим і Чорним морями і навіть перейшов за Уральські гори й Кавказ. Тоді ж таки всі складники «*русской народности*» було об'єднано під однією політичною владою¹⁷.

Таку періодизацію Ключевський представив у лекціях за 1884–1885 академічний рік. У перевиданні 1904 року вона не зазнала змін, хоча автор зробив кілька дрібних доповнень до оригінального тексту, окремі становлять для нас особливий інтерес¹⁸. Ключевський розширив старе означення четвертого періоду, уточнивши після двокрапки: «*Политически все почти части русской народности соединяются под одной властью: к Великороссии примыкают одна за другой Малороссия, Белороссия и Новороссия, образуя Всероссийскую империю*»¹⁹. Тут він уперше запровадив поняття Малоросії (України) і Білорусі до основної схеми російської історії, але вживав їх не як назви національних спільнот, а як територіяльні означення, і ставив їх поруч із Новоросією (Південною Україною). Одинокі національні спільноти наділено в його схемі активною роллю – російський («*русский*») і великоруський народи. У 1904-му, як і 1885 року, Ключевський сповідував погляд, за яким російська історія – це розповідь про російські, а з часом всеросійські народ і державу, а великороси – головна дійова особа цієї історії.

Стосовно витоків російської народности Ключевський радше не визначився і непослідовно називав період, коли вона сформувалася. Він уважав ранню Київську Русь російською державою, але не державою російського народу, якого у X–XI і навіть у XII століттях ще не існувало. На його думку, в середині XI століття існували лише окремі етнографічні елементи, з яких пізніше постане російська народність. Зв'язок між різними слов'янськими племенами, які населяли Київську державу, був переважно механічним, а не духовним, на доказ Ключевський наводив приклад в'ятичів, котрі ще й на початку XII століття не вступили у християнство²⁰. Він гадав, що в киеворуську добу національна ідентич-

ність тільки зароджувалася, бо виражалася в лояльності не до народу, а до Руської землі взагалі²¹. Цілком реалістична оцінка масштабів національної самоідентифікації у Київській державі, по суті, суперечила логіці загальної схеми російської історії Ключевського, згідно з якою «російська» народність мала би спершу сформуватися в киеворуську добу, щоб після занепаду Київської Русі розділитися і об'єднатися у «всеросійській» державі під час четвертого періоду «російської» історії.

У доповненнях до видання «Курсу» 1904 року Ключевський особливо наголошував дезінтеграцію «російської» народності – «общий разброд и разрыв народности» між XIII і серединою XIV століття²², та додав її широку інтерпретацію. «Русская народность», – писав він, – *завязавшаяся в первый период, в продолжение второго разорвалась надвое. Главная масса русского народа, отступив перед непосильными внешними опасностями с днепровского юго-запада к Оке и верхней Волге, там собрала свои разбитые силы, окрепла в лесах центральной России, спасла свою народность и, вооружив ее силой сплоченного государства, опять пришла на днепровский юго-запад, чтобы спасти оставшуюся там слабейшую часть русского народа от чужеземного ига и влияния*²³. Щоб обґрунтувати цю візію, Ключевський мусив датувати появу «російської» народності раніше за XIII століття. Епітет «завязавшаяся» у процитованому фрагменті, певно, мав згладити суперечність між попереднім твердженням історика про брак спільної національної ідентичності в киеворуську добу та його теорією поділу «російської» народності на дві гілки. Отож в іншому доповненні до початкового тексту лекцій він запровадив поняття «первоначальной русской народности», яка нібито почала розпадатися на «две новые ветви» десь у XIII столітті²⁴.

Ключевський пов'язував цей поділ із занепадом і гаданим знелюдненням Київської землі у XIII столітті, що їх спричинив відхід місцевого населення на північний захід (у Галичину й Волинь) і північний схід (у Суздальське князівство)²⁵. У цьому питанні його погляди дещо нагадують теорію Михайла Погодіна, який уважав, що місцеве київське населення було великоруським, але мігрувало на північ після XIII століття і на його місце прийшли малороси. «Сю різницю хотіла була затерти Погодінська теорія, населивши Подніпров'я X–XII вв. Великоросами й казавши їм потім, у XIII–XIV вв., відси виемігрувати, але я сумніваюся, що хто-небудь схоче тепер бороти стару історичну схему сею ризиковною, всіма майже полишеною теорією», – писав Грушевський у статті про традиційну схему «русскої» історії²⁶. Схема Ключевського, безпе-

речно, набагато продуманіша за погодінську, хоча теж зіперта на ідеї депопуляції Київської землі та міграції принаймні частини населення на північний схід.

На відміну від Погодіна, Ключевський не вірив в існування великоросів і малоросів у X–XII століттях і волів говорити або про донаціональний «етнографічний матеріал», або про «російські, а з часом усеросійські народ і державу». Хоча початок знелюднення Київської землі він датував XII століттям, а корені поділу російської народності шукав у міграціях XIII століття, він не вживав поняття «великоруський» і «малоруський» стосовно груп східнослов'янського населення до XV століття. Саме тоді, за його схемою, слов'янське населення Верхньої Волги пересунулося на Середню Волгу і Дон і почався великоруський період російської історії. Формування малоруської гілки «російського» народу пов'язано, на думку Ключевського, з розселенням у Подніпров'ї вихідців із Польщі, Галичини та Волині, чії предки нібито залишили Київську землю у XIII столітті. Він також припускав, що до формування «малоруського племені» долучилися тюркські кочовики зі степу, які рушили туди після занепаду Київської Русі²⁷.

Те, як Ключевський у рамках усеросійської парадигми розглядав різні елементи української історії, вдало ілюструвало «іраціональності» традиційної схеми «русскої» історії, описані Грушевським. У статті 1904 року Грушевський доводив, що традиційний російський наратив, перенісши у XIII столітті фокус уваги з Київської Русі на Володимиро-Суздальське князівство, втрачає інтерес до дальшої історії України та Білорусі, за винятком кількох епізодів, які з тих чи тих причин залучено до всеросійського наративу: «З історії українсько-русських і білоруських земель, що лишилися поза границями Московської держави, часом беруться деякі важніші епізоди (як держава Данила, сформування Великого Князівства Литовського і унія з Польщею, церковна унія, війни Хмельницького), часом не беруться зовсім, а в кожному разі з прилученням до російської держави ці землі перестають бути предметом сеї історії»²⁸.

Сюжети з «західноруської» історії Ключевський розглядає у спосіб, який теж дуже нагадує традиційну схему російської історії в статті Грушевського. Він починає свій наратив із часів Ягайла, аналізує наслідки Люблінської унії (1569), що створила польсько-литовську Річ Посполиту, далі пише про освоєння українського степу і переходить до боротьби козаків за «російську віру й народність». Усі ці події він викладає по-

рівняно розлого, але тільки як підґрунтя «малоросійського» питання, що постало в російській зовнішній політиці у середині XVII століття. З концептуального погляду, він трактує «малоросійське» питання як будь-яке інше питання російської зовнішньої політики XVII століття, скажімо, «балтійське» чи «східне»²⁹. Ключевський намагався узаконити традиційний підхід імперської російської історіографії, наголошуючи особливу вагу великоруської національності у «всеросійській» історії. Він стверджував, що більшість «російського» населення після занепаду Київської Русі перебралася на Верхню Волгу і що «російські сили», які осіли у фінських лісах на Оці й Верхній Волзі, підхопили й продовжили *«разбитое национальное дело Киевской Руси»*³⁰. Ключевський також наголосив роль великоросів у «всеросійській» історії, заявивши, що вони становили понад дві третини цілого «російського» населення імперії, мовляв, великоросів було втричі більше за малоросів, а малоросів утричі більше за білорусів³¹.

Готуючи лекції у 1903–1904 роках до перевидання, Ключевський, імовірно, почувався зобов'язаним краще висвітлити історію «інших росіян». Він помітно розширив виклад про поділ «російської» народности на дві гілки і більше уваги приділив «малоросійському» питанню. За час між літографічним виданням його лекцій у середині 1880-х років та публікацією на початку XX століття українське питання як ніколи раніше постало на черзі дня науки. Тепер Ключевський мусив пояснити, чому він, російський національний історик, оминув інші частини історії «російської» народности. *«Бросив в изучаемом периоде беглый взгляд на судьбу юго-западной Руси, – писал він в одному з доповнень до первинного тексту, – мы надолго вытестили ее из вида, чтобы сосредоточить все свое внимание на северо-восточной половине Русской земли, на верхневолжской отчине суздальских Всеволодовичей. Такое ограничение поля наблюдения – неизбежная уступка условиям наших занятий. Мы можем следить только за господствующими движениями нашей истории, плывть, так сказать, ее фарватером, не уклоняясь к береговым течениям. В области верхней Волги сосредоточивались с XIII в. наиболее крепкие народные силы, и там надобно искать завязки основ и форм народной жизни, которые потом получили господствующее значение»*³².

У новій політичній і культурній атмосфері Російської імперії симптоматично те, що пояснення Ключевського навряд чи могли задовольнити як поборників окремішньої української історії на кшталт Грушевського,

так і поміркованих істориків, котрі трималися малоруських поглядів і, подібно до Ключевського, твердо вірили в існування однієї російської народности. Хай там що казав тоді Ключевський, він першим серед модерних російських істориків наголосив істотну різницю між київським і верхньоволзьким періодами «російської» історії, що дало змогу тлумачити киеворуську історію як витвір народности, відмінної від тієї, яка заснувала верхньоволзькі князівства³³. Майже виняткова зосередженість Ключевського на великоруській історії, яку він уважав головним руслом російської історії взагалі, допомогла підважити законність усеросійського наративу.

До поміркованих українських істориків, незадоволених практикою звуження всеросійської історії до великоруської, належав Іван Линниченко. Як і Грушевський, він був студентом Володимира Антоновича, але, на відміну від професора і молодшого колеги, не мав симпатій до української справи, переконаний у єдності «російського» народу³⁴. Претензії до панівної тенденції в імперській російській історіографії Линниченко висловив у інавгураційній лекції 1897 року в Московському університеті, бастионі Ключевського та його школи: *«В известных случаях мы с гордостью повторяем, что Русь везде – от хладных финских скал до пламенной Колхиды, от Белого моря и до отдаленных уголков Карпатских гор. Но лишь только дело зайдет об определении основных черт русского характера, национально русских учреждений – тотчас начинаем бросать за борт одних русских за другими, вычеркиваем один период за другим из нашей истории и в конце концов бесконечно суживаем Русь и территориально, и исторически»*³⁵.

Широке географічне означення Русі у Линниченка нагадує добре відомі рядки з Александра Пушкіна³⁶ і географічний опис Росії в «Курсі» Ключевського, котрого також можна вважати мішенню Линниченкової критики, спрямованої проти тих, хто означував російський національний характер і російські національні інституції на основі характеру й інституцій лише однієї частини російського народу. Виступаючи за альтернативу панівній схемі, Линниченко хотів не відкинути стару імперську парадигму, а хіба тільки розширити її так, аби українсько-білоруській історії припало більше місця й уваги. Він вимагав для західної (білоруської) і південно-західної (української) Русі тих самих прав, які мала історія Русі північної (великоруської), і стверджував, що історія західних і південно-західних теренів – це не «місцева» історія, натяка-

ючи на термін, уживаний на означення окремих регіонів Великої Росії, а частина «всеросійської» історії³⁷.

Линниченкову позицію великою мірою поділяла інший видатний український історик, росіянка з походження Олександра Єфименко³⁸. У передмові до «Истории украинского народа» (1906) вона не погодилася з панівною в російській науковій літературі практикою розглядати «російську» історію суто як історію північно-східної Русі, бо ця інтерпретація *«производит такую односторонность исторического понимания, которая граничит в иных случаях с фальсификацией общественного самосознания, хотя в большинстве случаев невольной и бессознательной»*³⁹. Як і Линниченко, Єфименко бачила в російській історії два складники: історію північно-східної, або московської Русі, та історію південно-західної, або польсько-литовської Русі. Такий підхід вона аргументувала розміром території і кількістю населення південно-східної Русі, цілком порівнянними з територією і населенням північно-східної Русі, а також відмінним характером їхніх культур та історій. Єфименко вважала ці дві частини Русі рівними, однак вона ототожнювала історію польсько-литовської Русі з історією південної Русі/Малоросії, заявляючи, що *«лишь южная Русь жила самостоятельной политической жизнью; Русь западная – племя белорусское – прекратила свое политическое существование с поглощением ее Литовским государством»*⁴⁰.

Єфименко наголошувала на потребу вивчати південну Русь для розвитку «російських» історичних студій узагалі й адресувала свої аргументи насамперед російським «західникам». Вона говорила, що дослідження польсько-литовської Русі змінить панівні уявлення про опозицію Росії й Заходу і допоможе *«установить ясный взгляд на наши истинные национальные особенности, на наше действительное отличие от Европы, коренящееся не в одних лишь относительно поздних условиях и особенностях истории северо-восточной»*⁴¹. Нехтування історією південно-західної Русі, за словами Єфименко, засвідчує брак загальних історій України. На її думку, українську історію узаконили тільки події 1904 року (неприхований натяк на ліберальну політику нового міністра внутрішніх справ князя Петра Святополка-Мірського), і цю зміну вона пов'язувала з виходом «Нарису історії українського народу» Грушевського того ж таки року. Цікаво, що, критикуючи панівну парадигму російської історії з дуже поміркованих позицій, Єфи-

менко вважала за потрібне забезпечитися від можливих звинувачень у південноруському суб'єктивізмі і зазначила про своє великоруське походження та здобутки в галузі великоруської історії⁴².

Спробу Єфименко піднести статус «південно-західної Русі», залучивши історію Великого князівства Литовського у всеросійську історію, важко назвати оригінальною. У статті про традиційну схему «руської» історії Грушевський згадував схожі наміри російських істориків Ніколая Устрялова, Дмитрія Іловайського, Константина Бестужева-Рюміна, які «пробували викладати паралельно історію “Руси западної”, себто Великого князівства Литовського, й “Руси восточної”, себто Московської держави»⁴³. Серед найвидатніших послідовників цієї традиції був студент Ключевського і його наступник на кафедрі російської історії в Московському університеті Матвей Любавський. У своєму «Очерке истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно» (1910) він, як перед тим Линниченко з Єфименко, нарікав на брак наукового інтересу до історії «Литви і Західної Русі». Суголосно настроям у Росії після 1905 року він намагався зацікавити читачів, відзначаючи конституційні традиції «литовсько-руської» держави. Любавський писав, що Московська держава розвинулася в напрямку монархічного абсолютизму, натомість *«Великое княжество Литовское развивалось в направлении конституционализма и политической децентрализации. Оно отлилось в конце концов в форму избирательной (в династических пределах) монархии»*⁴⁴.

Любавський уважав російське минуле історією двох «руських» держав, Московії та «Литви-Русі», і був переконаний, що вивчення «литовсько-руської» історії допоможе пояснити російський історичний процес загалом. Він стверджував, що історія не лише Московської, а й «литовсько-руської» держави була *«в известном смысле прямым продолжением, дальнейшим развитием истории Киевской Руси»*. Він навіть ішов далі і доводив, що Литовська Русь зберегла більше киеворуських традицій, ніж Суздальська Русь, яка, *«расселившись по верхней Волге и ее притокам, устроила там свою жизнь на новых основаниях, отличных от Приднепровской и Подвинской Руси»*⁴⁵. Люблінську унію 1569 року, яка фактично означала ліквідацію Великого князівства Литовського як незалежного політичного утворення і передавала українські й білоруські землі до складу Речі Посполитої, де домінували поляки, Любавський назвав *«событием первостепенной важности в общерусской истории»*. На його думку, значення унії полягало в тому, що вона

тісніше пов'язувала Литву й Західну Русь із Польщею та відмежовувала і віддаляла їх від північно-східної Русі, і настав час *«Литовскую Русь, уже более столетия объединенную с Русью восточною политически, объединить с нею и в научном сознании»*⁴⁶. Тут Любавський помилявся, бо час для таких ідеологічних і наукових заходів безперечно минув і «об'єднання» не спрацьовувало ні в політичному, ні в історіографічному сенсі. В історіографії майбутнє належало парадигмам, ґрунтованим не на державі, а на нації, таким, як історична схема, що її просував Грушевський.

Зі статті Грушевського 1904 року випливає, що він був так само незадоволений традиційною схемою російської історії, як Линниченко, Єфименко і Любавський. Він писав: «наперед треба попрощатися з фікцією, що “русская історія”, підмінювана на кожному кроці великоруською, то історія “общерусска”»⁴⁷. Але, шукаючи розв'язання цієї проблеми, історик рухався в напрямку, відмінному від його колег. Ніхто з них не заперечував ідею всеросійської історії як таку, виступаючи лише за реструктуризацію цієї парадигми і помітніше місце в ній для історії південно-західної Русі. Грушевський, своєю чергою, боронив повне відокремлення української історії від історії Росії. Любавський і Єфименко вивчали всеросійську історію з державницьких позицій, а Грушевський спирав свою схему східнослов'янської історії на національному принципі. Для нього кожна зі східнослов'янських народностей заслуговувала на власну історію.

Він заявляв: «Зрештою, “общеруської” історії й не може бути, як нема “общеруської” народности»⁴⁸, – і доводив, що стару «русскую» історію слід поділити на три, а не на дві частини: росіяни, українці і білоруси – всі отримували свій історичний наратив. Грушевський припускав, що білоруська історія буде не такою багатою на деталі, як українська, і пропонував віддати їй чимало епізодів, які традиційно належали всеросійській історії. Він писав про це: «Ще гірше виходить на сій схемі народність білоруська – вона пропадає зовсім за історією держави Київської, Володимиро-Московської, ба навіть і за Великим Князівством Литовським. Тим часом хоч вона не виступає в історії ніде виразно як елемент творчий, але роля її немаловажна – вкажу хоч би на значення її в сформулюванні великоруської народности або в історії Великого Князівства Литовського, де передовсім їй, з-поміж слов'янської людности сеї держави, належала культурна роля супроти далеко нижче розвинених литовських племен»⁴⁹.

Деконструюючи «традиційну схему», Грушевський у самій російській історіографії відзначав тенденції, співзвучні його поглядам та ідеям. На його думку, навіть поборники традиційної парадигми визнають, що її вади надто важливі, аби на них не зважати. Окремі найважливіші ідеї зі статті 1904 року Грушевський уже висловлював раніше, в рецензіях на праці російських істориків Павла Мілюкова, Ніколая Загоскіна, Міхаїла Владімірського-Буданова⁵⁰. Він помітив Мілюкова, студента Ключевського і молоду зірку російської національної історіографії⁵¹, та відрецензував усі його великі праці 1890-х років, поміж них двотомник «Очерки по истории русской культуры» та перший і єдиний том дослідження «Главные течения русской исторической мысли»⁵². В рецензії на «Главные течения» Грушевський писав: «Коли до сього додамо, що проф. Мілюков взяв ся до своєї теми дуже поважно, не задовольняючись друкованим материялом, користає й із невиданого, студіює провідні течії в історіографії в зв'язку з культурно-духовними напрямками взагалі і оцінює їх з поступового, наукового становища, свобідного від усяких, так часом глибоко закорінених в російській історіографії урядових, шовіністичних і иньших конвенціональностей, то мусимо признати, що праця д. Мілюкова становить дуже пожадану вкладку в літературу»⁵³. В рецензії на «Очерки» він розкритикував Мілюкова за плутання «Росії» з «Великоросією» (у назві книжки з великоруської історії вжито означення «*русская*»), але водночас уважав перші два томи «Очерков» дуже цікавими за ідеями і змістом⁵⁴.

Що саме цінного побачив Грушевський у працях Мілюкова? Почасти відповідь дають його рецензії, а додаткове світло проливає порівняння поглядів двох науковців на історію взагалі й російську зокрема. Насамперед і Грушевський, і Мілюков сформувалися як історики у колі схожих ідей. Обоє були позитивістами, які під впливом соціологічного мислення головним предметом нового історичного дослідження вважали не героїв, державу чи правові інститути, а історію народів і суспільств⁵⁵. Погляди Мілюкова на окремі питання російської історії збігалися з інтерпретаціями російського й українського минулого в Грушевського⁵⁶. Мілюков, наприклад, уважав Київську Русь окремим періодом російської історії не тільки хронологічно, а й по суті⁵⁷. Він також майже усував киеворуський період зі свого дослідження російської культури, за що його критикував Венедікт Мякотін⁵⁸. На думку Грушевського, дослідження Мілюкова про російську культуру насправді обмежувалося

розвитком російської, а точніше, московської культури⁵⁹. Історик висловив сподівання, що в «Главных течениях русской исторической мысли» Мілюков свідомо вилучив зі своєї розвідки українську історіографію XVIII і XIX століття⁶⁰.

Важливо, що саме Мілюков почав деконструювання традиційної схеми «русскої» історії. Він показав, що головні складники російського історичного нарративу, скомбіновані Ніколаєм Карамзіним на початку XIX століття, первісно було сформульовано як відповідь на безпосередні завдання московської зовнішньої політики кінця XV і початку XVI століття. Аналізуючи погляди Карамзіна у «Главных течениях», Мілюков зробив короткий екскурс в історію московської політичної думки і заважив, як у часи Івана III виникає ідея відповідальності князів за роздроблення руських земель на окремі уділи і як московська дипломатія використовує поняття спадкових прав московських царів на руські землі під литовським урядуванням. Він також простежує, як розвивалося уявлення про походження влади московських князів із Візантії. За Мілюковим, усі ці ідеї стали нарижними каменями російської історичної схеми⁶¹.

Немає сумнівів, що деконструкція Мілюковим московської історіографічної схеми, особливо аналіз ролі київського династичного чинника в московській політичній думці, зміцнювала критику Грушевським традиційної схеми «русскої» історії. Саме після мілюковських «відкриттів» Грушевський написав у рецензії на «Главные течения» (1898): «історична схема московської історіографії XVI–XVII в., її офіційний і утилітарний характер мали свій вплив на російську історіографію XVIII і навіть XIX в.»⁶². Він ще раз наголосив цей момент у статті 1904 року про традиційну схему «русскої» історії: «Схема ся стара, вона має свій початок в історіографічній схемі московських книжників, і в основі її лежить ідея генеалогічна – генеалогія московської династії. З початком наукової історіографії в Росії сю схему положено в основу історії “Російського государства”»⁶³. Наприкінці XIX – на початку XX століття і Грушевський, і Мілюков долучилися до деконструкції старої імперської парадигми російської історії. Обидва не поділяли захоплення попереднього покоління російських істориків питаннями політичної і правової історії, і обидва виступали за нову парадигму національної історії⁶⁴.

Грушевський уважав, що російські історики вже чимало зробили для розвитку нової схеми великоруської історії, «очищаючи» «всеросійський» нарратив від епізодів, які належать українській і білоруській історії.

Найважливіша частина українського минулого, штучно приточена до історії великоруської народности, на думку Грушевського, – історія Київської Русі, тому він вітав поширення «національної» парадигми в російській історіографії киеворуського періоду. Тут знову не можна оминати внесок Мілюкова. Немає сумніву, що його бачення киеворуської етнічної історії набагато ближче до поглядів Грушевського, ніж до поглядів його колишнього професора Васілія Ключевського. Приймаючи погодінську теорію про знелюднення Київської землі у XIII столітті, Мілюков пристав і на тезу Погодіна, ніби історію руських народностей можна простежити до киеворуських часів. Якщо Ключевський уважав за можливе говорити про великоруську та малоруську народності лише від XV століття, то, на думку Мілюкова, руські «діалекти» сформувалися задовго до того, як оприявнилися в історичних джерелах. Він намагався пов'язати «північноруський» і «південноруський» (малоруський) «діалекти» з окремими східнослов'янськими племенами. «Малоруські діалекти» він виводив від білих хорватів у Галичині і волинян, часто вживаючи в аналізі терміни «український» і «українці», білоруські діалекти пов'язував із кривичами, але дуже обережно визначав зв'язок між рештою племен і північноросійським чи південноросійським «діалектами»⁶⁵.

За інтерпретацію історії Київської Русі Грушевський особливо хвалив Васілія Сторожева, російського дослідника, який уважав Дніпровську (Київську) Русь і Русь північносхідну продуктами історичної діяльності двох різних частин руської народности. У статті про традиційну схему «руської» історії Грушевський зазначив, що правильно було би називати їх узагалі окремими народностями, але загалом привітав візію Сторожева⁶⁶. Погляди колеги він високо оцінив ще раніше, в рецензії на збірку його статей з російської історії, опубліковану 1898 року. Похваливши сторожевський аналіз і висловивши думку про доцільність розглядати ці дві гілки «російської» нації як окремі народності, Грушевський зазначив, що на розвиток Великої Росії вплинула політична і культурна спадщина Київської Русі, а стосунки між Київським і Володимиро-Суздальським князівствами порівняв зі стосунками між Римом та варварською Галлією⁶⁷. Пізніше Грушевський ще раз вдався до цього порівняння у статті про традиційну схему, де писав: «Володимиро-московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені, і відносини до неї Київської можна б скорше прирівняти, напр., до відносин Римської держави до її гальських провінцій, а не преємства двох періодів у політичній і культурній житті Франції»⁶⁸. Ще один

російський дослідник, чий доробок у сфері східнослов'янської історії було згадано в статті 1904 року, – Дмитрій Корсаков, автор книжки про історію Ростовського князівства⁶⁹. Грушевський тлумачив працю Корсакова як спробу знайти витоки великоруської історії в історії північносхідної Русі, і щиросердно вітав це.

Хай там який внесок цих російських істориків у деконструкцію імперського російського нарративу, очевидно, що Грушевський, запроваджуючи концепцію окремого українського національного нарративу, йшов на кілька кроків попереду їхніх висновків і сягав якісно нового етапу в розвитку східноєвропейської історіографії. Як російські історики відповіли на його виклик? Судячи з російських наукових видань, критика Грушевським традиційної схеми «русської» історії не залишилася непоміченою, але про реакцію істориків, чії праці фігурують у статті 1904 року, відомо порівняно мало.

Про ставлення Мілюкова до трактування його поглядів і деконструкції традиційної схеми, крім уже сказаного, знаємо, що він уважав спроби Грушевського довести тяглу українську присутність в київському регіоні наслідуванням «українофільської» традиції⁷⁰. Найприхильнішим серед російських істориків був, напевне, Сторожев, з яким Грушевський познайомився під час відрядження до московських архівів 1892 року⁷¹. Його ставлення до статті про традиційну схему «русської» історії можна з'ясувати на підставі загальної високої оцінки, яку він дав «Очерку истории украинского народа», що розвивав багато ідей, викладених у статті. В листі Грушевському за січень 1905 року Сторожев ентузіастично писав про «Очерк», застерігаючи, що дехто з російських істориків може сприйняти цю книжку як підривну: *«Вы пишете, что я человек “свободный от разных националистических предрассудков” Это не совсем верно. Вы могли бы смело написать, что я горячий ненавистник этих предрассудков. Прочитав Вашу книгу, я не скажу, что хотя бы одна страница ея была мне противна в силу своей тенденциозности. В Вашей книге есть лишь та “благородная доза тенденциозности”, которая красит всякую живую работу»*⁷². Дуже мало відомо про відгук Корсакова на статтю. Він рецензував друге видання «Очерка» (1906) й оцінив його загалом схвально, але очевидно важко сприймав «українізацію» Київської Русі⁷³. Пізніше Корсаков і Грушевський підтримували добрі стосунки, наприклад, 1913 року Грушевський брав участь у ювілейному збірнику на пошану Корсакова⁷⁴. Той подякував молодшому колезі за статтю і писав, що вітає співпрацю між «великоруськими» і «південноруськими»

істориками, яка розвивається *«вопреки воззрению самозванных представителей истинно-русских людей, этих эпигонов Катковских фантазмагорий»*⁷⁵.

Сторожев і Корсаков належали до тих російських істориків, які змогли оцінити внесок Грушевського в історіографію на основі його наукових досягнень і незалежно від політичних наслідків його теорій. Є всі підстави вважати, що більшість російських науковців не лише не схвалювали деконструювання Грушевським імперського нарративу, а й ставилися до цього вороже. Серед них – й Іван Філевич, українець з походження, який викладав тоді у Варшавському університеті. Як уже сказано, 1892 року він разом із іншими привітав вихід книжки Грушевського з історії Київської землі та дуже високо її оцінив⁷⁶. Десять років потому, 1902 року, Філевич видав у Львові брошуру, в якій нападвся на теорію Костомарова про дві руські народності й обурювався Грушевським, котрий, мовляв, попри історичні факти, використовував цю теорію, аби довести окремішній характер української історії⁷⁷.

Судячи з мізерних відомостей про реакцію на статтю Грушевського в Російській імперії, сутички між його прибічниками і супротивниками відбувалися здебільшого в Україні. Їхній характер добре засвідчили дебати в Історико-філологічному товаристві при Новоросійському університеті в Одесі. Ініціатива влаштувати дискусію про статтю Грушевського походила від голови цього товариства, мовознавця Васілія Істріна⁷⁸. Петро Климович, юрист і активний член одеської Громади, виступив з доповіддю на основі статті. У березні 1905 року Климович у листі до Грушевського так описував реакцію аудиторії на свій виступ: *«Были горячие дебаты – “москали” (а ими “кишит” наш университет) здорово напали. ...меня поддерживало только 2 чел. из наших земляков, да и то вяло, “москали” ополчились против меня, защищавшего Ваши положения – куча»*. Істріна, якого, схоже, зачепила критика Іваном Франком його праць, аж він називав Франка *«завзятым хохлом»*, не хотів дати Климовичу прочитати ще одну доповідь на основі іншої статті Грушевського про староруську етнографію, опублікованої в тій самій збірці, де й стаття про традиційну схему «русскої» історії. Врешті-решт, Климовичу дозволили виступити з цією доповіддю, але на той-таки день призначили виступ опонента Грушевського, філолога Бориса Ляпунова⁷⁹.

Саме одеське коло дало першу і єдину присутню відповідь на статтю Грушевського 1904 року, хай і з запізненням понад десятиліття – бро-

шура «Малорусский вопрос и автономия Малороссии» з'явилася революційного 1917 року. Її автором був уже відомий нам Іван Линниченко, який більшу частину свого наукового життя викладав в Одеському університеті. Книжечка містила критичний розбір статті Грушевського й аргументи автора проти автономізації України в 1917 році. За словами Линниченка, першу частину брошури він написав невдовзі після виходу статті Грушевського про традиційну схему «руської» історії, але публікація затрималася, бо за тодішніх умов Грушевський не міг публічно відповісти йому в пресі з «*полной свободой и откровенностью*»⁸⁰.

Пізніше на «поблажливе» ставлення до Грушевського перед революцією 1917 року його російських і малоруських опонентів нарікав Андрій Стороженко, ще один історик малоруських поглядів, який виступав також під псевдонімом *А. Царинний*⁸¹. Стороженко журився, що російські науковці шкодували для Грушевського гострої критики. Він згадував Алексея Шахматова і докоряв, що Харківський університет з ініціативи «українофілів» Дмитра Багалія й Миколи Сумцова обрав почесними докторами Грушевського і Франка. Причину цієї поблажливості Стороженко вбачав у революційних політичних переконаннях історика і сподівався, що колись ще напишуть цілу книжку, яка викриє «*подтасовки, передежки и произвольные измышления*» Грушевського⁸².

Немає підстав сумніватися у щирості Линниченка, коли він стверджував, що не одразу виступив із публічною критикою Грушевського, бо той не мав змоги відповісти йому в належний спосіб, а також із огляду на певну солідарність ліберальних російських інтелектуалів. Але ж не всі опоненти історика під час політичних переслідувань були такими ввічливими, як Линниченко. Збірка статей, видана в Києві 1908 року з метою запобігти, щоб Грушевського вибрали на катедру історії в Київському університеті, свідчить, що політичних обвинувачів не бракувало⁸³. Однак лише революція 1917 року перетворила український рух на небачену доти загрозу для поборників всеросійської ідентичності і породила потребу аналізувати й критикувати історичні погляди лідера цього руху Михайла Грушевського. У новій атмосфері симптоматичною була позиція щодо українського руху Алексея Шахматова. Шахматов, який сприяв скасуванню офіційної заборони на україномовні публікації 1905 року і допомагав Грушевському під час його заслання в Сибірськ 1914 року, напередодні революції 1917 року став в «українському питанні» на зовсім інший бік. Одному з очільників українського руху в Петрограді Олександрові Лотоцькому він нібито сказав: «До со-

го часу я був з вами. Коли ж мова йде про автономію України, то я застібаюсь на всі гудзики. Бо тут справа йде про животніші інтереси великоруського народу, який ви одділяєте од теплого [Чорного] моря»⁸⁴. Результат революції зробив прибічників всеросійської ідеї набагато агресивнішими. Промовистий факт: до написання «Украинского движения» Стороженка підштовхнув заклик російської емігрантської газети дати огляд історії українського руху⁸⁵. Князь Александр Волконський, автор ще однієї антиукраїнської праці «Историческая правда и украинифильская пропаганда», у якій для заперечення поглядів Грушевського використано цитати з Ключевського, написав її 1920 року на противагу українським виданням, поширюваним у Західній Європі, а також аби переконати Антанту не надавати політичної підтримки незалежній Україні⁸⁶.

Які аргументи висували проти Грушевського його опоненти? Найповнішу відповідь на це питання дає брошура Линниченка, бо в ній найнауковіше і найпрофесійніше розглянуто суперечку довкола традиційної схеми «руської» історії та ідеї Грушевського взагалі. Позиція Линниченка в цьому питанні збігалася з позицією інших великоруських і малоруських критиків Грушевського. Як уже сказано, Линниченко був імперським російським істориком українського походження, якого ще на початку його наукової кар'єри не задовольняло місце «південноросійської» історії у «всеросійській» парадигмі і який вимагав більшої уваги до історії цього регіону. Він заявляв, що стаття Грушевського 1904 року порушує проблему, яку й він констатував у своїй лекції в Московському університеті 1897 року, але зовсім з іншого боку, який Линниченко вважав неприйнятним. Він щедро цитував статтю Грушевського, наводив цілі уривки в російському перекладі і загалом точно представив погляди історика⁸⁷.

Основний момент в інтерпретації Грушевським східнослов'янської історії, з яким Линниченко не міг погодитися, – оцінка історичної ролі держави і народности. Головну «суперечність» Линниченко вбачав у настанові Грушевського вивчати історію не російської держави, а української народности, яка, додавав він, «самостоятельного государственного значения никогда не имела». На його думку, Грушевський надто далеко зайшов, намагаючись перенести фокус історичного дослідження з історії держави на історію народу і суспільства, бо, відділяючи державу від народу, він буцімто ішов шляхом «старых славянофилов», які вважали державу і народ речами незалежними і плутали державу з урядом.

Пропонуючи вважати державу продуктом суспільного договору, Линниченко заявляв, що неможливо вивчати історію суспільства, не вивчаючи історію держави, яка одна може бути ядром будь-якого історичного наративу⁸⁸.

Не дивно, що Линниченко вважав, ніби Грушевський недооцінює роль держави як загального чинника в історії. Зацитувавши відповідний уривок зі статті 1904 року (*«политическая государственная жизнь – агент важный, но помимо нее существуют и другие агенты – экономический, культурный, которые имели иногда меньше, иногда больше значения, чем агент политический, но которые не должны оставаться в тени за этим агентом»*), він доходив висновку, що Грушевський применшує вагу держави, яка справляла вирішальний вплив на культурний розвиток суспільства⁸⁹. Линниченко стверджував, що Україна (Малоросія), не маючи незалежної держави, не розвинула власної незалежної культури, натомість перебувала під впливом культури польської або великоруської⁹⁰. Щоб підкріпити свої аргументи, він покликався на авторитет професора Володимира Антоновича, який був і його, і Грушевського на вчителем. Саме Антонович, наголошував Линниченко, висловив думку, що малоросіяни не створили власної держави у XVII столітті, бо були *«безгосударственным»* народом⁹¹.

Полемізуючи з Грушевським, Линниченко радикально змінив свої погляди, висловлені в лекції 1897 року в Московському університеті. Якщо спочатку його обурювало нехтування історії південно-західної Росії, породжене старою парадигмою російської історії, та означування її як «місцевої», то тепер він стверджував прямо протилежне і боронив зосередженість Ключевського на великоруській історії. У брошурі 1917 року Линниченко писав: *«Г-н Грушевский, кажется, полагает, что то особенное внимание, которое историки наши уделяют истории великорусского государства, есть злой умысел, бюрократическая интрига – подмена понятия “русский народ” понятием “великорусский” Но г-н Грушевский в своем увлечении узко национальными симпатиями не хочет понять того, что историк познает настоящее изучением прошлого и если найдет в нем агент большой творческой силы, то, естественно, на нем сосредоточит свое внимание; а и он спорить не будет, что творческим агентом в создании современного русского государства как целой единицы была преимущественно народность великорусская»*⁹². Для Линниченка держава залишалася початком і кінцем історичного

дослідження, і він закидав Грушевському намагання замінити історію етнографією⁹³. На противагу прагненням Грушевського деконструювати старий імперський історичний наратив за допомогою національного підходу він уживав віджилу державницьку аргументацію.

Якщо інтелектуальна відповідь на спроби Грушевського здеконструювати імперський історичний наратив і замінити його трьома національними забарилася на довгих тринадцять років, то політичні наслідки невизнання його поглядів більшістю російських і малоруських колег відчувалися майже одразу. Нова схема Грушевського та особливо її застосування в «Очерке истории украинского народа» (1904) здобули йому в російських наукових колах репутацію речника «українського сепаратизму». Історик писав в автобіографії, що «вороги українства справедливо добачили історичне оправданне національних українських змагань та програми української автономії»⁹⁴. Ті самі сили зашкодили призначенню Грушевського на катедру російської історії в Київському університеті 1908 року⁹⁵.

Пошуки витоків

Важко перебільшити значення міту походження для будь-якого національного наративу. Одна з неодмінних вимог національної мітології і національної історіографії (тією мірою, якою вони взаємонакладаються) – кожна нація мусить мати власний міт походження, який вона не поділяє з жодною іншою нацією, інакше міт не виконуватиме своєї основної функції – узаконити існування певної нації, наділяючи її стародавнім і бажано героїчним минулим. Тому національні наративи пригноблених націй не можуть мати тих самих мітів заснування, на яких ґрунтовано наративи імперських націй: слід виробити нові міти або в крайньому разі привласнити частину імперського наративу. Національних будителів XIX і початку XX століття захоплювали сховані в темряві віків витoki їхніх націй, що перетворювало батьків модерних націй на істориків і навпаки⁹⁶.

Грушевський шукав витоків української нації в той самий час, коли багато його колег у Центральній і Західній Європі так само з'ясовували доісторичні витoki своїх націй і шукали коренів на початках історії. У своїй «Історії України-Руси» Грушевський згадав про одну таку спробу, яку здійснили німецькі історики Матеус Мух і Густав Косина. Вони

доводили, що Німеччина – прабатьківщина індоєвропейців, і вважали німців прямими нащадками їхньої культури. Грушевський писав, що ця теорія «попала в тон амбіціям німецької суспільности і здобула чимало прихильників», але відкидав її як «фантазію»⁹⁷. Свій пошук витоків української нації він прагнув зіперти на твердій основі історичних джерел і наукової літератури.

Далі в цьому розділі проаналізовано спроби Грушевського заявити за українським національним нарративом найдавніші частини історичного й доісторичного минулого, які перед тим беззастережно належали російській історії. Йтиметься про його зацікавлення дослов'янською історією Південної України – регіону, звідки імперські музеї добули чимало шедеврів скитського золота; про його спроби знайти прапредків української нації серед племен, що їх раніше вважали проторосійськими або в кращому разі східнослов'янськими; нарешті, про його інтерпретацію однієї з найсуперечливіших проблем східнослов'янської історії – походження Руської держави.

1922 року видавництво Оксфордського університету видало книжку відомого науковця-античника, уродженця Києва, випускника Київського та Петербурзького університетів Майкла (Міхаїла) Ростовцева «Iranians and Greeks in South Russia». Книжку, перероблену з російськомовної монографії «Эллинство и иранство на Юге России» (1918), доповнював екскурс в історію Київської Русі, зіпертий на франкомовному нарисі Ростовцева про походження стародавньої Русі, пізніше опублікованому в «Revue des études slaves». У цій книжці Ростовцев розглядав російську минувшину не як історію держави чи нації, а як історію території. Він пояснював свій підхід так: «Історія Росії як економічного та політичного організму набагато давніша за перші згадки про слов'янську расу... Тому ми повинні розглядати історію Росії не як історію слов'янської раси, а як історію країни Росії»⁹⁸.

Застосовуючи цей підхід у викладі російської історії, Ростовцев переймався насамперед встановленням зв'язків між дослов'янською та слов'янською історією киеворуських земель. Він уважав це за нову візію історії «Південної Росії» та критикував попередників, які не добачили зв'язку між дослов'янською та слов'янською історією регіону. Зокрема, він згадував Васілія Ключевського і Сергея Платонова серед тих, хто «заперечував існування якогось зв'язку між історією слов'янської та дослов'янської Росії чи радше можливість такі зв'язки відшукати», натомість «археологів» Івана Забеліна і Нікодима Кондакова назвав

«одинокими науковцями, котрі відчували (радше ніж могли довести) такий зв'язок». Дмитра Багалія та Михайла Грушевського він охарактеризував як науковців, які розглядали історію цих двох періодів не у пов'язанні, а в протиставленні⁹⁹.

Знаний фахівець із історії античності, професор у Петербурзькому, Вісконсинського та Єйльського університетів, у царині слов'янської історії Ростовцев був, на жаль, дилетантом. Зв'язок між дослов'янською та слов'янською історією регіону, який він називав Південною Росією, українські історики досліджували задовго до виходу його книжки, зокрема Грушевський відзначив його ще в інавгураційній лекції 1894 року у Львівському університеті: «Археологічні розвідки народів руських на їх сучасних оселях не знаходять, як тільки в стані вже значно високої культури. На сіх оселях вони мали попередників в культурнім життю з инчих народів, з инчих рас, що пережили довгий період початкової культури, яка сягає найдавніших часів, часів давньо-кам'яних (палеолітичних). Та давня раса не щезла, вона мешкала разом з слов'янськими приходнями і злилась в одну націю з ними»¹⁰⁰. Тому в рецензії на книжку Ростовцева, написаній 1925 року, Грушевський засумнівався в новизні його підходу, адже вплив дослов'янських культур на пізніші слов'янські поселення чітко показали українські автори в раніших дослідженнях. Він покликався на праці київських істориків 1880-х – 1890-х років і завважував, що ще Антонович у лекціях 1893 року, натхнений археологічними знахідками Вікентія Хвойки, розкрив переплетення історичних культур і рас у київському регіоні. «В I томі своєї історії України, – писав Грушевський, – що вийшла кілька років по тім, я старався зробити те саме для цілої України»¹⁰¹.

Справді, пошуки витоків української історії привели Грушевського у дослов'янські та доісторичні часи. На початку першого тому «Історії України-Руси» він інтерпретує українське минуле як історію території, що її населяють українці наприкінці XIX століття. «Історія нашого краю як території – як простого суходолу зачинаєть ся доперва з останніх геологічних формацій», – писав Грушевський у першому абзаці другого розділу (тобто першого, якщо оминати вступні зауваги) першого тому «Історії»¹⁰². Він чимало уваги приділив археологічним знахідкам на території України, які належать до палеолітичної та неолітичної культур, а також до мідної, бронзової й залізної доби. Один розділ присвячено історії грецьких колоній у Північному Надчорномор'ї, кімерійцям, скитам, сарматам та решті народів, які замешкували терени

України. Грушевський зусебіч дослідив ці теми, істотно доопрацювавши їх розгляд у другому і третьому виданнях першого тому «Історії»¹⁰³. А втім, він непохитно наполягав на тому, що давню історію території, яку врешті заселили українці, слід залучити до їхнього національного наративу.

Якщо історія України починалася для Грушевського з історії геологічних періодів, то відправний пункт історії українського народу – це слов'янські поселення у Східній Європі. Як типовий примордіяліст Грушевський, шукаючи коренів свого народу, заглядав у часи, набагато глибші за киеворуські. Водночас він дуже обережно використовував археологічний і антропологічний матеріал для означення українського фізичного типу згідно з останніми науковими тенденціями¹⁰⁴. «Ся праця має подати образ історичного розвою життя українського народу або тих етнографічно-політичних груп, з яких формуєть ся те, що ми мислимо тепер під назвою українського народу», – писав він у вступних заувагах до третього видання першого тому «Історії»¹⁰⁵.

Грушевський був твердо переконаний, що українська територія – частина стародавньої батьківщини слов'ян, яка лежить між Карпатами на заході та Валдайською височиною на сході; цей погляд поділяла більшість славістів XIX і початку XX століття¹⁰⁶. Розташовуючи батьківщину слов'ян у таких координатах, Грушевський заперечував теорію, за якою вона обмежувалася Прикарпаттям. Цей погляд, особливо популярний серед російських істориків від Ніколая Надеждіна до Васілія Ключевського, спирався на тому факті, що слов'янські мовні елементи найкраще збереглися в галицьких і волинських топонімах. Це робило Україну найпершою батьківщиною всіх слов'ян, а отже, сприяло пошукам предків українців серед ранніх слов'янських племен, чого й прагнув Грушевський. Проте він відкинув цю теорію, бо вважав, що висновки на підставі топоніміки не потверджено іншими джерелами¹⁰⁷. Грушевський-науковець суперечив Грушевському-націєтворцю і з наукових міркувань відмовлявся від теорії, яка могла дати Україні виняткове право називатися колискою слов'янської цивілізації.

На думку Грушевського, у IV столітті слов'янська колонізація охопила більшість території України, і саме просування слов'янських племен у напрямку Північного Надчорномор'я об'єднало етнічні й територіяльні чинники української історії і дало поштовх формуванню українського народу. У першому томі «Історії української літератури»

він писав: «Східно-полуднева, українська галузь в сім моменті опановує ту територію, яку доля судила їй як її історичний верстат. Досі історія сеї території йшла своїми окремими дорогами, незалежно від історії будучої, української людности. Від сього часу сі два елементи зв'язуються нерозривно і починається процес національного формування – перетворювання людности в національну спільноту на її національній території під впливами обставин, даних сею територією»¹⁰⁸.

Пошук серед слов'ян предків сучасних українців переконав історика, що першою «етнополітичною групою», яку слід уважати безпосередніми прапредками українських племен, були анти. Анти – це племінний союз у Північному Надчорномор'ї від Дунаю на заході до Азовського моря на сході у IV–VII століттях. Відомо, що 385 року анти зазнали поразки від готів. Візантійські автори VI–VII століть згадують їх серед варварських народів на північних кордонах імперії. Анти зникли з поля зору Візантії на початку VII століття, найімовірніше, на їхнє місце прийшли авари, які у VII столітті встановили свою владу на тій території¹⁰⁹.

Дискусії про етнічну належність антів тривають до сьогодні, дехто доводить їхнє алано-іранське або готське походження. Хай там як, у часи Грушевського більшість науковців уважала, що анти слов'янського походження¹¹⁰, спираючись передусім на першій прямій згадці про антів в історичних джерелах. Йордан, автор «*De origine actibusque Getarum*» («Про походження і справи гетів» [551]), описував антів як плем'я, яке разом зі склавінами становило народ венедів – так у ті часи називали слов'ян¹¹¹. У 1830-х роках німецький філолог Йоган Каспар Цойс висунув гіпотезу, що Йорданові склавіни – це західні слов'яни, а анти – поєднання східних («російських») і південних слов'ян¹¹². У 1860-х – 1880-х роках чимало російських науковців намагалися пов'язати антів із якимсь східнослов'янським племенем. Александр Гільфердінг, Йосиф Первольф і Дмитрій Іловайський уважали антів предками в'ятичів¹¹³, північносхідного слов'янського племені, яке заселяло басейн Оки. Євгеній Голубінський мислив їх предками південних племен уличів і тиверців¹¹⁴. Ці гіпотези розкритикував німецький філолог Грегор Крек, який «удосконалив» стару Цойсову теорію, ствердивши, що анти – це східні («російські») слов'яни¹¹⁵. Дехто вважав антів передусім політичним, а не етнополітичним союзом. Цей погляд, уперше висловлений у 1870-х роках російським істориком Арістом Куніком, не здобув підтримки головно тому, що Кунікові твердження, нібито анти – це азійська династія, не мали під собою жодних підстав¹¹⁶.

Грушевський добре знав історіографію про антів і виклав своє бачення цієї проблеми в статті «Анти» (1898) та першому томі академічної «Історії»¹¹⁷. Він відкинув теорію Куніка, яка суперечила свідченням Прокопія, що антами керують не одноосібні правителі, а народні збори, і заперечив зіперту на лінгвістиці гіпотезу, яка пов'язувала антів із в'ятичами, через сумнівну аргументацію. Натомість за вихідний пункт свого викладу він узяв припущення Крека, який уважав антів східними слов'янами. Для Грушевського гіпотеза Крека була найпереконливішою, бо південні слов'яни Мезії і Панонії, відомі як склавіни, не могли належати до союзу антів: «“Анти” можуть відповідати тільки східній групі, але й то з певним обмеженням: ми не знаємо, як далеко сягало ім'я Антів на північ; теоретично беручи воно могло обіймати всі східно-слов'янські племена, але в наших звістках стрічаємо се ім'я тільки в подіях і комбінаціях, які дотикають ся самої лише полудневої, чорноморської кольонізації східно-слов'янської галузі»¹¹⁸.

Висновок Грушевського, зіпертий на свідченнях візантійських авторів, які повідомляли про діяльність антів лише в Надчорномор'ї, збігається з ранішою думкою Павла Шафарика, що невідомо як далеко на північ простягалася територія антів, і близький до теорії Голубінського про те, що нащадками антів були уличі й тиверці. Грушевський покликався на Шафарика, але відкидав теорію Голубінського як безпідставну, бо немає доказів, ніби уличі й тиверці покривали всю територію, первісно заселену антами. У статті 1898 року Грушевський питає: «Чому саме ці руські племена об'єднано разом під одним ім'ям?». Для нього самі уличі й тиверці як нащадки антів сенсу не мали, але в поєднанні з сіверянами їх можна було вважати такими¹¹⁹.

Чому така комбінація племен мала, на думку Грушевського, більше сенсу, ніж два племені, як пропонував Голубінський? Ось відповідь самого історика: «Анти – не північно-східно-полуднева галузь словянства, а полуднева частина її північно-східного відділу, ті племена, що утворили етнографічну цілість, яку тепер зємо українсько-руською»¹²⁰. Очевидно, на думку Грушевського, разом узяті сіверяни, уличі й тиверці мали більше підстав правити за ядро майбутньої української нації, ніж самі тільки уличі й тиверці. Суть і новизна підходу Грушевського до антської проблеми полягала в тому, що він залучав до дискусії національний чинник. За його логікою, в антському союзі племен не лише починався національний наратив української історії, а навіть склад цього союзу

можна ретроспективно визначити на основі пізнішої етнічної спорідненості. Сіверян та інших «незаперечних» прапредків українців слід зарахувати до цього союзу, а в'ятичів як «незаперечних» предків росіян вилучити.

Чому тоді Грушевський залишив решту протоукраїнських племен поза списком прямих спадкоємців антів й обмежив його уличами, тиверцями та сіверянами? Ймовірна відповідь на це запитання криється в тому, що поселення більшості інших протоукраїнських племен лежали надто далеко на півночі і заході, щоби їх можна було вважати частинами терену, первінно заселеного антами. Одинокий виняток – поляни, які жили на південний захід від сіверян, але Грушевський вилучив їх зі списку, бо в їхньому «українському» характері сумнівався дехто з російських науковців. У нових виданнях першого тому «Історії», на відміну від статті 1898 року, Грушевський волів не називати конкретних племен і представляв антів прапредками українських племен взагалі¹²¹. Він підсумував свої аргументи: «Все промовляє за сим ототожненням Антів з предками нашого народу і надає йому правдоподібність, що границить з певністю»¹²².

Не дивно, що спроби Грушевського оголосити антів частиною суто української історії викликали нещадну критику серед російських науковців. Першим на «українізацію» антів Грушевським зреагував Александр Погодін, який у дослідженні «Из истории славянских передвижений» (1901) висунув теорію східнослов'янського походження антів¹²³. Його інтерпретацію етнічного походження антів підхопив Алексей Шахматов, який розглянув це питання в контексті пошуків прабатьківщини слов'ян узагалі. У своїй праці «Введение в курс истории русского языка» (1916) він заявив, що склавінами зазвичай називають південних слов'ян, а східних слов'ян (у нього це синонім росіян) візантійські автори знали як антів. Думку, що анти – це росіяни, Шахматов якось спеціально не аргументував, натомість після огляду на два абзаци відомостей про антів в історичних джерелах стверджував: «Отношение Словен к Антам, взаимное их географическое положение, общее происхождение и последующее расхождение – все это дает, мне кажется, неопровержимое доказательство в пользу указанного выше отождествления Словен с предками Южных Славян и Антов – с предками Славян Восточных, т. е. Русских. История русского народа должна начинаться, таким образом, с тех скудных данных, которые сохранили нам источники об Антах»¹²⁴.

Фактично Шахматов прийняв «націоналізацію» антів Грушевського, але зробив це від імені «всеросійської», а не української нації. Якщо Грушевський уважав історію антів відправним пунктом історії українського народу, то Шахматов уважав її початком історії «російської» (східнослов'янської) і розвинув цей підхід у наступних працях. У монографії 1919 року «Древнейшие судьбы русского племени»¹²⁵ він не погодився з трактуванням антської історії у Грушевського і припустив, що розділення «русского племени» сталося не раніше, а після приходу антів в «Південну Росію». Він і далі вважав антів предками «русского племени» загалом. Відповідаючи на аргументи Шахматова 1926 року, вже по смерті російського дослідника, Грушевський схарактеризував їх як приклад апріорного мислення. Він зазначив, що Шахматов сприймає власні гіпотетичні припущення як доконані факти, і виснував: «Знаючи наукову манеру покійного ученого, незвичайно швидкого в ставленню наукових гіпотез і в їх неустаннім перероблюванню і відмінюванню, в зв'язку з новими ідеями, які виникали в його буйно-творчій інтелекті, можна думати, що за тих 7–8 літ, які пройшли від опублікування сих праць, він і сам поробив би в них ріжні зміни»¹²⁶.

Грушевський гадав, що однією з передумов формування народу є розселення і тягле проживання на компактній території. Тому він особливо критично спостерігав за спробами Шахматова ідентифікувати батьківщину «всеросійського» народу. Доводячи, що Шахматов розвинув свою теорію слов'янської міграції під впливом Першої світової війни, маючи на думці гіпотетичне існування в давнину єдиного російського народу та російської держави, він показав несерйозність цієї теорії та викрив приховану за нею мету дати східним слов'янам окрему прабатьківщину: «Для того [Шахматов] й комбінує фантастичну мандрівку сього руського народу наоколо Київа (з Балтійського моря на устя Дунаю, звідти на Волинь, з Волини на Дніпро, з-за Дніпра назад до балтійського району) – що нагадає хіба блукання єврейського народу по Аравійській пустині під проводом боговидця Мойсея»¹²⁷.

Шахматовську візію антської проблеми заперечував не лише Грушевський, а й один із найбільших авторитетів у слов'янській історії й етнології, чеський науковець Любор Нідерле. 1910 року він опублікував статтю з історії антів, ґрунтуючись на якій розглядав антську проблему у своїх пізніших дослідженнях з історії слов'ян, серед яких «Посібник зі слов'янських старожитностей» (Rukověť slovanských starožitností, 1923) і перший том «Слов'янських старожитностей» (Slovanské starožitnosti,

1924), присвячений історії східних слов'ян. У дискусії між Грушевським і Погодіним–Шахматовим Нідерле обрав серединну позицію. Він відкинув погляди Погодіна з Шахматовим на антів як східних слов'ян і бачення Грушевським антської держави як попередниці Київської Русі. На його думку, анти – це тимчасовий політичний союз багатьох «південноросійських» племен. Його позиція збігалася з позицією Грушевського, от тільки Нідерле не вважав антів прапредками українців. У «Посібнику зі слов'янських старожитностей» він наголосив цю думку і заявив, що анти не були українцями, бо в IV–XI століттях такого народу не існувало¹²⁸.

Рік потому у «Слов'янських старожитностях», спеціально присвячених історії й етнології східних слов'ян, Нідерле розвинув свої аргументи, але цього разу обмежив період, коли ще не міг існувати малоруський/український народ, IV–VII століттями: «Не був “то окремих слов'янський нарід”, “малоруський” або “український” в значінню новіших українських теорій. Такого народу в IV–VII століттю ще тут не було. Було лише кілька южно-руських племен, що були звязані в політичну цілість на якийсь час. Антське сполучення не може бути назване малоруським в національнім розумінню слова, тому що не знаємо, чи ціла малоруська галузь¹²⁹ Шахматова творила його, а подруге – се було тільки часове політичне сполучення южноруських племен наоколо одного великого центра, подібного до того, що почав творитись на півночі в Великім Новгороді, на заході Галичу, та на Оці в Рязані»¹³⁰.

Реагуючи на цю критику, Грушевський писав, що інтерпретація антської проблеми у статті Нідерле 1910 року не містить нових доказів, які підважили б його власне бачення, і що Нідерле згоден із ним стосовно складу антського союзу, обмежуючи його південною гілкою східнослов'янських племен, тож його закиди – просто непорозуміння¹³¹. Справді, критика Нідерле не порушувала наукової аргументації Грушевського. Ідею про Київську Русь як державу антів він приписував Грушевському, спираючися на дрібні ремарці у висновках до статті 1898 року. Там Грушевський згадував Київську Русь як державу антів, доводячи тяглість міжнародної політики в регіоні¹³². Це було явне перенаголошення, і надалі Грушевський не просто уникав таких порівнянь, а й стверджував, ніби завжди вважав антів лише докиївським утворенням¹³³.

Остерігаючись такої критики, Грушевський прибрав у російськомовних публікаціях пасажі про антів як про українські племена і писав про

них як про південноруські. Скажімо, в російському перекладі першого тому «Історії», виданому 1911 року під назвою «Киевская Русь», він викинув усі згадки про антів як прапредків українців і замінив терміни «руський» і «український» на «південноросійський» і «південно-східнослов'янський». У результаті речення, яке в першому томі «Історії» звучало «Се все кажу, робить можна сказати – певним, що в Антах маємо предків українських племен», у російському перекладі стало таким: *«Все это, повторяю, делает, можно сказать достоверным, что в Антах мы имеем предков позднейших южно-русских племен»*. Фраза «Так усталена тотожність Антів з українськими племенами відкриває нам кілька фактів з найранішої історії їх колонізації» перетворилася на *«Установленное таким образом тождество Антов с южными восточно-славянскими племенами открывает нам несколько фактов из истории их ранней колонизации»*¹³⁴.

Справді, між трактуванням антського питання в Нідерле й у Грушевського в його російськомовній книжці про Київську Русь різниці не було. Але Нідерле, який знав і цитував цю книжку, волів не помічати зміни в термінології і далі критикував Грушевського замість визнати його пріоритет у тлумаченні антів як південних племен східнослов'янського походження. Грушевський уважав, що ця критика мотивована політично, і в рецензії на «Підручник слов'янських старожитностей» писав, що Нідерле стурбувало «захитання руського єдинства». Для доказу він навів завершальні слова книжки, де автор заявляв, що Великоросія, Малоросія і Білорусь завжди були і до сьогодні є частинами одного народу, а якщо в майбутньому й стануть автономними, то однаково залишаться складниками однієї нації і, слід сподіватися, єдиної російської держави¹³⁵.

Після 1917 року на критику Грушевським політичних поглядів Нідерле відгукнулися російські еміграційні кола. Автор під криптонімом Е. К. опублікував у російській емігрантській газеті «Возрождение» статтю «М. Грушевский против Л. Нидерле», у якій назвав Грушевського «*завнавшимся сепаратистом*», чії нападки на «*великого слависта*» Нідерле – це «*предел грубости и одичания*». Фінальні міркування Нідерле про єдність трьох слов'янських народів автор-анонім охарактеризував як «*слова, к которым русскому человеку добавитъ решительно нечего*»¹³⁶. Рецензуючи «Слов'янські старожитності» Нідерле 1925 року, Грушевський відповів на закиди російської еміграції: «Зайвою річчю вважаю доводити своє право критично оцінювати досліди чесько-

го славіста, за котрими пильно сліджу вже цілих тридцять літ, і мабуть таки не гірше ніж сей анонімний автор оцінюю їх сильні і слабкі сторони. Але не вважаю можливим проминути сеї дрібної, але характеристичної ілюстрації – де знаходять своїх прихильників всеруські декларації проф. Нідерле, котрими він псує в очах всякого серйозного наукового робітника свої наукові праці, – і не обійшовся без них і в отсій своїй новій книзі»¹³⁷. У цій рецензії згадано, зокрема, твердження Нідерле про те, що Україна і Росія в майбутньому будуть об'єднаними, а ті, хто хоче розділити два «російські» народи, намагатимуться розділити і чехів зі словаками: «Може се й дуже зручний аргумент *ad hominem* супроти чеського читача: що коли він признає право України на самоозначення, то мусить тим самим признати його і для Словаччини, – але таке політиканство робить неприємне вражіння в книзі, що має претенсію замінити для сучасного Слов'янства великий твір Шафарика»¹³⁸.

Повертаючись у статті 1926 року про ранню історію київського регіону до незгод із Нідерле, Грушевський ще раз наголосив схожість їхніх підходів до історії антів: «А чи називати його “українським”, “малорусским” чи “южнорусским” – се річ смаку, бо всі ці назви анахронічні. Нідерле, називаючи його “южно-руським”, впадає так само в анахронізм, бо назву Руси на Україні вважає не старшою від IX віку»¹³⁹. Як видно з цієї цитати, Грушевський твердо протистояв спробам Шафарика характеризувати антів як представників одного «всеросійського» народу і далі вважав їх прапредками української нації, але погоджувався, що називати антський союз «українським» – такий самий анахронізм, як ідентифікувати їх із «південними росіянами». Це засвідчує дедалі більшу обережність історика в антському питанні.

Після статті Грушевського 1898 року на розвиток дискусії про етнокультурну належність антів глибоко вплинула політична полеміка початку ХХ століття між поборниками всеросійської й української ідентичності, яку підігривали протилежні погляди на те, що мало історичну першість у східнослов'янській історії – єдина «всеросійська» чи окремі «великоруська» і «малоруська» народності. Мало того, розмежування національних історій спиралося не лише на дискусіях про залучення певних епізодів до національного нарративу тієї чи тієї нації, а й на спробі вилучити або змаргіналізувати якісь епізоди, ба й цілі епохи в історії народів чи етнічних груп задля конструювання національних парадигм. Якщо теза Грушевського про етнічне походження антів – приклад залучення, то його оцінка ролі норманів/скандинавів/варягів –

приклад вилучення (чи пак маргіналізації) знакового історичного дієвця з національної історичної парадигми.

Походження Руської держави – одне з найважливіших питань російської історіографії XVIII і XIX століть: Руська держава і династія були руськими чи варязькими, тобто германськими? Саме в дискусії довкола цих питань імперська історіографія вперше набрала національних ознак і почала конструювати свій наратив на противагу Заходу. Концепція модерної національної ідентичності кидала виклик імперському російському наративу, тож виникла потреба переглянути варязьке питання. Для Грушевського відповідь на це «прокляте» питання російської історії не обмежувалася вибором між «російським» і «германським», бо додавалося «українське». Український національний наратив успадкував варязьку проблему від російського імперського наративу і вирішував її у вже заданих рамках. Норманісти й антинорманісти ставали до герцю, вибираючи між іноземними і автохтонними засновниками Руської держави. Грушевський однозначно стояв за автохтонів, яких бачив українцями. Висловлюючись з варязького питання, він ступав на вже витопане поле історичних дебатів між норманістами й антинорманістами: тими, хто вважав, що руська князівська династія норманського походження, а руську державу і правову систему створили скандинави, і тими, хто не визнавав за варягами такої ролі і доводив місцеве походження династії, держави і назви країни.

Корені норманської суперечки, тісно пов'язаної з початками історичної науки в Російській імперії, сягають XVIII століття. Основоположник російської історіографії як наукової дисципліни Готліб Зигфрід Баєр водночас був і батьком норманізму. Його бачення ролі норманів у ранній руській історії прийняли та розвинули чимало науковців, переважно центральноєвропейського походження, які працювали в Імператорській Академії наук, зокрема Штрубе де П'єрмонт, Гергард Мюлер і Август Шлецер. Доповідь із давньоруської історії, яку Мюлер виголосив 1749 року, наразилася на гостру критику Міхаїла Ломоносова, росіянина з походження. Відтоді дискусія про значення скандинавів в історії Русі набрала виразних політичних обертонів, бо російські науковці розглядали її як боротьбу проти науковців західних, які нібито відмовляли росіянам/східним слов'янам у здатності створити власну державу. Така візія ролі норманів у російській історії міцно утвердилася в російській науці, попри те, що видатні російські історики

Ніколай Карамзін і Міхаїл Погодін підтримували норманську теорію, а неросіянин Густав Еверс затято її заперечував¹⁴⁰.

Із-поміж українських істориків першим до норманської дискусії долучився Михайло Максимович, а за ним Микола Костомаров. Обидва були антинорманістами в тому сенсі, що вірили у слов'янське походження Руської держави. Для них, як і для всіх антинорманістів, найбільша проблема – свідчення Початкового літопису (найранішого руського літопису) про запрошення варягів новгородцями у IX столітті та впевненість літописця у варязькому походженні не лише київської династії, а й самої назви Русь. Літописне свідчення – аргумент, до якого найчастіше вдавалися норманісти, і їхнім опонентам так чи так доводилося мати з ним справу. Максимович і Юрій Венелін (Гуца), ще один уроджений українець, ставили під сумнів скандинавське етнічне походження варягів, згаданих у Початковому літописі, і доводили, що новгородці насправді запросили балтійських слов'ян¹⁴¹. Костомаров пов'язував русь/варягів із Литвою, але згодом облишив цю теорію¹⁴².

З огляду на позиції Максимовича і Костомарова в норманській дискусії можна казати, що Грушевський продовжував традицію української історіографії, хоча робив це по-новому і набагато вигадливіше. З'ясовуючи походження київської держави, Грушевський у багатьох сенсах підтримував теорію, яку в 1870-х роках висунув Дмитрій Іловайський, чиї підручники з російської історії були одним із головних засобів поширення ідеї єдності «російського» народу. У 1870-х роках Іловайський надрукував багато антинорманістських статей. Він продовжував цей наступ і в пізніших публікаціях, а також у загальному курсі російської історії¹⁴³. Грушевський, хоч і поділяв загальний підхід Іловайського до питання, доволі критично оцінював його кондиції науковця й уважав аргументацію Іловайського поверховою: «Правда, що антинорманісти могли собі часто бажати менш енергичного, але більш обережного адвоката: фільольогія, котрою Іловайський хотів побивати фільольогію норманістів, була часто страшна; його науковий метод дуже слабкий – він розрубав питання, замість розв'язувати»¹⁴⁴.

Хай там як, але Іловайський увів у норманістську дискусію два важливі елементи, які пізніше підхопив і розвинув Грушевський. По-перше, Іловайський відкинув свідчення Початкового літопису про запрошення варягів як ненадійне, по-друге, висунув теорію, що назва «русь» належала не варягам, а київським полянам, які заснували Руську державу і дали їй та її населенню своє ім'я. У першому випадку

Грушевський повністю погоджувався з Іловайським, відзначаючи вплив на нього ідей Міхаїла Каченовського і Степана Гedeонова¹⁴⁵; у другому уникав згадувати Іловайського, хоча його власна інтерпретація історії Київської Русі як держави, створеної полянами, дуже нагадувала погляди попередника. Це замовчування почасти можна пояснити тією обставиною, що Грушевський використовував гіпотезу Іловайського про домінуючу роль полян як підґрунтя для формулювання виняткової української заявки на історію Київської Русі – заявки, яка підважувала і деконструювала бачення Іловайським російського минулого як історії одного російського народу¹⁴⁶.

Розлогий історіографічний огляд норманської дискусії Грушевський подав у першому томі академічної «Історії», проаналізувавши всі «за» і «проти» норманістів. Варязькі імена руських дружинників він пояснював тим, що на службі в руських князів і серед руських купців справді було багато варягів. На його думку, саме ці новоприбульці в Руську землю могли породити в сусідніх народів враження, ніби русь має шведське коріння. Так він тлумачив згадку про шведське походження Русі в «Бертинських аналах», скандинавське походження руських назв дніпровських порогів, зафіксованих Константином Багрянородним, скандинавські імена руських послів у договорах з Візантією 911 і 944 років. Етимологію назви Русь Грушевський уважав ахілесовою п'ятою норманської теорії. Він висміював припущення, нібито шведи, яких фіни знали під назвою «Ruotsi», могли відкинути власну і взяти чийсь чужу назву, і заявляв, що київська земля була відома як Русь ще задовго до народження Рюрика¹⁴⁷.

Особливо значущі для антинорманістських аргументів Грушевського – його студії структури і текстуальної історії Початкового літопису, яким він присвятив другу із двох вставок у першому томі «Історії». Натхнення і критичний запал він черпав у працях Алексея Шахматова, найбільшого авторитета в дослідженні руських літописів і перекonanого норманіста. Шахматов зреволюціонував вивчення Початкового літопису, визначивши найстаріші пласти тексту в другій редакції Новгородського першого літопису¹⁴⁸. Ці та інші відкриття і гіпотези Шахматова глибоко вплинули на дослідження Грушевським руського літописання незалежно від того, погоджувався він із колегою а чи заперечував його. Одна з гіпотез Шахматова, до якої Грушевський ставився скептично, полягала в тому, що «найдавнішу компіляцію», котра нібито послужила основою для найраніших свідчень у Початковому літописі, зроблено в Києві

близько 1037 року. Грушевський описав проблеми, які породжує така інтерпретація літописного тексту, і припустив, що найраніша редакція Початкового літопису зупинилася перед 1037 роком. Він також не згоджувався з Шахматовим у питанні ототожнення Нестора-літописця з Нестором-агіографом, на його думку, в редагуванні літопису важливу роль відіграв Сильвестр, ігумен Видубецького монастиря в Києві¹⁴⁹. Основні думки у викладі Грушевського підважували віру норманістів у Початковий літопис як надійне історичне джерело. Ці ідеї виявилися плідними з наукового погляду, згодом багато їх розвинули дослідники київського літописання у 1920-х –1930-х роках¹⁵⁰.

Одна з найважливіших гіпотез Грушевського, висунутих у перебігу вивчення Початкового літопису, полягала в тому, що літопис створено зусиллями багатьох авторів/редакторів протягом десь шістдесяти років, і за цей час він зазнав численних переробок. Не випадково історик використовував свідчення Початкового літопису про запрошення варягів, аби пояснити характер цих переробок: «Історія запросин варязьких князів на Русь в порівнянні з коротеньким оповіданням старшої редакції розвинена далі в інтересах норманської теорії, напр. до слів: “идоша за море к Варягомъ” додано: “сіце бо звахуть ся ты Варягы Русь, яко се друзие звут ся Свее, друзии Урмани...” і т. и., або многозначний додаток: “пояша по собе всю Русь”»¹⁵¹. Грушевський навів ще кілька прикладів і показав, що первісний варіант літопису згодом пристосували до теорії норманського походження київської князівської династії. Мораль для читачів недвозначна: Початковий літопис узагалі та свідчення про запрошення варягів зокрема – витвір пізніших часів, і зіперті на них аргументи поборників норманської теорії не можна сприймати всерйоз. У такий спосіб Грушевський намагався закласти «розумний сумнів» щодо літописної історії про варягів.

У першому томі академічної «Історії» Грушевський представив норманську теорію походження князівської династії як одну з багатьох легенд, що побутували в Києві в часи, коли складався Початковий літопис. З цією легендою, на його думку, конкурували сюжети про заснування Києва трьома братами-полянами Києм, Щеком, Хоривом і сестрою їхньою Либіддю; історія про Кия, перевізника на Дніпрі, який дав місту ім'я; а також новгородська легенда, зіперта на сюжеті про завоювання Києва варягами-новгородцями, які прагнули розширити сферу новгородських інтересів і захистити автономію Новгороду в Київській

державі. За словами історика, кілька чинників полегшили утвердження варязької теорії над іншими київськими легендами: традиція варязьких завоювань у Північній Русі, помітна роль варягів у Києві в X і XI століттях і те, що варяги рано прийняли місцеву назву Русь¹⁵².

Чимало ідей Грушевського проти норманської теорії виявилися слухними, і їх прийняло наступне покоління дослідників Київської Русі¹⁵³. Особливо корисний огляд норманської полеміки в одній зі вставок до першого тому «Історії», який підсумував норманську дискусію в час, коли історичні й лінгвістичні аргументи поступалися місцем аргументам передусім археологічним¹⁵⁴. Але не всі припущення Грушевського витримали перевірку часом, як-от переконаність у слов'янському походженні імен деякого з перших київських князів, зокрема Олега й Ольги. Грушевський заперечував норманістське ототожнення їх зі скандинавськими Хельгі, Інгер і Ельга, але знайти слов'янські корені цих імен не зміг, тож у вставці про норманську теорію просто оминув цю тему. В коментарі про походження імен руських представників, згаданих у дипломатичних угодах з Візантією, він писав: «Імена в договорах доводять, що особливо в 1-ій половині X століття в старшій княжій дружині Варягів було дуже велике число. Не так ясна справа з іменами київських князів. Норманісти виводять їх з скандинавських пнів, але сей скандивізм не зовсім певний»¹⁵⁵.

Спроби Грушевського вивести слов'янське коріння імен перших київських князів наразилися на гостру критику польського філолога й історика культури Александра Брюкнера, який рецензував німецький переклад першого тому «Історії» (1906)¹⁵⁶. Брюкнер, переконаний норманіст, визнавав історичну ерудицію Грушевського, але різко критикував його аргументи проти норманістів. Він часто прибирав поблажливого батьківського тону і висміював антинорманістську течію в науці як «єресь»: зображував антинорманістів Ломоносова, Іловайського і Грушевського філологами-дилетантами, а філологію Іловайського та Костомарова означив як «монголо-козацьку». Задля справедливості слід сказати, що так само Брюкнер ставився і до деякого з прихильників норманської теорії. Міхаїла Погодіна, наприклад, він характеризував як людину, «у якої замість мозку тільки благонадьожність функціонувала». Авторитет у слов'янських літературах і мовах, Брюкнер зосереджувався передусім на лінгвістичному боці норманської дискусії. «Якби тільки в дружині з'явилися шведські імена, то ще можна було б погодитися з цими вкрапленнями, – писав він про твердження Грушевського, нібито

скандинавські імена руських дружинників пояснює велика кількість варягів на службі в київських князів, – але як бути з тим фактом, що самі князі від Рюрика й до Ігоря – всі мають шведські імена. Чи вони теж були тільки на службі у слов'ян? Цей факт природно оприявнює всі підтасовування, і далі вже не залишається нічого іншого, як суперечити самому фактові і стверджувати, що імена владних князів не шведського походження. І це зраджує, що автор не є філологом»¹⁵⁷. Коли ж доходило до історії, то Брукнер, не будучи фахівцем ані з Київської Русі, ані з норманського питання, протиставляв теоріям Грушевського не ґрунтовані на власних дослідженнях аргументи, а стандартні норманістські постулати і кліше.

Чому Грушевський поставив на кін свою наукову репутацію і боронив найконтroversійніші моменти антинорманістської теорії? Чому він зрештою приєднався до антинорманістського табору? Відповідь на це запитання дав сам історик у вставці про норманську теорію: «Але як неважне обвинувачення норманістів в “німецькій інтризі”, так справедливий сей закид про шкідливість норманізму. “Проста, ясна” норманська легенда закривала початки суспільно-політичного життя, Русь перед 862 р., здійсмила з історика обов'язок шукати слідів суспільної еволюції в самім народі, бо історія розпочиналась “від порожнього місця” – від приходу Норманів». «Каліченне йшло глибше, – продовжував він про вплив норманської теорії на російську історіографію, – в саму основу. Історія Русі, починаючи ся з такого нечуваного початку, від кореня відріжняла ся від історії інших народів; загально-людські закони еволюції не могли прикладатись до неї, як то виразно заявив Погодін в передмові до своєї книги “Древняя русская история”; виникла слов'янофільська теорія про виречення політичних прав і брак боротьби в історії Русі, теорії відвічної пасивності слов'янського елемента і потреби чужих творчих елементів для нього»¹⁵⁸.

Переконалий прихильник вивчення соціально-політичної історії Русі, Грушевський не потребував *deus ex machina*, щоби пояснити походження Руської держави, правової системи та соціального ладу. Він уважав, що універсальні закономірності можна застосувати до руської історії, і вірив, що слов'яни не гірші за своїх північних чи західних сусідів. Ще один чинник, який не міг не вплинути на його позиції в норманському питанні, – це його власна схема української історії, що починалася з історії території, далі йшла історія антів як першого українського

етнічного і політичного утворення, а тоді історія Київської держави, створеної українським племенем русичів/полян. У цьому національно забарвленому наративі не залишалось місця варягам і створеній ними державі.

Як уже сказано, трактування Грушевським полян як перших носіїв імені «русь», засновників і владників Руської держави, має паралелі в працях іншого помітного антинорманіста Дмитрія Іловайського. Анти-норманізм Іловайського теж походив з упевненості, що східні слов'яни не потребували допомоги з півночі для розвитку своєї держави, суспільства і культури; як завважив сам історик: *«Не из бедной полудикой Скандинавии проникали тогда в Россию семена цивилизации, а разве наоборот, из Руси в Скандинавию»*¹⁵⁹. Переконання Іловайського в особливій ролі полян у створенні Київської держави цілком вписувалося у його загальну схему російської минувшини як історії триєдиної російської нації, а ще ліпше вписувалося воно в парадигму української історії Грушевського. Відмінність між візіями Грушевського й Іловайського полягала в тому, що, погоджуючися зі статусом полян як творців киеворуської держави, вони розходилися у питанні, кому слід приписати це досягнення – триєдиному російському народу чи українцям.

Змагання за Київську Русь

Питання, кому більше належить Київська Русь, українцям чи росіянам, – найважливіше у спробі Грушевського здеконструвати російську імперську парадигму. Те, як він відповідав на це питання, з багатьох поглядів визначало образ його самого та його історичної парадигми в очах сучасників і ще більше в очах наступних поколінь науковців. Слід, проте, зазначити, що Грушевський порівняно пізно приєднався до дискусії, яка розв'язалася ще в середині XIX століття¹⁶⁰.

Дискусія почалася як реакція на праці Міхаїла Погодіна, автора теорії про переселення великоросів з київських теренів на північний схід після монгольської навали. У 1840-х роках Погодін прийняв тезу Михайла Максимовича, що поляни – це малоруське плем'я¹⁶¹, і в результаті розглядав киеворуську історію й культуру як «малоруські», це означення він застосовував і до киеворуської династії Рюриковичів. Він навіть оголосив «малоросом» володимиро-суздальського князя XII століття Андрея Боголюбського, що викликало опір самого Максимовича¹⁶².

Справді, Погодін не лише практикував «національний» підхід до історії Київської Русі, а й ладен був розширювати українські претензії на киеворуську історію далі за самих українців. Усе це змінилося після репресій влади проти членів Кирило-Методіївського братства, які поклали край поверховому українофільству Погодіна¹⁶³.

У 1850-х роках, розвиваючи свою нову політичну програму єдиної Русі, Погодін прийняв гіпотезу, висунуту філологами Ізмаїлом Срезневським і Петром Лавровським, які стверджували, що киеворуські літературні пам'ятки написано мовою, набагато ближчою до великоруської, ніж до української (малоруської)¹⁶⁴. В листі до Срезневського, написаному 1851 року і опублікованому 1856-го, Погодін запропонував теорію, яку згодом назвуть його іменем. Згідно з цією теорією, Київську землю спершу населяли великоруські племена, які після монгольської навали мігрували на північний схід, перенісши з собою мову, культуру і політичну систему, а київські терени пізніше заселили малоруські мігранти з заходу¹⁶⁵. Погодінську теорію з ентузіазмом сприйняли російські науковці й літератори, зокрема Алексей Хомяков, який писав історикові: «Об Малороссии я давно убежден, но вывожу хохлов из Тмутаракани»¹⁶⁶. Першим проти спроб Погодіна заперечити права українців на Київську Русь виступив його добрий приятель Михайло Максимович¹⁶⁷. Погодінська теорія спиралася на лінгвістичних аргументах, і мовознавство поруч із історією стало головним полем битви між Погодіним і його прихильниками, з одного боку, та Максимовичем і його послідовниками з другого. Врешті-решт, боронячися від Максимовичевої критики своїх мовознавчих аргументів, Погодін мусив визнати, що не є фахівцем з лінгвістики, але так і не зміг навести на свою користь переконливих історичних доказів¹⁶⁸.

Дискусія дістала несподіваний поштовх у 1880-х роках: видатний російський філолог Алексей Соболевський став на захист теорії Погодіна¹⁶⁹. Майже відразу йому заперечили чимало українських істориків і мовознавців, заявивши, що погодінська теорія помилкова, бо не підкріплена історичними й філологічними фактами¹⁷⁰. Протистояння між опонентами та обстоювачами погодінської теорії набрало форми обміну доповідями на засіданнях Історичного товариства імені Нестора-літописця в Києві 1882 року, а наприкінці 1880-х років було оприлюднено узагальнення тих доповідей. Саме тоді Грушевський починав наукову кар'єру в Київському університеті під орудою Антоновича, який брав участь у полеміці¹⁷¹. За порадою професора, Грушевський вирішив досліджувати історію Київської землі в XI–XIV століттях, надзвичайно

важливому періоді в дискусії про погодінську теорію. Як уже сказано, з цих студій виросла згодом перша монографія Грушевського «Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия» (1891)¹⁷², яка зробила йому ім'я в українських і російських наукових колах. Отже, до історичного цеху він вступив у лавах опонентів Погодіна.

Що думав Грушевський про погодінську теорію в час, коли вийшла його монографія, і в чому полягає його внесок до наукової дискусії, яка точилася вже понад тридцять років і захопила найбільших авторитетів? Треба сказати, що історик обговорював різні аспекти погодінської теорії не лише в «Очерке истории Киевской земли», а й у багатьох статтях та рецензіях, а також у першому і третьому томах своєї академічної «Історії». Всі ці праці дають добре уявлення про його внесок в дискусію і дозволяють простежити еволюцію його поглядів на різні аспекти проблеми. Внесок Грушевського вагомий в історичному аналізі погодінської теорії, ніж у мовознавчому, де він покладався на чужі дослідження. Заяви прихильників погодінської теорії, ніби мова літературних пам'яток киеворуської доби майже не зазнала впливу українських діалектів, Грушевський заперечив, покликаючись на дослідження, які доводили, що київські літературні твори XI століття згодом склали окремий східноукраїнський корпус східнослов'янської літератури. Він також припустив, що «літературний київський рух був не льокальним, а загальним: в нім брали участь і місцеві й прихожі люде, і тут могла виробити ся свого рода загальна мова, як грецька κοινή»¹⁷³.

Історичну критику погодінської теорії Грушевський зосереджував довкола трьох головних питань. Перше – етнічне походження руських племен полян і сіверян, які становили ядро Київської держави. Друге – якою мірою монголи зруйнували Київську землю і чи настільки, що це викликало знелюднення регіону. Третє питання стосувалося гаданого виходу населення з полянської землі відразу по монгольській навалі та пізніший прихід на його місце мігрантів із Західної України.

У дискусії про етнічне походження племен полян і сіверян Грушевський висловився трохи несподівано. Наприкінці 1890-х років його думки про етнічне походження полян спитався хорватський філолог Ватрослав Ягіч, професор Петербурзького і Віденського університетів¹⁷⁴, один із найфаховіших критиків Соболевського. Відповідь Грушевського він опублікував в одній зі своїх статей, де стверджував, що немає підстав вважати, ніби поляни належали до великоруської мовної групи. Суть аргументів Грушевського зводилася до того, що поляни не могли

належати до іншої етнічної і мовної групи, ніж довколишнє населення у Правобережній Україні¹⁷⁵. На думку Грушевського, саме позиція Ягіча переконала його студента Алексея Шахматова, який спершу вважав деревлян, полян і сіверян великоросами, викреслити перші два племені зі списку племен великоруських діалектів¹⁷⁶. Справді, відмова Шахматова від гіпотези про великоруський характер племені полян поклала край одному з найпотужніших аргументів, що їх висували прихильники погодинської теорії. Битву було виграно, але війна тривала – питання етнічної належності північно-східних сусідів полян, сіверян, невдовзі стане головним яблуком розбрату між двома науковими таборами.

Гіпотези про великоруське походження сіверян зміцнював авторитет філологів, які визнали українське /малоруське походження полян, а саме Ягіча і Шахматова. Цю ідею вперше висунув Ягіч у тій самій статті, де він підтримав аргументи Грушевського проти великоруського характеру полян. Позаяк він не наводив доказів своєї ідеї, Грушевський вважав, певно, не без підстав, що Ягіч просто-на-просто пропонує опонентам і прибічникам погодинської теорії компромісний варіант. Він забрав великоруський статус у полян і передав його сіверянам, на яких погодинська теорія теж претендувала. Дніпро у Ягічевій схемі поставав кордоном між великоруськими й українськими племенами¹⁷⁷. Шахматов, котрий, як уже сказано, прийняв компроміс Ягіча, намагався знайти хоч якісь аргументи на користь цієї нової теорії. Один із них спирався на непростій історії стосунків між Києвом і Черніговом, центрами полянської і сіверянської земель та столицями окремих князівств. Шахматов гадав, що стосунки Києва і Чернігова склалися напружено, бо один був центром малоруського племені, а другий великоруського¹⁷⁸.

Грушевському аргументи Шахматова здалися слабким доказом етнічної відмінності полян і сіверян. Він наводив приклад Переяслава, ще одного центру сіверянської землі, який часто конфліктував з Черніговом, і не через етнічну ворожнечу, а тому що переяславські князі, бажаючи унезалежитися від Чернігова, намагалися зав'язати особливі стосунки з суздальським князівством. Грушевський доходив висновку, що політичні межі не збігалися з етнічними, адже на етнічно однорідних територіях з політичних причин часто виникали осібні утворення. Проти «політичних» аргументів Шахматова він виступив з археологічними і лінгвістичними даними, доводячи, що полянські і сіверянські поховання мало чим відрізняються між собою, натомість є суттєві відмінності між типами поховань сіверян і в'ятичів, предків великоросів. Грушевський

звернув увагу також на існування архаїчних українських діалектів на Деснянщині, території, колись заселеній сіверянами. Мало того, він заперечив гіпотезу Шахматова, нібито українську присутність на традиційно сіверянських територіях можна пояснити міграцією на ті землі правобережного українського населення. У статті 1904 року «Спільні питання староруської етнографії» Грушевський показав, що немає жодних свідчень на користь шахматовської гіпотези¹⁷⁹. Врешті-решт Шахматов так чи так погодився з більшістю його аргументів. Спершу він відмовився від теорії великоруського походження сіверян (1907)¹⁸⁰, відтак у «Введении в курс истории русского языка» (1916) ідентифікував сіверян як частину «южной группы» східнослов'янських племен, яка населяла землі на південь від Десни¹⁸¹.

У статті «Чернігів і Сіверщина в українській історії» (1927) Грушевський далі заперечував окремі шахматовські твердження й гіпотези, як-от твердження, нібито землі на Дону первісно заселяли в'ятичі, а територію на північ від Десни деревляни, але загалом радів перемозі над опонентом у питанні етнічного походження полян і сіверян¹⁸². Про цю проблему він писав так: «Гіпотези про неприналежність Сівери до полудневої групи східно-слов'янських племен можна зважати відданими до архіву після появи жаданої книжки Шахматова. Так як при кінці 1890-х нове видання його «Обзору» означало повне відречення від теорії київських великоросіян, так сей курс 1916 року означає ліквідацію Великоросів чернігівських. Приналежність Сівери до української групи не стрічає нині вже ніяких серйозних заперечень; полеміка 1900-х років поставила над ними хреста, і всякі теперішні сумніви являються запізненным відгомонам суперечки скінченої і похованої»¹⁸³.

Згадані Грушевським сумніви, звісно, зникли не за один день, як це видно з «Посібника з слов'янських старожитностей» Нідерле, де автор зараховував полян до предків малоросів, а сіверян згадував серед предків великоросів, покликаючись на статтю Шахматова 1899 року. Хоча Нідерле знав, що російський науковець відкинув свої старі погляди і вважає сіверян частиною південної групи східнослов'янських племен, сам він позицій не змінив¹⁸⁴. Окремі моменти в теорії Грушевського зачепив також український історик Володимир Пархоменко, котрий рецензував його статтю 1927 року про Чернігів і Сіверщину. Пархоменко вважав, що поляни прийшли на Київщину з північного Приазов'я, і ставив під сумнів речі, які не узгоджувалися з його поглядами¹⁸⁵. Спираючись свої аргументи на міркуваннях Грушевського про конкуренцію між

Черніговом і Переяславом, він завважував, що Переяславщину могло населяти інше плем'я, скажімо, не сіверяни, а поляни, і дивувався, чому історики пов'язують українські діалекти Деснянщини лише з сіверянами та не розглядають при цьому деревлян¹⁸⁶. Порушені ним питання підважували окремі аргументи Грушевського проти Шахматова, але не заперечували їхньої логіки. Перебіг цієї дискусії довів слушність позицій Грушевського: на кінець 1920-х років теорії великоруської етнічної належності полян і сіверян було забуто.

Друга головна ідея прихильників погодінської теорії: під час монгольської навали 1240 року Київську землю було нещадно розграбовано, що нібито викликало знелюднення регіону і міграцію населення на північний схід. Думку про небачене на інших руських теренах сплюндрування Київської землі першим підважив і переконливо спростував Михайло Максимович. Він засумнівався у причетності до цієї теми двох джерел, на яких спирав свою гіпотезу Погодін. Перше – повідомлення автора Суздальського літопису про спустошення українських земель, друге – записки Джовані да Пляно Карпіні, папського посла до монголів, який проїздив через Україну 1245 і 1247 року¹⁸⁷. На думку Максимовича, ці джерела нічого не кажуть про міграцію. Вони справді малюють картину спустошеного монголами регіону, але не дають підстав стверджувати, ніби ці руйнування більші за ті, яких зазнала північносхідна Русь, або що міста, розбиті ордою в південній Русі, не відбудувалися, як вони відродилися в північносхідній частині Київської держави¹⁸⁸. Максимовичеву критику історичних аргументів Погодіна розвинув Антонович. У статті 1882 року про історію Києва у XIV–XVI століттях він приділив особливу увагу критичному аналізу повідомлень про монгольську навалу в руських літописах. Порівнявши відповідні звістки в Іпатіївському і Лаврентіївському списках, у Воскресенському і Густинському літописах, а також опис розграбування Києва монголами у київському «Синописі» (1674), він дійшов висновку, що масштаб цих спустошень автори й редактори руських літописів та інших історичних творів дуже перебільшували. Антонович указав, що ті ж таки літописи свідчать про неперервність політичного, релігійного та соціального життя в Києві на довколишніх землях після монгольської навали. Він погоджувався, що політична вага Києва в цей період занепала, але заперечував міграцію київського населення, яка становила важливий складник погодінської теорії¹⁸⁹.

Коли Грушевський долучився до дискусії своєю книжкою з історії Київської землі (1891)¹⁹⁰, перед ним постало непросте завдання спросту-

вати аргументи одного з найпомітніших і найталановитіших поборників тієї теорії Алексея Соболевського¹⁹¹. Численні праці цього мовознавця про етнічне походження київського населення з'явилися вже після Антоновичевої статті 1882 року, і відповіді на них випало Грушевському. У своїй книжці він стисло оглянув лінгвістичні гіпотези Соболевського і висловив щодо них багато критичних зауважень, але увагу зосередив передусім на історичних аргументах опонента. Аналізуючи їх, Грушевський поділив питання про спустошення монголами Подніпров'я на дві частини: розграбування Києва і гадане руйнування Київської землі. Він заявив, що про масштаби руйнації Києва можна сперечатися, але немає жодних підстав стверджувати, нібито терен узагалі було так спустошено, що це спричинило аж масову міграцію. На його думку, навіть розграбування Києва монголами прихильники погодинської теорії надто перебільшували.

Джерела, на які найчастіше покликалися погодинці, доводячи спустошення Київської землі, – записки Пляно Карпіні та «Житіє св. Михайла Чернігівського». Жодне з них, на думку Грушевського, для цієї мети не надавалося, адже свідчення Карпіні про монгольський розгром насправді стосувалися не Київської землі, а Волині, а картина руйнації в «Житії св. Михайла Чернігівського» змальовує не конкретно Київську землю, а загальну ситуацію у всіх руських землях, які пережили наїзд монголів. Історик заперечив трактування Соболевським літописного запису про повернення князя Михайла з Польщі на Київщину після монгольської навали та його перебування на одному з островів поблизу Києва. Соболевський витлумачив це свідчення як доказ того, що Михайлу ніде було стати в Києві, зруйнованому вщент, а Грушевський нагадав, що принаймні двоє київських князів звели свої палати на дніпровських островах і так само міг зробити князь Михайло. Він відкинув ще один аргумент, висунутий Соболевським на користь повної руйнації Києва і зіпертий на повідомленнях літописця про те, що монголи зберегли життя воєводі Дмитру, який керував обороною Києва, аби він засвідчив винищення жителів міста. Покликаючись на записи Карпіні, Грушевський стверджував, що монголи зазвичай вбивали знать, і сам той факт, що вони зберегли життя Дмитрові, нічого для літописця не означає, хай там яка доля решти київського населення¹⁹².

Ще непереконливішою вважав Грушевський спробу Соболевського довести сплюндрування цілої Київської землі, бо про це не пише жоден літопис, а з Волинського літопису випливає, що після пограбування

Києва монголи на чолі з Батиєм не залишилися там, а пішли далі на захід. Грушевський не погодився з припущенням Соболевського, нібито Київська земля постраждала від навали гірше, ніж північносхідна частина Русі. Соболевський обґрунтовував свою ідею тим, що населення на північному сході могло рятуватися від монголів у довколишніх лісах, і цитував повідомлення літопису про швидке відродження Ростовської землі після монгольського нашествия. Грушевський відповів, що на Київщині навряд чи бракувало лісів і немає підстав вважати, що тамтешнє населення менше опиралося монголам, ніж населення північносхідних регіонів¹⁹³. Справжня причина браку історичних звісток про нормалізацію життя в Києві і довколишніх землях після навали криється, на його думку, не в спустошенні краю, а в занепаді місцевого літописання, яке фіксувало би події в регіоні і засвідчувало би очевидну політичну деградацію Києва, яка почалася ще задовго до монгольської навали. За словами історика, нашествя монголів розірвало зв'язки між головними центрами Київської Русі, внаслідок чого політичні центри, які вели своє літописання, втратили інтерес до Києва і довколишніх земель, створивши прогалини в повідомленнях про київську історію.

До дискусії про спустошення Київської землі Грушевський повернувся в третьому томі академічної «Історії», що уперше вийшов друком 1900 року і другим виданням 1905-го. Тепер він горів меншим полемічним запалом, бо вже не вважав за своє першочергове завдання відповідати на аргументи Соболевського, натомість зосередився на загальному обговоренні цього питання, спираючись на аналізі оповідних джерел, зокрема давньоруських літописів. Розвиваючи розпочаті Антоновичем дослідження, Грушевський критично переглянув літописні повідомлення й особливо відзначив свідчення тяглости соціального укладу в Київській землі після монгольського нашествия. Оцінюючи вплив навали на землі Середнього Подніпров'я, він писав: «В джерелах наших не бракує дуже сильних образів спустошення сих земель. ...Але маючи ближші відомости про сі землі, переконуємо ся, що так страшно в дійсности не було, як можна-б подумати з слів літописця»¹⁹⁴. На його думку, населення Київської землі звикло до постійних набігів степових кочовиків і могло легко рятуватися від монгольських нападів у лісах: «Що стара, передтатарська людність задержала ся в цілости в лісовім поясі України – в полянсько-деревянським і сіверянським полісю, в тім не може бути непевности»¹⁹⁵.

У книжці 1891 року про історію Київської землі Грушевський звернув окрему увагу на проблему реструктурування політичних і соціальних відносин в Україні під впливом монгольської навали¹⁹⁶. Він доводив, що після нашестя в Київській землі зникла князівська влада, адже в багатьох містах і містечках у той чи той спосіб порядкували монголи, і був переконаний, що ця зміна знаменує період громадського урядування у Східній Україні, бо міста та сільські громади випали з-під влади князів і вершили свої справи незалежно, під номінальним контролем монголів. Утілення цього вільного громадського життя Грушевський добачав в історії Болохівської землі у верхньому Побужжі. Йому подобалося, що болохівці й інші «татарські люди» (як називав українське підмонгольське населення автор Галицько-Волинського літопису), опиралися відновленню князівського контролю над своїми справами, що відповідало його народницьким поглядам на роль громад в українській історії¹⁹⁷.

1892 року Грушевський під псевдонімом «М. Сергієнко» оприлюднив статтю з історії українського громадського життя за монгольського панування¹⁹⁸, у якій розвинув багато думок, викладених у монографії 1891 року. Він хвалив болохівців та решту «татарських людей» за опір спробам Данила Галицького, одного з найбільших героїв українського історичного нарративу, зокрема і праць самого Грушевського, повернути контроль над цими громадами під прапором антимонгольської боротьби. Статтю сприйняли неоднозначно. Володимир Антонович відгукнувся дуже прихильно, бо вона відбивала багато його власних народницьких ідей, і, навпаки, з болгарської еміграції її різко розкритикував Михайло Драгоманов. Він заперечував саму ідею протиставляти державу та суспільство в українській історії, бо ця тенденція, інспірована російською науковою традицією, сприяла відокремленню руської історії від історії Європи. Він також уважав ворогування Данила і болохівських громад конфліктом двох різних держав і негативно оцінював дії «татарських людей», які заважали Данилові успішно боротися з монголами¹⁹⁹. Грушевський, обізнаний з критикою Драгоманова, вочевидь, погоджувався з окремими зауваженнями патріярха українського руху. В другому виданні третього тому «Історії» питання про «татарських людей» викладено вже набагато виваженіше. Цього разу історик не так ентузіастично описує демократичний характер «громадського руху», менше уваги приділяє його історії та, як ніколи досі, вказує, що цей рух завдячував монголам²⁰⁰.

Суперечка про «татарських людей» майже забулася, коли Грушевський у вирі революції згадав свою статтю 1892 року, пишучи політичний памфлет про поточні завдання Української партії соціалістів-революціонерів (1920), у якій посідав чільну позицію. Він згадав і дискусію довкола статті, і те, як її підтримав Антонович, аби довести, що в українському національному русі завжди була сильна народницька й антидержавницька традиція. Згадка про «татарських людей» служила ще одній меті: Грушевський хотів переконати читачів, що з огляду на нові політичні обставини його партія мусить не гнатися за міражем державної незалежності, а йти назустріч масам і повернутися в окуповану більшовиками Україну, як «татарські люди» XIII століття поверталися на підмонгольські землі, тікаючи від влади князів²⁰¹. Ці покликання на епізод із «татарськими людьми» викликали гостру та дієву критику з боку інших лідерів українського руху, зокрема істориків Вячеслава Липинського і Дмитра Дорошенка, котрий закинув Грушевському нехтування історії української державности в наукових працях і виступи проти неї взагалі. Однак критики зовсім не помічали, що на інтерпретацію істориком «татарських людей» вплинула не лише його візія ролі держави та народу в історії, а й головний аргумент у полеміці з прихильниками погодінської теорії. Історію безкнязівських спільнот у підмонгольській Україні Грушевський уважав за потвердження того, що київське населення вижило в монгольській навалі. Отже, в «татарських людях» він добачав не тільки втілення своїх соціальних ідеалів, а й доказ тяглої української присутности в регіоні.

Третій основний складник погодінської теорії, до якого постійно апелювали її захисники та супротивники, – міграція населення в Середнє Подніпров'я. Ця теза складалася з двох частин: вихід населення після монгольської навали та прихід у регіон нових мігрантів у наступні століття. Прибічники погодінської теорії намагалися довести реальність обох міграцій, а опоненти вказували на брак переконливих свідчень, і їм було простіше, бо свідчень таки справді не існувало.

Першим відсутність надійних свідчень у Погодіна про відхід полян на північ завважив Михайло Максимович і, зокрема, прокоментував звістки про переїзд до Москви 1332 року київського боярина Родіона Нестеровича, приклад якого Погодін наводив на доказ своєї гіпотези про міграцію. Максимович заперечив, що від'їзд Нестеровича стався після монгольської навали (а згідно з теорією Погодіна, кожен, хто тоді емігрував до Московії, мусив бути великоросом, а не малоросом), і зау-

важив, що супровід Нестеровича в цій подорожі (1700 осіб) свідчить про чимале населення Київської землі²⁰². Він висміяв аргументи Погодіна, запитавши, чому той думає, ніби нові мігранти з Карпат хотіли потрапити під монгольське панування, коли поляни від нього тікали: *«Да и какое есть у тебя свидетельство историческое на это переселение Малороссиян из Карпатов на Днепр, в век Татарщины? Ты не представил мне даже и намека исторического на это переселение. И не есть ли оно у тебя столь же произвольная выдумка, как у других – заселение опустелой Украины “беглецами Литовскими!”»*²⁰³.

Дальші дослідження Володимира Антоновича та Михайла Владімирського-Буданова про поселення у Подніпров'ї довели слушність Максимовичевої тези про те, що помітної міграції в цей регіон із Галичини чи Волині не було. Лише в XV–XVI століттях туди прийшли мігранти, і то не із заходу, а з прип'ятських лісів і боліт на півночі. Грушевський уживав студії цих науковців як головний аргумент у критиці погодінської теорії про переселення і залучив до дискусії соціально-економічний елемент. Заперечуючи тезу Соболевського про міграцію із заходу в Київську землю, він припустив, що масовий вихід волинського населення в XVI столітті спричинило розширення влади землевласників і збільшення трудових повинностей селян – ситуація, якої у XIV–XV століттях на Волині не було. Як наголосив Грушевський, у середині XVI століття волинські землевласники нарікали, що їхні підданці тікають на захід, зокрема в Польщу, а не на схід²⁰⁴. Мало того, вслід за Максимовичем він розкритикував погодінський виклад про вихід у Москву Родіона Нестеровича 1332 року. Беручи під сумнів нереально велику кількість людей, яких Нестерович нібито привів із собою, Грушевський назвав цю історію з родоводу московських бояр Квашніних легендою. Він витлумачив цей випадок як доказ переїзду на північ не цілої маси населення, а лише частини місцевої еліти, до чого спричинився політичний занепад Києва. Переважна більшість людности, на думку історика, відступила в ліси на півночі України і перетривала монгольську навалу там²⁰⁵.

Грушевський свято вірив у силу наукових аргументів проти теорії Погодіна і в статті 1904 року про традиційну схему «русскої» історії навіть висловив сумнів, що хтось іще боронитиме застарілу гіпотезу²⁰⁶. Та його сподівання виявилися надто оптимістичними: як уже сказано, окремі моменти погодінської теорії в «Курсе русской истории» відживив Василій Ключевський. Він уважав, що міграція з Київської землі почалася ще до монгольської навали, яка її тільки пожвавила. Ключевський

чевський повторював стандартні аргументи захисників погодинської теорії про спустошення Київської землі та знаходив докази міграції з Києва на північ у гідронімах і топонімах Суздальської Русі, які справді часто нагадували київські назви. Додатковий аргумент на користь свого припущення він добачав у популярності на російській півночі билин київського циклу – народної традиції, яку в самій Київській землі було втрачено. Початки переселення із Середнього Подніпров'я він датував XV століттям і вважав це рухом населення із заходу на схід, до якого, на його думку, спричинилися два чинники: розпад Золотої Орди і посилення Московської держави, з одного боку, та запровадження кріпацтва в польській державі – з другого²⁰⁷.

У третьому виданні першого тому «Історії» (1913) Грушевський схарактеризував Ключевського як «рішучого оборонця» погодинської теорії²⁰⁸. Насправді ж Ключевський підтримував лише окремі тези Погодіна. Як уже сказано, він гадав, ніби поляни мігрували на північ і на захід, а їхні нащадки прийшли в Київську землю із заходу, коли скінчилася монгольська влада. Гіпотезу Ключевського про міграцію київського населення у двох напрямках історичні джерела не потверджували; фактично вона була тільки спробою знайти компроміс у дискусії Погодіна з Максимовичем, бо «встановлювала» зв'язок великоросів із Київською Руссю і водночас не заперечувала її зв'язок із українцями. В ґрунті речі, вона нагадувала теорію про поділ політичної влади Києва між Суздалем і Галичем, яку Максимович висловив ще у 1830-х роках²⁰⁹.

Грушевський коротко оглянув гіпотезу Ключевського в примітці у другому виданні третього тому «Історії», який вийшов друком 1905-го, наступного року після першого тому «Курса русской истории» Ключевського. Грушевський згадував цю працю як зовсім свіжу і, напевне, примітку додав останньої миті. Побудова Ключевського видалася йому блаґенькою та непереконливою. «Вказівки сі, – писав він, – крім того що досить слабкі взагалі, нічого не говорять про еміграцію з Подніпров'я по татарським погромі – вони говорять про кольонізацію давнішу, XI–XII вв. (і навіть часом не про кольонізацію навіть – нпр. Уставленне безпосередньої комунікації українського Подніпров'я з Поволжем, будованне князями городів з іменами запозиченими з України, або захованне київського билинного цикля на півночі – все се факти, що мають й инше об'ясненне, не тільки міграцію)»²¹⁰. Якщо 1905 року, відаючи в друк друге видання третього тому «Історії», Грушевський не мав часу чи місця докладно проаналізувати теорії Ключевського, то,

схоже, згодом ці теорії не здавалися йому аж такими важливими, аби про них спеціально писати. У примітці до третього видання першого тому «Історії» (1913) він просто згадав статтю Александра Спіцина з критичним розбором аргументів Ключевського про міграцію київського населення²¹¹.

Із ретроспективного погляду, нехтування теорій Ключевського виявилось тактичною помилкою Грушевського. Хоч він і виграв у науковій дискусії, боротьба за сприйняття публікою історії Київської Русі й етнічної належності її основного населення була ще попереду. Ідея Ключевського про знелюднення Київської землі, попри її умоглядний характер, поширилася серед російської публіки, передусім завдяки популярності самого Ключевського і його «Курса русской истории». Вона закоренилася в російській емігрантській і советській історіографії й у такий спосіб помітно впливала на те, як це питання розглядали в історіографії західній.

До наукової дискусії про історичну спадщину Київської Русі Михайло Грушевський долучився порівняно молодю людиною. У ході дискусії його позиція змінилася: спершу вірний продовжувач історіографічної традиції Максимовича, що мала на меті з'ясувати, яка з російських народностей має більші права на Київ, він став національним істориком і порушував те саме питання вже не щодо народностей, а щодо окремих націй. Схоже, він лишався послідовником Максимовича, коли писав свою відзначену нагородою книжку про історію Київської землі і навіть коли переїхав до Львова 1894 року. В інавгураційній лекції у Львівському університеті Грушевський ще говорив про Київську Русь як про федерацію, скріплену єдністю руського народу²¹². Лише згодом, у перші роки ХХ століття, він став одним із найенергійніших пропагандистів нової схеми української історії, базованої на тезі про те, що такої однорідної етнічної групи ніколи не існувало.

Добре обґрунтована заявка Грушевського від імені українського національного нарративу на киеворуську історію – поворотний пункт у відокремленні української історії від російської. Його ім'я стало синонімом революції у східнослов'янській історії та нової схеми української історії, яка починалася киеворуським періодом. Але наскільки новою була ідея вести відлік української історії від давньоруської доби? Останнім часом на це питання намагалися відповісти, розглядаючи внесок Грушевського в полеміку про спадщину Київської Русі у ширшому історіографічному контексті. Дехто з істориків відзначав доробок його

попередників у формулюванні українських зазіхань на киеворуську добу, зокрема Максимовича й Антоновича²¹³. Інші, окреслюючи суть «концептуальної революції» Грушевського, воліли не згадувати про його претензії на Київську Русь²¹⁴. Хай там як, у широких колах східноєвропейських істориків Грушевський відомий передусім завдяки «передачі» Київської Русі українському історичному наративу. Таку оцінку його внеску в українську історіографію висловив його старший колега Дмитро Багалій. У 1920-х роках він завважив, що історична схема Грушевського не є цілком його власним винаходом, але і далі пов'язував її з ім'ям історика та засвідчував свою підтримку «схеми Грушевського», попри нападки марксистських критиків і тиск влади²¹⁵.

Як, беручи під увагу ці протилежні погляди, слід оцінювати справжній внесок Грушевського в дискусію, що почалася задовго до його народження? По-перше, претензії Грушевського на киеворуський період були абсолютними. На відміну від попередників, його не задовольняла частина киеворуської спадщини, він хотів усе: для нього давньоруський період становив уже не частину всеросійського наративу, а окремих самостійний наратив. По-друге, Грушевський був визнаним авторитетом у галузі давньоруської історії, компетентнішим за всіх тогочасних авторів загальних історій Росії. Зважаючи на дуже високий статус науковця, його висновки не можна було просто так зігнорувати чи відкинути.

Виняткова заявка Грушевського від імені України на Київську Русь залишала російську історію без точки відліку, і саме спроба виїняти наріжний камінь із підмурівку російської імперської парадигми викликала найбільший вогонь критики на його адресу. Дуже важливу роль у відкиданні та дискредитації парадигми східнослов'янської історії Грушевського зіграли українські історики, котрі сповідували «малоросійські» переконання. Філевич, Линниченко та Стороженко стояли в авангарді розпочатої Грушевським історіографічної та політичної дискусії, яка порушувала питання, чи не є ціла суперечка внутрішньою українською проблемою. Тією мірою, якою історіографічні дебати відбивали розкол серед української інтелігенції щодо вибору модерної національної ідентичності, це справді була українська проблема, а водночас і велика російсько-українська проблема. Серед ініціаторів історіографічної дискусії були російські науковці Погодін і Соболевський, а серед опонентів Грушевського наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття Флорінський, Ляпунов і Шахматов. Справді, російсько-український ви-

мір цієї дискусії затьмарив внутрішньоукраїнський, бо дебати про «всеросійський» історичний наратив зачіпали осердя і російської, й української ідентичностей.

Поміж російських учасників дискусії спостерігалось щонайменше два напрямки. Перший відповідав росту модерної російської національної ідентичності і відображав дедалі більший інтерес великоруського суспільства до великоруської історії. Саме цей напрямок Грушевський намагався залучити на підтримку своєї деконструкції традиційної схеми «русскої» історії; проти нього виступали і врешті-решт завдали йому поразки історики, які твердо трималися російського імперського наративу або вважали, що російський національний наратив утворено з історій усіх трьох «русських племен»: великоросів, малоросів і білорусів. Як ми вже бачили, українське відродження і боротьба за незалежність від Росії в роки революції довели небезпеку схеми Грушевського для ідеї російської єдності не лише прибічникам всеросійської ідеї в Україні, а й історикам у самій Росії. До революції тільки один відомий російський історик, Александр Пресняков, автор монографії про становлення великоруської держави, визнавав, що на нього якоюсь мірою вплинула схема Грушевського. Як наслідок він виводив великоруську історію від північносхідної, а не південносхідної Русі²¹⁶. З інших помітних російських істориків, на чій погляди в той чи той спосіб вплинули праці Грушевського, можна назвати Матвея Любавського і Сергея Платонова²¹⁷. Їхні головні праці, як і книжку Преснякова про великоруську державність, написано до революції 1917-го, і вони заховують неабияку толерантність до українського проекту, яка побутувала в російських наукових колах.

Нову тенденцію в російській науці засвідчує ставлення Міхаїла Ростовцева до тлумачення Грушевським Київської Русі. В уже згаданій франкомовній статті 1922 року про походження Русі Ростовцев великою мірою використав «Історію України-Руси», але суворо скритикував її автора за спробу розмежувати російську й українську історії та записати киеворуський період суто за історією України. На його думку, чільна концепція Грушевського, а саме «повне відокремлення російської й української історії і виняткова заявка останньої на київську історію роблять читання цієї книжки справою болісною. Це тим більше шкода, що ерудиція автора величезна»²¹⁸. Грушевський відгукнувся на критику Ростовцева в рецензії 1925 року на його праці: «На жаль, стара схема Гловайського, всупереч децентралізаційним тенденціям Революції, набу-

ває нових оборонців серед учених, від яких можна було сподіватися чогось ліпшого»²¹⁹.

Після 1917 року, коли схема Грушевського здобула собі в Советській Україні помітне місце, годі було ігнорувати український виклик російській історіографії і рішуче відкидати заявки Грушевського на Київську Русь. Традиційна російська історіографія шукала вирішення української проблеми в кількох напрямках. Вона повернулася до нарікань і пропозицій Любавського, Линниченка та Єфіменко, які виступали за нову парадигму російської історії, що охоплювала б якомога більше історії західної і південнозахідної Русі. Внеском до творення такої парадигми можна вважати багатотомну «Історію Росії» Джорджа (Георгія) Вернадського, нащадка російської історіографічної школи і протеже Ростовцева у Єйлі. В лекціях із російської історії Вернадський величезну увагу приділяв Україні²²⁰. 1941 року він написав передмову до англійського перекладу «Ілюстрованої історії України» Грушевського, де схарактеризував автора як «видатного українського історика, чий авторитет широко визнано в краї та за кордоном»²²¹. Не критикуючи Грушевського за привласнення Київської Русі, Вернадський писав про неї як про спільну спадщину росіяні і українців²²².

Вернадський належав до чільних російських емігрантів-«євразійців», групи інтелектуалів, які особливо наголошували азійські зв'язки Росії й уважали Російську імперію прямою спадкоємицею не Київської Русі, а Монгольської імперії. Такий підхід усував Київську Русь із фокуса уваги євразійців, але не надто впливав на їхню інтерпретацію української історії як частини всеросійського наративу²²³. Розглядаючи історію російсько-українських стосунків, один із колег-євразійців Вернадського князь Ніколай Трубецькой незмінно покликався на поняття спільної російсько-української високої культури, яке на початку ХХ століття висунув Пьотр Струве²²⁴. Але найбільше на формулювання російської відповіді українському історіографічному викликові вплинули ідеї та підходи, вперше запропоновані Василієм Ключевським. У вже згаданому політичному памфлеті «Историческая правда и украинофильская пропаганда» (1920) князь Александр Волконський цілими абзацами цитував «Курс русской истории» Ключевського на доказ теорії міграції. Своє захоплення Ключевським він пояснював так: *«Все, что мы сказали до сих пор о малороссах, есть дословная или почти дословная выписка из курса профессора Ключевского. Мы сознательно прибегли к такому*

упрощеному способу изложения. Украинофильская партия не стесняется обвинять своих противников во лжи и подтасовках. Пусть она считается не со мною, а с профессором Ключевским. Есть мертвые, на которых труднее клеветать, чем на живых»²²⁵.

Хоча українській історіографії, починаючи від Грушевського, не важко було заперечити підхід Ключевського, він здобув чимало прихильників серед російських, а відтак і советських істориків. Його трактування киеворуської історії як продукту єдиної всеросійської народности давало змогу зручно розв'язати давній спір про погодінську теорію, що його на початку ХХ століття підживило конструювання українського національного нарративу. Якщо за засновкову тезу взяти виняткову претензію Погодіна від імені великоросів на Київську Русь, то спробу Грушевського закріпити її тільки за українцями можна вважати антитезою. Запропонований Ключевським компроміс давав обом сторонам змогу претендувати на київську спадщину, ґрунтуючись на теорії єдиної «давньоруської» народности, яка нібито існувала за Київської Русі. Цей компроміс, неабияк розвинутий у советській історіографії, і далі панує в наукових підходах до киеворуської історії. Він робить давньоруську добу самотнім надійним прихистком для всеросійської народности – концепції, що виникла у ХІХ столітті й у дореволюційних історичних працях стосувалася всіх періодів східнослов'янської історії.

Розділ 3

У пошуках
національної парадигми

Як і старі схеми, що їх критикував Грушевський, його власний виклад української історії коренився в історіографічній традиції середньовічних і ранньомодерних літописів. Справді, традицію розглядати Галицько-Волинське князівство jako спадкоємця Київської Русі започаткували автори Галицько-Волинського літопису¹. Пізніше цією схемою послуговувалися українські літописці ранньомодерного періоду, зокрема Теодосій Софонович², її підхопили й розвинули українські історики XIX століття. Останні, які звели до купи два головні напрямки ранньомодерної української історіографії: церковну, де за ляйтмотив правила історія Русі в різних політичних і культурних інкарнаціях, та козацьку, присвячену передусім славним подвигам козаків і їхніх ватажків. Ці два напрямки злилися в «малоросійському» наративі української історії, який поєднував руську історію з козацькими літописами, географічно був зосереджений на історії Гетьманщини.

Модерна українська історіографія почала розвиватися у відповідь на «Историю государства Российского» Ніколая Карамзіна. Зірка Карамзіна в імперській російській історіографії зійшла, саме коли занепадала спільна всеросійська висока культура, створена наприкінці XVII – на початку XVIII століття за активної участі української світської й церковної еліти. Швидкий поступ великоруської високої культури і спроби замінити нею всеросійську культурну конструкцію XVIII століття – головні чинники, що привели до розпаду старого всеросійського історичного наративу. Розквіт лінгвістики і з'ява романтизму на початку XIX століття привернули увагу наукової спільноти до існування осібних мов і народів, надихнули істориків шукати їхні витоки й породили дискусію, яка нація має найбільші права на ту чи ту

частину всеросійської історичної конструкції. Піднесення антропології і розвиток археологічних досліджень у другій половині XIX століття просунули національні проекти ще далі та спонукали шукати етнічні антропологічні типи в доісторичних часах.

Карамзінський наратив зосереджувався на історії Московської держави й оминав важливі моменти української історії, тому українські автори першої половини XIX століття прагнули виправити цю «несправедливість» і забезпечити історії своєї батьківщини місце в імперському наративі. Анонімний автор «Истории Русов», яка після виходу «Истории» Карамзіна з'явилася в Україні в безлічі списків, уважав не великоросів, а малоросів справжніми наступниками київської спадщини і вимагав для співвітчизників почесного місця в загальноросійській історії. Дмитро Бантиш-Каменський, автор «Истории Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче» (1822), намагався виправити «помилку» Карамзіна і залучити малоросійську історію в імперський наратив. Це вдалося йому лише почасти. За іронією, до українських пошуків окремої історичної парадигми спонукав критичний голос російського журналіста й історика Ніколая Полевого, який закидав Бантишу-Каменському, що в його книжці українське минуле – це історія російської провінції, а не окремої одиниці. Ці пошуки почалися з виходом у 1842–1843 роках «Истории Малой России» Миколи Маркевича. Його праця, написана в традиції козацьких літописів XVIII століття, повертала українській історії багато «специфіки», але однаково розглядала її як частину всеросійського історичного наративу. Зенон Когут завважив: «По суті, Маркевич та інші історики початку XIX століття хотіли, щоб Україна посіла належне місце в історії Російської монархії та держави»³.

Малоросійський субнаціональний наратив почав перетворюватися на український національний наратив у працях першого ректора Київського університету Михайла Максимовича. Полемізуючи з Михаїлом Погодіним, Максимович обґрунтовував українські права на киеворуську спадщину та боронив особний характер української історії в дискусіях з польськими істориками. Як і його козацькі попередники, Максимович уживав поняття «Україна» стосовно Наддніпрянщини і на ній зосереджувався у своїх дослідженнях. Розрив з козацькою історіографічною традицією стався у працях Пантелеймона Куліша, Осипа Бодяньського і Миколи Костомарова, які обставали за розширення хронологічних, географічних і соціальних рамок українського наративу. Хоча в другій

половині XIX століття українська історіографія часто обмежувалася допоміжною роллю щодо російської історіографії, яка опонувала польським претензіям на Правобережну Україну, Михайло Максимович, Микола Костомаров і Володимир Антонович заклали підґрунтя нової синтези української історії. Було поставлено під сумнів концепцію східнослов'янської єдності і стверджено тяглість української історії, зроблено спробу залучити до нового наративу такі віддалені землі, як Галичина⁴. Однак жодну з цих тез не було вповні розвинуто й науково аргументовано, тож українську історію й далі не вважали повноправним академічним предметом.

Підхопити працю батьків-засновників української історіографії та відповісти на виклики, які постали перед нею в добу національного «пробудження», через створення національного наративу української історії випало Михайлу Грушевському. Цей розділ присвячено процесу, принципам і методам конструювання українського національного наративу. У першому підрозділі я аналізую умови, в яких цей проєкт розвивався на зламі століть: перешкоди в підросійській Україні та сприятливі обставини в Галичині. У другому підрозділі йтиметься про сурядний термін «Україна-Русь», який попервах уживали на означення українського національного наративу. Я досліджую способи, за допомогою яких було встановлено тяглість української історії, а в ході дискусії про періодизацію українського минулого структуровано новий наратив. У третьому підрозділі йтиметься про те, як Грушевський розвинув і запровадив у науковий обіг історичну парадигму, яка дозволила йому з української минувшини зробити національний гранд-нратив – історію становлення, занепаду й відродження нації. В останньому, четвертому підрозділі показано, як Грушевський розглядав історію українських козаків та як домодерну історичну мітологію було адаптовано для цілей національного наративу.

Шлях до нового наративу

Після Миколи Маркевича українські історики не писали загальних оглядів української історії. Одна з причин цього полягала в тому, що чимало українських дослідників, як і їхніх західно- та східноєвропейських колег, працювали над пошуком і публікуванням історичних джерел, часто коштом їхньої інтерпретації. Михайло Драгоманов озвучив переконання багатьох українських істориків 1870-х років, сказавши, що українську

націю й історію визнають у світі, тільки коли буде опубліковано її багатющі історичні документи⁵. Цим намірам неабияк сприяла діяльність Володимира Антоновича в Київській археографічній комісії, яка видавала багатотомну серію документів «Архив Юго-Западной России»⁶. Та час міняється, і на початку 1890-х років лідери українського руху вже усвідомлювали, що на новому етапі розвитку цього руху потрібні не просто нові збірки документів, а нова синтеза української історії.

Той самий Драгоманов тепер критикував Антоновича та його школу за те, що вони уникають у своїх працях оцінювати історичні факти, і закликав писати синтези, які не фокусуються на одній лише козащині, а розглядають українське минуле в контексті європейської історії⁷. Новий наратив, стверджував він, мусить виходити за національні й конфесійні парадигми – натяк на те, що українську історію інтерпретували переважно як боротьбу між православною Руссю й католицькою Польщею – і охоплювати широкий спектр питань. Драгоманов писав: «...Треба оглянути історію нашу сукупно в усі її доби: княжо-городську, феодально-литовську, пансько-польську, козацьку, царсько-російську (з виділом цісарсько й конституційно-австрійським) – і в усяку з цих діб звернути увагу на зріст чи упадок людності, господарства, порядків і думок громадських і державних, освіти, пряму чи косу участь українців усяких класів чи культур в історії й культурі європейській»⁸.

Потребу в новій синтезі української історії усвідомлювали й дослідники з кола Антоновича, хоча вони менше наголошували європейський контекст. Антоновичів студент Антін Синявський, чиї політичні переконання сформувалися під впливом Драгоманова і який відіграв головну роль у «рекрутуванні» Грушевського до українофільського руху наприкінці 1880-х років, писав у львівській газеті «Зоря» 1891 року: «Нам бракує повної історії русько-українського народу, всіх його земель, України, Галичини, Буковини й Руси Угорської. Вона мусить відповідати сучасному зросту нашого національного самопізнання, розповідати нам про долю нашого народу з нашого ж погляду. Тепер же більшість мусить дивитися на свою історію через польські та російські тенденційні шкла»⁹. Борис Грінченко у листах до Драгоманова також закликав писати загальні огляди української історії і наголошував важливість національного пробудження народних мас, а про національну ідентичність українського селянина завважував: «Історії своєї він не знає та й не може знати: наші патріоти її досі не спромоглися написати, а переказів самих не стає, та й ті вже забуваються, а подекуди так

і зовсім забулися. Тим наш мужик не знає навіть свого національного імені»¹⁰.

Хай там як українські активісти розуміли новий історичний наратив, усі погоджувалися, що його треба створити. Це завдання випало на долю Антоновича і його кола, точніше молодшої генерації в цьому колі, зокрема лягло воно на плечі й найталановитішого Антоновичевого студента Михайла Грушевського. За словами Грушевського, написати повну історію України було «питанням чести своєї і свого покоління»¹¹. У грудні 1895 року редакція українофільського журналу «Киевская старина» оголосила конкурс на кращий огляд української історії¹². Хоча перемогла тоді Олександра Єфименко, саме Михайло Грушевський – очевидно, його ще вважали молодим і недосвідченим – першим відповів на виклик, який постав перед тогочасною українською історіографією. 1898 року Грушевський опублікував перший том академічної «Історії України-Руси», а 1904-го не лише окреслив українську історію як національний наратив у статті про традиційну схему «російської» історії, а й переконав російську владу видати його «Очерк истории украинского народа» з оглядом українського національного минулого.

Хоча всі три згадані попереду заклики дати український національний наратив висловили діячі східноукраїнського походження, надруковано їх в українських виданнях в Австрії (Драгоманова і Синявського в Галичині, а Грінченка в Буковині). Новий наратив теж створив представник Наддніпрянської України, який, проте, обіймав викладацьку посаду в австрійському університеті. Ці факти свідчать, що написати та опублікувати систематичний виклад української історії в Російській імперії було неможливо, принаймні до 1904 року. Створенню національного наративу заважали не лише інтелектуальні застереження, що їх мали Антонович та його коло, а й політичні умови, які панували в Російській імперії від часу переслідування Кирило-Методіївського братства 1847 року аж до порівняного послаблення цензури напередодні революції 1905 року. Ще 1904 року Грушевський наражався на численні перешкоди публікації його праць у Росії. З автобіографії випливає, що російські видавці більш ніж прохолодно ставилися до його «Очерка»: «оден з дуже ліберальних видавців відмовляв ся побоюванням, що схема української історії, розходячи ся різко з прийнятою схемою русскої історії (напр., включенне давньої Руси), накличе на книжку некорисний осуд зі сторони російських наукових кругів»¹³. Прецедент, який створила книжка Грушевського, та – що важливіше – революційні події

1905 року дали змогу іншим авторам публікувати книжки з української історії. Олександра Єфименко 1906 року нарешті видрукувала свою «Историю украинского народа», а незабаром вийшла «Історія України-Русі» (1908) Миколи Аркаса¹⁴.

У вступях до своїх книжок ці автори нарікали на відсутність загальних викладів української історії. *«На русском языке не существует цельного обзора истории украинского народа, хотя потребность в этом есть, как показывает хотя бы успех переизданной недавно старой “Истории Малой России” Бантыш-Каменского, которая усердно покупается благодаря одному своему заглавию»*¹⁵, – писав Грушевський. Єфименко теж шкодувала, що давно немає систематичних оглядів української історії, і завважувала, що перевидання нарису Бантиша-Каменського свідчить про брак сучасних інтерпретацій історії «Південної Русі». *«Лицу, заинтересованному в том, чтобы составить общее понятие об истории этой половины Руси, – писала Єфименко, – ничего не остается, как обратиться к трудам Бантыш-Каменского и Маркевича, относящимся к тридцатым и сороковым годам прошлого века. Труды эти под названием “История Малороссии” действительно представляют собою систематическое обозрение предмета. Но оба эти сочинения так устарели по своим приемам, так страдают отсутствием исторической критики, так отстали по отношению к своим источникам, что их значение в настоящее время лишь библиографическое: ни исторической науке в ближайшем смысле этого слова, ни публике они ничего не дают»*¹⁶. Утім, проблема полягала не лише в тому, що старі наративи не відповідали сучасним науковим вимогам до інтерпретації джерел, як відзначила Єфименко, – вони не відповідали новим ідеологічним і історіографічним тенденціям. І Бантиш-Каменський, і Маркевич писали свої праці в рамках імперського наративу історії російської держави, а сама Єфименко дала історію народу, а не держави.

На перший погляд дивно, але жоден з оглядів української історії, надрукований у Російській імперії, не вийшов з-під пера науковця, котрий працював би в російському університеті. Грушевський був професором австрійського університету, а Єфименко ніколи не мала навіть магістерського диплома і не викладала у вищій школі (аж 1910 року Багалеві, який тоді був ректором Харківського університету, вдалося присвоїти їй звання доктора honoris causa з російської історії). Не мав історичної освіти і Микола Аркас, офіцер флоту й помітний чиновник у Херсонській губернії на півдні України.

Брак професійних істориків – випускників російських університетів серед авторів перших оглядів української історії безпосередньо пов'язаний з відсутністю курсів з історії України в університетах. А це, своєю чергою, результат антиукраїнських настроїв у російських університетах в Україні на початку ХХ століття. Порочне коло ширилося: політичний тиск заважав викладати загальні курси з української історії, відтак писати книжки й підручники на цю тему не мало сенсу, а брак публікацій перешкоджав запровадженню української історії до університетських програм. Як показала ситуація в російських університетах після революції 1905 року, коли одразу в кількох навчальних закладах з'явився новий предмет – українська історія, політичний чинник у цьому процесі відігравав головну роль. До революції виходили дослідження, були професори, готові викладати історію України, але курс такий ніде не читався, бо університетські адміністрації чинили перешкоди.

Утім, науковці мали змогу звертатися до тих чи тих тем і періодів української історії в загальних курсах історії Росії або ж викладати їх як спеціальний курс з місцевої історії. Такий варіант не підважував чинність усеросійського наративу, і університетське керівництво його толерувало. В результаті Володимир Антонович старався якомога більше наповнити свої лекції з російської історії українським змістом. Курс «російської» історії, що його він викладав спільно з Володимиром Іконниковим, починався історією Київської Русі, далі окремо розглядалися дві її наступниці – Русь південно-західна і Русь північно-східна, які «возз'єднувалися» в історії імперської Росії¹⁷. Така була відповідь Антоновича на проблему, яку породжувала традиційна схема «російської» історії, зокрема нехтування «південно-західною Руссю». Такий самий підхід практикував Антоновичів студент і професор російської історії в Харківському університеті Дмитро Багалій у своїх курсах з історії Росії¹⁸. Олексій Маркевич, котрий викладав у Новоросійському (Одеському) університеті у 1880–1895 роках, щосеместру читав спеціальний курс з історії «Південної Росії»¹⁹, але в Одеському університеті, як і скрізь, не було загальних курсів з української історії і в результаті ніхто не писав підручників на цю тему²⁰.

Це не означає, що українські історики не писали синтез узагалі, просто їхні праці не були синтезами української історії. У цьому сенсі показовий приклад старшого колеги Грушевського Дмитра Багалія. Той факт, що Багалій до революції не написав огляду української історії, тоді як Грушевський і Єфименко переймалися задоволенням дедалі

більших потреб українства в окремому історичному наративі, лише почасти пояснюється вимогами його успішної адміністративної кар'єри. Багалій був ректором Харківського університету, членом Державної ради Російської імперії, ще й очолював Харківську міську думу. Все це забирало багато часу й енергії, проте він знаходив можливість працювати над підручниками з російської історії²¹.

Очевидно, нехіть Багалія братися за підручник з української історії слід поставити на карб атмосфері ворожості до української науки в російських університетах в Україні. Науковці, які працювали над українською історичною й літературною тематикою або ж яких влада підозрювала в симпатіях до українського національного руху, наражалися на кар'єрні й посадові перешкоди. Одиноким способом зробити університетську кар'єру і займатися українськими студіями було подавати їх як частину російських студій. І Антоновичу, і Багалієві це цілком вдавалося – вони обіймали посади в Київському і Харківському університетах відповідно²². Отже, Багалій належав до українських істориків, які й далі працювали в рамках загальноросійської історичної парадигми. Він не просто брався головно до тем з історії України, – його самоідентифікація як українського історика виявлялася ще й у тому, що він розвивав костомаровський федералістський підхід до російської історії й схилився до «областнической» школи в російській історіографії, яку пов'язували з іменами Афанасія Щапова і Володимира Антоновича, на відміну від школи «централістської», яку представляв Сергей Соловйов, а в історіографії історії України – студент Соловйова Геннадій Карпов²³.

Можна сміливо припустити, що якби не заборона викладати українською мовою й видавати відповідні підручники, створення українського національного наративу відбулося б набагато легше, а відокремлення російського й українського історичних наративів – набагато швидше. З другого боку, не варто думати, ніби в таких умовах усі українські історики працювали б саме в рамках національної історії. Врешті-решт, праця Єфименко демонструє, що й після виходу книжки Грушевського українську історію можна було подавати як частину всеросійського наративу. Попри назву книжки – «История украинского народа», Єфименко розглядала українську історію як історію південної Русі, отже, як частину всеросійської історії. Слово «Україна» вона вживала здебільшого на означення східноукраїнських козацьких територій і вважала українську мову простонародним діалектом російської. Вона

також заявляла, що південноросійське питання можна було розв'язати ще 1655 року, коли «росіяни» (цей термін охоплював і московські, і козацькі сили) перебравли контроль над Литвою і «Південною Руссю» аж по Львів і Люблін²⁴. У багатьох моментах Єфименко розвивала традицію Миколи Костомарова означувати українців як одну з руських народностей, а щодо «націоналізації» українського минулого залишалася далеко позаду Антоновича та його школи.

Політична свобода, яку Грушевський мав в Австро-Угорщині, – один із головних чинників, які дозволили йому розвинути парадигму, що представляла українську історію як окрему царину досліджень, не лише рівну за значенням і важливістю російській історії, а й незалежну від неї. Очевидно проте, що цю справу полегшила не тільки відсутність в австрійській Галичині російської цензури, а й піднесення там масового українського руху й раніші спроби галичан створити український історичний наратив, цілком осібний від історії Росії.

У другій половині XIX століття умови для українського національного руху загалом та його історичного проєкту зокрема в Галичині і Буковині були набагато сприятливішими, ніж у Російській імперії. Але й там український рух мусив боротися з прихильниками панросійського національного проєкту. У 1860-х – 1870-х роках молодий український рух в Галичині зіткнувся з уже розвиненою ідеологією москвофільського руху²⁵, який переносив панросійський проєкт імперії Романових на галицький ґрунт. В історіографії це зробив один із передвісників москвофільського руху Денис Зубрицький, автор «Истории древнего Галичско-Русского княжества» (1852–1855)²⁶. Місію своєї історії Зубрицький пояснив у листі до Міхаїла Погодіна 1852 року: *«главным намерением писать ее было познакомить Галичан и с Русской Историей и сколько возможно и с Русским языком»*²⁷. Загальноросійську інтерпретацію історії розвинув Ізидор Шараневич в «Історії Галицько-Володимирської Руси від найдавніших времен до року 1453» (1863)²⁸. Автором першої галицької історичної синтези був русофіл Богдан Дідицький, який 1871 року видав «Народную историю Руси»²⁹. Після книжки Дідицького з'явилася «Иллюстрированная народная история Руси» (1890), яку написав ще один русофіл Теодор Ріпецький³⁰.

Послідовникам українського руху («народовцям») якийсь час не вдавалося створити конкурентну русофільській інтерпретацію історії своєї батьківщини, тому український рух у Галичині доволі довго вдовольнявся публікаціями в галицькій пресі популярних історичних

нарисів, написаних українськими активістами з підросійської України³¹. Створенню українського історичного нарративу в Галичині перешкоджала насамперед опозиція галицьких народовців до романтичного трактування української минувшини, особливо до глорифікації князів, гетьманів та інших героїв традиційної історіографії, без яких конструювання нового національного нарративу практично унеможливлювалося. Один із чільних діячів українського руху в Галичині Данило Тянячкевич 1863 року доволі песимістично оцінював соціальний потенціал історії: «Боярщина минулась, перевелась и буйна козащина, а може – и славити Бога... Нема сліду въ исторіи щобъ на великихъ руінахъ будувались нові твердині и замки, – рука хлібороба засіває тутъ зерно Боже! – Немажъ и зачимъ, жалуючи серцем, туди озиратись, бо не рай ми втратили. Тай той щастливий скоріще передъ нами, тільки не вміємъ ёго найти»³². Товариство «Просвіта» 1876 року відмовилося друкувати біографію Богдана Хмельницького на тій підставі, що у ній головним діячем історії постає окрема особа, а не народ³³. «По якого чорта ви мені прислали статтю про гетьманів! – писав 1878 року один із лідерів Української радикальної партії Іван Франко іншому відомому “радикалу” Михайлу Павлику. – Хіба гадаєте на правду, що тут нема чого ліпшого друкувати як таке свинство»³⁴.

Інша причина тривалої відсутності українського історичного нарративу в Галичині – звичайнісінький брак наукових кадрів. Як стверджував Тянячкевич 1863 року, вивчення історії вимагає високої кваліфікації і щирої відданості цій справі. Він пропонував заснувати катедру «нашої історії въ рідній мові» у Львівському університеті й запросити на неї Миколу Костомарова³⁵. Проєкт провалився, і перша серйозна спроба створити галицько-українську синтезу української історії припадає аж на кінець 1870-х років, коли вийшов польськомовний полемічний трактат «*Politóka Polakuw względem Rusi*» українофіла Стефана Качали³⁶. Брошуру Качали, на якій позначилися ідеї Пантелеймона Куліша, прихильно і з розумінням зустріли в Наддніпрянській Україні, уривки з неї було перекладено російською й надруковано в журналі «Киевская старина»³⁷.

Потребу в новій синтезі української історії, що вельми відчувалася в Галичині, почасти задовольнила багатотомна антологія на історичну тематику. Ідея укласти й видати таку антологію належала Олександрю Барвінському, так само як згодом ініціатива створити катедру української історії у Львівському університеті й запросити на неї молодого кия-

нина Михайла Грушевського³⁸. Барвінський уважав антологію праць з української історії засобом підняти рівень національної свідомості української інтелігенції. Це вже було відходом від нігілістичного погляду на українську історію, який на початку 1860-х років висловлював Тянячкевич. У спогадах 1913 року Барвінський так пояснював рішення видати антологію: «З дотогочасного досвіду зібраного на основі діяльності філії “Просьвіти” і “Руської Бесіди” в Тернополі, закладин читалень на Поділю і популярних викладів та вечерниць в них устроюваних я впевнив ся, що й нашій осьвіченій верстві суспільности потреба поглиблення єї народної свідомости, а се можна би осягнути з підмогою основного пізнання нашої минувшини. Популярні книжочки мої з “Історії Руси” видані товариством “Просьвіта” не могли на мій погляд заспокоїти сеї потреби, не могли нашій інтелігенції дати основного історичного знання, а у нас тоді не було повного образу історії України-Руси для освіченої верстви нашої суспільности»³⁹.

1886 року з метою представити «повну картину» національної історії Барвінський почав видавати «Руську історичну бібліотеку». Щоби визначитися зі змістом серійних томів, які слід було перекласти з польської і російської (дуже мало історичних праць існувало тоді українською), Барвінський відвідав у Києві Володимира Антоновича. Той підтримав ініціативу Барвінського як дієвий спосіб підняти національну свідомість і рекомендував праці, які варто завести до задуманої історичної бібліотеки. Зокрема, він запропонував почати серію українським перекладом загального огляду української історії Стефана Качали, а далі друкувати окремі монографії на теми від княжих часів до сучасності. Серед них мали бути праці самого Антоновича, а також численні дослідження з української історії Миколи Костомарова⁴⁰.

«Руська історична бібліотека» стала колосальним успіхом. Загалом за 1886–1904 роки вийшло друком двадцять чотири томи⁴¹. Крім книжок відомих українських істориків, до серії входили праці супротивників української ідеї, зокрема дослідження Дмитрія Іловайського (про історію Київської Русі і Велике князівство Литовське) та Івана Линниченка (про соціальний устрій Галицької Русі)⁴². Отже, якщо говорити про запровадження ідей Іловайського в українську історіографію, Барвінського можна вважати предтечею Грушевського, особливо це стосується антинорманістських поглядів Іловайського⁴³. Популяризація Барвінським антинорманістських ідей у випусках «Руської історичної бібліотеки» викликала негативну реакцію декого з активістів українського

руху. На думку одного з рецензентів серії Омеляна Калитовського, антинорманізм суперечив завданням української історіографії. Його позиція зрозуміліша у світлі поглядів іншого українського діяча, Омеляна Партицького, котрий уважав, що норманізм працює на ствердження окремішнього історичного характеру України⁴⁴. Якщо у Східній Україні антинорманізм задовго до початку ХХ століття став частиною української історіографічної традиції, то в Західній Україні його трактували як новий, контроверсійний і потенційно небезпечний ухил. Загалом кажучи, вихід «Бібліотеки» становить важливий епізод у розвитку української історіографії, адже вона виробила новий історіографічний канон, до якого поруч із Костомаровим і Антоновичем увійшли Іловайський та Линниченко.

Барвінський доклав руку не лише до видання «Руської історичної бібліотеки», а й до першого українофільського огляду української історії в Австро-Угорщині. Зусилля Барвінського створити власний наратив нарешті завершилися успіхом: 1890 року товариство «Просвіта» у Львові опублікувало його «Ілюстровану історію Руси»⁴⁵. Книжка охоплювала історію України (і російської, й австрійської території) до другої половини ХІХ століття. Текст поділявся на три частини: до литовського завоювання, під литовською і польською владою та від козацької доби до ХІХ століття. Українофільський наратив Барвінського багато в чому завдячував попередникам-русофілам, які наголошували незалежність руської історії від польського наративу.

Хоча русофіли представляли історію Галичини як частину всеросійської історії, їхнє прочитання галицького минулого у багатьох випадках випереджало інтерпретації, що їх розвинули українофіли. Речники обох історіографічних напрямків особливого значення надавали Галицько-Волинському князівству. В очах і русофілів, і українофілів історія князівства становила важливий зв'язок з історією Київської Русі. Влада захочувала інтерес до княжої доби, адже належність Галичини до австро-угорської держави офіційно аргументували династичними правами Габсбургів, нібито закоріненими в середньовічній руській історії. Інший знаковий момент русофільського історіографічного підходу, що його поділяли українофіли, – оцінка польського правління в Галичині як «темних віків» її історії. З часом русофільська історіографічна концепція, котра спершу містила великі фрагменти історії Росії, еволюціонувала до схеми, яка дуже нагадувала ту, що врешті-решт створили українофіли. Цей процес найкраще відбився у праці Теодора Ріпецького.

В його «Ілюстрованной народной истории Руси» виклад російської історії зведено до крихітного мінімуму, а нарративну лінію накреслено від Київської Русі через Галицько-Волинське князівство до історії козацтва⁴⁶.

Невдовзі «Історія» Барвінського стала найпопулярнішим історичним твором у галицьких сільських читальнях і тримала свої позиції аж до виходу «Ілюстрованої історії України» Грушевського у 1910-х роках⁴⁷. Появу «Ілюстрованої історії Русі» Барвінського вітали також історики в Наддніпрянській Україні. Один із них, Антін Синявський, надрукував рецензію, де схарактеризував цю працю як «цінний подарунок русько-українській суспільности, якого по нашій історії ми не маємо, і котрий треба мати кожній русько-українській сім'ї; тим більше треба пожалкувати, що сій історії Русі не вільно побачити України»⁴⁸. Однак лейтмотив рецензії Синявського не компліменти Барвінському, а наголос на гострій потребі в науковому нарративі української історії, не просто в популярному історичному огляді. Чого бракувало Антоновичевому студенту в роботі Барвінського? По-перше, йому не подобалися розподіл матеріалу й періодизація історії. Він завважив також, що Барвінський не знає найновішої літератури, використовує чимало легендарних або неперевіраних відомостей і тримається осторонь наукових дискусій, що їх наддніпрянські науковці вважали дуже важливими, або стає у цих дискусіях на хибний бік. Одна з дискусій точилася довкола етнічного походження українського народу і його стосунку до росіян та білорусів. Ще одна – про знелюднення Києва після монгольської навали. Недоречна ремарка Барвінського, нібито Київ лежав у руїнах, підривала зусилля Антоновичевого кола довести неправоту Погодіна та його послідовників. Не зовсім задовольняло Синявського і те, як Барвінський розглядав соціальні чинники в історії.

Рецензія Синявського починається трохи недипломатично: він зазначає, що Барвінський міг би наслідувати тих польських істориків, які писали, наче поляки не мають власної опрацьованої історії, і те саме сказати про українців. Завершує Синявський сподіванням, що Барвінський таки знайде час створити «повну» історію України. Наддніпрянські українці ждали історії такого самого наукового рівня, як російські й польські нарративи. Вони хотіли, щоб новий нарратив відображав їхній інтерес до походження націй і представляв усі аспекти історії їхнього народу й суспільства, а не лише політичні події. Не в останню чергу вони хотіли, щоби текст зачіпав найспірніші моменти

російсько-українських стосунків, зокрема й киеворуську проблематику. Галичани добре усвідомлювали, що не можуть написати такий наратив з огляду на брак професіоналізму в той час, коли історію почали вважати не так мистецтвом, як наукою.

Оце усвідомлення стало тлом, на якому розгорталися зусилля Барвінського заснувати катедру української історії у Львівському університеті й запросити на неї науковця з Наддніпрянської України. Грушевський, якому дісталася катедра, своїми працями цілком задовольняв наукові інтереси київських учителів і колег, але не менше уваги він приділяв і прагненням своїх галицьких попередників.

Структура минулого

Галицькі реалії кінця XIX століття відгукнулися, серед іншого, і в назві головного твору Грушевського – «Історія України-Руси». Звідки взялася ця складена формула і яке значення мала, якщо навіть східноукраїнським сучасникам Грушевського на початку XX століття вона здавалася застарілою й невідповідною? Цей термін безпосередньо пов'язаний з розвитком українського історичного проекту в Галичині. Масові переклади, що їх здійснювали видавці «Руської історичної бібліотеки», акцентували потребу в українській науковій термінології, передусім у прийнятному терміні на означення українського народу і його території. Питання це було не таким простим, як може здатися на перший погляд.

Терміни «Україна» й «українці», якими послуговувалися українські національні будителі, мали і переваги, і вади. Є певна іронія в тому, що ще на початку XIX століття провідники українського руху в Російській імперії обрали собі та своїй землі назву, мало закорінену і в інтелектуальній традиції країни, і серед більшості простих людей. За княжої доби словом «Україна» руські літописці позначали порубіжжя заселених земель. У ранньомодерну добу його застосовували до Середнього Подніпров'я, колиски української козаччини. До XIX століття це слово не вживали на означення українського етносу чи етнічної території загалом. Вибір національних будителів XIX століття виразно зумовили два головні міркування. По-перше, бажання наголосити зв'язки зі славною козацькою традицією, адже батьківщиною козацтва була передусім Україна – Наддніпрянщина. По-друге, намір чітко розмежувати свою землю та народ і Росію. Дотеперішня традиція вико-

ристовувати похідні від «Русі» етноніми й топоніми – Русь/русини в австрійській Україні та Малоросія/малоросіяни в російській – виказувала надто близький зв'язок з Росією, щоб українські діячі початку ХІХ століття могли боронити особний характер свого народу⁴⁹.

Даючи певні розв'язки, термін «Україна» породжував і труднощі. Один із багатьох проблемних моментів полягав у тому, що терміни «Україна» й «українці» надавали українській історії ще більшої перервності. А їй, із погляду традиційно налаштованих істориків, і без того не бракувало розривів, бо віками тут не існувало держави, керованої місцевими елітами. Проти перших обережних спроб послідовників українського руху на початку ХІХ століття зукраїнізувати «малоросійську» минувшину запротестував анонімний автор «Історії Русів», предтеча української національної історіографії. У вступі до своєї праці він ганив тих, хто застосовує терміни «Україна» й «українці» до історії Наддніпрянщини. Для автора «Історії Русів» ця земля була Малоросією. Він твердив, що населення Малоросії – це справжній руський народ, і заперечував цілий «українізаційний» історичний проєкт як польську інтригу⁵⁰. Ще важче було популяризувати терміни «Україна» й «українці» в Західній Україні. У габсбурзькій Галичині та Буковині народна історична пам'ять не мала зв'язків з козацьким минулим, а терміни «Русь» і «руський» доволі чітко відрізняли місцеве населення від панівної польської меншости й австрійської владної еліти.

Вихід знайшли, запровадивши наприкінці ХІХ століття в політичний і науковий дискурс термін «Україна-Русь». Він народився внаслідок свідомих зусиль подолати термінологічні відмінності між російською й австрійською гілками українського національного руху. За словами Барвінського, термін цей запропонував Антонович в перебігу обговорення проєкту «Бібліотеки». Барвінський 1913 року записав: «Треба було також усталити вислів що до назви нашого народу й краю в супротивности до Московщини, і за порадою Антоновича прийнято прикметник українсько-руський в супротивности до великоруского, а іменник Україна-Русь в супротивности до Московщини»⁵¹. Ймовірно, Антонович сподівався, що «Україна-Русь» з часом заступить інший складений етнонім «Мала Русь» і відкриє шлях до поступової зміни самоідентифікації народу. Якщо план і справді був саме таким, то він ніколи не втілювався у Східній Україні, де комбінація «Україна-Русь» не здобула широкої підтримки навіть поміж інтелігенції. Набагато більшого успіху зажив він у Галичині й Буковині, де раз ухвалений термін пану-

вав у публічному дискурсі понад чверть століття. Успіх цього терміна в Габсбурзькій імперії можна пояснити тим, що він долав межу між двома частинами українського національного руху – «Великою Україною» і Галичиною.

В обох частинах України запровадження терміна «Україна-Русь» допомагало також побороти розрив між новим національним рухом і українською історичною традицією. Грушевський 1913 року пояснював уживання цього терміна потребою поєднати новий український рух й історичну Україну: «В міру того як зростала свідомість тягlosti і безперервности етнографічно-національного українського життя, се українське ім'я розширяло ся на всю історію українського народу. Щоб підчеркнути зв'язки нового українського життя з його старими традиціями, се українське ім'я уживано також (в останній чверти минулого століття) в зложеній формі “Україна-Русь”, “українсько-руський”: старе традиційне ім'я звязано з новим терміном національного відродження і руху»⁵².

В антології Барвінського, яка зберегла первинну назву «Руська історична бібліотека», були випуски, які популяризували цей складений етнонім, наприклад, том перекладів із Іловайського під заголовком «Княжий період історії України-Руси». Цей термін почали вживати читачі «Бібліотеки», відтак він сприяв піднесенню національної свідомости галицьких і буковинських українців. Селяни широко дякували Барвінському за його працю: «Прийміть сих простих колька слов за Ваші так великі труди для добра свого народу. На скільки спізналисьмо виданє історії України–Руси, єсть то діло великої ваги, котре замикає нашу минувшість, показує сліди, якими ходили наші батьки, на чім поховзулись и куди нам нині ступати, що би без слуху не загинути та яке-таке становище на світі здобути. ...[Бібліотека] бо то єсть наша біблія і закон, котрий повинен в кожній хаті находитись, а ми були би тогда народом, як другі, бо бисьмо себе знали»⁵³.

Для Грушевського термін «Україна-Русь» став перехідним: він використовував його на певному етапі своєї кар'єри, а пізніше відкинув. У праці 1891 року про історію Київської землі, опублікованій російською мовою, до українського населення княжої доби він застосовував термін «русский». У 1894-му, говорячи про ранню історію України в інвентураційній лекції у Львівському університеті, він уживав термін «руський» точно так само, як «русский» у російськомовних публікаціях. У галицьких україномовних публікаціях, починаючи від статті 1892 року

в «ЗНТШ», Грушевський майже винятково вживав формулу «Україна-Русь». Він використав її й у серії статей «Жерела до історії України-Руси», розпочатій 1895 року, й у назві академічної «Історії України-Руси», перший том якої вийшов 1898 року⁵⁴. Ця формула з'явилася також у знаменитій статті Грушевського про традиційну схему «руської» історії (1904), але це був один із останніх випадків її вживання. В російськомовному «Очерке истории украинского народа», який вийшов того ж таки року, що й програмна стаття, Грушевський відмовився від «України-Руси» на користь «України». Так само він учинив і в україномовній «Ілюстрованій історії України» (1911). 1913 року, після третього видання першого тому академічної «Історії», Грушевський завважив, що в науковій літературі «Україну-Русь» витіснив термін «Україна». Втім, застарілий термін лишився в назві головної праці Грушевського, завершальні томи якої (останній вийшов друком 1936 року) нагадували про ті, не такі вже й далекі часи, коли термін «Україна» потребував прикладок, аби закоренити націоналізаторський проєкт в історичному минулому і поширити його поза Наддніпрянську Україну.

Поступовий, але послідовний перехід Грушевського від «Русі» до «України» в працях з історії Київської Русі спричинявся до закидів і з польського, і з російсько-малоросійського таборів. 1913 року в рецензії на четвертий, п'ятий і шостий томи «Історії» польський історик Людвік Колянковський писав, що не використовуватиме поняття «український», хай навіть «русини» оберуть його, поляки мусять послуговуватися власними історичними термінами «Rus» і «ruski»⁵⁵. Таку саму позицію 1917 року посів рецензент однієї з німецькомовних брошур Грушевського Чеслав Франкевіч, заявивши, що термін «український» погано надається для аналізу руської історії, а польська наука повинна й надалі використовувати історично обґрунтовані терміни, як-от «Rus» і «ruski»⁵⁶. Вкрай критично до терміна «український» замість «руський» ставився і затятий опонент українського історика Францішек Равіта-Гавронський⁵⁷. Лише після смерті Грушевського один із польськомовних рецензентів його праць Адріан Капистянський погодився з його термінологічними новаціями й, оцінюючи наукову спадщину історика, вживав терміни «руський», «українсько-руський» і «український» як синонімічні⁵⁸. Прикметно, що дехто з малоросійських авторів, як-от Андрій Стороженко, котрий дуже критично ставився до терміна «Україна» в працях Грушевського, вбачав польську «інтригу» в його запровадженні⁵⁹. Представників обох історіографічних традицій, що

колись переважали на українських землях, насправді об'єднувало бажання зупинити «націоналізацію» історії України. Одним із способів це зробити було відмовити їй у праві використовувати назву, відмінну від тих, які побутували в обох раніше панівних історіографічних традиціях.

Установити тяглість української історії – важливе завдання проекту Грушевського, і назва «Історія України-Руси» – лише один із найочевидніших його проявів. «Клеєм», за допомоги якого Грушевський збирався поєднати різні періоди української історії і створити послідовний виклад, була історія народу. Цей історіографічний підхід найкрасномовніше сформульовано в його інавгураційній лекції у Львівському університеті: «Я вийшов за границі хронологічні свого курсу, щоб показати, як тісно й нерозривно сполучені між собою всі періоди історії Руси, як одні й тіж змагання народні, одна й таж головна ідея переходить через увесь той ряд віків, в так одмінних політичних і культурних обставинах. Тільки з зазначеної точки нам ясно визначить ся єдність, сей зв'язок і заступить механичне сполученне окремих періодів. Народ, маса народня, звязує їх в одну цілість, і єсть і повинний бути альфою і омегою історичної розвідки»⁶⁰.

Від самого початку наукової кар'єри Грушевський ставив народ у центр своїх історичних праць. У політичному сенсі це відбивало погляди київських народницьких гуртків другої половини ХІХ століття. У науковому сенсі його можна пов'язати з творами Миколи Костомарова, котрий наголошував важливість етнографічного підходу в історієписанні⁶¹. Обидві ці тенденції перепліталися в колі, що його сформували в Київському університеті Володимир Антонович та його студенти, це коло й було інтелектуальною колицкою Грушевського.

Не дивно, що дві головні теми інавгураційної лекції Грушевського у Львівському університеті відповідають центральним темам інавгураційної лекції Антоновича у Київському університеті 1870 року, а також вступним лекціям останнього до курсу з історії Галицької Русі й українського козацтва, які він читав на початку 1870-х років. Як і Антонович, Грушевський уважав, що завдання історика – вивчати історію народу, на відміну від історії держави, і наголошував важливість наукової об'єктивності в історичному дослідженні⁶². Серед висловлених Антоновичем поглядів, що позначилися на інтерпретаціях Грушевського, – розуміння української минувшини jako тяглого процесу від стародавніх часів до сучасности; уявлення про киеворуську історію як результат узаємодії князів, їхніх дружин і простолюду; позитивна оцінка

литовського періоду української історії та вкрай негативне ставлення до польського урядування в Україні⁶³.

Під впливом Антоновича Грушевський став переконаним і щирим послідовником народницької ідеології, але з плином часу він почав сповідувати ширший національний підхід. Ця еволюція відбилася у використанні істориком засадничого терміна «народ». Значення його в працях Грушевського 1890-х –1900-х років повільно, але неухильно змінювалося. Спершу він уживав його як синонім народних мас, але згодом почав уживати як відповідник нації. В інавгураційній лекції у Львівському університеті Грушевський стверджував, що історія держави чи культури повинна цікавити історика лише тією мірою, якою відбиває життя народу і впливає на нього, або навпаки, сама зазнає його впливу⁶⁴. З часом ця жорстка інтерпретація української історії передусім як історії народних мас поступилася місцем у свідомості Грушевського більш інклюзивному національному проекту, котрий не випускав з уваги народні маси, але вже не відкидав і не маргіналізував історію держави й культури. Як сказано вище, у статті 1904 року про традиційну схему «руської» історії Грушевський поставив народність у центр своєї візії українського історичного нарративу. Еволюція історика від «народника» до здатного мислити широко національного історика увиразнилася перед Першою світовою війною. Викладаючи своє нове розуміння українського історичного процесу у вступі до третього видання першого тому академічної «Історії» (1913), Грушевський не лише використовував термін «народ» у новому значенні (як нація), а й визначав культуру (разом із соціальним чинником) як один із двох головних складників історичного досвіду українського народу (нації) після краху української державности. Думка про те, що історія держави лише почасти відповідає історії народу, яку Грушевський виголосив в інавгураційній лекції 1894 року, у праці 1913 року зводилася до ролі неукраїнських держав в українській історії⁶⁵.

Нове кредо Грушевський сформулював так: «Соціальний і культурний процес становить таким чином ту провідну нитку, яка веде нас незмінно через усі вагання, через усі флюктуації політичного життя – через стадії його піднесення і упадку, та вяже в одну цілість історію українського життя, не вважаючи на різні пертурбації, а навіть катастрофи, які приходило ся йому переживати. Звичайно робило ся навпаки: слідячи історію політичних організацій, пришивано кусні історії українського народу до історії державного життя польського, чи вели-

коросийського народу, і вона розпадала ся на ряд розірваних, позбавлених всякої тягlosti і звязки епізодів. Навпаки, вона стає органічною цілістю, коли в основу досліду кладеть ся соціальний і культурний процес, де тягlostь не переривала ся ніколи, де хоч би й найрізкіші зміни налягали на стару, трівку основу, яка тільки поволі зміняла ся під їх впливами»⁶⁶.

Як показує огляд праць Грушевського, він не дуже довго покладався на суто народницький підхід. У статті про традиційну схему «русскої» історії він припустив, що лінія українського історичного розвитку тягнеться від київського періоду до галицько-волинського, а відтак до литовсько-польського. Схема української історії, запропонована Грушевським, так само як і старі схеми «руської» історії, що їх він заперечував, спиралася на «державницькому» підході. Вона містила також принаймні один географічний зсув – від Київської землі у XII столітті до Галицько-Волинського князівства у столітті XIII. Грушевський критикував такі зсуви як одну з хиб традиційної схеми. Але між двома «зсувами» була велика різниця. На відміну від Погодіна та Ключевського, Грушевський не вірив у масову міграцію київського населення на схід чи на захід. Його аргумент був іншого роду. Він уважав і киеворуську державу, і Галицько-Волинське князівство продуктами історичної діяльності тієї самої русько-української народности⁶⁷. Наголос Грушевського на історії народу та його пізніше зацікавлення соціальним і культурним життям нації виявилися вирішальними для встановлення тягlosti українського історичного досвіду.

Критикуючи Грушевського, Линниченко припустив, що «*новая схема г-на Грушевского – эта новость очень старая*»⁶⁸. Хоча не зовсім зрозуміло, що саме Линниченко мав на увазі, схема української історії, яку опрацював Грушевський, безперечно в багатьох сенсах завершувала підготовчу роботу десятків українських істориків народницького спрямування, зокрема Михайла Максимовича, Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова та Володимира Антоновича, на вчителя Грушевського. Ніхто з них не написав великої синтези української історії, проте їхні дослідження окремих тем не лише підважували домінуючу імперську парадигму, а й закладали підвалини для інтерпретацій Грушевського⁶⁹. Власна схема української історії Грушевського, як її було подано в статті 1904 року й в «Очерке истории украинского народа», вельми нагадувала план нарису української історії, що його у грудні 1895 року запропонувала редакція журналу «Киевская старина». Цей план було

складено за активної участі Володимира Антоновича, його притримувалася Олександра Єфименко в «Истории украинского народа» (1906). Він починався з доісторичної доби, переходив до Київського князівства й удільного періоду (Єфименко спеціально наголошувала історію Галицько-Волинського князівства). Крім схеми Антоновича–Єфименко, схема української історії Грушевського мала багато спільного зі схемами Олександра Барвінського в «Ілюстрованій історії Руси» й Антіна Синявського в рецензії на цю книжку⁷⁰.

А втім історична парадигма, накреслена Грушевським у статті про традиційну схему «руської» історії й розвинена в «Очерке», «Ілюстрованій історії» та академічній «Історії України-Руси», не просто наслідувала українську історіографічну традицію, а й містила багато новацій. Це особливо вочевиднюється, якщо порівняти періодизацію української історії у Грушевського зі схемою Єфименко в «Истории украинского народа». У княжій добі найпомітніша різниця – те, що Грушевський додав державний чинник як головний критерій періодизації українського минулого. Перший розділ книжки Єфименко під назвою «Доисторическая эпоха» відповідав розділові в «Ілюстрованій історії» Грушевського «До засновання Київської держави». Період від X до XIV століття, про який Єфименко розповіла в розділі про походження руської землі та в розділі «Удельная смута и степные кочевники. Внутренний быт. Галицко-Владимирское княжество», у Грушевського ввійшов до розділу «Життє державне». В «Ілюстрованій історії» Грушевський не просто увиразнив роль держави у перші століття української історії, а й використав державний чинник, аби поєднати два регіони України – Подніпров'я (зокрема й Київ) та Галичину.

Подати історію різних українських земель як минувшину цілісного національного організму – один із найбільших викликів й одне з головних завдань наративу Грушевського. Він підходив до цієї проблеми не лише через виокремлення в українській історії киево-галицької доби, а й через окреслення хронологічних рамок наступного періоду, який у його інтерпретації охоплював українське минуле від половини XIV до кінця XVI століття. І в статті про традиційну схему «руської» історії, і в «Ілюстрованій історії України» Грушевський назвав цю добу литовсько-польською⁷¹. У книжці Єфименко цей період описано в розділі про Південну Русь у складі Литовської держави (з підрозділом про історію Галицької Русі) та в розділі про історію Південної Русі під польською владою від Люблінської унії 1569 року до повстання Хмельницького

1648-го⁷². Загалом кажучи, періодизація Єфименко (і схема Антоновича, на яку вона спиралася) наслідувала періодизацію, яку розробив Михайло Максимович. У статті 1857 року про історію польсько-української боротьби Максимович поділив післякиївську українську історію на кілька періодів. Перший – *«Епоха Татарської власти»*. *«Епоха Литовської власти»* охоплювала українську історію від 1320 до 1569 року. Третій період – *«Епоха Польської власти»* – тривав від 1569 до 1648 року і достоту збігався з аналогічним розділом у книжці Єфименко⁷³.

Чому Грушевський не пішов услід за Максимовичем і Єфименко і не означив період між Люблінською унією і повстанням Хмельницького як окрему епоху української історії? Відповідь почасти полягає в бажанні Грушевського створити історичну схему, яка пасувала б історії і Східної, і Західної України. Отже, він не міг орієнтуватися на Максимовича, бо Максимовичева періодизація української історії стосувалася передусім України в тому сенсі, який уклали в це слово в середині XIX століття, тобто Наддніпрянщини, а Галичина лишалася за дужками. Поділ української історії на литовську та польську добу відмежовував пізньосередньовічну галицьку історію від історії решти українських територій, адже Галичина в середині XIV століття увійшла до польської держави, а українські землі на схід перебували під владою литовських князів. Запроваджуючи поняття «литовсько-польська доба», Грушевський діставав змогу розглядати і східно-, і західноукраїнські землі до Люблінської унії як одне ціле. В такий спосіб він приєднувався до періодизації Барвінського й аргументовано заперечував критику цього підходу з боку Синявського⁷⁴. Ще один важливий елемент у виокремленні «литовсько-польської доби» – його хронологічне розширення до кінця XVI століття. Відтак, на думку Грушевського, українська історія вступила в новий етап свого розвитку – козацьку добу, яка охоплювала майже цілком XVII і XVIII століття. Розмежовуючи польсько-литовський і козацький періоди української історії, Грушевський на якийсь час відкидав державний чинник як критерій періодизації⁷⁵.

Отже, періодизація Грушевського враховувала кілька важливих чинників і зачіпала багато питань, які порушувала українська історіографія на початку XX століття і в Галичині, і в Наддніпрянській Україні, зокрема питання єдності українських земель, ролі держави та важливості соціальних і національних чинників в українській історії. Попри критику цієї схеми з боку опонентів і симпатиків⁷⁶, Грушевському вдалося врахувати всі ті чинники і збалансувати їх так, аби створити національний

наротив української історії – історіографічний продукт, що якісно відрізнявся від усіх попередніх оглядів історії України. Стрижнем цього нового наротиву була історія української нації.

Історія нації

Грушевський був переконаний в особному характері української нації і розглядав його як результат радше тривалої історичної еволюції, аніж расової відмінності (на його думку, українська нація з расового погляду є змішаною). Тут він ішов слідами діячів і теоретиків національного руху ХІХ століття, насамперед Михайла Драгоманова⁷⁷. У вступі до третього видання першого тому академічної «Історії» (1913) Грушевський писав: «Так само відрізняєть ся українська людність від своїх найблизших сусідів прикметами антропологічними – в будові тіла, і психофізичними – в складі індивідуальної вдачі, в відносинах родинних і суспільних, а побуті й культурі матеріальній і духовій. Сі психофізичні й культурні прикмети, що мають за собою більше або менше поважну історичну давність – довгий процес розвою, зовсім виразно звязують в національну цілість поодинокі групи української людности супроти иньших таких цілостей і роблять з неї живу національну індивідуальність, нарід, з довгою історією його розвою»⁷⁸.

У 1890-х – 1900-х роках, коли увага Грушевського зміщувалася від народу як уособлення народних мас до народу як відповідника нації, його історія ставала дедалі національнішою за характером. Вона набирала власної логіки й ритму, які вплинули на періодизацію, розроблену Грушевським на ранніх стадіях праці над академічною «Історією». Національний чинник в інтерпретації Грушевським української історії найкраще проявився у творах, написаних після революції 1905 року. Щоби показати, як тогочасна національна парадигма Грушевського узгоджувалася з його загальною схемою української історії, повернімося до передмови до третього видання першого тому академічної «Історії» (1913).

У ній Грушевський поділив українську історію на чотири великі періоди. Услід за першою «княжою добою» у схемі Грушевського йшла «переходова» доба, яка починалася в середині ХІV століття і в політичному сенсі визначалася пануванням литовської та польської держав. Третій період охоплював «народню», або козацьку, добу, а четвертий, яким Грушевський збирався завершити свою «Історію», нази-

вався «добою українського національного відродження» і містив події XIX століття⁷⁹. Грушевський уважав цей період за апотеоз української історії. Він писав: «Уживши старої історіософічної термінології, сі дві доби політичного українського життя – стару, княжу, і найновішу – народню (козацьку), можна б назвати тезою й антитезою, що доходять до синтези в століттю українського відродження. Народні змагання відновляють ся й прояснюють ся в світлі поступових європейських ідей та присвоюють ся новою інтелігенцією, що появилася на тім новім ґрунті під впливом поступових ідей»⁸⁰.

Під «старою історіософічною термінологією» історик, очевидно, мав на увазі Гегелеву тріаду, продукт романтичної доби, яка йому та його сучасникам у добу позитивізму здавалася застарілою. Хай там як, але Грушевському, історикові-соціологу, як він часто себе називав, потрібна була ця застаріла термінологія, щоби сформулювати власну парадигму української історії. В центрі його парадигми містилася концепція відродження української нації, що корінням своїм сягала першого документа модерної української політичної думки – «Книг буття українського народу» Костомарова, на яких виразно позначився польський месіянїзм Адама Міцкевича⁸¹. Ще в парадигмі Грушевського відбився вплив популярних на зламі століть соціологічних концепцій, які спиралися на природничих науках і постулювали, що суспільства переживають цикли росту, боротьби та занепаду⁸².

Очевидно, Грушевського так захопила трискладова парадигма національної історії, що він використав її не лише для «довгої» історії України від доісторичних часів до того дня, а й для короткого варіанта історії – від киеворуських часів до козацької доби, коли кінець XVI та XVII століття теж фігурували як період національного відродження. Отже, історична схема Грушевського містила два занепади і два відродження українського національного життя. Перший занепад стався потому, як у середині XIV століття припинило існувати останнє українське князівство, і тривав до кінця XVI століття. Відтак відродження кінця XVI століття, яке виявилось в піднесенні українського національного й культурного руху та козацтва. Наступний занепад припадає на другу половину XVIII століття – ліквідація гетьманщини і Запорозької Січі. Після цього занепаду настає українське національне відродження XIX століття. Складність схеми спонукала Грушевського запровадити такі поняття, як «перше відродження» і «друге відродження», що їх він часто вживав у 1920-х роках⁸³.

Розгляньмо детальніше, як Грушевський застосовував національну парадигму до першого «циклу» академічної «Історії», що охоплював три періоди – від Київської Русі до «першого» відродження кінця XVI – початку XVII століття, і як він аналізував її у дореволюційних томах свого *opus magnum*. Найповніше Грушевський розглянув княжу добу у вступі до третього видання першого тому «Історії» (1913). На його думку, в політичному плані цей період визначало існування Руської держави. Об'єднання всіх гілок українського народу в одній державі допомогло розвинути спільні культурні й соціальні характеристики. Особливу увагу Грушевський звертав на запровадження християнства, яке принесло з собою впливи Візантії, та на поширення київських законів по всіх руських землях. У соціальному й економічному аспектах цю добу, на його думку, характеризували поділ між князівською дружиною і народними масами («громадою») та формування купецько-боярської верстви⁸⁴.

Грушевський уважав князювання Володимира Великого (978–1015) вершиною української історії княжої доби. Ще з часів ранніх київських літописів Володимир і його епоха здавалися історикам Русі винятково значущими. Автори перших літописів і компіляцій, зроблених на їхній основі, виокремлювали Володимира поміж інших видатних київських князів (навіть на тлі його батька Святослава та сина Ярослава Мудрого) головню за його роль у християнізації Русі, що почалася близько 988 року і тривала за потужного сприяння Володимира до кінця князювання. Звичка підносити князя-хрестителя міцно трималася і в ранньомодерній українській історіографічній традиції. У «Синописі» (1674) київські ченці представили св. Володимира як першого російського монарха. Підстав для цього вони мали досить, адже культ шанованого православного святого допомагав утверджувати значення Києва і київської церкви в державі Романових⁸⁵. Але чому Грушевський уважав Володимира і його добу апогеєм киеворуської історії? Чому оцінював Володимира вище за Святослава та Ярослава Мудрого?

На це питання відповів він сам у першому виданні «Очерка истории украинского народа» (1904) *«Время Владимира Св. или Великого было кульминационной точкою в процессе образования Киевского или Русского государства, в механическом так сказать процессе его эволюции»*⁸⁶. Потому, на думку історика, Київська держава поступово занепадала, а Ярослав Мудрий княжив якраз на початку цього процесу. За Грушевським, кінець занепаду датовано серединою XIII століття, і лише піднесення Галицько-Волинського князівства забезпечило тяглість

української державности⁸⁷. Отже, 1904 року Володимир і його доба здавалися Грушевському важливими передусім як апогей у розвитку української держави. Порівняно з його інавгураційною лекцією у Львівському університеті 1894 року така оцінка тієї доби свідчила про великий злам у інтерпретації української історії. Вона віддалялася від народницьких принципів, що їх історик сповідував десять років перед тим⁸⁸.

Хоча Грушевський не цілком відкинув погляди своєї юности, він готовий був суттєво змінити наголоси в інтерпретації княжої доби. 1894 року він не розрізняв роль своєї й іноземної держави і стверджував: «свій чи чужий, він [державний устрій] ніколи чи майже ніколи не був витворений відповідно ним [народом], і громада з урядом стояли один проти одного не тільки в період давній»⁸⁹. Згодом він уже чітко розмежовував владу своєї й іноземної держави. «Тим часом з національного становища, – писав Грушевський в «Ілюстрованій історії України» (1912), – багато значило, що ся державна самостійність боронила наш нарід від поневолення його иньшими народами і від використовування наших сил економічних і культурних для розвою і зміцнення культури якоїсь иньшої державної, пануючої народности»⁹⁰. Тепер він уважав, що доки державою керують місцеві еліти, вони використовують наявні ресурси, зокрема й для розвитку національної культури, яка служить інтересам народних мас⁹¹. Отже, ставши на загальнонаціональну позицію, Грушевський зумів узгодити (якщо не цілком згармонізувати) інтереси еліт і народних мас, а також зреабілітувати державу в рамках народницького дискурсу як інституцію, що служить інтересам мас, захищаючи їх від іноземних утисків і розвиваючи національну культуру⁹².

Це наголошення Грушевським ролі національного чинника в українській історії допомогло зробити Володимира Великого героєм націоналізованого історичного наративу, адже тепер його можна було представляти будівничим не лише держави, а й нації. На думку історика, Володимирові вдалося сконсолідувати різні частини величезної Київської держави, попервах зібрані до купи силою зброї, зміцнивши політичні, правові та культурні зв'язки⁹³: «Ріжні землі й племена звязала разом не тільки династична звязь – спільний рід княжий, і спільна дружиння верства, що розтікала ся з Київа по всіх тих землях, а з нею спільне київське право й порядок, що розносили й заводили по всіх землях княжі намісники, урядники й суді. Звязала їх також і спільна віра і церков, і спільна ерархія (духовенство), підвластна київському митро-

политови, княжність і освіта, сильно закрашені церковною зараскою і також штука (мистецтво)»⁹⁴.

Грушевський загалом зумів перетворити *Владимира Великого*, православного святого й один із ідеологічних символів Російської імперії, на Володимира Великого, українського національного героя. (Ця трансформація повинна була мати для історика особливе значення, зважаючи на його любов до Києва, де на дніпровських схилах височів пам'ятник знаменитому князю й хрестителю Русі, а Київський університет, його *alma mater*, носив Володимирове ім'я.) Грушевський представляв Володимира героєм, будівничим держави та нації. Він волів також зберегти традиційний образ Володимира як хрестителя Русі, бо не так скептично, як інші дослідники літопису, оцінював повідомлення Початкового зводу про хрещення⁹⁵. У наративі Грушевського жоден руський князь не міг зрівнятися з Володимиром. Одинокими персонажами його «Історії», гідними такого порівняння, були галицько-волинські князі Роман і Данило, будівничі іншої середньовічної української держави. Грушевський захоплювався ними і зображав їх радше романтичними, аніж позитивістськими героями. Обидвоє, на його думку, були наділені неабиякою енергією, а Данило ще й користувався популярністю в народі⁹⁶. Беручи під увагу ранні народницькі переконання Грушевського, Данило з багатьох поглядів був ідеальним державцем, котрий здобув народну підтримку в боротьбі проти боярської еліти, але й він не затьмарив будівничого нації Володимира. Очевидно, невдачею Данила треба вважати те, що Галицько-Волинська держава не змогла зібрати всі українські землі, на відміну від Київської держави Володимира Великого⁹⁷.

Грушевський твердо вірив, що Володимирові реформи допомогли стерти кордони між різними українськими племенами і заклали підґрунтя для національних зв'язків, які пережили саму Київську державу. Однак він не стверджував, ніби ці зміни зачепили лише українські племена. Не тільки в академічній «Історії», а й у популярних книжках, зокрема в російськомовному «Очерке истории украинского народа» й україномовній «Ілюстрованій історії України», він зазначав, що в киеворуську добу українські, білоруські та російські території було зведено разом⁹⁸. У російськомовних публікаціях Грушевський і далі вживав термін «*русский*» щодо Київської держави⁹⁹. Водночас він тримався своєї принципової тези про те, що Київська Русь – це витвір української народности, і був розчарований, коли далеко не всі сприйняли його інтерпретацію киеворуської історії. В «Очерке» він писав:

«Только с трудом и очень медленно проникает в ученую литературу сознание того ясного и совершенно очевидного факта, что Киевское государство, его права, быт и культура были созданием украинской народности, а его право и культура у великорусской народности является почти такою же рецепциею, как право и культура византийская или, напр., польская в жизни украинского народа XVII–XVIII вв.»¹⁰⁰

Як уже сказано, в історичній схемі Грушевського час національного занепаду – це «перехідна» доба, яка тривала від половини XIII до кінця XVI століття. Виклад цього періоду української історії показує, як розвивалися окремі найефективніші методи конструювання національної історії: пошук зовнішніх причин національної неолі, визначення ворога на етнічній/національній підставі, засудження ворога за напад, які обсіли народ, тощо. На думку Грушевського, стрімкий занепад українського національного життя спричинили не лише несприятливі внутрішні обставини, а й конкретний ворог із чіткою національною ознакою. Цим ворогом в його очах була Польща. У четвертому томі академічної «Історії» (1903, 2-ге вид. – 1907) він так оцінив польський чинник у «перехідну» добу української історії: «Зібравши українські землі під свою владу, вона [польська влада] постарала ся й звести до свого, польського взірця українське життя. Се процес ломання й нагинання під польський ранжир історично-вироблених форм українських в сфері суспільній, політичній, культурній. Процес закріпощення українського народу народності польській, не тільки в сфері культурній, або політичній, але також і суспільній та економічній – повертання української людности в народність служебну, підданську, експлуатовану. А брак сильної й різкої опозиції цьому процесови зі сторони української суспільности, з боку українського народу цьому фатальному процесови, сим убийчим змаганням польським, надає сим часам характер періода упадка не тільки політичних, а й суспільних сил українського народу»¹⁰¹.

У вступі до першого тому «Історії» 1913 року Грушевський дещо скорегував ставлення до «перехідного» періоду української історії, висловлене лише кілька років перед тим. У політичному плані він і далі характеризував його як часи литовської та польської влади на українських землях; у культурному – як добу занепаду візантійської спадщини і посилення західних впливів; у соціальному – як період наростання антагонізму між масами й елітами; в національному – як час, коли соціальні антагонізми набрали національного та релігійного забарвлен-

ня, а українське суспільство почало усвідомлювати «небезпеку видимої національної смерті»¹⁰². Попри набагато збалансованіший виклад «перехідного» періоду, негативна оцінка Грушевським польського чинника залишилася однією з головних прикмет його загальної інтерпретації українського минулого.

Проблеми, з якими зіткнувся Грушевський, утверджуючи українську історичну парадигму в стосунках з її польською конкуренткою, різнилися від викликів, що їх кидав українській історіографії імперський російський наратив. Тут головним завданням історика було розмежувати минуле та сформулювати українську заяву на право власності щодо багатьох важливих епізодів імперського історичного наративу. У випадку з Польщею завданням було не так представити українську історію особним процесом, окремим від польського гранд-нاراتиву (це вже зробили попередники), як дати українській національній еліті відчуття рівності у стосунках з історично панівним і культурно набагато вестернізованішим сусідом, який вирвався далеко вперед на шляху націєтворення. Розв'язуючи цю проблему, Грушевський ішов услід багатом українським історикам ХІХ століття.

Витоки української відповіді на теорії про позитивну роль польського врядування можна знайти в «Історії Русів». Анонімний автор цього доводив, що козацтво створили не поляки, а Наддніпрянщину заселили не польські королі, а руські люди¹⁰³. Активну участь у дискусії з польськими історичними концепціями брав Микола Костомаров. Він заперечував твердження польських опонентів про належність українців до тієї самої нації, що й поляки¹⁰⁴, і дуже критично реагував на думку, ніби Україна мала користь з польського врядування, доводячи, що воно жодним чином не покращило умови життя народних мас¹⁰⁵. Володимир Антонович теж різко критикував популярну серед польських істориків інтерпретацію польсько-українських стосунків як відносин цивілізованої й толерантної польської держави та грубого й бунтівливого українського селянства, яке не розуміло, що завдячує великодушному урядуванню своїх панів¹⁰⁶. Але головним попередником Грушевського у критиці польських історичних мітів був Михайло Максимович¹⁰⁷.

В опублікованому листі 1857 року до відомого польського історика Міхала Грабовського Максимович полемізував із його твердженням, ніби польська влада заселила українські території, спустошені татарською навалою. Максимович уважав, що польський період в історії України (як уже сказано, для нього цей термін означав лише Наддніпрянщину)

був порівняно коротким і тривав 85 років – від Люблінської унії (1569) до Переяславської угоди (1654). Тому, доводив Максимович, багато здобутків, що їх Грабовський приписує полякам, насправді не є частиною їхньої історії. По-друге, Максимович заперечував теорію знелюднення України після татарської навали і покликався на численні свідчення тягlosti організованого життя в Середньому Подніпров'ї¹⁰⁸.

Максимович відкидав заяви Грабовського про справедливий і толерантний характер польського врядування в Україні й наводив як приклад козацькі повстання, спровоковані польським режимом. Заперечуючи тезу Грабовського, що польський уряд буцімто не мав умисних планів гнобити Україну, Максимович нагадував про неухильну підтримку владою церковної унії та офіційні переслідування православних. Він також спростовував міркування Грабовського про визначальний польський вплив на становлення й організацію запорозьких козаків і нагадував, що козацтво виникло в Україні у першій половині XVI століття, ще до входження регіону до складу Польщі, а перші козацькі ватажки були не поляками, а православними руськими. З-поміж іншого, Максимович критикував твердження Грабовського, що козацькі повстання нібито були тільки жовнірськими заколотами, бунтами натовпу і виявами громадянського розбрату. Український історик відповідав опонентові численними прикладами дій руської шляхти, яка захищала інтереси православної церкви, поставленої поза законом, або йшла на Запорозьку Січ у часи Богдана Хмельницького¹⁰⁹.

Грушевський високо оцінював Максимовичеву критику польської історичної мітології щодо України. У третьому томі академічної «Історії» він писав, що Максимович висловив багато важливих думок про польську теорію заселення українського степу у XVI–XVII століттях. Статтю Грабовського, якій опонував Максимович, він уважав прикладом історичної теорії, що «стала *locus communis* від середини XIX століття, коли в польській історіографії й письменстві почали класти натиск на польську культурну місію й її заслуги для вселюдської культури: не через що мовляв як не через висилення для сих високих цілей й удала Польща»¹¹⁰.

Грушевський скептично оцінював думку про позитивний вплив польської культури в Україні. У шостому томі «Історії» (1907) він писав, що до 1610-х років Польща не мала чого запропонувати Україні у царині культури, бо сама була лише периферією Західної Європи. До того часу, доводив Грушевський, якщо польський культурний елемент і вивищу-

вався над руським, то тільки тому, що польську культуру підтримувала польська держава. Ситуація змінилася допіру протягом XVI століття, коли натхнений Реформацією польський соціальний і культурний рух здобув чималий вплив на українське культурне життя. Але й тоді цей вплив, на думку Грушевського, був радше негативним, аніж позитивним, бо в конкуренції між польською та руською культурою новий польський рух «так же різко і сильно перекинув коромисло ваги в сторону польську»¹¹¹. Грушевський явно дивився на польські культурні впливи в Україні крізь призму боротьби українського народу із сильнішим гнобителем.

Історик шукав витоків польсько-українського антагонізму в середньовічній боротьбі двох народів за контроль над прикордонням¹¹². Він наводив слова теребовлянського князя XI століття Василька, який, згідно з текстом літопису, витлумачував польсько-українську війну за допомоги етнічної термінології: «Подумав я про Лядську землю: наступлю я на неї за літо й за зиму, знищу Лядську землю й пімщу ся за землю Руську»¹¹³. Стверджуючи, що польсько-український антагонізм середніх віків закорінено в національних відмінностях, Грушевський заперечував інтерпретації чільного галицького історика-москвофіла Дениса Зубрицького та свого давнього опонента Івана Линниченка. Ці двоє вважали, що за княжої доби війни між польськими та галицько-волинськими князями ґрунтувалися на династійних, а не національних суперечностях. Грушевський висміював їхні уявлення і заявляв, що Линниченко, по суті, повторює романтичну Шевченкову візію польсько-українського конфлікту, за якою ворожнечу між двома народами спровокували «неситії ксьондзи, магнати». Одинока відмінність між ними, завважував історик, що Шевченко датує конфлікт XVI століттям, а Линниченко відсуває його початки до XIV століття, коли Польща захопила Галичину. Грушевський був переконаний, що оволодіння Галичиною в половині XIV століття не урухомило взаємну ворожнечу між поляками й українцями, як заявляв Линниченко, а перетворило спорадичні сутички на сталу конфронтацію¹¹⁴.

Винятково негативна оцінка Грушевським ролі польського елемента в Україні різко контрастувала з набагато врівноваженішим баченням ролі литовського чинника в українській історії. Литовська держава здобула контроль над більшістю українських земель у половині XIV століття і зберігала свою присутність аж до Люблінської унії (1569). Саме в цей період було ліквідовано рештки української політичної автономії і почався католицький наступ на православну Русь. Хоча Грушевський

шкодував про такий розвиток подій, він куди більше пробачав Литві, ніж Польщі. Цю аномалію почасти пояснює те, що Грушевський розглядав українську минувшину від XIV до XVI століття як історію «закріпощення української землі й українського народу сусідніми державами, котрих здобутки вкінці зібрала, майже вповні, без виїмків, держава Польська»¹¹⁵. Ще одна причина його різних оцінок польського й литовського урядування в Україні, ймовірно, полягає в політичних обставинах початку XX століття, адже литовці не становили загрози тогочасному українському рухові, натомість польська національна еліта в австрійській Галичині докладала чимало зусиль, аби зупинити розвиток українського національного проєкту.

Існували також важливі історіографічні обставини, що вплинули на трактування Грушевським литовсько-українських стосунків у пізньосередньовічний і ранньомодерний періоди. Деякі з них походять від традиції, спільної в російській і українській історіографіях XIX століття, розглядати Велике князівство Литовське як литовсько-руську, русько-литовську або просто західноруську державу. Така візія спиралася на історії Великого князівства, в якій руські (українсько-білоруські) еліти відігравали важливу роль у політиці й урядуванні. Інтерпретація Грушевським історії Великого князівства Литовського підхопила цю традицію, а багато його поглядів на «литовський» період української історії можна простежити до творів Максимовича, Антоновича та дослідника українського і білоруського права Міхаїла Владімірського-Буданова. Як і його попередники, Грушевський шкодував, що руські еліти XIV століття легко поступилися незалежністю, задовольнившись готовністю литовських князів прийняти місцеву політичну традицію, релігію, мову та культуру. Він писав, що руська мова стала офіційною мовою князівства, що більша частина литовської владної еліти охрестилася, одружилася з представниками руських родів, уважала свою державу литовсько-руською, а себе – продовжувачами політичної традиції Київської Русі, і змагаючися з Великим князівством Московським за території колишньої Київської держави¹¹⁶.

Історик не схвалював лише однієї тенденції в політичному житті Великого князівства Литовського – дедалі більшої залежності від Королівства Польського. Цей процес почався з Кревської унії 1385 року між Польщею і Литвою, а завершився повним входженням литовської держави до складу Речі Посполитої за Люблінською унією 1569 року. Грушевський уважав поступову інкорпорацію Великого князівства в

засадничо польську державу найважливішим чинником у політичному житті українських земель у XIV–XVI століттях. На його думку, Кревська унія поклала край русинізації литовської держави. Серед її умов було прийняття литовською шляхтою, доти переважно язичниками, католицької віри та поширення на цю нову католицьку еліту привілеїв, що їх мала польська шляхта. Православна руська еліта лишилася поза цим процесом. Із погляду Грушевського, поділ владної еліти Великого князівства Литовського на дві конкурентні групи – литовську та руську – послабив державу, породив конфлікти між ними і спонукав литовських магнатів шукати підтримки в Польщі, а руську шляхту – в Москві¹¹⁷.

На думку Грушевського, Люблінська унія, за якою українські землі переходили безпосередньо до Королівства Польського¹¹⁸, мала два головні наслідки для України. По-перше, вона заклала тісніші зв'язки між Галичиною, яка вже від середини XIV століття перебувала під польською владою, з центральними та східними українськими землями, де доти владарювала Литва. Тепер ці території лежали в кордонах однієї державної одиниці – Грушевський це вітає. По-друге, віддавши Центральну та Східну Україну в Королівство Польське, Люблінська унія відкрила шлях польським політичним, соціальним, культурним і релігійним впливам, що в системі переконань Грушевського було абсолютним злом. Він наголошував негативний характер тих подій: «Українське життя наломано на польські взірці і ополячено. Був се повний перестрій зверху і донизу, який не зіставив каменя на камені в українським життю. Він переіменив його на польські взірці, і на самий спід його зіпхнув українську людність, яка тримала ся своєї української народности»¹¹⁹.

Грушевський уважав, що соціальні й економічні стосунки – доречний історіографічний фокус уваги, коли йдеться про добу поступового занепаду української нації. Понад половину п'ятого тому академічної «Історії» він присвятив структурі українського суспільства XIV–XVI століть і майже половину шостого тому – аналізу українського економічного життя того періоду. Як національний історик Грушевський не мусив приділяти таку велику увагу економічній чи соціальній історії України в час її політичного занепаду, але за традицією народницької історіографії він твердо вірив, що ці аспекти українського життя скажуть про існування народу більше, ніж політична історія. Крім того, загальні висновки Грушевського про тогочасний соціально-економічний розвиток України обґрунтовували його тезу щодо негативного впли-

ву полонізації на всі аспекти українського життя. Саме полонізація, на думку історика, спричинила незадоволення серед шляхти, поставила міське життя під контроль знаті, зруйнувала культуру й економіку міст і сприяла закріпаченню селян¹²⁰. Особливо нестерпними бачилися йому умови життя українського селянства, які дедалі погіршувалися через те, що на зовнішніх ринках зростав попит на збіжжя і відповідно збільшувалася панщина¹²¹.

Як і Максимович, Грушевський не мислив колонізацію та заселення Східної України заслугою польського уряду. Однак, на відміну від попередника, він уважав, що в польсько-українському антагонізмі тісно перепліталися і соціальні, і національні чинники, а польське гноблення України мало не лише національний, а й соціальний характер. Саме переобтяжені повинностями і позбавлені надій селяни, на думку Грушевського, розпочали колонізаційний рух із заселених регіонів України у степове прикордоння на Дніпрі й Дністрі. Шляхта, своєю чергою, користала з цього руху на східні території, бо здобувала від польських королів право або на землі, вже залюднені селянами, що тікали від закріпачення, або на території, які невдовзі буде залюднено. Отже, з погляду Грушевського, заселення Східної України було результатом колонізаційного руху українського селянства¹²². У сьомому томі «Історії» він завзято сперечався з поглядами одного з найавторитетніших дослідників української колонізації, поляка Александра Яблоновського, котрий у душі польської історіографічної традиції пов'язував заселення південної України з діяльністю польської шляхти, зацікавленої в колонізації цього регіону після Люблінської унії. Грушевський роль польської шляхти вважав другорядною порівняно з роллю українських шляхетських родів, які прийшли в той регіон не через політичні наслідки Люблінської унії, а завдяки успіхові народної колонізації степової України¹²³.

Чому Грушевський посів таку виразно антипольську позицію в інтерпретації ранньомодерної української історії? Хоча як жорстко він «іншував» західного сусіда України, немає підстав припускати, що задля цього він свідомо маніпулював джерелами¹²⁴. Мало того, період від кінця XVI – початку XVII століть, про нього Грушевський почав розповідати в шостому томі академічної «Історії», справді сповнено прикладів потужного українсько-польського антагонізму і репресій уряду Речі Посполитої проти руських підданців. Однак є й інші чинники, на які слід зважати, оцінюючи його інтерпретацію польсько-українських

стосунків. Серед них українська історіографічна традиція, яка не могла не вплинути на окремі настанови Грушевського. Його ворожість до Польщі відлунює сентиментами, що їх висловлювали православні літописці XVII й автори козацьких літописів XVIII століття, які вважали католиків-поляків головними ворогами. Таку настанову заохочувала російська імперська влада, починаючи від Петра I, і посилювала у XIX столітті імперська ідеологічна кампанія проти польських претензій на Правобережну Україну. Саме в цій атмосфері розквітла Антоновичева документальна школа, а Антонович і його учні змогли закласти підвалини української національної історіографії. Звісно, вони претендували на Правобережну Україну не так для Російської імперії, як для власного українського проекту.

Більшу частину академічної «Історії» Грушевський написав у час глибокої кризи польсько-українських стосунків у Галичині. Ця обставина не могла не вплинути на його виклад «перехідної» доби в українській історії. Потенціал співпраці між двома гнобленими націями, польською й українською, в боротьбі проти спільного ворога – російської імперської влади – так і не був реалізований, попри те що польський національний рух позитивно вплинув на розвиток українського руху у XIX і на початку XX століття. Ця ситуація оприявлена і в стосунках двох історичних наративів. Зрештою, саме старійшина польської історіографії Йоахім Лелевель відчинив Грушевському двері для деконструкції російського імперського наративу, заявивши 1839 року: «Найбільша з усіх легенд і помилок, якими сповнена історія Русі [України і Білорусі], – [уявлення], що ця історія – синонім московської і російської історії, історії царів та імператорів»¹²⁵.

Як на інтерпретацію Грушевським польсько-українського антагонізму зреагували польські історики? Найкраще узагальнення їхніх поглядів маємо в розлогій рецензії Людвіка Колянковського на IV–VI томи «Історії» Грушевського, опубліковані 1913 року у львівському журналі «Kwartalnik Historyczny»¹²⁶. Як і більшість польських рецензентів, Колянковський відзначив надзвичайну ерудицію автора, але вважав його бачення ролі Польщі в українській історії дуже упередженим. Він не без підстав припускав, що причина антипольських настанов історика – тогочасні польсько-українські стосунки в Галичині. «Тут позначилися на Грушевському, – писав Колянковський, – теперішні винятково негативні, напружені польсько-руські стосунки і призвели до того, що цей

надзвичайно працюючий, просто невтомний дослідник у своїм творі, який має всі зовнішні ознаки наукової праці, дає цілі уривки й розділи, гідні хіба поганого публіциста»¹²⁷.

Колянковський щедро цитував «Історію» Грушевського, щоб показати, наскільки негативно її автор налаштований до Польщі і польської політики. Чимало тверджень було передруковано без коментарів – для Колянковського їх тенденційність була надто очевидною, аби розбирати їх додатково. Коли ж він коментує позицію Грушевського, то, по суті, не відходить від стандартної польської лінії, представлені Міхалом Грабовським у статті 1857 року. Колянковський не тільки критикує багато аспектів інтерпретації Грушевським польсько-українських стосунків, а й наводить фактичні аргументи стосовно трьох моментів: релігійної політики короля Казимира Великого щодо галицької православної церкви у другій половині XIV століття; наслідків Люблінської унії для українських земель; ролі польського уряду в заселенні Східної України. Наприкінці рецензії він резюмує погляди Грушевського на роль польського чинника в підписанні Берестейської унії (1596), але не коментує їх, певно, вважаючи, що достатньо представити позицію українського історика, аби переконати польського читача у довірливості його тверджень.

Релігійна політика польського уряду в Україні, а надто роль польської влади і католицької церкви у запровадженні церковної унії наприкінці XVI століття, – одне з найдражливіших питань у польсько-українських дебатах ще від часів релігійної полеміки кінця XVI – початку XVII століття. XIX століття підкинуло у вогонь дискусії ідею польської релігійної толерантності та відсутності якогось свідомого бажання польської влади переслідувати православну церкву. Цю ідею, крім інших праць, оприєвнено й у згаданій статті Міхала Грабовського, яку різко критикував Максимович 1857 року, й у рецензії Колянковського на IV–VI томи «Історії». Саме цій інтерпретації польсько-українських релігійних стосунків опонував Грушевський у своїх працях про релігійне й національне життя в ранньомодерній Україні.

Грушевський уважав експансію католицизму та церковну унію на українських землях формою колонізації українського народу й засуджував її. На його думку, належність до супротивних церков – поляків до католицької, а українців до православної – поступово надала польсько-українському конфлікту релігійного забарвлення. «З польською окупацією Західної України в другій полов. XIV в., – писав

Грушевський, – мають місце вже не епізодичні й не спорадичні стрічі й конфлікти з чужою національністю й релігією, але на цілій лінії українська народність і її “руська віра” стріли ся з привілегіованою народністю й державною вірою польсько-католицькою. На кождім кроці, особливо по скінченню переходових часів самої окупації, тутешній Русин мав нагоду почути, що він схизматик, майже поганин; мусів боронити свою стару батьківську віру від плянів заміни її католицькою церквою, а себе – від ріжних обов’язків на цю останню»¹²⁸.

Сам ревний православний, Грушевський сприймав історію православної церкви в Україні як історію української національної інституції, а підтримку її з боку князів, шляхти, міщан і козацьких ватажків розглядав не просто як релігійну справу, а як справу національну. В перші десятиріччя XVII століття, писав Грушевський, «історичні обставини українського життя привели до того, що в сім моменті національні інтереси, національні змагання, національна боротьба скупилися на точці оборони існування православної церкви»¹²⁹. Саме з цією думкою він описував історію братств, відродження православної освіти, заснування Острозької академії князем Костянтином Острозьким, піднесення української полемічної літератури після Брестської унії. З погляду Грушевського, ці події означили початки українського національного відродження. У розвідці «Культурно-національний рух в Україні», надрукованій 1908 року, історик писав, що ідея національності – витвір порівняно недавніх часів і що раніше вона мала форму політичної, соціальної, релігійної, географічної та культурної лояльності¹³⁰. Така дефініція національної ідентичності, яка звучить несподівано для лідера українського національного «пробудження» й автора першої повної історії нації, дала Грушевському унікальну можливість аналізувати різноманітні форми ранньомодерного політичного, культурного й релігійного життя в контексті українського відродження.

Козацький нім

Після російської революції 1905 року, коли Грушевський почав працювати над козацькими томами академічної «Історії», його наукові інтереси зосереджувалися переважно не на історії народних мас як таких, а на українському національному «пробудженні» кінця XVI – початку XVII століття. У передмові до VII тому «Історії» він схарактеризував козацьку добу як період, у якому «вперше на пам’яти історії український

народ виступає активно, творцем своєї долі й життя, зривається до боротьби на життє й смерть за здійснення своїх мрій і бажань, але по вікових напруженнях облитий кровю, знесилений в боротьбі з непереможними перешкодами, упадає на бойовищі, на розбитих надіях і мріях. Найбільш яскравий і найбільш інтересний період українського життя і з погляду Українця-потомка тих поколінь українських борців, і з погляду стороннього дослідника історика-соціолога, він в історії українського народу здавна трактував ся осібно, як окрема цілість»¹³¹.

Грушевський проводив чіткі паралелі між сучасним «пробудженням» української нації, на яке він так самовіддано працював, і козацьким періодом, який вважав знаковим етапом у «відродженні» української нації XVII століття. Ця паралель робила козацьке минуле в очах української інтелігенції «золотим віком» України, сповненим героїв, чиї подвиги служили сучасникам Грушевського джерелом натхнення. Козацька історія мала багато прикмет українського «золотого віку» ще задовго до Грушевського¹³² і заклала фундамент одного з тих мітів, що його Джон Армстронг у дослідженні про роль історичної мітології в розвитку української національної свідомости назвав «об'єднувальним феноменом, через який символи національної ідентичности набувають послідовного значення»¹³³.

Перетворення образу козака на символ української національної ідентичности припадає ще на початок XVIII століття. За словами Зенона Когута, владна еліта Гетьманщини потребувала козацького минулого та козацької історії, щоби довести й захистити свої привілеї від наступу російського абсолютизму¹³⁴. Це стало особливо нагальним після поразки Івана Мазепи під Полтавою 1709 року та скасування Петром I гетьманства 1722 року. Десь у той самий час з'являються фундаментальні твори про козаччину Самійла Величка та Григорія Граб'янки, а історія козацтва входить наріжним каменем в українську історіографію (найважливіший текст докозацької української історіографії, «Синопис», майже повністю її оминав). Ця щойно сконцептуалізована козацька історія дала і першого козацького героя – гетьмана Богдана Хмельницького, культ якого відіграв важливу роль у формуванні модерної української свідомости¹³⁵.

Українські поети й письменники XIX століття допомогли поширити пов'язану з козаками історичну пам'ять далеко за межі Гетьманщини. Новий, романтичний образ козацького минулого представлений у творчості українського національного поета, «батька» української нації

Тараса Шевченка. Через Шевченкову поезію головні елементи козацької «мітології» «розійшлися» Україною і дали «пробуджаній» нації почуття спільного славного минулого. Так козацька історія почала відігравати важливу роль в окресленні модерної української національної ідентичності¹³⁶.

Роль козаків у ранньомодерній українській історії справді особлива. Хоча козацтво як спосіб життя не обмежувалося українськими землями – це історичне явище, спільне для українців і росіян, роль козаків в історії цих двох народів дуже різна. В Росії козаки залишалися маргінальним чинником в національній історії, оборонцями прикордоння, які часом виступали проти російської держави, але врешті-решт вона їх перемогла. В Україні саме козаки взяли на себе нелегку справу захищати релігійні й культурні традиції від наступу іноземних держав, а згодом створили власну державність. Українським козакам вдалося поширити свою владу і політичну культуру на великі терени Наддніпрянської України, так вони стали одним із найважливіших чинників у формуванні модерної української нації¹³⁷.

Михайло Грушевський повністю усвідомлював значення козацької доби в українській історії і великою мірою поділяв загальне захоплення українських патріотів козаками. В автобіографії він писав, що дискусія про походження українських козаків в українській і російській пресі 1880-х років – одна з тих інтелектуально дражливих тем, які підштовхнули його, тоді ще учня Тифліської гімназії, вибрати майбутньою спеціальністю українську історію¹³⁸. Водночас на початку своєї академічної кар'єри він украй скептично ставився до ролі козацтва в українській історії й уважав козаків за антагоністів народних мас. Первінний скепсис Грушевського поділяли чимало українських народників другої половини XIX століття. На відміну від романтиків першої половини століття, нове покоління українських діячів мало великі сумніви щодо багатьох традиційних складників козацького історичного міту¹³⁹.

Ранні погляди Грушевського на історичну роль козаків близькі до позиції Ореста Левицького, старшого колеги Грушевського і теж учня Володимира Антоновича. У своїй докторській дисертації (1875) Левицький висловив народницьке кредо тогочасних київських істориків: «Коли тільки козакам удавалося, спираючись на народню масу, зломити за її поміччю якісь некорисні для них обставини [, вони] зараз виявляли тенденцію замкнутися в окремім стані, захопити до своїх рук певні права – не допускаючи до участі в них народу і взагалі полишаючи

свого вірного союзника його власній долі»¹⁴⁰. Грушевський процитував цей уривок із дисертації Левицького в IX томі академічної «Історії», що проілюструвати погляди Антоновича та його школи на козацьку історію, що їх він уже не поділяв¹⁴¹.

Зміна сталася десь на початку XIX століття. Якщо 1898 року у статті про Богдана Хмельницького Грушевський презентував козацтво як верству, що зрадила інтереси селянських мас¹⁴², то в «Очерке истории украинского народа» (1904), писаному з наміром підштовхнути розвиток української національної свідомості і представити українську історію імперському російському суспільству, Грушевський повністю відкинув тези Левицького, дуже позитивно оцінив козаків і відмовився говорити про соціальне розшарування козацтва в добу Хмельницького. Він заявляв, що хоча згадки про розшарування козацької старшини і низів («черни») з'являються в джерелах одразу по смерті Хмельницького, козацька старшина сконсолідувалася як окрема верства не раніше кінця XVII століття¹⁴³. У VII томі «Історії» (1909) Грушевський пішов ще далі і підніс козацтво до рівня головного героя української історії, який виражав прагнення народних мас. Це перетворення він здійснив, розділивши козаків на козацькі низи та заможну старшину, й у своєму наративі став на бік козацької «черни», яку вважав частиною простолюду¹⁴⁴.

Якщо у вступі до другого видання I тому «Історії» (1904) Грушевський цілком згідно з народницькими поглядами характеризував XVII і XVIII століття в Україні як період «народної боротьби з ворожим суспільно-економічним устроєм для його повалення й зреформування суспільних відносин відповідно народнім ідеалам справедливості»¹⁴⁵, то через п'ять років у передмові до VII тому «Історії» він уже змінив думку. Історик пішов іншою стежкою й оголосив, що наступні томи охоплюватимуть третій період, або ж «круг», української історії, який «буде присвячений історії національного відродження за поміччю нового соціально-національного чинника (фактора) – козачини. Буде се історія самої сеї нової національної сили перед усім, далі її боротьби з ворожим польським режимом, відродження культурних і національних сил, проб відбудовання соціальних і національних відносин за поміччю і під охороною козацької сили на ново, відповідно до бажань і ідеалів суспільности»¹⁴⁶.

Одна з проблем, які найбільше цікавили Грушевського у праці про ранню історію українських козаків, – тяглість української історії. З

огляду на це, він наголосив, що козацька доба «мусить бути докладно вивчена в своїх зв'язках з попередніми стадіями, бо органічна звязність народного життя непереривається вповні ні при яких змінах і переломах, поки живе даний нарід»¹⁴⁷. Отже, він підтвердив вірність принципам, проголошеним в інавгураційній лекції 1894 року, у якій він заявив, що народні маси становлять природний зв'язок між різними періодами української історії¹⁴⁸.

Епіграфом до VII тому «Історії» Грушевський обрав слова «Протестації» (1621) – православного тексту, який змальовував козаків шляхетними воїнами, чиї корені сягають часів самої Київської Русі. З «Протестації» випливає, що козаки – частина руського народу, вони боронили Русь ще за князя Олега і прийняли християнство разом із князем Володимиром¹⁴⁹. Цей епіграф слід сприймати радше як намагання історика передати відчуття тягlosti українського минулого, аніж як свідчення його віри в киеворуське походження козацтва. В самій «Історії» він розглядає це питання в суто академічній манері.

Докладно аналізуючи праці попередників і сучасників, Грушевський ділить усі теорії про походження козаків на дві великі групи: ті, що шукають корені козацтва в історії Київської Русі, і ті, що пов'язують їхнє походження з черкесами. Грушевський відкинув «черкеську» теорію, якої дотримувалися багато відомих істориків, зокрема росіяни Іван Болтін, Михайл Погодін, Сергій Соловйов, Михайл Владімірський-Буданов та українці Пантелеймон Куліш і Микола Костомаров. Він доводив, що ціла історіографічна традиція породжена плутаниною, яку створив автор Воскресенського літопису, котрий уважав українських козаків («черкасів» у тогочасних московських документах) нащадками неслов'ян-черкесів¹⁵⁰.

Набагато більше уваги Грушевський приділив аналізу теорій, які пов'язували витоки козаків з княжою добою. Ідея про тісні зв'язки між козацькими соціальними інститутами кінця XV – початку XVI століття і киеворуськими громадами XII–XIII століть увійшла в модерну українську історіографію з працями молодого Миколи Костомарова (пізніше він приєднався до прихильників «черкеської» теорії), Михайла Максимовича та Володимира Антоновича, котрий підтримував так звану князівську теорію походження козацтва¹⁵¹. Грушевський відкинув аргументацію прихильників «киеворуських» теорій, котрі порівнювали киеворуські інститути з тими, що їх сформували козаки – не відразу, а лише згодом, на зламі XVI–XVII століть. Він був переконаний, що

специфічні умови життя в степу й урядові заходи визначили засади соціальної організації козаків набагато істотніше, ніж спадщина Київської Русі. Грушевський підходив до цього питання з твердою настановою вивчати козаків як окрему соціальну групу й зауважував, що даних про існування такої групової ідентичності до кінця XVI століття немає¹⁵².

Для науковця, який узявся писати національну історію України, очевидна небезпека такого підходу полягала в тому, що він відрізав козацьку минушину від докозацької, а тому підважував найважливішу історіографічну мету – встановити тяглість української історії. Грушевський уникнув цієї потенційної небезпеки, розглядаючи козаків як подвійне явище. За його твердженням, історія козацтва як соціальної формації почалася щойно наприкінці XVI століття, але козацтво як триб життя можна простежити аж до часів Київської Русі. Свою думку він пояснив так: «Як явище побутове, ті прояви українського життя, які в XVI в. стають нам звісними під технічною назвою “козацтва”, – старі як Україна. Се результат відвічної боротьби побуту оселого, хліборобського з хижою, розбійничою, кочовою людністю степів, що віками тягнуть ся, все в нових і нових формах, в нових відмінах на тій же території України»¹⁵³.

Досліджуючи ранні форми козацької соціальної організації, Грушевський опинився між двох усталених історіографічних традицій. Одну представляли Микола Костомаров і Володимир Антонович, котрі, як уже було згадано, шукали витоків козацьких соціальних інститутів у києворуській добі. Друга пов'язана передусім з іменами Мар'яна Дубецького, Пантелеймона Куліша й Андрія Стороженка, які розглядали козаків як непокірних вояків, нездатних самотужки створити якусь форму соціальної організації і тому змушених запозичити її в інших.

Дубецький писав у дусі польської історіографії, з її вірою в цивілізаторську місію польського елементу в Східній Європі, і доводив, що руські народні маси не могли створити власних форм соціальної організації, які існували на Запорозжжі. Він також заявляв, що запорозьку спільноту зорганізували польські очільники козаків на взірць західних релігійних братств. Коментуючи погляди Дубецького, Грушевський заперечив польське походження таких козацьких ватажків, як Остафій Дашкович і Дмитро Вишневецький, та зазначив, що інші, як-от Пшеслав (Предслав) Лянцкоронський і Самуїл Корецький, не мають нічого спільного з ранньою історією Запорозжжя. На думку

Грушевського, «польські “рицарські” круги могли прищепити козацтву й Запорожжю тільки те, що мали – анархізм, неповажанне закону й правительству, брак дисципліни, нешанованне суспільности, чужого добра й праці – й справді прищипляли. Запорозька ж сувора простота, карність, неохота до сибаритизму й неповздержности могла виробитися тільки незалежно від польських впливів»¹⁵⁴.

Грушевський доводив, що козацька військова організація виникла у нижньому Подніпров'ї, яке й було колискою козацтва. Саме там, на його думку, козаки постали як соціальна група. Лише потім вони сформувалися в окрему верству на заселених територіях, де контроль шляхти та місцевої влади був надто суворим, аби козацькі порядки могли існувати до того, як було заведено козацький реєстр¹⁵⁵. Загалом Грушевський схильний був применшувати вплив таких урядовців, як прикордонний староста Остафій Дашкович та інші, на ранню історію козацтва. Розповідаючи про конфлікти між Дашковичем і населенням прикордоння, історик прямо ставав на бік «народу». Він стверджував, що шляхта, яка очолювала козацькі виправи проти татар, не була справжнім організатором козацтва і навіть намагалася приховати від центрального уряду масштаб своїх зв'язків із козаками¹⁵⁶.

Водночас Грушевський був переконаний, що формування козацтва як окремої суспільної верстви було тісно пов'язане зі спробами польського уряду взяти козаків на військову службу. Козацькі загони, що їх наймав уряд, виводилися з-під юрисдикції місцевої влади і підпорядковувалися військовому командуванню. Цю новацію, запроваджену урядом у 1570-х роках, узаконив привілей короля Стефана Баторія 1582 року. Грушевський доводив, що до того, як влада встановила цей козацький привілей, «переважна маса козачини таїться в інших суспільних верствах, не вирізняючи ся з них, тому що признаватися до козачини як своєї суспільної позиції, маніфестуватися козаком – не було ніякого інтересу»¹⁵⁷. Після запровадження непідлеглости козаків місцевій владі новий соціальний статус став дуже привабливим не лише для нереєстрових козаків, які почали претендувати на членство в реєстрі і відповідно в козацькій верстві, а й для членів інших верств, особливо селян і міщан.

Грушевський також ретельно вивчав роль урядової політики у становленні козацької організації. Згідно з його теорією, ця політика призвела до формування нової структури на основі соціального ядра, яке вже існувало в степу, а саме військових і торгових ватаг на чолі з

отаманом. Грушевський визнавав роль уряду в організації козацьких інституцій на заселених територіях або у волості, але заперечував цю роль щодо низових (запорозьких) козаків, щодо яких він притримувався головного принципу свого народницького світогляду й віри у творчість народних мас загалом та українських козаків зокрема. На його думку, урядові реформи дали лише поштовх трансформації козаків у нову соціальну верству, а власне трансформацію здійснили самі козаки¹⁵⁸.

Для Грушевського взаємодія України зі степом була одним із найважливіших чинників, які вплинули на історію українського народу, і, очевидно, найважливішим чинником в історії козацтва. Він докладно писав про вплив степу на українську історію у вступі до I тому¹⁵⁹ й аналізував колонізацію степових районів у V, VI та VII томах «Історії». Він ретельно дослідив український колонізаційний рух у напрямку степу і представив ранню історію козацтва як невилучну частину цього процесу.

З посиленням колонізації в Наддніпрянській Україні у другій половині XVI століття у степ ринув величезний потік нових людей, чисельність українських козаків швидко зростала. Згідно зі Грушевським, козацькі лави поповнювалися коштом селян, які тікали з своїх сіл внаслідок дедалі більшого економічного визиску з боку шляхти. Інший важливий чинник, який надив нових людей у степ, – сам козацький статус, той факт, що найняті на військову службу козаки не підлягали юрисдикції місцевої влади. Грушевський показував, що інтенсивна колонізація змінила сам характер козацтва. Крім козаків, які й далі вважали своїм головним заняттям військові виправи у степ, склалася інша, щораз більша категорія людей, котрі працювали на землі, але користалися козацьким статусом, аби уникати шляхетського визиску. Ці дві групи підтримували одна одну, утворювали одну верству і мали взаємну користь від своєї діяльності¹⁶⁰. Крім поділу козаків на воїнів й орачів, Грушевський обговорював розшарування козаків на багатих і бідних, що ним він пояснював природу конфліктів між різними козацькими групами наприкінці XVI – на початку XVII століття. Залюднені козацькі території зазвичай були вотчиною заможних козаків, а район нижнього Дніпра, особливо Запорожжя, притягував бідніший елемент¹⁶¹.

На думку Грушевського, запроваджений урядом козацький реєстр сприяв правовому розрізненню заможних і голоти. Він зазначав, що від реєстрових козаків очікували не лише виконання військового обов'язку під час війни, а й підтримання порядку серед решти козаків у мирний

час. Однак Грушевський не переоцінював важливість реєстру і вказував, що після його запровадження в Україні в XVI столітті були тривалі періоди, коли реєстрових козаків не існувало взагалі. Просто польський уряд не потребував наймати козацькі загони, та й не міг заплатити їм за службу¹⁶².

Грушевський залишався переважно в руслі панівного напрямку в українській історіографії XIX століття, яка вважала зростання козацтва відповіддю українського населення на розгортання діяльності польського уряду й інститутів в Україні. Для історика козаки уособлювали дух свободи, який контрастував із дедалі більшим закріпаченням народних мас поза козацькими територіями. Населення прикордоння, яке походило з різних соціальних верств, здатне було захищатися не лише від татарських набігів, а й від претензій та надуживань урядовців¹⁶³.

Грушевський представляв козацтво українським явищем в етнічному й культурному плані та наголошував, що піднесення дніпровського козацтва – це момент розвитку української нації. Він не коментував заяв польського уряду, який, уникаючи відповідальності за напади козаків на Османську імперію, стверджував, нібито козаки не є підданцями польського короля і складаються з людей різного етнічного походження. Натомість він спробував зреконструювати етнічний склад Запорозької Січі на підставі перепису 1581 року козацького полку, який брав участь у Лівонській війні (1558–1583). Велику кількість козаків із Білорусі та Московії він пояснював тим, що полк воював на тих територіях і до нього набрали багато місцевих людей. Проаналізувавши склад решти полку, Грушевський дійшов висновку, що більшість козаків були українського походження¹⁶⁴.

Роль Грушевського jako «національного будителя» України ніде не виявилася так виразно, як у його інтересі до зв'язку козацтва з українським культурним відродженням перших десятиліть XVI століття. Найбільшу увагу історика привернула участь козаків на чолі з гетьманом (на той час полковником) Петром Конашевичем-Сагайдачним у висвяченні нових православних ієрархів восени 1620 року. Церемонію, організовану проти волі уряду й можливу лише завдяки всебічній підтримці козаків, провів патріярх Єрусалимський Теофан.

Участь козаків у церковних справах у 1620-х роках дала Грушевському нагоду звернутися до питання про їхню релігійність загалом¹⁶⁵. В історіографічній дискусії, коріння якої сягає праць Миколи Костомарова і Пантелеймона Куліша, Грушевський став на боці Куліша. Він схвалю-

вав Кулішів аргумент, що Костомаров із послідовниками переоцінюють релігійність козаків-запорожців у XVI – на початку XVII століття, бо переносять на цей період інформацію з джерел XVIII століття. Він не погоджувався також із Платоном Жуковичем, який убачав докази існування капеланів на Запорозькій Січі у щойно знайдений «Протестація» православних владик. На думку Грушевського, цей документ доводив радше існування тісних зв'язків між козацькою старшиною і православною ієрархією, аніж загальну релігійність козаків¹⁶⁶.

Питання, у якому Грушевський розходився з Кулішем, – роль козаків у висвяченні нової православної ієрархії. Куліш стверджував, що козаки не надто цікавилися церковними справами, а висвячення нових православних владик патріархом Теофаном ініціювали московський патріарх Філарет і його коло¹⁶⁷. Грушевський натомість наголошував, що Теофан зробив це на вимогу місцевого православного духовництва і мирян, супроти волі польського короля. Це висвячення, яке дало новий імпульс релігійній боротьбі в Україні та неабияк підштовхнуло релігійну полеміку і розвиток української релігійної та суспільно-політичної думки, було б неможливе без допомоги козаків, які захищали і патріарха, і висвячених ієрархів від утисків уряду¹⁶⁸.

Грушевський розглядав козацько-православний союз як об'єднання «всіх суспільних верств на українській національній платформі, в ім'я того що в тім часі означало собою національний постулат»¹⁶⁹. Він називав православно ієрархію, висвячену за підтримки козаків 1620 року, «українською інтелігенцією» і завважував: «Козацтво проголошує свою солідарність з українською інтелігенцією на пункті релігійних і національних змагань і з сього часу історія козачини стає центром українського життя більше як на столітє»¹⁷⁰. Спілка української інтелігенції й інших суспільних верств на ґрунті «української національної платформи» була важливим питанням для української інтелігенції в Галичині та Наддніпрянщині під час революції 1905 року. Грушевський тлумачив події 1620-х років як успішний приклад такого союзу.

На думку історика, до ранньомодерної «української інтелігенції», крім православних ієрархів і кліру, належали також представники шляхти та міщан. Він уважав єднання козацтва зі шляхтою та міщанами союзом в усьому іншому взаємоворожих соціальних елементів. На його думку, козацтво як соціальна верства мало куди більше спільного з селянством, а нав'язуючи тісний стосунок із «інтелігенцією» (очільниками православного духовництва та шляхти), козаки позиціонували себе між

цими двома головними соціальними силами ранньомодерної України. Грушевський писав: «З загально-національного погляду можна було теж вважати корисним фактом, що між двома бігунами (полюсами) українського елемента, розлученими соціально-економічними інтересами, тим провалом польського шляхетського права, заявляв ся певний сполучник в виді козачини й звязував новим обручем розсипану українську народність»¹⁷¹.

Грушевський як «національний будитель», очевидно, вітав спілку козаків із українською шляхтою, але Грушевському-народнику зробити це було непросто, і він закидав козакам нездатність піти проти панівних класів і рішучіше стати на захист соціальних інтересів селянства. Він писав із неприхованим розчаруванням, що ставлення козацтва «до соціально-економічних домагань мас не вийшли з стадії певної созвучности, певної симпатичности або союзности інтересів»¹⁷². Утім, Грушевський уважав, що прості козаки схвалювали участь козацької старшини в церковних справах: «...Ми знаємо тенденцію козаків – прибрати своє пограничне добичництво ідеальною шатою боротьби “з неприятеlem св. Христа”, – писав історик, – і можемо зрозуміти, що навіть тому здичилому добичнику, який в потребі не давав спуску однаково ні Бусурману, ні своєму одновірцю православному Москвитину чи Білорусину – навіть йому приємно було чути якусь вищу місію в сім козацькім житю, якийсь ідеологічний зміст в своїм буянню на степовім пограничу»¹⁷³.

Дослідження ранньої історії українських козаків дали Грушевському унікальну нагоду переглянути старий історичний наратив, створений козацькими літописцями XVIII століття. Одним зі складників цього наративу, який уже не відповідав вимогам тогочасної науки, була рання історія запорозьких гетьманів. Список гетьманів аж до початку XVI століття часто містився в козацьких літописах XVIII століття. За обставин, коли інститутів гетьманства постійно загрожувало скасування російською владою, такий список правив за певний аргумент у намаганнях козацької старшини оборонити свої традиційні права. Грушевський відстежив історію цього списку в історичних творах XVIII і XIX століть. На підставі своїх студій він дійшов висновку, що Остафій Дашкович і Предслав Лянцкоронський, яких часто вважали першими козацькими гетьманами, насправді не були серед організаторів козацтва; їхня роль подібна до функцій таких урядників на прикордонні, як Юрій Пац, Сенько Полозович, Бернат Претвич¹⁷⁴.

Із великим захопленням Грушевський схвалював діяльність іншого легендарного гетьмана, князя Дмитра Вишневецького. Саме його, на відміну від Паца, Полозовича, Дашковича й Лянцкоронського, він уважав справжнім лідером козацтва і передвісником Запорозької Січі. Хоча діяльність Вишневецького за дніпровськими порогами була нетривалою і не дуже успішною (1557 року татари змусили гетьмана з його козаками залишити щойно збудоване укріплення), у цій виправі Грушевський добачав початки Запорозької Січі. Ще одним важливим досягненням він називав те, що Вишневецький увів козацтво у світ міжнародної політики й уклав або пробував укласти союзи з Московією, Османською імперією та Молдавією. Грушевський не погоджувався зі своїми попередниками, котрі вважали дії Вишневецького «безцільними киданнями неспокоїного духу». «Але навіть в найгіршім разі, – писав історик, – хоч би се було справедливо, все таки се явище на тлі нерухливого, шаблонного життя нашого українського магнатства настільки надзвичайне, блискуче, що мусять притягнути до себе увагу кожного дослідника тодішнього життя»¹⁷⁵. 1909 року він опублікував розвідку про образ Дмитра Вишневецького в українському фольклорі, де доводив, що князя оспівано в народній думі під іменем Байди¹⁷⁶.

Крім історії перших козацьких гетьманів, важливим елементом історичного нарративу XVIII століття, що його критично переглянув Грушевський, була історія реформи Стефана Баторія. Грушевський не перший історик, який засумнівався у твердженні літописців XVIII століття, нібито це польський король Стефан Баторій влаштував шеститисячну козацьку армію, поділив її на шість полків і так створив козацтво. Тут він ішов услід за Пантелеймоном Кулішем і Александром Яблоновським та опонував Миколі Костомарову, Володимиру Антоновичу і Дмитру Яворницькому. Водночас він критикував погляди Владзімежа Яроша¹⁷⁷ й Андрія Стороженка, на чий думку, Баторієві новації не справили великого впливу на організацію та соціальне життя козаків. Грушевський уважав їх чималим кроком на шляху становлення козацтва як окремої соціальної групи¹⁷⁸, а його студії цього питання, по суті, поховало баторіївську легенду в українській історіографії.

Ще один істотний складник старого історичного нарративу, спростований Грушевським, – переконання в антиунійному характері перших козацьких повстань на чолі з Кшиштофом Косинським і Северином Наливайком. Польські автори першої половини XVII століття називали православних «наливайками», а православ'я – «наливайковою вірою».

Українська історіографічна традиція від літопису Григорія Граб'янки до «Історії Русів» зображувала козацьких ватажків мучениками за православну віру, які повстали проти Брестської унії (1596). Згідно з автором «Історії Русів», гетьмана Косинського (який насправді загинув 1593 року) заарештували на Берестейському соборі, «замуровавши в одному кляшторі в стовп каменний, уморили голодом»¹⁷⁹. Коментуючи популярність цієї легенди, історик згадував: «Така була ся історія, широко розповсюджена по підручниках і популярних книжках, що й міні, малому хлопцеві, колись жалем і гнівом стискала серце»¹⁸⁰. Грушевський не лише заперечив участь Косинського в церковних справах, а й поставив під сумнів мотиви долучення до тієї боротьби Наливайка. Він припускав, що напад Наливайка на маєтності одного з ініціаторів церковної унії єпископа Кирила Терлецького спричинено було радше особистими мотивами, ніж ідеологічними. Історик також уважав, що Наливайкові загони брали участь у релігійному конфлікті лише принагідно, бо ніколи не переслідували якихось релігійних чи національних цілей¹⁸¹.

Грушевський готовий був трактувати козацькі виступи Косинського та Наливайка хіба що як прояви «стихійного вибуху сил». Він не згоджувався з Кулішем і Яворницьким, переконаними, буцімто ці заворушення мали на меті передусім покінчити з польським урядуванням в Україні. Грушевський не довіряв тогочасним польським уявленням і не знаходив потвердження цим ідеям у козацьких документах. Він уважав тодішні козацькі заколоти низкою окремих вибухів без чіткої програми¹⁸² і характеризував їх як «вибрики», «конфлікти», «війни» та «рухи», але ніколи як повстання. Це поняття він залишив для козацьких виступів XVII століття¹⁸³.

Грушевський не перший історик, який ставив під сумнів чи критикував мітичні елементи козацької історіографії XVIII століття, але він уперше робив це систематично та послідовно. «Демітологізація» дозволила йому створити тип козацької історії, який відповідав потребам українського культурного піднесення початку XX століття. Він показав, що стара історіографічна традиція, яка зображувала козацьких ватажків кінця XVI століття захисниками православної віри й українського народу, суперечить не лише історичній реальності, а й засадам національного нарративу. Не без іронії Грушевський писав: «...тепер ми знаємо вже зовсім добре, що “повстанне Косинського” було в початках своїх нічим, як зачіпкою козацького ватажка, може навіть і не Українця ані православного зроду, з тодішнім стовпом православія

і українства, Конст. Острозьким»¹⁸⁴. Стара козацька мітологія стала жертвою нової парадигми української національної історії. Ті елементи, які не сприяли новій ідеології національного «пробудження», було або повністю відкинуто, або перероблено згідно з новими стандартами національного мітотворення.

Козацтву Грушевський присвятив понад половину академічної «Історії». Дехто з критиків і рецензентів, зокрема Дмитро Багалій, згодом писали, що він перенаголошує роль козаків в українській історії і починаючи від XVII століття насправді підмінює історію України історією козацтва¹⁸⁵. Можна додати, що якби «Історія» Грушевського закінчувалася не половиною XVII століття, він приділив би козакам ще більше уваги.

Говорячи про захоплення Грушевського історією козацтва, важко оминати прямий вплив на нього козацьких літописів і традиції, започаткованої автором «Історії Русів», дев'ять десятих якої становила історія козаків. Батько чеської національної історіографії Франтішек Палацький, з яким часто порівнювали українського історика, вибудував великий наратив чеського минулого довкола гуситського руху¹⁸⁶. Грушевський здійснив те саме завдання в українській історії, зреконструювавши міт українського козацтва. Йому вдалося перетворити козаків із малоросів, як їх означувала більшість перших українських істориків, на українців, і представити їх не просто частиною українських народних мас, а втіленням української нації загалом.

Запропонована Грушевським парадигма українського минулого як історії піднесення, занепаду та відродження української нації збігалася з загальною схемою, яку застосовували національні «будителі» XIX століття до історії центрально- і східноєвропейських націй. Провідники європейських національних рухів вірили, що колись славетні нації в певний момент заснули, тож їх треба розбудити. Але на застосування Грушевським цієї парадигми до «короткого» (тобто до кінця XVIII століття) і «довгого» наративів української історії вплинув не лише панівний протягом XIX століття історичний дискурс, а й кількасотлітня українська історіографічна традиція. Зосередження історичного наративу на величних справах київських князів простежується ще в перших руських літописах. Тракткування польського врядування jako «темних» часів і фокусування на історії дніпровських козаків з її добре розви-

неною мітологією закорінено в традиціях, започаткованих козацькими літописцями.

Але саме у працях Грушевського ці риси раніших наративів набрали найвиразнішого звучання і нового значення. Спорядивши українську історію найдавнішими історичними коренями, які тільки можна уявити, він забезпечив їй півторатисячолітню тяглість й охопив своїм наративом усю українську етнічну територію, від Закарпаття й Галичини на заході до азовських степів і Кубані на сході. Наратив Грушевського не ігнорував історію держави, еліти та високої культури, але головним героєм був народ, історія якого забезпечувала наративу тяглість. Хоча значення поняття «народ» у Грушевського поступово змінювалося від «народних мас» до «нації», він завжди цінував маси надто високо, аби не робити таких діячів, як Костянтин Острозький і Богдан Хмельницький, самотніми та головними героями своєї оповіді.

Привласнення Грушевським важливих епізодів російського імперського наративу задля того, щоби сконструювати свій виклад української історії й утвердити її як царину досліджень, окрему від російської історії, неабияк сколихнуло наукові кола та громадську думку. Втім, Росія ніколи не фігурувала у дореволюційних працях історика як головний «інший» України. Ця роль належала полякам, котрі й далі правили за взірцевих лиходіїв в історії української нації.

Грушевський уважав, що його схема української та, ширше, східнослов'янської історії інтерпретує історичний процес набагато адекватніше, ніж традиційна схема «руської» історії. Цю думку згодом засвоїло ціле покоління українських істориків. Створений ним історичний наратив майже одразу став гранд-наративом української історії й розвитку нації. Грушевський не першим запропонував усеохопну схему української історії, але він уперше послідовно застосував окрему українську історичну схему у своїх численних працях, надав їй наукової достовірності й авторитету. Ця схема тісно пов'язана з його ім'ям та історіографічною спадщиною.

Як на праці Грушевського зреагувала читацька публіка? Чи завважили в них читачі появу українського національного наративу, а якщо так, то як його зрозуміли? Які моменти вони сприйняли, а які відкинули? Як уплинули праці Грушевського на їхнє розуміння української історії? Важко, якщо взагалі можливо, відповісти на питання про відрух і ставлення публіки до змін у наукових парадигмах. Головна проблема тут – брак джерел, які відбивають це ставлення. З Грушевським ситуація тро-

хи гірша. Він озвучував і розвивав свої погляди в численних популярних статтях, тому йому і його колегам, висловлюючи свої погляди, писали читачі-ненауковці. Такі листи збереглися в особистому архіві Грушевського і дають змогу дослідити сформульовані вище питання.

Судячи з уцілілих листів, скасування офіційної заборони на завезення перших томів «Історії України-Руси» збудило інтерес до праць Грушевського серед читачів-неісториків, які писали йому про бажання дістати примірники багатотомника¹⁸⁷. Але, як і слід було чекати, набагато глибше враження на широку публіку справив вихід «Ілюстрованої історії України». Перше видання було опубліковано 1911 року, а наступного року вийшло перероблене видання. З листів видно, що в Російській імперії «Ілюстрована історія» була особливо популярною поміж національно свідомої української інтелігенції та робітників. Українська мова цих листів вказує, що їхні автори вже брали участь в українському культурному, а іноді й політичному русі. Лист від учителя з Таращі О. Грунька в серпні 1912 року свідчить, що ті, хто читав «Ілюстровану історію», прагнули роздобути й академічну «Історію». Але поставала проблема грошей – українська інтелігенція в провінції не могла дозволити собі купити всі томи академічної «Історії»¹⁸⁸. З листів до Грушевського із Сибіру випливає, що політичним засланцям було задорого купити навіть примірник «Ілюстрованої історії»¹⁸⁹. Ті, хто не зміг придбати книжку, зверталися просто до автора. Політичний засланець Григорій Поревич писав Грушевському з Усть-Сисольська: «Труд же Ваш остільки популярний і змістовний, що здобути його являється моїм сердечним бажанням». І додавав, що «велике бажання усвідомити наше історичне життя» спонукало його написати автору і попросити примірник книжки¹⁹⁰.

Ці очікування підживлювали відгуки тих, хто прочитав «Ілюстровану історію». Вже згаданий Грунько з Таращі зв'язався Грушевському: «Сього року я з великим трудом добув собі Вашу “Ілюстровану історію України”, котру прочитав з жаром, гаряче, навіть не передихаючи. Там я узнав про Україну де що таке, чого не давали казені російські учебники»¹⁹¹. Захват від побаченої «правди» про Україну, яку приховувала офіційна російська історіографія, особливо виразний у листі українського робітника із Сибіру Ф. Яроновецького, котрий листувався з Левом Юркевичем, українським політичним діячем зі Львова, знайомим Грушевського. Дякуючи Юркевичу за надіслані українські книжки, зокрема за «Ілюстровану історію», Яроновецький писав: «Ще раз дякую Вам за книжки, вони для мене дуже дорогоцінні, бо я таких книжок

в своїм життю ще не читав, і до цього часу я думав, що наша Україна в життю своїм не мала ніякого значення, перед другими державами, а я тепер прочитавши ці книжки, то я узнав, що Україна була далеко не тею – як її руські патріоти мають!»¹⁹².

Лист Яроновецького особливо важить не лише тому, що писаний не Грушевському, а отже, відбиває ширу реакцію на книжку, а й тому, що прямо передає, що саме вразило читача в книжці і як він її розуміє. «Правда» про Україну, що її Яроновецький дізнався з «Ілюстрованої історії», передусім сприяла подоланню комплексу української меншовартости, бо забезпечувала Україну славетним минулим, наголошуючи на історії державности, військових перемогах і культурних досягненнях. За словами Яроновецького, прочитавши надіслані Юркевичем книжки (судячи з контексту, йшлося саме про працю Грушевського), він дізнався, що Україна «була перша по культурі від Росії і що вона була такою ж державою, як і другі, і так же славилась вона своїм військом, як і другі держави, і в додаток вона має свій старинний язик і напись». Не пройшла повз увагу Яроновецького й теорія піднесення та занепаду української нації. Згадуючи, як Грушевський розповідає про занепад козацької держави, він писав: «і тепер я знаю як вона [Україна] упала і розбилась на шматки»¹⁹³.

Дві події в українській історії привернули особливу увагу Яроновецького: «помилка» Хмельницького, тобто Переяславська угода 1654 року, і гадані відвідини Петром I гетьмана Павла Полуботка, якого цар ув'язнив за оборону українських вольностей у Петропавлівській фортеці. Яроновецький був явно в захваті від легенди про відвідини Петра і вірив, що всевладний цар справді прийшов просити прощення у своєї жертви. На його думку, ця сцена символізувала визнання лиха, заподіяного Україні російськими самодержцями. З листа Яроновецького Україна постає країною з власною величною історією, яка є результатом спільних зусиль радше народу, аніж окремих діячів. Хоча Полуботка можна поза сумнівом уважати одним із «героїв» українського наративу, Яроновецький не говорить про нього, а Хмельницького згадує лише у зв'язку з переяславською «помилкою». Важко сказати, скільки читачів були так само уважні й готові прийняти погляди Грушевського, але сам факт їхнього існування свідчить, що створений ним історичний наратив відіграв свою роль у формуванні української історичної ідентичности на початку ХХ століття.

Звіти таємної поліції за той період виказують, що наратив Грушевського великою мірою долучився також до паралельного процесу політизації української ідентичності. У листопаді 1913 року агент поліції на прізвисько Гоголь (очевидно, це увиразнювало малоросійський характер його поглядів і лояльностей) повідомляв начальству про засідання нелегальної української студентської групи в Харкові: *«Были прочитаны... отрывки “Истории Украины” (по Грушевскому), причем в лекции Бажанова было подчеркнуто, что ...все события до Владимира и после Владимира вокруг Киева и на Волыни – это события не из русской истории, а из украинской»*¹⁹⁴. Студенти, присутні на тій зустрічі, були «технологами», отже, інтерес до нової парадигми української історії поширився поза істориками та фахівцями-гуманітарями й охопив ширші кола молодшої української інтелігенції. Головна теза, виснувана Бажановим із праць Грушевського, «Гоголю» і його начальникам явно здавалася політично небезпечною. І справді, хотів того Грушевський чи ні, але його праці підважували не лише імперський історичний наратив, а й підвалини держави, яку той наратив мав легітимізувати.

Частина друга

Нація і клас

Революція 1917 року стала поворотним моментом у деконструкції історичного ганд-нарративу імперської Росії. Вона по-новому визначила стосунки між усеросійським, великоруським і українським проєктами, а також між панівними ідеологічними дискурсами з одного боку та історичними парадигмами – з другого. Однією з головних жертв цієї трансформації став «усеросійський» проєкт, адже нові господарі колишньої Російської імперії, більшовики, не лише в теорії, а й на практиці погодилися з поділом імперської російської народності на три окремі національності: російську, українську та білоруську.

Російський імперський дискурс, зіпертий на парадигмі єдиної російської народності, відійшов у минуле разом з імперією, а на його місці постали національно орієнтований антиколоніальний дискурс, який наголошував права раніше гноблених національностей супроти раніше панівних, і класово зорієнтований дискурс, якому йшлося про соціальні інтереси та соціальну боротьбу. Концепції класу та нації впливали на формування, артикулювання і реалізацію більшовицької національної політики в усі поворотні моменти советської історії. Врешті, зверхність класу над нацією в офіційній ієрархії дискурсів дала змогу більшовикам сформулювати новий проєкт збереження імперії – Советський Союз, важливим завданням якого було тримати неросійські нації СРСР під контролем Москви.

Урешті, саме великоруський проєкт здобув найбільше зиску від зусиль більшовиків зберегти імперію. Довкола цієї стрижневої нації вони намагалися згуртувати мобілізувати неросійських підданців колишньої імперії. У 1930-х роках росіяни повернулися в центр національно

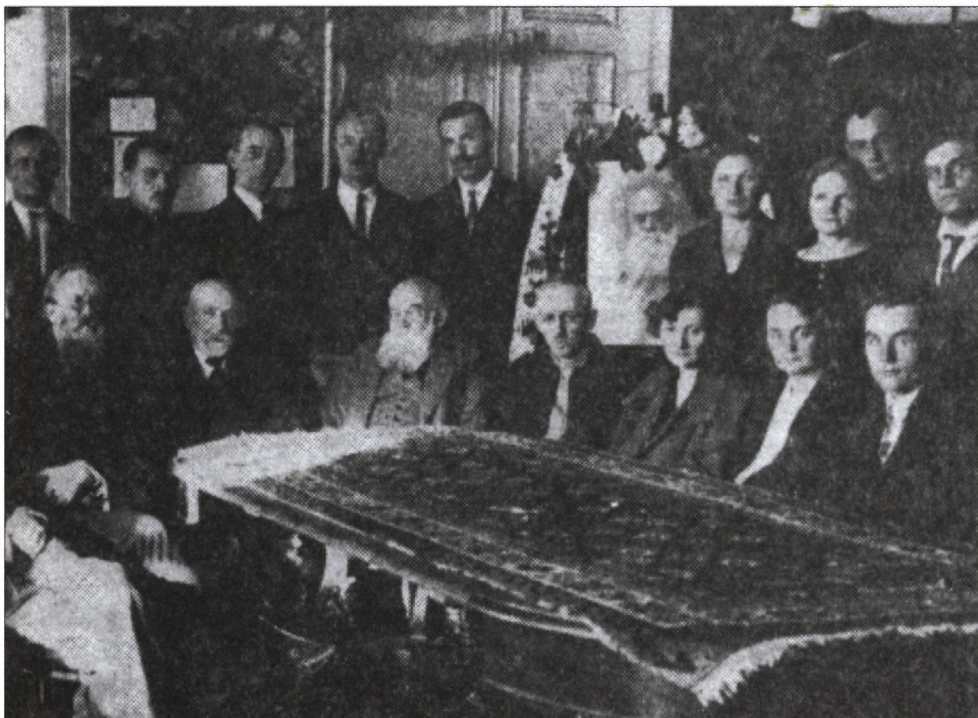
зорієнтованого політичного дискурсу, але тепер вони дуже відрізнялися від росіян недавнього імперського часу. Новими росіянами стали колишні великороси. Українці та білоруси вже не належали до панівної російської народності, і в цьому сенсі дореволюційна імперська Росія припинила існування. У свідомості народів колишньої імперії, а відтак і цілого світу, замість неї повільно, але тривко утвердилися поняття нової багатонаціональної держави і нової російської ідентичності.

Шлях до окресленого повище «вирішення» національного питання в СРСР, а також балансу між класовим і національним дискурсами, покликаними легітимізувати це вирішення, не був ані легким, ані простим. Потреба деконструювати старі імперські та розвинути нові постімперські структури й ідентичності звело разом більшовицьку владу і лідерів українського національного руху й уможливило повернення Михайла Грушевського в Україну 1924 року. Життя та діяльність Грушевського від 1924 року до смерті у 1934-му дає унікальну нагоду дослідити взаємозв'язок між конкурентними національними проектами, панівними дискурсами й історичними наративами в Советській Україні та СРСР у перші пореволюційні десятиліття. Його життєвий досвід показує, як і за яких обставин стала можливою співпраця між більшовицьким режимом і діячами українського національного руху, як вона вплинула на їхні політичні позиції і як цей важкий компроміс позначився на історичних наративах, що їх творили обидві сторони. Уважне читання тогочасних праць Грушевського оприявнює міру впливу національних інтерпретацій східнослов'янської історії на панівний наратив, створений советською історіографією у 1920-х – на початку 1930-х років, і навпаки. Зрештою, це допомагає зрозуміти формування советських національностей і національних лояльностей, а також роль комуністичного досвіду у творенні окремих російської та української національних ідентичностей.

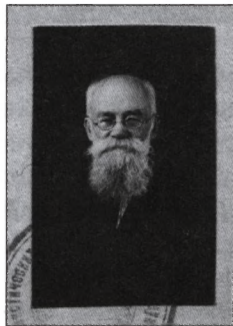
Розділ 4

Червона Україна

У березні 1924 року Михайло Грушевський з родиною вертався до Києва після багатолітньої еміграції в Центральній Європі¹. Сім років минуло, відколи в березні 1917-го він приїхав у Київ із російського заслання. Різниця між цими двома поверненнями була разючою. 1917-го Грушевський вертався очолити українську революцію, а 1924-го він приїхав як символ поразки української справи у вирі тієї революції. Від самого початку його повернення в Україну було предметом політичних дебатів. Його колишні колеги з Української партії соціалістів-революціонерів, як-от Микита Шаповал, вважали цей учинок зрадою, що перетворювала Грушевського на «політичного трупа, повз котрого йдучи, українці повинні затуляти носа»².

Київські студенти, навпаки, добачали у поверненні Грушевського спробу української політичної еміграції перенести центр антибільшовицького опору в Україну, а більшовицький режим, зі свого боку, тлумачив його як великий пропагандистський успіх. Влада вважала історика одним зі «сменовеховцев», інтелігентів-утікачів, які спершу виступали проти революції³.

Як Грушевський, один із проводників української революції, погодився повернутися у країну, де офіційна влада таврувала його jako зрадника революції? Як сталося, що він – очільник незалежної української держави, котрий у січні 1918 року оголосив, що більшовицька війна проти України означає кінець української орієнтації на Росію, – визнав легітимність партії, яку вважав лише місцевим осередком російських більшовиків? Щоб відповісти на ці питання, важливо зрозуміти стосунки між комуністичним і національним проєктами в СРСР і нелегкий процес «перемовин» між ними. Неможливо зробити це, не зачепивши ще кіль-

кох питань: коли і за яких обставин уможливилася співпраця; чи було досягнуто компромісу, а якщо так, то на яких умовах; хто, врешті-решт, отримав з цього компромісу зиск.

На поклик Києва

Питання, чому Грушевський повернувся в Україну, вперше порушив 1966 року Федір Павлович Шевченко, намагаючись «реабілітувати» в УССР історика та його праці. Відповідаючи на своє питання, він охарактеризував погляди Грушевського як ліві і заявив, що той визнав досягнення більшовиків у соціалістичній революції. Метою Грушевського, доводив він далі, було не підбурювати до повстання проти советської влади, а й далі служити своєму народові⁴. Зважаючи на обмеження, які советський режим накинув історичній науці, Шевченко дав загалом правильну відповідь на порушене питання. На момент приїзду в Україну Грушевський справді визнав чільну роль більшовицької партії в соціалістичній революції і готовий був співпрацювати з владою у справі соціалістичного будівництва в Україні. Втім, без пояснень залишилася до цього часу зміна його поглядів між початком 1918 року і весною 1924-го.

Немає сумнівів, що ця еволюція почалася з державним переворотом, який у квітні 1918 року влаштувало німецьке командування і внаслідок якого було скинуто Центральну Раду та встановлено режим гетьмана Павла Скоропадського. Вплив квітневих подій 1918 року на Грушевського годі перебільшити. В особистому плані переворот з нього, очільника держави зробив утікача. В політичному плані він зруйнував спільний фронт українських організацій, який вдалося сформувати Грушевському, і розвів українських діячів по різних соціально-політичних барикадах. Багато його дореволюційних друзів з Товариства українських поступовців, від яких він відмежувався 1917-го, підтримали новий режим, зіпертий не лише на німецькій армії, а й на українських землевласниках. Давні приятелі, як-от Дмитро Дорошенко й Олександр Лотоцький, навіть здобули міністерські портфелі в гетьманському уряді, але Грушевський відмовився співпрацювати з новою владою. Він і далі вважав українську революцію процесом, який принесе українському народові не лише національне, а й соціальне визволення. На якийсь час Грушевський відійшов від політики і навіть ховався, уникаючи можливого арешту. З одного боку, він не хотів мати нічого спільного з консервативними си-

лами, які виступали проти перерозподілу землі, а отже, проти революції взагалі. На його думку, вони прибрали до рук український державотворчий проєкт, використовували досягнення української незалежності, аби зупинити революцію, і відмовляли українському селянству в омріяному соціальному звільненні. З другого боку, він не приєднався і до українських есерів та соціал-демократів, які готували збройне повстання проти Скоропадського в останні місяці 1918 року. На політичну сцену він знову вийшов тільки після повстання⁵.

Досвід Грушевського за гетьманського режиму зблизив його з більшовиками більше, ніж він міг собі уявити. На Всеукраїнському трудовому конгресі, скликаному в січні 1919 року щоби замінити Центральну Раду та й злегітимізувати новий уряд – Директорію, Грушевський очолив невелику групу делегатів, які обстоювали створення системи рад в Україні. Вони стверджували, що система рад – це не винахід більшовиків, просто в ході революції ті запозичили її в меншовиків. Хоча Грушевський не пішов так далеко, щоби приєднатися до лівого крила УПСР, яке виступало за союз із більшовиками, він доводив, що українські есери мусять підтримати советську систему як тимчасовий засіб. Незабаром ця позиція коштуватиме йому політичної кар'єри. Навесні 1919 року, коли лідери Директорії обвинуватили його у змові з метою лівого державного перевороту, Грушевський поїхав до Західної Європи як голова іноземної делегації УПСР на Другому інтернаціоналі. На еміграції у Відні він і його колеги-делегати пройшли кілька етапів у формуванні свого ставлення до більшовицького режиму та повільно, але твердо наближалися до визнання більшовицької влади в Україні⁶.

У лютому 1920 року конференція УПСР у Празі стала на позиції, дуже близькі до позицій Грушевського й іноземної делегації, і схвалила резолюцію про створення українського коаліційного уряду з більшовиків й есерів⁷. Тоді ж таки Центральний комітет УПСР засудив збройну боротьбу проти більшовицького режиму і дозволив членам партії обіймати посади в органах советської влади в Україні⁸. У квітні того самого року друга конференція закордонних есерів постановила визнати советський уряд в Україні за умови, що він справді «стоятиме в обороні соціальних, національних і державних інтересів трудового люду України й організує її як самостійну суверенну соціалістичну советську республіку в етнографічних межах». Терміни «самостійна» і «суверенна» в тому контексті не конче означали «незалежна» і стосувалися радше майбутнього, ніж сьогодення. Отже, більшовицький режим відповідав

вимогам «советського» уряду, який есери готові були визнати, відкинувши власну попередню ідею коаліції. Водночас конференція засудила українські уряди Симона Петлюри, Ісаака Мазепи і Євгена Петрушевича за нехтування національних, соціальних і державних інтересів українського народу, зв'язок із міжнародним капіталом, польською та румунською буржуазією⁹. У травні 1920 року третя конференція УПСР і закордонна делегація ухвалили спільну заяву, засудивши Петлюру за участь у військовій кампанії проти советського режиму разом із польськими силами Юзефа Пілсудського¹⁰. У липні 1920 року Грушевський написав секретареві ЦК КП(б)У Станіславу Косіору, звернувшись до нього «товариш», і висловив свою та колеґ підтримку соціалістичних перетворень в Україні та більшовицьких спроб здобути контроль над Західною Україною¹¹.

Пошуки Грушевським та його прибічниками спільного ґрунту з більшовиками пояснює той простий факт, що на 1920 рік більшовики оволоділи Україною, а УПСР була майже знищена. З лівого крила партії утворилася окрема партія боротьбистів, яка злилася з більшовиками, що сприяло їхній перемозі в Україні. Якщо Грушевський і його колеґи хотіли повернутися і вести далі свою політичну діяльність, їм потрібна була ухвала більшовиків. Інший чинник, який безперечно вплинув на ставлення Грушевського до більшовицького режиму, – зміна національної політики більшовиків. У 1920-х роках, навчившись на власних помилках, більшовики припинили утискувати українське культурне життя і навіть заохочували українізацію місцевого партійного й урядового апарату¹². Їхній конфлікт із відновленою польською державою за контроль над Україною теж сприяв орієнтації Грушевського та його групи на Москву. Грушевський і далі вважав поляків головною загрозою Україні й рішуче виступав проти нового поділу українських земель між Російською Федерацією і Другою Річчю Посполитою. З політичного погляду, Грушевський мав набагато більше спільного з більшовиками, ніж з поляками чи українським урядом Симона Петлюри. Соціалістів-революціонерів і більшовиків об'єднувала не лише ідея советської форми врядування, а й віра в соціалістичну революцію.

Не дивно, що в тогочасних текстах і заявах Грушевського націоналістичний дискурс початку 1918 року поступився місцем класовому, соціалістичному – це допомогло йому та його колеґам виправдати зміну свого ставлення до більшовиків. Якщо 1918 року Грушевський сприймав більшовиків як представників старого великоруського цен-

тралізму та шовінізму і закидав їм, що вони були інструментом у руках російської буржуазії, то тепер він уважав їх лідерами соціалістичної революції. У червні 1920 року він так пояснював зміну своїх настанов: «Справді, за ці три роки російські більшовики з непевних авантюристів, опанованих своїми гріхами московського шовінізму і імперіялізму, якими могли здаватися в початках, вирости в провідників світового соціалістичного руху, на яких з вірою і любов'ю дивиться весь трудящий світ, всі покриті дивом і обділені сучасним капіталістичним режимом. Якби не були помилки більшовицьких провідників в українській політиці, якби не вилазила боком українцям діяльність їх агентів на Україні, належить всяко оминати конфлікту з большевизмом, шануючи загальнолюдську вагу соціалістичної революції, котру веде він»¹³. Грушевський засуджував будь-яку боротьбу з большевизмом у час, коли той змагається з наступом «світового капіталізму та його наймитів»¹⁴. Щоразу, коли Україні загрожували реакційні сили, народні маси дивилися на більшовиків як на безкомпромісних борців з буржуазією, – наголошував він і вітав більшовицькі спроби підтримати українські культурні прагнення, однак дуже критично оцінював нетерпимість більшовиків до інших соціалістичних партій та дедалі більший централізм Москви в політиці й економіці¹⁵.

Грушевський твердо вірив у майбутнє УПСР і виступав проти її розпуску. Ця перспектива стала реальністю, коли дехто з членів партії перейшов до табору Петлюри, а ліві боротьбисти злилися з більшовиками. Згідно з Грушевським, революційна місія есерів – досягнути того, що досі нікому не вдавалося: повернути селянство на бік соціалістичної справи і перетворити Україну з перешкоди на шляху світової революції на її плацдарм. Про це йдеться у його статті «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання», написаній у червні-липні 1920 року і вміщеній у першому числі журналу «Борітеся – поборете!», який видавала закордонна делегація партії¹⁶. Тут Грушевський розвинув окремі ідеї, висловлені в раніших статтях. Новим було обговорення ролі традиції в партійній діяльності. Грушевський виводив ідеологічне коріння есерівської доктрини від Кирило-Методіївського братства, заснованого київськими українофілами у 1840-х роках. Він коментував погляди Тараса Шевченка і Михайла Драгоманова, розглядав елементи соціального радикалізму у працях Миколи Костомарова, Володимира Антоновича й Олександра Лазаревського. В ґрунті речі, він оголосив, що його партія

успадкувала більшу частину загальноукраїнської культурної та політичної традиції, а надто розвинутий культ Тараса Шевченка.

Стаття мала додаток «Шевченко як провідник соціальної революції», у якому Грушевський представив батька української нації пророком соціалістичної ідеології¹⁷. За його словами, саме молоді есери 1917 року підхопили Шевченків смолоскип, натомість старша генерація українських діячів, зокрема колишні приятелі та колеги Грушевського з Товариства українських поступовців (згодом – Партія соціалістів-федералістів), пішли шляхом Пантелеймона Куліша, якого було змальовано Шевченковим антиподом, котрий зрадив інтереси українських мас. Із погляду Грушевського, старше покоління української інтелігенції, за умови задоволення українських культурних потреб, віддало владу буржуазії, аби придушити революцію в Україні¹⁸. Вочевидь, він мав на увазі, що соціалісти-федералісти підтримали режим гетьмана Скоропадського. Загалом кажучи, реінтерпретуючи традицію українського національного руху, Грушевський відкривав шлях для майбутнього залучення більшовиками окремих елементів українського національного нарративу.

Центральний момент для Грушевського в обговоренні української політичної та соціальної традиції – питання стосунків між державою і масами, а також право мас повстати проти уряду, якщо той не виражає і не боронить їхніх інтересів. Ці питання набирали для нього і його послідовників в УПСР особливої ваги, бо вони й самі не раз, знехтувавши національну солідарність, виступали проти українських урядів заради соціалістичної революції. Так було з антигетьманським повстанням наприкінці 1918 року, спробою заколоту проти Директорії 1919-го, засудженням уряду Петлюри 1920-го. Грушевський явно прагнув легітимізувати ці дії не лише із соціального погляду, а й у контексті національного дискурсу. Найпростіше було відповідно зреінтерпретувати українську політичну традицію. Задля максимальної переконливості, він пригадав епізод зі своєї академічної кар'єри – публікацію 1892 року в першому томі «Записок НТШ» статті «Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці» про часи монгольської навали¹⁹. У ній конфлікт між галицько-волинським князем Данилом і місцевими громадами, які визнали зверхність монгольських ханів й опиралися спробам Данила повернути їх під свою руку, Грушевський інтерпретував як конфлікт між князем і громадами. Сам він, представляючи традиції української народницької історіографії, обставив за громади. Як уже сказано в другому розді-

лі, цю статтю розкритикував Драгоманов, але з ентузіазмом підтримав Антонович, котрий, за словами Грушевського, «був перейнятий принципіальними симпатіями до всякої опозиції й активної боротьби з засиллям держави»²⁰. 1892 року Грушевський очевидно поділяв погляди свого професора. 1920 року він пішов набагато далі, провівши чітку паралель між князем Данилом, якого в дореволюційних працях зображував національним героєм, і українськими «буржуазними» урядами, з одного боку, та непідлеглими князю громадами й народними масами, з другого. Він навіть назвав представників громад «збольшевиченими» українцями тієї доби»²¹.

Грушевський згадав про обставини публікації статті 1892 року, щоби продемонструвати традиційну міць тих тенденцій в українському русі, які «висували перед інтересами національними інтереси соціальні і доходили до боротьби з своєю державою в оборону нарушених нею інтересів громадських»²². Пишучи про українських народників кінця ХІХ століття, він завважував, «з якою антипатією трактовано в сих кругах зусилля української буржуазії коло збудування класової національної держави, всупереч соціалістичним мріям мас»²³. Якщо між революціями 1905 і 1917 року Грушевський обрав національну платформу й дуже суворо оцінював Антоновича та його коло, то тепер він вітав народництво свого вчителя і знаходив у його антидержавницьких поглядах багато співзвучного власним думкам. Та щоб довести це, він явно перебирав міру. Хоча Антонович справді критично ставився до держави та її атрибутів, сприймати його позитивну реакцію на статтю Грушевського як свідчення того, що він чи його послідовники «доходили до боротьби з своєю державою в оборону нарушених нею інтересів громадських», було неприхованим перебільшенням. Так само викликало сумніви нове тлумачення Грушевським позицій українофільського журналу «Киевская старина», який на чолі з Олександром Лазаревським нібито «займався складанням акту обжалування на сю буржуазію [козацьку старшину. – С. П.] за її прегрішення перед трудовим народом». Твердження це виглядало в найліпшому разі спрощенням.

За іронією, так само «спрощено» відповіли Грушевському опоненти з табору Скоропадського. Дмитро Дорошенко і Вячеслав Липинський скористалися його політично вмотивованим аргументом про право мас на повстання, аби довести, що Грушевський – переконаний антидержавник, який применшує роль держави в українській історії²⁴. У 1917-му і на початку 1918 року колишніх прихильників Грушевського шокувало

те, що тепер він розглядав українську незалежність як результат випадкового збігу обставин і повернувся до своїх старих федералістських ідеалів. Він ледь не заперечував незалежність як таку, стверджуючи, що це гасло підхопили найгірші елементи українського суспільства – бандити, організатори єврейських погромів, усілякі отамани – і перетворили його на інструмент у боротьбі не лише проти Советської Росії, а й проти соціалізму взагалі. Грушевський уважав, що Україна має порозумітися з Советською Росією.

Відкидаючи військове протистояння з більшовиками, він стверджував, що поточні реалії і загроза повернення російського імперіялізму змушують українські політичні партії шукати згоди з більшовиками, навіть ціною певних поступок. За Грушевським, вирішення російсько-української проблеми полягає в економічному і військовому союзі двох держав, а питання федерації чи конфедерації залишається на майбутнє. Він сподівався, що Росія й Україна ввійдуть до європейської/світової федерації соціалістичних республік як рівні. «Не думаю, – писав Грушевський, – щоб російські комуністи схотіли настоювати, щоб і в цій світовій федерації Україна грала ролю якогось додатка російського... Але якби такий план виникнув, то се було б ні чим іншим, як пережитком старого російського імперіялізму, не мотивованим ніякими інтересами соціалістичної революції, а навпаки – їм суперечним, контрреволюційним, бо такі тенденції мусили з новою силою викликати національну реакцію в Україні»²⁵.

Грушевський здебільшого критично оцінював тогочасну політику більшовиків в Україні. Свої застереження він висловлював і в статтях, зокрема у нарисі про завдання УПСР, і в листі до секретаря ЦК КП(б)У Станіслава Косіора в липні 1920 року, у якому намагався знайти точки дотику з більшовиками, покликаючись на спільну мету світової революції. Вказуючи Косіору, що Україна з її численним селянським класом стала радше перешкодою, аніж плацдармом світової революції, Грушевський пропонував допомогу УПСР у справі залучення селянства до соціалістичного будівництва. Він оголосив, що його партія припинила боротися проти Советської Росії і відмовляється співпрацювати з націоналістичними силами, які прагнуть далі вести цю боротьбу за допомоги європейської буржуазії. Основа пропонованої угоди між більшовиками й УПСР, доводив Грушевський, – підтримка його партією платформи Третього (Комуністичного) інтернаціоналу і підтримка більшовиками принципу національного самовизначення. Як і раніше, перешкоду для

розвитку соціалістичної революції в Україні він добачав у централістській політиці більшовицького керівництва в Москві. Грушевський знову повернувся до ідеї федерації советських республік, але відкидав будь-яку потребу для України об'єднатися з Росією тісніше, ніж із будь-якою іншою республікою. Федерацію Росії й України, проголошену більшовиками в лютому 1920 року, він уважав великою політичною помилкою. Позаяк влада більшовиків обмежувалася містами, а в українському селі советська система майже не утвердилася, Грушевський пропонував Косіору співпрацю між більшовиками і просоветськими українськими партіями. Він писав: «КП(б) повинна намагатися передати владу в Українській СРР українським радянським партіям і то як можна швидше»²⁶.

Чи розумів Грушевський, що він пропонує Косіорові? Чи справді вірив, що більшовики поділяться владою з партіями, які вони щойно перемогли у війні? Чи це була тільки переговорна стратегія для досягнення скромнішої мети – легалізації УПСР в Україні? Це виглядає на реалістичнішу мету. 1920 року було злегалізовано Центральний комітет УПСР в Україні. Більшовики дозволили повернутися колишньому голові уряду Центральної Ради і голові Директорії, соціал-демократу Володимирові Винниченку. Йому запропонували посаду заступника голови більшовицького уряду в Україні, але не ввели до Політбюро і ЦК – справжніх органів влади за комуністичного режиму. Здавалося, політика співпраці з більшовиками давала перші плоди і Грушевський, справді, міг чимало чекати від неї в майбутньому.

Усі сподівання поховали події літа-осені 1920 року, коли в Україну вступило військо Пілсудського-Петлюри і багато членів УПСР, котрі нещодавно співпрацювали з більшовиками, перейшли на той бік. Більшовики, які ніколи цілком не довіряли есерам, заарештували членів есерівського ЦК. Розчарований советським режимом Винниченко повернувся в Європу і закликав мати справу з більшовиками.

Більшовики, своєю чергою, посилали Грушевському та його групі суперечливі сигнали. Ситуацію ускладнив суд над арештованими членами есерівського ЦК у травні 1921 року. Процес, на якому лідерів партії «викрили» як ворогів трудящих мас, серйозно вдарив по есерах, котрі хотіли поновити свою політичну діяльність в Україні. Грушевський та його група ухвалили заяву, у якій назвали судовий процес помилкою, що зашкодила справі соціалістичної революції. Заява обвинувачувала більшовицький уряд у запровадження в Україні однопартійної диктатури²⁷. У квітні 1921 року в статті до п'ятдесятої річниці Паризької комуні

Грушевський знову писав про нетерпимість більшовицького режиму до інших політичних партій. На його переконання, більшовицька «сектантська виключність і нетолерантність до соціалістичних не-комуністичних партій ослаблює успіхи комунізму більше ніж ідейна неоднорідність Паризької Комуни»²⁸. Та, попри різкі заяви, він очевидно не втрачав надії знайти спільний ґрунт з більшовиками. Він та віденська група есерів не полишали спроб нав'язати діалог з більшовицькою владою в Україні²⁹. Не дивно, що нова настанова Грушевського призвела до розколу в закордонних організаціях есерів. Частина партійців на чолі з Микитою Шаповалом приєдналася до Винниченка і виступила проти співпраці з більшовиками. Шаповалу, який жив у Празі, вдалося створити альтернативний партійний центр і здобути підтримку есерівських організацій у Польщі й Галичині в обхід іноземної делегації у Відні. Розкол оприявився на четвертій партійній конференції, яка відбулася у Празі в січні 1921 року, і посилювався навесні-влітку того року³⁰.

Грушевський та його група, які навіть після судового процесу над членами ЦК виступали за дальші переговори з більшовиками, опинилися у дуже вразливій ситуації. Вони мусили або показати, що домовляння з більшовиками дадуть наслідки, або приєднатися до більшості УПСР. Із огляду на конфлікт, це навряд чи було можливим, адже стосунки між двома еміграційними групами вкрай загострилися. Не дивно, що Грушевський вирішив вести перемовини далі. У травні 1921 року його близький співробітник і секретар іноземної делегації Олександр Жуковський надіслав у Харків, столицю Советської України, клопотання про легалізацію УПСР в Україні. У червні інший член іноземної делегації, Микола Чечель, поїхав до Москви на конгрес Третього (Комуністичного) інтернаціоналу, де зустрівся з делегацією українських комуністів. У липні він бачився в Москві з Олександром Шумським, колишнім есером і боротьбистом, який тепер очолював українську делегацію на советсько-польських мирних переговах у Ризі³¹. У Харкові Чечель мав зустрічі з головою советського уряду Християном Раковським і впливовим членом ЦК Дмитром Мануїльським. Він бачився також з ув'язненими членами ЦК УПСР, які після його наполягань схвалили перемовини іноземної делегації з більшовиками³².

Як на всі ці спроби примирення реагували більшовики? З протоколів засідань українського Політбюро випливає, що в січні-червні 1921 року найвищий орган КП(б)У обговорював питання Грушевського та його колег щонайменше чотири рази. Врешті-решт Політбюро відмовилося

легалізувати УПСР, але дозволило окремим членам партії повернутися в Україну за умови, що вони вийдуть з партії і засудять її діяльність³³. Про рішення Політбюра Микола Чечель дізнався від Олександра Шумського на зустрічі в Москві у липні 1921 року. За словами Шумського, рішення ухвалили ще в травні у відповідь на лист Олександра Жуковського³⁴.

Рішення Політбюра стало перемогою тих більшовицьких керівників, хто виступав за співпрацю з групою Грушевського. Самого Грушевського, який сподівався на легалізацію своєї партії в Україні, це рішення безперечно розчарувало. Всі його аргументи на користь легалізації, ретельно вибудовані в контексті революційного дискурсу, більшовики попросту відкинули. Їхню позицію найвідвертіше висловив Шумський на зустрічі з Чечелем у Москві. За його словами, більшовицьке керівництво вірить, що група Грушевського щиро хоче сприяти советській справі в Україні, але вважає, що легалізація УПСР матиме радше негативні наслідки. На пропозицію Грушевського силами есерів повернути українське селянство на бік соціалізму Шумський відповів, що таке розширення соціальної бази диктатури пролетаріату не в інтересах більшовиків, бо воно підважує комуністичний режим і посилює вплив дрібної буржуазії. Більшовики ставлять знак рівності між диктатурою пролетаріату і диктатурою своєї партії, казав Шумський, і не схильні ділити владу з іншими партіями. Легалізація УПСР неминуче створить центр тяжіння для опозиції, передусім дрібної буржуазії, яку Шумський назвав головним ворогом комуністичної партії³⁵. Спільний ґрунт, на якому Грушевський хотів розпочати діалог і стосунки з більшовиками, – справу світової соціалістичної революції – майбутні партнери не вважали достатньою причиною для легалізації некомуністичної партії.

Більшовицькі керманічі погодилися, щоби Грушевський повернувся в Україну не як політичний діяч, а як приватна особа, яка може посприяти визнанню й узаконенню режиму. Грушевський відмовився. У відкритому листі 15 листопада 1921 року до голови советського українського уряду Християна Раковського він висловив розчарування рішенням комуністичного режиму не легалізувати УПСР і наголосив, що, відмовляючись співпрацювати з некомуністичними партіями, більшовики шкодять справі соціалістичної революції в Україні. Серед загроз режимові він назвав дедалі більшу бюрократизацію та проникнення в держпарат людей із українофобськими упередженнями, часто ворожих со-

ціялістичним ідеалам. Грушевський заявив, що ці елементи відчужують українське населення від влади, і знову запропонував допомогу своїй партії у справі зближення села й більшовицького уряду та запобігання селянським повстанням. Справжню причину відмови легалізувати його партію в Україні він убачав у тому, що це суперечитиме чинній системі врядування, і закликав Раковського змінити систему. «Як соціаліст до соціаліста, в ім'я спільних інтересів соціалістичної революції, – писав Грушевський, – ...я рішаюсь обернути сей мій відклик... до вашої партії, до тих від кого залежить напрям вашої політики: ...треба спільними силами всіх, зрікшись партійної виключности, скріпити советську будову і наповнити її живим змістом і живими силами, котрі б забезпечили її від небезпеки катаклізмів і потрясень з боку темних сил внутрішніх і зовнішніх»³⁶.

Попри критику більшовицької політики в Україні, лист Грушевського не вплинув на думку уряду про бажанність повернення його як приватної особи. У січні 1922 року Політбюро знову доручило Раковському розглянути це питання³⁷. У квітні того ж таки року Грушевського запросили на науковий конгрес до Харкова. Він не поїхав, але відрядив своїх близьких співробітників Чечеля, Жуковського й Володимира Залізняка як представників Українського соціологічного інституту – наукової установи, яку він 1919 року заснував у Празі, а згодом переніс до Відня³⁸. Наразі Грушевський не готовий був їхати в Україну без поступок із боку більшовиків, зрештою, саме це становило суть його критики Винниченкового повернення в Україну 1920 року³⁹. Але водночас Грушевський таки думає про переїзд до України і навіть починає збиратися. У квітні 1922 року в листі до Кирила Студинського він просив колишнього колегу по Львівському університету подбати про видання і продаж його книжок у Львові, «особливо якщо я вернусь до Києва, звідки я не зможу слідити ні за продажем, ні за цінами, ні за друком»⁴⁰.

У вересні 1922 року Грушевський писав Студинському, що серйозно обмірковує повернення в Україну, якщо не назавжди, то принаймні на коротко, аби з'ясувати обставини, бо розуміє, що час іще не наспів. Його зупиняли, зокрема, загальна апатія в суспільстві й дезорієнтація в урядових колах через неврожай і голод. Ні уряд, ні суспільство не можуть зорганізувати достатньо ресурсів для культурницької роботи, доводив Грушевський, відкладаючи переїзд⁴¹. Але й у Відні умови для праці були далекими від ідеальних. Грушевський з родиною жили з продажів його книжок, які він активно перевидавав, але продажі падали, і

в жовтні 1922 року історик зізнавався в листі до Студинського: «просто страшно стає, що буде, як не можна буде на другу осінь вернутись»⁴². Наступного місяця Грушевський формально залишив посаду в іноземній делегації УПСР. Шлях в Україну було відкрито.

Не лише Грушевський мав намір повертатися в Україну, його молодші колеги з віденської групи соціалістів-революціонерів теж схилилися до цього. Після невеликої дискусії ухвалили, що вони повернуться не як група, а кожен окремо⁴³. Навесні 1923 року Микола Чечель уже був у Харкові, і саме через нього Раковський передав ще одне офіційне запрошення Грушевському повернутися в Україну. Умови були ті самі, що й 1921 року: він мав присвятити себе винятково науковій роботі у Всеукраїнській академії наук⁴⁴. У травні 1923 року Грушевський отримав приватного листа з Києва з пропозицією виставити кандидатуру на виборах ВУАН. Спершу він вагався, але в серпні 1923 року, маючи вже офіційний запит академії, погодився. Він не хотів бути державним службовцем, але ВУАН хоча б формально залишалася неурядовою установою й академічна посада давала Грушевському певну незалежність⁴⁵. У листопаді українське Політбюро ухвалило резолюцію з дозволом Грушевському повернутися в Україну⁴⁶. Після обрання його дійсним академіком у грудні 1923 року ВУАН ініціювала офіційний лист від уряду, який гарантував історикові імунітет від політичних переслідувань – одна з умов його повернення до Києва⁴⁷.

Фінансові труднощі, що їх Грушевський із родиною переживали в еміграції, безперечно вплинули на їхнє рішення повернутися, але це була не одинока причина. Немає підстав не вірити словам Грушевського в листі, написаному вже з Києва до одного з американських кореспондентів: «...скажу про себе, що се Ви помилились, діставши таке вражінне з того листу, що я жалую свого повороту, і вернувсь тільки з матеріальної нужди»⁴⁸. Слід згадати, що, крім пропозиції з України, Грушевський мав тоді й інші варіанти. Якийсь час він навіть подумував повернутися до Львова, де у нього залишився будинок, але не був певен, чи польська влада це дозволить і чи буде у Львові можливість працювати без «упокорення»⁴⁹. Обговорювалися перспективи викладати в Оксфорді чи Принстоні, але з багатьох причин вони не стали пріоритетними. Грушевський хотів бути якомога ближче до України і писав, що поїде у Сполучені Штати, аби тільки уникнути голодної смерті⁵⁰.

Набагато більше він розмірковував над пропозицією Українського вільного університету у Празі й Української господарчої академії в

Подебрадах. Він листувався з празькими українцями про можливість викладати там протягом майже цілого 1923 року. У жовтні того року Грушевський і далі вагався, куди їхати – до Праги чи Києва⁵¹. У середині листопада 1923 року він нарешті зважився на користь Києва. Формальною причиною відхилення празької пропозиції стало те, що Грушевський і пражани не зійшлися в розмірі платні, але не менш важливим було й те, що пропозиція походила від кіл, близьких до Микити Шаповала, його головного супротивника в партії есерів. Лідери партії не хотіли, щоб Грушевський їхав до України, бо вважали, що його повернення зганьбить УПСР і українську справу загалом, але не змогли переконати в цьому Грушевського⁵². У листопаді 1923 року, вже вирішивши їхати в Україну, він писав Кирилу Студинському: «Розумію Ваші побоювання, і сам не свободен від них. Але до Праги йти міні було б дуже прикро – морально. Шаповал і К^о мабуть вжили всіх інтриг (в котрих великі майстри!), аби мене можливо скомпромітувати на всі боки, не було б там можливости ні жити спокійно, ні працювати, лиш вічно вистерігатися ріжних інтриг – і хто зна чи вдалось би їх перемогти!»⁵³.

Він потрапляв із вогня у полум'я. Більшовицька влада жадала використати повернення Грушевського, щоби підняти свій політичний імідж, ще до того, як він перетне кордон. Одна харківська газета надрукувала карикатуру, де постарілий Грушевський тягне назад в Україну віз своїх книжок⁵⁴. Ще у Відні Грушевський через колег у Харкові та Львові спростовував заяву одного з тогочасних українських керівників Міхаїла Фрунзе, нібито він писав покаянного листа і просив більшовиків дозволити йому повернутися.

Що змусило Грушевського, попри всі застережливі сигнали з України, таки вернутися до Києва? Як свідчать його листи, він залагоджував свої справи в Центральній Європі так, ніби вирушав до країни, звідки вже не повернеться⁵⁵. Про певну важливу причину ризикнути і, незважаючи на попередження друзів і ворогів, повернутися в Україну, він згадав у листі до одного американського кореспондента: «[Я] прийшов до того переконання, що робота за кордоном стає все менше продуктивною, корисною з національного становища, і на Україні вже можна працювати з більшою користю»⁵⁶. Грушевський вірив, що справжнє завдання – це не лобювати іноземні уряди чи брати участь в емігрантській діяльності, а провадити культурницьку працю вдома, де склалася сприятлива для цього політична ситуація. У тому самому листі він наголосив, що залишається відданим культурницькій праці як важливому чиннику у формуванні національної ідентичности: «Ви справедливо жа-

луєте над браком націон[альної] свідомости у емігр[антів] з України. А що ж може дати ту свідомість, як не культурна праця! Не було її, не могло бути при царським режимі!»⁵⁷.

В останні місяці життя за кордоном Грушевський шукав у більшовицькій політиці елементів, які могли б виправдати його рішення. Він з ентузіазмом вітав міркування одного соціаліста-федераліста, який писав йому, що більшовики неабияк прислужилися Україні, зруйнувавши там російську владу. Грушевський навіть уважав, що вони робили це рішучіше за самих українців⁵⁸. «Для Вашої відомости: я вважаю, що в даній ситуації – котрої скорої зміни не предвиджу, ми тільки при помочі большевиків можемо визволити зах[ідну] Укр[аїну] і відборонитись від московської навали; наші власні сили – на котрі ми повинні в першій черзі орієнтуватись, для сього не вистають, бо ми переходимо період ослаблення», – писав він Студинському⁵⁹. Він хотів також повернутися, щоб організувати наукову відповідь прихильникам ідеї «єдиної Русі», які тепер розлетілися світами і завзято дискредитують українську справу в наукових колах⁶⁰.

Цікаво, що в листах до Студинського, до якого він найчастіше звертався «товариш», Грушевський ніколи не намагався виправдати своє повернення в Україну в рамках соціалістичного дискурсу. Ніколи не покликався він і на інтереси світової революції чи розвиток соціалізму в Україні – мотиви, які переважали в його листах до більшовицьких вождів 1920 і 1921 року. Те саме стосується й листів до його американського кореспондента Тимотея Починка, до котрого він теж звертався «товариш». У спілкуванні з українцями Грушевський вдавався лише до національного дискурсу. Він пішов на компроміс із большевиками не заради соціалістичної революції, а задля користи української справи.

Советський академік

Грушевський повернувся в Україну на запрошення Всеукраїнської академії наук, з якою буде тісно пов'язаний до останніх днів життя. Праця Грушевського в советській академічній інституції дає змогу дослідити багато питань, які виходять за межі його наукової біографії або еволюції політичних поглядів. Серед них роль ВУАН у підважуванні всеросійського й розвитку українського національного проекту, політика советського керівництва в Москві та українських большевиків у Харкові щодо академії й академічного життя загалом. На прикладі Гру-

шевського можна також вивчати питання, підставові для історії науки в Советському Союзі. Чи хотіла влада участі академіків старої школи в публічному житті? Якою мірою академія не залежала від держави в перші два десятиліття советської влади? Які мотиви співпрацювати з режимом мав академічний істеблішмент і як далеко він готовий був зайти у пошуках владної підтримки?⁶¹ Я порушую ці питання, розглядаючи злети й падіння в кар'єрі Грушевського у советському академічному середовищі до його арешту й фактичного заслання в Москву навесні 1931 року.

Історія праці Грушевського у ВУАН починається з першого ж дня, як він повернувся з еміграції. За кілька годин після приїзду до Києва в березні 1924 року його запросили відвідати засідання соціологічної секції ВУАН. Щойно він прийшов, йому запропонували стати членом секції. Для науковця, який віддавна вважав себе «істориком-соціологом», заснував Український соціологічний інститут у Відні і мріяв перенести його діяльність в Україну, ці вибори означали великий тріумф або щонайменше крок у правильному напрямку⁶². Однак Грушевський відмовився від такої честі і заявив, що повернувся в Україну, передусім аби завершити свої історичні проекти, отож він не матиме часу керувати соціологічними дослідженнями. Чому він так не по-товариськи і навіть невдячно відреагував на пропозицію інституції, яка уможливила його повернення в Україну?

У звіті агентів Державного політичного управління (ДПУ або ж ГПУ) від 15 березня 1924 року, тобто лише за тиждень після приїзду Грушевського до Києва, цілу справу його виборів до соціологічної секції представлено як інтригу його ворогів у ВУАН. Згідно з цим звітом, дехто з академіків спершу намірявся віддати Грушевському посаду президента, щоб залучити його до спільного фронту проти влади, але врешті-решт вирішили тримати його подалі від керівництва академією. Очільники ВУАН – віце-президент, літературознавець Сергій Єфремов й академік-секретар, відомий орієнталіст Агатангел Кримський – прагнули змаргіналізувати Грушевського, не давши йому секцію української історії⁶³.

Інформатор ДПУ очевидно знав про події в академічних верхах із перших рук. Один із лідерів опозиції до Грушевського Сергій Єфремов із самого початку мав серйозні застереження проти повернення Грушевського до Києва і роботи його в академії⁶⁴. Були у Грушевського й

прихильники в академії, він добре розумів, які труднощі на нього там чекають, і був готовий вести довгу позиційну війну з супротивниками.

Проблеми Грушевського з ВУАН та її керівництвом сягають ще 1918 року, коли гетьман Скоропадський заснував академію, а Грушевський із політичних та ідеологічних міркувань виступив проти цієї ініціативи. З одного боку, він не хотів підтримувати проєкт гетьмана, з другого боку, мав власну концепцію академії, дуже відмінну від урядової. Грушевський уявляв українську академію наук інституцією, зосередженою передусім на гуманітарних науках, тобто дисциплінах, які прямо стосувалися українських студій, а отже, українського націєтворення. Натомість академію організували за планом, який запропонував її перший президент, природознавець Володимир Вернадський. 1919 року, після падіння гетьманського режиму, Грушевський навіть пропонував розпустити академію в її тодішній формі, але вона вижила, її було частково зреорганізовано і дещо зукраїнізовано⁶⁵. Невдовзі за підтримки більшовицького режиму до академії було приєднано Українське наукове товариство – колишню наукову базу Грушевського в Києві, яку він разом із НТШ мислив ядром майбутньої академії наук. Гетьманський режим не тільки привласнив ідею української державности, але й перехопив ідею академії наук, що її Грушевський наполегливо розробляв до революції, і він не міг так просто з цим змиритися⁶⁶.

Грушевський та його академічні опоненти, Єфремов і Кримський, недолюбували один одного з особистих причин. Але були й важливі ідеологічні причини взаємної ворожості. У соціальних питаннях Кримський і Єфремов трималися правіших поглядів, аніж Грушевський. Єфремов належав до Української партії соціалістів-федералістів, яка підтримала гетьманський режим. Він і Кримський тісно співпрацювали з академіками консервативних соціальних поглядів. Грушевський приписував Кримському диктаторські норови, вважав, що той плазує перед владою і разом зі своїми прихильниками затягував з його виборами до академії у другій половині 1923 року⁶⁷. Опоненти Грушевського, своєю чергою, сумнівалися у щирості його лівих переконань і вважали, що він підірвав автономію академії, домовившись про своє повернення з владою, перш ніж звернутися до академії. Не подобався їм і тяжкий характер Грушевського⁶⁸.

Попри всі негативні наслідки, породжені внутрішніми чварами, Грушевському незабаром вдалося розгорнути масштабну дослідницьку та видавничу програму, рівної якій в академії ніколи не було. Його таки

обрали головою секції української історії, відповідальним, зокрема, за вишкіл аспірантів. Протягом порівняно короткого часу він доточив до своєї секції цілу мережу історичних установ, зокрема історичну секцію колишнього Українського наукового товариства й численні наукові комісії. На середину 1920-х років історичні установи Грушевського стали головним центром історичних досліджень в Україні й правили за приклад іншим академічним і марксистським науковим інституціям. Коли йшлося про його наукові проекти, Грушевський, як завжди, не знав втоми. Він повернувся до роботи над «Історією України-Руси», був головним редактором наукового журналу «Україна», редагував численні збірки статей про українську культуру, літературу, політичну думку й історію, що їх видавали різні секції його академічної «імперії». Він творив дива пристосування до нових умов наукової праці в Советській Україні, яку фінансувала й контролювала більшовицька бюрократія. Досвідчений науковець, добре знайомий з атмосферою імперських російських і австрійських університетів, обернувся вправним советським адміністратором, здатним «вибити» у влади додаткове фінансування, штатні посади чи приміщення. Про такі справи він часто-густо домовлявся з владою у Харкові, минаючи президента й офіційне керівництво академії. Безсумнівно, ця тактика додавала у його стосунки з академією ще більшої напруги⁶⁹.

Як вплинув досвід, здобутий Грушевським у Советській Україні, на його політичні погляди й настанови? Відповідь на це питання ускладнює той факт, що в умовах більшовицького режиму у Грушевського дуже мало було нагод відкрито висловлювати свої думки. Трохи світла на еволюцію його поглядів кидають його листи до іноземних адресатів. Ще одне джерело інформації – звіти тих, від кого він намагався свої погляди приховати, – інформаторів і секретних агентів ДПУ. Інформація з двох таких різних ресурсів дає змогу більш-менш точно з'ясувати тогочасні політичні переконання Грушевського.

У перші місяці після повернення Грушевський запевняв адресатів, що не шкодує про свій крок, і казав не вірити чуткам, нібито все навпаки. Це читаємо в листі до Починка, у численних листах до Студинського⁷⁰. Грушевський вітав політику українізації, яка, писав він Студинському, «ведеться доволі твердо, і хоч з великими труднощами, але торує собі дорогу»⁷¹. Українізація, що її комуністи формально розпочали у квітні 1923 року з метою зміцнити більшовицький режим в Україні, сприяла посиленню культурницької роботи, яку Грушевський мислив

головною засадою успіху українського націєтворчого процесу. Він жадав скористатися новими умовами, які давала ця політика. Описуючи Студинському ситуацію в Україні, він завважував: «Треба думати про те, щоб не дати культурному життю піти назад! Поки що і уряд, і громадянство тримаються. Рад[янська] республіка скріпляється видимо, а не слабне. Всі цікаві, що буде з 1.VIII. – останнім терміном обов'язкового засвоєння урядовцями укр[аїнської] мови і переходу на укр[аїнське] діловодство»⁷².

Чи можна вірити словам Грушевського у листах до закордонних адресатів? Він припускав, що його листи перлюструватимуть, і вживав потрібних пересторог. Наприклад, у листі до Студинського з Києва 22 травня 1924 року він писав про свою книжку «З історії релігійної думки в Україні», яка тоді виходила у Львові, і волів не згадувати її назву, бо розумів, що владі навряд чи сподобається праця на релігійну тематику⁷³. Однак є підстави вважати, що листи його здебільшого були щирими та відображали його думки й почуття. Як правило, судження, висловлені у цих листах, не лише узгоджувалися із загальним ходом його думок до приїзду в Україну, а й не суперечили словам, що їх фіксували агенти більшовицьких спецслужб. Згідно із секретними звітами, відразу після повернення Грушевський, оцінюючи советські реалії, був налаштований радше позитивно, ніж негативно. У квітні 1924 року на зустрічі з колишніми колегами-есерами Всеволодом Голубовичем та Іваном Лизанівським він шкодував про спустошення України за воєнного часу, обвинувачуючи в цьому не лише більшовиків, а й українські уряди, білу армію і поляків. Водночас він дуже критично відгукувався про дріб'язковий деспотизм більшовиків, їхню відмову легалізувати інші партії. Він уважав, що національне питання в Україні вирішено тільки наполовину, і скептично оцінював українізацію високої школи⁷⁴.

Звіти ДПУ свідчать, що після повернення в Україну в політичній програмі Грушевського залишалось об'єднання українських земель у ході майбутньої боротьби з Польщею, і так само, як до революції, він не вагався для цього шукати допомоги в Росії. Створення УССР (чи пак УСРР – Української Соціалістичної Радянської Республіки, як її називали до 1937 року, коли «Соціалістична» та «Радянська» помінялися місцями) і згодом ССРСР заклало набагато ліпші передумови для досягнення його мети, ніж ті, що існували за царату. Тому до ССРСР Грушевський ставився здебільшого позитивно. У жовтні 1926 року він буцімто сказав про майбутнє України:

Я считаю, что для Украины СССР не только нужен, но реально необходим, ибо нам можно будет бороться с Россией только тогда, когда все украинские земли будут объединены. Как это сделать? Только путем вовлечения СССР в войну с Польшей, и эта война будет. Неизбежный ход событий ведет нас к этой войне, и мы на русских плечах, ценой жертв со стороны Великороссии, получим объединенную Украину⁷⁵.

Коли йшлося про стосунки України зі всесоюзною владою, Грушевський, судячи з рапортів ДПУ, підтримував партійних і урядових керівників, які виступали за адміністративну децентралізацію Союзу. Змагатися колишнім есерам за посади в советському апараті він уважав марним, доки справжні центри влади – керівні органи ЦК і ДПУ – залишаються в Москві. Натомість він пропонував ігнорувати загальносоюзні структури. *«Лучше другое, – цитував агент ДПУ слова Грушевського, – это не мешая жить СССР, жить самостоятельно, культурно, “но тихонько”, тихо и спокойно. В игнорировании власти украинский элемент воспитывает свое национальное чувство, но ни в коем случае не в борьбе с СССР. Нет, мы лояльны, до скрежета зубов ГПУ лояльны СССР»⁷⁶.*

Про ці приватно висловлені думки знала влада. У лютому 1927 року голова українського ДПУ Всеволод Балицький процитував їх у звіті генеральному секретареві КП(б)У Лазарю Кагановичу й члену українського Політбюра Володимирі Затонському. Якийсь час влада вітала такі погляди, бо вони разуче відрізнялися від настроїв консервативнішої української інтелігенції. З другого боку, вона ніколи не довіряла Грушевському, в її очах він був передусім колишнім головою Центральної Ради – головного ворога більшовиків наприкінці 1917-го – на початку 1918 року, у поворотний момент розвитку більшовицької революції. Ставлення влади до Грушевського оприявнює репліка Власа Чубаря, який очолював Раду народних комісарів УССР у 1923–1924 роках і спробу історика добути додаткове фінансування для якогось наукового проекту нібито прокоментував так: *«Чого це Центральна Рада завурюшилася?»⁷⁷.*

ДПУ політичні погляди Грушевського, особливо перед масштабним розгортанням українізації у 1924–1925 роках, оцінювало більш-менш об'єктивно. На нього відкрили справу 20 березня 1924 року, майже відразу після повернення в Україну. За ним часто стежили агенти ДПУ⁷⁸,

котрі характеризували його як українського контрреволюціонера лівої орієнтації й «убежденного самостійника» і загалом правильно оцінювали незмінність його політичних поглядів: «*Политических взглядов, как и правописания, не меняет, гнется, но не ломается*»⁷⁹.

Однак владі Грушевський бачився меншим лихом, ніж група Єфремова-Кримського. Як уже сказано, в середині 1920-х років Грушевського і його прибічників в академії влада вважала сменовеховцями, а його опонентів – запеклими ворогами советського режиму. У промові на засіданні ЦК КП(б)У 1927 року Лазар Каганович назвав історика серед «*бывших сменовеховцев*», які далі тримаються «*либерально-эсеровских*» поглядів. На думку Кагановича, ця група не становила загрози режимові. Головну небезпеку він убачав у гурті російських і українських академіків, котрі сповідували конституційно-демократичну ідеологію, зокрема, він згадав Єфремова як лідера купки академіків, відверто ворожих до режиму⁸⁰. Кагановичева оцінка політичної ситуації у ВУАН пояснює, чому на той час партійні посадовці не лише підтримували Грушевського і його adeptів, а й просували його на президента ВУАН.

Кандидатуру Грушевського на посаду президента вперше розглядали ще під час заснування академії 1918 року. Пропозиція надійшла від гетьмана Павла Скоропадського, і Грушевський відповів категоричною відмовою⁸¹. Коли 1923 року його обрали до академії, так само була група, яка пропонувала його кандидатуру на президента. Члени цієї групи у приватному порядку інформували Грушевського про таку можливість⁸². У листопаді 1923 року член Політбюра Володимир Затонський просив представника УССР у Празі Михайла Левицького натякнути Грушевському, що в разі висунення влада підтримає його кандидатуру⁸³. Вже після повернення історика до Києва місцеве ДПУ запропонувало харківському начальству висунути Грушевського на посаду президента, мовляв, проти нього відкрито голосувати не наважиться жоден академік. Інший варіант, придуманий київськими чекістами, – оточити Грушевського інформаторами й сексотами, які використовуватимуть його авторитет в цілях ДПУ⁸⁴. Харківське начальство не мало певности й відповіло киянам, що висувати Грушевського на президента немає сенсу, бо він не дотримуватиметься інструкцій ДПУ, а якщо партійне керівництво попросить його схвалити політику партії, він може захотіти бути обраним до ЦК, а це не можливо. Київському управлінню порадили зосередитися на Єфремові. На той час головним завданням ДПУ було плекати конфлікти всередині академії. З погляду харківського керівни-

цтва, для досягнення цієї мети висувати Грушевського на президента не було потреби⁸⁵.

Ситуація змінилася доволі драматично в наступні два роки. Навесні 1925 року новопризначений генеральний секретар ЦК КП(б)У Лазар Каганович відвідав Київ і окремо зустрівся з лідерами ворожих фракцій у ВУАН Кримським і Грушевським⁸⁶. Після повернення Кагановича до Харкова українське Політбюро обговорило питання партійної роботи серед інтелігенції. Владу непокоїла порівняна незалежність академії, і вона хотіла реформувати її, щоб збільшити свій вплив серед української інтелігенції взагалі⁸⁷. На початку січня 1926 року Політбюро повернулося до питання ВУАН. На порядку денному стояли близькі академічні вибори і кандидатура нового президента. Грушевський безсумнівно був фаворитом на цю посаду, але влада жадала від нього запевнень у політичній лояльності. Політбюро уповноважило голову українського уряду Власа Чубаря попрацювати з Грушевським у справі відповідної заяви⁸⁸. Схоже, що історик таки не зробив кроків, які задовольнили б владу⁸⁹, але навесні 1926 року Політбюро все-таки вирішило підтримати його кандидатуру на посаду президента Академії наук⁹⁰.

Таку ухвалу почасти уможливила нова стратегія, яку Грушевський обрав на початку 1926 року і яка давала йому змогу співпрацювати з режимом щодо певних політичних питань. У січні 1926 року Грушевський виступив із важливою доповіддю на засіданні Укрголовнауки (Головного управління наукових установ) про організацію наукової праці в Україні. У своєму виступі він наголосив роль советської влади в розвитку ВУАН і відзначив, що урядова підтримка академії допомогла злегітимізувати советську владу в очах українського суспільства. Можливо-владці ентузіастично зустріли його промову, опублікували її в газетах⁹¹. Під час поїздки до Харкова на початку квітня 1926 року Грушевський умовився виступити з осудом організаторів майбутнього Українського наукового з'їзду в Празі. З ініціативи влади він погодився також зібрати засідання в академії та засудити з'їзд. Обіцянки він виконав. В інтерв'ю газеті «Пролетарська правда» Грушевський заявив, що з'їзд – це лише політична демонстрація з метою зганьбити справжню наукову роботу, що ведеться в Советській Україні, і засудив позицію чехословацького уряду, який підтримав з'їзд. Грушевський не без сарказму заявив, що ліпше було б zorganizувати з'їзд не в Празі, а в Закарпатті, де відбувається чехізація українського населення⁹².

У листі до Студинського Грушевський визнавав, що його особливо розгнівала спроба празької групи відігравати роль всеукраїнського наукового центру⁹³. В іншому листі, зміст якого став відомий ДПУ, він писав: «Я ціню наукову роботу закордону, але рішуче осуджую всяке політиканство в ній, звернене проти Україн. Рад. Республіки, з котрою звязана наша наукова будучина. Чеський уряд тодує українських емігрантів в Празі і не пускає їх на Підкарпатську Україну (де якраз потрібні українські сили і школи) – щоб вона не псувала чехізації і русифікації цієї нещасної країни, а еміграція кадить чеському уряду, величаючи як великого протектора української культури, і свідомо покриває перед світом чеське лукавство супроти Підкарпатської України і кривду свого народу»⁹⁴. Немає сумнівів, що давні суперечки Грушевського з празькими емігрантами, обурення їхніми науковими претензіями вплинули на його рішення співпрацювати з владою та засудити празький з'їзд. Влада, своєю чергою, сподівалася, що заяви Грушевського принесуть їй прямі політичні дивіденди. Справді, його становище в академічному світі й тісні контакти зі Студинським, який тоді очолював НТШ у Львові, вплинули на відмову цієї організації брати участь у з'їзді, але українська інтелігенція в Україні переважно зігнорувала виступи Грушевського, вважаючи, що він змушений був зробити це під тиском влади⁹⁵.

Публічні заяви Грушевського на підтримку урядової політики в академічних справах упродовж перших місяців 1926 року ввели його у сферу советського громадського життя, чого він прагнув від моменту повернення в Україну. Тоді високі посадовці пообіцяли консультуватися з Грушевським з доколаполітичних питань, зокрема про планування республіканського бюджету, будівництво Дніпрельстану, інших суспільно важливих проблем⁹⁶. Його опоненти у ВУАН підозрювали, що його плани далеко виходять за межі чистої науки і великою мірою стосуються політики. Владна підтримка, яку Грушевський знайшов у Харкові у декого з колишніх боротьбистів, і рішення партії підтримати його кандидатуру на посаду президента академії, теж справляли враження, що його громадська, якщо не політична, кар'єра досі стоїть на черзі дня⁹⁷.

Улітку 1926 року, коли стосунки Грушевського з владою були особливо тісними, він спробував на власний розсуд вийти на публічну сцену, надрукувавши в журналі «Україна», що його він редагував, статтю про культурну політику в Україні. Стаття під назвою «Ганебній пам'яті» відгукувалася на п'ятдесятю річницю Емського указу 1876 року, яким у Російській імперії було заборонено україномовні видання⁹⁸. У ній Гру-

шевський заявив, що хоч «дзвін 1876 року» потонув, та його звуки досі чути з-під хвиль⁹⁹, маючи на увазі, що попри скасування обмежень, накинута українському національному рухові Емським указом, політика підпорядкування української культури російській до сьогодні має своїх послідовників і адвокатів. Грушевський писав, що поборники російського «великодержавницького шовінізму» прагнуть забезпечити панівний статус російській мові, культурі й історії в українських шкільних програмах, відзначив спроби центральної влади обмежити переклади з західноєвропейських мов на «провінційні» мови, щоб зберегти за російською культурою роль «вікна до Європи» для неросійських культур СРСР. Він засудив бажання Москви затримати розвиток високої культури неросійських національностей і звузити сферу місцевих мов до приватного вжитку. За його словами, центральна влада акумулює ресурси республік і використовує їх для розвитку всесоюзних інституцій, характер яких насправді російський. Грушевський не просто критикував рештки російського великодержавництва, а й пропонував позитивну програму розвитку української культури. Він оголосив своєю метою піднести українську мову й культуру в Україні до рівня, який посідали російські мова й культура в Росії.

Поза сумнівом, Грушевський звертався до набагато ширшої аудиторії, ніж пересічні читачі «України». Статтю задумано як виступ у великій дискусії про майбутнє національних культур в СРСР, яка саме тоді відбувалася і в якій брали участь республіканські та всесоюзні функціонери¹⁰⁰. Виходячи на советську публічну арену, Грушевський погоджувався з лексикою і правилами панівного советського політичного дискурсу. Стверджуючи, що мотиви нових русифікаторів не надто відрізняються від тих, на чий совісті була царська заборона на українську мову й культуру 1876 року, він прямо пов'язував політику своїх опонентів із політикою царських урядовців, що в рамках панівного класового дискурсу мало делегітимізувати супротивників.

Розвиваючи аргументи проти поборників російського культурного панування в Україні, Грушевський стверджував, що поновлення в СРСР культурної боротьби, внаслідок якої посилиться або послабиться та чи та національність, компрометує саму ідею союзу советських республік. За його словами, перешкоджати українській нації досягнути культурного рівня, який вона могла мати навіть за капіталізму, означає дискредитувати соціалістичне будівництво в Советському Союзі, а надати російській культурі панівний статус в СРСР все одно, що обмежити Советський

Союз кордонами колишньої Російської імперії та позбавити його шансів на майбутнє розширення. Потурання влади російському великодержавному шовінізму лише провокуватиме спалахи українського націоналізму, який, на думку історика, був прямим відрухом утискуваної культури на розвиток культури панівної. Завважуючи небезпеку відродження українського націоналізму, Грушевський писав, що советський уряд мусить вести війну на два фронти і протидіяти імперським прагненням російського, польського, чеського й інших великодержавницьких націоналізмів з одного боку та українським націоналістичним крайнощам – з другого.

Висловлюючи ці думки, Грушевський вдало використав кілька важливих ідеологічних парадигм панівного советського дискурсу, зокрема офіційно проголошену тезу про рівність усіх національностей в ССРСР незалежно від чисельности, і твердження про те, що лише соціалізм нібито може гарантувати меншинним культурам найвищий рівень розвитку. Ці постулати офіційної пропаганди особливо важили для України, західні території якої були під владою «буржуазних» урядів Польщі, Румунії і Чехословаччини. Грушевський також грав на комуністичних сподіваннях світової революції та майбутнього входження інших революційних націй до ССРСР. Формулу боротьби на два фронти проти українського націоналізму і великоруського шовінізму, доволі популярну тоді в офіційних колах, Грушевський запозичив просто з текстів партійних ідеологів.

Історик оголосив, що повністю підтримує політику українізації. На його думку, виважена та рішуча національна політика комуністичної партії і советського уряду в інтересах зближення міста й села краще вгамує «повищені національні емоції українського громадянства», ніж праці Михайла Драгоманова. Цей аргумент спирався на офіційній інтерпретації українізації як процесу, спрямованого на посилення зв'язків російськомовного міста й україномовного села з метою зблизити робітничий клас і селянство. Але не всі офіційно схвалені кліше у статті Грушевського – наслідок його спроби підлаштуватися під нові політичні обставини. Він поділяв багато поглядів своїх колишніх колег з УПСР, які приєдналися до більшовиків із наміром будувати робітничо-селянську соціалістичну Україну. Водночас він свідомо вдавався до більшовицького політичного лексикону, аби легше легітимізувати свої позиції у повністю підконтрольній уряду публічній сфері¹⁰¹.

Долучившись до дискусії про майбутнє національних культур в ССРСР, Грушевський став на бік українських советських керівників, ко-

трі підтримували українізацію. Його непокоїло, що голоси поборників великоруського шовінізму і великодержавницької зверхности лунали не лише в приватних розмовах і білоемігрантських публікаціях за кордоном, а й у всесоюзному раднаркомі. Він особливо нарікав на високопоставлених московських діячів Юрія Ларіна й Авеля Єнукідзе, які негативно оцінили національну політику в Україні на засіданні раднаркому у квітні 1926 року. Боронячи українізацію і виступаючи проти панування російської культури в Україні, Грушевський приєднався до таких українських комуністів, як письменник Микола Хвильовий, котрий різко критикував культурну політику центру¹⁰². Промовами Ларіна та Єнукідзе незадоволені були й українські можновладці, зокрема Микола Скрипник, тоді нарком юстиції в українському уряді¹⁰³. Викладаючи своє бачення українського культурного розвитку, Грушевський, імовірно, очікував, що його почують і підтримають українські керівники¹⁰⁴. Якщо так, то він гірко помилявся.

Невдовзі після публікації статтю Грушевського розгромив колишній член Центральної Ради й ідеолог незалежної Української комуністичної партії Андрій Річицький (Анатолій Пісоцький), який висміяв стурбованість Грушевського майбутнім українізації і заявив, що дзвін російського великодержавницького шовінізму не може лунати, бо його розбила Жовтнева революція¹⁰⁵. Не стало приязнішим до Грушевського і керівництво владної більшовицької партії. Головна догана істориків прозвучала в листопаді 1926 року в промові наркома освіти Олександра Шумського¹⁰⁶, який критикував головню Миколу Хвильового й поетів-неокласиків¹⁰⁷, а про статтю Грушевського сказав, що авторові слід було обмежитися царськими заборонами на українську культуру і своєю боротьбою проти них. На думку Шумського, Грушевський не мав права проводити тяглість між політикою царської Росії та советським урядом у Москві. А так він ніби відвертає симпатії від Москви, столиці Союзу і центру світового пролетарського руху. Тавруючи статтю як спробу здискредитувати советську владу й ССРСР, нарком засумнівався у щирому бажанні Грушевського працювати на справу соціалістичного будівництва в Україні¹⁰⁸.

Важко сказати, наскільки сам Шумський вірив у звинувачення, які висував Грушевському. Врешті-решт, у листопаді 1926 року він уже втрачав позиції головного комуністичного ідеолога України, а Сталін інкримінував йому націоналістичні ухили від партійної лінії. Нападки Шумського на Хвильового, якого він раніше захищав від політичних

закидів з боку своїх колег по партії, і критику Грушевського слід розглядати саме як незграбну спробу довести свою вірність партії. Судячи з реакції на цей виступ Миколи Скрипника, наступника Шумського на посаді наркома освіти, тому не вдалося переконати своїх недругів у партійних верхах, ніби він запеклий борець із українським націоналізмом¹⁰⁹. Хай якими були справжні думки та цілі Шумського, якого Грушевський уважав особистим ворогом¹¹⁰, його аргументи проти Грушевського цілком відповідали одному з головних правил тогочасного партійного дискурсу – підмінити національні категорії класовими.

Принцип розглядати Москву, новий центр колишньої імперії, не як столицю Росії, а як осереддя світового пролетарського руху, запровадив в український політичний дискурс Іосіф Сталін, написавши у квітні 1926 року листа до українського Політбюро у зв'язку з «провинами» Хвильового. Відтак цей принцип було повторено в резолюціях травневого пленуму ЦК КП(б)У 1926 року¹¹¹. Шумський прийняв Сталінову логіку, коли заявив: «Червона Москва створена власною волею, силами й кров'ю також і українських робітників і селян. Москва – столиця нашого Союзу. Москва – центр і мозок робочого діла по всьому світу. – Це наша Москва»¹¹². Так класова інтернаціоналістська парадигма ефективно замінила національну. Ідею переорієнтувати українську культуру з Москви на Європу віднині трактували як відкидання пролетарської культури задля буржуазної. Ця парадигма виправдовувала посилений контроль Москви над Україною та збереження панівної ролі російської культури, яка тепер виступала радше в класових, ніж національних, шатах.

Промова Шумського ще раз увиразнила партійний месидж «буржуазній» інтелігенції: попри всі зусилля засвоїти словник і норми панівного советського дискурсу, її участь у громадському житті небажана¹¹³. За логікою Шумського, що відбивала партійні настанови загалом, представники націоналістичного табору не мали права вступати в політичні дискусії, які належали до виняткових прерогатив партії. Шумський стверджував, що насправді Грушевський утручається в партійну полеміку не з метою сприяти соціалістичному будівництву, а щоб використати незгоди серед більшовиків і спровокувати ворожнечу між етнічними групами. І він, Шумський, посміявся би разом із товаришами Ларінім і Єнукідзе над тим, що його позиції підтримує Грушевський, якби не Хвильовий і його ухили. Він нападав на члена партії Хвильового за те, що той грає на руку націоналістам – від академіка Грушевського до Дмитра Донцова. За словами Шумського, випадок Хвильового кардинально від-

мінний від випадку Грушевського, бо йдеться про комуніста, який загубив орієнтири в ідеологічній боротьбі і покинув пролетарський табір. І якщо для Грушевського прощення немає, то врятувати Хвильового для комуністичної справи варто.

У вересні 1926 року, за два місяці до атаки Шумського на Грушевського, українське Політбюро обговорило ставлення партії до незабарного ювілею Грушевського – шістдесятої річниці з дня народження і сорока років наукової кар'єри¹⁴. Політбюро переймалося головно тим, щоб ця подія не перетворилася на загальнонаціональне святкування¹⁵. У цій справі було створено спеціальну комісію Політбюра у складі Володимира Затонського, Фьодора Корнюшина, Олександра Шумського й Панаса Любченка. Ухвалили, щоб журнал «Життя і революція» відзначив ювілей двома статтями – про наукову і про політичну діяльність Грушевського. Члени Політбюра хотіли мати політичні дивіденди з факту його повернення в Україну, тому рекомендували авторові майбутньої статті про політичну діяльність ювілянта змалювати його політиком, у якого не було майбутнього, доки він керувався ідеологією дрібнобуржуазного націоналізму, та, попри всі помилки, він знайшов мужність визнати позитивні зміни, що їх принесла пролетарська революція. Ще авторові порадили наголосити на тому, що Грушевський начебто відкинув свої старі погляди¹⁶.

Прикметна риса нового курсу партії стосовно політики українізації – рекомендація Політбюра наголосити у статті, що не більшовики звернулися до Грушевського, а сам Грушевський, символ тягlosti українських культурних традицій, прийшов до більшовиків. Тут Політбюро відверто заперечувало його тезу про те, що офіційна політика українізації вказує на відхід влади від старої антиукраїнської орієнтації і є спробою легітимізувати новий режим, привласнивши платформу українських національних партій. У вже згаданій промові на засіданні Головна науки в січні 1926 року Грушевський про діяльність ВУАН сказав так: «І от коли вона почала енергійну будову сього найвищого культурного українського осередку, вимріяного поколіннями українських діячів, – се в очах українського громадянства стало немов символом того, що ся Радянська влада приймає на себе історичні українські національні завдання»¹⁷.

Від травня 1926 року, коли українське керівництво, виконуючи наказ Сталіна перебрати на себе культурний розвиток в Україні і звільнити його від впливу «націонал-ухильників», пришвидшило мовну й куль-

турну українізацію громадської сфери, питання, хто – комуністи чи націоналісти – є справжніми оборонцями української культури, стало важливою темою комуністичного дискурсу. У червні 1926 року у довгій промові на засіданні ЦК ЛКСМУ Затонський розглянув це питання в дусі советської діалектики: «Коли хто пробує тепер освітлювати справу так, що більшовики, провадячи соціяльну боротьбу, не цікавилися національною справою і стояли осторонь будівництва України, а тільки Винниченко, Грушевський та інші тримали в своїх руках ідею національного відновлення – так це брехня. Це ревізія не гірша як ревізія соціяльної природи [Центральної] Ради. Діалектика життя в тому, що фактично ті самі червоногвардійці, що ненавиділи Петлюру і разом з ним усе українське, ті самі, що за Муравйова мало не розстріляли Скрипника й мене – вони, а не Грушевські, будували Радянську Україну. ...Об'єктивно – хіба не мурав'йовці, що мало мене не розстріляли, хіба фактично не їхніми руками збудовано можливості розвитку української культури?»¹¹⁸. 1918 року, коли Київ зайняли частини Кривонової гвардії Міхаїла Муравйова, товариші по боротьбі мало не розстріляли Затонського тільки за те, що він заговорив на вулиці українською мовою. У 1926-му, стараючись перебрати контроль за процесами українського відродження та змаргіналізувати Грушевського й українських національних діячів, Затонський використовував його повернення як доказ визнання ним правильності партійної політики¹¹⁹.

Святкування ювілею Грушевського відбулося на піку кампанії українізації, яка вступила у нову активну фазу після травневого пленуму ЦК КП(б)У 1926 року. З моменту ювілею веде відлік майже дворічний період, коли влада підтримувала наукові почини Грушевського, хоч і не давала йому брати діяльнішу участь в політичному й культурному житті України¹²⁰. На ювілейному засіданні 3 жовтня 1926 року в актовій залі Київського університету Грушевський виступив із промовою, у якій підсумував головні елементи своєї наукової, культурної й національної програми¹²¹. Свій ювілей він розглядав як перемогу української ідеї. Він наполягав на тяглоті української наукової традиції від дореволюційних до советських часів і дякував владі за створені умови для успішного розвитку української науки й культури, однак не шкодував про те, що очолював Центральну Раду, і не запевняв у лояльності режимові. Не дивно, що присутні сприймали ювілей Грушевського як свято української науки, а не як апотеозу комуністичної партії чи советської влади¹²².

У промові Грушевський порушив два важливі питання, які мали політичне значення. Перше – формування українського пролетаріату, компонента соціальної структури української нації, якого раніше бракувало. Друге – збирання всіх українських земель у межах української держави. У першому питанні він приєднався до генеральної лінії партії, яка проголошувала, що пролетаріат визначає характер сучасної доби. Формальна згода з партійною лінією дала змогу Грушевському представити власний культурний і національний проект у спосіб, який не відбігав від офіційного дискурсу. Прибираючи свою національну програму у класові шати, Грушевський вважав, що Україна стане робітничою державою лише тоді, коли національно свідомі селянські маси об'єднуються з робітничим класом і закладуть основу його культурної українізації. Тому він закликав українську інтелігенцію вести далі культурну працю задля блага українського селянства. Обґрунтовуючи свою позицію, Грушевський скористався популярним тоді комуністичним гаслом «лицем до села». Насправді він виступив за дальшу українізацію міст завдяки міграції селян як засіб завершити формування української нації¹²³.

Грушевський виголосив гасло єдності українських земель у головній ювілейній промові і повторив у завершальних словах на святкуванні. Він нагадав аудиторії про ті частини українського народу, які лишаються поза «робітничо-селянською Україною» і не беруть участі в національному відродженні. Він перерахував українські міста під владою Польщі (Холм, Львів, Острог, Луцьк), Чехословаччини (Ужгород) і Румунії (Чернівці, Хотин, Ак-Керман). На перший погляд, його заклик об'єднати всі українські землі в одній «українській робітничо-селянській державі» повністю відповідав партійній лінії, «політиці П'ємонту», яка пропагувала пришвидшений розвиток української національної культури в ССРСР, аби привабити українців, що живуть в капіталістичних країнах, і здестабілізувати ті країни¹²⁴. Водночас Грушевський відійшов від лінії партії. Цитуючи рядки Франка про український народ – майбутнього господаря всіх своїх етнічних територій від Карпат на заході до Кавказу на сході й Чорного моря на півдні, він натякав і на українські етнічні території в кордонах Російської Федерації. Вірш Франка з уст Грушевського зустріли овацією. За словами самовидця Григорія Костюка, «в той момент, за винятком кількох шпиків, що, напевне, сиділи серед публіки, для учасників ювілейного свята, можна з певністю сказати, не існувало ні радянської влади, ні комуністичної партії та її диктатури.

В її свідомості панував лише образ великої соборної України та її духовного вождя – академіка Михайла Грушевського»¹²⁵.

Офіційна лінія стосовно ювілею Грушевського оприявилася на святкуванні у промовах представників партії й уряду. Панас Любченко від Київського губвиконкому й Леонід Левицький від Головнауки¹²⁶ вимагали, щоб Грушевський прямо висловив своє ставлення до советської влади. На відміну від представників інших наукових дисциплін, казали вони, історики не можуть стояти осторонь політики, і закликали Грушевського прийняти пролетарську революцію та советський лад не тільки за формою, а й за суттю. Від Грушевського ждали формальної заяви про лояльність советській владі, про підтримку комуністичної політики в Україні й визнання нового режиму законним спадкоємцем до-революційного українського національного руху.

Якої саме демонстрації політичної лояльності чекала влада від Грушевського, видно з опублікованих матеріалів ювілею 1927 року іншого видатного історика Дмитра Багалія, котрий, як тоді казали, всім серцем прийняв більшовицьку революцію. Історик Наталя Полонська-Василенко, прибічник Багалія у конфлікті академічних фракцій, уважала його ювілей реакцією керівної групи ВУАН на чолі з Єфремовим і Кримським на ювілей Грушевського, що дістав від академії лише формальне схвалення¹²⁷. Судячи з опублікованих промов, організатори Багалієвого святкування доклали всіх зусиль, щоб перевершити Грушевського. Попри повну підтримку влади і Президії ВУАН, цей ювілей не здобувся на велику увагу громадськості, однак його представили як «українське національне свято, демонстрацію сили української культури» – ті самі речі, що їх Політбюро не хотіло допустити на ювілей Грушевського¹²⁸. Григорій Костюк, який був на обох церемоніях і слухав на святі Багалія виступ російською мовою впливового члена українського Політбюра Павла Постишева, вважав офіційні привітання Багалієві прямим викликом Грушевському та його інтерпретації української історії¹²⁹.

Лояльність Багалія до нового режиму та його намагання покладатися у своїх працях на марксистську методологію створили в очах влади ідеальний образ українського історика й культурного діяча. Партійні керівники хотіли, щоб цьому образу відповідав і Грушевський. Політичні дивіденди від такої метаморфози Грушевського були б набагато більшими, ніж Багалієві. Українські політичні й культурні кола ніколи не вважали його своїм лідером, на відміну від Грушевського. Наскільки той брав гору над Багалієм не лише як політична фігура, а і як науко-

вещь, продемонстрували вибори до всесоюзної академії 1928 року¹³⁰. У червні 1928 року Наркомат освіти запропонував Багалія (разом із Грушевським) кандидатом в академіки. Хоча Багалій був фаворитом українських можновладців, у Москві у списку кандидатів, яких підтримав ЦК ВКП(б), фігурувало тільки прізвище Грушевського. Українське керівництво визнавало, що Багалій дуже програє Грушевському як науковець, але політично він був куди бажанішим, і влада вважала, що вилучення його зі списку зміцнить реноме Грушевського. Харківські зверхники ще раз спробували переконати московське начальство внести Багалія до офіційно схваленого списку кандидатів, але так нічого й не добилися¹³¹. Науковці старого гарту в АН СРСР не вважали Багалія прийнятним кандидатом ні з наукового, ні з політичного погляду. Багато академіків, серед них і Володимир Вернадський, не могли пробачити Багалієві тісних зв'язків із владою та участі в руйнуванні традиційної системи академічних установ в Україні¹³².

З другого боку, Грушевський мав незаперечні академічні здобутки. На засіданні профільної секції Академії наук СРСР 12 грудня 1928 року він отримав шістнадцять із сімнадцяти голосів, а на загальних зборах академії 12 січня 1929 року – двадцять шість із тридцяти¹³³. Серед тих, хто ймовірно голосував проти нього, був неодмінний секретар академії Сергей Ольденбург. На засіданні номінаційного комітету він зачитав лист часів Першої світової війни, який Грушевський написав із заслання президентові Імператорської академії наук Константину Константиновичу Романову і в якому запевняв великого князя у своїй лояльності. Ольденбург нібито заявив, що кандидатура Грушевського не викликає заперечень з академічного боку, але цей лист до члена царської родини треба взяти до уваги. Далі він згадав, що кандидатуру Грушевського на виборах в академію вперше розглядали ще 1906 року. Чи вплинула якимось заява Ольденбурга на ці вибори, сказати важко¹³⁴. Більшість російських академіків не симпатизували більшовицькому режимові і ймовірно не вважали лист Романову плямою в науковій біографії Грушевського. Влада про цей лист дізналася порівняно пізно, в листопаді 1928 року. Керівництво КП(б)У й українського ДПУ, яке мріяло про якнайширше представництво республіки у всесоюзній академії, доволі скептично поставилося до цієї справи. За тих обставин навіть прихильник Багалія український історик-марксист Матвій Яворський рекомендував Грушевського від українського марксистського істеблшменту у всесоюзну академію¹³⁵.

Влада організувала Академію наук ССРСР в Ленінграді на базі Російської академії наук (до травня 1917 року – Імператорська Санкт-Петербурзька академія наук). Російська академія фактично перебрала на себе загальносоюзні повноваження, монополізувавши доступ до центрального фінансування і змаргіналізувавши республіканські наукові інституції. Російський науковий істеблішмент дедалі більше вивиснувся над науковцями советських республік. Саме такої моделі організації академічної роботи за будь-яку ціну намагався уникнути Грушевський. За іронією долі, 1929 року його обрали до інституції, яку він хотів реорганізувати за своїм планом. Діяльність Грушевського в АН ССРСР допомагає зрозуміти, як його загальні погляди на російсько-українські стосунки перетворювалися на практичні дії в контексті академічної політики.

1925 року, коли Російську академію зреорганізували в АН ССРСР, сорок два українські науковці підписали лист протесту. Грушевський активно долучився до підготування заяви ВУАН з цього приводу. У ній ішлося про те, що не можна створювати всесоюзні наукові інституції простим перейменуванням російських академічних установ. Вони мають стати асоціацією республіканських інституцій, і тільки їхню спільну організаційну роботу, а також діяльність установ, які працюють над науковою проблематикою, що становить єдиний інтерес для республіканських академій – членів асоціації, слід фінансувати зі всесоюзного бюджету. Заява апелювала до советської конституції, за якою питання культури, освіти й науки належали до юрисдикції республік, до постанов першого всеукраїнського конгресу з досліджень продуктивних сил України, до ще чинної більшовицької тези про відкритість Советського Союзу для всіх комуністичних націй світу, що не узгоджувалося з картиною, коли Російська академія наук монополізує всесоюзну науку¹³⁶.

Заяву, складену за діяльної участі Грушевського, підтримала українська академічна спільнота¹³⁷. Вона була цілком суголосною позиції, яку сформулював нарком освіти УССР Олександр Шумський. У листі до російського наркома освіти Анатолія Луначарського Шумський застерігав: «Проголошення Російської Академії наук загальносоюзною є спробою підпорядкувати наукові установи відсталих національних культур національним установам Росії і поставити Російську Академію в привілейоване положення, в тому числі і матеріальне... Ставайте на шлях узгодження роботи, а не керівництва»¹³⁸. Протести українського

уряду й академічних інституцій мали певний резонанс у Москві. Представники республіканських управлінь науковими установами розглянули на засіданні ідею асоціації республіканських академій, але відкинули її під тим приводом, що більшість республік щойно почали розвивати свої наукові програми і ще не готові брати участь в асоціації. Натомість запропоновано було всі академічні інституції, робота яких має широке наукове значення, класифікувати як всесоюзні та фінансувати із загальносоюзного бюджету. Водночас вони залишатимуться в республіканській юрисдикції. Виступаючи на засіданні української Головнауки в січні 1926 року, Грушевський привітав цей компроміс, але зажадав, щоб цілій ВУАН надали всесоюзний статус, урівняли з Російською академією наук і фінансували з загальносоюзного бюджету¹³⁹.

У перспективі оборона Грушевським статусу української академії, рівного з російською, наслідків не мала: неросійські наукові інституції швидко було змаргіналізовано¹⁴⁰. В перші роки більшовицької влади Російська академія наук, так само як українська, вповні скористалася принципом академічної автономії для формування власних наукових програм. В українському випадку це сприяло українізації академічної науки. Російська академія зберегла дореволюційну імперську ментальність, особливо помітну в структурі гуманітарних відділень. Грушевський прагнув зробити все можливе, щоб нова установа мала справді загальносоюзний характер і не залишилася старою Російською академією під новою вівіскою.

У квітні 1929 року на першому після обрання нових членів засіданні АН СРСР Грушевський запропонував змінити назву і структуру Відділення російської мови й літератури, яке відповідало за всі слов'янські мови й літератури. Він доводив, що залишити стару назву означає зберегти великодержавні імперські традиції. Збори відділення схвалили зміну і підтримали ще одну його пропозицію – заснувати окремі інститути української та білоруської мов і літератур, а також інститути для дослідження мов і літератур південних і західних слов'ян¹⁴¹. Грушевський був рушійною силою проекту, який мав на меті представити неросійську історіографію в стінах всесоюзної академії. Він пропонував створити в межах гуманітарного відділення окремі інститути української і білоруської історії, інститут історії й археології Кавказу та кілька окремих інститутів для вивчення історії народів Кавказу й Центральної Азії. У травні 1929 року гуманітарне відділення схвалило пропозицію Грушевського закласти інститут української історії. Хоча цю резолюцію так

і не втілили в життя, восени 1930 року Академія створила комісію з української історії¹⁴².

Грушевський широко шкодував, що трансформація Російської академії у всесоюзну позбавила російських науковців власної академії, і наполегливо працював, аби АН ССРСР мала багатонаціональний характер. Як Грушевський сказав раніше, він до «скрежета зубів ГПУ» був лояльний до ССРСР. Поза сумнівом, характер республіканських і всесоюзних інституцій, що їх він замислював, мав гарантувати Україні й українській культурі рівний із Росією статус.

Історик

За власним твердженням, Грушевський повернувся в Україну, передусім аби вести наукову роботу, хоча й не певен був, чи в нього це вийде. У листі до Студинського в січні 1924 року, за кілька місяців по тому як він поїхав з Відня до Києва, Грушевський писав: «Я в своїм interview в “Н[ашому] Прапорі” начеркнув свій плян науковий – умисно, щоб задокументувати, для чого я їхав і чого я хотів. Можливо, що з того й нічого не вдасться здійснити. Буду пробувати»¹⁴³. Перші спроби втілити свої наукові плани Грушевський зробив, тільки-но оселився в Києві. У липні 1924 року в листі до колишнього колеги по партії Панаса Буценка, тепер секретаря ВУЦВК і впливової фігури в більшовицькому керівництві України, він виклав свою наукову програму і серед головних завдань назвав відродження журналу «Україна», випуск бюлетеня наукової інформації для закордону, продовження «Історії української літератури» та «Історії України-Руси»¹⁴⁴.

Чи вдалося Грушевському досягти цих цілей? Чи здійснив він те, для чого повернувся в Україну, а чи його очікування були марними? Відповівши на це питання, можна було б з'ясувати, до якої міри більшовицький режим готовий був толерувати національні наукові проекти. Я спробую це зробити, докладно розглянувши ту сферу наукової діяльності Грушевського, яка забирала найбільше його часу й енергії у 1920-х і на початку 1930-х років, – це продовження його «великої» «Історії України-Руси» та пов'язані з нею архівні дослідження й археографічна праця.

Роботу над «Історією» зупинила революція 1917 року. Грушевський завершив третю частину VIII тому ще на засланні в Москві. Восени того року, вже очоливши Центральну Раду в Києві, він надіслав коректу цієї частини московському видавцеві. Всі три частини VIII тому Грушев-

ський перевидав в еміграції 1922 року. Клопоти емігрантського життя, брак архівних матеріалів і дедалі важчий доступ до бібліотек унеможливили доопрацювання «великої історії» за кордоном¹⁴⁵.

В еміграції Грушевський зосередився на організації Соціологічного інституту у Відні, студював історію первісних суспільств, що завершилося публікацією монографії «Початки громадянства (Генетична соціологія)» (1921), і почав працювати над багатотомною «Історією української літератури», яка, на відміну від «Історії України-Руси», не вимагала архівних розшуків. Як завжди, роботі над науковими проектами він віддавав більшість свого часу та сил. Він написав чотири томи «Історії української літератури», три томи вийшли друком ще в еміграції. Рукопис четвертого тому він забрав в Україну, де його надрукували 1925 року. За кордоном Грушевський перевидав кілька старих праць, головню заради грошей, але й завдяки дедалі більшому попиту на них. Особливо важливим було нове видання VIII тому «Історії», адже друга частина цього тому вперше вийшла накладом лише 500 примірників, а цілий наклад третьої частини загинув у Москві 1918 року. Цю частину передрукували з єдиного вцілілого примірника, який Грушевському пощастило роздобути в друкарні¹⁴⁶.

Наприкінці 1923 року, коли Грушевський з родиною остаточно вирішили повернутися, історик попросив Кирила Студинського знайти кілька книжок, які він хотів узяти з собою в Україну. «Як дістанусь до Києва, – писав Грушевський, – хочу взятись зараз за продовження великої “Історії” 1650–1725»¹⁴⁷. Дві з трьох книжок, що їх історик просив Студинського відшукати у його покинутій львівській бібліотеці, прямо стосувалися планованої роботи над «Історією». Одна з них – збірка листів папських нунціїв, які стосувалися повстання Хмельницького, за редакції його колишнього студента Степана Томашівського. Друга – багатотомна збірка статей Людвіка Кубалі, якого Грушевський згодом назве найбільшим панегіристом Хмельницького¹⁴⁸.

Після повернення Грушевський старався вберегти свої видання від нових політичних впливів. У передмові 1921 року до другого видання третьої частини VIII тому «Історії» він писав: «Не роблю... змін, щоб не вносити до викладу ніякої “політики”, навіяної подіями останніх літ. Нехай буде такою, якою писалась тоді, коли Українців ще не ділила нинішня політика»¹⁴⁹. Бажання уникнути впливу мінливих політичних обставин він висловив й у вступі до IX тому «Історії», який вийшов друком 1929 року¹⁵⁰. Є підстави вважати, що опір зовнішньому тиску по-

значився на способі написання «советських» томів його «Історії»: томи ІХ і Х багаті на джерельні матеріали і дуже скупі на авторські інтерпретації подій. Дослідження Грушевського, яке спиралося передусім на маловідомі або й зовсім невідомі джерела з московських архівів, неабияк збагатило уявлення сучасників про той період і представило багато подій і тенденцій середини XVII століття у новому світлі. Особливо це стосується дипломатичної історії: Грушевський з досі неперевершеною ретельністю дослідив дипломатичні стосунки козацької держави з Московією, Польщею, дунайськими князівствами і Швецією в переламні 1654–1658 роки (між Переяславською та Гадяцькою угодами).

Продовжувати свій *opus magnum* в Україні було для Грушевського справою непростою, зокрема зважаючи на його інтерес до архівних матеріалів. Звичний цикл роботи над «Історією», коли до архівних пошуків для майбутніх томів залучалися студенти, а сам професор завершував поточний том, було порушено. До того ж нотатки Грушевського та копії документів про Хмельниччину згинули у воєнних лихоліттях, а потім під більшовицьким обстрілом Києва згорів його будинок¹⁵¹. Тож коли Грушевський повернувся до Києва й у листі Буценкові креслив плани на майбутнє, «Історію» серед найближчих завдань він не згадав, пояснивши: «Я хотів продовжити також велику “Історію України-Руси”, що спинилася на 1650 році (том VIII). Але що заготовлені матеріали згоріли в нашій домі в 1917, то треба часу, щоб їх зібрати заново і відновити роботу»¹⁵².

У жовтні 1924 року Грушевський вирушив з Києва у коротку поїздку до Харкова, Москви й Ленінграда. Там він поновлював колишні та нав'язував нові наукові контакти і знайомився з новими архівними порядками, наміряючись поновити працю над багатотомною «Історією»¹⁵³. Результати поїздки його задовольнили. У листі до Студинського з Ленінграда, називаючи його по-дореволюційному Санкт-Петербургом, він писав: «Розглядався в умовах наукової праці – з огляду на свої плани продовження великої історії. Бачу, що в Києві не маємо чого дуже нарікати на умови праці, лиш працювати!»¹⁵⁴. Саме до цього і взявся Грушевський. У Києві він почав підготовчу роботу над «Історією» так, як це було у Львові, – організовуючи археографічні експедиції та залучаючи до участі в них молодих істориків. Ще в листі Студинському з Ленінграда він просив давнього друга підшукати вправну людину, котра попрацювала б для нього в архівах Львова і Кракова, обіцяючи заплатити за послуги¹⁵⁵. У травні 1925 року він знову просив Студинського

знайти кваліфікованих людей у Львові і Кракові для архівних розвідок до наступного тому «Історії» і скаржився, що на нього з усіх боків тиснуть, аби вів роботу далі¹⁵⁶. У червні й липні він ще раз звернувся до Студинського з тим-таки проханням про помічників у Львові і Кракові. Водночас Грушевський згадував, що планує завершити рукопис п'ятого тому «Історії української літератури» у вересні 1925 року; після цього він хотів братися до матеріалів для наступного тому «Історії України-Руси»¹⁵⁷.

1925 року на базі історичних установ ВУАН Грушевський організував археографічну експедицію в московські архіви, де зберігалося особливо багато матеріалів з доби Хмельницького. Експедиція почала роботу 1926 року і тривала на регулярній основі до 1931 року. У ній працювали Володимир Євфимовський, Віктор Юркевич, Дмитро Кравцов, Сильвестр Глушко і Прокіп Нечипоренко. Часами до них приєднувалися Микола Петровський і Анатолій Єршов¹⁵⁸. Члени експедиції простудіювали велетенську кількість московських дипломатичних документів, які стосувалися української історії 1650–1679 років, і надіслали копії цих матеріалів до Києва¹⁵⁹. Завдяки додатковому фінансуванню від уряду Грушевський мав змогу виплачувати зарплатню та стипендії, відшкодовувати витрати не тільки своїм аспірантам, які брали участь в експедиціях до Москви, а й тим, хто, як-от ніжинські історики Петровський і Єршов, долучався до неї час від часу. У Москві теж наймали помічників, щоб пришвидшити копіювання документів. Мало того, Грушевський оплачував роботу Василя Герасимчука й Мирона Кордуби в польських архівах, а ще їхніх копіювальників та інших помічників¹⁶⁰.

Поза сумнівом, щедре фінансування роботи над «Історією» Грушевського при безгрошів'ї академії багатьом не подобалося¹⁶¹. Навіть Федір Савченко, близький співробітник Грушевського, в листі до Студинського нарікав, що не може дістати у своєму відділенні грошей на відрядження, бо все йде на поїздки колеґ, які працюють у московській археографічній експедиції, або на наукові проекти доньки Грушевського Катерини¹⁶². Влітку 1930 року, коли Грушевський став мішенню для нападок влади, питання про його зловживання становищем розглядала комісія з «чистки» академії. Олексій Баранович, Лев Окіншевич і Микола Ткаченко – все колишні аспіранти відділення Грушевського¹⁶³ і представники профспілкового комітету – допитувалися у Володимира Євфимовського, одного з членів археографічної експедиції, скільки архівного часу він присвячував роботі над власною темою і яку частину

зібраних матеріалів передавав Грушевському. Євфимовський відповів, що десь 10 % матеріалів стосувалися його власної теми, а решта була пов'язана з проєктами археографічної комісії¹⁶⁴.

Як і решта членів археографічної експедиції, Євфимовський, який у 1924–1926 роках був кандидатом в аспіранти, у 1926–1929 став аспірантом, і працював паралельно над власною дисертацією та над проєктами Грушевського. Його дисертація «Московські воєводи в Україні в часи Богдана Хмельницького», захищена 1930 року, почасти охоплювала матеріали, потрібні Грушевському¹⁶⁵. Так само близькою до студій навчителя була тема дисертації ще одного активного учасника археографічної експедиції Дмитра Кравцова, котрий вивчав вплив на Україну повстання Степана Разіна¹⁶⁶. Віктор Юркевич писав дисертацію про міграцію українців до Московської держави в добу Хмельницького¹⁶⁷. У Києві, як раніше у Львові, Грушевський намагався поєднати власні дослідницькі інтереси з темами досліджень своїх аспірантів. Тривале перебування в Москві, однак, перетиналося з академічними планами аспірантів. У листуванні Грушевського з аспірантами в Москві часто йдеться про проблеми з виконанням навчального плану.¹⁶⁸

Грушевський очевидно повністю контролював використання архівних матеріалів, зібраних членами археографічної експедиції. Він схвалював праці своїх аспірантів до друку і добре знав про дослідження інших членів експедиції, чью роботу в Москві допомагав фінансувати через академію. Його взаємини з працівниками добре ілюструють листи до нього ніжинського історика Анатолія Єршова, який 1927 року працював як тимчасовий член експедиції. У вересні того року він сповістив Грушевському про свої архівні знахідки і питав дозволу використати дещо з цих матеріалів у своїй статті про стосунки Івана Виговського з турками. Єршов дуже обережно й дипломатично висловив своє прохання: «Мені хотілося б на підставі цих звісток написати невеличку розвідку про (східню) політику Виговського – звичайно в тому разі, коли це на Вашу думку здається доцільним. В противному разі я ні в якій мірі не користатиму з зазначеного матеріалу»¹⁶⁹. Невідомо, що відповів Грушевський своєму працівникові, але у вступі до IX тому «Історії» серед інших науковців він подякував за допомогу і Єршову¹⁷⁰.

Грушевський підтримував тісний контакт зі своїми працівниками, стежив за перебігом їхньої роботи і часто просив їх знову звірити й перевірити потрібні документи¹⁷¹. Він і сам просиджував в архівах під час коротких відряджень до Москви й Ленінграда. Щоб заощадити час,

він задалегідь просив своїх помічників поклопотатися про дозвіл йому працювати в архіві та виписати зі сховища документи, які хотів подивитися¹⁷². Члени археографічної експедиції шукали архівні матеріали двома шляхами. Перший спосіб – Грушевський починав із запиту про конкретний документ, процитований у Сергея Соловйова чи Миколи Костомарова¹⁷³. Другий – наскрізний пошук у фондах, де найімовірніше зберігалися документи, дотичні до української історії. Це фонди Розрядного й Посольського приказів, де зосереджено документи в малоросійських, польських, молдавських, турецьких, кримських, угорських і шведських справах, Сибірського приказу, Приказу таємних справ та інші. Наскрізний пошук здійснювали за роками, але іноді документи, що стосувалися періоду, над яким працював Грушевський, належали до справ за пізніший період. Так було з листами вдови Тимоша Хмельницького Розанди, які знайшов Віктор Юркевич, вивчаючи документи 1660-х років. Їх скопіювали на прохання Грушевського, який пізніше процитував їх наприкінці першої частини IX тому¹⁷⁴.

Зазвичай працівники археографічної експедиції читали справи, порівнювали їх з опублікованими матеріалами (головно в «Актах ЮЗР») й уривками, які цитували Соловйов і Костомаров, а тоді відбирали частину для копіювання. Далі найняті археографічною експедицією копіювальники переписували цілі документи або уривки. Після цього працівники експедиції звіряли копії з оригіналом і надсилали їх Грушевському¹⁷⁵. Іноді стовпчики плуталися, і дослідники, мов детективи, мусили відновлювати первісну послідовність матеріалів¹⁷⁶. Часом Грушевський просив помічників ще раз звірити текст з оригіналом або перевести нерозбірливе слово чи речення через копіювальний папір. Одного разу Євфимовський порадив йому надіслати сторінки «Історії», де цитувалися уривки зі скопійованих документів, у Москву на коректуру¹⁷⁷. Чи послухав Грушевський цієї поради, не відомо. Члени археографічної експедиції тісно співпрацювали з московськими архівістами, серед них із Сергеем Порфір'євим, якому Грушевський подякував у вступі до IX тому, та час від часу консультувалися з московськими науковцями, зокрема з Матвеем Любавським і Віталієм Ейнгорном¹⁷⁸.

Члени археографічної експедиції у Польщі та Західній Україні вели пошуки у львівських, кравківських і варшавських архівах. У Львові вони працювали в бібліотеці Осолінських, де зберігалися копії щоденників Альбрехта Станіслава Радзивила, книга Марціна Голінського, документи Станіслава Лукаса, а також колекції Баворовських і Дзедушицьких¹⁷⁹.

У Кракові вони трудилися в міських архівах над колекціями Русецького та Піноччі, в бібліотеці Чарторийських – з теками Нарушевiча, а також у Ягелонській бібліотеці. У варшавських збірнях особливу увагу приділяли матеріалам, нещодавно переданим з Росії¹⁸⁰. І в Росії, і в Польщі працівники археографічної експедиції зібрали гігантську кількість доти невідомих матеріалів, що по-новому висвітлили чимало епізодів Хмельниччини. Це принаймні почасти пояснює, чому Грушевський вирішив опублікувати багато з цих документів у тексті, примітках і додатках до завершальних томів «Історії».

Крім роботи за дорученнями Грушевського і власних наукових проєктів, члени експедиції брали участь у підготованні збірок документів. Як голова археографічної комісії ВУАН Грушевський мав амбітні плани завершити видання документів, що їх попередні покоління українських науковців зніщували, але так і не втілили в життя¹⁸¹, зокрема том документів із козацької історії 1628–1638 років, укладений Пантелеймоном Кулішем, до якого ще 1919 року взялася археографічна комісія академії. Заплановану збірку матеріалів з доби після Хмельницького, над якою працював Герасимчук, Грушевський уважав продовженням документальної серії, розпочатої археографічною комісією НТШ у Львові. Він також намірявся опублікувати серію документів з історії Гетьманщини – проєкт, який ще перед Першою світовою війною розглядала археографічна комісія Українського наукового товариства в Києві. Були плани видати документи про гайдамацький рух – первинний задум належав Володимирові Антоновичу. Ще один проєкт мав на меті видання документів про українсько-російські стосунки: його мислили як продовження «Актів ЮЗР», що їх перед скасуванням серії довели до 1678 року¹⁸².

У видавничих планах Грушевського була й нова серія документів з історії української дипломатії «Український дипломатарій». Вихід першого тому, який складався з універсалів Богдана Хмельницького, запланували на 1932–1933 рік¹⁸³. Зайве й казати, що тоді він так і не вийшов. Багато причин затримували вихід у світ, а врешті й завадили оприлюдненню Герасимчукової колекції документів 1657–1665 років¹⁸⁴. Лише опубліковані I, II і IV томи «Українського архіву» нагадують про амбітні плани Грушевського видавати джерела з української історії¹⁸⁵, а головний його археографічний проєкт так і не було реалізовано: спершу через брак фінансування, а пізніше – через руйнування історичних установ академії.

Найважливішою своєю справою Грушевський, безсумнівно, вважав не видання матеріалів, зібраних археографічною експедицією, а продовження багатотомних історій України й української літератури. Йому не терпілося повернутися до роботи над власним *opus magnum*. На початку 1926 року, не чекаючи результатів щойно зорганізованої експедиції, він узявся до наступного тому «Історії», й у квітні хвалився Студинському, що вже працює над IX томом¹⁸⁶. Спочатку він написав частини, які охоплюють 1650 і 1651 роки, а пізніше, у 1926–1928 роках, коли мав на руках більше архівних матеріалів, довів розповідь до смерті Хмельницького¹⁸⁷. Хоча робота на IX томом стала його першочерговим науковим пріоритетом, адміністративні обов'язки, академічна політика та лобювання в Харкові історичних установ забирали в історика чимало сил і часу. У квітні 1928 року він скаржився Студинському, що рік видався заважким і внаслідок безупинної метушні постраждала «Історія»¹⁸⁸.

Звісно, затримки в роботі над «Історією», на які так ремствував Грушевський, були умовними. На початку серпня 1928 року історик уже повідомляв львівському колезі, що завершує том і планує віддати в друк перші розділи до кінця місяця. Грушевський поспішав і хотів завершити том якнайшвидше. Він нарікав на брак літератури, скаржився, що важко роздобути потрібні книжки, але наголошував, що хоче завершити працю над томом¹⁸⁹. Це було непросто. Том розростався через нові архівні матеріали, що їх звідусіль надсилали помічники, і його остаточний варіант складався не з десяти запланованих розділів, а з тринадцяти.

У випадку з Хмельниччиною, можливо, вперше за час роботи над «Історією» Грушевський заходився описувати епоху з величезною кількістю неопублікованих або й зовсім невідомих попередникам джерел. Він міг не просто запропонувати читачам нове тлумачення усім знаних матеріалів, як у раніших томах «Історії», а й дати новознайденим документам говорити самим за себе, звівши до мінімуму роль історика як інтерпретатора джерел. Своє ставлення до джерел Грушевський висловив у вступі до IX тому: «Літературні оброблення Хмельниччини я відсунув на другий плян супроти сучасних звісток документального матеріалу, згромадженого в виданнях останніх десятків літ і доповненого мною за поміччю моїх співробітників. Сей документальний матеріал доповнено настільки значно, що він заповнив деякі дотеперішні прогалини і дав нове освітленне подіям. Особливо се треба сказати про останні роки Хмельниччини, дуже поверхово оброблені в дотеперішній

науковій літературі. Фактичний зміст Хмельниччини збагатився дуже, і загальний образ її представляється значно яснішим – хоча новий матеріал не упростив, а ускладнив його; я з свого боку старався схематизувати, не спрощувати його штучно, щоб не нагинати під свої суб'єктивні сприймання, хоча й даю подекуди загальні уваги – особливо при кінці тому»¹⁹⁰.

Перші розділи IX тому було передано до Державного видавництва України (ДВУ) у вересні 1928 року¹⁹¹. Друк першої книги IX тому завершився, очевидно, наприкінці квітня¹⁹². У листі до Студинського 18 травня 1929 року Грушевський обіцяв надіслати йому примірник книжки¹⁹³. Рукопис другої частини IX тому історик надіслав до ДВУ у вересні 1929 року¹⁹⁴, але друк довго відкладали, і книжка вийшла аж 1931 року. У листі 1934 року Грушевський писав Вячеславу Молотову, що цей том надрукували до його арешту взимку 1930–1931 року¹⁹⁵. Точну дату виходу назвати важко. Відомо, що у грудні 1930 року історик ще тримав коректу тому, робив останні вставки і правки¹⁹⁶. У лютому 1931 року його працівники і видавець досі домовлялися про виплату авторського гонорару за вихід книжки¹⁹⁷.

Паралельно Грушевський готував нові томи «Історії». У найближчих планах стояв наступний, десятий том його епічної праці. Роботу над цим томом трохи висвітлює офіційний звіт про діяльність і плани відділу новітньої історії українського народу, однієї з академічних установ, яку очолював Грушевський. У звіті сказано, що у 1929–1930 роках історик досліджував добу Виговського, та зазначено, що у 1927–1928 роках він завершив першу частину IX тому «Історії» (37 друк. арк.), а у 1928–1929 роках – другу частину цього тому (близько 50 друк. арк.). Він планував закінчити частину першу X тому (близько 30 аркушів) у 1930–1931 роках, а протягом 1931–1932 років – частину другу цього тому (теж близько 30 аркушів)¹⁹⁸.

Незавершений варіант X тому «Історії» вже після смерті автора 1936 року видала Катерина Грушевська. Книжка охоплювала два роки (1657–1658) та обмежувалася аналізом гетьманування безпосереднього наступника Хмельницького Івана Виговського. Ніде не вказано, що це не цілий том, хоча обсяг його набагато менший за ті 30 аркушів, заплановані Грушевським 1930 року як перша частина тому. Найімовірніше, опублікований Катериною Грушевською том X «Історії» – це лише перші розділи майбутньої книжки. Але чи завершується на цьому «Істо-

рія» Грушевського? Чи встиг він зробити хоча б нарис подій після 1658 року? Це питання особливо значуще у світлі повідомлень, нібито другу частину X тому бачили в київських архівах ще у 1950-х роках¹⁹⁹. Важко сказати, наскільки вона опрацьована (Про це ми детальніше поговоримо наприкінці книжки.)

Намірам Грушевського перевидати в Україні перші, вже недоступні в продажу томи «Історії» не судилося здійснитися, хоча незабаром після повернення він підписав угоду з ДВУ. Видавництво збиралося також завезти зі Львова для продажу в Советській Україні I–IV та VIII томи «Історії»²⁰⁰. Були плани перевидати й V том «Історії», але, як писав Грушевський у серпні 1926 року, видавництву забракло коштів²⁰¹. Мало того, у серпні 1925 року НКВС розіслало по територіяльних управліннях циркуляр, у якому кваліфікувало «Історію» як ворожий советській владі твір, отож чекісти мали пильно стежити за тими, хто нею цікавиться²⁰². Брак коштів і підозри влади до історика, напевне, завадили перевиданню перших томів «Історії» і в пізніші роки. Втім, Грушевський та його працівники далі докладали зусиль до цієї справи. У січні 1930 року Федір Савченко інформував Кирила Студинського, ніби влада таки вирішила перевидати окремі томи «Історії»²⁰³. Та цей намір, як і всі попередні, так і не було втілено.

Очевидно, советські реалії двадцятих років, зокрема зміна партійної лінії в Україні наприкінці 1920-х, перешкодили Грушевському зреалізувати багато планів. Це стало величезним розчаруванням, але слід визнати, що й досягнення історика та його учнів були колосальними. Результати роботи Грушевського в Советській Україні перевершили навіть найоптимістичніші його сподівання на момент повернення. В Україні він зміг урухомити майже всі великі проекти, розпочаті у Львові перед Першою світовою війною. Він виховав нову групу науковців і організував архівні дослідження небачених доти масштабів. Чи справді великий розквіт української культури й науки, зокрема засвідчений у праці Грушевського, був заслугою советської влади, як це декларували в тогочасних офіційних заявах? Навряд чи. По-перше, діяльність Грушевського у Львові, частково підтримувана з коштів, які виділяв НТШ контрольований польськими колами Галицький сейм, була не менш успішною, ніж його робота в Советській Україні. Мало того, більшість проектів історика у ВУАН реалізовано не завдяки владі, а у змаганні з нею.

Попри все це, слід визнати, що у двадцятих роках советська влада в Україні дала Грушевському та його працівникам кращі умови для

наукової роботи, ніж вони могли би знайти деінде в Європі. Чому влада чинила саме так? Одна з причин – спроба представити Советську Україну українській інтелігенції і «трудящим масам» за межами ССРСР як український соціалістичний «П'ємонт». Друга – наслідки політики українізації, особливо намагання більшовиків знайти спільників серед української інтелігенції, налаштованої до них здебільшого вороже. За таких обставин влада толерантно ставилася до архівних і наукових проєктів, як-от ініціативи Грушевського, навіть підтримувала їх, доки вони не суперечили партійній лінії і допомагали офіційному проєкту руйнувати ідеологічні підвалини старого режиму. Ця політика, що сприяла процвітанню археографічних проєктів Грушевського, урвалася наприкінці 1920-х років.

«Контрреволюціонер»

1929-й – це рік перелому в політиці українізації та рік початку атаки на Грушевського у марксистських виданнях. У січні Політбюро ЦК КП(б) У ухвалило резолюцію, яка позбавила історичні установи ВУАН колишньої підтримки. Це відкрило шлях для добре організованої кампанії в пресі проти Грушевського і його працівників²⁰⁴. Історія переслідувань ученого советською владою в останні п'ять років його життя добре досліджена й відома науковцям. Є кілька добрих монографій, написаних на підставі матеріалів з архівів партії, Академії наук і, що важливіше, ДПУ. Це не лише дає змогу відтворити деталі кампанії проти історика, а й універсально механізми дії советського режиму в неросійських республіках²⁰⁵.

Отже, коротко про переслідування Грушевського владою, як це показують раніше засекречені документи з советських архівів. Тут для мене важать насамперед не події, а суть аргументів, які влада використовувала для узаконення своїх дій. Порушені мною питання стосуються головно характеристик панівного тоді советського дискурсу та його трансформації наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років. Стосунки між владою і наукою ніколи не склалися так напружено, як у перші десятиріччя советської влади. «Советська одисея» Грушевського, який заважав владі здобути повний контроль над головним інституційним символом науки в країні – Академією наук, і його людська драма уособлюють кардинальну зміну статусу академії від порівняної автономії в колишній Російській імперії до повного політичного підпорядкування в ССРСР.

Долю Грушевського після 1929 року визначили зміни в советській політиці. Втім, це не означає, що неогоціція (у постмодерністському сенсі слова) між Грушевським і владою повністю припинилася. Як і у випадку з українськими істориками після Другої світової війни²⁰⁶, офіційні атаки проти справжніх і гаданих ворогів режиму та застосована істориками стратегія спротиву і виживання залишалися частиною процесу неогоціції, хоча жертви цих нападок не мали достатньо ресурсів, щоб відповідати на обвинувачення. Саме мінлива позиція чільного гравця у цих «неогоціціях» буде в центрі моєї уваги.

Зміни у ставленні влади до академії, припинення співпраці з Грушевським і початок масованої атаки на історика та його працівників слід розглядати у контексті двох взаємопов'язаних процесів, які відбувалися в СРСР наприкінці 1920-х років. Перший – початок нового етапу культурної революції, позначений нападками на «старі кадри». Другий – зміна політики партії щодо українського та будь-якого іншого не-російського) національного відродження. Обидва процеси вкрай негативно відбилися на ВУАН.

У Росії вибори 1928 року до АН СРСР закінчилися фактичним підпорядкуванням академії владі. Академіків змусили проголосувати за кандидатів від влади, як-от Ніколай Бухарін і Міхаїл Покровський, і призначити на керівні посади лояльних режимові науковців. Відтак було ув'язнено кількох учених, зокрема видатного російського історика Сергея Платонова. В Україні ДПУ сфабрикувало справу Спілки визволення України, за якою арештували й засудили кільканадцять працівників ВУАН, серед них Сергія Єфремова²⁰⁷. Кампанію проти української інтелігенції супроводжувала пропагандистська атака на «український націоналізм» – наступ на прояви української політичної емансипації і рух у напрямку централізації советського політичного, економічного і культурного життя. Не дивно, що мішенню нової політики стали не тільки «старі кадри», а й високі партійні посадовці, як-от чільний історик-марксист Матвій Яворський, якого різко розкритикували за націоналізм, змусили залишити Україну, а згодом заарештували²⁰⁸.

Наступ партії проти Грушевського почався після сфабрикованого процесу СВУ (березень-квітень 1930), але зміни у ставленні до нього влади простежуються вже наприкінці 1927 року. Межі, які історик визначив для себе у співпраці з режимом, слід вважати головною причиною небажання партії висувати його на посаду президента ВУАН. Підтримка його кандидатури зійшла нанівець у грудні 1927 року, щойно влада

зрозуміла, що Грушевський досягнув згоди зі своїми непримиренними ворогами Єфремовим і Кримським і вони сформували спільний фронт проти політики режиму стосовно академії. Наступного року Єфремова та його прихильників усунули з керівництва ВУАН, а її саму вирішили «скоммунізувати». Знейтралізувавши Єфремова, влада втратила інтерес до Грушевського як противаги «кадетському» угрупованню в академії. Офіційної підтримки наче й не було, а раніше доступні фонди пішли на створення інституту, який мав очолити новий президент академії біолог Данило Заболотний²⁰⁹.

Влітку 1930 року Грушевський став головною мішенню для нападок у ВУАН. У нього відібрали історичні установи, їхніх працівників перевіряли численні комісії, які вишукували в науковій роботі історика ознаки націоналізму. Перед поверненням в Україну 1924 року Грушевському видали два листи: один від ВУЦВК, а другий за підписами голови уряду Власа Чубаря й очільника ДПУ Всеволода Балицького, – які гарантували йому імунітет від політичних переслідувань. Ці офіційні гарантії нічим не допомогли, коли 22 березня 1931 року Політбюро КП(б)У постановило заарештувати Грушевського як голову фіктивного Українського національного центру. Наступного дня його схопили в Москві, куди він поїхав у наукове відрядження, повернули в Україну і допитали в ДПУ, зокрема сам Балицький. Після цього історика відвезли до Москви, там несподівано відпустили з в'язниці і скасували самонаклепницькі зізнання, які він під тиском зробив в Україні. Хтось у верхніх ешелонах влади вирішив зберегти йому життя. Грушевському дозволили займатися науковою роботою в Москві, але до самої смерти таємно стежили за ним і не давали повернутися в Україну²¹⁰.

Щоби ліпше зрозуміти політичні обвинувачення, які висувала Грушевському більшовицька пропаганда, варто розглянути інспірований урядом памфлет, безпосередньо дотичний до його арешту. Памфлет «Буржуазно-націоналістична трибуна» авторства члена ВУЦВК Андрія Хвилі надрукував «Більшовик України» невдовзі після арешту історика²¹¹. Це перша політична стаття, яка відверто «викривала» Грушевського як ворога совєтської влади. Хвиля повторив чимало обвинувачень, озвучених марксистськими пропагандистами ще перед 1931 роком, і водночас сформулював нові аргументи в цій полеміці.

Головним завданням Хвилі було зобразити Грушевського ідеологом українського буржуазного націоналізму, а журнал «Україну» – трибуною його ідей. Більшість закидів організаторів нової кампанії стосува-

лися не головної праці Грушевського, «Історії України-Руси», а його політичних текстів доби революції та післяреволюційних публікацій у журналі «Україна» про українську національну історіографію й культурне відродження XIX – початку XX століття. На статті в «Україні», марксистські критики нападали ще 1927 і 1929 року, а Микола Скрипник одного разу навіть прилюдно сказав, що журнал під маскою науки друкує політичні статті. Тож не дивно, що ці публікації стали підґрунтям для наступу Хвилі на Грушевського.

Хвиля заявив, що «Україна» не друкує статей на важливі для советського суспільства теми – приміром, про класову боротьбу й історію революційного руху. Він закидав, що видання не стало «архівним журналом», натомість береться до політики, що редактор часопису Грушевський не лише свідомо перекидає українську історію й культуру, а й пропагує буржуазний націоналізм. Він розвинув обвинувачення, які у зв'язку зі статтею «Ганебної пам'яті» 1926 року висував Олександр Шумський. Хвиля повторив також закиди, висловлені раніше Власом Чубарем і Володимиром Затонським, котрі стверджували, що саме Грушевський приєднався до комуністів, долучаючись до українського націєтворення, а не навпаки. У наступі на історика були й нові важливі моменти. Щоб іще більше здискредитувати журнал і його редактора в очах советських читачів, Хвиля зобразив «Україну» пропагандистською трибуною не лише націоналістичних і буржуазних, а й релігійних ідей²¹².

Зі сторінок статті Хвилі Грушевський постає політичним ворогом держави, який збирає прибічників для збройного повстання. Висновок напрошувався сам собою: таким людям одне місце – за ґратами. Головною метою цієї статті як раз і було виправдати арешт Грушевського. Виступаючи проти історика, Хвиля не просто перекидає і викидає з контексту його заяви, а й фальсифікує їх. Зокрема, він приписав Грушевському тезу, нібито національне питання не можна вирішити в рамках пролетарської держави, і стверджував, що, пишучи про «емоційні», на відміну від «раціональних», аргументи українських активістів XIX століття, Грушевський насправді закликав до збройної боротьби з пролетарською революцією. Завершував Хвиля свій випад проти Грушевського й «України» зауваженням, що журнал не засудив діяльність Спілки визволення України, бо, редактор журналу не погоджувався з вироком пролетаріату «злочинцям».

Навесні 1931 року під час фактичного домашнього ув'язнення Грушевського в Москві влада під виглядом наукової дискусії організувала

в Києві і Харкові оперетковий суд з метою дискредитувати історика та його ідеї. Важливо було також узаконити повномасштабний наступ на колег та учнів Грушевського й на українську інтелігенцію загалом. Імовірно, Грушевський перший український науковець із дореволюційним реноме, якого влада намагалася знищити за допомоги публічних «диспутів». Того самого року відбулися інші заходи, які мали на меті викрити «справжні» погляди академіків Костянтина Воблого і Леоніда Яснопольського та розкритикувати буржуазну схему української історії Олександра Оглобина, тогочасного опонента Грушевського²¹³.

Три «диспути» Грушевського пройшли в Києві у травні 1931 року: в колишньому будинку Центральної Ради, конференційній залі Академії наук та в київській опері²¹⁴. Під час цих ретельно організованих публічних дискусій партійні науковці мали розбити немарксистські і нібито антисоветські погляди історика. Присутня на цих заходах Наталія Полонська-Василенко згадувала, що найбільшим лихом було слухати «покаянні» промови колишніх учнів і працівників Грушевського, яких змусили засудити «помилки» свого вчителя. Вона також завважила людей, яким вистачило сміливості заперечувати обвинувачення²¹⁵. Хтось невідомий на «диспуті» 5 травня 1931 року навіть написав у президію анонімну записку про те, що Грушевський очолював боротьбу українського народу за визволення²¹⁶.

Тексти промов декого з учасників цих «диспутів», надруковані згодом у чільних українських журналах, дають змогу краще зрозуміти характер обвинувачень, які режим використовував проти справжніх і уявних своїх ворогів. Перероблений виступ Андрія Річицького про соціологічні погляди Грушевського з'явився у травневому числі «Більшовика України» за 1931 рік, головному теоретичному журналі КП(б)У. Як і слід очікувати від промови на політично заангажованому заході, Річицький не просто таврував методологічні «помилки» історика, а й висунув кілька політичних обвинувачень. Він заявив, що Грушевський ніколи не був революціонером-народником і саме на його совісті перехід Франка з революційної народницької платформи до націонал-демократів. Як ідеолог він представляв позицію української буржуазії «кадетського» табору (тобто членів російської Конституційно-демократичної партії). Його прихильність до УПСР Річицький характеризував не як наслідок справжньої еволюції його поглядів, а як опортуністичний хід, щоб здобути вплив на маси. Той факт, що під час «диспуту» Грушевського обороняв його колишній ворог (і колишній кадет) Михайло Могилянський,

Річицький витлумачив як доказ того, що різні буржуазні угруповання готові виступити спільним фронтом проти диктатури пролетаріату. Могилянського він зробив виразником ідеології російських кадетів, а Грушевського – їхнім українським відповідником. Згідно з Річицьким, за їхньою ідеологічною згодою криється опір буржуазії і капіталістичних елементів розвитку соціалізму та спротив куркулів колективізації сільського господарства²¹⁷.

Загалом кажучи, політичну еволюцію Грушевського Річицький намагався представити як ілюстрацію тогочасної партійної тези про посилення класової боротьби внаслідок соціалістичного наступу на селі. Вирішального політичного удару по історика завдав кінець статті, де автор заявив, що суб'єктивно Грушевський, може, й не прихильник імперіалістичної інтервенції проти ССРСР, але об'єктивно його наукова діяльність – це інтервенція буржуазної науки у справу соціалістичного культурного будівництва.

У своєму наступі Річицький зачепив багато моментів, які послідовно розвинув ще один строгий критик Грушевського Михайло Рубач (Рубанович). Для «диспуту» він підготував статтю про соціально-політичні погляди дослідника. Рубач уперше презентував її у квітні 1931 року на засіданні Українського товариства істориків-марксистів, а 25 травня виголосив на спільному засіданні історичної, філософської і соціологічної секцій ВУАН у Києві. Перероблена й розширена версія тексту роком пізніше, у другій половині 1932-го, з'явилася в журналі «Червоний шлях». Кар'єра Рубача як «фахівця» з Грушевського почалася в середині 1920-х років у Москві на семінарі Міхаїла Покровського з російської історіографії. Тоді Рубач підготував розлогу статтю про федералістські теорії в російській історичній думці, де спеціальну увагу приділив працям Грушевського. У ній він розвинув думку Покровського про Грушевського як продовжувача федералістського підходу до російської історії, що його вперше в російській історіографії сформулював Микола Костомаров²¹⁸.

На відміну від історіографічної статті, опублікованої 1930 року, стаття Рубача про Грушевського 1932 року була не так науковою дискусією, як відвертим політичним нападом. Про її завдання свідчить уже сама назва «Буржуазно-куркульська націоналістична ідеологія під машкарою демократії “трудового народу”». Рубач закликав викрити Грушевського як ідеолога не лише українського буржуазного націоналізму, а й куркулів – заможних селян, яких тоді вважали головним внутрішнім

ворогом партії. Беручи за основу свого «класового аналізу» автобіографію та політичні твори історика, Рубач простежує етапи його ідеологічної і політичної еволюції. У плані соціального походження він зобразив Грушевського нащадком заможного священницького роду, а його батька охарактеризував як типового поміркованого ліберала. Всі ці маркери соціальної і політичної ідентичності: «священик», «поміркований», «ліберал» – звучали небезпечними обвинуваченнями в тогочасному панівному більшовицькому дискурсі. Рубач стверджував, що Грушевський ніколи не був соціалістом, а якщо й продовжував якусь традицію, представлену Драгомановим, то хіба традицію буржуазного лібералізму, до якої Драгоманов скотився в останні роки життя, залишивши платформу дрібнобуржуазного демократизму. Хоча Грушевського переслідувала царська влада, Рубач уважав його не радикальнішим за російських кадетів, а до УПСР під час революції він приєднався з однією метою – перебрати контроль над масами й ізолювати їх від впливу пролетаріату.

Рубач вивів Грушевського як автора теорії «єдиного національного потоку», задуманої саме з цією метою. На підкріплення своєї теорії Грушевський нібито висунув додаткову тезу про «небуржуазний» характер української нації, яку Рубач окреслив як прояв націоналістичної, буржуазно-куркульської ідеології. Ця теза начебто дала Грушевському змогу представляти і захищати інтереси українських поміщиків та буржуазії. Класову боротьбу він уважав аномалією історичного розвитку, а не головною рушійною силою історії – марксистський погляд, який став догмою за більшовицького режиму. Повернувшись в Україну, вів далі Рубач, Грушевський оголосив про підтримку советського режиму, але і далі був проти диктатури пролетаріату, вороже ставився до індустріалізації, натомість пропонував модель економічного розвитку на користь куркулів, а не робітників. Ще одна провина Грушевського – заклик об'єднати українські землі, розділені між ССРСР, Польщею, Чехословаччиною й Румунією. Прикриваючись національними гаслами, він буцімто намагався применшити різницю між ССРСР і капіталістичним світом. Виступаючи проти Грушевського, Рубач цитував Ленінову тезу про те, що в кожній нації є дві нації: експлуататорів та експлуатованих, – так само і дві національні культури²¹⁹.

Рубач підсумував і розвинув багато політичних обвинувачень, висунутих проти Грушевського у 1920-х і на початку 1930-х років, і як ніхто інший систематизував «підривні» ідеї історика. Він, мабуть, прочитав більше праць Грушевського, ніж будь-хто з його критиків-марксистів.

Це й уможливило його упереджену, але цілком послідовну в межах партійної доктрини критику політичних поглядів історика. Не зовсім зрозуміло, чому стаття Рубача вийшла пізніше порівняно зі статтями Хвилі і Річицького. Вона з'явилася, коли апогей політичної кампанії проти Грушевського 1931 року давно минув, а парторгам академії навіть перепало від начальства за надміру суворе ставлення до старих кадрів. Публікація статті, яку згодом визнали взірцем советської критики Грушевського, в літературному часописі, а не в «Більшовику України», головному рупорі партії, виликає додаткові запитання. Найімовірніше, причина цієї аномалії криється в тому, що 1932 року сам Рубач переживав нелегкі часи, потрапивши під вогонь партійної критики. Його усунули з посади директора харківського Інституту історії партії, а його статті громилі як націонал-демократичні, право-опортуністські і троцькістські фальсифікації. Пізніше його обвинуватили в «яворщині» і в тому, що він розглядає українську революцію у відриві від російської²²⁰. Публікацію переробленого виступу Рубача проти Грушевського можна вважати розпачливою спробою продемонструвати лояльність режимові та бажання боротися з ворогами партії на історичному фронті. За іронією, стаття, яку Рубач надрукував у час «загострення класової боротьби», щоб урятувати свою кар'єру, а то й життя, пізніше лягла в основу советського погляду на Грушевського та його праці для цілих поколінь советських істориків²²¹.

Наскільки відрзнялася кампанія проти Грушевського початку 1930-х років від критичних нападок у 1920-х? У 1931–1934 роках партійні ідеологи виставляли історика вже не як поплічника ворогів, як це було раніше, а як головного злочинця. Нова кампанія мала на меті не розкритикувати, як раніше, методологічні хиби у працях Грушевського, а «викрити» його як політичного ворога – українського буржуазного націоналіста й фашиста, котрий прагне відірвати Україну від ССРСР і віддати її на поталу капіталістичному Заходу²²². Політичні підстави для обвинувачень проти Грушевського та інших українських діячів сформулював у промові на XII з'їзді КП(б)У у січні 1934 року фактичний представник Сталіна в Україні Павел Постишев. Коментуючи останні «викриття» ДПУ, він заявив, що загострення класової боротьби всередині країни й загарбницькі плани закордонних імперіялістів активізують націоналістичні контрреволюційні організації²²³.

Найсерйозніші політичні обвинувачення висунуті проти Грушевського – державна зрада (порушення територіальної цілісності ССРСР)

і замах на класовий характер советської влади (скинення диктатури пролетаріату і відновлення в Україні буржуазного ладу). Ці загальні формулювання було деталізовано в цілому списку «злочинів», інкримінованих Грушевському після арешту, серед яких фігурували керівництво підпільною організацією, що готувала збройне повстання проти радвлади, та підтримка таємних зв'язків з ворогами ССРСР за кордоном. Контакти історика з європейськими і західноукраїнськими науковцями стали доказом проти нього та його колег. 1934 року в Москві чекісти допитували Грушевського вже як члена Російської національної партії, ще однієї сфабрикованої ДПУ підпільної організації, членам якої приписували контакти з фашистською Німеччиною й наміри скинути советський режим²²⁴.

Ці та раніші обвинувачення ДПУ проти Грушевського дуже відрізнялися від офіційної оцінки його політичних поглядів 1929 року, коли історика вважали за «сменовеховця», який штовхає владу до рішучішої українізації, але виступає проти інтервенції чи громадянської війни в Україні, бо вважає, що за наявних обставин лише советська влада може гарантувати незалежність і культурний розвиток України. Справа ДПУ на Грушевського свідчить, що за короткий час, між 1929 і 1931 роком, політика спецслужб кардинально змінилася. Спершу переслідуючи уявних ворогів режиму на підставі обвинувачень, які бодай почасти відповідали дійсності, згодом вони почали висувати сфабриковані звинувачення, що відбивали лише політичні цілі режиму²²⁵.

Ключ до розуміння зміни советського дискурсу 1920-х – початку 1930-х років – повний контроль з боку партії, над публічною сферою, де колись взаємодіяли конкурентні голоси, а тепер їхній масштаб і спрямування визначала партія. Як показали статті про ювілей Грушевського 1926 року і нападки на нього у 1931-му, і позитивні, й негативні публікації спершу схвалила влада. Повністю контролюючи публічний простір, визначаючи не лише що казати, а й що не казати, режим міг перетворити дискусію в пресі на майданчик, де озвучували лінію партії, нищили ворогів і сприяли суспільній істерії та полюванню на відьом.

В офіційних дискусіях з політичних чи наукових питань висловлюватися могли, як засвідчила відповідь Шумського Грушевському восени 1926 року, тільки члени партії. Режим намагався також контролювати всі незалежні голоси і пізніше повністю їх ліквідував. Доля Грушевського та його колег з ВУАН дає чимало таких прикладів. 1926 року влада занесла до чорного списку Михайла Могилянського за опубліко-

ване в одному літературному часописі оповідання, що його сприйняли як націоналістичний випад проти Грушевського, котрого тоді вважали лояльним режимові. Отож оповідання розцінили як небезпечне, а незалежного автора вирішили остракізувати. 1928 року влада розгорнула ще активнішу кампанію проти Сергія Єфремова, який надрукував статтю у львівській газеті «Діло», недосяжній для советського режиму. Врешті-решт це привело до арешту Єфремова і сфабрикованої карної справи Спілки визволення України²²⁶.

Видання Академії наук попервах не підлягали советській цензурі і тому були набагато вільнішими за решту советської преси, але невдовзі і їх почала контролювати неофіційна цензура. Єфремов у щоденнику завважив головну різницю між старою (царською) і новою (советською) цензурою. Стара цензура обмежувалася забороною друкувати певні матеріали, ворожі до чинного ладу, а нова пішла далі й вимагала друкувати матеріали, прихильні до режиму. Приклад – вимога советської цензури, щоб Грушевський написав статтю до річниці з дня народження Леніна²²⁷. За таких обставин традиційне значення публічних заяв чільних діячів нівелювалося, і м'яві декларації Грушевського на підтримку режиму й ентузіастичніше засудження Празького наукового конгресу 1926 року набули нового змісту. Як свідчать документи ДПУ, побутувало переконання, що історика змусили виступити з такою заявою, тож її попросту зігнорували. Поступово в СРСР сформувався імпліцитний код публічного дискурсу, коли гіперболізовані вияви вдячності владі служили сигналом-попередженням для публіки, яка почала розуміти, що такі заяви старшого покоління науковців, митців і письменників не можна сприймати всерйоз²²⁸. У рамках щільно контрольованого публічного дискурсу інакше тлумачилося мовчання. Небажання Єфремова писати до советських видань трактували як образу владі, що змушувала його друкуватися в підконтрольних виданнях для вияву лояльності. Те, що Грушевський не засудив публічно членів Спілки визволення України, влада й громадськість розцінили як виклик режимові.

Після серії публічних «дискусій», влаштованих владою щоби «викрити» й «ідеологічно роззброїти» Грушевського та його школу, залишки від історичних установ ВУАН було повністю розформовано й вичищено або вони опинилися в руках наукових конкурентів. Грушевському так і не дозволили повернутися до Києва. Наступні роки позначені голодомором та офіційною атакою на послідовників націонал-комунізму в лавах партії. Микола Хвильовий і Микола Скрипник, члени КП(б)У, чії

імена найбільше асоціювалися з політикою українізації, пустили собі кулю в лоба, щоб уникнути арешту. У той час ім'я Грушевського часто фігурувало в обвинуваченнях проти нових жертв сталінського терору. Його зображували одним із лідерів українських фашистів, ба навіть Миколі Скрипнику закидали, що він поділяє погляди Грушевського на українську історію²²⁹. Заснований і редагований Грушевським журнал «Україна» почав виходити 1932 року за нової редакції. Його сторінки рясніли грубими нападами на колишнього редактора.

Політична кампанія проти Грушевського поновилася на початку 1934 року у зв'язку з новою чисткою у ВУАН. У січні, виступаючи на засіданні академії, на відсутнього історика напався нарком освіти Володимир Затонський²³⁰. Того ж таки року щойно заснований Історично-археографічний інститут видав збірник, у якому дві з п'яти статей викривали «фашистський» і «націоналістичний» характер концепції Грушевського²³¹. Непевне становище Грушевського, якого вважали головним ворогом влади в Україні, але який вільно жив у Москві, створювало чимало проблем для українських партійних чиновників, і вони вимагали від центру прояснити статус історика. Переадресовані в Москву чутки (ймовірно, сфабриковані українським ДПУ), нібито Грушевський обмірковує втечу на Захід, послужили підставою для пильнішого нагляду за ним чекістів. У Київ відрядили таємного агента допитати родичів історика. За ним стежили і під час відпочинку в санаторії Академії наук у Кисловодську. Там у листопаді 1934 року він і помер за підозрілих обставин²³².

Непевність тривала до останку. 25 листопада 1934 року, через день після смерті Грушевського в Кисловодську, газета «Вісті ВУЦВК» повідомила про його кончину і надрукувала урядову постанову про державний похорон та виділення пенсії родині покійного²³³. Ворога режиму поховали з почестями, які режим віддавав своїм найвизначнішим діячам. Некролог опублікувала московська «Правда», передрукували українські видання. У кількох журналах він з'явився в одному числі з повідомленням про вбивство Сергея Кірова 1 грудня 1934 року²³⁴.

Несподівана зміна настроїв влади одразу по смерті Грушевського й офіційного похорону в Києві породила атмосферу, в якій вдалося врятувати його недруковані рукописи. На позачерговому засіданні, скликаному для організації похорону історика, президія ВУАН рекомендувала Наркомосу створити спеціальну комісію для впорядкування паперів науковця і запропонувала залучити до участі в ній доньку Грушевського

Катерину. Працюючи над батьковими рукописами, Катерина підготувала й видала 1936 року X том «Історії». Поновили також готування до друку першої частини VI тому «Історії української літератури». Мало того, на могилі Грушевського поставили пам'ятник²³⁵.

Поворот в офіційному ставленні до Грушевського почасти пояснюють загальні зміни в гуманітарній політиці Москви: постанови уряду повернути історію в програму середньої школи а партійна підтримка стосувалася вже не марксистської історичної школи Міхаїла Покровського, а старшого покоління науковців, які здобули освіту до революції. Зміну курсу відчув перед смертю і Грушевський. У листі до Молотова 1934 року, намагаючись використати нову лінію й покращити своє становище, він писав: «Теперь обращено серьезное внимание на усвоение фактов истории и истории литературы, рано или поздно почувствуется острая необходимость в научно подготовленном материале – но сразу это не получит: нужно готовить заблаговременно, а теперь работа остановилась»²³⁶. Наприкінці 1930-х років зміни в урядовій політиці вплинули також на оцінку доробку дореволюційних науковців. Тепер уважали, що їхні праці треба не відкидати зопалу, а використовувати для освіти молодших поколінь, майбутніх будівників соціалізму. У той час перевидали твори російських істориків імперського періоду, зокрема праці Василія Ключевського, колишнього професора й головного ідеологічного опонента Покровського. Хоча реабілітаційний процес обмежувався головно спадщиною російських істориків, публікація X тому «Історії» Грушевського засвідчує, що ця політика зачепила й українську історіографію.

Є підстави припускати, що поширення нового курсу на Грушевського схвалив ніхто інший, як сам Сталін. У липні 1939 року вдова історика Марія Грушевська звернулася до вождя з проханням утрутитися у справу доньки Катерини, яку чекісти заарештували роком раніше. У листі вона писала: «Ви знали й цінили наукові заслуги мого покійного чоловіка, віддали належне пам'яті його і визнали цінність його наукових праць з історії. Висока авторитетна оцінка Ваша покійного чоловіка як вченого, праці якого, за Вашим авторитетним визнанням, є цінним внеском у советську науку, цінним як невичерпний матеріал для молодих радянських істориків, дають мені підстави звернутися до Вас у зв'язку з горем, яке навалилося на мене»²³⁷. Теза про важливість творів Грушевського для молодих советських істориків, яку Марія Грушевська приписувала Сталіну, повністю відповідала новій офіційній лінії.

Нова політика навіть спонукала декого з поборників Грушевського стверджувати, що його праці можна використовувати на противагу націоналістичним фальсифікаціям української історії. Саме на цій підставі Олександр Білецький боронив вихід першої частини VI тому «Історії української літератури» Грушевського і писав, що цей твір «являється одним из памятников того “культурного наследства” старого мира, которое мы должны изучить и критически освоить. Содержание именно данной книги – помимо своей научной ценности – может пригодиться и в нашей борьбе со всевозможными националистическими фальсификациями историко-литературного процесса»²³⁸. На жаль, часова щілина для видання Грушевського, що ненадовго виникла після 1934 року, зачинилася надто швидко, аби всі його недруковані тексти побачили світ. У цій ситуації те, що Катерина Грушевська опублікувала навіть неповний варіант X тому «Історії», виглядало просто чудом.

Чи слушно вчинив Грушевський, повернувшись в Україну? Сам він, мабуть, по-різному відповів би на це питання – залежно від того, коли запитують. В особистому плані українські діячі заплатили величезну ціну за сміливу спробу використати більшовицький режим в інтересах своєї національної програми. У перші роки після повернення в Советську Україну Грушевський зовсім не шкодував про свій учинок і навіть заохочував сина свого близького друга Кирила Студинського наслідувати його приклад²³⁹. Але задоволення від перших років роботи в Україні швидко минуло. Якщо вірити повідомленням ДПУ (а у випадку Грушевського вони принаймні до кінця 1920-х років цілком вірогідні), на кінець 1927-го – початок 1928 року він утратив колишні ілюзії щодо перспектив праці за советського режиму. На початку 1930-х років родина Грушевських оцінювала вибір, зроблений 1924-го, з певною долею фаталізму. Як зізналася Катерина Грушевська в листі, написаному перед засланням родини до Москви, у світі не було іншої України і вони мусли служити тій, яка є²⁴⁰.

Грушевський повернувся в Україну, визнавши свою політичну поразку. У 1924 році він уже не сподівався, що більшовики поділяться владою з українськими національними партіями, як він того вимагав 1920 року, або злегалізує їх, як він закликав 1921-го. Він повертався в Україну з однією метою – провадити наукову й культурну роботу, і вважав, що є унікальна можливість продовжити справу формування української національної ідентичності, яку він та його колеги розпочали до революції. Справді, діяльність Грушевського в Україні у 1920-х роках неабияк

сприяла українському націєтворенню. Його внесок – це робота у ВУАН, де він організував історичні установи, видання журналу «Україна» і, не останньою чергою, творення історичного й літературного національних наративів – продовження історії України й української літератури. Беручи участь у публічних дискусіях, особливо протягом перших чотирьох років життя в Україні, Грушевський просував українську науку й культуру, підтримував і розвивав зв'язки Советської України з Галичиною та Буковиною, боронив права української науки й культури в ССРСР.

Немає сумніву, що, повернувшись в Україну, Грушевський дістав змогу зробити для подолання ідеологічної спадщини імперської Росії й розвитку української національної ідентичності набагато більше, ніж в еміграції. Більшовики не лише визнали існування української нації, культури й історії, а й майже всі 1920-ті роки надавали організаційну підтримку й ресурси для запровадження своєї візії нового міжнародного устрою, за якого, принаймні в теорії, Росія й Україна вважалися рівними партнерами в Советському Союзі. За цих обставин ліві інтелектуали, як-от Грушевський та його колеги-есери, трактували більшовицький режим як природного спільника. Більшовики, своєю чергою, здобували від такого союзу не лише кваліфіковані кадри, які поверталися в Україну і брали участь у будівництві соціалізму, а й часткову легітимацію режиму в очах численних опонентів усередині країни і за кордоном. Мінлива доля тих, хто повернувся, зокрема Грушевського та його колег, безпосередньо залежала від змін більшовицької політики, але, як чітко показують внутрішньопартійні й чекістські документи, режим їм ніколи повністю не довіряв.

Судячи з тогочасних советських публікацій і секретних звітів НКВС, які нині доступні науковцям, Грушевський за десятиріччя роботи в ССРСР начебто відбув приголомшливу політичну еволюцію. Повернувшись у Советську Україну 1924 року як колишній член УПСР, він засудив усі емігрантські антисоветські політичні організації і якийсь час був головним кандидатом від влади на посаду президента ВУАН. На початку 1930-х років, згідно з документами ДПУ, він буцімто об'єднався з колишніми колегами по партії в підпільній антисоветській організації – Українському національному центрі, який готував збройне повстання проти кремлівського режиму. На підставі цих обвинувачень історика арештували, потім відпустили й заслали до Москви. З матеріалів більшовицької пропаганди випливає, що Грушевський спершу підтримав советську владу, бо вона прихильно поставилася до української державности, але згодом

узяв участь у змові, щоб в інтересах світового імперіалізму й фашизму відірвати Україну від Советського Союзу. В останній рік свого життя він нібито втягнувся у ще одну антисоветську змову і планував утекти з СРСР.

Якщо простежити розвиток історичних поглядів Грушевського в уявленні його наукових критиків, картина виходить так само заплутана, як і з його політичними переконаннями. Починав Грушевський як народник і послідовник федералістської теорії Костомарова, далі зеволуціонував у бік економічного матеріалізму і, зрештою, марксизму, з якого узяв окремі важливі елементи, але геть не збагнув історичної важливості класової боротьби. Хоча на різних етапах академічної кар'єри Грушевський «орієнтувався» на трудові маси взагалі, селянство або ж інтелігенцію, він висував теорію безкласової української нації, заперечував існування української буржуазії та водночас був її головним ідеологом. В історичних працях він начебто відійшов до документалізму, психологізму й над усе націоналізму, що зробило його типовим еkleктиком. На кінець 1920-х років головною ідеологічною платформою Грушевського став буцімто український націоналізм. На початку 1930-х він скотився на позиції націонал-демократії (образливе і небезпечне означення в тогочасному СРСР) і, врешті-решт, фашизму. Як націонал-демократ Грушевський відмовився від свого початкового народництва і перейшов на бік державницької школи в українській історіографії. Як фашист він сфальсифікував історію української селянської війни 1648–1654 років.

Навіть смерть не могла зупинити еволюцію великої людини. Некролог характеризував Грушевського як одного з найвидатніших буржуазних істориків України, який 1924 року повернувся з еміграції, вочевидь, усвідомивши – *«только Советская власть способна обеспечить социальное и национальное освобождение украинского народа»*. Смерть історика стала для більшовицького режиму останньою нагодою скористатися з його повернення в Україну²⁴¹. Спокійний тон некролога, який різко контрастував із попередніми нападами, безперечно спантеличив партійних і комсомольських активістів, які роками читали статті та слухали лекції, де Грушевського оголошували найгіршим ворогом советської держави. Коли одна здезорієнтована молода марксистка запитала бувалого «буржуазного спеціаліста» Наталю Полонську-Василенко, чому уряд улаштував Грушевському такі пишні похорони, та із сарказмом відповіла: *«Як ви не розумієте, це ж діалектика»*²⁴².

Не менш «діалектичною» була постанова Київради 1936 року вирізьбити надгробок Грушевському зі шматка граніту, який до 1919 року служив постаментом для пам'ятника імператору Ніколаю I. Руйнування імперської Росії та становлення на її руїнах нової України отримало несподіваний символ у надгробку Грушевського. Навряд чи депутати ради усвідомлювали значення своїх дій.

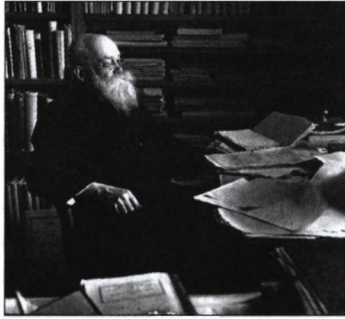
Розділ 5

Повернення
у революцію

Як революція і советське життя вплинули на Грушевського-історика? Найкращу відповідь на це питання дають нові томи його головної праці, «Історії України-Руси», написані у 1920-х роках.

У центрі уваги цих томів – повстання під проводом Хмельницького. Уже задовго до ХХ століття Хмельниччину та її наслідки сприймали як один із найважливіших епізодів української історії, особливе значення мала вона і для Грушевського. Повстання Хмельницького було широко представлено в усеросійській історіографії, адже це момент повернення до імперського нарративу української історії, яка майже зникла з нього після розпаду Київської держави у XIII столітті. З дрібними варіаціями імперський і російський національний нарративи тлумачили події 1648 року як повстання православної Русі проти гніту поляків-католиків і євреїв задля возз'єднання руської/російської держави/нації. Водночас повстання входило як знаковий елемент до малоросійського історичного нарративу, що вважався інтегральною частиною всеросійської історії. Отож заявити добу Хмельницького як частину українського національного нарративу було фундаментальним завданням української історіографії. Цей процес почався з виходом тритомного дослідження Миколи Костомарова про Богдана Хмельницького, першої наукової монографії з історії України, от тільки автор її розглядав повстання в рамках загальноросійської історії. Розділити всеросійський і український нарративи у найдражливішому місці їхнього поєднання випало наступникам Костомарова.

Саме тут українська історія отримала (точніше, відібрала у конкурентного загальноросійського нарративу) свого першого справжнього

героя від часів св. Володимира – гетьмана Богдана Хмельницького. У цей період сталися дві важливі події, які з багатьох поглядів визначили майбутні стосунки України з двома потужними сусідами, Росією і Польщею. Перша – антипольське повстання 1648 року, друга – Переяславська угода 1654 року між Гетьманатом і Московією, за якою козацька Україна стала московським протекторатом. Інтерпретація цих подій могла або працювати на формування окремої української національної ідентичності, твореної в опозиції до двох головних «інших» – польської і російської, або підважувати цей проєкт. Доба Хмельницького, як її зображувала українська історіографія XIX століття, пов'язувала два головні міти українського національного відродження – міт козацтва і міт народу. Українські діячі вважали також, що в цей період виникає окрема українська ідентичність, а нова державницька школа української історіографії вбачала в ньому колыску ранньомодерної української державності.

Роки Хмельниччини були багатими на переломні події. Після кривавого, але переможного повстання 1648 року проти польського панування і створення внаслідок Зборівської угоди 1649 року з польським королем козацтво стало важливим політичним чинником у Східній Європі. Відтепер на нього зважала не лише Річ Посполита, а й інші сусідні держави – Московія, Османська імперія та її васали Кримське ханство, Молдавія і Волощина. Навіть після катастрофічної для Війська Запорозького битви під Берестечком (1651), коли за умовами Білоцерківського миру підвладні козакам території істотно зменшилися, Гетьманат зміг відновити сили і завдати поразки польській армії під Батогом (1652). Богдан Хмельницький змусив молдавського господаря Василе Лупу віддати доньку за свого сина Тимоша і в такий спосіб приєднався до ексклюзивного клубу східноєвропейських володарів.

Дальша боротьба з Річчю Посполитою, як-от безрезультатна битва під Жванцем (1653), штовхала Хмельницького шукати допомоги у сильнішої держави. Спершу серед можливих протекторів козацької держави розглядали турецького султана, але врешті-решт у січні 1654 року козацька еліта на Переяславській раді обрала московського царя. Цар, на відміну від султана-мусульманина, був однієї віри з козаками і пропонував допомогу у війні з Річчю Посполитою. Успіхи об'єднаного московсько-козацького війська перевершили всі сподівання. У Речі Посполитої відвоювали не лише більшу частину сучас-

них України і Білорусі, а й столицю Великого князівства Литовського Вільно. Коли протестантська Швеція і Трансильванія вступили у війну й увійшли до Речі Посполитої з півночі й півдня, а литовські магнати-протестанти стали на бік одновірців, колись потужна Польсько-литовська держава опинилася на межі краху. Здавалося, ще трохи – і кінцевої мети тогочасної зовнішньої політики козаків буде досягнуто.

Але тут інтереси козацького гетьмана і московського царя розійшлися. Богдан Хмельницький мріяв про повну поразку давнього ворога козаків, а цар боявся посилення шведів у регіоні і 1656 року, зігнорувавши союзників-козаків, підписав мир із Річчю Посполитою. Хмельницький натомість шукав союзу зі Швецією і Трансильванією, підважуючи, якщо не порушуючи договір 1654 року з Москвою. Його смерть 1657 року відсунула в часі розрив козаків з царем, але він таки стався 1658 року. Наступник Хмельницького, гетьман Іван Виговський, підписав Гадяцьку угоду з Польщею, за якою козацька Україна приєднувалася третім партнером у Речі Посполитій до Польщі й Литви. На цю угоду не пристала більшість козацької старшини, яка відкидала саму думку про повернення під польську владу, а Москва виступила військом. Виговського було повалено, а його коротке гетьманування (1657–1659) розпочало новий етап московсько-польської війни за Україну, у якій козаки воювали один з одним під різними прапорами і на чолі із гетьманами-суперниками¹.

Як Грушевський тлумачив цей важливий період української історії і як його трактування співвідноситься з його загальним баченням української і російської минувшини? Щоб відповісти на це питання, треба розглянути взаємозв'язок двох найважливіших дискурсів у працях історика – народницького і національного. Грушевський досліджував і писав про Хмельниччину більше половини свого життя, починаючи від статті 1898 року про Богдана Хмельницького та його добу і закінчуючи книгою другою IX тому «Історії України-Руси» 1931 року. Навряд чи є тема, яка краще демонструє еволюцію історичних поглядів і політичних симпатій Грушевського за понад тридцять років його наукової діяльності. Водночас ця тема дає унікальну нагоду проаналізувати взаємозалежність таких елементів історієписання, як джерело, дослідження й парадигма, в процесі демонтажу імперських та конструювання національних наративів.

Революція

У ІХ томі «Історії» Грушевський заявив, що доба Хмельницького належить до «найважливішої епохи в життю нашого народу – найбільшої революції ним пережитої»². Чи було це способом порівняти «українську революцію» середини XVII століття з тією, яку щойно пережило українське суспільство і сам історик? Важко сказати, але є підстави вважати, що революційна епоха, в яку він жив, неабияк вплинула на його інтерпретацію Хмельниччини саме як української революції. Перекоаний позитивіст і історик-соціолог, Грушевський вірив в еволюційний розвиток суспільства від нижчих до вищих форм організації. Еволюція була для нього шляхом соціального прогресу, але в цій схемі залишалося місце і для революцій. Вони могли пришвидшити прогрес, але не замінити еволюційний процес³. Терміном «революція» Хмельниччину називали ще до Грушевського, принаймні від початку 1890-х років. 1891 року колишній його однокурсник Антін Синявський, характеризуючи повстання Хмельницького, писав: це «велика народня революція під проводом Богдана»⁴. 1892 року цей термін ужили польський науковець Тадеуш Корзон, який дуже критично оцінював повстання⁵, та лідер української народницької школи, професор Грушевського, Володимир Антонович, налаштований до Хмельниччини позитивно. У лекціях 1895–1896 року з історії українського козацтва Антонович порівнював повстання Хмельницького з «революційними рухами» в Англії та Неаполі. Сперечаючися з польськими істориками, які головною причиною повстання вважали особисті образи Хмельницького, Антонович наголошував: «Очевидячки такий погляд непевний: не може один чоловік учинити революції. Треба, щоб уся народня маса була покривджена, щоб усі відгукнули ся на зазив одного чоловіка до повстання»⁶.

Імовірно, Грушевський уперше вжив термін «революція» стосовно подій XVII століття у статті 1898 року про Хмельницького та його добу⁷. У ній він порівнював Хмельниччину з Французькою революцією і заявив, що повстання закінчилося «радикальною революцією», яка стала незалежно від бажань, ба навіть усупереч намірам очільників⁸. Історик не завважив окремо, що саме має на увазі під «революцією», але з контексту видно, що, услід за Антоновичем, він вважає її соціальним переворотом, повстанням народних мас. У наступні роки, повертаючись до цієї теми, Грушевський не розвинув інтерпретацію повстання Хмельницького як соціальної революції, мало того, по суті відкинув цей

термін. Час від часу він трапляється у VIII томі «Історії», написаному у 1909–1917 роках, але несистематично і непослідовно⁹.

У часи, коли Грушевський волів не вживати термін «революція», його часто використовував Вячеслав Липинський, майбутній суперник історика, а натоді його шанувальник і багато в чому однодумець. Термін «революція» навіть фігурував у назві однієї з двох його головних історичних розвідок, «Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy», що ввійшла до польськомовної збірки статей і джерел «Z dziejów Ukrainy». У ній Липинський представив кілька візій повстання Хмельницького, які пізніше підхопили й розвинули історики нового «державницького» напрямку в українській історіографії. Сам автор уважав розвідку доволі значущою, переклав її українською мовою і опублікував під назвою «Україна на переломі» (1920). Цей перероблений варіант статті став одним із засадничих текстів державницької школи¹⁰.

Як і Грушевський, Липинський бачив у повстанні Хмельницького величезне значення для історії України. У розвідці про козацького полковника Михайла Кричевського (з тієї-таки книжки «Z dziejów Ukrainy») він назвав Хмельниччину «революцією, яка силою й розмахом перевершувала все, що бачила сучасна Європа»¹¹. Термін «революція» Липинський уживав поруч із «повстанням українського народу», що узгоджувалося з оцінкою Грушевського революції як соціального перевороту. Але в їхніх інтерпретаціях «революції Хмельницького» були й важливі відмінності. По-перше, вони по-різному визначали її хронологію. Грушевський уважав революцію наслідком доби Хмельницького взагалі, натомість Липинський обмежував її першими двома роками повстання, а кінець датував Зборівською угодою (1649). За Липинським, після 1649 року «революційна енергія народних мас» дуже ослабла, бо повстання втратило риси соціальної боротьби¹². На революцію він дивився як на «стихийний переворот, здійснений народом під орудою людини-титана»¹³, а Хмельницького наділяв винятково важливою роллю в цілому революційному процесі. У статті 1898 року Грушевський теж уживав термін «переворот» на означення Хмельниччини, але обмежував його політичною сферою і вилучав Хмельницького зі спілників з революційного процесу, який окреслював передусім у народницьких термінах.

Революція 1917 року розвела Грушевського і Липинського у різні політичні табори та неабияк вплинула на їхні історичні погляди. Найдраматичніше змінилися політичні переконання Липинського. Під час

української революції він став прихильником українського монархізму і 1918 року щиро підтримував режим гетьмана Скоропадського. Він не сприймав лідерів і членів українських революційних партій, котрі по-божно схилилися перед народними масами й оспівували революцію як інструмент соціального визволення. Термін «революція», який раніше мав для нього позитивне значення, раптом перетворився у його лексиконі на лайку.

Нові погляди Липинського увиразнено у його пореволюційних історичних працях¹⁴. Промовистим є перейменування розвідки 1912 року «Dwie chwile z dziejów rewolucyjnej Ukrainy». Як уже згадано, українська версія цієї статті називалася «Україна на переломі», тобто слово «революція» з назви зникло. Липинський далі вважав Хмельниччину «великим переворотом» 1648–1649 років, але тепер писав про ті події саме як про повстання. Прибравши з тексту згадки про революцію, яка перевершила все, що доти бачила тогочасна Європа, він охарактеризував повстання Хмельницького як революцію, що «розпочата була сотнею фанатиків в момент здавалося повного занепаду нації». Згадку в редакції 1912 року про ослаблення «революційної енергії народних мас» у новій версії замінили пасажем про меншу «участь у повстанні українського селянства». Слово «революція» було майже скрізь викреслено, так само як позитивні оцінки участі мас у повстанні¹⁵.

На Грушевського революція 1917 року вплинула інакше. У IX томі «Історії», особливо в останньому розділі, він уживав термін «революція» частіше, ніж в усіх попередніх працях на цю тему разом узятих. Явище, яке в його раніших дослідженнях називалося «великим повстанням» або «визвольною боротьбою», тепер стало «революцією». Історична роль Зборівської угоди дістала нове пояснення: «крива революції заломилася під Зборовим»¹⁶. Історик розширив порівняння Хмельниччини з європейськими революціями: до німецької Реформації і Французької революції (паралелі зі статті 1898 року) долучилася англійська революція середини XVII століття. Він вітав революцію як визволення народних мас, попри всі трагедії й руйнування, які вона несла. Захоплення Грушевського соціальною революцією оприявнюється у його трактуванні щоденників Павла Алепського, православного архидиякона з Сирії, який проїздив через Україну 1654 і 1656 року. Грушевський уже цитував його опис України у статті 1898 року як доказ високого освітнього рівня тогочасних українців. У IX томі «Істо-

рії» він інакше підійшов до інтерпретації того самого джерела і цього разу, вслід за Олександром Єфименко, прочитував щоденники як розповідь очевидця про вигоди, що їх українські народні маси здобули, звільнившись від соціального й національного гніту передреволюційних часів¹⁷.

Коментуючи розповідь Павла Алепського про життя в Україні 1654 і 1656 року, Грушевський писав: «З другої сторони як представник віками поневоленого народу він незвичайно живо відчув красу сеї героїчної доби в життю Українського народу: патос революції, народнього повстання, боротьби за визволення, повної жертв, самовідречення й ідеалізму. Тим часом як не тільки для Поляків і тих хто дивилися через їх призму, але й для Мусульман і для Москалів (хоча з політики вони підтримували козаків) і козаки і взагалі українські маси були все таки не більше як збунтовані невільники – не вважаючи на всі акти героїзму, військового хисту і т. д., – для сього малокультурного Араба се були носії найвищих людських прикмет, борці за найдорожчі кожній людині мрії визволення. Він з насолодою дихає сим повітрям свободи, відчуваючи весь трагізм сього нетрівкого баянсування між її вживанням і розплатою смертю за неї і всіми іншими страхами війни і неволі. Його завваження на тему сього щастя визволення і тих жертв якими воно купувалося нераз дивують тонким відчуванням, так що воно глибоко вражає сучасного читача. Навіть в українській літературі ми не знаходимо такого безпосереднього ентузіазму; нічого подібного до кислих рефлексій якого небудь “Самовидця” що незадоволено рахує шибки, розбиті під час сього великого пожару»¹⁸.

В останніх томах «Історії» Грушевський пов'язував термін «революція» передусім з ідеєю визволення. Чи у XVII, чи у XX столітті революція мала визволяти від соціальних і національних утисків. Соціальний складник в аналізі істориком революції, який чітко проявився у статті 1898 року, панував і в його працях советського часу. Але тепер він трактував революцію набагато ширше, ніж у 1890-х. З одного боку, революція, на думку Грушевського, і далі була досягненням «Революційного Українського Народу», а керманічі повстання на чолі з Хмельницьким і далі «не хотіли тої революції» і «цілком не здібні були порахуватися з її значінням і наслідками»¹⁹. З другого боку, він більше не відділяв революцію від особи Хмельницького та його споборників, навпаки, представляв їх як очільників революції. Хмельницького він зобразив лідером, якому «довелося першому зібрати нагромаджені і не порушені ще засоби

революційної енергії»²⁰. На відміну від Липинського, Грушевський не обмежував революцію першими двома роками повстання. Він уважав, що «крива революції заломилася під Зборовим», але це не стало її кінцем, і називав 1651-й четвертим роком революції²¹, вживаючи цей термін на означення цілої доби Хмельницького. В очах історика гетьман безпосередньо пов'язувався з великими перемогами «“весни” української революції»²², і саме після його смерті 1657 року вочевиднися «вияв ... страшної руїни, розвалу української революції»²³.

Інша зміна в трактуванні Грушевським революції – оцінка її як творчого чинника, що став початком «нової України». У вступі до IX тому «Історії» він ще вживав термін «переворот» (як і в статті 1898 року) на означення зміни балансу міжнародних сил, викликаній повстанням Хмельницького²⁴, але й окреслив цю зміну як «величезну революцію, що стала підставою Нової України і перерисувала карту Східної Європи»²⁵. Розповідаючи, як під час перемовин із московською делегацією в Переяславі 1654 року Хмельницький порушив тему українських свобод, Грушевський писав: «У данім випадку вона означила очевидно захованне всього політичного і соціально-економічного надбання української революції: української державности, горожанських і економічних привілеїв, всього політичного і соціального укладу українського життя»²⁶. Для нього це було питанням радше творення нової системи, ніж руйнування старої.

Досвід Грушевського під час української революції 1917 року не міг не вплинути на його розуміння революції загалом і Хмельниччини зокрема. Його думка, що революція Хмельницького заклала підвалини нової України, нагадувала його памфлет «На порозі нової України» 1918 року, у якому йшлося про поточні проблеми і майбутнє української революції²⁷. Крім того, розуміння Грушевським революції набрало чітких національних ознак: у IX томі «Історії» революція стала як норма не лише «великою», а й «українською»²⁸.

Отже, після подій 1917 року термін «революція», який у його раніших творах траплявся доволі рідко, Грушевський використовує дуже часто. Революційний дискурс полонив його сучасників, і він сам, один із чільних лідерів української революції, дедалі більше вживає цей термін не лише в політичних статтях, а й в історичних працях. Новий інтерес Грушевського до революцій не тільки відображав його дрейф уліво під час революції 1917 року, а й демонстрував панівний характер революційного дискурсу в ССРСР. Залучення Грушевським цього дискурсу до-

помогло йому розділити російський і український наративи. З огляду на советські умови 1920-х років, оздобити український історичний наратив власною великою революцією було важливим способом узаконити його і представити українську історію як окремий процес, розвиток якого не залежав від революційних імпульсів з Росії.

Нація

У працях з національного питання Грушевський узагалі уникав терміна «нація» і волів говорити про «народ»²⁹. В українській політичній думці початку ХХ століття змагалися два підходи до використання термінів «нація» і «народ». 1923 року Станіслав Дністрянський, колишній колега Грушевського у Львівському університеті, писав, що «нація» та «народ» означають те саме явище та можуть правити за синоніми³⁰. Натомість Володимир Старосольський у своїй книжці «Теорії нації» (1921) пропонував інше: термін «нація» він залишав для модерної національної спільноти і характеризував її як продукт ХІХ століття, або «нової історичної ери»³¹.

Грушевський виклав свої погляди на це питання у серії брошур, виданих 1917 року з метою пояснити широкому загалові історію й завдання українського руху. У брошурі «Хто такі українці і чого вони хочуть» він накреслив схему, згідно з якою українська нація пройшла кілька стадій історичного розвитку. Почала вона як народність, далі стала народом і нарешті еволюціонувала в націю. Грушевський написав про це так: «Ми пройшли свою путь великої боротьби за волю і рівність, котрої не знали інші народності руські. В нім ми остаточно сформувалися в український народ, а теперішні події закінчують його перетворення в українську націю»³². У ще одній брошурі 1917 року «Звідки пішло українство і до чого воно йде» історик запропонував трохи інакше ієрархію тих самих термінів і запровадив новий – «національність». За його словами, киеворуська доба заклала підвалини для об'єднання українських племен «в один народ, в одне національне тіло». Після повстання Хмельницького українська народність стала повністю осібною від білоруської. «Потім, – писав історик, – літературно-політичне відродження, що пішло з кінцем ХVІІІ віку, повело далі формування української народности в справжню національність, а докінчує його нинішній політичний рух»³³.

Хай там як непослідовно чи випадково вживав Грушевський «національну» термінологію, він вірив в історичну тяглість українського народу. Що ж стосується українського національного характеру як яви-

ща, сформованого специфічним історичним досвідом, він готовий був шукати корені національної ідентичности в середині XVII століття. У вступі до IX тому «Історії» Грушевський писав, що «новий рух, розпочатий відродженням XVI віку, знаходив свій дальший розвій в сій добі [середина XVII століття. – С. П.], і в ній виконувалося те, що мало з часом стати українською нацією»³⁴. Уникаючи прикладати слово «нація» до ранньомодерного періоду української історії, він обмірковував питання національної свідомости й ідентичности, вільно використовуючи термін «національний».

Ще 1898 року в першій статті про Хмельниччину Грушевський аналізував роль національного чинника у повстанні Хмельницького. На його думку, з розвитком повстання пробудилася національна свідомість тогочасних українців і цілий рух, який він розглядав переважно як явище соціальне й економічне, набрав виразного національного забарвлення, бо перетворився на боротьбу пригноблених руських верств проти польської влади. У цей час на передній план вийшла ідея політичного утворення, яке охоплювало б усю етнічну територію України-Руси³⁵. Грушевський був розчарований тим, що лідери руху надали йому релігійного (православного) спрямування замість поставити за мету досягнути соціальних і національних ідеалів³⁶.

Припущення, нібито українську ідентичність пробудило повстання Хмельницького, висловив не Грушевський, воно повторювалося у працях керманічів українського руху ще з 1870-х років. У передньому слові до першого числа журналу «Громада» (1878) Михайло Драгоманов завважив, що період найбільшої могутности козацтва між повстанням Хмельницького 1648 року і зруйнуванням Запорозької Січі після виступу Мазепи 1709-го – це час, коли «росло в наших людях знаття про те, що вони осібна порода людей, неважаючи на підданство якій державі або й на саму віру»³⁷. Іван Франко 1895 року писав, що українське «національне почуття» помітно вже наприкінці XVI століття, але «українська свідомість народна» вперше проявилася в народних масах між 1648 і 1709 роками³⁸. Лідери українського культурного й політичного руху були переконані, що саме козацтво дало життя модерній українській національній свідомості, але мало хто з фахових істориків зголошувався науково аргументувати це твердження.

Хоча Володимир Антонович представляв українські маси й козаків на чолі зі старшинською верствою як головних дійових осіб того періоду, на лекціях з історії козацтва він звичайно уникав зачіпати націо-

нальне питання³⁹. Як і багато інших викликів часу, це завдання випало Грушевському. Він докладно витлумачив свої погляди на роль національного чинника у повстанні Хмельницького, аналізуючи його причини у VIII томі академічної «Історії». Працюючи над цим томом, історик, як ніколи доти, був твердо переконаний у важливості національного чинника в українській історії загалом і повстанні Хмельницького зокрема. Національний чинник він розглядав як поєднання політичних, економічних, соціальних, релігійних і культурних елементів. «У чистій абстрактній формі сей національний момент як причина повстання, як агітаційний його мотив майже не виступає, – писав Грушевський. – Але він переходить через всі отсі моменти пониження і покривдження українського елементу на різних полях і з різних поглядів, – загострює їх прикрість і болючість та звязує в оден ланцюг, в оден образ гіркого, до пімсти вопіющого поневолення Українського народу»⁴⁰.

Обговорюючи роль національного чинника у формуванні програми повстання, Грушевський наголосив ідеї, що їх Хмельницький висловив у розмовах з польськими послами в Переяславі на початку 1649 року. На тій зустрічі гетьман сказав, що хоче визволити цілий руський народ з польського ярма. Цей епізод привернув особливу увагу історика ще на початку його наукової кар'єри, хоча існує глибока різниця між його трактуванням переяславських заяв Хмельницького 1898-го і 1909–1917 років. У першій статті про Хмельниччину молодий Грушевський розцінив слова Хмельницького просто як мрії, що виникли під впливом забарвленого релігією мислення козацьких еліт, котрі не могли сперти козацький рух на тверді соціальні й національні засади. У VIII томі «Історії» він розглядав цей епізод у зовсім іншому світлі, витлумачивши слова Хмельницького як заявку майбутніх планів гетьмана та його оточення. У другій частині тому, створеній у 1911–1915 роках, Грушевський писав: «Не дивно, що дуже скоро – як тільки війна розвинула ся відповідно широко, втягнувши великі маси народу і суспільности української, з поза спеціальних рахунків і домагань виступила і усвідомила ся її кінцева мета, як сінтез сих спеціальних домагань – національне визволення Руси. Але на початку 1946 р. Хмельницький зовсім виразно говорить про визволення “всього руського народу”, про свою “державу”, і сей властивий характер українсько-польської боротьби представляється ся зовсім ясним і її стороннім свідкам»⁴¹. Витлумачення Грушевським доби Хмельницького як періоду національного й релігійного визволення мала важливі спільні моменти з традиційним баченням цієї епохи в російській імперській іс-

торіографії. Але він розглядав Хмельниччину не як боротьбу за визволення руського/російського народу з польського ярма, а як боротьбу за національне й соціальне визволення українського народу. Православний елемент він уважав складником не російської, а української національної свідомости й традиції, а соціальний аспект пов'язував з переважно селянським характером української нації в часи повстання.

Чи змінилися погляди Грушевського на роль національного чинника внаслідок революції 1917 року? На це питання немає простої відповіді. З одного боку, в советських томах «Історії» не знайти такого пристрасного наголошування важливости національного чинника, як у VIII томі. З другого боку, Грушевський, як ніколи раніше, цікавиться вираженням національної ідентичности. У вступі до IX тому він відзначив, що особливу увагу звертає на прояви української національної свідомости, і дуже стішений, що зібрані для книжки нові матеріали містять відповідні приклади⁴². В останніх томах «Історії» він уже не мусив доводити сам факт наявности української політичної і культурної програми в діях лідерів та рядових учасників повстання. Коли повстання здобуло успіх і українські козаки створили власну державність, Грушевський цілком логічно зосередив увагу на Гетьманаті, припинивши невтомні пошуки мінливого об'єкта української національної історії.

Як і в працях до 1917 року, в советських томах «Історії» Грушевський розповідав історію української нації на тлі історії інших націй регіону. В його історичному наративі «іншими» були безпосередні сусіди українців: росіяни, поляки і білоруси (які викликали особливу симпатію в історика, бо разом із українцями становили об'єкт польського та московського поневолювання). Грушевський визнавав існування (спільної) українсько-білоруської ідентичности в середині XVII століття, але розглядав білорусів як окремих народ і порівняно мало уваги приділяв діям козаків у Білорусі. Хоча після 1654 року козаки куди дужче прагнули контролювати окремі землі Білорусі, ніж Західну Україну, Грушевський завжди розглядав західноукраїнські справи козаків з більшим інтересом і натхненням, ніж їхні дії і політику в Білорусі. Як національний історик, котрого передусім цікавили українці та їхня етнічна територія, він особливу увагу приділяв історичним зусиллям зібрати всі українські етнічні території в межах однієї держави⁴³.

Ставлення Грушевського до білорусів істотно відрізнялося від його ставлення до інших сусідів України – росіян. Хоча він украй критично оцінював спроби представляти Україну й українців безпорадними жерт-

вами «лихих» московитів, йому важко було, особливо в популярних творах і політичних статтях, цілком уникнути цієї тенденції. Цікава прикмета його творів на цю тему – вживання «цивілізаційних» аргументів. У наступі на імперську націю Грушевський використовував пари Схід–Захід та Європа–Азія, де Захід і Європа передбачали позитивні якості, а Схід і Азія – негативні. У цій системі координат українці були набагато ближчими до західних європейських цінностей, ніж росіяни.

Така інтерпретація російсько-українських стосунків найвиразніше проявилася у статті Грушевського «Наша західня орієнтація» (1918). У ній він наблизився до формулювання нової схеми української історії, особливо наголосив роль варягів в історії Київської Русі, представив Московію головною спадкоємицею візантійської традиції на Русі і заявив, що після занепаду Київської держави українці розвивалися під впливом ідей і практик, які йшли з Заходу⁴⁴. Статтю було написано після більшовицького наступу в січні 1918 року та німецького походу в Україну навесні того року. У пізніших працях Грушевський відмовився від такої інтерпретації, хоча його «західна орієнтація» чітко проявилася в советських томах «Історії», у яких він не лише називав козацьку старшину представниками європейської культури і характеризував московських чиновників як варварів, а й відзначав скромну участь України в культурному житті католицького й протестантського світу – одну з головних, на його думку, вад української історії⁴⁵.

У ІХ томі «Історії», який охоплював добу Хмельницького від 1650 до 1657 року, Грушевський особливу увагу приділив Переяславській раді й козацько-московській угоді 1654 року – засадничому моменту російсько-українських стосунків, у якому сходилися український і російський історичний наративи. Тут Грушевський вів лінію своїх політичних статей 1917 року. У статті «Звідки пішло українство і до чого воно йде» він заявив, що в часи Переяслава Україна була незалежною державою з власною політичною структурою і московський уряд толерував фактичну незалежність гетьманської держави, але тільки як тимчасове явище⁴⁶. Оглядаючи праці попередників, історик став на бік Миколи Костомарова проти Геннадія Карпова, наполягаючи, що переяславські перемови закінчилися угодою двох сторін, а не просто підпорядкуванням козацької держави московському цареві, як уважав Карпов⁴⁷. Питання про існування 1654 року угоди між козаками та царем мало різні політичні імплікації, адже, даючи на нього ствердну відповідь, українські діячі могли покликатися на те, що московська влада пору-

шила Переяславську угоду, а тому Україна не має жодних зобов'язань перед Москвою.

Корені цієї аргументації сягають політичних вимог, які висувала козацька старшина наприкінці XVII й особливо у XVIII столітті. На початку XIX століття ідею козацьких вольностей, гарантованих російсько-українською угодою 1654 року, популяризував автор «Історії Русів», але в модерний український політичний дискурс її вперше запровадив Микола Міхновський у брошурі «Самостійна Україна» (1900)⁴⁸. У ній Міхновський доводив, що Росія порушила права України, гарантовані Хмельницькому в Переяславі, і закликав відновити українську державність. Правовий і, по суті, неісторичний підхід Міхновського попервах не збудив до реакції українських істориків. Але 1917 року ситуація кардинально змінилася. Не лише ідея незалежності знайшла речників і під кінець року здобула безпрецедентну популярність серед політичних лідерів та широких мас, а й пуризм істориків поступився перед вимогами моменту⁴⁹. За тих обставин сучасники Грушевського чекали, що він пояснить загалові значення Переяславської ради для історії російсько-українських стосунків і для вимог української політики зокрема. У відповідь на ці очікування Грушевський 1917 року⁵⁰ видав брошуру про Переяславську угоду і звертався до цього питання в інших тогочасних працях про історію та політичні завдання українського руху⁵¹.

Погляди Грушевського на значення Переяславської угоди для України сформувалися з плином часу. На початку кар'єри він розглядав Україну як автономну одиницю, яка хотіла зберегти «повну автономію» під владою московського царя; згодом, під час і після революції – вважав її де факто незалежною державою. Якщо спершу Грушевський писав, що московська влада прагнула звести статус України в Московському царстві до рівня звичайної провінції і відмовлялася надати їй права навіть «провінційальної автономії», то пізніше він стверджував, що царська влада не могла мати таких намірів, зважаючи на фактичну незалежність України до укладання угоди⁵². В останніх томах «Історії» Грушевський ще раз переглянув свої уявлення про правовий характер Переяславської угоди. У дореволюційних працях він згоджувався з російським істориком права Василієм Сергеевічем у тому, що Переяславська угода – це персональна унія, а після революції дійшов висновку, що вона запроваджувала московський протекторат над Україною. Іноді він ще називав Переяславський договір тимчасовим військовим союзом, угодою рівних за статусом сторін тощо⁵³.

Попри ці й інші непослідовності та суперечності у трактуванні істориком юридичного й політичного значення Переяславської угоди (а в працях, написаних за тридцять з лишком років, це річ неминуча), очевидно, що за всіма його текстами на цю тему стоїть один керівний принцип. Послідовно розглядаючи Переяславські домовленості як дипломатичну угоду, Грушевський спростовував телеологічний погляд, нібито ця угода була поворотним моментом в українській історії, відкидав обґрунтування прихильників всеросійської єдності і критикував оцінку угоди Вячеславом Липинськом як зламу в боротьбі України проти Польщі й важливого кроку на шляху до незалежності. На думку Грушевського, Переяславська угода служила безпосереднім потребам уряду Хмельницького наприкінці 1653 – на початку 1654 року, а на момент укладення не надто відрізнялася від формального визнання турецького протекторату за кілька років перед тим. Він уважав також, що позитивний ефект угоди майже вичерпався на момент смерті Хмельницького і вже зовсім зійшов нанівець за Виговського внаслідок Гадяцької угоди (1658) з Річчю Посполитою⁵⁴.

Аналіз гетьманування Івана Виговського в останньому томі «Історії» дає добре уявлення про те, як змінювалося бачення Грушевським ролі, яку відіграли в історії України її західні сусіди, поляки. Чимало сторінок у своїх працях історик присвятив спростуванню історіографічної традиції, яка розглядала польське панування на українських територіях у термінах «цивілізаторської місії»⁵⁵. Він не лише вітав вибух повстання під проводом Хмельницького, а й давав найсуворіші оцінки полякам та їхній політиці в Україні. Водночас в останніх томах «Історії» вже не знайти того антипольського духу, властивого попереднім томам. Від 1654 року козацька Україна мусила боротися на два фронти: проти Польщі й Москви, – і головною загрозою інтересам України поставала саме Москва. Тому Грушевський уже не так беззастережно підтримував будь-які антипольські ініціативи козаків. Приклад – розповідь про ухвалу старшинської ради навесні 1655 року поновити війну з Річчю Посполитою. Він був певен, що цю зміну в політиці Хмельницького спричинила перемога антишляхетських і антипольських кіл козацької старшини, і не схвалював її. Він уважав, вважаючи загалом новий курс помилковим, на його думку, і вірив, що було би набагато корисніше, якби Гетьманат і далі маневрував між Москвою і Варшавою⁵⁶.

Так само без виразних антипольських почуттів Грушевський розглядав Гадяцьку угоду, за якою козацька Україна мала повернутися

під польську владу. Він майже не критикував архітектора угоди Івана Виговського, котрий намагався розірвати зв'язки з Москвою. Але попри повагу до Виговського, його задум – Гадяцька угода – викликав серйозні заперечення Грушевського, хоча й переважно соціального характеру. Історик фактично суперечив давній традиції польської та української історіографії вітати якщо не результати Гадяцької унії, то наміри її авторів. В українській історіографії він добачав прояви цієї тенденції у працях Миколи Костомарова, а також Володимира Антоновича та його учнів⁵⁷. Відкидаючи цю традицією, Грушевський натомість підтримував погляди, які вперше висловив Василь Вовк-Карачевський, засудивши авторів угоди за нехтування інтересів простого народу.

Його аналіз Гадяцької угоди містить чимало елементів народницького і національного дискурсів. Згідно з принципами народницької історіографії, Грушевський інтерпретував цю угоду як реакцію козацької старшини на дії демократичних елементів Запорозької Січі. Він уважав, що коли низові козаки, змагаючись зі старшиною, повернули в бік Москви, старшина об'єдналася з давнішими ворогами, поляками, прагнучи захистити свої станові привілеї в рамках соціального ладу Речі Посполитої⁵⁸. На думку Грушевського, ідея сперти майбутню українську державу на шляхту походить від намагань старшини здобути контроль над західноукраїнськими землями, де козацтво як таке мало мізерну соціальну підтримку. Звісно, історик схвалював ідею об'єднати всі українські етнічні землі в одній державі, але вважав «тяжкою іронією..., що якраз західні провінції були вирвані з складу В. Кн. Руського при останнім редагуванню Гадяцького акту»⁵⁹.

Отже, критикуючи Гадяцьку угоду, Грушевський не обмежувався засудженням її антинародного характеру, а й показував її вади під кутом зору українських національних інтересів. Неспроможність врахувати інтереси селянства і зібрати в задуманому Великому князівстві Руському всі українські етнічні території Грушевський закинув авторам Гадяцької угоди ще в статті 1898 року про добу Хмельницького⁶⁰. Через тридцять з лишком років в останньому томі «Історії» він повернувся до цієї інтерпретації і погодився з Вячеславом Липинським, який у розвідці «Dwie chwile z dziejów rewolucyjnej Ukrainy» оголосив Гадяцькі статті невдачею з погляду територіальної експансії козацької держави, її міжнародних стосунків, авторитету її лідера і статусу козацтва взагалі⁶¹. Неприйняття Гадяцької угоди запорожцями Грушевський витлумачив

як приклад, коли інтереси народних мас збігалися з інтересами української нації і держави.

Розглядаючи росіян і поляків як «інших», в опозиції до яких формувалася українська національна ідентичність, Грушевський водночас дуже суворо, особливо в останніх томах «Історії», оцінював будь-які моменти козацької політики, що виказували нетерпимість до національних і релігійних меншин. У завершальних ремарках до IX тому «Історії» він різко критикував Хмельницького та його сподвижників за однобічний підхід до відновлення українських національних прав після перемог над Річчю Посполитою. Він писав: «Яку переважну ролю грають тут чисто механічні методи: винищити латинські і єврейські біжницьі, вигнати не то що духовних, але й самих ріжновірців і не пускати на Україну ні ксьондзів, ні монахів католицьких, ні Євреїв»⁶². Можливо, негативні оцінки козацької влади породив і власний гіркий досвід історика перших місяців 1918 року, коли він не зміг стримати українські маси від участі в антипольських і антиєврейських погромах. Але це тільки часткове пояснення. Грушевський і до революції розглядав долю євреїв 1648 року з великим співчуттям. У VIII томі «Історії» він критично аналізував тогочасні свідчення, ніби причиною повстання було визискування євреями українських селян, і про одне польське джерело завважив: «Дуже характерне се особливе підчеркування ролі Жидів між ріжними причинами роздраження українського народу – антисемітизми XVII в., на котрім сходили ся польські шляхецькі й українські козацькі круги»⁶³. Грушевський уважав також, що єврейський хроніст Натан Гановер, сучасник повстання, розумів його соціальні й національні причини набагато краще, ніж козацький автор «Літопису Самовидця»⁶⁴.

Історичне бачення Грушевським української національної програми, як і його політична діяльність, було несумісним з антисемітизмом чи переслідуванням меншин незалежно від того, хто був їхнім замовником і виконавцем, – поляки, росіяни чи українці. Ця настанова ще дужче увиразнилася у його працях після революції 1917 року.

Найбільшу увагу Грушевського в советських томах «Історії» привертало питання національної єдності, а саме відповідальності еліт за створення спільного фронту з народними масами. Воно набрало такої ваги для історика завдяки його революційному досвідові. Грушевський сформулював низку проблем, які його цікавили: «як представники козацтва, як члени козацької старшинської верстви розуміли свою роллю? наскільки в своїй діяльності водилися вони своїми класовими інтересами –

наскільки свідомо фундували українську аристократичну верству? Чи оглядалась і наскільки оглядалася при тім на інтереси всенародні, державні, політичної незалежності і національної автономності українського народу? А з тим Хмельниччина – чи се бодай хоч у якійсь мірі національна епопея, якою вона малювалася на протягу століть українській старшині, українській інтелігенції і навіть народнім масам?»⁶⁵. Ці питання стали для Грушевського особливо важливими після революції 1917 року, але порушувалися і в його дореволюційних працях.

Герой

Останній розділ дев'ятого, найобсяжнішого тому «Історії України-Руси» Грушевський побудував довкола полеміки з Липинським щодо ролі Богдана Хмельницького в українській історії⁶⁶. З історіографічного погляду ця полеміка – найцікавіша й інтелектуально найпродуктивніша частина «советських» томів «Історії». Грушевський відкинув неоромантичну оцінку Липинським гетьмана як титана, всемогутнього героя української минувшини. Він не заперечував переваг гетьманування Хмельницького, однак волів показувати й негативні аспекти його діяльності та наполягав, що справжнім героєм Хмельниччини був не так гетьман, як народні маси.

Критика Грушевським історичної ролі Хмельницького повторювала чимало моментів з його раніших праць на цю тему і, взагалі, характерна для народницького дискурсу кінця ХІХ – початку ХХ століття, але у ІХ томі «Історії» вона набагато суворіша, ніж у попередніх текстах. Це пояснюється, принаймні почасти, запалом полеміки з Липинським та бажанням довести хиби свого політичного й наукового опонента. Ймовірно також, що, протистоячи Липинському, Грушевський гадав здобути прихильність советської влади, якраз коли в СРСР громили його власні праці. Однак їхня суперечка про значення Хмельницького в українській історії була чимось більшим, ніж просто політичною акцією. В багатьох сенсах вона дотикалася набагато ширшої теми – ролі героя в історії. У підходах Грушевського й Липинського до цього питання існувала важлива методологічна різниця⁶⁷.

Пояснюючи на еміграції 1921 року свій науковий метод у «Початках громадянства», Грушевський підтримав батьків соціології, які порвали з традицією добачати в історії дію свідомої волі, богів або героїв. Цю віджилу історіографічну традицію він пов'язував з ім'ям Томаса Кар-

лайла і відзначав, що більшість істориків відкидає підходи, ґрунтовані на крайньому індивідуалізмі. Він уважав, що соціальні науки спираються на концепцію детермінізму, яку розумів як конечність людської волі й залежність її від оточення⁶⁸. Грушевський розглядав боротьбу між індивідуалізмом і колективізмом як один із головних конфліктів в Європі після Першої світової війни. Як він написав у вступі до «Початків громадянства», повоєнна епоха характеризувалася реакцією проти індивідуалізму і класової структури сучасної цивілізації, що означало повернення до колективізму й солідарності⁶⁹.

Класове мислення й індивідуалізм – це дві головні риси в концепції української політики Липинського, сформульованій у збірці статей «Листи до братів-хліборобів», написаних у 1919–1926 роках⁷⁰. Липинський зі своїми послідовниками з одного боку та більшовики з другого засадничо сходилися у класовому розумінні політики й історії, тільки практикували його з різних позицій. Коли ж йшлося про індивідуалізм і колективізм, Грушевському протистояв один Липинський.

Конфлікт між індивідуалізмом і колективізмом для Грушевського зводився до питання, хто справжній герой української історії – лідер чи маси. Очевидно, це революція віджила його інтерес до ролі героїв в історії, але засадничий підхід до цього питання закладено вже в його раніших працях про минуле України. Думку про обмежену владу героя в історії і залежність його від зовнішніх соціальних чинників історик успадкував від Володимира Антоновича, адже саме такі ідеї панували серед українських народників. Вони узгоджувалися з основними тезами позитивістської науки й виростили з теорії «батьків» соціології (Конт, Спенсер та інші), чиї твори Грушевський аналізував у «Початках громадськості».

Грушевський загалом поділяв твердження Антоновича про те, що в особі Хмельницького відображено позитивні й негативні риси його оточення, що успіхи й невдачі гетьмана – це лише відбиток позитивних і негативних рис українського загалу XVII століття. І в лекціях про українське козацтво в середині 1890-х років, і в публічній лекції про Хмельницького 1898 року Антонович пояснював невдачі його гетьманування загальним низьким рівнем політичної культури українського народу⁷¹. Головна відмінність між Антоновичем і Грушевським полягала в тому, як вони бачили гетьманське оточення. Для Антоновича воно складалося з народу взагалі, а для молодого Грушевського обмежувалося представниками козацького стану⁷². Ця ревізія Грушевським поглядів

свого навчителя сприяла розвінчанню образу Хмельницького-героя, зокрема, зробила його вразливим для народницької критики, зруйнувавши зв'язок, який Антонович налагодив між гетьманом і народом. Будь-яка дальша критика Хмельницького відгукувалася не народові, священній корові народницької ідеології, а козацькій старшині, яку Антонович та його школа вже засудили за зраду інтересів народних мас.

Те, як Грушевський аналізує постать Хмельницького у статті 1898 року, оприявнює його тогочасне бачення ролі героя в історії. Отже, він уважав, що зовсім мало людей діють з абстрактних мотивацій, бо зазвичай люди дуже суб'єктивні у поглядах і вчинках. Може, вищий рівень культури справді дає більшу об'єктивність, але однаково світогляд людей залишається суб'єктивним. Тільки особистий досвід і випробування дають їм змогу зрозуміти становище мас. Ідеальний герой Грушевського мусив ототожнювати власні страждання з болем народу, а Хмельницький до таких людей не належав⁷³. Історик не зараховував гетьмана до «великих душ», яким, за його словами, болить за «цілий світ», адже образ Хмельницького – це образ козацтва, а не народних мас. Іноді історик зображав гетьмана як представника української інтелігенції або козацької старшини, але головно як представника козацтва взагалі. Саме в інтересах козаків, переконував він, проводив Хмельницький свою політику. Народні маси, які найбільше дали повстанню, гетьман використав лише як інструмент для досягнення козацької цілей. За Грушевським, Хмельницький не був «народнім вождем»: він не досягнув рівень виразника інтересів цілого народу, а наслідки його діяльності (радикальна соціальна революція) не спиралися на чіткий план дій або керівний принцип. Водночас Грушевський стверджував, що гетьман був людиною незвичайних здібностей і характеру, та боронив його від закидів у пияцтві. На думку історика, Хмельницький був дуже обдарованою людиною, таланти якої увиразнилися на тлі помилок його наступників, здібним адміністратором і організатором, успішним дипломатом, але поганим політиком⁷⁴.

Низька оцінка Грушевським політичних здібностей Хмельницького збігалася з Антоновичевою оцінкою гетьмана в лекціях з історії козацтва⁷⁵, але вона швидко змінилася. 1904 року вийшло дві праці, у яких Грушевський повернувся до історії Хмельниччини: короткий нарис до 250-річчя Переяславської угоди (1654) та «Очерк истории украинского народа», перша синтеза нової української історії. У короткому нарисі історик назвав Хмельницького великим політиком – неабияка ревізія

його ранішої думки про політичні таланти гетьмана, але й тут його образ загалом був не кращим за портрет у статті 1898 року. Причина цього – в нарисі йшлося про Переяславську угоду, яку Грушевський уважав однією з найбільших помилок у кар'єрі Хмельницького⁷⁶. Описуючи повстання Хмельницького в «Очерке истории украинского народа», він дотримувався наративу, який розвинув у раніших працях про цю добу. Хмельницький поставав тут визначним історичним діячем, але не героєм. Історик зосередився головно на вчинках гетьмана, лише час від часу пояснюючи наміри й наслідки його політики. Здебільшого Грушевський майстерно уникав позитивних чи негативних оцінок Хмельницького. Він не вихваляв гетьмана за успіхи повстання і не засуджував за провали його політики. Образ Хмельницького в «Очерке» дуже схематичний і невиразний: він позитивний, але загалом негероїчний персонаж⁷⁷.

Ревізію первісних критичних оцінок гетьмана розвинула стаття Грушевського «Богданові роковини» 1907 року, написана до 250-ї річниці від смерти Хмельницького і водночас у відповідь на святкування, організовані 1905 року польською спільнотою у Львові на відзначення невдалої облоги міста Хмельницьким 1655 року⁷⁸. Тоді свято супроводили нападки на Хмельницького з боку польського історика Францішка Равіти-Гавронського. Його брошуру «Krwawy gość we Lwowie» Грушевський уважав ударом по всіх українцях Галичини⁷⁹. У «Богданових роковинах» він не приховував бажання оборонити гетьмана від атак польських істориків-націоналістів. Ще одне, не менш важливе завдання статті – залучити культ Хмельницького, який уже існував у загальноросійському історичному наративі, до формування українського національного наративу. Грушевський писав, що фальшиве піднесення Хмельницького захисниками старого режиму і софістами імперської російської ідеології зробило гетьмана персоною нон грата для прихильників «відродженої української ідеї»: Хмельницький перетворився на героя старого ладу, а опоненти цього ладу відвернулися від гетьмана⁸⁰. Історик закликав «реабілітувати» гетьмана. «Трагедія Хмельницького, – писав він, – проклятого за життя народніми масами, що підняли ся на його поклик; розбитого невдалими наслідками політичного визволення перед смертю; спаленого і розвіяного рукою ворога по смерті; апотеозованого ворогами свобідної України й огорненого погордою її нових борців – триває досі. Але може час закінчити її й осудивши помилки й хиби – оцінити те, що було в нім і в його діяльності близького, рідного й дорогого нам?..»⁸¹.

Грушевський вірив, що такий час настав. Він зробив важливі зміни у нових виданнях «Очерка истории украинского народа», які з'явилися 1906 й 1911 року, – розширив характеристику Хмельницького і дав психологічний портрет гетьмана. Він описував його як *«опытного и искусного воина и человека вообще очень талантливого, но импульсивного, без большой выдержки и настойчивости. Даровитый полководец, гениальный, можно сказать, администратор, искусный политик-дипломат, он не способен был к созданию и последовательному проведению планов, далеко идущих в даль будущего, тем более что и сам он не возвышался над уровнем политических и общественных воззрений выфростившей его среды»*⁸². Згодом Грушевський представив Хмельницького лідером цілого українського народу. Коментуючи промови Хмельницького у Переяславі на початку 1649 року, він написав в одному з доповнень до оригінального тексту «Очерка»:

*Трудно без волнения следить за подъемом политической и общественной мысли у этого даровитого человека, олицетворявшего в себе современное ему украинское общество, весь украинский народ, неожиданно вырвавшийся из связывавших его вековых пут политического, экономического и национального порабощения, с восторгом и смятением созерцавший открывавшиеся перед ним горизонты и открывавшего в них возможность совершенно новых, немыслимых перед тем общественных и политических отношений»*⁸³.

Гетьман, якого раніше Грушевський ладен був засудити за нехтування і зраду інтересів народу, тепер виступав у його працях як справжній представник того самого народу. Чи викликана ця зміна досвідом Грушевського під час і після революції 1905 року? Чому саме тоді Грушевський відкинув свої раніші погляди, ніби Хмельницький представляв козацтво або навіть закриту старшинську верству, і погодився з баченням Володимира Антоновича? Хай там як, немає сумніву, що протягом 1900-х років погляди Грушевського на це питання зазнали глибокої зміни, а на його первісні оцінки Хмельниччини вплинули елементи романтичного й старого народницького підходу.

Українське національне відродження, одним із найавторитетніших вождів якого в ході 1905 року став Грушевський, прагнуло власної історичної законності і власних героїв. Історичний наратив, який Грушевський пропонував «пробуджуваний» нації, дуже відрізнявся від його народницьких праць 1890-х років. Тепер українська історія поставала не історією зради народних мас їхніми елітами, а історією спільної бо-

ротьби мас і еліт за національне визволення. Діячі, яких Грушевський у 1890-х уважав зрадниками, той-таки Богдан Хмельницький, тепер поробилися національними героями. Народницький історичний нарратив швидко змінювався відповідно до вимог масової пропаганди і потреб мобілізації, а в ході цих змін прибирав рис величної національної історії. Грушевський не вважав за можливе вагатися щодо однієї з найвизначніших постатей українського минулого, коли і поляки, і росіяни використовували її проти українського руху.

Підносячи Хмельницького до статусу національного героя, Грушевський дедалі більше переймав мову не народницького, а національного дискурсу, глибоко закоріненого в романтичній інтерпретації історії⁸⁴. Його пером водили умовності й вимоги цього дискурсу, коли він писав: «Рушив титан – великий, темний, осліплений, закований, загнаний в землю, – могутній і темний, як та чорна земля, яку мав він в оковах обробляти. І на переді йшов його провідник – такої-ж титанічної сили й вдачі, як персоніфікація тої могутньої й сліпої народньої сили, – мало що свідоміший від неї, але з тим же титанічним розмахом сили й енергії, що й у неї. Страшними напруженнями своїми стрясав він українською землею. Могутній і стихійний як природа, що в своїй стихійній сліпоті не може розмірити своїх засобів для осягнення своєї мети і в безумній марнотратности губить мільйони одиниць для заховання рода, “ідеї” – рострачував він сили народні, лив кров і стелив трупами рідну землю, – поки стихійні сили титана не вичерпали ся від сих безмірних і надмірних трат, і його могутні рухи не перейшли на безсилі конвульсії»⁸⁵.

Важко уявити романтичніший опис доби Хмельницького, ніж ця картина Михайла Грушевського. Поруч зі старим народницьким героєм, колективним «народом», він поставив нового героя – козацького гетьмана Богдана Хмельницького. У його трактуванні колосальну енергію вождя Хмельницькому давала сила народу, і саме народ узаконив нову роль, яку Грушевський відвів славетному гетьману. Якщо 1898 року історик вагався, чи належить Хмельницький до тих «великих душ», що пов'язали свій шлях і біль з народними, то 1907 року він, схоже, в цьому вже не сумнівався. З оборонця козацьких інтересів він перетворив гетьмана на представника українського народу, і в цьому втіленні він міг помилятися не більше, ніж міг помилятися цілий народ. Грушевський уважав, що Україна XVII століття, якій через підлеглість польській шляхті бракувало належної організації й культури, не могла сподіватися здібнішого чи талановитішого керманича, ніж мала в особі Хмельницького⁸⁶.

Грушевський підхопив з рук Антоновича прапор української національної історіографії і став на захист головного українського героя, вживаючи аргументи, які нагадували аргументи його колишнього професора. Як і Антонович, він намагався зробити з Хмельницького прийняттого героя для нового покоління українських активістів. Антонович робив це в той спосіб, що захищав Хмельницького від нападок молодих українських радикалів, які, вслід за Шевченком, не могли пробачити гетьманові Переяславської ради і закидали, що він не створив незалежної української держави⁸⁷.

Грушевський, навпаки, вважав своїм головним завданням вирвати образ Хмельницького з цупких обіймів прихильників «єдиної і неделімої». Це завдання, вперше сформульоване у статті 1907 року, через п'ять років виринуло в його есеї «На українські теми: “Мазепинство” і “Богданівство”». Тут Грушевський відкинув спроби недоброзичливців українського руху протиставити образ Богдана Хмельницького, нібито цілою душею відданого Росії гетьмана, зрадливому Іванові Мазепі. Історик доводив, що це фальшиве протиставлення, бо сам Хмельницький був «доста свідомий носитель державної української ідеї» і шукав способів порвати з Москвою. З погляду Грушевського, союз Мазепи зі Швецією лише наслідував політику, розпочату Хмельницьким⁸⁸.

1909 року Грушевський видав книжечку про Хмельницького спеціально для масового читача. Брошура під назвою «Про батька козацького Богдана Хмельницького» представляла образ нового героя української національної історії просто і зрозуміло. Текст починався романтичним описом пам'ятника Хмельницькому, який звели у Києві прихильники «єдиної і неделімої» Росії в подяку гетьманові за те, що він зробив у Переяславі. Грушевський привласнював українському рухові не лише культ гетьмана, який розвинули його опоненти, а й головний символ цього культу – київський монумент. Історик намалював дуже привабливий портрет славетного гетьмана. Усі події повстання він подавав крізь призму планів, ідей і бажань Хмельницького. Гетьмана зображено у захваті і в турботах, щасливим і сумним, він розважливий керманіч і люблячий батько. У написаній для народу брошурі Хмельницький постає як типовий романтичний герой – ефект, досягнутий автором за допомоги уривків з народних дум, – і як народний герой. У прикінцевому абзаці Грушевський ще посилює цей образ: «Народ український не забув Богданови того добра, що хотів для України славний гетьман. Він оспівав Богданові діла в піснях і думках, як ні одного з гетьманів.

Він доніс сі пісні і думи до наших часів, як не доніс такої пам'яті ні про кого і ні про що в усій історії українській!»⁸⁹. Такий самий позитивний образ Хмельницького маємо і в «Ілюстрованій історії України», яку Грушевський написав 1911 року, переробив 1912-го і перевидав десятки разів. Ця книжка теж адресувалася масовій аудиторії, але в ній розповідь про Хмельницького набагато складніша, ніж у простенькій брошурі 1909 року⁹⁰.

Перед 1912 роком статус Хмельницького як героя української історії вже міцно утвердився в новій українській історіографії завдяки працям не лише Грушевського, а і його учнів та послідовників. Коли 1912 року в Коломиї перевидали лекції Антоновича з історії козацтва, його критика Хмельницького, дуже м'яка порівняно з критикою раннього Грушевського, видалася редакторам занадто суворою. Учень Грушевського Мирон Кордуба супроводив нове видання лекцій розлогими примітками, нерідко покликаними пом'якшити критичні авторові зауваження. Кордуба, зокрема, назвав Антоновичеве скептичне потрактування відступу Хмельницького з-під Замостя наприкінці 1648 року помилковим і, цитуючи дипломатичне листування, схвально оцінив тогочасні дії гетьмана⁹¹.

Іншим прихильником героїчного образу Хмельницького був Вячеслав Липинський. У працях про його добу, надрукованих того ж таки 1912 року, він дуже високо оцінив Хмельницького й назвав його великим гетьманом і визволителем України. На думку Липинського, однією з головних помилок Хмельницького була Переяславська угода з Московією. Він пояснював ці помилки неспроможністю Хмельницького передбачити наслідки своїх дій. Намагаючись реабілітувати образ славетного гетьмана в очах молодшого покоління українських діячів, Липинський цитував статтю Грушевського 1907 року, у якій той закликав читачів «...оцінити те, що було в нім і в його діяльності близького, рідного й дорогого нам». Його надихав також польський історик Людвік Кубаля, чиї надзвичайно схвальні оцінки Хмельницького в третьому томі «Історичних нарисів» (1910) перевершили скромні компліменти гетьманові у працях Грушевського⁹². Важко сказати, чи у 1907–1912 роках Грушевський вів за собою, а чи сам ішов услід за модою, перетворюючи Хмельницького на головного героя української національної історії, але його праці безперечно свідчили про появу романтичного героя в українському історичному наративі⁹³.

Чи різнилися оцінки Хмельницького у Грушевського-науковця і Грушевського-публіциста? Найкраще відповідати на це питання, деталь-

но розглянувши його *opus magnum*. Том VII академічної «Історії», що з'явився 1909 року, і першу частину VIII тому, опубліковану 1913-го, присвячено часам до Хмельницького. А вже у другій частині VIII тому, яка побачила світ 1916 року, йшлося безпосередньо про причини і перший етап повстання Хмельницького. Цю частину Грушевський написав перед початком Першої світової війни, і вона містить цікаві оцінки Хмельницького, які відображають його погляди на гетьмана в час швидкого розвитку українського національного руху в підросійській Україні. Натоді Хмельницький для Грушевського як академічного історика був так само героєм, як і для Грушевського – політичного діяча і публіциста.

У VIII томі «Історії» Грушевський називав Хмельницького «великим гетьманом» і дуже рідко його критикував, – навпаки оцінював його як ніколи високо. У другій частині тому Хмельницький поставав у шатах романтичного героя, ще яскравіших, ніж у статті 1907 року. Грушевський найдраматичнішими словами розповідає про виступ Хмельницького проти влади й ухвалу підняти повстання: «Се був страшний, критичний момент в життю Хмельницького. В душі його, в усім естві настав глибокий перелом, тим страшнійший, чим здержливійша і зрівноважена досі була ся незвичайно сильна і багато обдарована натура. Можна сказати, що Хмельницький перед сим і по сім моменті се було двоє ріжних людей»⁹⁴. Як писала Наталя Яковенко, розповідь про перевтілення Хмельницького як драматичну кульмінацію його життя побутувала як один із найпопулярніших топосів романтичної літератури⁹⁵. Романтична іскра, що спалахнула в душі Грушевського під час революції 1905 року і зрештою затьмарила біди й інтереси народних мас, якими він переймався раніше, панувала в його світогляді принаймні аж до початку Першої світової війни. Водночас Грушевський-історик відмовлявся жертвувати своїми науковими принципами і стандартами. Він сумлінно працював над реконструкцією кожної деталі ранньої біографії Хмельницького, звільняючи її від нашарування мітів, зокрема й тих, що могли надатися для зміцнення образу гетьмана як незламного народного героя. Наприклад, він відкинув усталену історіографічну традицію, згідно з якою Хмельницький начебто брав активну участь у попередніх козацьких повстаннях, натомість до вибуху 1648 року зображував його лояльним підданцем корони⁹⁶.

Як уже сказано, Грушевський почав писати VIII том академічної «Історії» перед Першою світовою війною. На момент його завершення він жив уже не у Львові, а на засланні в Російській імперії. Обставини

роботи були інакшими, так само, як і стан українського руху, що його царська влада вважала тепер німецькою й австрійською інтригою проти єдності російської нації. Чи вплинули ці чинники на те, як Грушевський трактував Хмельницького? Чи відрізнявся образ гетьмана у третій частині VIII тому (завершений на початку 1917 року) від представленого в другій частині (написаній під час швидкого поступу українського руху)? На це запитання відповісти важко, адже Грушевський не деталізував далі характеристики Хмельницького, очевидно вважаючи, що поданої у другій частині тому задосить. Схоже, втім, що його погляди на особу гетьмана істотних змін не зазнали. З одного боку, він уже не наголошував героїчні властивості Хмельницького, а водночас і не засуджував гетьмана за важкі наслідки Зборівської угоди 1649 року для народних мас. Цього разу критика перепала очільникам повстання взагалі, а не особисто гетьманові⁹⁷.

Реальну зміну у ставленні Грушевського до Хмельницького засвідчив аж IX том історії, написаний після революції. У висновках до нього Грушевський дав найдокладнішу і найкритичнішу, щоб не сказати осудливу, оцінку Хмельницького та його політики. Як уже сказано, ця оцінка постала у полеміці з Вячеславом Липинським, і поглядами, що їх той виклав у збірці «Україна на переломі». Ця полеміка найвиразніше за всі тогочасні праці Грушевського продемонструвала, наскільки змінився його політичний і науковий світогляд між 1917-м і кінцем 1920-х років. Кардинальні зміни в інтерпретаціях Грушевського здебільшого не свідчили про появу нових поглядів та ідей, – він, радше, знову звернувся до народницьких уявлень початку століття. Історик поновив критику діяльності Хмельницького, яка переважала у статті 1898 року, і розвинув її, а набагато позитивніші оцінки гетьмана у дореволюційних своїх працях, на яких позначилися концепції національної солідарності й неоромантизму, переглянув або й просто відкинув.

У IX томі «Історії» Грушевський повторив стару думку 1898 року про неспроможність лідерів повстання сформулювати дієвий план або кінцеву мету. Це стало його головним аргументом у спробі заперечити і спростувати оцінку Хмельницького як великого державотворця і видатного політика, яку дав Липинський. Грушевський повернувся до ще однієї думки, від якої повністю не відмовлявся навіть у неоромантичний період, – з Хмельницького був поганий керманіч народних мас. Він особливо наголошував політику гетьмана та його оточення, яка шкодила селянству й міщанам, і вважав, що після Зборівської угоди 1649 року

Хмельницький надмірно покладався на зовнішні союзи замість запевнити собі підтримку мас. Нарешті, Грушевський відновив свою стару оцінку гетьмана як поганого дипломата у переговах із Московією. На його думку, в Переяславі Хмельницькому не вдалося захистити українську державність, отже, він зрадив національну справу⁹⁸.

Грушевський писав: «Переглянувши детально документальний матеріал, мушу дати деякі загальні підсумки. Тим більше, що на протязі моєї наукової праці мені кілька разів доводилося давати загальну характеристику Хмельниччини, як у загальних рисах, так і в різних принагідних статтях, і тепер поробивши її на підставі більшого, ніж коли небудь перед тим джерелового матеріалу, мушу я здати справу, в чім я стою при давніших моїх висновках, а в чім від них відступаю, або вношу якісь поправки, аби принаймні даю новішу редакцію своїм давнішим тезам»⁹⁹. Насправді на нове бачення Грушевським цієї епохи вплинуло не лише вивчення нових джерел, а й зміна його політичної орієнтації. Поворот до ідей, які він сповідував на зламі століть, закінчився цілковитим відкиданням багатьох оцінок, висловлених перед революцією.

Приклад такої разючої зміни – метаморфоза давньої ідеї Грушевського, вперше висловленої у статті 1898 року, що у повстання Хмельницького не було плану дій. У статті 1907 року до 250-ліття від смерті Хмельницького історик сам себе заперечив. Він писав, що ті, хто був свідком подій революції 1905 року, розуміють: не можна очікувати якихось планів, із огляду на низький культурний рівень мас¹⁰⁰. У IX томі «Історії» він повернувся на попередні позиції і дорікнув, що Хмельницький не зміг належно спланувати й організувати повстання. Як заважив Франк Сисин, «наприкінці 1920-х років йому [Грушевському] не здавалося, що після революційних подій 1917–1921 років сучасники мають поставитися до гетьмана з більшим розумінням»¹⁰¹.

Інша помітна зміна в інтерпретації Грушевським Хмельниччини – переоцінка значення Хмельницького-лідера. Якщо 1907 року історик уважав гетьманову смерть поворотним моментом в історії козацької України, бо наступники Хмельницького не могли з ним рівнятися, то тепер він заявив, що суттєвої різниці між гетьманом та його наступниками не було¹⁰². У висновках до IX тому він розкритикував погляд, «шкідливий у своїх наслідках для історичної перспективи», нібито Хмельницький – «тітан між пігмеями». Прикметно, що, саме Грушевський 1907 року назвав гетьмана «титаном», а його наступників «маленькими ліліпутами», які по його смерті уярмили український народ¹⁰³.

Після революції 1917 року до раніших закидів на адресу Хмельницького Грушевський долучив новий список його помилок і прорахунків, зокрема нездатність або небажання вповні скористатися військовими перемогами повстанців восени 1648 року – цю «помилку» раніше відзначав Антонович. Серед інших невдач гетьмана – війна на власній території, використання мас як «гарматного м'яса», втягування козаків у конфлікт з Волощина 1653 року, відмова наступати на Крим 1654-го, затягування з новим союзом із Швецією й Трансильванією 1656-го, і непотрібне, на думку Грушевського, загострення стосунків з Московією¹⁰⁴. «Так, – писав історик, – у сфері державної політики величаться Хмельниччині трудно – не вважаючи що в її державнім осередку не бракувало ні розумних голів ні блискучих ідей. Пояснюю се собі, по перше, недостачею ясного політичного пляну, державної ідеї, політичного провуду – відсутністю хазяїна політики, так би сказати»¹⁰⁵.

У висновках до IX тому «Історії» Грушевський часто повторював, що не ставить під сумнів героїчну постать Хмельницького, а лише заперечує історіографічну традицію розглядати цілу добу крізь призму життя й діяльності гетьмана¹⁰⁶. Він виступав і проти нездорової «ідеалізації доби й індивідуальності Хмельницького, що зчаста прокидається в останніх часах»¹⁰⁷. Грушевський відмовлявся розглядати історію через діяльність і вчинки однієї людини і пропонував натомість підхід, коли поруч з лідером є й інші дійові особи, зокрема владна еліта й народні маси. Маси й були його традиційним колективним героєм, а от інтерес до ролі владних еліт (цього разу – оточення Хмельницького), – порівняно новий момент у його інтерпретації повстання. Якщо для Антоновича Хмельницький був насамперед представником народу, а для молодого Грушевського – козаків узагалі, то для Грушевського 1920-х років гетьман – передусім представник козацької старшини. У вступі до IX тому він запропонував вивчати представників старшинської верстви як один із найважливіших напрямків досліджень на майбутнє¹⁰⁸, а у висновках визнав першість у таких студіях свого інтелектуального й політичного опонента Вячеслава Липинського¹⁰⁹.

Утім, схоже, що Грушевський і Липинський, вивчаючи діяльність споборників Хмельницького, ставили перед собою різні завдання. Липинський, досліджуючи біографію полковника Михайла Кричевського, зосередився на ролі шляхти у повстанні Хмельницького і намагався показати її частиною української нації. Грушевського ж цікавила передусім роль козацької старшини у проводі повстання. Він стверджував, що

в оточенні Хмельницького було чимало талановитих людей і багато з них цілком могли заступити його на гетьманстві, тож першість Хмельницького – великою мірою справа випадку¹¹⁰. Грушевський наголосив роль генерального писаря (і майбутнього гетьмана) Івана Виговського та інших в ухваленні важливих рішень і намагався поставити їх поряд із Хмельницьким. Називаючи гетьмана та його оточення «Хмельницький і К°», історик насправді зсував центр свого нарративу з героя на оточення, яке, на його думку, часто-густо порядкувало справами. Виговський і його дії, на відміну від Хмельницького з його урядом, майже не викликали критики Грушевського, цілком згідно з його переконанням у тому, що «руїна української державности» почалася не зі смертю Хмельницького, а на його очах¹¹¹.

Чи справді Грушевський протестував лише проти, як він казав, «нездорової ідеалізації» Хмельницького? Найпевніше, так воно і було. Історіографічний огляд в прикінцевому розділі IX тому свідчить, що Грушевський не схвалював різкої критики гетьмана з боку таких істориків, як Пантелеймон Куліш і Пьотр Буцинський, а також суворих негативних оцінок цілої козацької верстви Олександром Лазаревським¹¹². На противагу він навів розлогі цитати, майже п'ять сторінок, з надзвичайно позитивними компліментами Хмельницькому Людвіка Кубалі¹¹³ і супроводив їх таким поясненням: «Я навів так багато з сеї характеристики, бо вважаю її дуже проникливою. Автор виявив не тільки бажання бути об'єктивним і відповідно оцінити сього ворога Старої Польщі, але на мій погляд, багато відчув у нім вірно. Сей незрівнянний темперамент, надзвичайна енергія, рухливість, вражливість, сильно розвинена фантазія, легкість гадки, нахил до гіперболізму. Незвичайний хист психологічного впливу, сугестії, з сильним ухилом до лицедійства. Неперебірчивість і безоглядність в засобах, свобода від яких небудь моральних обмежень. Незвичайне, неймовірне прив'язання до влади як догмат життя. – Все се, на моє переконання, вхоплене дуже вірно. Богдан був дійсно прирощений вождь – правитель і політик – дипломат. Легко підіймав і рухав маси, вмів панувати над їх настроями – так само кривавим насильством, як і ласковим словом, покірним жестом; у вдачі його було щось неборно чарівне, що з'єднувало йому людей. Се вірно. Але чи був се також політик в вищій значенню – будівничий соціальний і державний, організатор громадський і культурний? На віддаль, на довгі часи?»¹¹⁴.

Ці слова свідчать, що Грушевський без особливих труднощів приймав Хмельницького як неоромантичного героя – талановитого полководця

й імпульсивного, харизматичного вождя, – але відмовлявся розглядати його як героя в позитивістському сенсі. Дії і вчинки Хмельницького були неконструктивними – думка, яку історик знову і знову повторював у висновках до IX тому. Для Грушевського гетьман був великим лідером азійського типу («Великий Скит»), а не європейським державотворцем, натомість Україна, на його думку, була частиною Європи й заслуговувала на керманіча з європейськими якостями¹¹⁵. Саме образ Хмельницького як героя українського націє- і державотворення, виведений у Липинського, викликав критику Грушевського на адресу гетьмана. Безперечно, існував далеко не один образ і культ Хмельницького. Як завважив Франк Сисин, «розмаїття культів Хмельницького зробило його фігуру прийнятною для дуже різної публіки в Україні»¹¹⁶. Грушевський, певно, вважав, що нова демократична і революційна Україна потребує образу гетьмана як харизматичного революційного лідера народних мас. «В останнім рахунку, – підсумовував він, – в деяких перспективах велике потрясення викликане Хмельниччиною було для народу благодійне. Воно високо підняло “простих людей” над рівнем їх неволі й упослідження. Дало їм почути себе людьми – не простими, а повновартими. Ожило в їх думках невмирущий потяг до відзискання свого людського стану не на коротку хвилю, а “навіки”. Від Хмельниччини веде свій початок нове українське життя, се я не раз говорив. І Хмельницький як головний потрясатель зістанеться героєм української історії»¹¹⁷.

Що стояло за відмовою Грушевського визнати Хмельницького політиком у вищому сенсі цього слова? Чому він готовий був зробити це 1907 року і не готовий 1927-го? Він знову зважав на інтереси народних мас, повернувся до позитивістського заперечення значення героїв в історії чи був перейнятий боротьбою принципів індивідуалізму й колективізму? Мабуть, усі ці чинники вплинули на позицію Грушевського кінця 1920-х років. Слід ще додати і вплив політики. Пам'ятаймо, що від влади його усунули внаслідок перевороту гетьмана Скоропадського, право якого керувати Україною, покликаючись на спадщину Богдана Хмельницького, ретроспективно узаконив Липинський. Ще 1917 року Грушевський протистояв ідеалізації козацької держави і казав, що український рух хоче не відновити Гетьманщину, а витворити новий державний і соціальний лад¹¹⁸. У руслі цієї аргументації він заперечував після революції трактування доби Хмельницького як утраченого раю. Про історичний матеріал, представлений у IX томі, він писав: «Ні іділії,

ні гармонії. Український нарід не пережив свого раю в часах Богдана – ні в іншій добі своєї минувшини. Наші соціяльні, політичні й культурні ідеали лежать перед нами, а не за нами»¹¹⁹.

Ця думка нагадувала скепсис галицьких українофілів 1860–1880-х років щодо козацької історії і важила для Грушевського і з історичного, і з політичного погляду. Він повторив її, виступаючи перед групою київських робітників у листопаді 1929 року. На початку 1930-х років думку історика про те, що Україна ще досягне повного соціяльного й національного визволення, советські пропагандисти засудили як спробу виправдати повернення буржуазного ладу в Україні¹²⁰. Тим часом для Грушевського, як і для його сучасника комуніста Миколи Хвильового, національне відродження, а отже, й «золотий вік» України крилися не в минулому, а в майбутньому¹²¹.

Маси й еліти

Витлумачуючи Хмельниччину в «советських» томах «Історії», Грушевський лишався переконаним народником у тому сенсі, що благо народних мас було для нього чільним критерієм оцінки повстання та його результатів. Не дивно, що саме поневірянням народних мас він присвятив IX том «Історії»¹²². Але хто були для нього ці «народні маси»? Як впливає з його праць, Грушевський використовував цей термін у тому самому значенні, у якому Антонович та його народницьке коло вживали слово «народ»¹²³. Для Грушевського «народні маси» склалися передусім із селянства, але до них часто належали і міщани, і навіть низові козаки. Еліту становила козацька старшина, зокрема частина української шляхти, що долучилася до повстання, а інтелігенцію утворювали представники шляхти, козацької старшини і навіть міщан, яких в інших випадках історик зараховував до народних мас.

Стосунки між масами й козацькою елітою Грушевський уважав чільним елементом українського політичного й соціяльного життя в добу Хмельницького. Полемізуючи з Липинським, він доводив, що суперечності в цих стосунках так і не було подолано: «Смертельні протиріччя» між соціяльними й економічними змаганнями мас, порушених провідниками повстання і цілою Козаччиною, з одної сторони, і між поміщицько-старшинськими тенденціями сих провідників і зверхньої козацької верстви – з другого боку, не були вирівняні ні трішки»¹²⁴. А до наслідків цих змагань Грушевський у кінцевому підсумку ставився кри-

тично через нездатність гетьмана розв'язати суперечності між масами й елітами¹²⁵. У його працях «народні маси» майже завжди виступали як позитивна історична сила, а козацька старшина, потужний суперник мас у його історичній схемі Хмельниччини, надто часто дбала тільки про власні групові інтереси на шкоду інтересам мас і нації взагалі. Якщо ставлення Грушевського до народних мас протягом його наукової кар'єри майже не змінилося, то погляд на козацьку старшину й інтелігенцію в різні часи був різним.

У першій статті про добу Хмельницького, надрукованій 1898 року, він описав головним суперником селянства все козацтво, а не просто старшину. Не раз він наголошував, що в повстанні Хмельницького народні маси були інструментом у руках козаків, які здобувши собі самоврядування, використали селян у власних цілях¹²⁶. На думку історика, головна помилка Хмельницького та старшини – нездатність піднятися понад інтереси козацького стану і стати на захист народної справи¹²⁷. Він повторив ці закиди у статті 1907 року до роковин смерті Хмельницького й заявив, що гетьман підняв повстання, щоб захистити станові інтереси козацтва. Нездатний оцінити важливість загальнонародного повстання, він звів перемови з польським королем до питання козацьких привілеїв, був навіть готовий припинити повстання і покинути народні маси напризволяще, щоб гарантувати ці привілеї¹²⁸.

У пізніших працях Грушевський виказував набагато менше ворожості до еліт, що оприявнилося в популярних нарисах з української історії. Дуже промовиста з цього погляду позиція Грушевського в короткому нарисі української історії, підготованому для німецького видання влітку 1905 року. Він вилучив з цього невеликого наративу згадки про соціальні конфлікти в українській історії і не засуджував більше козацьку еліту за те, що вона зрадила народні маси й завела український народ у московське підданство; натомість зобразив Московську державу, особливо московську бюрократію, головним джерелом проблем, що випали на долю української нації. В «Ілюстрованій історії України» (1912), теж написаній для масового читача, він не критикував непорозуміння між масами і козацькою старшиною, а обмежився натяками на несприятливі обставини, якими скористалися вороги України¹²⁹. У VIII томі «Історії» так само уникнув прямих докорів козацькій старшині за хибне ставлення до народних мас. Грушевський детально описував народний опір Зборівській угоді і був розчарований політикою Хмельницького та його споборників на цьому етапі повстання, але гетьмана й старшину

він критикував набагато м'якше, ніж засуджував за ті самі провини ціле козацтво у статті 1898 року¹³⁰.

Найконтroversійніший момент політики Хмельницького під Зборовом – мовчазний дозвіл татарам брати дорогою до Криму ясир серед українського населення – Грушевський не просто засуджував, а й пояснював: «Перед усім, як ми бачили, гетьман постаравсь утримати в цілості й силі свій союз з Ордою, стоїчно знісши зраду хана під Зборовим, вдоволивши всі його бажання і не завагавши ся навіть стягнути на себе обурення і гнів народній за надмірну улеглість татарській волі в справі (ясира). Сею дорогою ціною він окупив справді заховання тісного контакту і приязни з ханським двором і посміяв ся з похвальок польського правительства, що зборівськими уступками воно, мовляло, розірвало такий небезпечний для Польщі козацько-татарський союз. Союз зістався цілим і ненарушеним»¹³¹. Грушевський спробував пояснити й іншу хибу Хмельницького, яку він раніше суворо критикував, – згоду гетьмана, щоб польська шляхта повернулася у свої маєтки поза козацькими територіями, та укладення козацького реєстру, що знову віддало більшість покозаченого селянства під владу польських панів¹³². Історик показав, що гетьманський уряд робив усе можливе, аби зволікати й саботувати втілення цього пункту угоди.

Перед революцією Грушевський як національний історик охочіше врівноважував інтереси народних мас і еліт, ніж він це робив молодим у 1890-х роках. Події 1917 року стали справжнім випробуванням для такого підходу¹³³. Нове критичніше ставлення Грушевського до козацької старшини проявилось вже в доповненнях до частини першої і другої VIII тому «Історії», перевиданого 1922 року. До останнього речення другої частини тому «Надмірне розколихання народніх мас було явищем небезпечним для самих проводирів козацтва» Грушевський додав фразу, майже дослівно взятую зі статті 1898 року, про те, що керівники повстання «ще зовсім не думали про яку небудь народню війну з Польщею, – як побачимо далі»¹³⁴. У вступі до IX тому «Історії» він повторив давню ідею про глибоку різницю між інтересами козацької старшини і народних мас: «Клясові інтереси сеї нової верстви стара історіографія звичайно ототожнювала з стихійною боротьбою мас і приймала за вираз того що називалося “народньою боротьбою”, “боротьбою за визволення України”. Очевидно, тепер і факти і соціально-історичний досвід вимагають від нас пильного розділювання сих двох моментів процесу»¹³⁵.

Грушевський відзначав дві сфери конфліктів в українському суспільстві доби Хмельницького. Перша – суперечність між інтересами старшини й селянства, друга – політика старшини щодо міщан. Стосовно селянства історик уважав, що неспроможність козацької еліти гарантувати кріпакам, звільненим унаслідок повстання, свободу від феодалних повинностей сприяла селянським бунтам проти гетьманського режиму і масовій еміграції до Московської держави. Коментуючи інтерпретацію Липинським старшинсько-селянських узаємин, Грушевський саркастично завважив: «В. Липинський, що правда, в своїй останній праці представляє так нібито селянство нічого не мало против “звиклого послушенства”, поскільки воно мало віддаватися людям, що несли службу в війську Запорізькім. Але ледви чи кого переконає така іділія»¹³⁶. Так само невдалою, якщо не шкідливою, була, на його думку, політика Хмельницького щодо міщан. «Але при тім усім Козаччина навалилася на міське життя так безпардонно, – писав Грушевський, – Старшина виявила такі неприкриті бажання загорнути і в своїх руках заховати все, що встигли видерти від міщанської громади ліквідовані повстанням елементи – старостинський уряд, дідичі, католицька церква»¹³⁷.

Загальний висновок Грушевського був не на користь козацької старшини. Повертаючись до традиції, закладеної Антоновичем і розвинутої у його власних народницьких працях зламу століть, він закидав козацькій еліті бажання замінити польську шляхту і далі визискувати селян. Епізод 1654 року, коли козацькі полковники Павло Тетеря і Самійло Зарудний отримали від царя земельні обдарування і дозвіл поселити на тих землях селян, історик наводив як доказ старшинських прагнень відновити в козацькій Україні традиційний економічний лад і кріпаччину¹³⁸. Остаточне своє судження про політику еліти Грушевський виклав у висновках до IX тому: «Маси сподівались, що вони втічуть від Поляків і кріпацтва під проводом сих провідників революції, а сі провідники викраювали для себе панські лятифундії на сій нібито визволеній землі. Починаючи від самого гетьмана з Гадяцьким ключем, від Виговського, Зарудного, Тетері, Золотаренка – з їх більшими і меншими лятифундіями, випрошеними у царя підчас торгів за державні права України»¹³⁹.

На думку Грушевського, з такою егоїстичною соціальною політикою козацька старшина йшла не тільки проти мас, а й проти політичних і національних інтересів України. Виправдання цій політиці не було, а аргументи Липинського, який під час революції сам став на бік землевласницької еліти проти народних мас, лише загострили оцінки Грушев-

ського. Загалом кажучи, досвід революції і советської доби безсумнівно зробив історика набагато твердішим прихильником інтересів мас і безкомпромісним критиком еліт, ніж він був до революції 1917 року.

Соціальною групою, яка посідала особливе місце у працях Грушевського, була інтелігенція. Як і багато його сучасників, історик погоджувався з думкою Огюста Конта про те, що інтелігенція – це верхівка будь-якого суспільства¹⁴⁰. Зараховуючи до інтелігенції всі освічені суспільні групи, він знаходив її представників і серед козацької старшини, і серед духівництва, шляхти та міщан, що для них навіть запровадив термін «дрібно-інтелігентський»¹⁴¹. Термін «інтелігенція» на означення освічених класів ранньомодерного українського соціуму вживав не лише Грушевський. Володимир Антонович називав так міщан великих українських міст¹⁴², а Іван Франко й інші українські автори кінця XIX століття, як-от Трохим Зінківський і Микола Міхновський, застосовували його до певних верств й у XVII столітті¹⁴³.

Оцінка ролі освічених класів в українській історії у працях Грушевського змінювалася під впливом мінливих політичних і культурних обставин, у яких історик опинявся в той чи той момент своєї наукової і політичної кар'єри. Від кінця XIX століття до кінця 1920-х років Грушевський нерідко імпліцитно порівнював роль, яку відіграла інтелігенція в Україні XVII століття, з роллю інтелігенції його часу¹⁴⁴. Вперше він ужив термін «інтелігенція» стосовно доби Хмельницького у своїй статті 1898 року. Натоді роль інтелігенції у Хмельниччині він оцінював доволі критично, бо вважав, що світогляд козацької старшини і всієї української інтелігенції сформувався за польськими соціальними моделями. Тому і сам гетьман, погляди якого, на думку історика, не відрізнялися від поглядів решти української інтелігенції, не міг усвідомити потреб народних мас, необхідности запровадити новий політичний і соціальний лад, зіпертий на інтересах загалу, а не самих лише козаків. Тільки його сучасники, вважав Грушевський, представники нової «поступової» української інтелігенції кінця XIX століття могли поєднати козацькі ідеали рівности й свободи з прагненнями народних мас та звільнити ці ідеали від соціальних обмежень козацьких часів¹⁴⁵.

1898 року Грушевський повністю погоджувався з Антоновичем, який казав, що «інтелігенція дбає звичайно про те, щоб засимілювати ся з тим народом, що кермує справами»¹⁴⁶. А десять років по тому, коли писав VII том «Історії», який охоплював козацьку добу до 1625 року, він представив зовсім інше бачення інтелігенції, написавши, що союз ко-

заків з православною «інтелігенцією» – це чинник, який вивів козацтво на чільне місце в українській історії¹⁴⁷. З не меншим ентузіазмом оцінив історик позитивний вплив інтелігенції на козацтво у VIII томі. Тут він приписував київській інтелігенції глибокі зміни в ідеології Хмельницького на початку 1649 року, коли козацький гетьман у перемових з польськими послами вийшов далеко за межі традиційних козацьких вимог і висловив намір визволити православну Русь із польського ярма¹⁴⁸. Якщо у статті 1898 року Грушевський схильний був пояснювати таку зміну довгими розмовами гетьмана з єрусалимським патріархом Паїсієм перед приїздом послів, то у VIII томі «Історії» він змінив свою думку. Тепер він не просто пов'язував поворот у політиці Хмельницького з впливом київської інтелігенції, яку навіть не згадував у статті 1898 року, а й сумнівався у причетності патріарха Паїсія до нової програми Хмельницького. Історик писав: «Те, що він міг привезти з собою з Єрусалиму і Волощини, ледви чи стало на довгі сердечні розмови й зробило б особливий вплив на гетьмана»¹⁴⁹. Грушевський щонайбільше готовий був уважати патріарха речником київської інтелігенції.

Справді, ідеї, які висловив Хмельницький у перемових з польськими послами в Переяславі на початку 1649 року, більше нагадують погляди української православної шляхти й духовництва першої половини XVII століття, аніж програму, яку міг представити поважний єрусалимський гість. Зрештою, саме за ініціативи і прямого наказу Хмельницького Паїсія привезли до Києва, де той чекав на тріумфальний в'їзд гетьмана. Швидше за все, під час зустрічей з Паїсієм Хмельницького цікавили не ідеї, а патріарше благословення його урядування¹⁵⁰. Свідчень про якісь дискусії між гетьманом і тими, кого Грушевський називав київською інтелігенцією, під час його перебування в місті наприкінці 1648 року немає, але є підстави вважати, що Хмельницький був добре обізнаний з цими ідеями задовго до свого урочистого в'їзду в Київ. Як писав Грушевський, «розуміть ся, серед старшини, яка оточувала його від перших стадій народної війни, не бракувало людей більше або менше причетних українському національному, інтелігентському рухови»¹⁵¹.

Як уже сказано, революційна веремія в період між написанням VIII і IX томів «Історії» змінила багато дореволюційних думок і переконань Грушевського, зокрема його бачення ролі інтелігенції в українській історії. У IX томі він узагалі уникав терміна «інтелігенція» і частіше застосовував його до своїх сучасників, ніж до освічених кіл в Україні XVII століття. «Київську інтелігенцію» згадано лише раз, і не тому, що

вона була «тою лабораторією, де творили ся державні ідеї й програми», як у VIII томі, а завдяки її участі у справі визволення української православної церкви з-під польського контролю. У IX томі Грушевський писав: «на гурток Хмельницького з його приїздом до Києва при кінці 1648 р. налягли нові впливи – київської інтелігенції, єрархії української і грецької, концепції визволення української церкви і східнього християнства, – українська національна проблема в церковнім аспекті»¹⁵².

Куди поділися попередні реверанси Грушевського в бік інтелігенції та її ролі у повстанні Хмельницького й козацькій історії загалом? Справедливо сказати, що відповідь полягає і в зміні історичних ситуацій, які досліджував історик, і в поступових змінах його власного політичного світогляду. Варто завважити, що Грушевський по-різному трактував українське православне духівництво у 1620-х роках, коли воно підтримувало козацтво, і в другій половині 1630-х та в 1640-х, коли на чолі з митрополитом Петром Могилою виступало проти козаків. У першому випадку «інтелігенція» виказувала солідарність з масами, репрезентованими козаками, і здобулася на вищу похвалу від історика. У другому випадку стала на бік польського режиму проти мас, тобто козаків, і перетворилася на мішень його найгострішої критики¹⁵³.

Говорячи про зміну політичних і культурних поглядів Грушевського та їхній вплив на його бачення історичної ролі української інтелігенції, слід зазначити, що роки революції й емігрантського життя в Центральній Європі переконали історика: українська інтелігенція початку ХХ століття не виконала свого обов'язку перед народом. Вона нехтувала інтереси мас, грузла в міжособній боротьбі і в результаті програла революцію. На еміграції Грушевський не раз висловлювався про вади української інтелігенції. В листі до Кирила Студинського 1923 року він обурювався: «Так як Ви писали – що тепер наш нарід матиме те, що заслужив, і се добре, – то треба думати, що матиме дуже мало, бо його інтелігенція дуже мало заслужує, хоч нарід заслуговує далеко більшого. Але він винен, що толерує таку лицемірну, забрехану, хамську, еґоїстичну інтелігенцію!»¹⁵⁴.

Звісно, Грушевський не одинокий український політичний діяч, якого розчарувала українська інтелігенція під час революції. Його головний політичний і науковий опонент пореволюційного часу Вячеслав Липинський теж спізнав свою долю зневіри. Хоча в дослідженнях про добу Хмельницького, опублікованих 1920 року, він і далі вважав, що інтелігенція долучилася до загального успіху повстання, у його нових

працях порівняно з дореволюційними з'явилися важливі відмінності в аналізі ролі інтелігенції. Якщо 1912 року Липинський стверджував, що інтелігенція складалася зі шляхти й духівництва, то 1920 року він зображував шляхту вже як окрему групу. Інтелігенція, на відміну від шляхти, втратила симпатії автора на пару з духівництвом. Обидві ці групи він характеризував як недолугі й фанатичні у своїй «темноті»¹⁵⁵. Як і в Грушевського, злам у ставленні Липинського до історичної інтелігенції опосередковано пов'язано зі зміною його політичних поглядів. У «Листах до братів-хліборобів», надрукованих 1926 року, він обвинуватив інтелігенцію, під якою мав на увазі головно діячів українських соціалістичних партій, у розколі нації й руйнуванні України¹⁵⁶.

Протягом революції Грушевського і Липинського розчарувала роль, яку в революційних подіях відіграла інтелігенція. У результаті вони переглянули свої погляди на її значення в українській історії взагалі, але ревізія ця була різною. Липинський ще більше переконався у чільній ролі української шляхти в повстанні Хмельницького, а Грушевський, як і в народницькі часи, повернувся до ідеалізації народних мас, зображуючи їх колективним героєм української історії.

Досі йшлося про ті моменти в поглядах Грушевського на стосунки мас і еліти, у яких його народницький дискурс не лише не суперечив національному дискурсові, а й, навпаки, радше посилював його. Це випадки, коли інтереси народних мас збігалися, на думку історика, з інтересами української нації взагалі. Однак історія Хмельниччини сповнена прикладів, коли інтереси мас і нації, вочевидь навіть для Грушевського, суперечили один одному, й історик мусив вибирати між ними. Він дедалі більше завважував їх в останніх, «советських» томах «Історії», і в результаті, коли дії мас було спрямовано проти національних інтересів України, хоч-не-хоч ставав на бік владних верств, а не народних мас. У таких випадках Грушевський як національний історик брав гору над Грушевським-народником.

Бажання Грушевського примирити, якщо не гармонізувати, свої народницькі й національні погляди дуже добре видно з його аналізу масової еміграції українців після Зборівської угоди 1649 року за московський кордон у Слобідську Україну. Від самого початку своєї наукової кар'єри він уважав це явище знаковим чинником в історії Хмельниччини, а Віктор Юркевич, один із його найкращих учнів советського часу, навіть написав дисертацію про цю проблему. У статті 1898 року Грушевський пов'язав початок еміграції з розчаруванням народу в козацьких ватаж-

ках після Зборівської угоди. Провину за негативні наслідки угоди він покладав почасти на обставини, почасти на провід повстання¹⁵⁷. Обвинувачувальний тон пом'якшав або відійшов на задній план у його пізніших працях. В «Ілюстрованій історії України» (1912) Грушевський розглядав еміграцію селянства до Московії в контексті не так політики Хмельницького, як небажання мас підтримувати повстання, яке не виправдало їхніх сподівань¹⁵⁸. У VIII томі «Історії» він назвав масову еміграцію серед чинників, які не обіцяли нічого доброго ні гетьманському урядові, ні «українському життю» загалом¹⁵⁹.

У «совєтських» томах «Історії» позиція Грушевського в цьому питанні залишалася суперечливою¹⁶⁰. З одного боку, він засуджував Хмельницького за те, що той мало дбав про інтереси мас і втягнувся у молдавські справи замість створювати прийнятні умови для селянства¹⁶¹, з другого боку, не зовсім схвалював дії мас. Розповідаючи про плани Хмельницького здобути контроль над західноукраїнськими територіями 1656 року, Грушевський писав: «А поки мудрі голови козацької верхівки прили над сими комбінаціями, “чернь”, наскучивши безконечною війною, походами, польськими і татарськими наступами, мобілізаціями, безконечними бездобичними постоями на границях, тікала за межі козацької республіки. І тим часом як політичні пляни покликали до нових операцій на заході, – Хмельницький мусів думати над карними експедиціями за московську границю, щоб вирубати і випалити тамошні слободи і повернути назад до полків козаків-дезертирів, що туди повтікали... В сім була трагедія сих державних плянів»¹⁶².

Грушевський уже не засуджував карних експедицій проти українських поселенців, яких називав тепер дезертирським елементом, натомість ганив формування бази виступів проти Хмельницького вздовж московського кордону і вважав, що ці поселення долучилися до «руїни української державности» після смерти гетьмана¹⁶³. Він іншим віддавав судити, хто неправий у цій ситуації – еліти чи маси: «Історикам публіцистам лишаємо для обміркування, хто тут був більш винен. Чи козацькі маси, що лишаючи на міліні своїх провідників-політиків і дипломатів, в такій критичній хвилі мандрували собі далі від походів, війн і рад, щоб господарити на дозіллі: закладати хутори, стави, пасіки, ставити меди і варити горілки та на прохолоді з-далека смакувати думи про епохальну боротьбу за визволення? Чи сі козацькі верхи, що ширяючи розумом по політичних констеляціях забували про той народній ґрунт, що не витримував сеї високої політики під їх ногами?»¹⁶⁴.

Федір Ястребов, один із істориків-марксистів, сприйняв слова Грушевського про «істориків публіцистів» як зневажливу оцінку марксистської історіографії взагалі¹⁶⁵. Важко сказати, чи так було насправді, але очевидно, що Грушевського таки непокоїло питання, хто винен у цій ситуації. Він симпатизував масам, але ж еліти будували українську державу, збиралися приєднати до неї західноукраїнські території і захищали її суверенітет від зазіхань московської влади. Маса ж тікала за московський кордон і не переймалася цими питаннями: покинувши справу української державності, вони стали на бік московитів у їхніх намаганнях розхитати ситуацію в Україні в останні роки гетьманування Хмельницького¹⁶⁶.

Інший приклад, коли Грушевський не надто обставав за маси, – повстання проти Івана Виговського на чолі з полковником Мартином Пушкарем і запорозькими козаками (1658). Тут Грушевський ішов услід за своїм колишнім професором Володимиром Антоновичем. Повстання проти Виговського, яке зустріло підтримку й розуміння в Москві, Антонович розглядав дещо зневажливо. На його думку, після смерті Хмельницького українська політика перетворилася на змагання двох сил: козацької старшини, яка хотіла отримати шляхетський статус і тому потребувала підтримки Польщі, і народних мас, які опиралися поверненню кріпацтва. Однак лідери простолюду поклалися на московську підтримку і не вгадали нічого кращого, як запровадити російський варіант дворянства й дворянсько-селянських стосунків в Україні. Антонович прихильно оцінював Виговського і був невисокої думки про його суперників, а ще вважав, що ставка простолюду на Москву сприяла московським намаганням обмежити українську автономію¹⁶⁷.

У статті 1898 року Грушевський розвинув позицію Антоновича й зобразив добу після Хмельницького як період конфліктів між козацькою старшиною з її автономістськими прагненнями та народними масами, які підривали ці прагнення, пристаючи на бік Москви. Причина конфлікту, на думку історика, – егоїзм козацької старшини. Грушевський покладав провину на козацьку еліту і називав її соціальною й економічною програмою «внутрішньою гангреною», яка «полекшила Москві її деструктивну роботу на Україні». Козацька старшина проміняла свої політичні й національні інтереси на економічний зиск, писав Грушевський, а народні маси, після того як ними скористалася Москва, повернулися під контроль старшини і та їх повністю поглинула¹⁶⁸. За п'ять років в «Очерке истории украинского народа», а потім і в «Ілюстрованій історії» виступ

проти Виговського Грушевський тлумачив уже не як боротьбу «маси проти старшини», а як конфлікт між гетьманом та його споборниками з одного боку і запорожцями та козаками полтавського і миргородського полків – з другого¹⁶⁹.

Прикметно, зважаючи на інші праці, написані після 1917 року, що Грушевський притримувався цієї інтерпретації подій і в «советських» томах академічної «Історії». Описуючи розправу повсталих мас зі старшинськими родинами, він завважив: «Ті, що пускалися клясовими стежками польських панів і виявляли їх соціально-економічні претензії, мусили рахуватися з повторенням на їх адресу соціальної революції, котру вони так недавно пережили»¹⁷⁰. Отже, історик волів покласти провину за народне повстання не тільки на еліту, а й на козацький загал. Він не приховував відрази до жорстокостей, що їх чинили вороги Виговського, часто називав повстанців не «народом», «масами» чи «народними масами», а «черню», і хоча вживав це слово в лапках, важко уникнути враження, що він зовсім не схвалював спалахів народного гніву.

Причину негативного ставлення Грушевського до цього історичного епізоду, що його він за певних обставин міг потрактувати і як прояв визвольних змагань народних мас, оприявнює його бачення повстанських планів реорганізувати козацький лад в Україні: «Українська державність була підмінована. Всі здобутки державної будови останнього десятиліття, часів Хмельницького, поставлені були під знак питання»¹⁷¹. При цьому він уживає такі зневажливі слова, як «військо-чернь», «вся чернь –городова і запорізька» та ін. Грушевський у принципі не заперечував проти бажання повстанців відібрати владу в еліти, але він не міг прийняти те, що, змагаючись зі старшиною, повстанці підважували державні й українські національні інтереси. Дії «черні» він оцінював так: «Хоче вирвати владу з рук тої правлящої верстви, яка робила цю владу знярядом своєї соціальної класової сили, економічної узурпації і експлоатації трудящих, але не вміючи перевести цього в організованих формах, з одної сторони пхає життя в анархічний хаос, з другої сторони хоче паралізувати впливи, своєї буржуазії впливами буржуазії й бюрократії московської, ще більше небезпечної для своїх змагань – бо сильніше організованої і в своїй політиці цілком безоглядної, а для інтересів українського життя як такого – цілком байдужої. Зробивши з неї арбітра своїх суперечок з старшиною, вона легкодушно віддає в її руки інтереси українського життя – його будову й провід, замість того

щоб організувати ту городову чернь, котрої інтересами вона клопоталась і дати їй змогу будувати своє життя і ним керувати»¹⁷².

Чи була ця нова інтерпретація доби після Хмельницького наслідком природного витіснення народницьких поглядів Грушевського національними ідеями? Чи це вказувало на те, що Грушевський відкидає советське захоплення класовою боротьбою? Ймовірно, на тогочасні праці історика вплинули обидва ці чинники. Але дивно, що, попри дедалі критичніше ставлення Грушевського до народних мас, на лексику X тому «Історії» більше, ніж на будь-який з попередніх томів, вплинули офіційна советська новомова і класова термінологія. Історик уживав такі терміни, як «знаряддя класової боротьби» і «експлоатація трудящих», звинувачував маси в намаганні розхитати «впливи своєї буржуазії впливами буржуазії й бюрократії московської»¹⁷³. Він вдавався до класових категорій і в дореволюційних працях із української історії¹⁷⁴, а в політичних текстах революційних часів вживав терміни «експлуатація», «трудівники» та «буржуазія»¹⁷⁵, але уникав цієї лексики в академічній «Історії». Що трапилося з термінологією Грушевського в X томі «Історії»? Советський класовий дискурс проліз у його наратив через кліше, які весь час були на слуху, чи він свідомо засуджував повстанців, з політичних міркувань вдаючися до панівного класового дискурсу? Текст Грушевського припускає не одну інтерпретацію, але очевидно, що тут, як і в багатьох інших випадках, Грушевський-народник ішов поруч із Грушевським – будівчим нації та Грушевським-державником.

Держава

Бачення Грушевським ролі держави у повстанні Хмельницького тісно пов'язано з його поглядами на роль національного чинника в тих самих подіях. Цей момент потребує окремої уваги, бо в українській історіографії час від часу поновлюється дискусія – народником чи державником був Грушевський. Почалася вона, мабуть, з появою «Огляду української історіографії» Дмитра Дорошенка (1923), де історика по-трактовано як представника українського народництва, ще й закинено йому нехтування української державної традиції¹⁷⁶. Цю думку у статті «Українська історіографія на переломі» (1924) розвинув учень Грушевського Іван Кревецький, який провів чітку лінію між «народницькими» ідеями свого вчителя та «національно-державницькими» концепціями Вячеслава Липинського і Степана Томашівського¹⁷⁷. Вячеслав Заїкін,

який рецензував статтю Кревецького, вперше заговорив про «національно-державницьку» або просто державницьку школу в українській історіографії¹⁷⁸.

Об'єктом критичних зауваг Дорошенка та інших став політичний памфлет Грушевського «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання» (1920)¹⁷⁹ – перший його великий політичний виступ після збірки 1918 року «На порозі нової України». Як уже сказано в попередньому розділі, у цьому памфлеті історик висловив своє бачення нової політичної ситуації, яка склалася внаслідок поразки українських соціалістичних партій, коли до влади в Україні прийшли більшовики. Грушевський аналізував, на чиему боці тепер симпатії має, і пропонував есерам зосередитися саме на їхніх соціальних вимогах і сподіваннях. Розвиваючи цю думку, він повертався до близьких йому політичних ідеалів народництва: «Я був вихований в традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-мефодіївських братчиків і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і влади вина лежить по стороні влади, бо інтерес трудового народу – се найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі сьому трудовому народові не добре, се його право обрахуватися з нею»¹⁸⁰.

Виступ Грушевського з багатьох поглядів не лише відображав дух Антоновичевої школи, у якій він сформувався як історик, а й маніфестував його поворот до ідеологічних коренів українського народництва. Поза сумнівом, міркування Грушевського 1920 року про роль держави в українській історії зумовлено обставинами тогочасної політичної боротьби. Так само політично заангажовано нападки його опонентів, доволі брутальні, часто несправедливі, до яких заохочував ніхто інший, як Липинський, своїми «Листами до братів-хліборобів»¹⁸¹. Далека від об'єктивності критика лунала і з боку власних учнів, як-от Кревецький, який, не розбираючи, твердив, що Грушевський вороже ставиться до держави¹⁸². Навіть помірковані докори Дорошенка є не завжди слухними. Від самого початку академічної кар'єри Грушевський не уникав обговорювати роль держави в українській історії. У його думках Антоновичів популізм урівноважувало завдання створити синтезу української історії. Так само як не можна було сподіватися створити загальну історію України від найдавніших часів до повстання Хмельницького, у якій лейтмотивом виступала б державність, не можна було обмежити послідовний виклад історії тільки бездержавними періодами українського минулого.

Захоплення Липинського та його послідовників українською державністю свідчило про новий поворот у їхньому мисленні, який уви-

разнився лише після 1917 року. На той час Грушевський уже видав сім томів «Історії», що майже не зустріли критики з боку майбутніх державників. 1912 року Липинський не лише не брав під сумнів головні моменти інтерпретації Грушевським української історії, а й шукав у нього допомоги та поради. Сферою своїх досліджень Липинський обрав історію української шляхти – тему, яка чітко відрізняла його від Грушевського, але навряд чи робила більшим державником. Навіть 1920 року, коли він переробляв свої раніші публікації, спеціально щоби наголосити роль держави в добу Хмельницького, його підхід навряд чи був новаторським, зважаючи на те, як це питання розглядав Грушевський у популярних текстах 1917 і 1918 року. Щоправда, на відміну від майбутніх державників, Грушевський вважав державу не метою самою по собі, а радше засобом досягнути політичних, соціальних і культурних цілей української нації, у згоді з якими він свідомо поставив створення і збереження української національної держави на перше місце у своїй політичній програмі 1917 і 1918 року. Після революції Липинський першим серед науковців особливо наголосив роль держави в українській історії й політиці. Але його зацикленість на державі в умовах, коли не було надії таку державу створити, викликала негативні відрухи в таборі самих «державників». Степан Томашівський, приміром, у приватному листі в липні 1922 року навіть писав, що державність сама по собі не може бути метою національного руху, бо держава і нація – різні категорії. Він уважав, що українцям нині краще не ганятися за ідеалом державности, і закликав українських педагогів не зводити все передчасно до держави та зосередитися натомість на розвитку рис модерної нації¹⁸³.

Безперечно, обмежувати історіографічну дискусію 1920-х років рамками суперечки між «державниками» і «народниками», як це робили тодішні опоненти Грушевського, зонайменше хибно. Незгода між Липинським, Томашівським та іншими «державниками» з одного боку і Грушевським – з другого полягала не в проблемі державности як такої, а в тому, яку саме державу вони хотіли збудувати. Під цим кутом Грушевський справді залишався народником, який зазвичай (хоч і не завжди) ставив на перше місце інтереси народних мас. Липинський, Томашівський, Дорошенко, Кривецький та інші, навпаки, відкидали орієнтацію на народні маси і більше схилилися позитивно оцінювати роль еліт в українській історії. Можна сказати, що в інтерпретації української історії вони були «елітистами». Та «елітизм» у пореволюційному українському суспільстві був не таким популярним, як «етатизм», і дівіше було закинути опонентів, що він антидержавник, ніж егалітарист чи антиелітист.

Попри всі хиби й недоречності, увявлення, ніби Грушевський у політиці й історіографії виступає проти державности, стало загальником у творах представників державницької школи. Лише з занепадом державницького підходу в українській діаспорній історіографії й формуванням культу Грушевського серед українських істориків на Заході його образ протягом 1960–1970-х років реабілітували¹⁸⁴. Державницько-народницька суперечка в діаспорних працях з української історії до кінця ХХ століття зійшла нанівець. В Україні ж питання, «державником» чи «народником» був Грушевський, ще донедавна привертало увагу найпомітніших істориків¹⁸⁵.

Ранні погляди Грушевського на роль держави в українській історії безсумнівно сформувалися в колі друзів та учнів професора Володимира Антоновича¹⁸⁶. Сам Грушевський інтелектуальну традицію радикального народництва, у якій він виріс, представляв як засадничо антидержавницьку. Він писав про це не лише в політичній статті 1920 року про завдання УПСР, а й у виваженішій статті 1928 року про наукову спадщину свого вчителя, у якій заявив, що «демократизм і народництво [Антоновича] набрало виразно закрашеного антидержавницького, анархистичного характеру»¹⁸⁷. Попри вплив антидержавницьких ідей українського народництва на нього, Грушевський ніколи не приймав їх беззастережно. Ще у своїй ранній статті «Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці» (1892), розкритикованій за народництво й антидержавництво, він писав: «Ми ж, не збавляючи ціни держави як культурної і поступової форми, одначе тільки тоді можемо встоювати за неї, коли вона дає змогу духовно-моральному, економічному і політичному розвитку громади»¹⁸⁸.

Загалом кажучи, Грушевський не уникав обговорювати внесок державних очільників і урядових інституцій у розвиток України ні в академічній «Історії», ні в численних статтях і популярних текстах. Сам факт, що кілька томів академічної «Історії» він присвятив Київській Русі і Галицько-Волинському князівству, після того як ці теми протягом десятиріч нехтували народницькі історики, засвідчує його нові наукові інтереси, які випередили зміну напрямку в українських історичних дослідженнях. Хоча Грушевський рідко вживав термін «державність» у дореволюційних працях, очевидно, що від самого початку своєї наукової кар'єри він уважав Київську Русь не лише частиною української історії, а й українською державою. Через десять років після статті про громадський рух у середньовічній Україні він знову звернувся до цього

питання у знаменитій статті про раціональний лад східнослов'янської історії (1904). У ній він не заперечував ролі державних структур в історії східних слов'ян, навпаки, стверджував, що держава справді багато значить в історії російського народу, але в історії українців, які століттями не мали власної держави, її роль істотно менша. Він визнавав потребу досліджувати вплив іноземних держав на українське національне життя, але доводив, що в бездержавні періоди української історії політичні моменти за своїм значенням поступаються економічним, культурним і національним чинникам¹⁸⁹.

Як саме давав собі раду Грушевський з державницькими ідеями, аналізуючи повстання Хмельницького? Це тим актуальніше, що всі чільні представники державницької школи, зокрема Липинський, Томашівський і Крип'якевич, не просто були фахівцями з цього періоду, а розвинули й поширили багато державницьких ідей, сформульованих на підставі студій про добу Хмельницького. Слід одразу відзначити, що Грушевський, який ретельно вивчав політичну й дипломатичну історію Гетьманщини, ніколи не звертався до козацької державности як до теоретичної проблеми, але у його працях не бракує принагідних зауважень, щоб реконструювати його погляди на це питання.

Уперше терміни «держава» і «державний» стосовно козацької України Грушевський використав у статті 1898 року про Хмельницького і Хмельниччину. На той час він уважав, що ідея державности викристалізувалася лише в останні роки життя гетьмана. Про універсал Хмельницького до пінської шляхти (1657) він писав, що в цьому випадку гетьман діяв як голова держави, а сам документ можна розглядати як елемент наміру створити українську державу¹⁹⁰. Під українською державою Грушевський мав на увазі Руське князівство – державне утворення, формально схвалене, на його думку, угодою Хмельницького 1657 року зі Швецією й Трансильванією про поділ Речі Посполитої. До цього князівства мали увійти всі етнічні території Руси-України, а її політична структура спиралася на ідею, що ціле князівство представлятиме «руський гетьман». За словами Грушевського, окремі елементи цього державного проєкту простежуються вже у Зборовській угоді (1649), яка окреслила козацьку територію і надала її жителям певні права. Він також завважив, що після Переяславської угоди Україна була фактично «окремою державою», пов'язаною з Москвою лише персональною унією¹⁹¹.

У статті 1904 року до річниці Переяславської угоди Грушевський пропустив, що в часи Хмельницького українсько-московські стосунки

визначали два чинники: українські прагнення до державної окремішності і централістські бажання Москви. У статті 1912 року про Мазепу й Хмельницького він у тому самому дусі завважив, що Хмельницький був «доста свідомий носитель державної української ідеї»¹⁹². Дедалі більший інтерес Грушевського до козацької державности засвідчує розлогий фрагмент про політичний і соціальний лад, запроваджений в Україні внаслідок Хмельниччини, який з'явився у новому виданні «Очерка истории украинского народа»¹⁹³. В «Ілюстрованій історії» цілий розділ було присвячено організації козацької держави в добу Хмельницького¹⁹⁴. Глибокий інтерес Грушевського до питань, пов'язаних з історією козацької держави, особливо виказують політичні і популярні тексти часів революції. У памфлеті «Звідки пішло українство і до чого воно іде» (1917) він назвав досягнення державности серед чільних завдань українського руху. Доводячи історичну законність цих завдань, Грушевський наголошував, що українці нічого не вигадують, а лише нагадують іншим про ідеали, за які їхні предки боролися і йшли на смерть. На його думку, українську державність як мету Хмельницький зі своїм оточенням висунув іще на самому початку повстання¹⁹⁵.

У пореволюційних творах інтерес Грушевського до проблем української державности не зник. Спробу затушкувати державницький і наголосити соціальний чинник у памфлеті 1920 року «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання» розкритикували, однак дедалі більший інтерес до ідеї державности засвідчують останні томи «Історії». Як уже сказано, у 1920-х роках відродився пієтет Грушевського до історії мас. Водночас інтереси мас перестали бути одиноким критерієм, за яким він оцінював окремих діячів і цілі соціальні групи. Оглядаючи українську історіографію у висновках до IX тому «Історії», Грушевський з видимою симпатією відзначив зростання інтересу до історії держави. Він погоджувався з критиками Олександра Лазаревського, котрі відкидали його класове трактування козацької еліти як негативного чинника в українській історії і наголошував культурні, національні, державницькі та патріотичні мотиви в діяльності старшини. Очевидно, що питання про те, виражала старшина інтереси лише своєї соціальної верстви чи дбала про інтереси держави і нації загалом, належало до найцікавіших для Грушевського в «советських» томах «Історії»¹⁹⁶.

В останніх томах його «Історії» Хмельницький не тільки мріяв створити українську державу, а й фігурував як керманіч власної «Української держави» й лідер «європейської держави»¹⁹⁷. Грушевський, безпе-

речно, розходився з Липинським у поглядах на гетьмана, але намагався дискредитувати його, не зачіпаючи сповідувані ним державницькі ідеї, а показавши, що Хмельницький – кепський правитель, який не зміг захистити інтереси української держави. Вибудовуючи аргументацію в полеміці з Липинським, Грушевський наголошував, що вважає Хмельницького великою людиною, але в цій величі мало спільного з мистецтвом керувати державою. За його словами, гетьманування Хмельницького позбавлене «елементарної державної економіки, руки “державного хазяїна Української землі”»¹⁹⁸. Козацькі еліти, своєю чергою, не змогли забезпечити реалізацію «української державної ідеї» у союзі з Москвою і характеризувалися «повною байдужістю до державних аспірацій Козаччини»¹⁹⁹. Полемізуючи з Липинським, Грушевський ніколи не ставив під сумнів ні саме існування української держави за Хмельницького, ні важливість її інтересів в історії української нації. Його критика Липинського оберталася не довкола ідеї держави як такої, а довкола питання, яка саме держава потрібна Україні, хто має право нею керувати і чиїм інтересам вона повинна служити. Ось справжнє яблуко розбрату між «державником» Липинським і «народником» Грушевським. Перший боронив ідею ієрархічної, класової монархії, а другий пропонував модель егалітарної, безкласової держави, якою керують еліти, чиє головне завдання – служити інтересам народних мас²⁰⁰.

У «советських» томах «Історії» концепція державности тісно пов'язувалася з ідеєю української незалежності. Попервах Грушевський не згоджувався, що політична незалежність України, на відміну від створення держави, яка могла бути й автономною, – одна з цілей повстання Хмельницького. Головним питанням у його ранній інтерпретації Хмельниччини була автономія України, а не її незалежність²⁰¹, але і тут йому здавалося, що ідея «автономії краю» в добу Хмельницького лише починала формуватися²⁰². Він просто йшов услід за Антоновичем, на думку якого, Хмельницький після Переяславської угоди усвідомив, що «він не загарантував автономічних прав Україні»²⁰³.

У публічній лекції до 250-ї річниці повстання Хмельницького (1898) Антонович вітав гетьмана, але дуже критично говорив про козацьку державність. Боронячи Хмельницького від звинувачень у неспроможності створити незалежну українську державу, Антонович заявив, що не гетьман, а український народ («південноросійський» у його термінології) був байдужим до держави або нездатним її створити. Натомість народ боровся за місцеву автономію²⁰⁴. Автономія була загально визнаною ме-

тою українського руху кінця XIX століття, яку Антонович виводив із часів Хмельницького. Вірив він у те, що казав, чи намагався забезпечити історичну законність поміркованим цілям руху, імпліцитно натякаючи владі на альтернативу – незалежність? Це не аж так неймовірно, хоча сам Грушевський згодом стверджував, ніби Антонович прилюдно зізнавався, що не вірить у державотворчий потенціал українського народу²⁰⁵.

Немає сумніву, що між двома революціями Грушевський теж розглядав козацьку державність крізь призму політичної мети українського руху – досягнення територіяльної автономії. У статті 1904 року про добу Хмельницького він назвав політичну автономію України метою козацької дипломатії часів Переяслава. Якщо у статті 1898 року він закидав козакам нездатність висунути ідею української територіяльної автономії, то тепер він стверджував, що насправді козаки хотіли «повної автономії», а Москва відмовлялася гарантувати навіть місцеву автономію, ще й після смерті Хмельницького вела політику обмеження української автономії²⁰⁶. У «Богданових роковинах» (1907) історик простежував мету українського руху – «вільну й автономну Україну» – до часів Хмельницького і питав читачів: «Як близькі нам ті мрії про Україну без хлопа і без пана, свobodну й автономну, що носили ся перед очима старого гетьмана і його співробітників і сучасників?»²⁰⁷. У статті 1912 року про Мазепу і Хмельницького він назвав Хмельницького «видатним автономістом». У цій статті навіть чернігівський архієпископ другої половини XVII століття Лазар Баранович виступав прихильником української автономії²⁰⁸.

В українському національному дискурсі перших місяців революції 1917 року козацька державність пов'язувалася також із зусиллями українського руху здобути Україні широку територіяльну й національну автономію в межах реформованої федеративної Росії. У брошурі «Якої ми хочемо автономії і федерації» 1917 року Грушевський окреслив автономію як широке поняття, що охоплює різні форми урядування – від місцевого самоврядування до «повної державности». Зокрема, він покликався на історіографічну дискусію про статус Гетьманщини у другій половині XVIII століття²⁰⁹. Щойно ідея української національної і територіяльної автономії в рамках федеративної Росії здобула підтримку серед українського руху, Хмельницький у працях Грушевського обернувся несхибним поборником української автономії, а його майбутнє перетворення з автономіста на незалежника у багатьох сенсах так само відповідало еволюції поглядів самого Грушевського.

Грушевський уперше вжив термін «незалежність», характеризуючи погляди Хмельницького, ще 1904 року. У статті до 250-ї річниці Переяславської угоди він писав, що вже в січні–лютому 1649 року гетьман усвідомлював війну за інтереси козаків як боротьбу за інтереси всього народу і «незалежність України»²¹⁰. В «Ілюстрованій історії України» (1912) Грушевський схоже витлумачив слова Хмельницького польським послам у Переяславі на початку 1649 року. Він писав, що гетьман вирішив боротися за «весь український нарід, за всю Україну, за її визволення, незалежність і самостійність»²¹¹. Однак історик далеко не послідовно інтерпретував політику Хмельницького як спрямовану на незалежність України. У тій-таки «Ілюстрованій історії України» йшлося про автономістські наміри Хмельницького, козацької старшини й українського суспільства взагалі²¹². У третій частині VIII тому академічної «Історії» (завершеній на початку 1917 року) Грушевський підходив до питання української незалежності так само двозначно. З одного боку, народ, за його словами, «підіймав ся дуже енергійно – жадний рішучої боротьби за свободу і незалежність»²¹³, а з другого, він уже не стверджував, як раніше, що Хмельницький прагнув незалежності ще з 1649 року, а тільки коротко згадав «ідеї визволення української Русі від лядського пановання і забезпечення її самостійности й державности в тіснім союзі з православними сусідами» серед тем, які обговорювали Богдан Хмельницький і патріарх Паїсій²¹⁴.

Схоже, революція 1917 року зміцнила віру Грушевського – не тільки як публіциста, але і як академічного історика – в незалежницькі прагнення Хмельницького. У передмові 1921 року до другого видання третьої частини VIII тому «Історії» (написаному в еміграції 1921 року) він констатував, що «Хмельницький і його товариші» врешті-решт прийшли до ідеї «соборної, незалежної України»²¹⁵. Це твердження історик обґрунтував і розвинув у IX томі, де писав про наміри Хмельницького на початку 1649 року: «Богдан не хотів уже ні говорити про чисто козацькі справи: реєстр, права козацькі. Метою ставив повну державну незалежність України в її історичних границях, в сім розумінню очевидно називав себе “єдиновладцем і самодержцем руським” – не в значінню монарха з необмеженою владою, як се інтерпретує Липинський, а голови суверенної держави, в протиставленню до тодішнього роялізму – плянами автономної козацької України в безпосередній владі короля. Доводилося йому инколи й тепер збиватися на сі роялістичні ноти, але політика його цілком ясно орієнтується на незалежну Україну. Я таким чином рішучо відкидаю погляд, що Хмельницький і його однодумці в

1649 р. далі лишались на ґрунті козацької автономії в рамках Річипосполитої так як стояли в р. 1848, і мовляв Зборівський договір дає нам вираз їх політичної програми»²¹⁶.

Ідею української незалежності Грушевський узяв за основу детальної періодизації доби Хмельницького, яку подав у прикінцевому розділі IX тому, полемізуючи з Липинським. Той, розвиваючи державницьку концепцію Хмельниччини, над усе наголошував юридичні угоди, які визначали статус козацької України у час повстання. Він уважав Зборівську угоду 1649 року не лише важливим договором, а й вираженням тогочасних політичних прагнень Хмельницького. Особливу увагу він приділяв також статтям 1654 року, бо вірив, що угода з царем вивела Україну з-під польського контролю і принесла козацькій державі широке міжнародне визнання²¹⁷. Грушевський відкинув ґрунтовану на договорах періодизацію повстання Хмельницького: як уже згадано, він надзвичайно критично оцінював і Зборівську, і Переяславську угоди.

На його думку, перший етап повстання, у якому активну участь брали маси і в якому панували політичні, соціальні й економічні вимоги козаків, завершився у грудні 1648 року. А після в'їзду в Київ Хмельницький переформулював свою програму і змагався за визволення українського народу та політичну незалежність України в її етнічних кордонах. Під цим кутом зору Зборівська угода була не втіленням справжньої програми козацької еліти, а компромісом, до якого її змусив кримський хан, та повним фіяско з погляду інтересів українських мас. Вона поклала край наростанню Хмельниччини. Не допомогла українським масам та справі української незалежності і Переяславська угода. На думку Грушевського, козацька еліта втратила нагоду стати винятковим представником українського суспільства, натомість, переймаючись власними груповими інтересами, відкрила шлях для втручання у внутрішні справи України московської влади. Справжнім поворотним моментом Хмельниччини став військовий союз із Швецією 1657 року. Хоча його так і не реалізували, історик бачив цей союз дуже важливим, бо він знову поставив політичну незалежність України (в її етнічних межах) на чергу дня козацької політики²¹⁸. Багато елементів цієї схеми Грушевського вже фігурували у його статті 1898 року, зокрема негативна оцінка Зборівської і Переяславської угод та позитивне ставлення до союзу козаків зі Швецією і Трансильванією. А що не завжди було присутнє в його інтерпретації Хмельниччини, то це ідея незалежної української держави.

Погляди Грушевського на історію козацької державності еволюціонували від скепсису стосовно держави Хмельницького до впевнених заяв, що Україна за його гетьманування була державою; від переконання в автономному характері цієї держави до ентузіастичного ствердження її повної незалежності. Паралельно змінювалося і ставлення Грушевського до ролі національного чинника в ранньомодерній історії України. Як і на інтерпретацію ролі героїв, еліт і народних мас, на цій еволюції не могли не позначитися політичні й культурні обставини, у яких Грушевський писав свої праці. В епоху розпаду імперій і формування національних держав не можна було ігнорувати дедалі більшу важливість нації і державності.

Грушевський досліджував повстання Хмельницького впродовж тривалого часу, тож на нього впливали багато політичних та історіографічних тенденцій, він брав участь у багатьох політичних та історіографічних дискурсах. Очевидно, існував взаємозв'язок між мінливими політичними обставинами зламу століть, політичними й суспільними поглядами Грушевського і типом історії, яку він писав у цей час. Але який саме взаємозв'язок? Як він впливав на інший тип взаємозв'язку в працях історика – між джерелом, дослідженням і парадигмою? Чи парадигму Грушевського визначали історичні джерела, які він відшукав за роки роботи в архівах і бібліотеках Східної Європи, чи, навпаки, зміни в його історичній парадигмі керували вибором і тлумаченням джерел?

Коли аналізувати відображення еволюції політичних, соціальних і культурних поглядів Грушевського у його історичних працях, на перший погляд здається, що розвиток історичної парадигми визначали радше риси досліджуваного історичного періоду, аніж етапи ідеологічної трансформації науковця. Студіювання релігійних рухів XVI–XVII сторіч давало чудову нагоду розгорнути концепцію національного відродження в ранньомодерній Україні, а історія Хмельниччини добре надавалася для виведення коренів ранньомодерної української державності. Водночас уважне прочитання праць Грушевського свідчить, що спосіб організації в них матеріалу відповідав поточним інтересам і завданням українського національного руху. Наприклад, найконтroversійніший момент ранньомодерної української національної історії – боротьбу довкола церковної Берестейської унії (1596) – він розглядав як період українського національного відродження саме тоді, коли українські лідери й організації переймалися пробудженням і відродженням власної

нації. У 1920-х роках Грушевському було дуже важко покинути добу Хмельницького і перемкнутися на пізніші періоди української історії, бо в цей час українські політичні лідери шукали відповіді на болісне питання, чому українська революція зазнала поразки. В результаті два з половиною томи його «Історії» присвячено аналізу повстання Хмельницького та його наслідків.

Вплив мінливих політичних обставин на вибір і тлумачення Грушевським сюжетів з української історії важко заперечити. Та від кінця 1890-х і до початку 1930-х років його працям властива дивовижна послідовність головних дискурсивних практик, адже в них постійно змішано елементи народницького, національного і державницького дискурсів. Залежно від аналізованого періоду історик наділяє народницькі, національні і державницькі аргументи різною вагою. З плином часу одні з них поступово відсуваються з центру на периферію, інші, навпаки, рухаються з периферії до центру. Вслід за Грушевським як політичним мислителем і культурним діячем Грушевський-історик пройшов три великі етапи інтелектуальної трансформації. Він був щирим народником у 1890-х, національним будителем, який підтримує ідею соціальної солідарності на національній платформі, у 1905–1917 роках, і соціалістом, який після 1917 року повернувся до народницьких коренів і став переконаним державником, а під час революції навіть незалежником.

Хоча революційна епоха вплинула на праці Грушевського набагато менше, ніж на тексти його головного тогочасного опонента Вячеслава Липинського²¹⁹, цей вплив не можна недооцінювати. Добрий приклад тому – оцінка наслідків Хмельниччини. В останніх томах «Історії» Грушевський дійшов висновку, що повстання Хмельницького закінчилося поразкою, так само як українська революція 1917–1920 років. Повний надій 1917 рік, коли оптимістично наснажений Грушевський оголошував повстання Хмельницького перемогою, минув. За советської влади, 1928 року, він знову стверджував, що повстання завершилося невдачею, отже, повертався до інтерпретацій, які розвивав у «народницьких» творах зламу століть. Для Грушевського-політика головна проблема, яка впливала з поразки української революції, – відповідальність за розкол між народними масами й елітами. Те саме питання перебуває в центрі його уваги в останніх томах «Історії». Не дивно, що Грушевський-історик, як і Грушевський-політик, покладав відповідальність за цей розкол на еліти. А маси повернулися на авансцену «Історії» у спосіб, який нагадував його ранні праці, хоча були й чималі відмінності між тим, як Грушевський оцінював історичну роль мас до і після революції 1917 року.

Українська революція змусила Грушевського визнати важливість політики й дипломатії. В останньому томі «Історії» він час від часу ставить державні резони вище безпосередніх інтересів мас і стає на бік еліт, які репрезентували й боронили Гетьманат супроти мас, чії дії підривали державу. Немає сумніву, що бачення Грушевським ролі держави в добу Хмельницького у IX томі «Історії» істотно відрізняється від його ранішої позиції. Революція 1917 року, власний досвід історика, а також твори Липинського та його послідовників мали великий вплив на еволюцію його історичних поглядів. В останніх томах «Історії» він постає істориком, який визнає роль держави в українських справах, але не меншим «народником» у поглядах і судженнях, ніж в окремих найдавніших творах.

Отже, зміни поглядів і симпатій історика безперечно позначилися на його працях і на важливих елементах його історичної візії. Чи був зворотний вплив? Чи впливали нові матеріали і джерела взагалі на інтерпретацію подій, чи змінювали вони історіографічний вектор Грушевського? Його праці про Хмельниччину не дають простої відповіді на це питання. На момент, коли він почав свої дослідження, доба Хмельницького вже була одним із найкраще розроблених періодів української історії, його попередники опублікували десятки інтерпретативних томів і джерелознавчих збірок. Від самого початку Грушевський мав достатню джерельну базу, щоб сформулювати власний погляд на повстання Хмельницького. Нові архівні матеріали додавали до його трактування багато деталей, але навряд чи могли змінити загальну картину²²⁰.

Однак є свідчення, що нові джерела або їхня відсутність таки впливали якщо не на погляди Грушевського, то на характер історії, яку він писав. Ув останніх томах «Історії» він постійно скаржиться на брак джерел з історії народних мас. Нові документи, знайдені в московських архівах, стосувалися головно дипломатичної історії і перетворили Грушевського на історика радше дипломатії, ніж мас. І навпаки, нові архівні матеріали про катастрофічну соціальну політику Хмельницького і його союз із татарами допомогли історика зміцнити аргументи проти гетьмана та його оточення. Загалом, добрі знання літератури й увага до джерел неабияк підвищили якість останніх томів «Історії», що за детальністю і виваженістю лишаються неперевершеною розповіддю про ту добу.

Ретельне вивчення Хмельниччини, з якого постали найдовші томи *opus magnum* Грушевського, не кажучи вже про його численні статті,

зробили повстання Хмельницького неодмінним елементом українського національного нарративу. В його інтерпретації союз із Москвою – лише один із напрямків закордонної політики гетьмана, а не її кінцева мета, як це випливало з усеросійського нарративу. Грушевський представляв повстання Хмельницького не як віху у справі «возз'єднання» руського народу, а як поворотний момент в історії української нації, української державности й українських народних мас. Так само як у тлумаченні багатьох інших епізодів української історії, Грушевський був не першим і не самотнім істориком, який ствердив цю добу за українським історичним нарративом, але завдяки глибокому знанню предмета і самому обсягові його праць про цей період він зробив це краще за всіх попередників і сучасників.

Загалом Грушевський вірив у об'єктивність своєї праці²²¹. В історичній методології він був цілковитим ранкіянцем. Історична наука, як її бачив Грушевський, мала подавати правдиву картину минулого, не забарвлену особистими поглядами історика чи апріорними концепціями. Такий от принцип «об'єктивності», що його він засвоїв на студентській лаві у 1880-х роках і якого намагався дотримуватися протягом цілого життя. Самотній спосіб досягнути такої об'єктивності, на думку Грушевського, – уважно аналізувати джерела. В останніх томах «Історії» він аж до того виконував це правило, що волів давати радше уривки з історичних документів, ніж власне тлумачення подій. Ще на початку кар'єри йому іноді дорікали, що він кепський теоретик і займається головню компіляцією. Історик відкидав ці докори і казав, що лише уникає передчасних і безпідставних узагальнень: «Ми не можемо приступати до матеріялу з програмою наперед, але мусимо свої запитання змінити так, щоб на них можна було витягнути з матеріяла певні відповіді...»²²².

1927 року Грушевський надрукував статтю про спадщину істориконародника Олександра Лазаревського, якому закидав брак інтересу до узагальнень і концептуалізацій, але виказував розуміння і симпатію до його настанов. Він писав: «Глибокий скептик своєю вдачею, характером занять всього свого життя вічно ставлений перед словоплетенням людського лукавства, кляузи, сторонничости, тенденційности, – він не хотів приймати на себе відповідальности інтерпретатора, тим менше – оборонця тої чи іншої тези, чи провідної ідеї, не хотів ставати між читачем і голим, неприкрашеним документальним фактом, і лишав читачеві робити висновки і виробляти переконання на власний ризик і відповідальність. А не будши ніколи викладачем, ні професором, ні лектором,

він ніколи не знав і обов'язку давати остаточні висновки, перетворяти матеріал в можливо повний і закінчений образ, доводити його до суцільності, виповняючи прогалини і недостачі зусиллями своєї наукової гадки та ділитись її вислідами з публікою, а не лишати їх тільки для себе самого, чи для інтимного гуртка приятелів»²²³.

Сам Грушевський більшу частину життя був університетським професором і дуже добре знав про необхідність робити висновки й формулювати свої погляди навіть про малодосліджені аспекти минулого. Йому це цілком вдавалося в ранніх томах «Історії». Але в останніх, «советських» томах очевидно бере гору тенденція аналізувати, а не синтезувати джерела. Не бажаючи ставати між джерелом і читачем, він дає читачеві змогу самотужки з'ясувати істинне значення документів, щедро цитованих у тексті. Чи Грушевський прийняв цей підхід, не тільки через природну схильність компіювати джерела і спокуси нового архівного матеріалу, але й тому, що, пишучи в обставинах советського диктату, мусив, як і колись Лазаревський, давати раду з численними проявами «словоплетення людського лукавства»? У кожному разі, наголошування на історичних джерелах та їх публікації запровадило фахові стандарти і дало зразок науки, на який взорувалися ті советські історики, хто хотів забезпечити своє дослідження від офіційної ідеології.

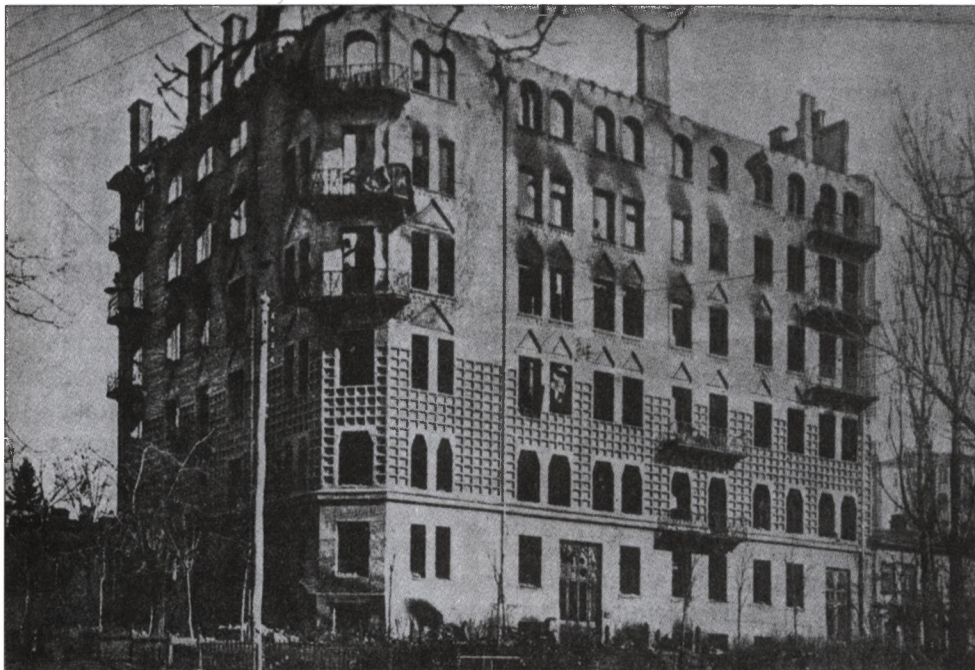
Відступ «назад» до джерел і позитивістський підхід до історичної науки допомогли врятувати історичний цех за советської влади. Ще 1933 року один із найвидатніших американських істориків ХХ століття Чарлз Бірд визнав потенціал «стисло-наукового» методу в історіографії. Звертаючись до Американської історичної асоціації, Бірд критикував історіографічні тенденції, які виникли під впливом фізики й біології, та переконував слухачів у важливості старого «стисло-наукового» методу. За його словами, «це одинокий метод, який можна використовувати, щоб отримати адекватне знання історичних фактів, особистостей, ситуацій і розвитку подій. Лише він може розкрити умови, які уможливили те, що сталося. Він цінний сам по собі і високо стоїть в ієрархії цінностей, доконечних для життя демократії. Пошуковий дух науки, що використовує науковий метод, – головний бар'єр супроти тиранії влади, бюрократії і грубої сили»²²⁴. Останні томи «Історії» Грушевського справді були бар'єром супроти brutальної сили більшовицької диктатури.

Розділ 6

Клас
проти нації

Протягом 1920-х років марксистський історичний наратив розвивався побіч українського національного наративу, який представляв Михайло Грушевський. Наративи ці не раз конфліктували, але водночас плідно співпрацювали. Становлення в СРСР марксистських історичних досліджень породило цілком нові умови для розпочатого ще перед революцією змагання між російським імперським, російським національним і українським національним наративами. Нова марксистська історіографія протистояла панівному імперському наративу, тому спершу вона приєдналася до неросійських наративів в опозиції до старої імперської школи. Але від самого початку між марксистським і українським національним наративами існувало сильне напруження.

За нових обставин парадигма української історії Грушевського стала центром історіографічних дебатів. Вивчивши реакцію на неї, маємо унікальну нагоду з'ясувати стосунки між марксистським і національним наративами в перші десятиліття СРСР: якою мірою марксистська і національна історіографії співпрацювали в демонтажі імперського російського наративу і конструюванні української національної історії та наскільки глибокими були розбіжності між ними в питанні про те, яка суспільна група є панівною в історії – клас чи нація. Більшовицький режим активно втручався в процес історієписання, тож аналіз його ролі в боротьбі різних історіографічних концепцій оприявнює стосунки влади і науки в советському суспільстві й кидає світло на дотичне питання: чи результат боротьби між конкурентними історичними наративами визначила позиція партії, чи ця позиція сама змінювалася внаслідок наукових дискусій.

Спершу слід розглянути обставини виникнення російського й українського марксистських наративів української історії, їхній стосунок до історичної парадигми Грушевського та умови, у яких співіснували марксистський і національний наративи української історії в середині 1920-х років. Далі на овиді – події, які привели до розколу між російськими й українськими істориками-марксистами, що відкрило шлях для масштабного наступу на українську національну історіографію з боку марксистських істориків. На завершення я проаналізую нападки марксистів на Грушевського наприкінці 1920-х і на початку 1930-х років у контексті загальних намагань більшовицької історіографії деконструювати й усунути український національний наратив за допомоги класового інструментарію. У цьому розділі, на відміну від попередніх, йтиметься не так про твори самого Грушевського, як про реакцію на них інших істориків. З огляду на небажання Грушевського брати участь у тогочасних історіографічних дискусіях чи відповідати своїм критикам-марксистам такий підхід видається найпродуктивнішим.

Марксистська історія і національний наратив

У Російській імперії парадигма української історії Грушевського протистояла передусім російській історичній парадигмі, яку презентували праці Васілія Ключевського, а в СРСР головним опонентом Грушевського з російського боку був Міхаїл Покровський. Учень Ключевського, він рано засвоїв марксизм і був одним помітним фаховим істориком серед старої більшовицької еліти. Покровський активно формулював партійну політику на «історичному фронті», і саме з його інтерпретацією історії зіштовхнувся Грушевський, розпочавши наукову роботу в Україні¹.

До революції Покровський, як Грушевський, долучився до розвінчання російського імперського наративу. Він серед інших істориків підважував старий імперський наратив засобами матеріялістичної філософії та класової методології. Інтерес до економічної історії, відданість економічному матеріялізму, наголошення історії класів і класової боротьби – ось головні ознаки марксистської революції в російській імперській історіографії. Своє бачення російської історії Покровський вичерпно подав у п'ятитомній «Русской истории с древнейших времен», що вийшла друком у 1910–1913 роках². Зі вступу до «Русской истории» випливає, що автор уважав свою працю внеском до матеріялістичної

інтерпретації російської історії, початки якої заклав «Обзор русской истории с социологической точки зрения» Ніколая Рожкова³.

«Русскую историю» Покровський написав у Парижі, куди перебрався після поразки революції 1905 року. В Москві її видали за сприяння Ніколая Нікольського, котрий дав до книжки кілька розділів, і Васілія Сторожева, одного з небагатьох російських науковців, про яких схвально відгукувався Грушевський у статті 1904 року про звичайну схему «русскої» історії⁴. «Русская история» Покровського мала гігантський революційний потенціал і покликана була зреструктуризувати покликана була зреструктуризувати російський історичний наратив на основі матеріялістичного методу⁵. Книжка поривала зі старою історіографічною парадигмою «збирання руських земель» московськими князями – неодмінним елементом традиційної схеми російської історії, яку критикував Грушевський. Покровський заперечував існування централізованої киеворуської держави до монгольської навали і вважав, що термін «Русь» позначав головно Київську землю, а домонгольська Русь складалася з багатьох князівств. А раз не було чому розпадатися, то пізніше не було чого й «збирати» – ось висновок Покровського про відкинуту карамзінську парадигму «збирання руських земель»⁶.

Заперечуючи цей наріжний камінь російського історичного наративу, Покровський став на бік Павла Мілюкова, котрий у «Главных течениях русской исторической мысли» показав штучність карамзінської схеми. Як уже сказано, ця книжка вплинула і на критику традиційної схеми «русскої» історії Грушевським, але Покровський і Грушевський по-різному підходили до російського гранд-наративу. На відміну від колеги, Покровський відкидав концепцію «збирання руських земель» не тому, що не вірив в існування єдиного російського народу, який возз'єднали московські князі й царі, а тому, що не вірив в існування об'єднаної киеворуської держави перед монгольською навалою. Його аргументи лишалися засадничо державницькими. Тому, попри критику карамзінської схеми, Покровський приймав ідею, яку узаконювала ця схема, – про переміщення центру руського життя після занепаду Києва з півдня на північ. Він датував цей процес другою половиною XII століття і писав, що занепад Києва зумовив *«передвижку центра исторической сцены на несколько градусов севернее и восточнее, закрепили за исторической Россией тот характер северной страны с убогой природой, какого она еще не имела в мягком климате и на плодородной почве Украины»*⁷.

Стосовно історії неросійських національностей загалом та історії України зокрема Покровський ішов услід за традиційною схемою «руської» історії у варіанті, дуже близькому до описаного Грушевським у статті 1904 року. З'ясувавши історію українських земель до розпаду Київської («Древней», за його термінологією) Русі, Покровський повернувся до історії «Західної» і «Південно-Західної» Русі лише у зв'язку з історією російської зовнішньої політики та приєднанням України до Московської держави у другій половині XVII століття. У цьому сенсі його історичний наратив не дуже відрізнявся від наративу Ключевського. Насправді, з огляду на тогочасну невизначеність марксистів із національним питанням, роль національного чинника в історії Покровського цікавить ще менше, ніж Ключевського. На відміну від його колишнього професора, який переглянув і розширив трактування національних питань в опублікованому варіанті своїх лекцій, Покровського цілком поглинула ідея матеріялістичної реінтерпретації російської історії, і він геть уникав питання про формування окремих східнослов'янських народностей. Головним його завданням було довести феодалний характер «Давньої Русі», населення якої він називав «русским»⁸.

Покровський добре знав праці Грушевського і широко використовував їх у своїй роботі. Однак в інтерпретації основних сюжетів «руської» історії, заявлених за українським національним наративом, його погляди часто відрізнялися від бачення Грушевського, головню тому, що він інакше оцінював значення класових і національних чинників в історії. Типовий приклад нігілістичної позиції Покровського щодо ролі національного чинника в «російській» історії – те, як він цілу дискусію довкола знелюднення Київської землі вирвав із контексту суперечки про етнічну приналежність киеворуського населення. Судячи з його «Русской истории», це питання для нього не існувало.

Куди більше цікавила Покровського роль міст у «давній» руській історії. Тут він спеціально розглядав аргументи Грушевського про напад татар на Київ. Коментуючи полеміку в історичній літературі з цього питання, він дійшов висновку, що головним її наслідком стало розмежування науковцями долі міста і долі Київської землі. Покровський уважав, що Київ таки було зруйновано і після татарської навали місто піднімалося з руїн набагато довше, ніж північно-східні міста. Доказ різкого занепаду Києва він побачив у твердженні Грушевського, що князі фактично залишили місто у другій половині XIII століття. На його дум-

ку, це сталося тому, що сплюндроване місто не могло більше утримувати князів, а не тому, що київська громада воліла самоврядування, а не князівської влади, як гадав Грушевський. *«Представляют себе, как это готов сделать наш автор, – писал Покровский про гипотезу Грушевского, – что киевляне этого времени были счастливыми республиканцами, – значит переносить в XIII век понятия и отношения гораздо более позднего времени»*⁹.

Попри часто саркастичний тон коментарів, Покровський по суті згоджувався з головним твердженням Грушевського, що Київська земля не знелюдніла після татарської навали. *«Территория древнерусских княжеств к западу от Днепра ни в один момент древнерусской истории не являлась, таким образом, совершенной пустыней»*, – писав Покровський¹⁰, наводячи аргументи економічного і класового характеру: *«Бестолкового истребления жителей они [татары] не могли допустить уже потому, что собирались их эксплуатировать и действительно эксплуатировали, между прочим и население Киевщины»*¹¹.

Історію «Західної Русі» під литовською і польською владою Покровський аналізував винятково в соціально-економічних поняттях, особливо наголошуючи розвиток феодалізму в литовській, а пізніше польсько-литовській державі. Він критикував традиційне російське імперське бачення історії «Західної» і «Південно-Західної» Русі як історії виживання «російської» національності під іноземною, литовською і польською, владою. Йому здавалося хибним не те, що жителів українських і білоруських земель історики називали «росіянами», а припущення, ніби стосунки «російської», литовської і польської національностей мають особливе значення в історії регіону. *«Феодализм вообще равнодушен к национальным перегородкам – национализм проявляется лишь на следующей ступени социального развития»*, – писав Покровський¹². Напружені стосунки і конкуренцію між руською й литовською елітами Великого князівства Литовського, що їх російські імперські історики традиційно трактували як національні за характером, він уважав боротьбою двох релігійних традицій – католицизму і православ'я.

Відкинувши національну парадигму як ключ до розуміння історії Великого князівства Литовського та його наступниці Речі Посполитої, Покровський зосередився на економічній і соціальній історії регіону. Свій виклад він майже без винятку спирав на праці Грушевського про цей період та документи, опубліковані в першому томі «Жерел з історії України-Руси» за редакції Грушевського. В результаті Покровський

особливу увагу приділяв історії економічних і соціальних відносин у Галичині, яку зазвичай ігнорував у своїх дослідженнях про раніші періоди «західноруської» історії. Вслід за Грушевським, він писав про зростання панщинних повинностей, скорочення селянських наділів, обезземелення незаможного галицького селянства, але, на відміну від колеги, пояснював їх не руйнівним впливом на українську економіку польського врядування, а наслідками «зародження ранніх форм менового господарства і в зв'язи з етим превращення феодалного землевладельця в селянського господаря-предпринимателя». Цей процес він розглядав не як щось власне лише «західноруським» чи річпосполитським землям, а як загальне явище, і вказував на паралелі в економічному й соціальному розвитку Московської Русі¹³. Захоплення Покровського соціально-економічними чинниками та нехтування культурно-національних дещо нагадувало політичну програму російських соціал-демократів, зокрема більшовиків, які прийшли до революції 1905-го і (почасти) 1917 року без чіткої програми з національного питання, а отже, події другої революції стали для них неабиякою школою. Піднесення неросійських національних рухів і постання незалежних національних держав на території колишньої імперії змусили більшовиків перешиковуватися на марші: вони підлаштовувались і варіювали свою національну політику залежно від обставин місця й часу.

1920 року Покровський видав перший після революції марксистський підручник з російської історії – «Русскую историю в самом сжатом очерке»¹⁴. Книжка спиралася на курс його лекцій, прочитаних роком раніше в Комуністичному університеті ім. Свердлова в Москві. Покровському спеціально надали відпустки з посади заступника наркома освіти РРСФР, щоб він опрацював і завершив книжку. Сам Ленін вітав її вихід, пропонував зробити з неї підручник і надрукувати різними європейськими мовами¹⁵. Книжку справді переклали багатьма іноземними мовами й мовами народів ССРСР та перевидавали понад 90 разів, у 1920-х роках це був найпопулярніший підручник з російської історії. Він розвивав головні тези, сформульовані в п'ятитомній «Русской истории» Покровського, особливо наголошував історію класової боротьби, становлення робітничого класу і роль торговельного капіталізму в ранньомодерній російській історії.

За основу періодизації «російської» історії Покровський узяв марксистську ідею послідовних соціально-економічних формацій. У його варіанті «російська» історія як частина світової почалася з панування в

суспільних відносинах родової общини, еволюціонувала до феодалізму, далі до купецького/торговельного капіталізму і нарешті до промислового капіталізму. Покровський намагався показати російську історію як процес, який відбувається за тими самими соціально-економічними законами, що й історія Західної Європи, і доводив, що в XVI–XVII століттях феодалізм у Росії витіснила капіталістична економіка. На доказ цієї думки він розвинув теорію «торговельного капіталізму» – соціально-економічного етапу російської історії, коли торговельний капітал начебто йшов на купівлю землі. У результаті на місці старого землевласницького класу бояр сформувався новий клас – дворянство. Нова економіка, ґрунтована на панщині, на відміну від «феодалного» оброку, привела до закріпачення російського селянства. За Покровським, торговельний капітал і дворянство зумовили появу нового московського самодержавства. Теорія торговельного капіталізму, головним носієм якого був містянин, мала на меті провести марксистську історіографію лабіринтами ранньомодерної російської історії і залишалася недоторканою в до другої половини 1920-х років¹⁶.

«Русская история в самом сжатом очерке» Покровського, як жодна інша попередня праця російської історіографії, виявилася історією Росії в буквальному сенсі. Ущільнення наративу до одного тому і наголос на історії революції та класової боротьби надзвичайно обмежили авторову можливість розглядати «російську» історію до XVII століття. Однією з головних жертв «ущільненості» стала й історія «Західної» Русі, яку Покровський стисло виклав у зв'язку з повстанням Хмельницького. Велике князівство Литовське він не згадав узагалі і обмежився кількома сторінками – крихта порівняно з цією самою темою у його «великій» «Русской истории»¹⁷.

Те, що Покровський у популярному нарисі знехтував неросійську історію, почасти випливало з попередніх спроб Ключевського та його студентів у Московському університеті «русифікувати» російський імперський наратив. Однак Покровський, як і більшість його російських сучасників, заледве розрізняв власне Росію й Російську імперію. У передмові до першого видання книжки він писав: *«Сознательному рабочему необходимо знать не только, что такое коммунизм, но и что такое Россия. Истории образования современной России и посвящена эта книжка»*¹⁸. Схоже, в цьому контексті Покровський уживав термін «Росія» як синонім Російської імперії і разом з основами комуністичної доктрини хотів показати «свідомому робітникові» саме історію цієї

країни, а не російської нації. Таке тлумачення термінів «Росія» і «російський» у книжці він сам підтвердив у передмові до її десятого видання (1931), де схарактеризував свій огляд як найстисліший виклад того, «*что называлось “русской историей”, т. е. истории дореволюционной России*»¹⁹. Водночас у листі 1932 року до директора кримського державного видавництва, яке збиралося перекласти його книжку кримськотатарською мовою, Покровський зізнався, що це історія російської нації. За його словами, головна біда книжки полягала в тому, що в ній «*идет речь только об одном из народов СССР и нет ни слова о других народах*»²⁰. Беручись до короткого огляду російської історії, він вагався між двома означеннями Росії. На початку 1930-х років, коли існувала гостра потреба в марксистському наративі історії «народів СССР», Покровський уважав однією з вад книжки її виняткову зосередженість на Росії. Навряд чи він так думав у 1919–1920 роках.

Революція 1917 року, розпад імперії, виникнення на її уламках нових незалежних держав, зокрема й Російської Федерації, ліквідували старі перешкоди, які заважали «очищенню» російського імперського наративу від його неросійських елементів. Зрештою, лекційний курс, який ліг в основу нового підручника російської історії, прочитав у новій столиці Російської Федерації Москві заступник наркома, якраз коли московські керівники втратили контроль над чималою частиною Російської імперії. Серед інших окраїн вони прогаяли Україну, де спершу до влади прийшла Центральна Рада на чолі з Грушевським, далі німецька армія, Директорія й армія генерала Денікіна. Там існували, принаймні формально, окрема українська комуністична партія й окремий український советський уряд. За цих обставин цілком зрозуміло, що Покровський зосереджувався головню на історії Росії. Географічні й історичні кордони російського національного наративу він означив у нових звужених масштабах. Фокусуючись на самій Росії, новий наратив залишав вакуум, який заповнювали наративи, що їх творили на місцях, на кордонах колишньої імперії, неросійські партійні історики²¹.

В Україні на такий наратив був особливо великий попит серед партійних кадрів, які не мали чого протиставити працям Грушевського, що в них українська історія подавалася з українського національного погляду. Саму тільки «Ілюстровану історію України» Грушевського між 1917 і 1919 роками перевидавали шість разів²². З неї почалося «пробудження» ідентичности багатьох українських культурних діячів, як-от відомого українського лінгвіста й культур-

ного діяча Юрія Шевельова (Шереха), який уперше познайомився з працями Грушевського в Харкові у 1923–1924 році²³. Одна з недавно знайдених селянських хронік часів українізації показує, що «Ілюстрована історія» служила національним нарративом, який давав змогу сільським інтелектуалам 1920-х років контекстуалізувати і націоналізувати їхні сімейні історії. До революції ці селяни вважали себе *хохлами* і не мали модерної національної ідентичності²⁴. Уже згадувалося, що ДПУ, очевидно розуміючи небезпеку, яку становили праці Грушевського, зобов'язувало на місцях збирати інформацію про тих, хто цікавиться «Історією України-Руси»²⁵.

Завдання сконструювати советський марксистський нарратив української історії випало на долю одного з чільних ідеологів советського режиму в Україні Матвія Яворського. Його іноді називали українським Покровським, але, на відміну від московського колеги, він не був ні фаховим істориком, ні старим більшовиком: юрист за освітою, він формально вступив у Комуністичну партію лише 1920 року. Яворський був етнічним українцем. У Східну Україну він перебрався з Галичини, де закінчив Львівський університет (зокрема відвідував лекції Грушевського з історії України) і на додаток до диплома юриста отримав докторат з політології (1912). Під час Першої світової війни служив офіцером в австро-угорській армії, 1918 року працював у складі австро-угорської військової місії спершу при Центральній Раді, потім при гетьмані Павлі Скоропадському. У комунізм Яворський «навернувся» 1919 року, готуючи об'єднання частин Української Галицької Армії з більшовиками. Коли 1920 року галицькі стрільці пішли від більшовиків, він залишився вірний більшовицьким поглядам і зостався з новими товаришами²⁶.

Від самого початку його партійної кар'єри Яворського активно використовували на «освітньому фронті» завдяки доброму академічному вишколу. 1919 року він відповідав за школу червоних старшин у Києві, наступного року викладав у школі політичної грамоти в Казані. Восени того самого року його перевели до Харкова, де він зробив освітню й адміністративну кар'єру: викладав у ХІНО (Харківський інститут народної освіти) і центральній партійній школі (від 1922 року – Комуністичний університет ім. Артема). Після заснування наприкінці 1922 року українського Інституту марксизму почав працювати там у відділі історії культури. У 1924–1929 роках Яворський був заступником керівника Головнауки – управління, яке відповідало за наукову роботу по всій Україні. На цій посаді він мав потужний вплив на розвиток гуманітар-

них наук, зокрема, контролював діяльність ВУАН. Як викладач він читав курси політичної економії, історичного матеріалізму, класової боротьби в Україні, історії КП(б)У й історії України. У 1920-х роках опублікував чимало статей на різну тематику (здебільшого з української історії ХІХ – початку ХХ століття) і написав кілька підручників з історії України для середніх шкіл та вишів²⁷.

Перші огляди української історії Яворського побачили світ 1923 року і спиралися на курс, який він викладав у кількох харківських вишах. Усі вони виходили українською мовою, що, поза сумнівом, відповідало особистим бажанням історика і новій політиці українізації, яку було розпочато після ХІІ з'їзду РКП(б) у квітні 1923 року²⁸. Якщо вибір мови майбутнього марксистського нарративу української історії був доволі природним, то структуру і зміст його ще належало виробити²⁹. Перші кроки в цьому напрямку Яворський зробив у виданому 1923 року «Нарисі українсько-руської історії». Це стислий виклад курсу, який він читав у Комуністичному університеті ім. Артема. Назва, де слово «руський» вжито в сенсі «російський», нагадувала назву головної праці Грушевського з тією різницею, що в того «руський» означав саме «руський», або ж «русинський». На відміну від «Історії» Грушевського, Яворський не переймався зв'язком української історії з давньою Руссю чи Галичиною, а пропонував порівняльне дослідження, поєднуючи розділи про окремі періоди російської і української історій. На такий підхід, імовірно, вплинули обставини, адже більшість студентів Яворського в Комуністичному університеті дуже мало знали про історію України. Хай там якими були його наміри, спроба представити російську й українську історії в рамках одного курсу викликала гостру критику з боку патріарха української історіографії в Харкові Дмитра Багалія, який порадив автору написати окремий курс з історії України, і той прислухався³⁰.

1923-й, перший рік українізації, став для Яворського дуже плідним. Крім публікації оглядового курсу «українсько-руської» історії, він почав друкувати «Нарис історії України»³¹ у трьох частинах, видав історію української революції³² і «Коротку історію України» для середніх шкіл³³. Тоді ж таки він підготував статтю про завдання української історіографії як наукової дисципліни, яку обговорювали під час дводенної дискусії з харківськими істориками «старої» школи. Спираючись на тезу Георгія Плеханова, що історія – це не сума відомих фактів, а процес, який підлягає конкретним законам розвитку, Яворський стверджував, що замість обмежуватися сухими фактами, українська історіографія

мусить відкрити «причинову закономірність громадянського розвитку як діалектичного процесу». Він доводив, що головне завдання української історіографії – досліджувати «процеси становлення, розвитку і змін відносин в даному способі виробництва», і вважав періодизацію цих процесів найважливішим елементом філософського пояснення історії³⁴. Цікаво, що існування української історії як окремої дисципліни Яворський сприймав як даність, без жодних дискусій. На його думку, головним моментом було не існування дисципліни як такої, а вироблення її філософських засад.

Те, що Яворський без вагань мислив українську історію окремою ділянкою досліджень, пояснюють кілька чинників. Найочевидніший – окремою дисципліною українську історію вважала ВУАН. 1922 року в Харкові було створено академічний відділ досліджень історії України на чолі з Дмитром Багалієм, котрий викладав українську історію в Харківському університеті як окремих предмет від 1917 року. Отже, коли Яворський почав кар'єру історика, академія вже демаркувала і поділила колись монолітну царину «російської» історії. У цій ситуації його завданням було не змінити чи скасувати усталені межі між науковими дисциплінами, а відібрати їх марксистській науці. Ще важливіший чинник, який не міг не вплинути на світогляд Яворського, – існування української соціалістичної держави, спершу формально незалежної, а від 1922 року – республіки у складі СРСР з власним урядом і комуністичною партією. 1922 року в столиці республіки Харкові заснували Український інститут марксизму, де викладав Яворський, і це вже не лишало сумнівів у тому, що українська історія заіснувала як окрема дисципліна.

Плідним автором писань на українську історичну тематику і чільним марксистським оборонцем незалежності «українського історичного процесу» зробила Яворського політика українізації. Вплив українізації на ставлення більшовиків до історії України засвідчила передмова Християна Раковського, голови советського уряду України у 1919–1923 роках, до «Короткої історії України» Яворського³⁵. Шлях Раковського до українізації був нелегким, він відбиває драматичні повороти у ставленні партійної еліти до національної проблеми. Тривалий час Раковський, болгарин за походженням і перед революцією 1917 року активний діяч болгарського та румунського соціалістичних рухів, не визнавав існування окремої української нації. Згодом він змінив свої погляди і став одним із найтвердіших оборонців української автономії супроти Росії. Ще 1921 року він публічно виголошував, що перемога української мови

означатиме владу української дрібної буржуазії, інтелігенції і куркулів, а вже 1923 року вимагав більших прав республікам. Сталін навіть обвинувачував його в тому, що він пропонує конфедерацію, а не союз советських республік³⁶. Раковський очевидно сповідував «інтернаціоналістську» логіку, за яку виступало багато впливових членів партії і згідно з якою світова революція ще попереду. А якщо світові судилося стати конгломератом незалежних комуністичних республік, то чому Україні не бути однією з них? Схоже, приймаючи таку аргументацію, Раковський намагався убезпечити і унезалежнити від центру свої позиції в Україні, бо в політичній боротьбі серед комуністичного керівництва він підтримав Льва Троцького³⁷. Нова проукраїнська позиція Раковського цілком відбилася у передмові до книжки Яворського, де він поскаржився, що від'їзд з України (не з ССРСР, хоча таке формулювання за тих обставин сподіваніше для Раковського) на дипломатичну роботу до Великобританії завадив йому написати ґрунтовніше вступне слово³⁸.

Для Раковського історія людства – це історія класової боротьби. Він стверджував у передмові: «Вся історія людства до наших днів є саме тим підготуванням до утворення двох класів: пролетаріату і буржуазії, що з ними закінчиться взагалі історія класів»³⁹. За його словами, мета книжки Яворського – продемонструвати, що «історія України не є виїмком із загальних історичних законів, як це гадають історики націоналісти». Він стверджував, що події останніх кількох років заперечили націоналістичне бачення української історії, а український народ не становить безкласової маси. «В цій то на око одноманітній масі спостерігаюче око марксиста-історика бачить класову диференціацію та класову боротьбу, що її не в силі спостерегти поверховий погляд історика-націоналіста», – підсумовував Раковський⁴⁰. Якщо визнати, що історія людства – це історія класів, то випливало, що ліквідація буржуазії приведе не лише до кінця класової історії, у чому більшовики вбачали свою роль і завдання, а й до кінця історії взагалі.

Передмова Раковського успішно пов'язувала засадничі моменти більшовицького українізаційного проекту з завданнями марксистської історіографії. Українізація мала прихилити селян до комунізму через пропаганду українською мовою та українізувати російськомовні міста з мовного й культурного поглядів, щоб селяни могли ідентифікувати себе з советською владою, яка закріпилася переважно в містах. У цьому контексті українськомовна книжка Яворського, присвячена комуністичній молоді України й адресована молодим селянам, відповідала найновішій

«лінії партії». Вона мала розповісти молодому читачу-селянину, який незабаром мусив об'єднатися з робітничим класом, «як на протязі довгих століть терпіло селянство нечуване рабство та визиск тільки через те, що не було революційного пролетаріату, на який селянство могло б спертися». Популяризація серед українського селянства марксистського бачення історії вимагала марксистського наративу українського минулого. Тому книжка Яворського була і результатом, і внеском до офіційного українізаційного проекту.

Чим була для Яворського історія України не в методологічному, а в практичному сенсі і наскільки його наратив української історії відрізнявся від наративу Грушевського? Щоб відповісти на це питання, достатньо розглянути дві головні праці Яворського – «Коротку історію України» (1923), про яку йшлося вище, та «Історію України в стислому нарисі», опубліковану 1928 року й адресовану учням профтехшкіл і робфаків вишів. «Історія України» спиралася на його «Коротку історію України», первісний текст якої автор розширив і ґрунтовно переробив. Окремі доповнення важливі для розуміння еволюції поглядів Яворського на українську історію, інші несуттєві або й кумедні, бо виказують його намагання зробити нарис 1928 року «науковішим», не вдаючись до глибшого дослідження⁴¹. Хай там як, більшість переробок відображають зміни в інтерпретаціях Яворського, а сам текст «Історії України» засвідчує професійне зростання автора і прогрес марксистського тлумачення української історії протягом 1920-х років.

Для Яворського історія України була передусім історією українського народу. У 1923 році він не сказав нічого конкретного про терени, де живе цей народ, а 1928 року докладно описав українську етнічну територію і в межах кордонів УРСР, і поза її межами, зокрема південносхідну Бесарабію, Північну Буковину, Східну Галичину, Західну Волинь, Холмщину і Полісся, які перебували під румунським, чеським і польським контролем⁴². Риси характеру різних народів Яворський пояснював природними умовами й територією. За його словами, різні умови життя формують різні риси культури, навпаки, комунікація й культурні контакти націй, особливо сусідніх, сприяють виробленню спільних рис. «Через ці взаємовідносини [між сусідами] ми ніде в історії і не бачимо, цілком самостійного, незалежного від чужих впливів народу», – писав Яворський⁴³. Це теоретичне припущення набирає виразної політичної форми, коли він засуджує представників української «буржуазної» історіографії, які нібито намагаються звести «китайську стіну» й відді-

лити українську історію від історії сусідніх народів, особливо Росії. У дусі тогочасної політкоректності, яка вимагала одночасно боротися на два фронти – проти націоналізму раніше утискуваних і великодержавницького шовінізму раніше панівних націй, Яворський нападав на російських істориків, які, «насичені великодержавним та імперським духом», заперечують особну українську ідентичність і історію. Він наголосив на тому, що відрізняє Україну від Росії, але зупинився за крок від визнання їхніх історій цілком окремими та незалежними⁴⁴.

Прикметно, що на початку і в середині 1920-х років головними опонентами Яворського були не російські імперські історики, а представники української «буржуазної» історіографії, з якими він щодня мав справу й конкурував за читачів та вплив у ВУАН. На думку Яворського, головна вада української буржуазної історіографії – те, що вона не визнає класового поділу українського народу й ігнорує «класовий зміст українського історичного процесу». Він писав, що одні буржуазні історики зводили українську історію до князів і гетьманів, які керували державою, а інші, нібито вивчаючи народні маси, вважали їх лише резервуаром для формування майбутньої шляхти і повністю нехтували класову боротьбу. Окреслюючи дві тенденції в українській буржуазній історіографії, Яворський не називав імен, але, вочевидь, зараховував до «державників» не лише Вячеслава Липинського з послідовниками, а й усіх, хто не належав до народницької школи. Державниками у Яворського цілий шерех істориків від Дмитра Бантиша-Каменського й Миколи Маркевича до Миколи Аркаса, історика-аматора, автора популярного нарису української історії, який будував свій наратив довкола зміни державної належності українських земель з доби Київської Русі до часів царювання в Україні Габсбургів і Романових⁴⁵.

Критикував також Яворський «буржуазних» науковців, які буцімто досліджували народні маси, але ігнорували класову боротьбу. Цю групу українських істориків він оцінював отак: «Інші, хоч і не мовчали про життя-буття мас, але зате забували і про класову боротьбу і через те дотепер обмежували історію України тільки часами її державного існування, часами боротьби за політичну її незалежність у XVI–XVII ст. та часами поневолення її в XVII ст. Далі історія України в старій науці ні в одних, ні в других не йшла і кінчалася звичайно на XVIII віці, коли остаточно знищено політичну самостійність українську. Цілі томи через те писалися про Київську Русь, про галицьке королівство, про литовсько-руську державу, про козаків (переважно про Хмельнич-

чину), а далі що-раз менше цікавилися українською історією. В XIX ст. її навіть не визнавали, або задовольнялися з самих лише заміток про національно-культурне відродження українського народу»⁴⁶. Атака Яворського на такі інтерпретації української історії чітко виказує, що справжня мішень його критики – парадигма і періодизація української історії Грушевського.

Яку ж альтернативну парадигму української історії пропонував своїм читачам Яворський? Він писав про це так: «Справжня історична наука, з основами історичного матеріалізму, не так дивиться на минуле і сучасне України. Князі та гетьмани мають цікавити її остільки, оскільки вони самі є висновок із характеру сучасного їм суспільного життя. Тому для неї часи феодалізму та кріпацтва не є часи тієї ж таки самостійності, що до неї тепер треба прагнути, а являють собою добу історичної підготовки до капіталістичного суспільства. Для матеріалістичної школи історія України не має кінчатися з кінцем її державного життя та політичним поневоленням; навпаки, вона стає то цікавіша, що виразніше виступає підготовлення пролетарської революції в її історичних передумовах»⁴⁷. Така схема історичного розвитку України дуже відрізнялася від пропонованої Грушевським, але в окремих моментах вони на диво схожі. Заввага про те, до якої міри українська історіографія має цікавитися історією князів і гетьманів, справляє враження, ніби її майже дослівно взято з інавгураційної лекції Грушевського у Львівському університеті, хоча навряд чи Яворський знав або пам'ятав зміст лекції, виголошеної понад тридцять років тому.

Причина дивовижної подібності між поглядами Грушевського у 1890-х і Яворського у 1920-х роках полягає в тому, що і марксистська, і національна історіографія в Україні виростили з народницьких історичних концепцій кінця XIX століття і в боротьбі зі спільним ворогом, російською державницькою історіографічною традицією, якийсь час уживали однакові аргументи. Ще одну схожість між парадигмами української історії Грушевського і Яворського породжував їхній телеологічний підхід до минулого. Один розглядав українську історію крізь призму відродження/визволення нації, інший – як шлях до переможної пролетарської революції. Обидві схеми оберталися довкола відповідних дієвців історії – нації для національних істориків та класової боротьби і пролетаряту для марксистів.

Схема української історії, яку Яворський запропонував у нарисі 1923 року і розвинув у підручнику 1928-го, добре ілюструє застосування

советської марксистської парадигми до української історії⁴⁸. Яворський, за його словами, спирав свій аналіз української історії на два головні чинники – економіку і класову боротьбу. Він ділив історію України на чотири періоди: феодална доба, у якій панувала натуральна економіка; поміщицько-кріпацький період, для якого характерні розвиток грошової економіки і перевага латифундій; буржуазно-капіталістичний період, позначений розвитком машинного виробництва в містах і капіталістичних підприємств на селі; та доба соціалістичної революції, що почалася 1917 року. Хронологічно перший період тривав до кінця XV століття, другий – до середини XIX століття, третій припадав на другу половину XIX – початок XX століття⁴⁹. Яворський визнавав вплив національного чинника лише в останні два періоди української історії. Третій період він означував, між іншим, як боротьбу українського націоналізму з російським імперіялізмом, а в четвертому панувала громадянська війна пролетаріату з російською й українською буржуазією⁵⁰.

Періодизація Яворського виявляє, що він мав на увазі під завданням «справжньої історичної науки» зосередитися на останніх етапах української історії. Перший період охоплював щонайменше п'ять сторіч, другий – три з половиною століття, третій – років сімдесят, а четвертий – лише десятиліття. У «Короткій історії України» кожному з цих чотирьох періодів Яворський присвятив більш-менш однакову увагу. Вже у «великій» історії він відвів феодалізму 20 сторінок, другому періодові – 100, третьому – десь 160, а історії «Великої революції» – 30 сторінок. Тільки два розділи (про феодалізм і Гетьманщину) з чотирнадцяти безпосередньо присвячені іншим темам, ніж класова і соціальна боротьба. «Довга» «Історія» була передусім історією «визвольної боротьби» українського народу проти соціального гноблення – боротьби, яка досягла кульмінації в революції 1917 року. З територіального погляду і «коротка», і «довга» «Історії» розповідали про «російську» Україну, точніше про землі, які склали УССР у міжвоєнний період. Історія цих земель поставала майже винятково в контексті історії Росії й російського революційного руху. Галичина в обох працях з'являється аж на початку XX століття у зв'язку з історією пролетарського і соціалістичного руху на тих землях.

Попри критику Яворського на адресу Грушевського, він часто-густо приймає не лише загальний постулат Грушевського про українську історію як окрему дисципліну, а й запозичує трактування багатьох епізодів і явищ. Накреслюючи свій курс між парадигмою української історії Гру-

шевського і російським марксистським нарративом Покровського, Яворський зближується радше з Грушевським, ніж із Покровським, особливо коли аналізує історію до XIX століття. При цьому він керується низкою ідей, пов'язаних з політикою українізації, і власним покликанням українського історика (в пізнішій історіографії він фігурує як питомий націонал-комуніст)⁵¹.

Яворський слід у слід іде за Грушевським, коли пише про походження трьох східнослов'янських народів – росіян, українців і білорусів. Покровський цю тему цілковито ігнорує. Як і Грушевський та багато інших національних істориків до і після того, Яворський називає полян і сіверян серед предків сучасних українців⁵². Говорячи про походження етнічних росіян, він спершу пов'язує їх із кривичами, а у «довгій» «Історії» додає ще словенів і в'ятичів. За його словами, великоруська нація виросла з північних східнослов'янських племен, змішавшись із фінами, а українці походять від південних племен. Розпад початкової східнослов'янської мови він датував кінцем XII століття⁵³. У норманській суперечці Яворський займав помірковану позицію між Грушевським і Покровським. З одного боку, він, як і Покровський, вважав, що саме варяги дали київській державі назву Русь, а з другого боку, як і Грушевський, не погоджувався, що київська князівська династія має варязьке походження, та розглядав відомі варязькі військові походи як спільну справу норманів і київських князів⁵⁴. І в короткому, і в довгому нарисах української історії Яворський уживав термін «Київська Русь» за Грушевським, а не «Давня Русь» за Покровським⁵⁵. Також, суголосно Грушевському, він особливо відзначав діяльність Володимира Великого, одного з небагатьох київських князів, згаданих у нарисі на ім'я. Те, що Грушевський назвав занепадом киеворуської держави після князювання Володимира, Яворський уважав занепадом князівсько-дружинного ладу⁵⁶.

Один із найцікавіших прикладів впливу на історію України Яворського концепцій Грушевського – розповідь про монголо-татарську навалу. Як уже сказано, впродовж своєї наукової кар'єри Грушевський особливу увагу приділяв формуванню на завойованих татарами територіях місцевих громад, які не підлягали владі князів. Він трактував це як свідчення демократичних прагнень українських мас, викликаючи заперечення не лише у представників російської імперської історіографії, а й у послідовників державницького напрямку в українській історіографії. Розглядаючи татарський період, Яворський пішов услід за Грушевським,

ба навіть перевершив його в симпатіях до «людей татарських». Він подав цей епізод як центральне явище цілої епохи, підніс його до рівня «великої народної революції» – неабиякої відзнаки в марксистській історичній парадигмі. Він намагався послабити негативний образ «татарського іґа», століттями культивованій у російському імперському нарративі, як класовий і елітистський. «Татарщиною називають, – писав Яворський про ту добу, – звичайно татарське лихоліття, що наїхало на Україну в половині XIII ст., але, коли добре подумати над цим, то бачимо, що це справді було лихоліття, але не для трудящого люду, а для бояр»⁵⁷. У «великій» «Історії» він трохи змінив акценти у викладі цього періоду: замінив термін «татарська революція» 1923 року на нейтральну метафору «татарська завірюха», але решта тексту лишилася майже незмінною⁵⁸. Немає сумніву, що в цьому і в багатьох інших випадках Яворський, котрий сам не досліджував українську історію до XIX століття, просто йшов услід концепціям Грушевського, час від часу вириваючи його висновки і твердження з контексту та міняючи пропорції⁵⁹.

Праці Яворського допомогли впровадити окремі народницькі тези Грушевського до марксистського нарративу української історії, але водночас він іґнорував або відкидав моменти, які впливали з верховенства національного чинника. Добу, яка у Грушевського поставала «перехідним» етапом між Київською Руссю і козацьким періодом, Яворський розглядав як зміну феодальної системи поміщицько-кріпацькою. Тому важливе в парадигмі Грушевського питання киеворуської спадщини перетворилося у його схемі на другорядне. Так само знакове для Грушевського входження українських земель спершу до литовської, а потім до польсько-литовської держави, набагато менше важило у Яворського, який розглядав усе це як частину соціально-економічної історії регіону. У цьому випадку він долучався до Покровського, котрий заперечував національне значення Люблінської унії – підхід, що десятиліттями панував у російській імперській історіографії. Але між тлумаченням цієї теми у Покровського і Яворського були важливі відмінності. Покровський шукав пояснення унії в соціальній історії регіону, а Яворський знаходив його у сфері економіки, зокрема зовнішньої торгівлі⁶⁰.

На думку Яворського, більшість українських земель увійшла до складу Великого князівства Литовського внаслідок бажання українських бояр здобути доступ до Балтійського моря, щоб торгувати, але навіть об'єднані литовсько-українські сили не могли здолати рицарів,

які контролювали шляхи до балтійських портів. Тому-то 1385 року Литовська держава уклала Кревську унію з Польщею. Люблінська унія (1569), вважав Яворський, – теж вислід торговельних інтересів. Нібито Польща ревнувала українські товари, експортовані через її територію на Захід, і збільшувала мито за транзит, бо Україна була частиною іншої держави. Польські еліти жадали отримати родючі українські землі, а українські еліти прагнули доступу до західних ринків, отож тут їхні інтереси збігалися, що й зумовило входження України до Королівства Польського⁶¹. Якщо у схемі Грушевського будь-яка унія Великого князівства Литовського з Польщею мала негативні наслідки для політичного, культурного й економічного життя України, то, з погляду Яворського, всі ці унії сприяли розвиткові української економіки, усуваючи перешкоди для зовнішньої торгівлі.

Те, що Яворський трактував входження українських земель до Великого князівства Литовського і Королівства Польського як результат зміни торговельних інтересів українських еліт, а культурний конфлікт кінця XVI століття, як прояв боротьби між шляхтою і міщанами, не спиралося ні на історичні джерела, ні на історіографічну традицію. Натомість ці його інтерпретації – добрий приклад застосування вульгарних марксистських теорій до історії України. Одинокa сфера, де Яворський почувався як удома, – «революційна боротьба» робітничого класу, що припадала на XIX – початок XX століття. Відповідну епоху уважно розглядали не лише марксисти, а й національні історики, котрі вважали її часом великого відродження/визволення своїх націй. Чим була визвольна боротьба проти царизму у XIX столітті? Наближала вона пролетарську революцію чи національне відродження? Хто, марксисти чи націоналісти, має більші права на «велику революцію» 1917 року? Ці питання стояли в центрі української марксистської історіографії у двадцятих роках.

Тогочасний марксистський історичний дискурс викликає відчуття, що якби на те воля самих істориків-марксистів, вони радо обмежилися б вивченням історії капіталістичних суспільств та боротьби за визволення робітничого класу. Але треба було відповідати на виклик націоналістів, а поважна дисципліна історія вимагала досліджувати розвиток людства від найдавніших часів. Отож історики-марксисти хоч-не-хоч мусили ставати до боротьби з «буржуазною» історичною наукою на її ж таки полі, тобто на полі національної історії, заглибленої у студіювання давніх часів. Це вимагало знання мов, палеографії, сфрагістики й інших

допоміжних дисциплін, словом, кваліфікації, якої бракувало більшості істориків-марксистів. Класовий метод – одинокий ключ, яким марксист-неофіти хотіли відкрити «старожитнє» минуле і часто зловживали ним у запеклій боротьбі з фахово краще вишколеними «буржуазними» істориками.

Марксистський нарратив 1920-х років писали автори з благоденним історичним вишколом, вони не дотримувалися навіть мінімальних стандартів наукового ремесла. Згодом цей нарратив або відкидали, або істотно трансформували, аби він більш-менш відповідав фаховим критеріям. На той час нарратив української історії Яворського, попри всі свої вади, зажив власним життям, на нього працювали багатотисячні накладі підручників, памфлетів і статей, тексти учнів та епігонів історика. Цей нарратив допоміг створити нову советську українську ідентичність, глибоко закорінену в ідеї існування окремого українського народу/нації. Цю ідентичність, подібно до історичного нарративу, який конструювали і популяризували Яворський з учнями, надихало і обґрунтовувало саме існування советської української держави. У промовах її очільників Советська Україна поставала П'ємонтом, що принесе соціальне й національне визволення іншим українським територіям, які, допоки вибухне світова революція, перебувають під владою іноземних буржуазних держав⁶².

Мирне співіснування

У травні 1929 року Михайло Рубач, учень Міхаїла Покровського і один із чільних тогочасних українських істориків-марксистів, надіслав до ЦК КП(б)У звіт про дискусії серед українських істориків-марксистів. Теми, що їх обговорюють партійні історики, він поділив на дві: перша – самостійний характер української історії, друга – зміст українського «історичного процесу». *«Первый вопрос о самостоятельности украинской истории, о самостоятельности по отношению к истории России, Польши, Белоруссии, – писал Рубач, – в основном функционально зависит от того или иного решения украинского национального вопроса в тот или иной период истории. Поскольку украинский народ является народом самостоятельным, то и история его является совершенно самостоятельной»*. Підсумовував він так: *«Самостоятельность украинской истории в различных интерпретациях, этнографической, территориальной и социально-экономической, признают и М. С. Грушевский, и*

Донцов, и Багалий, и Гермайзе, и Яворский, и Рубач, Карпенко и другие». Суть незгод між марксистською і немарксистською історіографіями полягала, на думку Рубача, не в питанні особіного характеру української історії, а в її класовому змісті⁶³.

Звіт цей було написано в час найвищого злету кар'єри Грушевського в Советській Україні, якраз за кілька місяців до початку наступу на історика, і він з багатьох поглядів відображав міру, до якої в УССР сприймали історичні засади Грушевського. Завдання відділити український історичний наратив від російського, яке Грушевський долучив до своєї наукової програми чверть століття тому, було майже виконано, під питанням залишався зміст цього наративу. Марксистичні стверджували важливість класового чинника. Грушевський та послідовники, не заперечуючи значення класу, прагнули захистити головні елементи національного історичного наративу. Такий стан справ, хай і далекий від ідеального, був для Грушевського великим досягненням, особливо на тлі негативної оцінки його ідей в імперській Росії.

Що ж уможливило таке досягнення? Аби відповісти на це питання, слід докладніше проаналізувати ставлення російських марксистів і істориків-марксистів в Україні до Грушевського і його праць, а також спроби самого історика засвоїти окремі елементи тогочасного більшовицького дискурсу. Цей аналіз охоплюватиме більшу частину 1920-х років і закінчуватиметься подіями 1928-го – останнього року «мирного співіснування» марксистських і немарксистських істориків в УССР.

Позиції Рубача у звіті 1929 року почасти пояснює загалом толерантне ставлення у 1920-х роках істориків-марксистів до Грушевського, якого вони вважали першорядним науковцем. Як уже сказано, очільник російської марксистської історіографії Михайл Покровський прихильно сприймав Грушевського, а на лекціях з російської історіографії в Комуністичному університеті ім. Зінов'єва в Петрограді 1923 року навіть заявив: *«Грушевский в своих первых томах, посвященных Киевской Руси, является наиболее свежим и наиболее европейским исследователем»*⁶⁴. Він уважав Грушевського й Костомарова *«федералистами мелкобуржуазного отвращения»*, які не запропонували власної концепції російського історичного процесу, бо *«вся суть их деятельности заключается в разрушении понятия русского исторического процесса»*⁶⁵. Покровський з класового погляду тлумачив позицію обох істориків і стверджував, що боротьба дрібної буржуазії проти великих централізаторських сил капіталізму часто набирала форми національного само-

захисту. «Поэтому, – твердив він, – национализм является известной формой мелкобуржуазной обороны против капитализма»⁶⁶. Розуміння націоналізму як форми антикапіталістичної боротьби й позитивна оцінка Покровським доробку Грушевського в царині російської історії виробили загальну атмосферу терпимости до неросійської історіографії. Напевне, тогочасні більшовицькі історики вважали неросійську народницьку історіографію природним союзником у марксистському наступі на концепції російської імперської історіографії.

Думки Покровського про історичний метод Грушевського розвинув його український учень Михайло Рубач, автор уже згадуваної розвідки розвідки «Федералистические теории в истории России», виголошеної на семінарі Покровського і надрукованої 1925 року⁶⁷. Тут він аналізував федералістські ідеї в програмних документах і діяльності Товариства об'єднаних слов'ян та Кирило-Методіївського братства, а також у працях трьох істориків – Миколи Костомарова, Афанасія Щапова і Михайла Грушевського. Рубач розрізняв три типи федералізму: феодалний, дрібнобуржуазний і національний, або державницький. Грушевського він відносив до третього типу і вважав, що його праці – це не лише вершина федералістської теоретичної думки в російській історіографії, а й кінець її, бо Грушевський зрештою відкидає федералізм як варіант стосунків між Україною й Росією. На думку Рубача, ідея історика про незалежну «велику Україну» поклала край федералістській орієнтації в Україні. Він писав: «Противопоставление самостоятельного украинского народа великорусскому, отрицание не только надуманного московской историографией, но и реально исторических, конкретных элементов близости обеих народностей является органически составной частью процесса перерастания федералистских идей к их национально-государственным формам, а потом к отрицанию самого федерализма»⁶⁸.

Тодішній Рубач загалом високо цінував Грушевського-історика. На його думку, Грушевський завершив руйнування схеми «общерусской» історії, розпочате попередниками, і створив «самостоятельную националистически-буржуазную схему украинской истории»⁶⁹. Рубач вітав обидві речі, особливо першу, і навіть уважав, що, заперечуючи концепції «державно-юридичної» школи в російській історіографії, Грушевський підійшов до марксистського розуміння історії. Він відкинув першорядність держави в історичному дослідженні і вивів натомість ідею тягlosti української історії, вивчаючи географію, мову, культуру і соціально-економічний розвиток українського народу. Наближення Гру-

шевського до марксизму, на думку Рубача, тимчасове, бо в кінцевому підсумку він спирає свою схему української історії на ту саму державницьку ідею, тільки тепер у національному забарвленні. Отже, доходив висновку Рубач, для Грушевського нація не історичний, а вічний феномен, чия історія разом з історією національного руху служить *«стержнем и высшей целью»* його досліджень⁷⁰.

Рубач вітав деконструювання Грушевським традиційної схеми «руської» історії, зокрема високо цінував його критику погодінської теорії. Опонуючи Погодіну, він услід за Грушевським стверджував, що *«история Киевского государства принадлежит в основном, в первую очередь, истории украинского народа»*. Водночас він не погоджувався, ніби *«великорусский народ не имеет непосредственного отношения к истории киевского периода»*⁷¹, бо гадав, що корені історії російського народу теж слід шукати в історії киеворуської держави, і стверджував: *«Правильное стремление доказать самостоятельность украинского народа... привело Грушевского к неправильному отрицанию элементов значительной родственности в историческом и доисторическом прошлом обоих народов»*⁷². Рубач підтримав тезу Грушевського про те, що Галичину та Волинь, а не суздальські та володимирські землі слід уважати головними спадкоємцями Київської держави, але закидав історикові, що той, мовляв, нехтує історичні зв'язки між двома частинами Русі⁷³. Рубач схвалював критику Грушевським не лише російських, а й українських історичних мітів, зокрема теорію киеворуського походження українського козацтва⁷⁴. Йому подобався й висновок про те, що козацька революція (тобто повстання Хмельницького) зазнала поразки, бо старшина зрадила національні інтереси України та соціально-економічні інтереси народних мас⁷⁵.

Критикуючи методологічну парадигму історика, Рубач писав: *«Грушевский в основном, несмотря на понимание им роли экономического фактора и классовой борьбы, остается идеалистом»*, а докази вбачав у відкиданні Грушевським історичного матеріалізму, в його «еклектизмі» й застосуванні етичних критеріїв при оцінці історичних подій. Ще Рубач ставив під сумнів розуміння Грушевським ролі класової боротьби в історії та стверджував, що у працях до 1917 року історик розглядав селянство як недиференційовану соціальну групу й ігнорував її класову неоднорідність. Не забув Рубач зауважити й критичне ставлення Грушевського до марксизму, вважаючи це *«безоглядным абстрактным упрощением»*⁷⁶. Однак те, що він помітив позитивні елементи у пра-

цях автора, який так нешанобливо відгукувався про марксизм, відбивало не лише його власні погляди і настанови, а й порівняно толерантну атмосферу середини 1920-х років⁷⁷. Якщо розглядати цю статтю як прояв загального консенсусу серед молодих істориків-марксистів довкола Міхаїла Покровського, то визнання Рубачем права українського національного нарративу на Київську Русь – велика перемога концепції української історії Грушевського.

Ще дужче вражає, до якої міри цю концепцію приймала українська марксистська історіографія, головню завдяки «українському Покровському» Матвію Яворському, про залежність якого від інтерпретацій Грушевського йшлося вище. Яворський у своєму курсі часто коливається між марксистськими критиками Грушевського та його завзятими прихильниками. Силу критиків він відчув ще 1924 року, написавши загалом позитивну рецензію на «Початки громадянства (генетичну соціологію)» Грушевського. І рецензію, і саму книжку незабаром розгромив Андрій Річицький, мовляв, Грушевський не погоджується з поглядами Фридриха Енгельса на історію первісних суспільств. Мішенню Річицького став не тільки автор книжки, а й надміру ліберальні комуністи в лавах партії. Він закидав Яворському, що той занадто «толерантний» і видає Грушевському та його працям перепустку у світ матеріялістичної науки⁷⁸.

Якісно іншим опонентом Яворського в українській історіографії був давній колега Грушевського Дмитро Багалій. Коли йшлося про ставлення «старої гвардії» українських істориків до марксистської історіографії, персона Багалія стояла окремо. З огляду на обставини і майже цілковитий контроль комуністичної влади у публічній сфері немарксистичні мали дуже обмежені можливості відповідати своїм опонентам. Багато українських науковців узагалі відмовлялися писати для піддержавних видань. Інші, зокрема й Грушевський, не уникали державної періодики і видавництва, але не відповідали марксистським критикам у пресі. Один із небагатьох винятків – Дмитро Багалій. Ще на світанку советської кар'єри він вступив у відкриту дискусію зі своїм критиком-марксистом Матвієм Яворським. Від самого початку Багалій намагався не просто захиститися від безпідставних обвинувачень, а й змінити формат дискусії.

Рання полеміка Багалія з Яворським, що вилилася на сторінки харківської преси у 1923–1924 роках, дає добре уявлення про характер дискусій у Советській Україні довкола парадигми Грушевського й ілюструє «перемовний процес», у якому у 1920-х роках брали участь марксистські і немарксистські нарративи української історії. Дискусію

спровокувала спроба Багалія представити у вигляді підручника власні погляди на революційні події в Україні – доба, яку історики-марксистичні вважали винятково своєю сферою. Багалій хотів оглянути цей період у короткій статті з історії України XIX – початку XX століття, задуманій як додаток до українського перекладу «Історії українського народу» Олександри Єфименко⁷⁹. Статтю надіслали на рецензію Матвію Яворському, який не лише звинуватив заслуженого історика в «об'єктивізмі», а й заборонив публікувати її прикінцеву частину, де висвітлено події 1918–1922 років⁸⁰. Багалія обурило втручання більшовицької цензури, і він подав письмовий протест, закинувши Яворському брак наукової кваліфікації та вказавши на очевидний конфлікт інтересів: рецензуючи статтю Багалія, Яворський одночасно готував до друку свій нарис історії революційної доби в Україні⁸¹.

Незабаром Багалієві трапилася нагода публічно висловитися про рівень історичного вишколу опонента. У харківському журналі «Книга» він дав рецензію на невеличку книжечку Яворського «Нарис українсько-руської історії», яка недавно побачила світ. Того самого 1923 року Багалій відрецензував і першу частину «Нарису історії України», де Яворський не тільки викладав свої погляди, а й критикував істориків-немарксистів⁸². Яворський не заперечував вади першої книжки, але обурився другою рецензією, опублікованою в «Червоному шляху», і відповів розлогою статтею в тому самому журналі⁸³. Знову Багалієві довелося відповідати⁸⁴. Ця полеміка не заважала опонентам співпрацювати, коли йшлося про перевидання їхніх творів. Того самого року ДВУ випустило брошуру, яка містила текст Багалія про Григорія Сковороду (доповідь, виголошена у грудні 1922 року у Всеукраїнському музеї ім. Артема) і невеличку статтю Яворського про філософа⁸⁵. Либонь, дискусанти хотіли мати свободу маневру на майбутнє.

Оцінюючи праці Яворського, Багалій хотів нагадати своєму опонентові й цензорів про засади історичного дослідження та прищепити йому такі-сякі манери у веденні наукової полеміки. Яворський відповідав Багалієві словами, доречнішими для журналістської лайки, і йшлося йому передусім про утвердження марксистських поглядів на українську історію. Він висловлював розчарування, що Багалій, задекларувавши інтерес до матеріалістичної методології, не збагне засад марксистського підходу до минулого. Момент найбільшої незгоди – оцінка Яворським до-революційної української історіографії. Він і російських, і українських істориків зараховував до буржуазного табору, а Багалій заперечував

йому і доводив, що більшість українських істориків слід уважати народниками. Яворський натомість закидав Багалеві та іншим українським історикам (найбільше Дмитрові Яворницькому), що вони й далі живуть романтизмом і героїчною репрезентацією минулого та ігнорують класові поділи в українському суспільстві. Він наполягав, що українські історики за своєю суттю буржуазні, і знову нападав на Багалія за те, що він характеризує українську історіографію як народницьку.

Яворський виступав проти об'єднання в одну групу Грушевського, Миколу Костомарова, Володимира Антоновича й Олександра Лазаревського. На його думку, лише Грушевський був справжнім народником, інші ж просто використовували народницьку термінологію у своїх політичних цілях. Антонович, наприклад, повстав проти народництва під впливом Драгоманова, а прихильники абсолютизму Костомаров і Лазаревський нібито просували козацький романтизм і етнографізм, а про українські народні маси писали лише тому, що не могли протиставити щось інше полякам – ворогам української державности. Той факт, що Яворський бачив Грушевського в іншій групі, ніж «прихильників абсолютизму» Костомарова й Лазаревського, не врятувало його від ярлика представника буржуазної історіографії. Усі ідеології Яворський поділяв на буржуазні й пролетарські й атестував Грушевського так: «А що в де-кого з українських істориків був ухил у бік дрібно-буржуазної ідеології, хоч би вона й була ідеологією соціал-революціонера, як пр. у проф. Грушевського, то вона все таки *буржуазна*, все одно, чи велика, чи дрібнобуржуазна»⁸⁶.

Доводячи, що іноді й «справжні народники», хач і пишуть про народ, а сповідують небезпечні політичні програми, Яворський цитував Грушевського: «Чи проф. М. Грушевський, – він сам це зараз признає, – не писав своїх праць про український народ під кутом оправдання змагань до самостійности України, під кутом погляду боротьби за цю самостійність, затемнюючи тим самим *процес класової боротьби*, основний процес історії українського народу?»⁸⁷. «Признання» Грушевського – плід уяви Яворського, який свідомо перекрутив фрази з передмови до 3-ї частини VIII тому «Історії України-Руси». Там Грушевський писав, що Хмельницький та його соратники врешті-решт прийшли до ідеї створити соборну й незалежну українську державу, і відзначив, що його книжка буде корисною для читачів, які цікавляться і минулим України, і її сучасністю⁸⁸. На думку Яворського, Грушевський набагато кращий за інших дореволюційних істориків України, але однаково залишається буржуазним⁸⁹.

Цілком інакше Яворський оцінював Багалія. «Я знаю – не з статті, – писав він, – що акад. Багалій, хоч і на старість, та все таки хоче йти та йде в бік марксизму зі своїми учнями та ще й других вчить, підганяє до нього»⁹⁰. Згодом у промові на святкуванні 70-ліття Багалія 1927 року Яворський порівняв внесок ювілянта і Грушевського в українську науку. Зрозуміло, порівняння було не на користь Грушевського, але воно оприявнило нові моменти в оцінках Яворським дореволюційної української історіографії. І Багалій, і Грушевський, яких він назвав патріярхами української історіографії, продукти історичної школи Володимира Антоновича. На думку Яворського, ця школа вивчала головні історичні джерела, недооцінювала важливість історичного синтезу, ігнорувала роль політики в історичних студіях і зосереджувалася на українському культурництві. Попри спільне академічне минуле, Грушевський і Багалій вибрали різні напрямки історичного дослідження. Грушевський «у своїй школі сквапливо складав надзвичайно красиве націоналістичне намисто науково-історичної синтези та вішав його на молоді груди української нації, леліючи надію на її буржуазне самовизначення державне», а Багалій зберіг вірність традиціям Антоновичевої школи, не писав синтетичних праць, а «як той невтомний пливак, здобував тільки перлину за перлиною з архівного моря, инколи в'язав їх на окремі шnurки, але синтези – барвистого намиста не складав, а залишився на старій аполітичній лінії». Револуція змінила характер обох ників. Грушевський та його школа, нездатні виробити новий історичний синтез, мусили повернутися до старих методів «документальної» школи Антоновича. А Багалій, навпаки, скористався нагодою створити новий історичний синтез, склавши свої «перлини» в нове «намисто червоної української історичної науки». Яворський бажав Багалієві всіляких успіхів у цьому почині⁹¹, але відстежуючи його еволюцію, він замовчав, що, збираючи нове «намисто червоної української історичної науки», сам Багалій користався схемою не кого іншого, як Грушевського.

Відаючи належне Багалієві, треба сказати, що він визнавав пріоритет Грушевського і написав найґрунтовніший огляд його внеску в українську історіографію з будь-коли опублікованих у Советській Україні⁹². Уперше він висловився про постать Грушевського на ювілеї історика в жовтні 1926 року, а згодом надрукував розширений варіант свого виступу у «Червоному шляху»⁹³. У цій статті немає й натяку на якусь задрість чи спроби перекрутити погляди Грушевського, притаманних

марксистській критиці. Багалій писав, що Грушевський – перший історик, який відділив український історичний процес від російського на користь обом, автор першої наукової історії українського народу, тобто історії на національному ґрунті. «Історія України-Руси» зробила його найвищим авторитетом у галузі українських студій і забезпечила йому чільне місце в українській історіографії, яке доти посідав Володимир Антонович⁹⁴. В устах Багалія, учня Антоновича й авторитетного історика, це було неабияке визнання здобутків колеги. Це був і ляпас советському керівництву, яке намагалося додати Багалієві престижу коштом Грушевського й зіткнути істориків лобами⁹⁵.

Найважливіше у статті, що Багалій загалом погодився зі схемою української історії Грушевського. Він визнав чільну роль Грушевського у створенні цієї схеми і захищав його від закидів «традиціоналістів», зокрема від ще одного студента Антоновича (і свого колишнього опонента) Івана Линниченка⁹⁶. Багалій приготував подвійну відповідь на критику Линниченка: старі аргументи, сперті на українську народницьку традицію, і нові, які відображали основні теми советського дискурсу. Він заявив, що приймає схему Грушевського, бо український народ справді жив «історичним життям» понад тисячу років: заселив і освоїв власну територію, сформував націю з осібною мовою і культурою, здобув визнання інших європейських націй і разом з росіянами та білорусами заснував Советський Союз. Критикуючи Линниченка, Багалій писав, що українському народові не можна відмовляти в праві на власну історію лише тому, що він довгий час не мав своєї держави. За його словами, Линниченко перебільшував історичну роль держави і недооцінював соціально-економічний чинник в історії, а ще ідеалізував роль Московської держави, яка сприяла формуванню несправедливого соціально-економічного ладу в Україні, експлуатувала її капітал і людські ресурси. Багалій різко відкинув Линниченкову тезу, нібито Україна ніколи не мала власної культури.

У контексті советської історіографії середини 1920-х років усе це були серйозні ухили, що суперечили «інтернаціоналістському» прочитанню історії, якого прагнуло партійне керівництво. Тому Багалій трактував Линниченків виступ 1917 року проти Грушевського як позицію всеросійських «патріотів», які навіть у переддень жовтневої революції вперто відмовляли Україні в автономії у складі Російської держави. Відзначивши, що Україна врешті-решт увійшла до Союзу РСР, він далі не просто викривав «єдино-неделімські» погляди Линниченка і білогвар-

дійців, а й надавав схемі української історії Грушевського більшої легітимності в контексті панівного советського дискурсу. За цими аргументами, кожна союзна республіка мала самоочевидне право на власну історію, а схема Грушевського уможливлювала писати таку історію.

Багалій згоджувався з історичною схемою Грушевського в жодному разі не безумовно⁹⁷. Його різкий осуд Линниченка за нехтування соціально-економічного чинника в історії стосувався і праць Грушевського. Основний історіософський підхід Грушевського, за означенням Багалія, полягав у дослідженні національної історії в її трьох головних вимірах: територія, народ і держава – з наголосом на перших двох. З одного боку, Багалій схвалював цей підхід, бо він підважував традиційну схему «російської» історії як історії держави, а з другого, критикував його за супротивний матеріалізму філософський ідеалізм і хибний монізм – національний, а не соціально-економічний. Багалій, очевидно, перший дослідник праць Грушевського, який указав на чільний елемент його історіографії – гегелівську тріяду теза–антитеза–синтеза. Застосована до історії України, вона оберталася трискладовою схемою розвитку української нації: формування, занепад і відродження. Багалій писав, що Грушевський вивчав перші два періоди як історик і брав участь у третьому як політик⁹⁸.

Крім філософських і методологічних принципів, Багалій не погоджувався з Грушевським і щодо низки конкретних проблем української історії. Найважливіше серед них – питання київської спадщини: Грушевський уважав, що Київська Русь – суто український утвір, натомість Багалій підходив до питання зваженіше. Він визнавав, що історія Київської Русі – головно результат діяльності українських племен, але її слід вважати частиною і російського історичного досвіду, бо в ній брали участь і російські племена⁹⁹. Ще один момент розбіжностей між Багалієм і Грушевським – періодизація української історії. Багалій доводив, що періодизація Грушевського (Київська Русь, литовсько-польська і козацька доба) ґрунтувалася передусім на державницько-політичних засадах, і пропонував схему, базовану на соціально-економічних чинниках¹⁰⁰.

Попри ці незгоди, Багалій назвав «Історію України-Руси» найбільшим досягненням домарксистської української історіографії і закликав українських істориків старшого віку й молоде покоління науковців-марксистів об'єднати зусилля і створити марксистську синтезу української історії¹⁰¹. Важко сказати, наскільки Багалій вірив у коначність матеріалістичного і соціально-економічного підходу до історії,

а наскільки хотів просто підлаштуватися під новий панівний дискурс так, щоб узаконити український національний наратив. Його наголошення класової боротьби, трактування релігії як ширми для соціально-економічних і класових інтересів та негативна оцінка ролі особистості в історії – звичайні елементи советської марксистської історичної парадигми середини 1920-х років. Заклик Багалія до старих і нових колег дати «новий соціальний зміст і самій національній ідеї і культурі»¹⁰² був, по суті, пропозицією примирити національний і марксистський підходи до історії.

Схоже, таку можливість не відкидав на той час і сам Грушевський. Як уже сказано, він повернувся 1924 року в Україну переконаним соціалістом, вільно володів соціалістичною термінологією і дивився на поточну політику крізь призму соціальної й національної революції. Користуючись лексикою панівного дискурсу, Грушевський втягнувся в процес неогоціяцій з більшовицьким режимом, а водночас намагався наблизити свої політичні й культурні цілі та посилити свої позиції в українському науковому і культурному істеблішменті. Його гнучкість у виборі нових стратегій для реалізації своєї національної програми безперечно допомогла йому досягнути мети.

Концепція національного відродження – наріжний камінь парадигми Грушевського – не зникла з його політичного й інтелектуального овиду, але в рамках нового революційного дискурсу він переозначив її як визвольний рух українського народу. 1925 року у вступі до спеціального числа «України», присвяченого сотій річниці повстання декабристів (1825), Грушевський охарактеризував ці сто років як час «українського економічного і політичного розкріпощення, соціального і національного визволення» та запропонував переважно промарксистську інтерпретацію цього періоду української історії:

В загальних пунктах уявляємо собі, як зріст продукційних сил і засобів шукав собі визвольних гасл і організаційних форм то в традиціях старої української, селянсько-міщанської і дрібно-шляхетської визвольної боротьби, то у взірцях даних світовою революцією і зокрема французьким соціалізмом, від Бабефа до Сен-Сімона і Прудона. Знаємо який інтерес декабристське повстання викликало в Кирило-Методієвським гурті, і яким пієтизмом окружав сих мучеників свободи Шевченко в своїй творчості. Знаємо як паралельно відбивались серед українських діячів 1870–80 р.р., що вважали себе спадкоємцями кирило-методієвців. З одної сторони – ідеї Фур'є, Прудона і Маркса, з другої – висліджування

тої традиційної нитки, що «тягнеться в нашому мужицтві», мовляв Драгоманов, і повинна послужити до сплетення народної української традиції з новим європейським визвольним рухом (передмова до «Громади» 1878 р. – Истор. Песни Малорусскаго Народа 1874–5, «Політ. Пісні» 1883–5). Знаємо безнастанні шукання спільної лінії і спільного фронту з великоруським визвольним рухом, і разом – силкування якось розминутися з невгавущим російським централізмом, вимежувати собі самостійне місце і свобідний рух у спільнім поході до національного і політичного визволення, забезпечення повноти національного життя в автономній чи незалежній Україні, соціалістичній федерації чи «Вільній Спілці» – як кому се тоді уявлялось¹⁰³.

З одного боку, є всі підстави вважати, що нове прочитання Грушевським доби українського національного відродження не було тільки політичною маскою. Воно відображало багато ідей, які він розвинув під час революції 1917 року, коли став одним із чільних ідеологів Української партії соціалістів-революціонерів. З другого боку, немає сумніву, що коли доходило до презентації його ідей, Грушевський міг підправити старі формули і навіть пожертвувати другорядними елементами первісної парадигми, аби відповідати вимогам панівного советського дискурсу. Уже те, що початок доби соціального й національного визволення України він пов'язував з повстанням декабристів 1825 року, а не з виходом «Енеїди» Котляревського 1798 року, як раніше, виказує його готовність переглянути старі інтерпретації історії України ХІХ–ХХ сторіч.

Під час святкувань свого ювілею 1926 року Грушевський, щоби представити класову схему розвитку української історіографії, теж уживав лексику або схожу на панівний більшовицький дискурс, або й запозичену з нього. Він заявив, що перші українські історичні твори виникли на ґрунті феодального ладу, їх заохочували спершу купецькі й міщанські верстви, а згодом бояри-землевласники. У ХV–ХVІ століттях історичні твори орієнтувалися на потреби міщанського стану, породженого новою грошовою економікою. Далі, згідно з Грушевським, літописці почали орієнтуватися на козацький стан, який поєднував елементи феодалізму з демократичними тенденціями мас. Автори ХІХ століття займалися здебільшого селянством, а новим завданням української інтелігенції було завершити творення української нації через формування українського робітничого класу¹⁰⁴. Соціалістична термінологія Грушевського і класовий аналіз допомагали надати українській національній історіографії нової законности.

Питання, у якому Грушевський не йшов на компроміс, – особний характер української історії. Він непохитно представляв українську історію загалом та історію українського руху за соціальне й національне визволення як процеси, окремі від історичного розвитку Росії. Зміцнити ідею самостійного шляху України до визволення допомагала низка ювілеїв чільних українських істориків і політичних діячів, святкування яких організував Грушевський у 1920-х роках, серед них Тараса Шевченка, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Михайла Драгоманова, Івана Франка, Володимира Антоновича, Олександра Лазаревського. Завдяки ювілеям було опубліковано чимало статей та підготовано спеціальний випуск журналу «Україна» з історії українського політичного й культурного руху¹⁰⁵. Остання стаття, яку Грушевський перед арештом 1931 року подав до «України», присвячувалася п'ятдесятій річниці замаху народовольців на царя Александра II. У ній йшлося про долю трьох членів «Народної волі», яких історик уважав українцями або тісно пов'язаними з Україною: Андрія Желябова, Миколи Кибальчича і Софії Перовської. Статтю так і не надрукували, бо влада закрила журнал, але вона цікава саме як одна з останніх спроб Грушевського не просто відділити історію українського визвольного руху від російського, а й заявити за українською історією важливу частину російського революційного нарративу¹⁰⁶.

Немає сумніву, що історики-марксистки вітали численні спроби Грушевського довести особний характер українського визвольного руху. Матвій Яворський у загальних курсах української історії та статтях з історії революційної боротьби окреслював український «революційний процес» як окреме від російського історичне явище. Портрети Желябова і Перовської навіть з'явилися у його підручнику з історії України для середніх шкіл¹⁰⁷. Не дивно, що, попри всі застереження щодо методології Грушевського, Яворський уважав його поруч з Ранке і Соловйовим одним із «гігантів» буржуазної історіографії та шкодував, що його не було на Міжнародному історичному конгресі в Ослі 1926 року¹⁰⁸.

Дехто з істориків-марксистів навіть охоче не помічав «ідеалізму», «еклектизму» і «націоналізму» Грушевського, намагаючись представити його науковцем, що майже прийняв марксистський історіографічний метод. Таку інтерпретацію популяризував Йосип Гермайзе, його молодший колега з історичних установ ВУАН у Києві, якому восени 1926 року партійне керівництво довірило написати статтю в журнал «Життя

і революція» до дня народження Грушевського¹⁰⁹. Аналізуючи праці ювілянта, Гермайзе виокремив два головні його здобутки. Перший – Грушевський спер українську історію на національну основу: неабияке досягнення, з огляду на те, що досі українські елементи у працях українських істориків через обмеження російської цензури ретельно приховувалися. Другий – Грушевський об'єднав українські культурні сили з Російської й Австро-Угорської імперій, до чого закликав Михайло Драгоманов.

Окремі ремарки про Грушевського та його досягнення Гермайзе запозичив просто зі вступу до ювілейного збірника, виданого студентами й колегами Грушевського у Львові 1906 року з нагоди 40-річчя історика. Так само як редактори цього збірника, Гермайзе писав, що Грушевський поставив історію України на фундамент національної ідеї і досліджував тяглість національного життя¹¹⁰. За його словами, такий підхід до історії України відображав соціальні й національні прагнення Грушевського, але не жертвував науковим характером його роботи, що спирався на ґрунтовне вивчення джерел. Гермайзе стверджував, що за якістю наукового апарату й аналізу Грушевський перевершив Сергея Соловйова і Васілія Ключевського. На доказ високого наукового рівня його праць Гермайзе наводив оцінки фахівців: внесок Грушевського до українських і східноєвропейських історичних студій визнали такі російські історики, як Дмитрій Корсаков, а нову схему східнослов'янської історії сприйняли Александр Прєсняков і Міхаїл Покровський¹¹¹.

Стаття Гермайзе мала на меті, зокрема, захистити Грушевського від обвинувачень у філософському ідеалізмі, що їх висували багато більшовицьких істориків і навіть такі новонавернені марксистки, як Багалій. Гермайзе заявив, що помилково вважати Грушевського повним ідеалістом, бо він ніколи не мислив «духовну діяльність» рушієм соціального розвитку, не вірив у стихійну мудрість народних мас, як вірили до нього Данило Мордовцев чи Микола Костомаров, і ніколи не ідеалізував минуле, як-от Дмитро Яворницький. Інтерес Грушевського до економічної історії України підтверджував, що він не ідеаліст. Від марксистських істориків, на думку Гермайзе, Грушевського відрізняло те, що він не схвалював моністичний підхід до історії. Він зважував усі історичні чинники і не зводив їх до спільного соціологічного знаменника.

Те, що Багалій та дехто з істориків-марксистів називав «еклектизмом», Гермайзе іменував плюралізмом. Ще він охарактеризував Грушевського як історика, який одного дня може стати марксистом, бо не

боїться переосмислювати свої підходи та випробовувати нові методи дослідження. Як приклад відкритості Грушевського до нових наукових напрямків Гермайзе вказував на його праці в галузі соціології і згадував, зокрема, що погляди історика близькі до школи Еміля Дюркгейма, яка, за його словами, попри буржуазні позиції, доходила висновків, подібних до Маркса й Енгельса. Гермайзе стверджував: як справжній науковець Грушевський не має іншого вибору, крім як прийняти марксизм, адже це не лише найпередовіший, а й одинокий метод здобути об'єктивне знання. Завершував він побажанням, щоб наука історика й далі процвітала у «визволеній соціалістичній Україні»¹¹².

Портрет Грушевського роботи Гермайзе як потенційного марксиста, а не філософа-ідеаліста, не дуже збігався з думкою більшості істориків-марксистів і партпаратників¹¹³, але публікація його статті ще раз засвідчила можливість зближення в Советській Україні марксистського і націоналістичного наративів. Піднесення українського національного руху за революційної доби змусило більшовиків не лише визнати існування окремої української нації, а й піти на серйозні поступки цьому рухові. Така політика не могла не вплинути на баланс сил між поборниками і ворогами української національної історіографії. До революції 1917 року Грушевський використовував національну історичну парадигму, щоб довести окремішність українського народу. Щойно більшовики визнали цю окремішність, ціла розвинута ним історична схема отримала в їхніх очах нову легітимність.

Великий перелом

У вже згаданому травневому звіті 1929 року до ЦК КП(б)У Михайло Рубач завважив прямий стосунок між визнанням самостійної української історії і конкретним «вирішенням» українського національного питання в ССРСР. Проблема з його баченням цієї справи полягала в тому, що інше «вирішення» національного питання могло легко ліквідувати особний статус українського історичного наративу. Врешті-решт, передмова Раковського до «Короткої історії України» передбачала, що питання правильного і хибного в історичній дискусії вирішується засобами політичної і воєнної боротьби.

Мирному співіснуванню українського марксистського й національного наративів та їх поступовому зближенню настав кінець 1929 року, який партійне керівництво назвало роком «великого перелому». В ССРСР

узагалі цей рік позначено масштабним наступом на «старі кадри», в Україні партія сигналізувала зміну офіційної політики в національному питанні, санкціонувавши перші арешти серед інтелігенції у сфабрикованій справі Спілки визволення України. В історіографії рік почався великою суперечкою між московськими і харківськими істориками-марксистами щодо окремого марксистського наративу української історії. В численних дискусіях московські марксистки закидали українським колегам, що ті тримаються націоналістичних поглядів Грушевського, а результат дискусії глибоко вплинув на розвиток всеросійського, великоросійського й українського наративів в СРСР.

Ціла дискусія оберталася довкола конфлікту між керманічами російських і українських істориків-марксистів, Михаїлом Покровським і Матвієм Яворським. Історіографічні дебати кінця 1920-х років показують у дещо незвичному світлі не лише Яворського, а і його головного опонента Покровського. Важливий момент цієї дискусії – те, що Покровський використовував класовий лексикон, аби дискредитувати і деконструювати український національний наратив. У Москві його праці і політичну діяльність справедливо вважали ворожими старому російському історичному наративу і цілком інтернаціоналістськими, але у стосунках з українськими істориками-марксистами наприкінці 1920-х років він поставав не лише опонентом українського історичного наративу, а й прихильником російськоцентричного варіанта нової советської історіографії.

Конфлікт між російськими й українськими марксистами почався як бюрократична суперечка російських наукових установ, які перебирали на себе загальносоюзну роль, і українських інституцій, які виступали проти такого перебігу подій. Напруження далось взнаки вже на Першій всесоюзній конференції марксистсько-ленінських науково-дослідних установ у Ленінграді в березні 1928 року. Ленінградські й московські марксистки висловили занепокоєння низьким рівнем марксистських досліджень на периферії й запропонували відрядити на допомогу провінції науковців із Москви. Насправді російські марксистські установи не тільки готувалися приборати до рук Академію наук, а прагнули здобути контроль над марксистськими науковими центрами в союзних республіках. Ані Яворський, ані його начальство в Харкові, зокрема нарком освіти Микола Скрипник, не могли погодитися з такою ситуацією. Виступаючи на конференції, Яворський визнав, що буржуазна ідеологія має міцні позиції в Україні, але завважив, що марксистські кадри не по-

вністю звільнилися від російського великодержавницького шовінізму¹¹⁴, і тому відкинув пропозицію «допомоги» з Москви.

Всесоюзне товариство істориків-марксистів, ініційоване Михайлом Покровським, незабаром стало яблуком розбрату між Харковом і Москвою. Яворський, за яким, імовірно, стояв Скрипник, повстав проти намагань Павла Горіна, одного з найближчих співробітників Покровського й секретаря товариства, заснувати централізовану всесоюзну організацію, і запропонував створити всесоюзну асоціацію республіканських товариств істориків-марксистів. На противагу московським планам 20 грудня 1928 року, напередодні від'їзду української делегації до Москви на Першу всесоюзну конференцію істориків-марксистів, Яворський і Скрипник організували Українське товариство істориків-марксистів. Яворський оголосив про це з трибуни всесоюзної конференції і задекларував намір товариства зібрати власну конференцію у травні 1929 року та видавати журнал під такою самою назвою, що й московський, – «Історик-марксист». Звісно, ніхто не чекав такого від українських колег. В організаційному звіті конференції Горін зазначив, що секції Всесоюзного товариства істориків-марксистів уже створено в Білорусії і на Закавказзі, в Україні ж справа затягується, хоча потреба згуртувати кадри істориків-марксистів там як ніде гостра¹¹⁵.

Головний виступ Яворського на конференції було присвячено критиці української буржуазної історіографії. На вибір теми вплинуло багато чинників, зокрема спроба розчистити ґрунт для нової марксистської схеми історії України, у якій вона поставала б окремо від російської історії не лише за формою, а й за змістом. Отже, Яворський мусив продемонструвати своїм опонентам в Україні, що стара «буржуазна» історіографія для цієї мети не годиться. Виступити проти «антимарксистських» тенденцій в українській історіографії було також добрим способом утвердити марксистську правовірність самого Яворського. Це багато важило з огляду на змагання Москви й Харкова за контроль над марксистськими науковими інституціями в Україні. У своєму виступі Яворський, очевидно, намагався випередити можливі закиди опонентів про занадто сильні буржуазні впливи в Україні, аби залишити місцеві марксистські кадри сам на сам із ними. Він заявив, що, попри міцні позиції буржуазної історіографії в Україні, українські марксистки оцінюють ситуацію правильно, досягли добрих результатів у боротьбі з класовим ворогом і підтвердили свою здатність контролювати ситуацію без допомоги з Москви. Не було кращого способу довести це, ніж

критикувати Грушевського та його послідовників з числа «псевдомарксистських» істориків¹¹⁶.

Якщо Яворський мав саме такий план, то він не спрацював. Виступи на конференції членів української делегації спровокували велику суперечку, яка закінчилася гострим наступом на українську марксистську історіографію і врешті-решт не лише поклала край кар'єрі Яворського, а й зруйнувала український марксистський гранд-нарратив. Суперечка ця стосувалася саме оцінки марксистськими істориками концепцій Грушевського.

У своїй доповіді на конференції Матвій Яворський розглядав і критикував погляди не лише Вячеслава Липинського й різних «псевдомарксистів», як-от Олександра Оглоблина, Михайла Слабченка і Йосипа Гермайзе, а й Грушевського. Яворський порівнював політичну позицію Грушевського під час і після революції з позицією Отта фон Бісмарка, ладного на все, навіть на революцію, аби тільки врятувати Прусію¹¹⁷. Він, певно, мав на увазі готовність Грушевського прийняти правила офіційного дискурсу, водночас не відмовляючись від своїх національних переконань. Під час обговорення доповіді Яворського до критики Грушевського долучилися члени української делегації Зиновій Гуревич і Михайло Рубач¹¹⁸.

Призвідником конфлікту став Гуревич. У ході дискусії він звинуватив Міліцу Нечкіну, ученицю Покровського, у великоросійському шовінізмі за її бачення декабристського руху в Україні. Цей закид викликав багато галасу, але прозвучав побіжно. Головними мішенями Гуревича були Грушевський і Гермайзе, а докори на адресу Нечкіної – елемент ритуальної, майже обов'язкової в тогочасній Україні риторики боротьби на два фронти: проти буржуазного націоналізму і великодержавницького шовінізму. У Москві ж його ремарку сприйняли як образу, а група Покровського використала це як привід для масштабної атаки на українських колеґ. За Нечкіну обстав сам Покровський, звинувативши Гуревича в тому, що він потрапив під вплив Грушевського і підносить національне вище за класове. Горін тут-таки приписав Яворському немарксистські погляди на історію революційного руху в Україні. Врешті-решт, наприкінці дискусії Гуревич під тиском Покровського мусив забрати назад свої слова про Нечкіну¹¹⁹.

Яворський хотів уникнути відкритого конфлікту й намагався залагодити ситуацію. Ближче до кінця конференції він несподівано привітав Покровського з 35-літтям його наукової діяльності. Це змусило По-

кровського у завершальній промові припинити атаки на націоналістичні ухили в марксистській історіографії, спрямовані передусім проти Яворського¹²⁰. Однак у кінцевому підсумку тактика Яворського дала дуже обмежені результати. Конференція ухвалила створити всесоюзну організацію істориків-марксистів, а не децентралізовану асоціацію республіканських організацій, як він пропонував, і Покровський привітав цю резолюцію. Він зізнався, що перед конференцією трохи побоювався проявів «націоналістичних пережитків» і схилився до федеративної структури організації, але єдність, яку виказали учасники конференції, переконала його, що організація мусить бути централізованою, всесоюзною. За його словами, цю ухвалу слід уважати не прикладом великодержавницького шовінізму, а доказом, що учасники конференції – «справжній марксистський колектив», здатний підпорядкувати національні інтереси спільній боротьбі на класовому фронті. Покровський, який zorganizував Першу всесоюзну конференцію істориків-марксистів у відповідь на VI Міжнародний історичний конгрес, що відбувся в Ослі влітку 1926 року, висловив гордість, що історики-марксистичні на своєму зібранні продемонстрували єдність, на відміну від національної розмежованості істориків буржуазних¹²¹.

Під час російсько-українських дебатів Покровський намагався прибрати позу безстороннього судді двох груп істориків-марксистів, хоча саме він завдавав на конференції атмосферу нетерпимості й інспірував обвинувачення на адресу українських істориків. Звіт про конференцію працівника українського Наркомосу Семена Семка показує, що саме Покровський визначив результати голосування про націоналістичні ухили в марксистській історіографії. Конференція засудила прояви буржуазного націоналізму – ця резолюція була спрямована проти української делегації, але оминула прояви великодержавницького шовінізму. Семко розкритикував спроби Покровського пов'язати Грушевського з російським емігрантом Василієм Шульгіним і заявив, що Покровський через Горіна впливав на висвітлення конференції в московських газетах. Семко долучив до звіту вирізки двох статей з «Вечерней Москвы» і «Правды», у яких Горін стверджував, що українські історики-марксистичні перебувають під впливом Грушевського, котрий, як Мілюков, усі надії покладає на вибух селянського повстання проти советської влади¹²².

Інформація, яку Горін подав до московських газет, ґрунтувалася на висловлюваннях самого Покровського під час обговорення доповіді Яворського. В устах Покровського Грушевський і його історична пара-

дигма перетворилися на серйозну зброю проти українських істориків-марксистів. Він не тільки звинуватив Гуревича, що той підпав під вплив Грушевського, а й використав ім'я останнього, аби переконати учасників конференції створити «спільний фронт» російських і українських істориків-марксистів. Покровський заявив, що Мілюков і Грушевський схоже розуміли революцію 1917 року. На його думку, Мілюков сподівався на селянське повстання проти советської влади – як і решта політичних емігрантів незалежно від того з України вони чи з Росії. Такі аргументи привели Покровського до висновку, що контрреволюція об'єднала сили на історичному фронті і настав час мобілізуватися й історикам-марксистам. Свої погляди він сформулював так: *«Этот единый фронт исторической контрреволюции, товарищи, показывает, что нам нужно установить твердый и единый фронт русских и украинских историков, может быть, на время даже позабыв украинские, белорусские и великорусские, как выражаются, традиции»*¹²³.

Заклик Покровського об'єднати зусилля істориків-марксистів звучав мало не як заклик повернутися до передреволюційної єдності «російської» історіографії, хіба що чільний російський історик-марксист уживав не національні, а класові поняття. Покровський постійно повторював, що національний чинник другорядний порівняно з класовим. У цьому контексті панросійські елементи у працях російських істориків-марксистів він називав не проявами великодержавницького шовінізму, як Гуревич, а своєрідним непорозуміннями. Він стверджував, що історики-марксистини повинні цікавитися соціальними витоками ідеології декабристського руху в Україні, а не національним походженням окремих декабристів. Щодо національних ідеологій він зазначив:

*Но, товарищи, кроме этих идеологий, есть еще одна идеология, которая называется марксизмом и которая давным-давно все эти национальные идеологии упразднила. Марксизм знает только классовую идеологию. Правда, в этой классовой идеологии встречается национальное преломление, но в основе лежит все-таки класс. ...Поэтому, когда тов. Гуревич заговорил так решительно о проявлении великодержавности у М. В. Нечкиной, то он невероятно перегнул палку, чрезвычайно ее перегнул. И если такого рода перегибы палки возможны, то это лучше всего объясняет влияние Грушевского до сегодняшнего дня*¹²⁴.

Як випливало з виступів Покровського на конференції, справжній історик-марксист мав не просто підпорядковувати національне класовому, а міг цілком його ігнорувати. Заперечення цих поглядів автоматично

тягнуло за собою звинувачення в солідарності з контрреволюційним історіографічним табором, який уособлювали Мілюков і Грушевський. Ці аргументи допомогли Покровському подолати опозицію на конференції і запровадити незабаром організаційний контроль Москви над марксистською історіографією в республіках. Це помітно вплинуло на творення російськоцентричної парадигми «історії народів ССРСР» і долю марксистської схеми української історії, яка наприкінці 1920-х років стала головною перешкодою для російськоцентричного світогляду советської марксистської історіографії.

Питання нової, окремої від російської, марксистської схеми історії України учасники конференції дискутували і приватно. Саме на його тлі зійшлися в суперечці російські й українські історики-марксистки, обговорюючи доповідь Яворського. Представник української делегації Михайло Рубач у своєму виступі не зміг оминати коридорні дискусії: *«Я откровенно скажу, в кулуарах говорят: вы [українські марксистки] создаете свою схему, что это за схема, неужели там настолько много отличий и т. д., и т. п.»*¹²⁵. Характер застережень російських марксистів проти окремого марксистського наративу української історії оприлюднився у нападках Павла Горіна на Яворського:

*На Украине есть, конечно, свои особенности исторического развития, и никто отрицать этого не станет, – казав Горін на конференції, – но я не думаю, чтобы историки Украины в погоне за марксистской схемой истории Украины дали бы нам вместо Украины историю, похожую на историю Китая, отгороженную великой китайской стеной от исторических процессов в России. Это была бы, конечно, самая смешная карикатура, ничего общего не имеющая ни с марксизмом, ни даже с буржуазной объективной наукой*¹²⁶.

Російські історики-марксистки за будь-яку ціну намагалися не допустити вироблення українського марксистського історичного наративу, незалежного від російського і формою, і змістом. А Яворський, очевидно, прагнув використати трибуну всесоюзної конференції, щоб отримати згоду на створення саме такого наративу. На конференцію він надіслав тези доповіді про нову схему історії України, але, на його подив, доповідь до програми не взяли. Напевне, організатори не хотіли ризикувати і давати йому нагоду реалізувати свою мету. Та коли дискусія після виступу Яворського про «антимарксистську» історіографію в Україні засвідчила, що більшість учасників його не підтримають, Горін

запропонував дати йому можливість зачитати і другу доповідь. Однак Покровський не приєднався до цієї ідеї, і друга доповідь Яворського на конференції так і не прозвучала¹²⁷. За кілька місяців вона стала відправним пунктом у дискусії українських істориків-марксистів, котрі засудили схему Яворського як немарксистську і націоналістичну, тим самим поховавши саме поняття окремого марксистського нарративу української історії.

Виступ Покровського й Горіна проти українських істориків на Першій всесоюзній конференції в Москві став ґрунтом для політичної кампанії проти Яворського та його споборників в Україні. Наслідки конфронтації Покровського і Яворського проявилися не одразу. Українське керівництво начебто й далі підтримувало Яворського. В лютому 1929 року він отримав ступінь доктора з історії культури, а в червні того самого року його обрали дійсним членом ВУАН¹²⁸. Навесні 1929 року він опублікував чимало листів і нотаток у харківському журналі «Прапор марксизму», виклавши своє бачення конфлікту з Горіним, і головною причиною незгод назвав модель майбутньої організації істориків-марксистів. У цих публікаціях Яворський засуджував Горіна й нападав на Покровського з кількох теоретичних питань, зокрема й національно-го¹²⁹. Тоді якраз у Москві критикували теорію Покровського про торговельний капіталізм¹³⁰, і Яворський, мабуть, сподівався взяти гору. Не чекаючи нічого поганого, він охоче пристав на ініціативу Українського інституту марксизму-ленінізму в Харкові прилюдно обговорити його нову схему української історії.

Дискусія відбулася на засіданні інститутського відділу історії у травні 1929 року і тривала з перервами п'ять днів. На початку Яворський виголосив доповідь, у якій не лише представив власну схему української історії, а й розкритикував схему російської історії Покровського. Його позицію підтримала низка його учнів, зокрема Володимир Сухино-Хоменко і Василь Десняк. Однак Яворський програв битву, а врешті-решт і цілу війну. Гуревич і Рубач, які підтримували його в Москві, в ході полеміки під явним впливом групи Покровського обернулися проти нього. Відповідно до лінії, яку накреслили на конференції Покровський і Горін, Яворського суворо розкритикували за «помилки» й інші учасники дискусії¹³¹.

У чому ж полягали головні елементи нового марксистського нарративу української історії, пропонованого Яворським? Судячи з нотаток до виступу (перший день дискусії не застенографували)¹³², він заявив, що дореволюційна українська історіографія не вирішила проблему схеми

української історії. Те саме стосувалося російської марксистської історіографії, яка просто наповнила стару російську імперську схему новим класовим змістом. Тут головною мішенню були Покровський з його наративом. Російські історики-марксисти, казав Яворський, не поспішають визнавати особний характер українського «історичного процесу», і тому історики-псевдомарксисти в Україні наполягають на його цілковитій залежності від російського¹³³.

Яворський мав говорити дуже й дуже обережно, коли стверджував особність українського марксистського наративу, щоб уникнути звинувачень у націоналізмі. Він представляв свою позицію як одинокий справжній марксистський підхід до проблеми, маневруючи між двома «хибними» підходами – російських марксистів, які застосовують в історичному дослідженні суто «формальний марксистський» метод, і українських істориків-псевдомарксистів. Серед них згадано було близького співробітника Грушевського Йосипа Гермайзе, котрий, як сказав Яворський у Москві, «наиболее ярко проводит принцип этнографического отмежевания украинского исторического процесса от русского исторического процесса на Украине»¹³⁴. Тоді ж таки Яворський засудив і «етнографічний» підхід до історії революційного руху Міліці Нечкіної. Критикуючи Гермайзе і Нечкіну, він виступав за марксистський наратив української історії на основі територіального принципу: *«Когда я говорю украинское революционное движение, я понимаю, что это не есть одно национальное движение, а это есть революционное движение, которое происходило на территории Украины»*¹³⁵. Водночас промова Яворського на харківській дискусії свідчить, що він мислив цю схему як національно-територіальний наратив: «Історія України, як взагалі історія деякої нації, що розвивається до міжнародньої пролетарської революції, національна історія»¹³⁶.

Українська національна історія, стверджував Яворський, повинна бути класовою за змістом. Історію України він характеризував як процес, що вів до соціалістичної революції. Почався цей процес з феодалізму й автономного існування українських земель у X–XV століттях, потім шляхетське й колоніальне панування у XVI–XVII століттях, далі XVII–XVIII століття – період первісного накопичення капіталу й територіального самовизначення і нарешті розвиток капіталізму у XIX столітті. Головними дієвцями української історії, тобто в цьому сенсі визвольних рухів і революції, були міщани й козаки, які повели за собою селянські маси на прю з феодалізмом, потім міщани й «сільська буржуазія», які очоли-

ли боротьбу проти шляхетської неволі, згодом український революційний пролетаріят, який, змагаючись з українською дрібною буржуазією за те, хто стане на чолі селянської революції, знайшов союзника в особі російського пролетаріату. В апогеї боротьби український революційний пролетаріят спільно з російським пролетаріатом і селянською біднотою пішов у наступ проти буржуазії за соціальне й національне визволення. Це була соціалістична революція, у схемі Яворського – частина світової революції¹³⁷. Окремішність українського історичного нарративу у його викладі підтверджувало те, що всі головні персонажі були українцями, а залучений у ролі активного діяча останніх двох етапів дореволюційної історії України російський пролетаріят мав лише продемонструвати, що від російських подій її не відділяла «Велика китайська стіна».

Схему Яворського розкритикували більшість учасників дискусії, але реальну альтернативу запропонували тільки двоє істориків, Шпунт і Рубач. Шпунт ганив Яворського за те, що той уважав національний і класовий чинники однаково важливими, і запропонував натомість своє бачення української історії як частини «східноєвропейської історії». Як показала дальша дискусія, Шпунтова «Східна Європа» складалася переважно з європейської частини ССРСР, Польща й інші країни регіону лишилися обіч. Це зробило його легкою мішенню для обвинувачень у спробах відродити імперську схему російської історії та в потуранні великодержавному шовінізму. Урешті-решт він мусив визнати «помилки» й покаятися. На кінець 1929 року ЦК КП(б)У офіційно засудив теорію східноєвропейської історії як шовіністичну, а Шпунт визнав свої хиби у примітках до тексту свого виступу, опублікованого в журналі «Літопис революції» на початку 1930 року¹³⁸. Його каяття взяли до уваги і, на відміну від «яворщини», кампанію проти «шпунтизму» в партійній пресі не розгорнули. Випадок Шпунта чітко показав, що хоч партія і далі проголошує боротьбу на два фронти: проти буржуазного націоналізму й великодержавницького шовінізму, – до першого вона ставиться куди серйозніше, ніж до другого. Боротьба проти українського націоналізму безперечно перетворилася на головне завдання партійних органів в Україні.

Зрікшись наприкінці 1929 – на початку 1930 року концепції «східноєвропейської історії», Шпунт прийняв концепцію «історії народів ССРСР», яку під час «дискусії Яворського» захищав Михайло Рубач. Той у своєму розлогіму виступі вслід за багатьма дискутантами закинув Яворському перенаголошення національного питання в історії. Як пе-

ред тим Горін, Рубач зосередив свою критику на тлумаченні Яворським головних русійських сил революції 1905 і 1917 року і заявив, що той перебільшує роль буржуазії в революційному русі і применшує роль пролетаріату. За його словами, головний момент у схемі української історії полягає не в тому, хто має більші права на Київську Русь – росіяни чи українці, а у з'ясуванні соціального, класового змісту цієї схеми., адже українську і російську історії вже розмежували буржуазні історики і науковці-марксистичні сприйняли незалежність історії України як даність. «Грушевський і ціла низка істориків до нього, – казав Рубач, – довели самостійність українського народу. Ми розходимося тут з ними в методі доказу самостійності історії України – в аргументації»¹³⁹.

Вирішити проблему Рубач пропонував, створивши марксистську схему української історії в рамках моделі «історії народів ССРСР». Він різко критикував ідею Шпунта писати історію «Східної Європи» і вказував на потребу вивчати історію Азії. Він заперечував Володимирові Сухино-Хоменку, нібито написати історію земель, які складають ССРСР, проблематично, бо, мовляв, велика частина білоруських, українських, вірменських та інших національних територій не входить до ССРСР. Рубач доводив, що головна перешкода не та, про яку говорить Сухино-Хоменко, а брак фахівців, спроможних створити історії всіх народів Советського Союзу, і тому радив починати писати історії окремих народів ССРСР, а згодом це уможливить написання історії всіх советських народів¹⁴⁰. Цілий проєкт «історії народів ССРСР» виявився лише тимчасовим компромісом між тими марксистами, які воліли творити власні національні наративи, і тими, хто хотів сформулювати єдиний історичний наратив ССРСР, що якраз переходив до адміністративної централізації, обмеження проявів неросійського націоналізму і вироблення спільної ідентичності. В «дискусії Яворського» Рубач виступив головним речником цього курсу в Україні.

Сам Яворський уважав, що найкращий спосіб оборони – наступ. Як впливає з протоколів дискусії, він чимало уваги присвятив критиці схеми російської історії Покровського, яку розвинули його прихильники. Сухино-Хоменко стверджував, що російська марксистська історіографія не позбулася старої імперської парадигми «збирання руських земель». На його думку, головна проблема в тому, що Покровський і далі використовує стару схему російської історії, намагаючися наповнити її новим класовим змістом¹⁴¹. Ще один учень Яворського, Десняк, ґрунтував свою критику Покровського не лише на його п'ятитомній «Іс-

торії», написаній у 1910-х роках, а й на історії російської культури, виданій за советських часів. Він теж уважав, що Покровський успадкував імперську схему російської історії¹⁴². Але більшість істориків-марксистів висловилися на захист Покровського. Гуревич, який, повернувшись із Москви, змінив позицію на протилежну, тепер доводив, що схема Покровського потребує певних поправок, але її не слід повністю відкидати¹⁴³. Інший учасник дискусії Карпенко дорікав, що Яворському не личить спрямовувати удари своєї критики проти російської марксистської історіографії. За його словами, неправильно нападати на Покровського на основі його дореволюційних праць, йому можна закинути недооцінку важливості національного питання, але обвинувачувати у великодержавницькому шовінізмі хибно¹⁴⁴. Шпунт натомість стверджував, що помилки Покровського (він нібито визнавав тезу про окремий історичний розвиток України в XVI–XVII століттях і заперечував у XIX-му) слід розглядати в історичній перспективі, бо коли Покровський писав свою «Історію», головним завданням марксистської історіографії було боротися з історіографічною школою Соловйова, Чичеріна і Ключевського¹⁴⁵.

Жоден з адвокатів Покровського не міг виправдати його повністю, тож усі мусили визнати, що в історичних працях він припускався «помилки» у національному питанні. Аргументи, які висували Яворський, Сушино-Хоменко і Десняк, куди більше відповідали партійному дискурсу доби «коренізації», ніж погляди Покровського. Покровський, хоч і засуджував російський імперіалізм, таки залишався в межах парадигми, яку Грушевський назвав «звичайною схемою “руської” історії». Він або ігнорував історію України, або подавав її крізь призму російського історичного нарративу, як у своїх дореволюційних працях. Оборонці Покровського знайшли вихід з невіршованої дилеми в постулаті про другорядну роль в історії національного чинника порівняно з класовим. Найґрунтовніше цю тезу під час харківської дискусії виклав Рубач. Він заявив, що помилки Покровського стосуються радше національного питання, ніж засадничої сфери соціально-економічних проблем¹⁴⁶. До «помилки» у національному питанні учасники дискусії пропонували ставитися набагато терпиміше, ніж до «помилки» у класових моментах. Як зауважив у дискусії Гуревич, добре, що Яворський не виголосив у Москві доповідь про нову схему української історії, інакше його звинуватили б не лише в націоналізмі, а й у речах куди серйозніших¹⁴⁷. Покровському в Москві могли закинути помилкову теорію торговельного

капіталізму, але він був майже невразливим у Харкові, де виступав борцем проти націоналістичних ухилів¹⁴⁸.

Як зіткнення Покровського з Яворським вплинуло на стосунки Грушевського з марксистським істеблішментом в Україні? Численні покликання на Грушевського та його праці під час московської й харківської дискусій, а також дедалі частіші нападки на нього і його працівників у ВУАН дають задосить матеріалу, щоб відповісти на це питання.

Звістки про сутичку Покровського з українськими істориками на московській конференції дійшли в Україну в січні 1929 року і викликали хвилю занепокоєння¹⁴⁹. Грушевський у геть поганому настрої писав Студинському, що від неприємних думок його відволікає тільки праця над гранками, відверто натякаючи на невтішні наслідки Першої всесоюзної конференції істориків-марксистів¹⁵⁰. Обвинувачення Грушевському в Москві та під час «дискусії Яворського» у Харкові звучали як ніколи гостро. Вслід за словесними ескападами почалися нападки в пресі. Першим сигналом про близькі переміни на гірше стала стаття «Псевдомарксизм на службі українського націоналізму» у травневому числі журналу «Більшовик України» 1929 року, що належала перу мимовільного призвідці московської сутички між Покровським і Яворським Зиновія Гуревича. Власне, це була доповідь Гуревича, виголошена 25 березня того самого року, у якій він критикував Йосипа Гермайзе, марксистського «заступника» Грушевського. Той ще не був тоді головною мішенню критики, але прикметно, що на Гермайзе, якого згодом заарештували і засудили за сфабрикованим процесом Спілки визволення України, напали передусім за його зв'язки з Грушевським. Гуревич засудив Гермайзе за спроби представити Грушевського марксистом, добавляючи у нього самого націоналістичні переконання, і завершив загрозливою тезою: «В особі О. Гермайзе ми маємо епігона історичної школи акад. М. С. Грушевського»¹⁵¹.

Лейтмотив нової ідеологічної кампанії десь такий: від буржуазного історика Грушевського можна чекати немарксистських позицій, але жоден історик-марксист не може бути його апологетом чи зазнавати його впливу. Ця думка голосно прозвучала не лише в перебігу «дискусії Яворського» у травні 1929 року, а й у численних статтях і рецензіях з нападами на Гермайзе, Яворського та інших марксистів і близьких до них істориків старої школи, зокрема й на Дмитра Багалія¹⁵². Критична рецензія на перший тому «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті» Багалія з'явилася в «Прапорі марксизму» восени

1929 року¹⁵³. Вона дає змогу побачити, як «великий перелом» у партійній політиці вплинув на сприйняття марксистами не лише Грушевського, а й Багалія, колишнього фаворита режиму серед дореволюційних науковців. Автор рецензії, молодий марксист Федір Ястребов, заповнював прогалину в марксистській критиці немарксистських видань, яку оприядила «дискусія Яворського». (Один із її учасників завважив, що історики-марксистисти не зреагували ні на перший том «Нарису» Багалія, ні на першу книгу IX тому «Історії» Грушевського¹⁵⁴.)

У дусі нових віянь Ястребов обвинуватив Багалія в прихильності до буржуазних істориків і озвучив важливий імператив, який сигналізував нову епоху у ставленні партії до інтелігенції: або ви з пролетаріатом, або проти нього – *tertium non datur*¹⁵⁵. Ястребов докладно зупинився на оцінці Багалієм інтерпретацій історії України Грушевського і закинув брак критики щодо нього в історіографічному розділі «Нарису». Ястребов уважав Грушевського очільником буржуазно-націоналістичної історичної школи в Україні¹⁵⁶ і наголошував, що, приймаючи його історичну схему, Багалій стає на бік суб'єктивної соціології та буржуазного націоналізму. Свідомо чи ні, але Ястребов перекручував погляди Багалія, адже той погоджувався з Грушевським щодо особного характеру української історії, проте не щодо парадигми її розвитку. Спотворення поглядів опонента ставало дедалі звичнішим явищем у тогочасних теоретичних дискусіях та ідеологічних нападах, рецензія Ястребова тут не виняток. Цей метод рецензенти-марксистисти часто застосовуватимуть, критикуючи праці Грушевського.

Не дивно, що 1929 року найрізкіше виступали проти Грушевського представники кола Яворського, через належність до якого самі потрапили під підозру і стали об'єктом нападок. Для багатьох істориків-марксистів розкритикувати Грушевського було найкращим способом довести свою ідеологічну надійність. У грудні 1929 року співробітник Яворського Михайло Свідзінський, якого разом з Володимиром Сухино-Хоменком невдовзі звинуватили в «яворщині» й націонал-ухильництві, надрукував у харківському «Прапорі марксизму» рецензію на редактований Грушевським журнал «Україна» за 1927–1929 роки¹⁵⁷. Свідзінський закинув Грушевському перебільшення ролі інтелігенції в історії України і заявив, що він та його журнал пропагують ідею безбуржуазного характеру української нації. Та Свідзінський не просто критикував методологічні вади історика, а й висунув кілька політично небезпечних обвинувачень. За його словами, позитивна оцінка Грушевським акту злуки Східної і

Західної України (1919) – доказ його ворожості до УССР і підтримки соборної буржуазної України. Ще серйозніше за тих обставин звучало те, як Свідзінський окреслив стосунки Грушевського та його «найпершого учня» Гермайзе, схарактеризованого як учасника «контрреволюційної змови». Завершував рецензію випад проти старих кадрів – один із лейтмотивів культурної революції в Україні. Свідзінський писав, що соціалістичну культуру може побудувати лише робітничо-селянська інтелігенція, а до старих кадрів слід «приглядатися, щоб не повторювалась така справа, яку ми мали із “Спілкою Визволення України”»¹⁵⁸.

Протягом 1929 року ідеї Грушевського служили мірилом «правовірності» істориків-марксистів. Якщо історик-марксист хотів довести свою ідеологічну чистоту, він нападав на Грушевського, якщо хотів дискредитувати і вцілити в опонента, то звинувачував у тому, що той поділяє або й захищає погляди Грушевського. Саме так було на Першій всесоюзній конференції істориків-марксистів і харківській дискусії про схему української історії Яворського. Під час харківських дебатів послідовники Яворського називали його головним досягненням створення марксистської схеми української історії на заміну схеми Грушевського і видання підручників, які перевершили «Ілюстровану історію України». Самого Яворського дуже схвилювали цілком справедливі звинувачення у впливі концепції Грушевського на його бачення монгольської доби в історії України. В перебігу дискусії він намагався довести, що між їхніми поглядами немає жодного зв'язку, бо він, мовляв, розглядає монголо-татарську навалу з класового погляду, а Грушевський на основі монгольського періоду в історії України розвинув цілу концепцію безкласовості українського суспільства¹⁵⁹.

Офіційна ідеологічна кампанія спершу спрямовувалася проти істориків-марксистів, Гермайзе і згодом Яворського, але для Грушевського потенційно вона була ще небезпечнішою, бо головним ворогом критики вважали саме його. Історики-марксистисти могли помилятися, але Грушевському та іншим буржуазним історикам виправдання не було. Таке розуміння ієрархії ворогів висловила одна з учасниць харківської дискусії, близька співробітниця Яворського Каретнікова. Захищаючи патрона від нападок опонентів, Каретнікова відзначила: якщо Яворський і справді належить до одного ідеологічного табору з Грушевським, як це стверджує хтось із дискутантів, то нехай він одразу піде в ДПУ і заявить, щоб Яворського взяли під нагляд¹⁶⁰. Вона не сумнівалася, що так уже зробили або повинні зробити у випадку з Грушевським. На її думку

й, очевидно, на думку інших істориків-марксистів, Грушевському було місце в ДПУ, а не на історіографічній дискусії.

Демонтаж національної парадигми

Нападки на Яворського у Москві та його поразка в харківській дискусії тяжко вдарили по ідеї незалежності українського історичного наративу. Цьому передував наступ 1927 року на концепцію історії КП(б)У Мойсея Равича-Черкаського, яка ґрунтувалася на ідеї, що корені й історія комуністичного руху в Україні відмінні від російського. Равич-Черкаський бачив два джерела українського комунізму – більшовизм і боротьбизм¹⁶¹. Засудження його теорії означало, що надалі історію КП(б)У не можна розглядати окремо від гранд-нарративу російського комунізму. Офіційна боротьба з «яворщиною» поклала край і уявленням про українську революцію як окрему від російської. За відсутності осібного нарративу історії комуністичної партії і революційного руху незалежність самого «українського історичного процесу» було поставлено під серйозний сумнів.

Усі ці новації в марксистському тлумаченні історії України супроводжувала істотна зміна в офіційному ставленні до Грушевського. До 1929 року марксистські критики хоч і нападалися на його немарксистську методологію, але науковий доробок його шанували. Дехто, як-от Покровський і Рубач, уважали, що він розвиває федералістський підхід Миколи Костомарова до української та російської історії. Інші, подібно до Яворського, бачили в ньому справжнього народника, який щиро цікавиться історією народних мас. Після 1929 року критики історика повністю забули про будь-які позитиви і наголошували винятково його «помилки».

Нова ідеологічна кампанія, цього разу спрямована головно проти Грушевського, розгорнулася на початку 1931 року. Вона була прямо пов'язана з арештом історика в березні 1931-го і призвела до знищення історичних установ ВУАН. Поштовхом до неї стала стаття Трохима Скубицького «Классовая борьба в украинской исторической литературе», опублікована московським журналом «Историк-марксист» восени 1930 року¹⁶². Скубицький, котрий переїхав з Дніпропетровська до Москви завершувати марксистську освіту, різко розкритикував українських істориків узагалі¹⁶³ і Грушевського зокрема за націоналізм і шкідницьке

поширення буржуазної ідеології. Він заявив, що і в розвідках про добу Хмельницького, і в працях про українських істориків та культурних діячів, написаних у 1927–1930 роках, Грушевський обстоює свої народницькі і дрібнобуржуазні концепції історії України, які відбивають погляди колишніх членів буржуазних і націоналістичних політичних партій¹⁶⁴. А що статтю Скубицького надрукували в Москві, то провінція сприйняла її як чіткий сигнал: центр вимагає громити українську національну історіографію та її головного символа і виразника Грушевського.

Сама критика марксистами його ідей і творів була не новою, Грушевський до неї вже звик. Те, що він не показав «соціальні причини» козацьких рухів XVII століття, ще 1923 року закидав йому Олександр Шумський, колишній член Центральної Ради і тодішній головний редактор «Червоного шляху»¹⁶⁵. Статті в советській пресі про Грушевського після його повернення в Україну завдали тон дальшій марксистській критиці його поглядів. Уже тоді в історичних працях Грушевського часів революції намагалися відчитати його політичні симпатії, а замість наукового аналізу кидали політичні звинувачення відповідно до останніх змін у «лінії партії». Рання критика Грушевського оприявнила й головну тему пізніших марксистських нападок – він нібито перебільшував національний чинник коштом класового.

На початку 1930-х років нападки стали набагато різкішими й вульгарнішими. Грушевського трактували як ворога советської влади; ворога треба «викрити» і «роззброїти» ідеологічно, а щоб «роззброїти» Грушевського, треба було дискредитувати і деконструювати філософські й історичні засади українського національного наративу. Це завдання найвиразніше озвучив Михайло Рубач у статті про політичні погляди історика (1932). Рубач бачив його головною постаттю української буржуазної історіографії і закликав українських істориків-марксистів геть знищити буржуазну ідеологію на історичному фронті, а передусім саме погляди й ідеї Грушевського¹⁶⁶. Таку саму мету висували й анонімні автори вступу до першого випуску «Записок історично-археографічного інституту» (1934), дві з п'яти статей якого було присвячено «викриттю» «фашистських» концепцій Грушевського та його школи. Своє завдання автори сформулювали так: «Викрити і розтрошити буржуазно-націоналістичні і націонал-ухильницькі схеми і концепції, боротись з перекрученнями і фальсифікаціями історії, за правильну марксо-ленінську схему історії України»¹⁶⁷.

Як офіційна кампанія проти Грушевського 1931–1934 років вплинула на долю національної парадигми української історії? Найкраще уявлення про нову ситуацію в історичній науці дає суперечка між Андрієм Річицьким і Михайлом Могилянським на одному з «диспутів» про Грушевського. Могилянський розмежовував політичні й історичні погляди Грушевського і вважав, що перші справді слід критикувати, але другі критики не потребують, і тому завдання істориків-марксистів не критикувати Грушевського, а створити нову будову української історіографії поруч із його будовою¹⁶⁸. По суті, Могилянський пропонував повернутися в часи до 1929 року, коли марксистська й національні школи української історіографії порівняно мирно співіснували, очевидно ще не усвідомлюючи або не бажаючи визнати, що епоха мирного співжиття давно минула. У відповідь Річицький заявив, що марксистська історіографія не може просто так існувати поруч зі школою Грушевського, вона може розвиватися лише в опозиції до його концепцій, адже боротьба проти буржуазної науки – це насправді лише відображення класової боротьби пролетаріату з буржуазією¹⁶⁹. Отже, класова боротьба стала головним завданням української історіографії, а Грушевський та його парадигма української історії – класовими ворогами, яких треба «викрити» і перемогти. Самі історики-марксистки неспроможні були створити на ринку історіографічних ідей щось конкурентноздатне, і партія дала їм завдання зруйнувати «будову» української національної історіографії.

Показовий приклад застосування марксистських принципів для деконструювання національної парадигми становить низка рецензій на IX том «Історії» Грушевського, надрукованих у советській пресі в 1930–1934 роках. Дві такі рецензії, де йшлося про частини першу та другу цього тому, написав Федір Ястребов, а загальний огляд міркувань Грушевського про історію України зі спеціальною увагою до останніх томів «Історії» дав Лев Окиншевич. Що українські історики-марксистки могли протиставити поглядам Грушевського на добу Хмельницького? Дуже мало, коли йшлося про власне історичні студії. Рідко хто серед них був фахівцем з історії до XIX століття, а тим, хто у своїх загальних нарисах з історії України зачіпав Хмельниччину, як-от Яворський, Володимир Сухино-Хоменко чи Михайло Свідзінський, бракувало базових знань з домодерного періоду. Коником молодих марксистських кадрів було конструювати і реконструювати різні схеми історичного розвитку України, всі вони спиралися на клас як головного діяча історичного прогресу і класову боротьбу як його рушійну силу. Історики-марксистки

1920-х років діяли передусім як критики старої буржуазної історіографії. Їх учили викривати «справжнє» ідеологічне обличчя класових ворогів, деконструювати їхні історичні наративи за допомоги класових методів і будувати власні історичні схеми на основі фактичного матеріалу, «експропрійованого» у буржуазних істориків. Протягом 1920-х років на цій моделі виросло ціле покоління українських істориків-марксистів. У вересні 1934 року Грушевський писав Вячеславу Молотову, захищаючи свою працю й традиційні цінності професії: *«Ведь для того, чтобы партийные популяризаторы могли составить книги для широкого употребления, необходим критически проверенный запас фактов»*¹⁷⁰.

Рецензію Федора Ястребова на книгу першу дев'ятого тому «Історії» в «Прапорі марксизму» на початку 1930 року слід уважати прямим відлунням дискусії 1929 року про схему історії України Яворського. Ястребов, науковець-початківець і автор критичної рецензії на останню книжку Багалія, першим озвучив марксистську критику «Історії України-Руси» Грушевського. Обвинувачення, що їх він адресував Грушевському, дуже відрізнялися від попередніх. Раніше Грушевського критикували за нехтування марксистських методів історичного аналізу й ігнорування ролі класових поділів та класової боротьби в історії України. Тепер Ястребов стверджував, що той не тільки буржуазний історик, а ще й націоналіст і ворог режиму. «Ця робота – на користь націоналізмів. І ми тому робимо висновок: Тому дев'ятого перша половина – ворожа нам книга!», – підсумував Ястребов свою рецензію. Він переконував, що Грушевський вважає націоналізм головною рушійною силою історії, і сипав звинуваченнями з простодушністю й агресивним завзяттям неофіта: «Майже сто років тому доведено, що головною рушійною силою людської історії є класова боротьба, що через неї людство приходить до диктатури пролетаріату, а потім соціалізму»¹⁷¹. Розвиваючи свої аргументи, Ястребов націоналізмом Грушевського пояснював те, що він нібито не визнає контрреволюційний характер дій козацької старшини під час повстання Хмельницького і солідаризується з гнобителями. «Доля кожного націоналіста, кажемо ми, – бути ідеологом пануючих, а не експлуатованих», – стверджував Ястребов¹⁷².

Рецензія Ястребова з'явилася після харківської дискусії про історичну схему Яворського, але до публікації дискусійних виступів. Вона по-своєму цікава як спроба у вирі поточної полеміки сформулювати послідовний марксистський погляд, здатний конкурувати з ін-

терпретацією Грушевським доби Хмельницького. Ястребов спробував звести докупи всі наявні марксистські трактування повстання тією мірою, якою вони не суперечили одне одному. Для всіх українських істориків-марксистів відправною точкою в написанні історії України були праці Покровського. Ястребов стверджував, що короткий розділ Покровського про повстання Хмельницького краще розкриває його справжнє значення, ніж грубий том Грушевського. Тому своє бачення доби Хмельницького він виводив з теорії торговельного капіталізму Покровського й означав Хмельниччину як революцію епохи торговельного капіталізму. Аналізуючи її причини, він спирався також на ідеї Яворського й Сухино-Хоменка¹⁷³ і називав два головних чинники революції: конкуренція між великими польськими і дрібними українськими землевласниками та боротьба українського торговельного капіталу з польськими, єврейськими та іншими іноземними конкурентами. Відмінності між українською марксистською історіографією і працями Грушевського Ястребов підсумував так: «Отже для акад. Грушевського революція 1648–54 рр. це революція національна, що йшла до національного визволення України з-під Польщі. Він зовсім не бачить клясової буржуазної сутності цієї революції. Для нас ця революція є одна з багатьох революцій, що їх пророблював торговельний капітал в різних країнах світу. Революція 1648–54 рр. знищила рештки феодалізму на Україні, розчистила шляхи до розвитку торговельного капіталу, що йому великі перешкоди ставило магнатське землеволодіння, польський торговельний капітал і напівфевдална польська держава з її шляхетським партикуляризмом»¹⁷⁴.

Ястребов намагався пов'язати бачення Грушевським повстання Хмельницького з його нібито антисоветською політичною програмою. Він цитував одне з газетних інтерв'ю історика, де той сказав, що речі, про які можна було лише мріяти в часи Хмельницького, тепер стають реальністю. З політичного погляду, Грушевський висловився цілком коректно. Але Ястребов у найкращих традиціях ідеологічного цькування витлумачував його слова як політичне невдоволення режимом. Він писав: «Невже ж тоді носії революційних ідей (чи там “мрій”) думали про соціалізм? Зовсім ні. А Грушевський ніде в своїх творах взагалі, і в половині IX-го тому “Історії” зокрема не протиставляв своїх поглядів поглядам верхівки тодішньої, він їх сам вважав за справжні і революційні “мрії”. Значить тепер, за Грушевським, здійснюється те, про що мріяли

колишні керівники “єдиного українського народу” – Хмельницький, Виговський, та багато інших їм подібних!»¹⁷⁵.

Як уже сказано, тлумаченню Ястребовим повстання Хмельницького бракувало (псевдонаукової) винахідливості, яку виказували часом його марксистські попередники. Одинокий його внесок до марксистської візії тієї доби – припущення, буцімто опір православних церковній унії – це боротьба за «незалежну від Польщі буржуазну українську державу», і твердження, що хоча козацька старшина й шукала союзу з московським дворянством, українська буржуазія воліла спілки з буржуазією шведською. Його розуміння Хмельниччини анахронічніше від інтерпретацій Покровського та Яворського, а текст рясніє словами, запозиченими з більшовицького дискурсу, як-от «військові спеціалісти – запорожці», «незаможники», «праві хитання всередині революційних сил» тощо.

Після Ястребова трактування Грушевським Хмельниччини узявся викривати інший історик-марксист, науковий працівник ВУАН Лев Окиншевич¹⁷⁶. Його статтю «Національно-демократична концепція історії права України в працях акад. М. Грушевського» опублікував 1932 року щойно «вчищений» журнал «Україна»¹⁷⁷. Потрапляючи часом, стаття Окиншевича містила не лише нападки на Грушевського, а й самокритику помилок і ухилів автора. Наприклад, Окиншевич звирявся, що сам зазнав впливу ідей Грушевського, ідеологічно рівнявся на дрібнобуржуазну інтелігенцію і навіть коливався між орієнтацією на «буржуазну реставрацію» з одного боку та пролетарську революцію і соціалістичне будівництво з другого. У попередніх своїх працях він нібито дотримувався методології, яка вела до ідеї «громадського миру» і «буржуазного фальсифікування процесу клясової боротьби». Окиншевич каявся в помилках, а доказом його щирости мала стати, очевидно, критика Грушевського¹⁷⁸.

Суть його нападок зводилася до того, що «український буржуазний націоналіст» Грушевський формулював і розвивав ідеї, які пов'язували його з державницьким табором в українській історіографії. Беручи до уваги його власне дослідження з історії політичних інституцій Гетьманщини, справедливо було б запитати Окиншевича, як часто, дорікаючи Грушевському, він приписував його працям власні думки.

Окиншевич назвав повстання Хмельницького «селянською війною», що засвідчує зміни в українській марксистській історіографії між 1930-м, коли вийшла рецензія Ястребова, і 1932-м, коли з'явилася стаття Окиншевича. Попередню тезу про Хмельниччину як революцію на чолі з торговельним капіталом, тепер було відкинуто. Це, своєю чергою, поро-

дило нову візію ролі, яку в ранньомодерній українській історії і зокрема в повстанні відіграли різні соціальні класи й групи. Ястребов критикував Грушевського за нехтування ролі міщан в українській історії, а Окиншевич закидав прямо протилежне – перебільшення тієї ролі, доводячи, що як буржуазний політичний діяч Грушевський особливо цікавився історією свого класу, тому в історії Київської Русі головну роль відводив київській верхівці, а він також спотворював соціальний характер «селянських повстань» XVII століття, коли писав, що вони спалахували під впливом і проводом міського патриціату. Отже, стверджував Окиншевич, Грушевський приписував феодальним містам роль, яку відіграли міста у творенні буржуазних держав доби капіталізму¹⁷⁹.

Ще Окиншевич громив Грушевського як ворога Росії на підставі його брошури про Переяславську угоду (1917)¹⁸⁰. У цій брошурі Грушевський нібито хотів довести, що після 1654 року Україна мала всі ознаки держави, а московський боярський уряд порушив її невідлучні права. Брошура втілювала мету української буржуазії – спершу домогтися автономного статусу України в межах буржуазної Росії, а тоді здобути повну незалежність від пролетарської Росії¹⁸¹. Марксистів ніби не хвилювало відокремлення однієї нації від іншої, але вони не могли спокійно дивитися на спроби розколоти робітничий клас, трудящі маси і зруйнувати союз України з переможним російським пролетаріатом. Офіційна лінія партії формально полягала в об'єктивності у національному питанні і проголошувала боротьбу на два фронти: і проти російського великодержавницького шовінізму, і проти українського буржуазного націоналізму. Цю настанову відображено в критиці Окиншевича на адресу російських істориків-народників (Венедикта Мякотіна і Дмитрія Одінца), які, на його думку, намагалися довести історичні права Росії на Україну.

Попри політичні звинувачення й перекручення, стаття Окиншевича виявилася найбільш інтелігентним і науковим у советській марксистській історіографії оглядом праць Грушевського. За стилем і способом аналізу різноманітних питань економічної, юридичної, політичної й церковної історії стаття залишала далеко позаду вульгарний марксизм, який виказували інші критики історика. Окиншевич виділив низку прикметних рис в інтерпретації Грушевським Хмельниччини і відзначив його щирий інтерес до історії української держави та її лідерів. Однак оголошувати Грушевського державником було відвертим спрощенням. Заручник розпочатої режимом кампанії проти української інтелігенції, Окиншевич у боротьбі за виживання мусив не лише вигадувати й

перебільшувати політичні мотиви в історичних поглядах Грушевського, а ще й знайти в них те, що відповідало б головним моментам політичної кампанії проти історика в офіційній пресі. Він продемонстрував достатню гнучкість і винахідливість, каючись у власних «помилках», і, ймовірно, без особливих докорів совісти викривав ідеологічні хиби Грушевського.

Трафаретні політичні обвинувачення бралися з передових статей. Науковці, «каючись», могли просто вставити свої імена, імена своїх вчителів або колег у наперед задані кліше. У душі часу, Окиншевич викривав «державницькі» і «національно-демократичні» погляди Грушевського, які, мовляв, служили ідеологічним ґрунтом для створення української буржуазної держави під час революції і майбутніх спроб буржуазної реставрації. В советському політичному жаргоні початку 1930-х років термін «національно-демократичний» мав особливо негативні конотації, ледь не такі самі, як «фашистський». Окиншевич старався так Грушевського не характеризувати (убезпечуючися зокрема від можливих звинувачень у тому, що колись поділяв його «фашистські» погляди), але не забув указати, що в емігрантських працях національно-демократичні концепції Грушевського мають тенденцію вироджуватися в націонал-фашистські, як-от у Липинського, Ростислава Лашенка, Сергія Шелухіна і Вячеслава Заїкіна¹⁸².

Процес перетворення в советській марксистській літературі про Хмельничину ідей Грушевського з «національно-демократичних» на «фашистські» завершив той-таки Федір Ястребов, який рецензував першу книгу IX тому «Історії України-Руси» 1929 року. У 1934-му він написав розлогу рецензію на книгу другу цього тому. Уже назва рецензії – «Націонал-фашистська концепція селянської війни 1648 року на Україні» – свідчила про новий етап офіційної демонізації Грушевського, а також про остаточний тріумф концепції «селянської війни» в марксистській історіографії Хмельниччини¹⁸³. В рецензії Ястребов не обмежився критикою ідей Грушевського, як це було 1930 року, а й покався у власних «помилках» в інтерпретації Хмельниччини. Він зізнався, що поділяв окремі ідеї Миколи Скрипника про повстання й, услід за Сухино-Хоменком, уважав його «великою буржуазною революцією». (Обох на той час осудила влада.)

Про характер повстання Хмельницького Ястребов писав, що відколи він уперше рецензував «Історію» Грушевського, це питання «було остаточно вирішено» і «доведено, що цей революційний рух був селянською

війною і в ній, крім селянської маси, брав участь ще й пригноблений ремісничий елемент українських міст»¹⁸⁴. Ястребов покликався на резолюції Українського товариства істориків-марксистів, яке засудило й відкинуло думку Яворського, ніби повстання почалося як шляхетська революція, а потім перетворилося на революцію торговельного капіталу, та визнало хибним тезу Сухино-Хоменка, наче це була буржуазна і національна революція. Внаслідок «остаточного розв'язання» проблеми з керівництва повстанням геть зникли козаки, яких витіснили в тінь селяни. Згадка про козацтво лишилася тільки в офіційній назві козацьких повстань кінця XVI – початку XVII сторіччя, які тепер називалися «добою селянсько-козацьких воєн 1591–1638 рр.».

Рецензія Ястребова 1934 року – один з останніх прикладів класової критики Грушевського. Історики ще не закидали, що він ворог російського народу, російсько-українського братерства і дружби, – обвинувачення, які згодом стали неодмінним елементом нападок на нього в советській пропаганді. Ястребов у своїй рецензії послідовно характеризував московську політику як політику «поступового захоплення України»¹⁸⁵. «Для нас, – писав він про Переяславську угоду 1654 року, – це договір двох експлуататорських сил – московських поміщиків та поміщиків українських (почасти і польських)»¹⁸⁶. Його зауваження, нібито Переяславська угода була «меншим злом», кидає світло на баланс класових і національних елементів у марксистській інтерпретації історії України. Переяслав, на думку Ястребова, менше зло з погляду української козацької старшини, якій доводилося вибирати між московською зверхністю і перспективою народного повстання¹⁸⁷.

Рецензія Ястребова, що з'явилася в апогеї кампанії проти Грушевського, демонструє найгірші риси советської «критики» з її вульгарним тоном, голослівними політичними звинуваченнями і пересмикуванням поглядів опонентів. Ястребов грубо спотворював бачення Грушевським ролі Хмельницького в українській історії. У нього Грушевський, Кубаля й Липинський мислили це однаково, він навіть стверджував, буцімто Грушевський характеризував Хмельницького як надлюдину і пов'язував це з фашистською ідеологією: «І ось на користь фашизму виростає Хмельницький на велетенську постать не тому, що він справді був такою постаттю, а тому, що український фашизм на сьогодні шукає особи à la Хмельницький, Наполеон, Муссоліні, Гітлер та інші “фатальні” постаті з крицевою вдачею та нелюдською енергією»¹⁸⁸. З огляду на обставини часу важко уявити зловісніше й політично небезпечніше перекидання поглядів Грушевського.

Критика Ястребова на адресу Грушевського показує, як автор-марксист, нездатний зрівнятися з Грушевським за рівнем професіоналізму, намагається знеславити його не лише як виразника політично шкідливої ідеології, а і як упередженого, недобросовісного дослідника. Ястребов напався на використання Грушевським щоденника Павла Алепського, православного арабського мандрівника, який разом з антіохійським патріархом Макарієм у середині 1650-х років відвідав Україну. Як уже сказано, у щоденнику Павла Алепського Грушевський побачив відбиток революційного духу тієї доби. Для Ястребова, навпаки, свідчення мандрівника – це спроба намалювати ідилічну картину класової гармонії в Україні доби Хмельницького, картину, яку Грушевський нібито запозичує для своїх класових цілей: «Так буржуазний ідеолог Грушевський підтасовує факти, щоб зробити слідом за Павлом Алепським, з України середини XVII століття, з її лютою боротьбою мас за своє визволення, якусь щасливу Аркадію»¹⁸⁹. Тут Ястребов ішов слідами наркома освіти Володимира Затонського, який, виступаючи в січні 1934 року, зачитував уривок зі щоденника, де Павло Алепський зазначає, що в ті часи майже все населення України було письменним. Нарком поглузував ще з кількох тверджень арабського автора, а про Грушевського та його історичне джерело висловився так: «вчений історик, замість поставити під сумнів це джерело Павла Алепського, намагається психологічно виправдати нісенітницю, що вже занадто коле очі»¹⁹⁰.

Затонський і Ястребов не усвідомлювали, що, глузуючи з розповіді Павла Алепського, вони насправді чинять комуністичне святотатство, адже цю самісіньку цитату використав Ленін у промові, яку 1913 року написав для Григорія Петровського (депутата-більшовика в російській Державній думі), аби продемонструвати катастрофічні наслідки царської освітньої політики. Петровський заявив у Думі, що влада століттями нехтувала питання освіти, стрімко зменшилася кількість письменних людей в Україні, яка ще в середині XVII століття уславилася високим рівнем письменности¹⁹¹.

Хоча цю неумисну зневагу до Ленінової пам'яті сучасники не завважили, це не означало, що й інші критики Грушевського вийшли сухими з води. Нападаючи на історика, його опоненти мали стати на позицію, яка відповідала поточній лінії партії. А що лінія змінювалася, то раніше тлумачення критиками історичних подій становило серйозну небезпеку і для них самих.

Як уже сказано, Ястребов 1934 року вважав за потрібне зректися своїх «помилкових» поглядів, висловлених у першій, опублікованій чо-

тири роки тому, рецензії на «Історію» Грушевського. Цього разу він намагався бути обережнішим в оцінках, але ж ніяк не міг передбачити майбутні зміни партійної лінії та їх наслідки для історіографії. За іронією, багато історичних проблем, які він уважав «остаточно вирішеними» 1934 року, советська історіографія невдовзі витлумачила наново, і він знову мусив пристосовувати свої погляди до нової доктрини. Наприклад, в «Нарисі історії України» 1942 року за редакції Ястребова, Костя Гуслистого і Лазаря Славина повстання Хмельницького представлено не як «селянську війну», а як «національно-визвольну війну українського народу», а Хмельницького – видатним героєм. Входження України до складу Московської держави стало «меншим злом» не порівняно з перспективою народного повстання, як писав Ястребов 1934 року, а у зв'язку з імовірним захопленням України Польщею або Османською імперією¹⁹².

Грушевський ніколи не відповідав на критику публічно. Що він думав і відчував до своїх кривдників, можна лише припустити з недрукованої рецензії його близького співробітника Василя Герасимчука на IX том «Історії України-Руси». У відповідь на опубліковані в Советській Україні «образливі» рецензії на праці історика Герасимчук заявив, що, попри всі твердження критиків Грушевського, неможливо написати історію XVII століття, не порушуючи національного питання, і що головним історичним чинником тієї доби був «націоналізм». Він також заважив, що під маскою пролетарської науки рецензенти пропагували імперіялістичний різновид націоналізму¹⁹³.

Про які загальні зміни в марксистському розумінні історії України свідчила критика поглядів Грушевського на Хмельниччину? З інспірованих владою рецензій на праці історика чітко видно, що після порівняно короткого періоду, коли різні групи істориків-марксистів самотужки й хаотично намагалися застосувати марксистську парадигму до історії України, центру вдалося накинути уніфіковану і обов'язкову візію української минувшини. Ця візія протягом 1930-х років кардинально зміниться, але відкритій конкуренції між різними інтерпретаціями історії було рішуче покладено край. Головною жертвою нового шаблону стала концепція національної історії й історичні символи, які надто близько стояли до національної парадигми історії України. Наприклад, інтерес до історії козацтва в очах істориків-марксистів утілював усе неправильне в національній парадигмі: націоналізм, державництво, елітизм, відсутність інтересу до проблематики соціального розшарування і класової боротьби в українському суспільстві.

Те, що в Москві відкинули теорію торговельного капіталізму Покровського, а в Харкові відмовилися від трактування міщан авангардом «буржуазної революції» Хмельницького, відображало важливу зміну в офіційному дискурсі про історичну роль буржуазії. Її більше не вважали прогресивною історичною силою, як писав раніше Покровський, і представляли не лише головним ворогом советської держави, а й головним суперником пролетаріату і трудящих мас у минулому. Від усіх цих змін в історіографічному плані найбільше виграло селянство. З одного боку, на ідею про селянство jako головного героя домодерної історії вплинула дедалі краща обізнаність молодих більшовицьких кадрів з творами Маркса й Енгельса, особливо з класичним дослідженням Енгельса про селянську війну в Німеччині. З другого боку, щораз дужча політизація науки означала, що селянське питання, надзвичайно важливе в комуністичній політиці 1920-х років, мало відігравати дедалі важливішу роль в історії України. В результаті нова марксистська інтерпретація Хмельниччини в тому вигляді, який сформувався наприкінці 1920-х років – на початку 1930-х років, мала набагато більше спільного з трактуванням цих подій у народницькій історіографії кінця XIX – початку XX століття, ніж із марксизмом.

Советська критика Михайла Грушевського, його політичних та історичних поглядів дає також добре уявлення про характер панівного дискурсу перших років існування Советського Союзу.

Репресивна політика режиму врешті-решт перетворила советський політичний простір на царину одного-єдиного дискурсу. Серед головних його характеристик – агресивний монізм, що майже всі сфери життя визначав за допомоги класового чинника. У сфері міжетнічних стосунків партія вчила, що національний чинник має підпорядковуватися класовому, отже, до всіх національних проблем підходили за класовими мірками. Згідно з таким підходом, комуністична еліта критикувала й заперечувала і теорію «боротьби двох культур» Дмитра Лебеда, яка пропонувала дальшу русифікацію України, і заклик Миколи Хвильового йти геть від Москви й орієнтуватися на західну культуру. Всі ці підходи, на думку партійного керівництва, ставили національний чинник вище за класовий. Критикуючи Хвильового 1926 року, Сталін підміняв національність класом і стверджував, що, проголосивши гасло «Геть від Москви!», той повернувся спиною не до столиці Росії, а до столиці світового пролетарського руху, а обличчям – до капіталістичної Європи. 1930 року Сталін дорікнув Дем'яну Бедному за його жарти про вади

російського національного характеру й нагадав, що російський пролетаріят очолює світовий пролетарський рух¹⁹⁴. Саму українізацію обґрунтовували передусім у контексті класового дискурсу як засіб зміцнити зв'язок україномовного селянства з російськомовним пролетаріатом на користь советської влади в Україні. Цю політику майже цілком було згорнуто під час колективізації та голоду 1932–1933 років на тій підставі, що замість примирити селянство з диктатурою пролетаріату вона забезпечила націоналістичне підґрунтя селянському опорі колгоспам.

За таких обставин усі, хто хотів брати участь у публічних дискусіях з питань національної культури й історії, не мали іншого вибору, крім як прийняти панівний класовий дискурс. Саме в межах цього дискурсу Грушевський намагався представити своє нове бачення модерної української історії у статтях і виступах середини 1920-х років. У внутрішньому листуванні ВУАН напередодні знищення «історичних установ» він протестував проти закриття відділу досліджень торговельного капіталізму¹⁹⁵. Вживати термін «торговельний капіталізм» стосовно XVI і XVII століть було самотнім способом підняти статус цього періоду в советському історичному дискурсі з його наголосом на історії робітничого класу і революційної боротьби.

Немає нічого дивного і в тому, що саме на основі класового методу історики-марксистки пробували деконструювати національну парадигму історії України. Якщо Грушевський використовував народницький і націоналістичний підходи, щоб зруйнувати гранд-нарратив російської історії і розчистити шлях для побудови національної парадигми української історії, то його опоненти-марксистки використовували класовий аналіз, щоб деконструювати гранд-нарратив самого Грушевського.

Що було б з українським історичним нарративом, якби Грушевський за прикладом декого з колеґ вирішив виправити свої «помилки»? Якщо вважати за дороговказ пропозиції його критиків, то перероблений нарратив Грушевського був би очищений від історичних героїв, зокрема й таких «напівгероїчних» постатей, як Хмельницький. У цьому нарративі не було б одного з його засадничих мітів – міту українського козацтва, а також державницької ідеї та парадигми національного відродження. «Інший» у нарративі Грушевського прибрав би класових ознак замість національних, і його уособлювали б українські владні класи. Цей нарратив зображав би історію народних мас, точніше селянства, як безупинну класову боротьбу проти гнобителів. По суті, перероблений нарратив Грушевського дав би картину української історії, дивовижно схожу на ту,

яку змальовував Олександр Лазаревський – народник, котрого критики-марксистки 1920-х років характеризували як найреакційнішого українського історика XIX століття¹⁹⁶.

Отже, історичний нарратив, якого жадали від Грушевського критики, дуже нагадує успадкований ним від народницької історіографії 1880-х років. Узявши цей нарратив, Грушевський у кінцевому підсумку зробив з нього національний і не лише відділив від російського гранд-нарративу, а й збагатив героями, мітами, елітами, ідеєю державности – всіма тими елементами, які долучилися до націоналізації історії України. А критики вимагали якраз протилежного – денаціоналізації українського минулого. Наразі вони не ставили під сумнів особний характер української історії, але мали намір перетворити цей статус на порожню формальність. Нападки на Грушевського були водночас виступами проти національної парадигми історії України.

Висновки

Понад сто років, від другої половини XVII-го до кінця XVIII століття, історична ідентичність освічених класів Російської імперії формувалася під впливом історичного нарративу, створеного ченцями Києво-Печерського монастиря і вперше опублікованого 1674 року під назвою «Синопис». До 1830-х років «Синопис» витримав понад десять видань, у Російській імперії це був найпопулярніший історичний твір аж до XIX століття. Образ минулого в уявленні його автора(ів) – це спільна історія двох частин Русі, московської і польсько-литовської, історія одного російського (славенороського) народу. Історичний нарратив «Синопису» наголошував роль Києва у всеросійській історії, бо його автори хотіли переконати царський уряд не віддавати місто королю, попри умови московсько-польського Андрусівського миру (1667), за яким давня столиця переходила до поляків. Автор(и) «Синопису» не мислили історію «російської» держави і «російського» народу без Києва, як і покоління його читачів та модерна російська історіографія, що розвивала цю традицію¹.

Через якихось двісті з лишком років після появи «Синописа» Михайло Грушевський, ще один виходець із київського інтелектуального кола, надрукував у Петербурзі статтю про традиційну схему «руської» історії (1904) й «Нарис історії українського народу» (1904), де рішуче відкинув поняття єдиного російського народу і єдиної російської історії та заявив Київ за українським національним нарративом. Націоналізуючи українське минуле, він почав процес деконструкції російської історії в тому вигляді, як її представляли покоління науковців і знала освічена публіка в Російській імперії та за кордоном. Він підважив засадничий міт Російської імперії й імперської російської нації, які шукали в Києві

початки своєї історії, і завдав удару по чималій частині російського історичного нарративу, де йшлося про українські й білоруські етнічні території. Демонтаж Грушевським російського імперського нарративу (а цьому проєктові сприяли праці декого з російських істориків) став наслідком конструювання українського історичного нарративу. Новий нарратив, ґрунтований на верховенстві нації і території, яку вона займає, виростав із досягнень лінгвістики, антропології (етнології) й археології, які не лише допомогли національним історикам забезпечити тяглість їхніх нарративів, а й полегшили справу відокремлення історії їхніх націй від історії сильніших сусідів.

Які головні риси відрізняли український історичний нарратив від російського? Чим він різнився від марксистських нарративів російської й української історії, які з'явилися у 1920-х роках? Як, зрештою, він вплинув на східноєвропейську історіографію ХХ століття?

Щоб відповісти на ці питання, треба з'ясувати основні параметри українського гранд-нарративу, представленого в працях Грушевського. Майже все своє наукове життя Грушевський брав участь у творенні українського національного нарративу. За сорок із лишком років він пережив неабияку інтелектуальну еволюцію, що не могло не позначитися на історіографічних засадах і методах роботи над «Історією України-Руси». На його підходи вплинуло чимало дискурсів доби. Грушевський почав наукову кар'єру переконаним народником, у його ранніх працях з історії України переважав соціально зорієнтований, еґалітаристський, антиелітистський, нерідко антидержавницький народницький дискурс. Хоча цей дискурс мав виразні національні обертони, він мало надавався для творення послідовного і життєздатного національного історичного нарративу. Передусім йому бракувало уявлення про солідарність різних суспільних верств, він визнавав лише солідарність пригноблених соціальних груп.

Як засвідчують праці Грушевського, відокремлення українського історичного нарративу від усеросійського вимагало трансформувати народницький дискурс у національний, котрий би постулював як найвищу цінність принцип національної солідарності і придушував у народницькому дискурсі, з якого виріс, усе, що цьому принципові могло загрожувати. Розробленню національного дискурсу сприяв розвиток неоромантичної історіографії у Східній Європі, зокрема в Україні, а також піднесення політичного консерватизму і зростання інтересу до історії суспільних еліт. В українській історіографії приклад цієї тенденції –

твори Вячеслава Липинського. Роки революції допомогли Грушевському реструктуризувати український історичний наратив у спосіб, який дав синтез поглядів та історіографічних підходів, пов'язаних з новими ідеологічними тенденціями. Трансформація народницького дискурсу в соціалістичний дала підстави знову наголосити роль народних мас в історії, а реструктурований національний дискурс сприяв поширенню ідеї національної держави. Попри відмінності між цими дискурсами й історіографічними підходами, що їх вони породили, представники всіх українських історіографічних таборів прийняли ідею Грушевського про те, що історія України – процес, цілком окремий від історії Росії.

Деконструюючи російський імперський наратив і відокремлюючи українську історію від великоруської, Грушевський сприяв «іншуванню» російської нації й історії в контексті українського національного наративу. Роль «іншого» у його працях відігравали спершу російська влада, а потім Росія взагалі. Цей процес пришвидшився у його політичних творах початку 1918 року, коли у відповідь на більшовицьку агресію проти незалежної України він проголосив «кінець російської орієнтації» в українській політиці. «Іншування» Росії стало важливим поворотним моментом в українській історіографії, бо відкидало малоросійську ідентичність, зіперту на «іншуванні» винятково поляків і татар і не зараховувала до «інших» росіян. Грушевський одним із перших почав «іншувати» росіян в українській політичній думці. Цю справу довели до кінця у міжвоєнний період Дмитро Донцов і Євген Маланюк. Проте Грушевський неохоче застосовував до росіян звичний інструмент «іншування» – оскарження «чужих» у всіх проблемах «своїх» (цю тактику він радо спрямовував проти поляків). Аналізуючи історію російсько-українських стосунків, він повертав колоніальний дискурс проти росіян і характеризував українців як набагато вестернізованіших і культурно розвиненіших за своїх сильніших господарів-росіян.

Наскільки новий український наратив відрізнявся від російського імперського? Відповісти на це можна, розглянувши такі параметри двох конкурентних наративів: період, який вони охоплюють, територіальний вимір, головні дійові особи, телеологія та періодизація історичного часу. Російський історичний наратив, представлений у працях найупливовішого російського історика зламу століть Васілія Ключевського, охоплював період від перших історичних свідчень про існування людини на Східно-Європейській рівнині до другої половини XIX століття. Він

зосереджувався на територіях, що їх східні слов'яни замешкували перед XIII століттям, далі розповідав про землі, де жили великороси, і про територіальну експансію імперії. У цьому наративі російська держава і російський народ поставали головними дійовцями російської історії, потрактованої як історія формування, розселення і возз'єднання російської нації. Періодизація історії Росії за Ключевським допомагала виділити різні етапи цього складного процесу.

Окреслюючи часові рамки українського історичного наративу, Грушевський хотів показати свою націю стародавнішою за росіян, а тому вартою підтримки її прагнень до суверенного культурного й політичного розвитку, без втручань молодшої родички. Щоб досягти цієї мети, він мусив почати свій наратив з якомога дальшої точки. Тому він не лише сформулював українську заявку на Київську Русь відповідно до тогочасних наукових стандартів, що спричинило його сутичку з традиційною російською історіографією, а й представив українців прямими нащадками древніх антів. Він довів свій наратив до сучасних йому часів: не зупинився, як Ключевський, на середині XIX століття, а написав і про події початку XX-го. Для Грушевського історія закінчилася не «возз'єднанням» російського народу у всеросійській імперії, як для Ключевського, а «національним відродженням» і «визволенням» України – процесом, який набрав сили у другій половині XIX-го і перейшов у стадію масової мобілізації на початку XX століття.

З погляду територіальних масштабів Грушевському було легше, ніж Ключевському, бо його наратив не потребував таких кардинальних географічних зсувів (скажімо, з Наддніпрянщини на Волгу), як традиційний російський наратив. Територіальні рамки своєї історії Грушевський означив межами етнічного розселення українців, і його виклад не заводили в глухий кут постійно розширювані кордони Російської імперії. Він не обмежував свою розповідь державними кордонами й простежував історію українського населення і земель, на яких воно жило, незалежно від того, до литовської, польської, австро-угорської чи російської держави вони належали. Порівняно маргінальне місце держави в історії України дало Грушевському змогу представити цю історію як витвір однієї дійової особи – народу/нації, природу якої Ключевський і Грушевський розуміли по-різному. Грушевський уважав, що східноєвропейський етнічний конгломерат складався з трьох незалежних у культурному сенсі народів, а не просто гілок однієї нації. Цей погляд він обґрунтував і

пропагував в «Історії України-Руси». Втім, його наратив, як і наратив Ключевського, був телеологічним, хоча його кінцевою точкою, як сказано вище, було не возз'єднання російського народу, а розз'єднання і визволення однієї частини від утисків іншої.

Цій меті підпорядковувано періодизацію історії України в Грушевського, згідно з якою український народ/нація переживав етапи піднесення, занепаду і відродження. Ця парадигма, зіперта на ідеї паралелей у розвитку біологічних і соціальних організмів, яку поділяли багато націєтворців ХІХ–ХХ століть, передбачала кінцеву перемогу національної справи, попри всі перешкоди в минулому. Вимоги наукової критики і віра самого Грушевського в об'єктивність історичного знання допомогли йому здеконструювати багато мітологом донаціонального українського історичного наративу. Якщо він не зовсім відкинув якісь історичні топи, то переосмислив і зреструктуризував їх, як-от у випадку з козацькою мітологією. Під впливом неоромантичної історіографії він оздобив свої популярні історії (і якоюсь мірою академічну «Історію України-Руси») героїчними образами предків, що їхні подвиги мали надихати нові покоління українців. Попри закиди советських критиків, Грушевський ніколи не зображав історію України як історію безкласової нації. Навпаки, він заперечував «плебейський міт» України як селянської нації без власних еліт, який просувала народницька історіографія і підхопили советські історики 1920–1930 років.

Як наратив Грушевського співвідносився з марксистським наративом історії України? Марксистський наратив – продукт класового дискурсу, зосереджений передусім на тематичі соціального антагонізму. Що стосується часових рамок, то він наголошував насамперед революційну боротьбу ХІХ – початку ХХ століття, і цей момент зближував його з українським національним, а не російським імперським наративом. Що стосується території, то пореволюційні праці Міхаїла Покровського присвячено головно історії Великоросії, а територія України фактично залишалася українському історичному наративу. У новому наративі головним дівцем історії виступав клас, на відміну від держави чи всеросійської нації у старій російській історіографії. Покровський і його послідовники, серед них і Матвій Яворський, представляли історію як боротьбу пригноблених класів, які під проводом пролетаріату йшли до соціалістичної революції. Це збігалося з думками самого Грушевського у революційні часи, коли він стверджував, що велика револю-

ція визволить український народ від соціального й національного гніту. Марксистський наратив прийняв і українську тезу про існування трьох окремих східнослов'янських націй. Такий підхід допоміг згладити багато суперечностей між російським та українським історичними наративами. Саме співпраця марксистського та національного дискурсів уможливила розвиток українського історичного наративу в ССРСР 1920-х років.

Українська історіографія в Советській Україні виграла від здійсненої Покровським та його учнями класової деконструкції російського імперського наративу та відокремлення великоруського історичного наративу від усеросійського. Але наприкінці 1920-х років советська марксистська історіографія почала рішучий наступ на український національний наратив. Першими жертвами цієї атаки стали українські марксистисти на чолі з Яворським, котрі намагалися створити окремий від історії Росії марксистський наратив історії України, наступними – історики-немарксистисти. Прийнятна для політичної влади й академічних еліт історична парадигма дедалі більше формувалася під диктування згори. Академічні історики, одна з головних мішеней державного терору, швидко засвоївали принципи самозбереження і диких ритуалів критики й самокритики. Нетерпимість, культивована в партії й марксистському істеблшменті, наприкінці 1920-х років у повну силу обернулася проти істориків-немарксистів. Лідерів національних історіографічних шкіл, як от Грушевського в Україні і Сергея Платонова в Росії, звинуватили в керуванні підпільними антисоветськими організаціями, зарештували й заслали. Советський марксистський дискурс було переінакшено: модель, зіперту на співіснуванні класових і національних підходів до історіописання, замінено на протиставлення класового підходу національному.

Протягом 1930-х років класовий дискурс советської марксистської історіографії було пристосовано до потреб імперського проекту, покликаного тримати неросійські народи ССРСР під контролем центру. Марксистські нападки на російську імперську парадигму, типові для історіографічного дискурсу у 1920-х і навіть на початку 1930-х років, протривали недовго і не дали в результаті авторитетного й життєздатного замітника імперському наративу. Саме поступова реабілітація старої російськоцентричної парадигми привела до створення нового советського наративу – *історії народів ССРСР*². Неросійські історичні наративи, зокрема й український, було позбавлено національних ознак і припасовано до гранд-наративу советської історії. В Советській Україні «денационалізацію» історичного наративу супроводжували спроби влади створити нову наднаціональну спільноту «советський народ», цей

термін увійшов у політичний дискурс у 1930-х роках³. Культурною основою советського народу була, звісно, російська. Як завважив у коротких спогадах про долю української історіографії в СРСР Олександр Оглоблин, колишній опонент, а пізніше один із творців культу Грушевського в українській діаспорі, концепція советської квазінації мало чим відрізнялася від ідеї «російської нації», яку перед революцією висували кадети⁴.

Чи виникнення українського національного нарративу наприкінці ХІХ – у першій третині ХХ століття мало якісь наслідки для формування пізнішої офіційної советської парадигми? Я гадаю, радше так. Це мало значення передусім тому, що виникнення українського нарративу – частина ширшої революції в концептуалізації національних відносин у колишній імперії, що сталася у 1917–1934 роках. На кінець цього періоду імперський російський нарратив і концепцію трискладової російської нації було майже поховано. Новий советський нарратив не цікавила концепція всеросійського народу, а поняття «дружби народів», яке після Другої світової війни пропагував режим і обґрунтовувала офіційна історіографія, – лише бліда тінь імперської концепції. Російський націоналізм, що повернувся на політичну сцену у 1930-х роках, був націоналізмом не старої всеросійської трискладової нації, а великоросійським націоналізмом. Російський нарратив уже не мав українського компонента, крім історії Київської Русі – останнього релікта *«общерусской народности»*, а паралельному українському нарративу дозволили існувати в рамках обов'язкової *«Історії (народів) СРСР»*⁵.

Ясна річ, офіційна советська історіографія ніколи не припиняла нападати на український історичний нарратив. Але ідею Грушевського про історію України як окрему наукову дисципліну в СРСР не заперечували. Незалежно від того як часто її переписували згідно з останніми постановами партії, історія України лишалася темою численних історичних досліджень в УРСР. Саме факт існування національного нарративу історії України, дослідників та інституцій за кордоном, які просували національну парадигму українського минулого, змусив советське керівництво створити наприкінці 1950-х років окремий український історичний журнал та підтримувати Інститут історії Академії наук УРСР, що майже винятково вивчав історію України. Советському режимові виявилось набагато легше позбавитися самого Михайла Грушевського, ніж його спадщини, і переконати власних інтелектуалів, що історіографічної революції, пов'язаної з його ім'ям, ніколи не було.

Д о д а т о к

Слідами останнього тому «Історії»

Коридорами гуманітарних інститутів Академії наук досі блукає легенда, що десь існує вкритий товстим шаром пилу одинадцятий том «Історії України-Руси» Грушевського. Лежить і чекає на публікацію, як ото книга перша VI тому «Історії української літератури» Грушевського, яку віднайшли і видали 1995 року. Подейкували навіть про винагороду тому, хто розшукає цей том. Чимала сума мала би спокусити працівників спецслужб, у чиїх архівах нібито й зберігається рукопис. Насправді винагороди ніхто не обіцяв, та й немає твердих доказів, що цей том узагалі існував. Але донедавна живі були люди, які стверджували, що бачили XI том у сховищах бібліотеки Академії наук ще у 1950-х роках. Серед цих людей був і патріарх української археології Іван Бутич. За його словами, цей том охоплював історію України до гетьманства Івани Мазепи, а може, й до часів Данила Апостола¹.

Відтоді цих матеріалів ніхто не бачив. Може, вони загинули на початку 1960-х років у вогні пожежі, яка понищила бібліотечні фонди? Ця трагедія привернула увагу торонтського підприємця Петра Яцика до долі загроженої культурної спадщини України і вплинула на його постанову профінансувати переклад «Історії» Грушевського англійською мовою². А може, рукопис загинув у воді під час однієї з безлічі аварій застарілої системи опалення бібліотеки (остання з них сталася лише кілька років тому)? Чи ним скористався якийсь нечистий на руку науковець і переписав працю Грушевського як свою дисертацію? Одного такого добродія нещодавно спіймали на тому, що він під своїм ім'ям опублікував розвідку історика, який помер у міжвоєнному часі. Навряд чи колись буде відповідь на ці питання, але можна з'ясувати, чи існував цей том узагалі і який період історії України він охоплював.

Найліпший відправний пункт для такого розслідування – десятий, останній надрукований том «Історії», який 1936 року, по смерті батька, видала Катерина Грушевська. Він охоплює 1657–1659 роки, але чи справді лише цей період автор хотів тут проаналізувати? Напевне, ні. На момент повернення в Україну Грушевський планував довести «Історію» до 1725 року і зупинитися лише за два роки до початку гетьманування Данила Апостола, яке й згадував «очевидець» XI тому Іван Бутич³. Із цим планом узгоджується й те, що один із учнів Грушевського у Львові, Іван Джиджора, збирав перед війною матеріяли з козацької історії першої половини XVIII століття⁴. Краще уявити хронологічні рамки X тому допомагають архівні розшуки ще двох львівських учнів Грушевського, які збирали матеріяли для свого колишнього професора після 1924 року: Василь Герасимчук вивчав період 1657–1667 років⁵, а Мирон Кордуба трактував 1667 рік як водорозділ у своїй евристичній праці⁶. На десятилітті 1657–1667 роки зосереджувалася й археографічна комісія Грушевського у 1927–1928 роках. А перед тим члени комісії опрацьовували документи за 1650–1657 роки – період, що його охоплював IX том⁷.

З того, як Грушевський планував роботу своїх працівників, можна припустити, що період від 1657 року (смерть Хмельницького) до 1667-го (Андрусівський мир, за яким Московська держава і Річ Посполита поділили між собою Україну) він уважав вартим окремого тому, так само як попередній період 1650–1657 років. Однак у ході роботи він, імовірно, вирішив змінити хронологічні рамки тому. Наприкінці 1927 року журнал «Україна» повідомляв, що Герасимчук збирає документи за 1657–1665, а не за 1657–1667 роки⁸. У листі 1934 року до Молотова Грушевський писав, що X том «Історії» має охопити період від 1657 до 1665 року. Він охарактеризував цю добу як *«наиболее интересные годы»*, *«эпоху социального расслоения»*, що привернула увагу Карла Маркса, який інформацію про неї брав із монографії Миколи Костомарова про Степана Разіна⁹. Грушевський намагався переконати Молотова у важливості своєї роботи над «Історією» і вживав вислови й аргументи в дусі тогочасного більшовицького дискурсу. Не всі його слова в листі до Молотова можна сприймати за щире золото, але якщо про хронологічні рамки X тому сказано правду, то Грушевський збирався довести свою розповідь до початку гетьманування Петра Дорошенка. Аналіз рукопису IX тому показує, що в написаному тексті Грушевський виправляв порівняно мало. Текст IX тому й надрукована частина X-го свідчать також, що в останніх томах «Історії» Грушевському йшлося

передусім про те, щоби дати джерельний матеріал, і він до мінімуму зводив власні коментарі й аналіз. Якби члени археографічної комісії в Москві завершили підготовчу роботу з копіювання джерел, Грушевський справді міг просунути в роботі над X томом і завершити опрацювання тексту в середині 1932 року, як і планував. Але сталося не так, як гадалося. Том не було завершено ні 1932-го, ні 1934-го.

У якому стані був рукопис на момент смерти Грушевського? Щоб відповісти на це питання, розгляньмо детальніше видану частину тому. Текст, який Катерина Грушевська опублікувала як X том «Історії України-Руси», недостатньо відредагований, йому бракує переходів між частинами, він справляє враження незавершеної роботи, чим, по суті, і є. Найімовірніше, решта тексту цього тому була ще менше готовою до друку. Судячи з завдань Грушевського співробітникам у Москві 1930 року, його енергію на той момент поглинуло підготування до друку частини першої VI тому «Історії української літератури»¹⁰. Чимало часу забирало й намагання Грушевського захистити історичні установи від атак влади. Очевидно, зосередитися на писанні «Історії» заважала й атмосфера постійного цькування. Під тиском влади навіть працівники Грушевського почали критикувати його за методологічні хиби «Історії». Розповідали, що на один із таких закидів Грушевський відповів жартом: «Коли будете такий твір писати ви, Пилипе Васильовичу, то додержуйтесь вашого пляну, а я буду писати за своїм»¹¹. Така атмосфера не могла не виснажувати енергію й ентузіазм історика. На додаток до всіх цих проблем почав псуватися зір. Ще 1930 року Федір Савченко писав Студинському, що у Грушевського проблеми з зором, який погіршився після арешту й фактичного заслання до Москви. Катерина Грушевська, котра супроводжувала батька на засланні, часто читала йому книжки і матеріяли вголос, аби він міг далі працювати¹². Історик скаржився на поганий зір і в листі до Молотова у вересні 1934 року¹³.

Найімовірніше, Грушевський був не в змозі поновити роботу над «Історією України-Руси» в Москві, а якщо й поновив, то зробив небагато. У тому самому листі до Молотова він згадував, що роботу над X томом «Історії» урвав його арешт 1931 року¹⁴. Катерина залишалася самотнім батьковим помічником у Москві і, коли дійшло до архівних пошуків та читання рукописних московських документів XVII століття, навряд чи могла стати йому у великій пригоді. Останній член археографічної комісії Дмитро Кравцов припинив роботу через брак фінансування і наприкінці 1931 року виїхав з Москви до Ленінграда¹⁵.

Документи ВУАН свідчать, що офіційно Грушевський працював у Москві над історією освіти й літератури XVIII–XIX століть, тобто радше над «Історією української літератури»¹⁶. Статті, які він подав до друку у виданнях всесоюзної Академії наук, присвячено українським літописам першої половини XVIII століття¹⁷, що теж стосувалося історії української літератури.

Існувала й проблема з доступом до архівних джерел. Слабкий зір заважав Грушевському працювати в самих архівах, а копії архівних матеріалів, зроблені членами археографічної комісії, залишилися в Києві. Добути їх звіди було справою нелегкою, як показав скандал в академії, коли Катерина Грушевська попросила надіслати дещо з її фольклорних матеріалів¹⁸. У Москві Грушевський був відрізаний і від своєї київської бібліотеки¹⁹. Родичі передали йому в Москву кілька потрібних книжок, але це призвело до зайвих проблем із владою. Грушевський міг користуватися бібліотекою свого московського колеги, академіка Михайла Сперанського, фахівця з історії літератури²⁰, але загалом, писав він Молотову, в Москві обставини не дають йому «вести систематическую научную работу»²¹.

Можна припустити, що в Москві, як і в часи еміграції на Заході, відрізаний від архівів і бібліотек Грушевський зосередився на «Історії української літератури», якій не залежало на архівних матеріалах. У листі до Студинського в листопаді 1932 року він писав здебільшого про роботу над історико-літературним проектом: повідомляв, що, завершивши IX том «Історії України-Руси», мусив повернутися до роботи над історією літератури і вже надіслав у друк першу частину тому, яка охоплює 1600–1632 роки, але друк навесні 1931 року призупинили. Про «Історію України-Руси» він писав: «Я проробив, тут живучи, XVII і XVIII вік, захопив навіть 1 третину XIX – але епізодами, в залежності від того, для чого був матеріал. Тут дуже мало української і польської літератури, і для декотрих епізодів бракує матеріалу: минаючи їх, обробляємо що можна я і моя донька: вона мині помагає, і самостійно обробляє деякі теми з культурної і літературної історії XVIII–XIX вв., не даючи і своїх занять думами і їх носіями»²².

Те, що Грушевський устиг зробити для десятого й інших томів «Історії», після його смерті залишилося у Катерини Грушевської. Після державного похорону історика ВУАН створила спеціальну комісію для впорядкування його паперів. Одиноким активним членом комісії була Катерина. Вона розбирала папери, які вже мала на руках, і, найімовір-

ніше, дістала доступ до матеріалів історичних установ, що зберігалися в академії. У червні 1933 року небіж Грушевського Сергій Шамрай dopravив частину архіву історика з академії на його квартиру, але невдовзі самого Шамрая заарештували і матеріали повернули²³.

Під час арешту Катерини Грушевської в липні 1938 року енкаведисти конфіскували всі рукописи, які зберігалися на квартирі Грушевських. Удова історика Марія Грушевська писала: «Все було перевернуто догори дном, все змішано – рукописи, замітки, виписки – так, що пропала довга, напружена праця. Частину цих паперів висипали у мішок і вивезли, частину перенесли у кабінет-бібліотеку покійного чоловіка, наказавши мені відкрити його, і опечатали після»²⁴. Катерину Грушевську заарештували і вперше обшукали квартиру 10 липня 1938 року. 23 серпня відбувся наступний обшук, було зконфісковано книжки й інші матеріали²⁵. Численні рукописи Грушевського, які вдалося повернути, зберігалися на той момент у квартирі. У квітні 1939 року Катерина клопоталася перед членами військового трибуналу, який засудив її до восьми років ув'язнення, про збереження матеріалів Грушевського, зконфіскованих під час її арешту. Трибунал погодився передати матеріали в Академію наук для оцінки і можливого використання в науковій роботі²⁶.

Не зрозуміло, чи виконали цю обіцянку. У червні 1941 року Катерина в листі до матері з ув'язнення питала про долю конфіскованих книжок і паперів. Її особливо непокоїла доля рукопису VI тому «Історії української літератури», що на момент її арешту зберігався в Інституті літератури, де вона числилася науковим працівником. Катерина питала матір і про рукописи, які вона передала в академію²⁷, серед них могло бути і щось із написаного Грушевським у Москві. Постає питання: тексти, про які питала Катерина, – це перша частина VI тому «Історії української літератури», яку Грушевський передав до друку на початку 1931 року²⁸, чи цілий шостий том, до якого входили розділи, написані ним у Москві? Найімовірніше, Катерина мала на увазі цілий том. Олександр Білецький, який після смерті Грушевського рецензував рукопис першої частини цього тому, рекомендував видати і другу частину, котра, як впливає з рецензії, доводила історію української літератури «до останніх десятиліть XVIII-го века»²⁹. Білецький згадував про другу частину цього тому і в пізніших своїх працях, але інших доказів її існування немає. За браком надійних свідчень видавці першої частини тому, яка врешті-решт побачила світ 1995 року, сумнівалися, чи існує друга частина взагалі³⁰.

Питання, яке слід порушити у зв'язку з майбутніми пошуками московських матеріалів Грушевського, – якою мовою їх написано. Перша думка – Грушевський писав українською. Зрештою, якою ще мовою можна дописувати україномовну «Історію української літератури»? Однак питання не таке просте, як здається. Є свідчення, що останні праці Грушевський міг писати російською. Добре відомо, що окремі його тогочасні статті написано російською і надруковано в російських академічних журналах. За повідомленнями енкаведистів, це навіть викликало невдоволення київської інтелігенції, і родичі історика мусили боронити його від закидів у непатріотизмі. Відповідаючи на питання, чому український академік Грушевський не писав свої праці українською, а надсилав у Ленінград друкувати їх російською, Сергій Шамрай нібито сказав: «дивно було б, якби М. С. після всього, що з ним зробили на Україні, вчинив інакше»³¹.

Шамрай, можливо, мав на увазі, що Грушевський не хотів, аби його матеріали друкувалися у виданнях ВУАН після всіх чисток у ній. Але тут ішлося не так про бажання Грушевського публікувати результати своїх досліджень в Україні, як про те, що академія не брала його праці до друку. Зрештою, після його арешту зупинили вихід першої частини VI тому «Історії української літератури», така сама доля спіткала його статті й рецензії, підготовані до друку в журналі «Україна»³². У Москві Грушевський постійно й безуспішно намагався роздобути запрошення на засідання ВУАН, без якого він не міг поїхати з Москви до Києва³³.

Якщо Грушевський справді хотів опублікувати свої нові праці, то міг розраховувати лише на центральні (російські) видавництва, а тому мав подавати рукописи російською мовою. Свідчення, що такий вибір стосувався й «Історії української літератури», прозвучало в листі Катерини Грушевської до матері у червні 1941 року: *«Напиши теж не знаєш ли что случилось с Томом VI, который находился в Институте, и с другими теми рукописями, которые я сдала в Академию? И не слышала ли ты чего-нибудь о переводе шестого тома?»*³⁴. Чи Катерина мала на увазі переклад з російської? Чи, ймовірніше, ішлося про переклад з української на російську? Можливо також, що вона планувала опублікувати батькову працю, написану українською, в російському перекладі.

Якщо VI тому «Історії української літератури» не було серед рукописів, конфіскованих під час арешту Катерини Грушевської, то які саме папери Грушевського забрали? Чи могли серед них бути нові розділи «Історії України-Руси»? Чи задовольнив військовий трибунал Катери-

нині клопотання і передав Академії наук конфісковані під час її арешту матеріяли? Якщо все це так, то їх справді могли віддати в бібліотеку академії і там їх міг побачити Іван Бутич, який стверджував, що то саме XI том «Історії», бо X том встигла видати Катерина. Все це цілком можливо, але, на жаль, не більше того. Немає відповіді на питання, що ж сталося з неопублікованими частинами «Історії» Грушевського: ні з підготовчими матеріялами до другої частини X тому, ні з цілим новим XI томом. Сьогодні, на жаль, більшість матеріялів, підготованих Михайлом і Катериною Грушевськими під час заслання в Москві, науковцям недоступна. Нам лишається тільки сподіватися, що хоч якісь московські рукописи вціліли після арешту Катерини і колись таки знайдуться.

Примітки

Вступ

¹ Encyclopaedia Britannica. – 11th ed. – NY, 1911. – Vol. 15. – P. 789.

² New Encyclopaedia Britannica. – 15th ed. – Chicago, 1993. – Vol. 22. – P. 487.

³ Див.: Encyclopaedia Britannica. – 11th ed. – NY, 1911. – Vol. 15. – P. 790; пор.: New Encyclopaedia Britannica. – 15th ed. – Chicago, 1993. – Vol. 22. – P. 487–489.

⁴ Про «коротке ХХ століття» див.: Гобсбаум, Ерік. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку / Пер. з англ. Олександр Мокровольський. – К.: Альтернативи, 2001.

⁵ Про піднесення українського національного руху у ХІХ столітті та політику російської влади стосовно нього див.: Грицак, Ярослав. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття. – К.: Генеза, 1996. – С. 24–72; Савченко, Федір. Заборона українства. – Х.–К., 1930 (передрук: Мюнхен, 1970). Пор.: Миллер, Алексей. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ века). – СПб., 2000. Про політику русифікації у західних регіонах Російської імперії див.: Weeks, Theodore E. Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914. – DeKalb (IL), 1996.

⁶ Загальний огляд див. у кн.: Kozik, Jan. The Ukrainian National Movement in Galicia, 1815–1849 / Ed. Lawrence D. Orton. – Edmonton, 1986. Про конкурентні націєтворчі проекти в Галичині див.: Himka, John-Paul. The Construction of Nationality in Galician Rus': Icarian Flights in Almost All Directions // Intellectuals and the Articulation of the Nation / Ed. Michael D. Kennedy and Ron Suny. – Ann Arbor (MI), 1999. – P. 109–164.

⁷ Загальний огляд російської історіографії див.: Mazour, Anatole G. Modern Russian Historiography. – Westport, CT, 1975. Про стосунки між українською і російською історіографіями у ХІХ і ХХ століттях див.: Velychenko, Stephen. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992; Velychenko, Stephen. Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian

and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991. – NY, 1993; Prymak, Thomas M. Mykola Kostomarov: A Biography. – Toronto, 1996; та статті Зенона Когута, Франка Сисина, Богдана Кліда і Томаса Примака у кн.: *Historiography of Imperial Russia: The Profession and Writing of History in a Multinational State* / Ed. Thomas Sanders. – Armonk (NY) and London, 1999.

Про інтерпретації неросійського минулого у советській історіографії див.: Tillett, Lowell. *The Great Friendship: Soviet Historians and the Non-Russian Nationalities*. – Chapel Hill (NC), 1969. Про советську російську історіографію див.: Shtepa, Konstantin (Kostiantyn Shtepa). *Russian Historians and the Soviet State*. – New Brunswick (NJ), 1962; Mazour, Anatole G. *The Writing of History in the Soviet Union*. – Stanford, 1971; Heer, Nancy Whittier. *Politics and History in the Soviet Union*. – Cambridge (MA) and London, 1971; Barber, John. *Soviet Historians in Crisis, 1928–1932*. – NY, 1981. Нещодавні спроби переосмислити советську історіографічну спадщину в Росії див.: *Советская историография* / Ред. Ю. Н. Афанасьев. – Москва, 1996; *Историческая наука в России в XX веке* / Ред. Г. Д. Алексеева, А. Н. Сахаров и Л. А. Сидорова. – Москва, 1997.

⁸ Політичну біографію Грушевського див.: Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: *The Politics of National Culture*. – Toronto, Buffalo and London, 1987.

⁹ Див.: Hroch, Miroslav. *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. – Cambridge, 1985. – P. 22–24.

¹⁰ Див.: Грушевський, Михайло. *Історія України-Руси: У 10 т.* – К.: Наукова думка, 1991–2000. Бібліографію творів Грушевського див.: Wуnag, Lubomyr R. Mykhailo Hrushevs'kyi, 1866–1934: *Bibliographic Sources*. – NY, Munich and Toronto, 1985.

¹¹ Про написання і видання «Історії України-Руси» Грушевського див.: Sysyn, Frank E. Introduction to the «History of Ukraine-Rus'» // Hrushevsky, Mykhailo. *History of Ukraine-Rus'*. – Edmonton and Toronto, 1997. – Vol. 1: From Prehistory to the Eleventh Century. – P. xxi–xlii.

¹² Про роль істориків як націєтворців добре написали автори книжки «Historians as Nation-Builders: Central and South-East Europe» (Basingstoke, 1988), а у випадку Грушевського автор його політичної біографії Томас Примака, див. його книжку «Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture» (Toronto, Buffalo and London, 1987).

¹³ Про роль історії у формуванні національних ідентичностей див.: Chatterjee, Partha. *The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories*. – Princeton (NJ), 1993; *Винайдення традиції* / За ред. Ерика Гобсбаума і Теренса Рейнджера; пер. з англ. Микола Климчук. – 2-ге вид., випр. – К.: Ніка-Центр, 2010; *The Imagined Past: History and Nostalgia* / Eds. Christopher Shaw and Malcolm Chase. – Manchester, 1989; *Historians as Nation-Builders: Central and South-East Europe* / Eds. Dennis Deletant and Harry Hanak. – Basingstoke, 1988; Suny, Ronald Grigor. *History and the Making of Nations* // *Cultures and Nations of Central and Eastern Europe: Essays in Honor of Roman Szporluk* / Ed. Zvi Gitelman et al. – Cambridge, MA: HURI, 2000. – P. 569–588.

- ¹⁴ Див.: Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. – London, 1983. – P. 14–16 (укр. пер.: Андерсон, Бенедикт. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Пер. з англ. Віктор Морозов. – К.: Критика, 2001).
- ¹⁵ Див.: Szporluk, Roman. *Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State // Szporluk, Roman. Russia, Ukraine and the Breakup of the Soviet Union*. – Stanford, 2000. – P. 367–368 (укр. пер.: Шпорлюк, Роман. Україна: від імперської окраїни до незалежної держави / Пер. з англ. Георгій Касьянов // Шпорлюк, Роман. Імперія та нації. – К.: Дух і літера, 2000. – С. 236–276).
- ¹⁶ Дефініції «іншування» див. у кн.: Ashcroft Bill, Griffiths Gareth, Tiffin Helen. *Key Concepts in Post-Colonial Studies*. – NY, 1998. – P. 169–173.
- ¹⁷ Див.: Munslow, Alun. *Deconstructing History*. – London and NY, 1997. – P. 186. Про роль історичних наративів у конструюванні національної ідентичності див. розділ «The Narration of the Nation» у кн.: Wodak Ruth, de Cilla Rudolf, Reisigl Martin, Liebhart Karin. *The Discursive Construction of National Identity / Trans. Angelika Hirsch and Richard Mitten*. – Edinburgh, 1999. – P. 23–27.
- ¹⁸ Див.: Munslow, Alun. *Deconstructing History*. – London and NY, 1997. – P. 181. Про застосування теорії дискурсу у дослідженнях формування національних ідентичностей див. розділ «The Discursive Construction of National Identities» у кн.: Wodak Ruth, de Cilla Rudolf, Reisigl Martin, Liebhart Karin. *The Discursive Construction of National Identity / Trans. Angelika Hirsch and Richard Mitten*. – Edinburgh, 1999. – P. 7–49; про взаємозв'язок між національним та імперським дискурсами див.: Wellings, Ben. *Empire-Nation: National and Imperial Discourses in England // Nations and Nationalism*. – 2002. – Vol. 8. – № 1. – P. 95–109. Приклад дискурсивного аналізу в дослідженні творення української національної ідентичності див.: Kulyk, Volodymyr. *The Role of Discourse in the Construction of an Émigré Community: Ukrainian Displaced Persons in Germany and Austria after World War II // European Encounters: Migrants, Migration and European Societies since 1945 / Ed. Rainer Ohliger, Karen Schönwälder, Phil Triadafilopoulos*. – Aldershot, UK, 2002. – P. 211–235.
- ¹⁹ На моє дослідження, як і на інші студії дискурсивних структур, дуже вплинули твори Мішеля Фуко. Див. особливо: Foucault, Michel. *The Order of Things: An Archeology of the Human Sciences*. – NY, 1973; Foucault, Michel. *The Archeology of Knowledge*. – NY, 1982 (укр. пер.: Фуко, Мішель. Археологія знання. – К.: Основи, 2003); Foucault, Michel. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977 / Ed. Colin Gordon*. – NY, 1980.
- ²⁰ Kappeler, Andreas. *The Russian Empire: A Multiethnic History. / Trans. Alfred Clayton*. – Harlow (UK), 2001. – P. 8 (укр. пер.: Каппелер, Андреас. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – Львів: Видавництво УКУ, 2005).
- ²¹ Див.: Velychenko, Stephen. *National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914*. – Edmonton, 1992; Velychenko, Stephen. *Shaping*

Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991. – NY, 1993; Velychenko, Stephen. Rival Grand Narratives of National History: Russian/Soviet, Polish and Ukrainian Accounts of Ukraine's Past (1772–1991) // Österreichische Osthefte. – 2000. – № 3/4. – P. 139–160; Kohut, Zenon E. The Development of a Ukrainian National Historiography in Imperial Russia // Historiography of Imperial Russia: The Profession and Writing of History in a Multinational State / Ed. Thomas Sanders. – Armonk (NY) and London, 1999. – P. 453–478; Brandenberger, David L. National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956. – Cambridge (MA), 2002; Yekelchyk, Serhy. The Grand Narrative and Its Discontents: Ukraine in Russian History Textbooks and Ukrainian Students' Minds, 1830s–1900 // Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945) / Eds. Andreas Kappeler, Zenon Kohut, Frank Sysyn, Mark von Hagen. – Edmonton and Toronto, 2003. – P. 229–255; Yekelchyk, Serhy. Stalinist Patriotism as Imperial Discourse: Reconciling the Ukrainian and Russian «Heroic Pasts», 1939–1945 // Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History. – 2002. – Vol. 3. – № 1 (winter). – P. 51–80; Yekelchyk, Serhy. Stalin's Empire of Memory: Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination. – Toronto, 2004 (укр. пер.: Єкельчик, Сергій. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Пер. з англ. Микола Климчук, Христина Чушак. – К.: Критика, 2008).

²² Див.: Винар, Любомир. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток. – К.–Львів–Париж–Нью-Йорк–Торонто, 1998; Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto, Buffalo and London, 1987.

²³ Див.: Hrushevsky, Mykhailo. History of Ukraine-Rus' / Ed. Frank E. Sysyn et al. – Edmonton and Toronto, 1997–2002. – Vols 1, 7, 8.

²⁴ Критику цього традиційного погляду див.: Усенко, Павло. Міфологія на заваді історії // Сучасність. – 2002. – № 6. – С. 92–112.

²⁵ Про «засвоєння» образу Грушевського українською політичною елітою див.: Грицак, Ярослав. Реабілітація Грушевського і легітимація номенклатури // День. – 1996. – 28 жовтня. – С. 6.

²⁶ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: У 10 т. – К.: Наукова думка, 1991–2000.

²⁷ Див.: Грушевський, Михайло. Твори: У 50 т. / Ред. Павло Сохань та ін. – Львів, 2002.

²⁸ Див.: Грушевський, Михайло. Спомини // Київ. – 1988. – № 9. – С. 115–149; № 10. – С. 131–138; № 11. – С. 120–137; № 12. – С. 116–139; 1989. – № 8. – С. 103–155; № 9. – С. 108–109; № 10. – С. 122–158; № 11. – С. 113–55. Грушевський, Михайло. Щоденники (1883–1893) // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 28–35; № 4. – С. 12–19; № 5. – С. 13–24. Грушевський, Михайло. Щоденник (1886–1894 рр.) / За ред. Леоніда Зашкільняка. – К., 1997. Щоденники М. С. Грушевського (1904–1910 рр.) Щоденники М. С. Грушевського (1904–1910 рр.) / Ред. Ігор Гирич // Київська старовина. – 1995. – № 3. – С. 28–35; № 4. – С. 12–19; № 5. – С. 13–24.

- ²⁹ Найповніший перелік публікацій про Грушевського див. у кн.: Грановський, Борис. Михайло Грушевський: перший президент України, академік: бібліографія (1885–2000). – К., 2001.
- ³⁰ Див.: Пиріг, Руслан. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993.
- ³¹ Див.: Сохань Павло, Ульяновський Василь, Кіржаєв Сергій. М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993; Юркова, Оксана. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). – К., 1999.
- ³² Див.: Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996; Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський: Справа УНЦ і останні роки (1931–1934). – К., 1999.
- ³³ Див.: Тельвак, Віталій. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття). – Дрогобич, 2000; Масненко, Віталій. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічні і суспільно-політичні виміри української історичної думки 1920-х років. – К.–Черкаси, 2000.
- ³⁴ Див.: Ващенко, Володимир. Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного напису – сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського). – Дніпропетровськ, 2002.
- ³⁵ Про дискусії довкола питань, які порушила перша половина століття, див.: Meyerhoff, Hans. The Philosophy of History in Our Time. – Garden City (NY), 1959. – P. 87–227.
- ³⁶ Дискусію про постмодерністські методи історичного дослідження див.: Jenkins, Keith. Re-thinking History. – NY, 1991; Jenkins, Keith. The Postmodern History Reader. – NY, 1997; Munslow, Alun. Deconstructing History. – London and NY, 1997; Berkhofer, Robert E., Jr. Beyond the Great Story: History as Text and Discourse. – Cambridge (MA), 1997. Критичний аналіз постмодерністських підходів до історії див.: Windschuttle, Keith. The Killing of History: How Literary Critics and Social Theorists Are Murdering Our Past. – San Francisco, 1996.
- ³⁷ «Забування, ба навіть викривлення історії – засадничий чинник у формуванні нації; ось чому прогрес історичних досліджень часто становить небезпеку для національного». Цит. за: Hobsbawm, Eric J. On History. – NY, 1997. – P. 270. Пор.: Renan, Ernest. What Is a Nation? // Nationalism in Europe, 1815 to the Present. A Reader. – London and NY, 1996. – P. 50 (укр. пер.: Ренан, Ернест. Що таке нація? // Націоналізм: Антологія. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 116–119).
- ³⁸ Про віру в можливість поєднати в історичних творах «науковість» і політичну програму в Західній Європі XIX століття див.: Berger Stefan, Donovan Mark, Passmore Kevin. Apologias for the Nation-State in Western Europe since 1800 // Writing National Histories: Western Europe since 1800. – London and NY, 1999. – P. 4–5.

³⁹ Див.: Smith, Anthony D. *National Identity*. – Reno, 1991. – P. 65–70, 128–129, 143–178 (укр. пер.: Сміт, Ентоні. Національна ідентичність / Пер. з англ. Петро Таращук. – К.: Основи, 1994).

⁴⁰ Завваги Сталіна, Жданова і Кірова про підручники з історії стали публічно відомими у січні 1936 року. Ще раніше, у травні 1934 року, советський уряд ухвалив викладати історію в середніх школах. Про зміни в советській історіографії, спричинені втручанням влади у писання й викладання історії 1934 року, див. розділ «The Turning Point on the Historical Front, 1934–1941» у кн.: Shteppa, Konstantin (Kostiantyn Shtepa). *Russian Historians and the Soviet State*. – New Brunswick (NJ), 1962. – P. 123–208; Brandenberger, David L. *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956*. – Cambridge (MA), 2002. – P. 27–62.

Частина перша

Нація та імперія

¹ Про прийняття Петром титулу імператора див.: Погосян, Елена. Петр I – архитектор российской истории. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 183–243. Про важливість петровських реформ для російського націєтворення див.: Greenfeld, Liah. *Nationalism: Five Roads to Modernity*. – Cambridge (MA) and London, 1992. – P. 192–199; Tolz, Vera. *Russia*. – London and NY, 2001. – P. 24–44.

² Про українську роль у формуванні «всеросійської» ідентичности див.: Keenan, Edward L. *Muscovite Perceptions of Other East Slavs before 1654: An Agenda for Historians // Ukraine and Russia in Their Historical Encounter / Ed. Peter J. Potichnyj, Marc Raeff, Jaroslaw Pelenski, Gleb N. Žekulin*. – Edmonton, 1992. – P. 20–38 (укр. пер.: Кінан, Едвард. Сприйняття московитами інших східних слов'ян перед 1654 роком (Порядок денний для істориків) // Кінан, Едвард. Російські історичні міти. – 2-ге вид. – К.: Критика, 2003. – P. 38–64); Keenan, Edward L. *On Certain Mythical Beliefs and Russian Behaviors // The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia / Ed. S. Frederick Starr*. – Armonk (NY) and London, 1994. – P. 19–40; Plokhyy, Serhii. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. – Oxford, 2001. – P. 274–333 (укр. пер.: Плохій, Сергій. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні. – К.: Критика, 2006); Greenfeld, Liah. *Nationalism: Five Roads to Modernity*. – Cambridge (MA) and London, 1992. – P. 195, 226, 236–239.

³ Див.: Kappeler, Andreas. *The Russian Empire: A Multiethnic History / Trans. Alfred Clayton*. – Harlow (UK), 2001. – P. 213–216, 220–230 (укр. пер.: Каппелер, Андреас. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – Львів: Видавництво УКУ, 2005). Пор.: Kappeler, Andreas. *Mazepintsy, malorossy, khokhly: Ukrainians in the Ethnic Hierarchy of the Russian Empire // Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945) / Ed. Andreas Kappeler, Zenon Kohut, Frank Sysyn, Mark von Hagen*. – Edmonton and Toronto, 2003. – P. 162–181.

⁴ Цікавий приклад ієрархії цих означень, у якій Малоросія охоплювала більшість українських територій і в цьому сенсі ще не поступилася терміну «Україна», видно з листа лідера київської українофільської громади Якова Шульгина до Грушевського. У квітні 1899 року Шульгин повідомляє Грушевського, що перебрався з Єлисаветграда до Києва, щоб «спостерігати за денним життям хліборобів України, Поділля та Волині, а згодом і цілої Малоросії». Див. лист Шульгина до Грушевського від 13 квітня 1899 року: ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 873. – Арк. 270–273. Стислу біографію Шульгина див.: Encyclopedia of Ukraine: 5 vols. / Ed. Volodymyr Kybijovyc and Danylo Husar Struk. – Toronto, 1984–1993. – Vol. 4. – P. 684.

⁵ Активісти українського руху походили переважно з Київської, але також і з Полтавської і Чернігівської губерній, що у XVII і XVIII століттях належали до Гетьманщини. Про склад українського руху у XIX – на початку XX століття див. розділ «Die Formierung einer ukrainischen nationalen Elite im Russischen Reich, 1860–1914» у кн.: Kappeler, Andreas. Der schwierige Weg zur Nation: Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine. – Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2003. – S. 99–122.

⁶ Про початки розвитку українського національного руху див.: Subtelny, Orest. Ukraine A History. – Toronto, 1988. – P. 221–222 (укр. пер.: Субтельний, Орест. Україна: історія / Пер. з англ. Юрій Шевчук. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993); Magocsi, Paul Robert. A History of Ukraine. – Toronto, 1996. – P. 351–364 (укр. пер.: Магочій, Павло Роберт. Історія України. – К.: Критика, 2007).

⁷ Приклади застосування схеми Мірослава Гроха до історії українського національного руху див.: розділи «Die ukrainische Nationalbewegung im Russischen Reich und in Galizien: Ein Vergleich» та «Die ukrainische und litauische Nationalbewegung im Vergleich» у кн.: Kappeler, Andreas. Der schwierige Weg zur Nation: Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine. – Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2003. – S. 70–87, 88–98; Шпорлюк, Роман. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть // Україна. Наука і культура. – 1991. – Вип. 25. – С. 164. Шпорлюкову періодизацію українського національного руху див.: Шпорлюк, Роман. Україна: від імперської окраїни до незалежної держави / Пер. з англ. Георгій Касьянов // Шпорлюк, Роман. Імперія та нації. – К.: Дух і літера, 2000. – С. 236–276.

Загальну оцінку урядової політики щодо України у XIX столітті разом із заборонами на українські видання 1863 (Валуєвський циркуляр) та 1876 років (Емський указ), крім книжки Алексея Міллера «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века)» (Санкт-Петербург, 2000), див. також у статтях Дейвіда Сондерса (David Saunders): Russia's Ukrainian Policy (1847–1905): A Demographic Approach // European History Quarterly. – 1995. – Vol. 25. – № 2. – P. 181–208; Russia, the Balkans and Ukraine in the 1870s' // Russia and the Wider World in Historical Perspective: Essays for Paul Dukes / Ed. Cathryn Brennan and Murray Frame. – Basingstoke and London, 2000. – P. 85–108; Russia and Ukraine under Alexander II: The Valuev Edict of 1863 // International Historical Review. –

1995. – Vol. 17. – № 1. – P. 23–50; Mikhail Katkov and Mykola Kostomarov: A Note on Petr A. Valuev's Anti-Ukrainian Edict of 1863 // Harvard Ukrainian Studies. – 1993. – Vol. 17. – № 3/4. – P. 365–383.

⁸ Про конкуренцію між цими двома проектами див.: Миллер, Алексей. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). – Санкт-Петербург, 2000.

⁹ Про роль етнічного українця Михайла Юзефовича в ухваленні Емського указу див.: Там само. – С. 173–196.

¹⁰ Див.: История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Кониского, архиепископа белорусского. – Москва, 1846 (перевидано: К., 1991).

Розділ 1

Історик як націєтворець

¹ Kohn, Hans. The Idea of Nationalism: A Study in Its Origins and Background. – New York, 1944. – P. 330.

² Seton-Watson, Hugh. Preface // Historians as Nation-Builders: Central and South-East Europe / Ed. by Dennis Deletant and Harry Hanak. – Basingstoke, 1988. – P. 9. Див. також коментар Джорджа Айгерса до твердження Кона у статті: Igers, George. Changing Conceptions of National History since the French Revolution: A Critical Comparative Perspective // Conceptions of National History: Proceedings of the Nobel Symposium 78 / Ed. Erik Lönnroth, Karl Molin and Ragnar Björk. – Berlin and New York, 1994. – P. 132–134.

³ «Майже всі ці сконструйовані тяглості, – пишуть Стефан Берджер, Марк Донован і Кевін Пасмор про британський, французький, німецький та італійський історичні наративи, – закорінені в минулому, вони творять національні теології з метою легітимізувати теперішнє та забезпечити від змін у майбутньому. Вони ведуть національні історії у зворотному напрямку і доходять до дат їхнього початку... Тому 1688 та/або 1832 рік для Британії, 1789-й для Франції, 1861-й для Італії і 1871-й для Німеччини позначають важливі початкові дати, пов'язані зі створенням мітів про заснування, з якими завжди змагаються конкурентні мітології» (Berger, Stefan, Donovan, Mark, Passmore, Kevin. Apologias for the Nation-State in Western Europe since 1800 // Writing National Histories: Western Europe since 1800. – London and New York, 1999. – P. 11).

⁴ Про Лелевеля див.: Skurnowicz, Joan S. Romantic Nationalism and Liberalism: Joachim Lelewel and the Polish National Idea. – Boulder, CO, 1981.

⁵ Про Когельнічану див.: Jelavich, Barbara. Mihail Kogălniceanu: Historian as Foreign Minister, 1876–1878 // Historians as Nation-Builders: Central and South-East Europe / Ed. by Dennis Deletant and Harry Hanak. – Basingstoke, 1988. – P. 87–105. Про Йорпу див.: Pearton, Maurice. Nicolae Iorga as Historian and Politician // Historians as

Nation-Builders: Central and South-East Europe / Ed. by Dennis Deletant and Harry Hanak. – Basingstoke, 1988. – P. 157–173.

⁶ Про Масарика див.: Szporluk, Roman. The Political Thought of Thomas G. Masaryk. – Boulder, CO, 1981.

⁷ Про Костомарова див.: Прумак, Thomas M. Mykola Kostomarov: A Biography. – Toronto, 1996.

⁸ Про Антоновича див.: Klid, Bohdan. Volodymyr Antonovych: Ukrainian Populist Historiography and the Cultural Politics of Nation Building // Historiography of Imperial Russia: The Profession and Writing of History in a Multinational State / Ed. by Thomas Sanders. – Armonk, NY and London, 1999. – P. 373–393.

⁹ Див.: Дорошенко, Дмитро. Огляд української історіографії. – Прага, 1923 (англ. пер.: Doroshenko, Dmytro. A Survey of Ukrainian Historiography. Updated for the years 1917–56 by Olexander Ohloblyn. – New York, 1957). Див. також: Doroshenko, Dmytro. A Survey of Ukrainian History / Ed. and updated by Oleh W. Gerus. – Winnipeg, 1975.

¹⁰ Про Липинського див.: The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyn'skyj. Special issue of Harvard Ukrainian Studies. – 1985. – Vol. 9. – № 3/4 (December).

¹¹ Сергій Грушевський мав, очевидно, близькі стосунки з Лебединцевим, чия дружина була хрещеною матір'ю Михайла Грушевського.

¹² Див.: Винар, Любомир. Молодість Михайла Грушевського, 1866–1894. – Мюнхен, Нью-Йорк, 1967. – С. 6–7. Про урядову політику русифікації західних регіонів імперії див.: Weeks, Theodore E. Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914. – DeKalb, IL, 1996; Миллер, Алексей. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). – Санкт-Петербург, 2000. – С. 138–152. Учителів, зокрема, заохочували переїздити в колишнє Конгресове королівство з інших частин імперії, зараховуючи при виході на пенсію три роки служби тут за чотири. Див.: Weeks, Theodore E. Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914. – DeKalb, IL, 1996. – P. 128.

¹³ Православний християнин і випускник Київської духовної академії Сергій Грушевський викладав російську мову в греко-католицькій гімназії у Холмі, а пізніше служив там адміністратором учительської семінарії. Це призначення свідчить про плани уряду не лише зрусифікувати, а й «оправославити» регіон. Сприятливі зближенню між місцевими греко-католиками і православною церквою, щоб урешті-решт зліквідувати церковну унію, було важливим елементом цих планів. У Холмі Грушевський жив у греко-католицькій гімназії, там і народився Михайло. Див.: Грушевський, Михайло. Спомини // Київ. – 1988. – № 9. – С. 115–123. Про офіційне «оправославлення» Холмщини див.: Himka, John-Paul. Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900. Montreal, 1999. – P. 32–41, 57–63; Weeks, Theodore E. Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914. – DeKalb, IL, 1996. – P. 172–192.

- ¹⁴ Грушевський, Михайло. Спомини // Київ. – 1988. – № 9. – С. 120. «Одначе під впливом оповідань батька, що заховав тепле привязанне до всього українського – мови, пісні, традиції, – писав Грушевський в автобіографії, – в мені рано збудилося й усвідомилося національне українське почуття, піддержуване лектурою, тими рідкими поїздками на Україну, що малювалася тому в авреолі далекої “вітчизни”, і контрастом чужоплеменної й чужомовної “чужини”» (Грушевський, Михайло. Автобіографія 1906 року // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 198). Про культ батька в текстах Грушевського див.: Ващенко, Володимир. Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного напису – сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського). – Дніпропетровськ, 2002. – С. 124–182.
- ¹⁵ Грушевський, Михайло. Спомини // Київ. – 1988. – № 9. – С. 120, 123.
- ¹⁶ Там само. – С. 148; № 12. – С. 116–117.
- ¹⁷ Там само. – № 12. – С. 119.
- ¹⁸ Грушевський, Михайло. Автобіографія 1906 року // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 198.
- ¹⁹ Грушевський, Михайло. Спомини // Київ. – 1988. – № 12. – С. 120.
- ²⁰ Див.: Rudnytsky, Ivan L. The Intellectual Origins of Modern Ukraine // Rudnytsky, Ivan L. Essays in Modern Ukrainian History / Ed. by Peter L. Rudnytsky. – Edmonton, 1987. – P. 133 (укр. вид.: Лисяк-Рудницький, Іван. Напрями української політичної думки // Лисяк-Рудницький, Іван. Історичні есе. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – С. 63–93).
- ²¹ Загальний огляд українського народництва див. у: Rudnytsky, Ivan L. Trends in Ukrainian Political Thought // Rudnytsky, Ivan L. Essays in Modern Ukrainian History / Ed. by Peter L. Rudnytsky. – Edmonton, 1987. – P. 96–98 (укр. вид.: Лисяк-Рудницький, Іван. Напрями української політичної думки // Лисяк-Рудницький, Іван. Історичні есе. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – С. 63–93).
- ²² Див.: Brock, Peter. Polish Nationalism // Nationalism in Eastern Europe / Ed. by Peter R. Sugar and Ivo J. Lederer. – Seattle and London, 1969. – P. 328–333; Walicki, Andrzej. Poland between East and West: The Controversies over Self-Definition and Modernization in Partitioned Poland. – Cambridge, MA, 1994. – P. 26–31.
- Нехтувати діяльність, за якою стояли політичні цілі, також було характерною прикметою російського народництва у 1870-х роках. Див.: Walicki, Andrzej. Russian Social Thought: An Introduction to the Intellectual History of Nineteenth-Century Russia // Russian Review. – 1977. – Vol. 36. – № 1 (January). – P. 20–21.
- ²³ Грушевский, Михаил. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии // Грушевский, Михаил. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 52. Статтю вперше надрукували в «Украинском вестнике» (№ 9 від 16 липня 1906 року).

²⁴ Грушевський, Михайло. Спомини // Київ. – 1988. – № 12. – С. 121. У своїх спогадах Грушевський також позитивно оцінив тогочасну культурну і політичну програму журналу. Він писав: «Культура українського слова і українознавства, трактування літературних і наукових українських інтересів не як політичних злочинів або інтелектуальних збочень, а нормальних і здорових проявів місцевого життя; сприятливе ставлення до нього, замість затушування і затоптування його чобітьми варягів-обрусителів “із внутрешніх губерній” – се була програма minimum, здатна об'єднати дуже багатьох і для даного моменту дуже реальна» (Там само. – С. 120).

²⁵ Про важливу роль цього журналу в розвитку українського національного руху див.: Kappeler, Andreas. Die Kosaken-Ära als zentraler Baustein der Konstruktion einer national-ukrainischen Geschichte: Das Beispiel der Zeitschrift *Kievskaja Starina*, 1882–1891 // Kappeler, Andreas. Der schwierige Weg zur Nation. – Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2003. – S. 123–135; Kappeler, Andreas. Nationale Kommunikation unter erschwerenden Bedingungen: Die Zeitschrift *Kievskaja starina* (1882–1891/1906) als Organ der ukrainischen Nationalbewegung im Zarenreich // Kappeler, Andreas. Der schwierige Weg zur Nation. – Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2003. – S. 136–150.

²⁶ Див. щоденники Грушевського за редакції Леоніда Зашкільняка: Грушевський, Михайло. Щоденники (1883–1893) // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 28–35; № 4. – С. 12–19; № 5. – С. 13–24.

²⁷ Грушевський, Михайло. Щоденники (1883–1893) // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 13. Грушевський уживав прикметники «український», «малоросійський» і «руський» як синоніми на означення української мови, якою почасти писав свій щоденник.

²⁸ Там само. – № 3. – С. 31.

²⁹ Грушевський занотував у щоденнику 14 листопада 1883 року: «Жалко, що деякі часто промінюють мову українську на руську – ось би хоть и великий наш Гоголь, якби писав він по руські, дуже мог би допомогти народу й письменству українському...» (Там само. – № 5. – С. 17).

³⁰ Грушевський часто скаржився у щоденнику, що мусить жити далеко від України, в оточенні інших народів. 20 вересня 1883 року він записав: «Живеш і нікди рік цілий рідної мови не почувеш – усе кругом тебе величаються москалі, німці усяки, белькочуть усяки Армяни, Грузини й другі іномовці. Як би скоріш на рідну Україну вернутись, хоч біда та лихо, та бідота у нас на Україні, але ж усе лучче, аніж тут на чужині» (Там само. – № 3. – С. 34).

³¹ Там само. – № 5. – С. 17 (15 листопада 1883 року).

³² Там само. – № 3. – С. 32 (18 вересня 1883 року). Очевидно, Грушевський у бажанні залишити соціальне коло вбачав не прагнення вищого соціального статусу, а відкидання української культури на користь панівної російської.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

- ³⁵ Там само. – № 4. – С. 13.
- ³⁶ Там само. – № 4. – С. 17.
- ³⁷ Там само. – № 4. – С. 18; № 5. – С. 18.
- ³⁸ Петров, Николай [Петров, Микола]. Очерки из украинской литературы. Псевдо-классицизм в украинской литературе нынешнего века и реакция ему // Исторический вестник. – 1880. – Т. 2. – № 5/8. – С. 577–614; Т. 3. – № 9/12. – С. 25–57.
- ³⁹ Грушевський, Михайло. Щоденники (1883–1893) // Київська старовина. – 1993. – № 5. – С. 17.
- ⁴⁰ Грушевський, Михайло. Спомини // Київ. – 1988. – № 12. – С. 119.
- ⁴¹ Про Пісарєва і «нігілізм» див.: Walicki, Andrzej. A History of Russian Thought from the Enlightenment to Marxism / Trans. Hilda Andrews-Rusiecka. – Stanford, 1979. – P. 209–215. Пор.: Walicki, Andrzej. Russian Social Thought: An Introduction to the Intellectual History of Nineteenth-Century Russia // Russian Review. – 1077. – Vol. 36. – № 1 (January). – P. 22–23.
- ⁴² Про Лаврова та його погляди див.: Walicki, Andrzej. A History of Russian Thought from the Enlightenment to Marxism / Trans. Hilda Andrews-Rusiecka. – Stanford, 1979. – P. 235–244. Пор.: Walicki, Andrzej. Russian Social Thought: An Introduction to the Intellectual History of Nineteenth-Century Russia // Russian Review. – 1077. – Vol. 36. – № 1 (January). – P. 26–28.
- ⁴³ Грушевський, Михайло. Спомини // Київ. – 1988. – № 12. – С. 121.
- ⁴⁴ Грушевський побоювався, що він психологічно нездоровий, і використовував щоденник, аби стежити за своїм душевним станом. Тому щоденник дуже відвертий і щирий у зображенні моральних і духовних дилем. Про текст щоденника див.: Грушевський, Михайло. Щоденник (1886–1894 pp.) / За ред. Леоніда Зашкільняка. – К., 1997.
- ⁴⁵ Грушевський, Михайло. Спомини // Київ. – 1988. – № 12. – С. 124.
- ⁴⁶ Про застереження дядька не товаришувати зі студентами, які «під ковпаком» у влади, див.: Грушевський, Михайло. Щоденник (1886–1894 pp.) / За ред. Леоніда Зашкільняка. – К., 1997. – С. 36 (23 січня 1889 року).
- ⁴⁷ Грушевський описує цілий цей випадок та його наслідки в нотатці «Як я був колись белетристом». Див.: Грушевський, Михайло. Як я був колись белетристом // Грушевський, Михайло. Під зорями. Оповідання, начерки, замітки, історичні образи. – К., 1928. – С. 15.
- ⁴⁸ Грушевський, Михайло. Спомини // Київ. – 1988. – № 9. – С. 120. Див. пост-модерністський аналіз психологічних проблем Грушевського, що їх він у щоденнику називає неврастенією, як культурного конструкту тієї доби: Ващенко, Володимир. Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного напису – сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського). Дніпропетровськ, 2002. – С. 19–123.

⁴⁹ Особливо активно «рекрутували» Грушевського його однокурсники Лука Скачковський і Антін Синявський. У грудні 1888 року Грушевський записав у щоденнику: «Ввечері 8-го [грудня] ход[ив] з хлопцями. Мене докоряв Л[ука?], що ховаюсь, що “без жертв не можна”, що він про мене чув од О[лександра] Як[овича]; я почав одказувати звичайно про психологічні причини, але те пройшло марно, але мене все таки дорікання вразили» (Грушевський, Михайло. Щоденник (1886–1894 рр.) / За ред. Леоніда Зашкільняка. – К., 1997. – С. 34 (10 грудня 1888 року)). Тиск на Грушевського тривав, і в січні 1889 року він занотував: «Син[явський] немов знав, потрапив на мою стежку: про громадську діяльність і обов'язок» (Там само. – С. 36 (21 січня 1889 року)). Зрештою, Грушевський побачив, що спілкування з «хлопцями» допомагає йому долати психологічні труднощі. У вересні 1890 року він записав у щоденнику: «Я помічаю, що громада розганя мій сум, з сего погляду, се річ для мене користна, бо щоб часом з сего суму не збентежитись» (Там само. – С. 58 (3 вересня 1890 року)).

Про роль Грушевського в діяльності «семінарського гуртка» див.: Лотоцький, Олександр. Сторінки минулого: У 4 т. – Варшава, 1932–1939. – Т. 1. – С. 181, 225. Про Синявського див.: Заруба, Віктор. Синявський А. С. (Нарис життя і творчості). Дніпропетровськ, 1998.

⁵⁰ Грушевський, Михайло. Щоденник (1886–1894 рр.) / За ред. Леоніда Зашкільняка. – К., 1997. – С. 34 (12 грудня 1888 року). Хай там як, Грушевський був амбітним молодим науковцем, який прагнув визнання, а дорога до успіху лежала через російську мову. Ця обставина неабияк мучила його. 8 березня 1891 року Грушевський записав у щоденнику: «Недобре, я помічаю, що слава, проста слава мене дуже вабить; міні хоченче хочецця мати багато праць, які б усім були відомі, а для того – писані по російську» (Там само. – С. 97 (8 березня 1891 року)).

⁵¹ Зашкільняк, Леонід. М. С. Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.) // Грушевський, Михайло. Щоденник (1886–1894 рр.) / За ред. Леоніда Зашкільняка. – К., 1997. – С. 227–228.

⁵² Хлопець [Грушевський, Михайло]. Нова розправа про українську шляхту // Правда. – 1892. – Т. 12. – № 35. – С. 63–64; № 36. – С. 185–192. Пор.: Зашкільняк, Леонід. М. С. Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.) // Грушевський, Михайло. Щоденник (1886–1894 рр.) / За ред. Леоніда Зашкільняка. – К., 1997. – С. 243–424. Ці ідеї Грушевський розвинув у статті «Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз».

⁵³ Грушевський, Михайло. Щоденник (1886–1894 рр.) / За ред. Леоніда Зашкільняка. – К., 1997. – С. 149 (18 січня 1892).

⁵⁴ Там само. – С. 159 (29 березня 1892 року). Український патріотизм Грушевського очевидно привів до розходжень із Ніколаєм Оглобліним. З іншими російськими істориками Грушевський, імовірно, був не такий відвертий у своїх українофільських поглядах. Див.: Там само. – С. 151 (10 лютого 1892 року), 155 (25 лютого 1892 року).

У записі від 11 березня 1892 року Грушевський згадав про обід, на який він запросив десятьох московських істориків: «Пили за Київську школу взагалі й за школу

Антоновича, й за мене, що дав вперше цілу картину Київщини й т. и.» (Там само. – С. 158).

⁵⁵ До останніх університетських іспитів Грушевський прочитав твори Ніколая Карамзіна, Сергея Соловйова, Бориса Чичеріна, Івана Забеліна, Ніколая Кареева, Васілія Ключевського, Дмитрія Іловайського і Сергея Платонова. Він був добре обізнаний з польською історіографією: крім авторів, яких знав через їхні праці з історії України, Грушевський читав загальні дослідження Міхала Бобжинського, Августа Беловського й Освальда Бальцера. З західних істориків він читав твори Алексиса де Токвіля, Томаса Карлайла, Джона Дрепера й Людвіга Гайсера. Згадки про праці цих та інших авторів у щоденниках Грушевського див. у покажчику до видання: Грушевський, Михайло. Щоденник (1886–1894 рр.) / За ред. Леоніда Зашкільняка. – К., 1997.

⁵⁶ Там само. – С. 88 (22 січня 1891 року).

⁵⁷ Див. запис Грушевського про дискусію щодо ролі особистості в історії з Мартирієм Галини: Там само. – С. 165 (30 квітня 1892 року).

⁵⁸ Там само. – С. 214 (27 червня 1893 року).

⁵⁹ Там само. – С. 50 (24 липня 1889 року).

⁶⁰ Про коло читання Грушевського див.: Там само. – С. 76, 152, 175–177, 182, 184, 186, 187, 218. Про вплив європейської науки на розуміння Грушевським історії див.: Зашкільняк, Леонід. Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця ХІХ – початку ХХ століття // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р.) / За ред. Ярослава Грицака і Ярослава Дашкевича. – Львів, 1999. – С. 31–46.

⁶¹ Омелян Прицак спробував зреконструювати коло читання Грушевського в студентські роки на основі відомих списків книжок до читання тогочасних російських істориків. Він припустив, що Грушевський був добре прочитаний в європейській соціологічній літературі, зокрема знав твори Огюста Конта й Еміля Дюркгейма, які пізніше надихатимуть його на власні історичні дослідження і долучаться до самоозначення як «історика-соціолога» (див.: Прицак, Омелян. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: У 10 т. – К., 1991. – Т. 1. – С. xl–lxxiii). У щоденниках Грушевського немає згадок про знайомство в університетські роки з творами цих класиків позитивістської соціології, але читання Бакала, Малтуса і Токвіля свідчить, що він справді знав позитивістську літературу.

⁶² Про польський позитивізм див.: Walicki, Andrzej. Poland between East and West: The Controversies over Self-Definition and Modernization in Partitioned Poland. – Cambridge, MA, 1994. – P. 28–35. Грушевський уважав, що Антонович наслідує французьких позитивістів 1860–1880 років. Див.: Грушевський, Михайло. З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. – 1928. – № 5. – С. 3–16.

⁶³ Про зустрічі Грушевського з Лучицьким, членом Київської Громади, див.: Грушевський, Михайло. Щоденник (1886–1894 рр.) / За ред. Леоніда Зашкільняка. – К., 1997. – С. 61, 63, 65, 90 і далі.

⁶⁴ Грушевський і Кареев тривалий час підтримували дружні стосунки, обмінювалися листами й публікаціями. Кареев також допомагав Грушевському друкуватися в Російській імперії. Див. листи Кареева до Грушевського за період 1900–1912 років: ЦДАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – № 518.

⁶⁵ Про зустрічі Грушевського з Кареевим і Ковалевським під час поїздок до Петербурга навесні та влітку 1906 року див.: Щоденники М. С. Грушевського (1904–1910 рр.) / За ред. Ігоря Гирича // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 16–17. Про позитивізм Кареева і Ковалевського див.: Walicki, Andrzej. A History of Russian Thought from the Enlightenment to Marxism / Trans. Hilda Andrews-Rusiecka. – Stanford, 1979. – Р. 367–370. Про внесок Лучицького, Кареева й Ковалевського в історіографію див.: Погодин, Сергей. Русская школа историков: Н. И. Кареев, И. В. Лучицкий, М. М. Ковалевский. – Санкт-Петербург, 1997.

⁶⁶ Прицак, Омелян. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: У 10 т. – К., 1991. – Т. 1. – С. xliv-lx; Витанович, Ілля. Уваги до методології і історіософії Михайла Грушевського // Український історик. – 1966. – № 1–2. – С. 48–51; Зашкільняк, Леонід. Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця ХІХ – початку ХХ століття // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р.) / За ред. Ярослава Грицака і Ярослава Дашкевича. – Львів, 1999. – С. 40–42. І Зашкільняк, і Прицак проводять чітку відмінність між позитивізмом та соціологічним підходом Грушевського до історії. Про розвиток соціальної історії в Україні див.: Стельмах, Сергій. Соціальна історія в Україні: витоки і традиції світоглядно-інтерпретаційної парадигми (ХІХ – початок ХХ ст.) // Історія та історіографія в Європі. – 2003. – № 1–2. – С. 81–93. Про історичні погляди Ковалевського див.: Шевченко, Наталя. Соціально-економічні аспекти англійської історії ХVІІ ст. у творчості Максима Ковалевського // Історія та історіографія в Європі. – 2003. – № 1–2. – С. 94–101.

⁶⁷ Про спроби Грушевського встановити контакти з українськими колами у Києві під час його приїзду влітку 1885 року див. його спогади: Грушевський, Михайло. Спомини // Київ. – 1988. – № 12. – С. 134. Про враження від статті Антоновича у «Киевской старине» див.: Там само. – С. 120.

⁶⁸ Грушевський, Михаил. Южнорусские господарские замки в половине ХVІ века. Историко-статистический очерк // Университетские известия (Киев). – 1890. – № 2. – С. 1–33; Грушевський, Михаил. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца ХІV столетия. – К., 1891.

Судячи з автобіографії 1906 року, Грушевський був незадоволений рівнем освіти в Київському університеті і доволі критично оцінював своїх професорів, серед них і

Володимира Антоновича (див.: Грушевський, Михайло. Автобіографія 1906 року // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 199). Така оцінка обурила старшого колегу Грушевського Дмитра Багалія. Як і Грушевський, Багалій учився у Володимира Антоновича, а його думка про університетську професуру й курси набагато вища (див.: Багалій, Дмитро. Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії (Історично-критичний нарис) // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С. 165–167). Одне з пояснень цієї різниці в оцінках – те, що Багалій закінчив Київський університет до реформи вищої освіти в Російській імперії 1884 року. Реформа обмежила університетську автономію, змінила навчальні плани й посилила контроль уряду над університетами загалом. І Грушевський, і Багалій відзначили в автобіографіях негативний вплив цієї реформи (див.: Грушевський, Михайло. Автобіографія 1906 року // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 199; Багалій, Дмитро. Автобіографія // Багалій, Дмитро. Вибрані праці: В 6 т. – Х., 1999. – Т. 1. – С. 103–123).

⁶⁹ Грушевський, Михаил. Барское староство. Исторические очерки (XV–XVIII вв.). – К., 1894; Акты Барского староства XV–XVII вв. – К., 1893 (=АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 1); Акты Барского староства XV–XVIII вв. – К., 1894 (=АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 2). Про роботу Грушевського над магістерською дисертацією див.: Крикун, Микола. Магістерська дисертація Михайла Грушевського // Грушевський, Михайло. Барське староство. Історичні нариси / Вступ Миколи Крикуна. – Львів, 1996. – С. 577–622.

⁷⁰ Филевич, Иван. Обзор главнейших сочинений и статей по западнорусской истории за 1891 год // Славянское обозрение (СПб.). – 1892. – № 1. – С. 418–421. Грушевському явно сподобалася рецензія Філевіча, див.: Грушевський, Михайло. Щоденник (1886–1894 рр.) / За ред. Леоніда Зашкільняка. – К., 1997. – С. 167 (14 травня 1892 року).

⁷¹ Див. невідписану рецензію Мілюкова в «Русской мысли». Пор.: Зашкільняк, Леонід. М. С. Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.) // Грушевський, Михайло. Щоденник (1886–1894 рр.) / За ред. Леоніда Зашкільняка. – К., 1997. – С. 237–238. Грушевського роздратовувала ця рецензія, авторство якої не було для нього секретом. Він записав у щоденнику 4 квітня 1893 року: «принюсив Добр[овольський] рецензію Мілюкова (№ 3 Р[усской] М[ысли]) – неприємна дуже; якби се справедливо було зовсім, то й дуже прикро, не знаю» (Грушевський, Михайло. Щоденник (1886–1894 рр.) / За ред. Леоніда Зашкільняка. – К., 1997. – С. 204).

⁷² Іронія – і потенційна небезпека для академічної кар'єри Грушевського – полягала в тому, що головний тогочасний прихильник теорії Погодіна, російський філолог Тимофей Флорінський, був також професором Київського університету і деканом історико-філологічного факультету на момент, коли Грушевський закінчив навчання і вступав до магістеріуму. Яко декан і авторитетний професор, Флорінський від-

повідав за розклад іспитів і міг вплинути на їхній результат. Див. його картку-листівку Грушевському з повідомленням, що магістерський іспит призначено на 19 травня 1892 року (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – № 303. – Арк. 2–3). Грушевський згадує в щоденнику про цю листівку (див.: Грушевський, Михайло. Щоденник (1886–1894 рр.) / За ред. Леоніда Зашкільняка. – К., 1997. – С. 160), він переживав про можливі перешкоди з боку Флоринського (див.: Там само. – С. 56, 68, 192).

⁷³ Голубовский, Пётр. История Северной земли до половины XIV века. – К., 1881.

⁷⁴ Молчановский, Никандр. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. – К., 1885.

⁷⁵ Багалея, Дмитрий. История Северной земли до половины XIV ст. – К., 1882. Коментуючи пізніше монографію про Київську землю, Багалій написав, що його молодший колега «явився окрасою» школи Антоновича. Див.: Багалій, Дмитро. Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії (Історично-критичний нарис) // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С. 167.

⁷⁶ Зашкільняк, Леонід. М. С. Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.) // Грушевський, Михайло. Щоденник (1886–1894 рр.) / За ред. Леоніда Зашкільняка. – К., 1997. – С. 230–231.

⁷⁷ Грушевський, Михайло. Щоденник (1886–1894 рр.) / За ред. Леоніда Зашкільняка. – К., 1997. – С. 94 (22 лютого 1891 року).

⁷⁸ Там само. – С. 169 (22 травня 1892 року).

⁷⁹ Возняк, Михайло. Ол. Кониський і перші томи «Записок» (з додатком його листів до Олександра Дукарева) // ЗНТШ. – 1929. – Т. 150. – С. 375. Пор.: Зашкільняк, Леонід. М. С. Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.) // Грушевський, Михайло. Щоденник (1886–1894 рр.) / За ред. Леоніда Зашкільняка. – К., 1997. – С. 251–252.

⁸⁰ Грушевський, Михайло. Автобіографія 1906 року // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 200. Угода між польськими владними колами Галичини й українськими (русинськими) народовцями, про яку згадує Грушевський в автобіографії, розпочала «нову еру», проголошену народовцем-депутатом Галицького сейму Юліаном Романчуком у листопаді 1890 року. Серед результатів цієї «нової ери» – відкриття катедри української історії у Львівському університеті, щорічні урядові субсидії Науковому товариству ім. Шевченка, стипендії для українських науковців, заснування двомовної вчительської семінарії в Самборі, відокремлення в Перемишлі української гімназії від польської та заснування чотирирічних україномовних шкіл у Львові, Станіславові й Тернополі. Див.: Чорновол, Ігор. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. – Львів, 2000.

⁸¹ Про українські катедри у Львівському університеті й конкуренцію між панівною польською академічною спільнотою й українською професурою та студентством

див.: Грушевський, Михаил. Из польско-украинских отношений Галиции. Несколько иллюстраций к вопросу: автономия областная или национально-территориальная // Грушевський, Михаил. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 212–230.

⁸² Джерела про стосунки Грушевського з Барвінським див.: Купчинський, Олег. До взаємин Олександра Барвінського з Михайлом Грушевським (документи і матеріали) // Олександр Барвінський, 1847–1927. Матеріали конференції / За ред. Михайла Гнатюка та ін. – Львів, 2001. – С. 142–178.

⁸³ Див. текст звіту фон Гауча імператору від 22 травня 1892 року: Винар, Любомир. Австрійські урядові документи про призначення Михайла Грушевського професором Львівського університету // Винар, Любомир. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації: Статті і матеріали. – Київ–Нью-Йорк–Торонто, 1995. – С. 223–236, особливо с. 227–230. В автобіографії Грушевський цитує нібито твердження фон Гауча про те, що «українська історія не може уважатися конкретною наукою – ruthenische Geschichte ist keine konkrete Wissenschaft» (Грушевський, Михайло. Автобіографія 1906 року // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 201).

⁸⁴ Чорновол, Ігор. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. – Львів, 2000. – С. 134–136; Зашкільняк, Леонід. Михайло Грушевський і Галичина (до приїзду до Львова 1894 р.) // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.) / За ред. Ярослава Грицака і Ярослава Дашкевича. – Львів, 1999. – С. 152; Батенко, Тарас. До питання про заснування кафедри історії Східної Європи у Львівському університеті // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідомлення наукової конференції (Львів, 26–28 жовтня 1994 р.) / За ред. Василя Гориня та ін. – Львів, 1995. – С. 23–24.

⁸⁵ Грушевський, Михайло. Автобіографія 1906 року // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 200; Грушевський, Михайло. Щоденник (1886–1894 рр.) / За ред. Леоніда Зашкільняка. – К., 1997. – С. 94 (24 лютого 1891 року). Вирішивши прийняти львівську посаду, він, очевидно, почав працювати над своєю усною українською мовою, адже лекції у Львівському університеті треба було читати українською, а в Києві її повністю вилучили з публічної сфери. Серед знайомих Грушевського ходила чутка, ніби він «на целые дни затирался в комнате и с настойчивостью Демосфена, чуть ли не с камешком во рту, упражнял свой язык на украинской мове». Див.: Царинный, А. (Стороженко, Андрей). Украинское движение. Краткий исторический очерк преимущественно по личным воспоминаниям // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола / Сост. М. Б. Смолин. – Москва, 1998. – С. 173.

Грушевський не перший український активіст із Наддніпрянщини, якого контакти з галичанами спонукали говорити українською мовою. Яків Шульгин, один із лідерів

Київської Громади, 1899 року писав Грушевському і перепрошував за свою письмову українську: «Я з малих літ, хоч родився я у Києві, не балакав по-українськи, придбав почуття своєї вітчизни в Київському університеті, а перший раз примушений був балакати по-українськи у Відні, коли попав там в гурт січовиків». Див. лист Шульгина до Грушевського від 17 (24) січня 1899 року з Єлисаветграда: ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – № 873. – Арк. 262–264.

⁸⁶ Зашкільняк, Леонід. Михайло Грушевський і Галичина (до приїзду до Львові 1894 р.) // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.) / За ред. Ярослава Грицака і Ярослава Дашкевича. – Львів, 1999. – С. 153.

⁸⁷ Див. текст указу про призначення Грушевського на посаду повного професора Львівського університету, схвалений імператором: Винар, Любомир. Австрійські урядові документи про призначення Михайла Грушевського професором Львівського університету // Винар, Любомир. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації: Статті і матеріали. – Київ–Нью-Йорк–Торонто, 1995. – С. 231–233. Олександр Барвінський представив свою версію цієї історії, див.: Барвінський, Олександр. Заснованне катедри історії України в Львівському університеті. – Львів, 1925; Барвінський, Олександр. Спомини з мого життя. Друга часть. – Львів, 1913.

⁸⁸ Винар, Любомир. Австрійські урядові документи про призначення Михайла Грушевського професором Львівського університету // Винар, Любомир. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації: Статті і матеріали. – Київ–Нью-Йорк–Торонто, 1995. – С. 231–233.

⁸⁹ Перед призначенням на катедру Грушевський за наполяганням Барвінського підписав листа з заявою, що якби не перешкоди з боку російського уряду, він перейшов би в австрійське підданство. Див. його лист у львівську газету «Діло» від 22 червня 1898 року (№ 137): Грушевський, Михайло. Як мене спроваджено до Львова // Олександр Барвінський, 1847–1927. Матеріали конференції / За ред. Михайла Гнатюка та ін. – Львів, 2001. – С. 149–154.

⁹⁰ Див.: Грушевський, Михайло. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений в Львівськiм університеті 30 вересня 1894 року // ЗНТШ. – 1894. – Т. 4. – С. 140–150. Текст лекції опублікувала львівська газета «Діло» за кілька днів після інавгурації Грушевського. Передрук лекції див.: Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідомлення наукової конференції (Львів, 26–28 жовтня 1994 р.) / За ред. Василя Гориня та ін. – Львів, 1995. – С. 5–14.

⁹¹ Пор. з ремарками Ентоні Сміта про перевідкриття етнічного минулого національною інтелігенцією та її погляди на роль народних мас в історії: Smith, Anthony D. National Identity. – Reno, 1991. – P. 128–129 (укр. пер.: Сміт, Ентоні. Національна ідентичність. – К., 1994).

⁹² Saunders, David. Mykola Kostomarov (1817–1885) and the Creation of a Ukrainian Ethnic Identity // Slavonica. – 2001. – Vol. 7. – № 1. – P. 7–24.

⁹³ Кафедральне «вірую» Володимира Антоновича. З неопублікованої спадщини / За ред. Олександра Кияна // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 63–69.

⁹⁴ Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto–Buffalo–London, 1987. – P. 31.

⁹⁵ Приклад звертання Грушевського до студентів «товариші» див. у його листі до Івана Крип'якевича: Крип'якевич, Роман. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич (за матеріалами неопублікованого листування та мемуарів) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8. – С. 333–372. Про враження, яке Грушевський справив на молодих галицьких студентів, див. у спогадах Мирона Кордуби про його першу зустріч з Грушевським: Кордуба, Мирон. Приїзд проф. Грушевського до Львова // Вісник Союзу визволення України. – 1916. – 10 грудня (№ 128). – С. 795–796. Олександр Лотоцький також згадував, що Грушевський, хоч і старший за інших членів православного семінарського «гуртка» та попри перевагу в таланті й ерудиції, поводився як «щирий товариш» і рівний (Лотоцький, Олександр. Сторінки минулого: У 4 т. – Варшава, 1932. –Т. 1. – С. 181). Грушевський часто вживав звертання «товариш» у приватних листах 1893 року, див.: ЦДАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – № 873. – Арк. 107–118.

⁹⁶ Грушевський, Михайло. Щоденник (1886–1894 рр.) / За ред. Леоніда Зашкільняка. – К., 1997. – С. 69 (11 жовтня 1890 року).

⁹⁷ Див.: Грушевський, Михайло. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // Борітерся – поборете! – 1920. – № 1 (вересень). – С. 12.

⁹⁸ Расевич, Василь. Еволюція поглядів Михайла Грушевського в перший рік після прибуття до Львова // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.) / За ред. Ярослава Грицака і Ярослава Дашкевича. – Львів, 1999. – С. 160.

⁹⁹ Грушевський, Михайло. Автобіографія 1906 року // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 202.

¹⁰⁰ Грушевський, Михайло. Як мене спроваджено до Львова // Олександр Барвінський, 1847–1927. Матеріали конференції / За ред. Михайла Гнатюка та ін. – Львів, 2001. – С. 149–154.

¹⁰¹ Грушевський, Михайло. Ера фінансово-економічна // Грушевський, Михайло. Наша політика. – Львів, 1911. – С. 71–74.

¹⁰² *«Утратив, может-быть, надежду денационализировать вполне русинское население, польская правящая партия (поддерживаемая, впрочем, в этих стремлениях и польским обществом) рядом искусно обдуманных мер, слагающихся в цельную*

систему, стремится к тому, чтобы ослабить русинский элемент численно и качественно, задержать его по возможности в состоянии этнографической массы, не дать развиться национальной жизни», – написав Грушевський у статті 1907 року про польсько-українські стосунки в Галичині (Грушевський, Михайл. Из польсько-украинских отношений Галиции. Несколько иллюстраций к вопросу: автономия областная или национально-территориальная // Грушевський, Михайл. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 210).

¹⁰³ Brock, Peter. Polish Nationalism // Nationalism in Eastern Europe / Ed. by Peter R. Sugar and Ivo J. Lederer. – Seattle and London, 1969. – P. 340–344.

¹⁰⁴ Расевич, Василь. Еволюція поглядів Михайла Грушевського в перший рік після прибуття до Львова // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.) / За ред. Ярослава Грицака і Ярослава Дашкевича. – Львів, 1999. – С. 158–159. Грушевський намагався залучити Івана Франка до НТШ, яке очолював Барвінський, і старався не допускати туди таких людей, як останній. У лютому 1895 року Грушевський застерігав Франка, аби той не дозволяв полякам використовувати його проти консервативного крила українського суспільства. А за інших обставин 1897 року вітав публічні напади Франка і на українських консерваторів, і на польську політичну еліту (див. лист Грушевського до Франка від 11 (23) лютого 1895 року: Листування Михайла Грушевського / Упор. Галина Бурлака, ред. Любомир Винар. – Київ–Нью-Йорк–Париж–Львів–Торонто, 1997. – С. 77–78). У грудні 1898 року Грушевський написав Франкові, що пережив чимало неприємностей, борючись за образ НТШ як організації «новоерської» (див.: Листи М. Грушевського до І. Франка // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 249).

¹⁰⁵ Про виступи проти «органічної роботи» в польському національному русі див.: Walicki, Andrzej. Poland between East and West: The Controversies over Self-Definition and Modernization in Partitioned Poland. – Cambridge, MA, 1994. – P. 43–44. Про заснування українських політичних партій в Галичині і Східній Україні див.: Rudnytsky, Ivan L. Trends in Ukrainian Political Thought // Rudnytsky, Ivan L. Essays in Modern Ukrainian History / Ed. Peter L. Rudnytsky. – Edmonton, 1987. – P. 97–98 (укр. пер.: Лисяк-Рудницький, Іван. Напрямами української політичної думки // Лисяк-Рудницький, Іван. Історичні есе: У 2 т. – К., 1994. – Т. 2. – С. 63–93); Rudnytsky, Ivan L. Intellectual Origins of Modern Ukraine // Rudnytsky, Ivan L. Essays in Modern Ukrainian History / Ed. Peter L. Rudnytsky. – Edmonton, 1987. – P. 134–135 (укр. пер.: Лисяк-Рудницький, Іван. Інтелектуальні початки нової України // Лисяк-Рудницький, Іван. Історичні есе: У 2 т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 173–191).

¹⁰⁶ Грушевський, Михайло. Автобіографія 1906 року // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 202–203; Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of

National Culture. – Toronto–Buffalo–London, 1987. – P. 54–58. Про формулювання галицькими «молодими радикалами» ідеї української незалежності див.: Грицак, Ярослав. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. Львів, 1996. – С. 94–95. Про ставлення Франка до гасла незалежності України див. у його трактаті «Ukraina irredenta» (Франко, Іван. *Ukraina irredenta* // Політологія (кінець XIX – перша половина XX ст.). Хрестоматія / Ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 48–61).

¹⁰⁷ Грушевський, Михайло. Автобіографія 1906 року // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 207–213.

¹⁰⁸ «З другого боку, відносини до польської університетської колегії, які хотіли мати в міні покірного сателіта польського пановання, скоро зіпсували ся вповні й давали чимало прикростей. Я не стратив духу і не подався супроти таких трудностей», – писав Грушевський (Там само. – С. 202).

¹⁰⁹ Грушевський, Михайло. Велике діло // Україна. – 1929. – № 1. – С. 3–9.

¹¹⁰ Винар, Любомир. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка, 1892–1930. – Мюнхен, 1970. – С. 56–58.

¹¹¹ Сергієнко, М. [Грушевський, Михайло]. Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці // ЗНТШ. – 1892. – Т. I. – С. 1–28.

¹¹² Винар, Любомир. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка, 1892–1930. – Мюнхен, 1970. – С. 11–17, 29–33; Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto–Buffalo–London, 1987. – P. 41–43.

¹¹³ Грушевський, Михайло. Автобіографія 1906 року // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 202–204.

¹¹⁴ Детальний огляд доробку НТШ див.: Винар, Любомир. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка, 1892–1930. – Мюнхен, 1970.

¹¹⁵ Грушевский, Михаил. Вопрос об украинских кафедрах и нужды украинской науки // Грушевский, Михаил. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 177; Грушевский, Михаил. Из польско-украинских отношений Галиции. Несколько иллюстраций к вопросу: автономия областная или национально-территориальная // Грушевский, Михаил. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 222. Пор.: Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto–Buffalo–London, 1987. – P. 59.

¹¹⁶ Расевич, Василь. Еволюція поглядів Михайла Грушевського в перший рік після прибуття до Львова // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24–25 жовт-

ня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.) / За ред. Ярослава Грицака і Ярослава Дашкевича. – Львів, 1999. – С. 160–161.

¹¹⁷ Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto–Buffalo–London, 1987. – Р. 59–60; Качмар, Володимир, Марискевич, Тарас. М. Грушевський і змагання за український університет у Львові // Михайло Грушевський Західна Україна: Доповіді і повідомлення наукової конференції (Львів, 26–28 жовтня 1994 р.) / За ред. Василя Гориня та ін. – Львів, 1995. – С. 25–27.

¹¹⁸ Виступ Грушевського про український університет див.: Грушевский, Михаил. Из польско-украинских отношений Галиции. Несколько иллюстраций к вопросу: автономия областная или национально-территориальная // Грушевский, Михаил. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 224–230.

Конфлікт 1902 року закінчився нічим. Протягом першого десятиліття ХХ століття українські протести тривали, аж 1910 року одне зі студентських зібрань розігнала влада, в сутичці загинув студент-українець, ще одного було поранено. Невдовзі за участь у заворушеннях арештували й засудили сімдесят українських студентів. Українці лютували, їхнє політичне лоббі посилювало тиск на владу. Нарешті наприкінці 1912 року після обструкції українськими депутатами засідань парламенту імператор мусив видати указ про відкриття 1 вересня 1916 року українського університету у Львові. Втіленню цих планів завадила Перша світова війна. Див.: Качмар, Володимир, Марискевич, Тарас. М. Грушевський і змагання за український університет у Львові // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідомлення наукової конференції (Львів, 26–28 жовтня 1994 р.) / За ред. Василя Гориня та ін. – Львів, 1995. – С. 25–27; Rudnytsky, Ivan L. Polish-Ukrainian Relations: The Burden of History // Rudnytsky, Ivan L. Essays in Modern Ukrainian History / Ed. Peter L. Rudnytsky. – Edmonton, 1987. – Р. 64 (укр. пер.: Лисяк-Рудницький, Іван. Польсько-українські стосунки: тягар історії // Лисяк-Рудницький, Іван. Історичні есе: У 2 т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 83–110).

¹¹⁹ Про спроби поляків перетворити Галичину на «польський П'ємонт» див.: Brock, Peter. Polish Nationalism // Nationalism in Eastern Europe / Ed. by Peter R. Sugar and Ivo J. Lederer. – Seattle and London, 1969. – Р. 328–330.

¹²⁰ Грушевський, Михайло. Автобіографія 1906 року // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 207.

¹²¹ Там само. Див. опис Грушевським цього епізоду: Грушевский, Михаил. Украинский вопрос // Грушевский, Михаил. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 30. Пор. також із передмовою Грушевського до статей планованих галицьких учасників з'їзду, опублікованих у ЗНТШ (1899 – Т. 31/32).

¹²² Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto–Buffalo–London, 1987. – P. 25.

¹²³ Оцінюючи політичну атмосферу зламу століть, Грушевський написав в автобіографії: «Разом з тим місцеві москвофільські й російські славянофільські “діячі” à la Флоринський і Со мастили мене з свого боку як проводиря українського сепаратизму, вказуючи, напр., на мою підпись під маніфестом реформованого народовства, що ставив оконечною цілею національної програми політичну самостійність України і т. д.». (Грушевський, Михайло. Автобіографія 1906 року // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 203).

¹²⁴ Крип'якевич, Іван. Михайло Грушевський. Життя і діяльність // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 467.

¹²⁵ Винар, Любомир. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка, 1892–1930. – Мюнхен, 1970. – С. 35. Голоси проти участі галицьких науковців лунали й на наступних археологічних з'їздах. Як повідомив Грушевському його російський колега Василій Сторожев у лютому 1906 року, очільники оргкомітету чотирнадцятого з'їзду (відбувся в Чернігові 1908 року) Дмитрій Іловайський і Дмитрій Самоквасов відкинули пропозицію чернігівських делегатів зробити спеціальне засідання «Древности Украины-Руси» та ідею відкрити відділення оргкомітету у Львові під егідою НТШ. Див. лист Сторожева до Грушевського від 10 лютого 1906 року: ЦДАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – № 775. – Арк. 6–7.

¹²⁶ Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto–Buffalo–London, 1987. – P. 64–66. Грушевський дізнався про скасування конгресу від Франка у березні 1904 року; страждаючи від тривалого нападу мігрені, він записав у щоденнику 14 березня 1904 року: «Ну й ліпше, хоч я вже собі різні річі поукладав на сю подоріж до П[етер]б[ур]га» (Щоденники М. С. Грушевського (1904–1910 рр.) / Ред. Ігор Гирич // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 13).

¹²⁷ Див.: Грушевський, Михайло. Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по славяноведенью. Сборник Российской императорской академии наук / Ред. В. И. Ламанский. – Санкт-Петербург, 1904. – Вып. 1. – С. 298–304 (передруковано у кн: Політологія (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.). Хрестоматія / Ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 167–173). Цю статтю, датовану вереснем 1903 року, Грушевський написав після того, як закінчив працювати над російським текстом нарису української історії (див.: Грушевський, Михайло. Автобіографія 1906 року // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 209).

Ще дві україномовні статті, які Грушевський подав в оргкомітет з'їзду славистів, – «Спірні питання староруської етнографії» та «Етнографічні категорії і культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи». Того самого року ці три

статті вийшли у Петербурзі окремими виданнями. Англійський переклад останніх двох статей див.: *On the historical beginnings of Eastern Slavic Europe: Readings / Collected, partially transl. and ed. by Nicholas L. Fr.-Chirovsky.* – New York, 1976. – P. 13–38, 39–52.

¹²⁸ Набагато пізніше, 1928 року, Грушевський одним із багатьох від імені інститутів Всеукраїнської академії наук привітав Полівку з 70-річчям. Текст його привітання див.: Ж., М. Ювілей Юрія Полівки // *Україна.* – 1928. – № 3. – С. 174–175.

¹²⁹ Див. лист Пипіна до Грушевського від 18 вересня 1904 року: ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – № 270. – Арк. 71–73.

¹³⁰ Див. чернетку листа Грушевського до Пипіна від 30 жовтня 1904 року: ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – № 275. – Арк. 158–158в, 162–164в, тут арк. 162.

¹³¹ Коротку біографію Пипіна див.: *Славяноведение в дореволюционной России. Библиографический словарь.* – Москва, 1979. – С. 286–289.

¹³² Про ставлення Святополка-Мірського до національного питання під час служби вільнюським генерал-губернатором 1902 року див.: Weeks, Theodore E. *Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914.* – DeKalb, IL, 1996. – P. 50–55.

¹³³ Див. чернетку цього листа: ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – № 275. – Арк. 159–161в.

¹³⁴ Грушевський, Михайло. Автобіографія 1906 року // *Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко.* – К.: Веселка, 1992. – С. 211.

¹³⁵ Там само. – С. 209.

¹³⁶ Там само.

¹³⁷ Див.: Грушевський, Михаил. *Очерк истории украинского народа.* – Санкт-Петербург, 1904. Пор.: Грушевський, Михайло. Ілюстрована історія України, з додатком нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919. Репринт видання 1919 року. – Вінніпег, б. д. Це видання цитується в моїй книжці, висвітлює історію України до 1907 р. і містить спеціальний додаток про новіші часи.

¹³⁸ Див.: Грушевський, Михайло. Автобіографія 1906, 1914–1919, 1926 років // *Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко.* – К.: Веселка, 1992. – С. 226, 235; Prymak, Thomas M. *Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture.* – Toronto–Buffalo–London, 1987. – P. 70–79.

¹³⁹ Один читач запитував Грушевського з приводу його статті «Конституційне питання українства в Росії» в *ЛНВ* за 1905 рік: «Добре Ви пишете, Вельмишановний пане професоре, ...і дорікаєте українців за те, що вони мовчать, але чому ж то Ви самі так мало і рідко пишете в російських часописах, хоч Ваші статті як професора швидше надруковують, ніж звичайного українського письменника?» (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – № 874. – Арк. 20).

¹⁴⁰ Грушевський, Михайло. Автобіографія 1906 року // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 203.

¹⁴¹ Див.: Грушевський, Михайло. Фрази і факти // ЛНВ. – 1905. – Т. VIII. – Кн. 4. – С. 132–137 (рос. пер.: Грушевский, Михаил. Фразы и факты // Киевская старина. – 1905. – Май. – С. 161–167). Грушевський листувався з журналістами цієї газети, які просили його підшукати їм кореспондента у Львові. Див. лист члена редакції до Грушевського від 24 квітня 1905 року: ЦДАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – № 874. – Арк. 10–13.

¹⁴² Див. обговорення цього питання у статті: Грушевский, Михаил. Невероятно // Сын отечества. – 1905. – 18 сентября (№ 187). Передруковано: Грушевский, Михаил. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 107–111.

¹⁴³ Див.: Грушевський, Михайло. Меморіал Петербурської Академії в справі свободи української мови в Росії // ЛНВ. – 1905. – Т. VIII. – Кн. 5. – С. 160–163. Пор. з його статтями «На злобу дня» та «Невероятно». Текст меморандуму див.: Об отмене стеснений малорусского печатного слова. – Санкт-Петербург, 1905 (укр. пер.: Петербурська Академія Наук в справі знесення заборони українського слова. – Львів, 1905).

¹⁴⁴ Про мовчазне скасування заборони див.: Грушевський, Михайло. Ганебній пам'яті // Україна. – 1926. – № 4. – С. 46–51.

¹⁴⁵ Але Грушевського чекало жорстоке розчарування. Заборону на імпорту українських книжок з Галичини заступив високий податок на ввезення російських видань з-за кордону. Як іронічно завважив Грушевський у примітці до передруку своєї статті «Украинский Пьемонт» в книжці «Освобождение России и украинский вопрос», українські публікації не вважалися «російськими», доки діяла заборона, а щойно її скасували, їх із податкових міркувань визнали російськими. Див.: Грушевский, Михаил. Украинский Пьемонт // Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 119–120.

¹⁴⁶ Там само. – С. 116. Пор.: Brock, Peter. Polish Nationalism // Nationalism in Eastern Europe / Ed. by Peter R. Sugar and Ivo J. Lederer. – Seattle and London, 1969. – P. 330.

¹⁴⁷ Прумак, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto–Buffalo–London, 1987. – P. 76–77. Про українське представництво у Першій думі див.: Andriewsky, Olga. The Politics of National Identity: The Ukrainian Question in Russia, 1904–1912. PhD thesis. – Harvard University, 1991. – P. 163–199. Про перебування Грушевського у Петербурзі див. його щоденник: Щоденники М. С. Грушевського (1904–1910 рр.) / Ред. Ігор Гирич // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 16. У Петербурзі Грушевський зустрівся з українськими діячами Олександром Лотоцьким, Максимом Славінським і Дмитром Дорошенком, колегою-істориком Дмитром Багалієм та російськими науковцями Венедиктом Мяконіним, Алексеем Шахматовим, Николаєм Карєєвим, Іваном Гревсом.

Грушевський писав статті для «Українського вестника» рано-вранці. Див., наприклад, щоденникову нотатку за 21 травня 1906 року про те, що він написав одну статтю й почав іншу з серії «З біжучої хвилі» (див.: Щоденники М. С. Грушевського (1904–1910 рр.) / Ред. Ігор Гирич // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 16). Перша стаття призначалася для петербурзького «Українського вестника», друга – для львівського ЛНВ.

¹⁴⁸ Див.: Грушевский, Михаил. Украинский Пьемонт // Грушевский, Михаил. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – Санкт-Петербург, 1907.

¹⁴⁹ Грушевский, Михаил. Встревоженный муравейник // Грушевский, Михаил. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 264.

¹⁵⁰ Див.: Грушевский, Михаил. Украинский вопрос // Грушевский, Михаил. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 12–41; Грушевский, Михаил. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии // Грушевский, Михаил. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 42–54.

¹⁵¹ Див.: Грушевский, Михаил. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – Санкт-Петербург, 1907.

¹⁵² Там само. – С. iii.

¹⁵³ Міхновський, Микола. Самостійна Україна. – Львів, 1900 (передруковано у кн.: Політологія (кінець XIX – перша половина XX ст.). Хрестоматія / Ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 126–135).

¹⁵⁴ Реакцію Грушевського на цей столипінський циркуляр 1910 року див.: Грушевський, Михайло. Гимн вдячності // ЛНВ. – 1910. – Т. XIII. – Кн. 5. – С. 46–51. Пор.: Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto–Buffalo–London, 1987. – P. 84–85.

¹⁵⁵ Про політику польських націонал-демократів у Росії див.: Brock, Peter. Polish Nationalism // Nationalism in Eastern Europe / Ed. by Peter R. Sugar and Ivo J. Lederer. – Seattle and London, 1969. – P. 341–346; Zimand, Roman. Narodowa Demokracja 1893–1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1980.

¹⁵⁶ Див.: Грушевский, Михаил. Конец гетто! // Грушевский, Михаил. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 146.

¹⁵⁷ Див.: Там само. – С. 148. Від самого початку своєї політичної кар'єри Грушевський співчував українському єврейству. Виросши набожним православним християнином в атмосфері офіційного антисемітизму, яка переважала в пореформенній Російській імперії, молодий Грушевський мав звільнитися від цього офіційного ставлення до євреїв. Цей процес відображено в його студентському щоденнику. Описуючи візит у дім українського єврея дорогою до родинного маєтку в Сестринівці, Грушевський занотував: «мене от ще яка думка вразила: я чув, як жидівка балакала з дочкою,

а далі чую – дитинка сопе і губками чвака, мене се здивувало – я ждав наче, щоб і дитина сонна й таке инче якось одмінно од дитини християнської чи що». Див.: Грушевський, Михайло. Щоденник (1886–1894 рр.) / Ред. Леонід Зашкільняк. – К., 1997. – С. 74 (2 листопада 1890 року).

¹⁵⁸ Див.: Грушевський, Михаил. Вопрос дня (аграрные перспективы) // Грушевський, Михаил. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 132–140; Грушевський, Михаил. Национальные моменты в аграрном вопросе // Грушевський, Михаил. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 141–145.

¹⁵⁹ Про політичну діяльність Грушевського в Галичині від 1905 до 1912 року див.: Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto–Buffalo–London, 1987. – Р. 91–103. Стосунки між українцями й поляками 1907 року зіпсувалися настільки, що Грушевський іноді йшов на лекції з пістолетом у кишені. Див.: Щоденники М. С. Грушевського (1904–1910 рр.) // Ред. Ігор Гирич // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 21 (27 жовтня 1907 року).

Наступ Грушевського на русофілів див. у статтях: Грушевський, Михайло. Геть з рутенством! // Діло. – 1907. – 22 червня (№ 129). – С. 1–2; Грушевський, Михайло. «Конець рутенства!» // ЛНВ. – 1907. – Т. X. – Кн. 10. – С. 135–147. Критику Грушевським неослов'янства див.: Грушевський, Михайло. Українство і всеслов'янство // ЛНВ. – 1908. – Т. XI. – Кн. 6. – С. 540–547; Грушевський, Михайло. На новий рік // ЛНВ. – 1909. – Т. XII. – Кн. 1. – С. 115–126.

¹⁶⁰ Крип'якевич, Иван. Спогади (Автобіографія) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8. – С. 108.

¹⁶¹ В автобіографії Грушевський пояснював виступ проти нього в НТШ інтригою націонал-демократів, які шукали альянсу з поляками, див.: Грушевський, Михайло. Автобіографія 1914–1919 рр. // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 214; пор.: Грушевський, Михайло. Автобіографія 1926 року // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 237. Про конфлікт у НТШ, який коштував Грушевському крісла, див.: Винар, Любомир. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка, 1892–1930. – Мюнхен, 1970. – С. 59–69; Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto–Buffalo–London, 1987. – Р. 104–106; Грицак, Ярослав. Конфлікт 1913 року в НТШ: причини і причинки // Український історик. – 1991–1992. – № 110/115. – С. 319–332; Горинь, Василь. Останній конфлікт М. Грушевського в НТШ // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідомлення наукової конференції (Львів, 26–28 жовтня 1994 р.) / За ред. Василя Гориня та ін. – Львів, 1995. – С. 38–40.

¹⁶² Див.: Грушевський, Михайло. Автобіографія 1926 року // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. –

К.: Веселка, 1992. – С. 235; Чикаленко, Євген. Спогади (1861–1907). – Нью-Йорк, 1955. – С. 481–462. Про політичну діяльність Грушевського в той час див.: Ругмак, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto–Buffalo–London, 1987. – Р. 70–124.

¹⁶³ Щоденники М. С. Грушевського (1904–1910 рр.) // Ред. Ігор Гирич // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 22–24.

¹⁶⁴ Автобіографію Володимира Івановича Савви див.: Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Х., 1908. – С. 344–345.

¹⁶⁵ Стаття Василенка пізніше ввійшла до збірки, де всі автори, за винятком Ващенко, нападалися на Грушевського у зв'язку з його поданням на посаду в Київському університеті. Див.: К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в университете св. Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевского. – К., 1908. Про погляди Миколи Василенка на Грушевського та його наукові здобутки див. також у пізнішій статті: Василенко, Николай. Проф. М. С. Грушевский как историк // Украинская жизнь. – 1916. – № 12. – С. 30–45.

¹⁶⁶ Про давні стосунки Грушевського з Єфремовим, які у двадцятих роках стали відкрито неприязними, див.: Гирич, Ігор. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кінця XIX – 20-х років XX століття // Український історик. – 1996. – Вип. 33. – С. 142–187.

¹⁶⁷ Про боротьбу довкола перенесення діяльності Грушевського зі Львова до Києва див.: Щоденники М. С. Грушевського (1904–1910 рр.) / Ред. Ігор Гирич // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 17–21; Чикаленко, Євген. Спогади (1861–1907). – Нью-Йорк, 1955. – С. 469–486; Ругмак, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto–Buffalo–London, 1987. – Р. 79–81. Характерне ставлення наддніпрянців до галицького варіанта української мови розкриває позиція одного з найпомітніших членів Київської Громади Якова Шульгина. Він писав Грушевському 1899 року, що вперше почувся зобов'язаним говорити українською мовою серед галичан у Відні (пор. з прим. 85 вище), але виступав проти галицьких перекладів з російської мови через їхні стилістичні «особливості». «Краще все ж нам, – писав Шульгин, – тутешнім українцям перекладати з російської на українську мову, ніж Вашим галичанам, бо частенько у нас очі рогом лізуть від їхньої мови». Шульгин готовий був зробити виняток тільки для Івана Франка. Див. лист Шульгина до Грушевського з Єлисаветграда від 17 (24) січня 1899 року: ЦДАІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – № 873. – Арк. 262–264.

¹⁶⁸ Ругмак, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto–Buffalo–London, 1987. – Р. 87.

¹⁶⁹ Про співпрацю Грушевського з Товариством українських поступовців та про його позицію під час консультацій між цією організацією і Павлом Мілюковим 1914 року див.: Там само. – Р. 107–114. Навесні 1914 року Грушевський схвально відгукнувся

про надзвичайно важливу промову Мілюкова з українського питання, виголошену в Думі 19 лютого 1914 року. Лідер російських кадетів захищав Грушевського та його колег від обвинувачень у «мазепинстві» і нападав на австрофіліство українського радикала Дмитра Донцова та на російський націоналізм Анатолія Савенка й інших київських поборників всеросійської спільноти. Вітаючи цю промову в листі до Мілюкова, Грушевський, однак, уважав, що той перенаголошує позицію Донцова та його прибічників, які виступали за відокремлення України від Росії й створення української автономії в Габсбурзькій монархії. Грушевський також не погоджувався з Мілюковим у питанні федералізму. Див. чернетку листа Грушевського до Мілюкова від 14 березня 1914 року: ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – № 270.

¹⁷⁰ Див.: Грушевський, Михайло. Відлучення Холмщини // ЛНВ. – 1912. – Т. XV. – Кн. 7/8. – С. 3–12. Пор.: Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto–Buffalo–London, 1987. – Р. 106. Холмську губернію створено у вересні 1913 року. Про суперечки довкола цієї події див.: Weeks, Theodore E. Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914. – DeKalb, IL, 1996. – Р. 173–192.

¹⁷¹ Див.: Грушевський, Михайло. По кошмарі // ЛНВ. – 1913. – Т. XVI. – Кн. 11. – С. 268–271; Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto–Buffalo–London, 1987. – Р. 91.

¹⁷² Див.: Грушевський, Михайло. Про старі часи на Україні. Коротка історія України. – Санкт-Петербург, 1907 (2-ге вид. – Санкт-Петербург, 1917); Грушевський, Михайло. Про батька козацького Богдана Хмельницького. – К., 1909; Грушевський, Михайло. Ілюстрована історія України. – К., 1911 (перевидання: К., 1912, 1913, 1915).

¹⁷³ Див. лист Савйовського до Грушевського від 15 травня 1910 року: ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – № 303. – Арк. 155–157.

¹⁷⁴ Про відгуки робітництва й інтелігенції на історичні твори Грушевського див. у розділі 3 цієї книжки.

¹⁷⁵ Див. лист Шелеста до Грушевського 1909 року: ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – № 303. – Арк. 128.

¹⁷⁶ Короткий опис мандрівок Грушевського під час Першої світової війни див. у його автобіографіях: Грушевський, Михайло. Автобіографія 1914–1919 рр., 1926 року // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 214–216 та 238.

¹⁷⁷ Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto–Buffalo–London, 1987. – Р. 117; Винар, Любомир. Чому Михайло Грушевський повернувся в Україну в 1914 році // Український історик. – 1967. – № 3/4. – С. 103–108 (передруковано у кн.: Винар, Любомир. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації: Статті і матеріали. – Київ–Нью-Йорк–Торонто, 1995. – С. 188–193). Член Союзу визволення України Володимир Дорошенко пізніше згадував: «Польські ендеки (вшехполяки) ненавиділи Грушевського, вважаючи його за

головного промотора українського національного руху в Галичині, що загрожував польському пануванню в краю. А що адміністрація в Галичині була в польських руках, то перший-ліпший староста або командант місцевої жандармської станиці міг, прикриваючися воєнним станом, знищити “батька гайдамаків” під будь яким претекстом, як москвофіла і ворога Австрії» (Дорошенко, Володимир. Перший президент відновленої української держави // Овид. – 1957. – № 2. – С. 28).

¹⁷⁸ Ці обвинувачення принаймні почасти спиралися на донос Степана Томашівського, колишнього студента Грушевського та його противника в НТШ перед війною, див.: Винар, Любомир. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації: Статті і матеріали. – Київ–Нью-Йорк–Торонто, 1995. – С. 191. Про стосунки Грушевського й Томашівського див.: Бортяк, Надія. Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським // Український історик. – 1996. – № 1/4. – С. 291–296.

Судову справу австрійський військовий суд пізніше припинив, але влада прохолодно ставилася до Грушевського і пізніше добачала його впливи в антиавстрійській кампанії в українській пресі у Сполучених Штатах. Див. документи віденського Міністерства внутрішніх справ за перші місяці 1917 року у статті: Антонович, Марко. Справа Грушевського // Український історик. – 1984. – № 1/4. – С. 262–77; 1985. – № 1/4. – С. 200–11. Документи з цієї статті частково передруковано у кн.: Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 367–379, тут 376–378.

¹⁷⁹ Уривки з поліцейського листування у справі арешту й заслання Грушевського див.: Справа про висилку проф. М. Грушевського // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 365–366.

¹⁸⁰ Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto–Buffalo–London, 1987. – Р. 117–120. Див. листи Шахматова і Платонова до президента Російської імператорської академії наук великого князя Константіна Романова (від 26 грудня 1914 року) у публікації: Варлыго, А. А. «Я никогда не выступал против России». М. С. Грушевский и русские ученые, 1914–1916 гг. // Исторический архив. – 1997. – № 4. – С. 175–199. Див. також: Robinson, Mikhail A. M. S. Hrushev's'kij, la «Questione ucraina» e l'élite accademica russa // Slavica. – 2001. – № 4: Pagine di ucrainistica europea / Ed. by Giovanna Brogi Bercoff and Giovanna Siedina. – Р. 157–176; Ссылка М. С. Грушевского / Ред. Павел Елецкий // Минувшее. Исторический альманах. – Санкт-Петербург, 1998. – № 23. – С. 207–262.

¹⁸¹ Див.: Щёголев, Сергей. Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма. – К., 1912. – С. 131.

¹⁸² Перед війною Грушевський протестував проти називання членів українського руху мазепинцями. Він писав, що царський уряд зробив із козацького гетьмана Івана Мазепи символ сепаратизму, хоча насправді його прагнення не надто відрізнялися від цілей Богдана Хмельницького, головного Мазепино антипода в офіційній російській пропаганді першого десятиліття ХХ століття. (Див.: Грушевський,

Михайло. «Мазепинство» і «Богданівство» // ЛНВ. – 1912. – Т. XV. – Кн. 1/3. – С. 94–102). В «Ілюстрованій історії України» (К., 1912. – С. 367–383) Грушевський не ідеалізує Мазепу й мотиви його переходу на бік Карла XII, але пише про гетьмана з повагою, наголошує його підтримку української культури, а повстання проти царя пояснює втручанням росіян в українські справи та вимогами козацької старшини.

¹⁸³ Див. текст цього подієвського звіту у кн.: Винар, Любомир. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації: Статті і матеріали. – Київ–Нью-Йорк–Торонто, 1995. – С. 191–193. Про російську політику в окупованій Галичині див.: Бахтуріна, Александра. Политика Российской империи в восточной Галиции в годы первой мировой войны. – Москва, 2000. Про ставлення до українського питання Особливого відділу імперського Міністерства внутрішніх справ у 1916–1917 роках див.: Miller, Aleksei. A Testament of the All-Russian Idea: Foreign Ministry Memoranda to the Imperial, Provisional and Bolshevik Governments // Extending the Borders of Russian History: Essays in Honor of Alfred J. Rieber / Ed. by Marsha Siefert. – Budapest and New York, 2003. – P. 233–243.

¹⁸⁴ Стаття Кулаковського фактично повторювала обвинувачення проти Грушевського, що їх уже висловив російський цензор Щеголев у книжці «Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма». Статтю Грушевському в Казань, де він тоді жив, надіслали Сергій Єфремов з його товаришами. Спершу Грушевський вагався, чи реагувати, написав Єфремову, що зазвичай не відповідає таким «голосам из оврага», але врешті-решт вирішив відповідати (див. листи Грушевського від 6 жовтня (23 вересня) та 25 (12) жовтня 1915 року у кн.: Листування Михайла Грушевського / Упор. Галина Бурлака, ред. Любомир Винар. – Київ–Нью-Йорк–Париж–Львів–Торонто, 1997. – С. 172–174, тут с. 174). Як згадано раніше, будучи студентом Київського університету, Грушевський не прийняв пропозицію Кулаковського спеціалізуватися під його керівництвом в античній історії.

¹⁸⁵ Відповідь Грушевського Кулаковському під назвою «Ветхий прах» надрукували «Украинская жизнь» і «Речь». Польська газета «Kurjer Lwowski» витлумачила її як антиавстрійську й дала адміністрації Львівського університету привід розглянути не лише обставини від'їзду Грушевського, а і його гадану антиавстрійську діяльність. Учена рада університету призначила спеціальну комісію в цій справі. Прочитавши статтю Грушевського, комісія дійшла висновку, що підстав обвинувачувати його в антиавстрійській діяльності немає. Від Грушевського зажадали пояснити причини, чому він залишив університет, – це було легше сказати, ніж зробити, з огляду на війну. Листування між Ученою радою Львівського університету й австрійською владою див.: Антонович, Марко. Справа Грушевського // Український історик. – 1984. – № 1/4. – С. 262–77; 1985. – № 1/4. – С. 200–211.

¹⁸⁶ Див. лист Шахматова до Грушевського в Сибірськ від 11 березня 1915 року: ЦДАІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – № 228. – Арк. 34–34зв.

¹⁸⁷ Див. лист Грушевського від 26 липня [1915 року]: ЦДАІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – № 275. – Арк. 118–119зв.

¹⁸⁸ Див.: Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto–Buffalo–London, 1987. – P. 120–121.

¹⁸⁹ Там само. – P. 118.

¹⁹⁰ Грушевський, Михайло. Автобіографія 1914–1919 рр. // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 215.

¹⁹¹ Див. згадку про свідчення Студинського у звіті Вченої ради Львівського університету від 10 квітня 1916 року канцелярії галицького віце-короля: Антонович, Марко. Справа Грушевського // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 367–370. За словами Студинського, Грушевський поїхав до Києва, почувши про указ, що російські підданці втрачають свою власність у Російській імперії, якщо не повернуться протягом шести тижнів після оприлюднення указу.

¹⁹² Грушевський, Михайло. Автобіографія 1914–1919 рр. // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 215.

¹⁹³ В Італії, дорогою з Відня до Києва, Грушевський зустрівся з кореспондентом російської газети «Русские ведомости» і говорив з ним про майбутню федералізацію Росії. Див.: Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto–Buffalo–London, 1987. – P. 117.

¹⁹⁴ Див.: Смаль-Стоцький, Роман. Початок віднови Української Державности // Золоті роковини: календар-альманах УНС / Ред. Антін Драган. – Нью-Йорк, 1967. – С. 93.

¹⁹⁵ Про універсали Центральної Ради див.: Грушевський, Михайло. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали / За ред. Любомира Винара. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 197–214. Стенограми засідань Центральної Ради див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали / Упор. Владислав Верстюк та ін.: У 2 тт. – К., 1997. Загальний огляд революції 1917 року в Україні див.: Магочій, Павло Роберт. Історія України. – К., 2007. – С. 401–417 (розділ «Революції в Російській імперії»); Субтельний, Орест. Україна: історія. – К., 1993. – С. 418–467 (розділи «Війна і революція» та «Українська революція»). Історію Центральної Ради див.: Верстюк, Владислав. Українська Центральна Рада: Навч. посібник. – К., 1997.

¹⁹⁶ Грушевський, Михайло. Промова на засіданні Центральної Ради з 17 грудня 1917 року // Грушевський, Михайло. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали / За ред. Любомира Винара. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 151.

¹⁹⁷ У мемуарах Грушевський згадує момент, коли дізнався про початок революції: «Я сидів у Румянцевській бібліотеці – писав тоді статтю про федеративну теорію

Костомарова і підбирав матеріал про викликану нею дискусію в тодішній пресі, коли бібліотекар поділився зі мною сенсаційною вістю, що саме “беруть Кремль”» (Грушевський, Михайло. Спомини // Київ. – 1989. – № 8. – С. 123).

¹⁹⁸ Там само. – С. 124–125.

¹⁹⁹ Див.: Слово Михайла Грушевського на українській маніфестації в Києві 19 березня (1 квітня) 1917 р. // Грушевський, Михайло. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали / За ред. Любомира Винара. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 195–196.

²⁰⁰ Грушевський, Михайло. Велика хвиля // Грушевський, Михайло. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали / За ред. Любомира Винара. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 141–143. Грушевський повторив аргументи з цієї статті в промові на засіданні Товариства українських поступовців 25–26 березня 1917 року, див.: Грушевський, Михайло. Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С. 113.

²⁰¹ Грушевський, Михайло. Повороту нема // Грушевський, Михайло. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали / За ред. Любомира Винара. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 144–146.

²⁰² Там само. – С. 146.

²⁰³ Грушевський, Михайло. Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С. 140. У спогадах, захищаючись від закидів, нібито його політична програма завжди була мінімалістською, Грушевський стверджував, що на перших етапах революції він насправді був максималістом, і наводив як приклад свої статті «Велика хвиля» та «Повороту нема». Він говорив, що друга стаття повторює аргументацію першої (див.: Грушевський, Михайло. Спомини // Київ. – 1989. – № 8. – С. 144–145). Насправді у першій статті, написаній після демонстрації 19 березня 1917 року, Грушевський лише застерігав мінімалізувати українські вимоги, але не казав, якими ж вони мають бути. Про автономістські й незалежницькі елементи політичного світогляду Грушевського див.: Верстюк, Владислав. Українська Центральна Рада: Навч. посібник. – К., 1997. – С. 112–116.

²⁰⁴ Грушевський, Михайло. Народностям України // Грушевський, Михайло. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали / За ред. Любомира Винара. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 136.

²⁰⁵ Там само. – С. 136.

²⁰⁶ Грушевський, Михайло. Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С. 116.

²⁰⁷ Там само. – № 10. – С. 140. Єврейські депутати Центральної Ради виступили за проголошення Третім універсалом повної автономії України (листопад 1917 року), але не підтримали проголошення незалежності Четвертим універсалом у січні 1918-го. Про ставлення євреїв до Центральної Ради й участь єврейських партій у її роботі див.: Abramson, Henry. A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920. – Cambridge, MA, 1999. – P. 34–66.

²⁰⁸ Позиція Грушевського в питанні українсько-єврейських стосунків допомогла стримати антисемітизм в Україні. Як відзначив Генрі Абрамсон, «вибір Грушевського головою Центральної Ради, чільні позиції УСДРП (Української соціал-демократичної робітничої партії) й підтримка з боку популярної УПСР (Української партії соціалістів-революціонерів) – усе це разом дієво обірвало антисемітські голоси в перші місяці української революції» (Abramson, Henry. *A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920.* – Cambridge, MA, 1999. – P. 36).

1918 року, по тому як Україною прокотилися перші погроми, загострені військовими обставинами та колапсом влади, Грушевський закликав українську спільноту зробити все можливе проти антисемітизму, спровокованого, на його думку, вульгарним націоналізмом, з одного боку, та частю євреїв у більшовицьких злочинах – з другого. Грушевський пояснював, що ті євреї, які пішли за більшовиками, не мають нічого спільного з єврейським національним рухом, і висловлював переконання, що українці та євреї дійдуть порозуміння. Див.: Грушевський, Михайло. Місто // Грушевський, Михайло. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали / За ред. Любомира Винара. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 45–46.

²⁰⁹ Грушевський, Михайло. Чи Україна тільки для українців? // Грушевський, Михайло. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали / За ред. Любомира Винара. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 140. Навіть 1918 року, після проголошення української незалежності і першого воєнного зіткнення між більшовиками і Центральною Радою, Грушевський застерігав від якихось радикальних заходів проти росіян в Україні. Він уважав, що якась частина російського населення повернеться в Росію, а глибоко закорінені в українське життя залишаться і приєднаються до української більшості. «Треба терпеливо вичекати цього процесу, – писав Грушевський, – не вносячи непотрібного роздратування, не обгострюючи відносин гвалтовною українізацією, поступаючи розважно й можливо м'яко в переведенні тих вимог, які дійсно ставляться принципом української державности, становищем української мови як мови державної й т. ін.» (Грушевський, Михайло. Місто // Грушевський, Михайло. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали / За ред. Любомира Винара. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 43).

²¹⁰ Грушевський, Михайло. Спомини // Київ – 1989. – № 8. – С. 145.

²¹¹ Там само. – С. 141.

²¹² Див.: Грушевський, Михайло. Місто // Грушевський, Михайло. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали / За ред. Любомира Винара. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 46–47.

²¹³ Див. статті і заяви Грушевського про Холмщину: Грушевський, Михайло. За Холмщину // Грушевський, Михайло. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали / За ред. Любомира Винара. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 107–109; Грушевський, Михайло. Промова на ратифікації мирного до-

говору // Грушевський, Михайло. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали / За ред. Любомира Винара. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 110–115.

²¹⁴ Грушевський, Михайло. Промова на засіданні Центральної Ради з 17 грудня 1917 року // Грушевський, Михайло. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали / За ред. Любомира Винара. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 153.

²¹⁵ Грушевський, Михайло. Спомини // Київ. – 1989. – № 8. – С. 128–130. Грушевського не тішило ставлення до нього старшого покоління українських діячів у Києві. Він писав у спогадах: «Центр[альна] рада була полишена молодіжі, а на мене, як вийшло, “старші” дивились як на “дядьку”, котрий мав обов’язком стримувати її вибрики, а коли б з тієї муки – паче чаянія – вийшов хліб, покликати в слушний час до трапези “старших”» (Там само. – С. 132).

²¹⁶ Див.: Чикаленко, Євген. Уривок з моїх спогадів за 1917 р. – Прага, 1932. – С. 24.

²¹⁷ Про роль селянства і солдатів у політиці Центральної Ради див.: Верстюк, Владислав. Українська Центральна Рада: Навч. посібник. – К., 1997. – С. 73, 134–136, 183, 225–229; Савченко, Григорій. Аграрні аспекти соціальних вимог українців російської армії (березень–листопад 1917 року) // Історія та історіографія в Європі. – 2003. – № 1/2. – С. 190–199; von Hagen, Mark. The Russian Imperial Army and the Ukrainian National Movement in 1917 // Ukrainian Quarterly. – 1998. – Vol. 54. – № 3/4 (fall-winter). – P. 220–256.

²¹⁸ Грушевський, Михайло. Ілюстрована історія України. – К., 1911 (перевидання – К., 1912, 1913, 1915, 1917).

²¹⁹ Грушевський, Михайло. Про старі часи на Україні. Коротка історія України. – Санкт-Петербург, 1907 (2-ге вид. – Санкт-Петербург, 1917).

²²⁰ Грушевський, Михайло. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті і тексти. – К., 1917 (2-ге вид. – К., 1917; 3-тє вид. – К., 1918).

²²¹ Див.: Грушевський, Михайло. З політичного життя старої України. Розвідки, статті, промови. – К., 1918. У бібліографії Грушевського, виданій 1929 року в Києві й, очевидно, схваленій самим істориком, ця книжка зазначена під 1917 роком. Див. передрук цієї бібліографії: Wypar, Lubomyr R. Mykhailo Hrushevs’kyi, 1866–1934: Bibliographic Sources. – New York–Munich–Toronto, 1985. – P. 29.

²²² Див.: Грушевський, Михайло. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1917; Грушевський, Михайло. Звідки пішло українство і до чого воно іде. – К., 1917.

²²³ Див.: Грушевський, Михайло. Якої ми хочемо автономії і федерації. – К., 1917.

²²⁴ Див.: Грушевський, Михайло. Про українську мову і українську школу. – К., 1917.

²²⁵ Див.: Грушевський, Михайло. Вільна Україна. Статті з останніх днів (березень–квітень 1917 року). – К., 1917.

- ²²⁶ Винниченко, Володимир. Щоденник. – Едмонтон–Нью-Йорк, 1980. – Т. 1. – С. 288.
- ²²⁷ Грушевський, Михайло. Спомини // Київ. – 1989. – № 8. – С. 145.
- ²²⁸ Про Четвертий універсал Центральної Ради та роль Грушевського у його написанні й ухваленні див.: Грушевський, Михайло. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали / За ред. Любомира Винара. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – Додаток 6; Винар, Любомир. Четвертий універсал УЦ Ради: впровадження // Грушевський, Михайло. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали / За ред. Любомира Винара. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 218–221. Див. також статті Грушевського, у яких він просував ідею української незалежності: Грушевський, Михайло. Велике Різдво // Грушевський, Михайло. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали / За ред. Любомира Винара. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 59–60; Грушевський, Михайло. Великий обов'язок // Там само. – С. 61–62; Грушевський, Михайло. Українська самостійність і її історична необхідність // Там само. – С. 63–65.
- ²²⁹ Грушевський, Михайло. Великий обов'язок // Там само. – С. 61.
- ²³⁰ Грушевський, Михайло. Українська самостійність і її історична необхідність // Там само. – С. 64.
- ²³¹ Див.: Грушевський, Михайло. Очищення огнем // Там само. – С. 66–69.
- ²³² Грушевський, Михайло. Повороту не буде // Там само. – С. 75.
- ²³³ Грушевський, Михайло. Очищення огнем // Там само. – С. 67.
- ²³⁴ Грушевський, Михайло. В огні і бурі // Там само. – С. 71.
- ²³⁵ Див.: Грушевський, Михайло. Очищення огнем // Там само. – С. 68; Грушевський, Михайло. Кінець московської орієнтації // Там само. – С. 10.
- ²³⁶ Грушевський, Михайло. Українська самостійність і її історична необхідність // Там само. – С. 64.
- ²³⁷ Грушевський, Михайло. Очищення огнем // Там само. – С. 66.
- ²³⁸ Грушевський писав: «І мені здається, що те, що переживаю я так гостро в цей момент, переживає й уся Україна. Що Україна також поховала своє старе в цьому огнищі, як на могилі матері!...» (Грушевський, Михайло. На переломі // Там само. – С. 6).
- ²³⁹ Грушевський, Михайло. Кінець московської орієнтації // Там само. – С. 10.
- ²⁴⁰ Там само. – С. 11.
- ²⁴¹ Грушевський, Михайло. Нові перспективи // Там само. – С. 21–22.
- ²⁴² Там само. – С. 22.

- ²⁴³ Див.: Грушевський, Михайло. Наша західня орієнтація // Там само. – С. 14–17; Грушевський, Михайло. Орієнтація Чорноморська // Там само. – С. 18–20; Грушевський, Михайло. Нові перспективи // Там само. – С. 21–27.
- ²⁴⁴ Див.: Грушевський, Михайло. Культура краси і культура життя // Там само. – С. 28–33.
- ²⁴⁵ Про політичну діяльність Грушевського у 1918–1919 роках див.: Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto–Buffalo–London, 1987. – Р. 152–195.
- ²⁴⁶ Грушевський, Михайло. Спомини // Київ. – 1989. – № 8. – С. 111.

Розділ 2

Делімітація минулого

- ¹ Helfert, Joseph Alexander von. Über Nationalgeschichte und den gegenwärtigen Stand ihrer Pflege in Österreich. – Prague, 1853. – S. 1–2. Цит. за: Leitsch, Walter. East Europeans Studying History in Vienna (1855–1918) // *Historians as Nation-Builders: Central and South-East Europe* / Eds. Dennis Deletant and Harry Hanak. – Basingstoke, 1988. – Р. 140.
- ² Як нещодавно показав Стивен Величенко, російський імперський нарратив нагадував британський історичний нарратив XIX століття, що фокусувався на власне Англії і виносив за дужки не лише британські заморські колонії, а й Шотландію. Див.: Velychenko, Stephen. Rival Grand Narratives of National History: Russian/Soviet, Polish and Ukrainian Accounts of Ukraine's Past (1772–1991) // *Österreichische Osthefte*. – 2000. – № 3/4. – Р. 139–160.
- ³ Загальне дослідження про те, як українську історію розглядали в ранньомодерній російській історіографії, див.: Velychenko, Stephen. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992. – Р. 79–88. Докладніше про московські претензії на світську й церковну спадщину Київської Русі див. у статтях Ярослава Пеленського, зібраних у його кн.: Pelenski, Jaroslaw. The Contest for the Legacy of Kievan Rus'. – Boulder, CO, 1998 (особливо р. 1–130). Про зародження інтересу до київської історії в Московії наприкінці XV – на початку XVI століття та про його зв'язок з московською історіографією див.: Ostrowski, Donald. Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304–1589. – Cambridge, 1998. – Р. 168–176.
- ⁴ Репринт «Синопису»: Sinopsis. Kiev, 1681. Facsimile mit einer Einleitung. Bausteine zur Geschichte der Literatur bei den Slaven. – Vol. 17 / Ред. Hans Rothe. – Köln, 1983. Про популярність «Синопису» в Росії див.: Самарин, Александр. Распространение и читатель первых печатных книг по истории России (конец XVII–XVIII в.). – Москва, 1998. – С. 20–76. Про ранньомодерні українські погляди на Росію див.: Kohut, Zenon E. Origins of the Unity Paradigm: Ukraine and the Construction of Russian National

History (1620–1860) // Eighteenth-Century Studies. – 2002. – Vol. 35. – № 1. – P. 70–76; Kohut, Zenon E. The Question of Russo-Ukrainian Unity and Ukrainian Distinctiveness in Early Modern Ukrainian Thought and Culture // Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945) / Eds. Andreas Kappeler, Zenon Kohut, Frank Sysyn, Mark von Hagen. – Edmonton and Toronto, 2003. – P. 57–86; Sysyn, Frank E. The Image of Russia and Russian-Ukrainian Relations in Ukrainian Historiography of the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries // Там само. – P. 108–143.

⁵ Про Карамзіна див.: Black, Joseph L. Nicholas Karamzin and Russian Society in the Nineteenth Century: A Study in Russian Political and Historical Thought. – Toronto, 1975. Про карамзінську інтерпретацію української історії див.: Velychenko, Stephen. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992. – P. 90–91. Огляд взаємозв'язків російського й українського історичних наративів у модерні часи див.: Velychenko, Stephen. Rival Grand Narratives of National History: Russian/Soviet, Polish and Ukrainian Accounts of Ukraine's Past (1772–1991) // Österreichische Osthefte. – 2000. – № 3/4. – P. 139–160.

⁶ Див.: Velychenko, Stephen. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992. – P. xix–xx; Когут, Зенон. Розвиток української національної історіографії в Російській імперії // Когут, Зенон. Коріння ідентичности: студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004.

⁷ Про взаємозв'язок монархічного й національного принципів у російському імперському наративі див.: Wortman, Richard S. National Narratives in the Representation of Nineteenth-Century Russian Monarchy // Extending the Borders of Russian History / Ed. Marsha Siefert. – Budapest and New York, 2003. – P. 52–64.

⁸ Про побудови Погородина див.: Pelenski, Jaroslaw. The Ukrainian-Russian Debate over the Legacy of Kievan Rus', 1840s-1860s // Pelenski, Jaroslaw. The Contest for the Legacy of Kievan Rus'. – Boulder, CO, 1998. – P. 213–226; Andriewsky, Olga. The Russian-Ukrainian Discourse and the Failure of the «Little Russian Solution» 1782–1917 // Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945) / Eds. Andreas Kappeler, Zenon Kohut, Frank Sysyn, Mark von Hagen. – Edmonton and Toronto, 2003. – P. 182–214.

⁹ Тут і далі ці поняття вживаються на означення двох груп українських істориків та інтелектуалів. Перші вважали, що належать до осібноі української нації, натомість другі стверджували, що становлять одну з гілок всеросійської нації. Ці протилежні самоідентифікації очевидно впливали на історію, яку вони писали. Про «малоросійство» як явище XIX і XX сторіч див.: Encyclopedia of Ukraine / Ed. Volodymyr Kybijovyc and Danylo Husar Struk: 5 vols. – Toronto, 1984–1993. – Vol. 3. – P. 166.

- ¹⁰ Див.: Звичайна схема «русскої» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по славянознавству. Сборник Российской императорской академии наук / Ред. В. И. Ламанский. – Санкт-Петербург, 1904. – Вып. 1. – С. 298–304. Передрук: Політологія (кінець XIX – перша половина XX ст.): Хрестоматія / Ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 167–173.
- ¹¹ Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto, Buffalo and London, 1987. – P. 65.
- ¹² Грушевський, Михайло. Звичайна схема «русскої» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Політологія (кінець XIX – перша половина XX ст.): Хрестоматія / Ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 167.
- ¹³ Там само. – С. 171.
- ¹⁴ Про Ключевського див.: Нечкина, Милица. Василий Осипович Ключевский. История жизни и творчества. – Москва: Наука, 1974; Byrnes, Robert R. V. O. Kliuchevsky: Historian of Russia. – Bloomington, IL, 1995. Бернз зобразив Ключевського російським націоналістом і панславістом, якого мало цікавила історія неросіян. У його інтерпретації Ключевський майже не знав впливу Геннадія Карпова, затятого опонента Миколи Костомарова, хоч і був його близьким другом. Див.: Byrnes, Robert R. Kliuchevskii on the Multi-National Russian State // Russian History. – 1986. – Vol. 13. – № 4 (winter). – P. 313–330.
- ¹⁵ Пишучи статтю про звичайну схему «русскої» історії, Грушевський очевидно не був знайомий з літографічним виданням лекцій Ключевського. У третьому виданні I тому «Історії» (1913), а також у його російському перекладі під назвою «Киевская Русь» (1911) Грушевський згадував перший том «Курса» Ключевського як нову працю. Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 555; Грушевский, Михаил. Киевская Русь. – Санкт-Петербург, 1911. – С. 471.
- ¹⁶ Ключевский, Василий. Курс русской истории. Часть 1 // Ключевский, Василий. Сочинения: В 8 тт. – Москва: Госполитиздат, 1956. – Т. 1. – С. 272.
- ¹⁷ Див.: Там само. – С. 32–33.
- ¹⁸ Див. редакційну примітку до видання першої частини «Курса» 1956 року: Там само. – С. 377). Уривки, додані у виданні «Курса» 1924 року, позначені в тексті видання 1956 року.
- ¹⁹ Там само. – С. 34.
- ²⁰ Там само. – С. 163.
- ²¹ Там само. – С. 205.
- ²² Там само. – С. 33.
- ²³ Там само. – С. 291.
- ²⁴ Там само. – С. 293.

- ²⁵ Там само. – С. 282–291.
- ²⁶ Грушевський, Михайло. Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Політологія (кінець XIX – перша половина XX ст.): Хрестоматія / Ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 168. Докладніше про дискусію довкола погодинської теорії і внесок у неї Грушевського див. у параграфі 3 цього розділу.
- ²⁷ Ключевский, Василий. Курс русской истории. Часть 1 // Ключевский, Василий. Сочинения: В 8 тт. – Москва: Госполитиздат, 1956. – Т. 1. – С. 284–286. Пор.: Ключевский, Василий. Терминология русской истории // Ключевский, Василий. Сочинения: В 8 тт. – Москва: Госполитиздат, 1959. – Т. 6: Специальные курсы. – С. 135–136.
- ²⁸ Грушевський, Михайло. Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Політологія (кінець XIX – перша половина XX ст.): Хрестоматія / Ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 167.
- ²⁹ Див.: Ключевский, Василий. Курс русской истории. Часть 3 // Ключевский, Василий. Сочинения: В 8 тт. – Москва: Госполитиздат, 1957. – Т. 3. – С. 92–120.
- ³⁰ Ключевский, Василий. Курс русской истории. Часть 1 // Ключевский, Василий. Сочинения: В 8 тт. – Москва: Госполитиздат, 1956. – Т. 1. – С. 336.
- ³¹ Там само. – С. 292.
- ³² Там само. – С. 351.
- ³³ Див.: Pipes, Richard. Russia under the Old Regime. – Harmondsworth, 1979. – P. 40.
- ³⁴ На думку Величенка, саме Линниченко доповнив устряловську схему, додавши до неї історію Галичини, яку вважав частиною російської землі. Див.: Velychenko, Stephen. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992. – P. xx–xxi. Про Линниченка див.: Толочко, Олексій. Дві не зовсім академічні дискусії (І. А. Линниченко, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський) // Український археографічний щорічник. – 1993. – Вип. 2. – С. 92–104; Масненко, Віталій. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К.–Черкаси: Відлуння-плюс, 2001. – С. 217–222.
- ³⁵ Линниченко, Иван. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо профессору М. С. Грушевскому // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола / Сост. М. Б. Смолин. – Москва: Москва, 1998. – С. 253–254.
- ³⁶ Див.: Пушкин, Александр. Клеветникам России // Пушкин, Александр. Собр. соч.: В 10 тт. – Москва: Художественная литература, 1959. – Т. 2. – С. 339–340.
- ³⁷ Линниченко, Иван. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо профессору М. С. Грушевскому // Украинский сепаратизм в России. Идео-

логия национального раскола / Сост. М. Б. Смолин. – Москва: Москва, 1998. – С. 254.

³⁸ Про Єфименко див.: Марков, Поликарп. А. Я. Ефименко – историк Украины. – К.: Изд-во КГУ, 1966; та коротку статтю Романа Сенькуся: Encyclopedia of Ukraine / Ed. Volodymyr Kybijovyc and Danylo Husar Struk: 5 vols. – Toronto, 1984–1993. – Vol. 5. – P. 765.

³⁹ Ефименко А. Я. История украинского народа: В 2 ч. – СПб.: Брокгауз и Ефрон, 1906. – Вып. 1. – С. 1.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само. – С. 2.

⁴² Там само. Пор.: Грушевский, Михаил. Очерк истории украинского народа. – Санкт-Петербург, 1904; 2-е изд. – Санкт-Петербург, 1906; 3-е изд. – Санкт-Петербург, 1911.

⁴³ Грушевський, Михайло. Звичайна схема «русскої» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Політологія (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.): Хрестоматія / Ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 169.

⁴⁴ Любавский, Матвей. Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно. – Москва, 1910. – С. 2.

⁴⁵ Там само. – С. 1.

⁴⁶ Там само. – С. 4.

⁴⁷ Грушевський, Михайло. Звичайна схема «русскої» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Політологія (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.): Хрестоматія / Ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 172.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само. – С. 169.

⁵⁰ Там само. – С. 167 (примітка 2).

⁵¹ Про Мілюкова див.: Riha, Thomas. A Russian European: Paul Miliukov in Russian Politics. – Notre Dame and London, 1969; Stockdale, Melissa Kitschke. Paul Miliukov and the Quest for a Liberal Russia, 1880–1918. – Ithaca and London, 1996. Найновіші інтерпретації історичних праць Мілюкова див. у збірці статей: П. Н. Милуков: историк, политик, дипломат. Материалы междунар. науч. конф. Москва, 26–27 мая 1999 г. / Ред. В. В. Шелохаев и др. – Москва: РОССПЭН, 2000.

⁵² Див.: Милуков, Павел. Очерки по истории русской культуры: В 2 т. – Санкт-Петербург, 1896–1897; Милуков, Павел. Главные течения русской исторической мысли. – Москва, 1898. – Т. 1. Див. відповідно рецензії Грушевського: ЗНТШ. – 1896. – Т. 13. – С. 2–5 (на «Очерки», т. 1); ЗНТШ. – 1898. – Т. 21. – С. 14–17 (на «Очерки», т. 2); ЗНТШ. – 1898. – Т. 25. – С. 30–32 (на «Главные течения»).

- ⁵³ Грушевський, Михайло. Рец. на: Милюков, Павел. Главные течения русской исторической мысли. Москва, 1898. Т. 1 // ЗНТШ. – 1898. – Т. 25. – С. 31.
- ⁵⁴ Див.: Грушевський, Михайло. Рец. на: Милюков, Павел. Очерки по истории русской культуры: В 2 т. Санкт-Петербург, 1897. Т. 2 // ЗНТШ. – 1898. – Т. 21. – С. 15–16. У рецензії на «Историю права русского народа» Ніколая Загоскіна Грушевський високо оцінив внесок Милюкова. Він розкритикував історіографічний вступ Загоскіна і написав, що його й порівнювати не можна з працями Милюкова. Див.: Грушевський, Михайло. Рец. на: Загоскин, Николай. История права русского народа. Лекции и исследования по истории русского права. Казань, 1899. Т. 1 // ЗНТШ. – 1901. – Т. 39. – С. 3.
- ⁵⁵ Про те, як молодий Милюков розумів історію, див. у його вступі до першого тому «Очерков»: Милюков, Павел. Очерки по истории русской культуры: В 2 т. – Санкт-Петербург, 1896. – Т. 1. – С. 1–20. Пор. з розділом про історичну думку Милюкова у кн.: Stockdale, Melissa Kitschke. Paul Miliukov and the Quest for a Liberal Russia, 1880–1918. – Ithaca and London, 1996. – P. 53–80.
- ⁵⁶ Див.: Там само. – P. 313.
- ⁵⁷ Цит. за: Там само. – P. 312. Пор.: Милюков, Павел. Очерки по истории русской культуры: В 2 т. – Санкт-Петербург, 1896. – Т. 1. – С. 114.
- ⁵⁸ Див. рецензію Мякотіна на перший том «Очерков» Милюкова в журналі «Русское богатство».
- ⁵⁹ Див.: Грушевський, Михайло. Рец. на: Милюков, Павел. Очерки по истории русской культуры: В 2 т. Санкт-Петербург, 1897. Т. 2 // ЗНТШ. – 1898. – Т. 21. – С. 16.
- ⁶⁰ Грушевський, Михайло. Рец. на: Милюков, Павел. Главные течения русской исторической мысли. Москва, 1898. Т. 1 // ЗНТШ. – 1898. – Т. 25. – С. 30.
- ⁶¹ Див.: Милюков, Павел. Главные течения русской исторической мысли. – Москва, 1898. – Т. 1. – С. 192–204.
- ⁶² Грушевський, Михайло. Рец. на: Милюков, Павел. Главные течения русской исторической мысли. Москва, 1898. Т. 1 // ЗНТШ. – 1898. – Т. 25. – С. 31. Грушевський також критикував Милюкова за те, що він коментує київський «Синопис» (1674), але не зачіпає ширшу дискусію про українську історіографію XVI–XVII століть.
- ⁶³ Грушевський, Михайло. Звичайна схема «русскої» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Політологія (кінець XIX – перша половина XX ст.): Хрестоматія / Ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 167.
- ⁶⁴ Про погляд Милюкова на національне питання в Росії див.: Stockdale, Melissa Kitschke. Miliukov, Nationality and National Identity // П. Н. Милюков: историк, политик, дипломат. Материалы междунар. науч. конф. Москва, 26–27 мая 1999 г. / Ред. В. В. Шелохаев и др. – Москва: РОССПЭН, 2000. – С. 275–287; Малинина, О. Ю. Две концепции «либерального национализма»: П. Б. Струве и П. Н. Милюков // Там само. – С. 462–473. Будучи між двома революціями лідером

кадетів (Конституційно-демократичної партії), Мілюков часто висловлювався в оборону культурним і політичним прагненням українського руху. В грудні 1909 року він виступив у російській Думі на підтримку використання української мови в судочинстві, а російським націоналістам, які протистояли ухваленню відповідного закону, відповів так: «Ви кажете “Росія для росіян”, але кого ви маєте на увазі під “росіянами”? Ви повинні казати “Росія тільки для великоросів”, бо те, чого ви не даєте мусульманам і євреям, ви не даєте і нашим найближчим родичам – Україні» (цит. за: Andriewsky, Olga. *The Politics of National Identity: The Ukrainian Question in Russia, 1904–1912*. PhD thesis. – Harvard University, 1991. – P. 355). Тут особливо цікаво, що Мілюков закидає російським націоналістам плутання «російського» і «великоруського». На позиції Мілюкова вплинув «бунт» кадетів-українців, незадоволених двозначною політикою в українському питанні, котрі вимагали від партії підтримати думський законопроект про використання української мови в судочинстві (див.: Там само. – P. 346–357).

⁶⁵ Див.: Милуков, Павел. *Очерки по истории русской культуры*: В 2 т. – Санкт-Петербург, 1896. – Т. 1. – С. 41–49.

⁶⁶ Грушевський, Михайло. Звичайна схема «русскої» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства // *Політологія* (кінець XIX – перша половина XX ст.): Хрестоматія / Ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 168 (примітка 1).

⁶⁷ Див.: Грушевський, Михайло. Рец. на: *Русская история с древнейших времен до смутного времени* / Сб. ст. под ред. Василия Сторожева. Москва, 1898. Вып. 1 // ЗНТШ. – 1900. – Т. 37. – С. 8–10.

⁶⁸ Грушевський, Михайло. Звичайна схема «русскої» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства // *Політологія* (кінець XIX – перша половина XX ст.): Хрестоматія / Ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 168.

⁶⁹ Див.: Корсаков, Дмитрий. *Меря и Ростовское княжество. Очерки из истории Ростовско-Суздальской земли*. – Казань, 1872.

⁷⁰ Див. непідписану рецензію Мілюкова на «Очерк истории Киевской земли» Грушевського.

⁷¹ У листі від 18 квітня 1897 року Василій Сторожев питав у Грушевського дозволу передрукувати фрагмент його книжки про історію Київської землі у збірці статей з російської історії. Сторожев згадував, що він і давній знайомий Грушевського Ніколай Оглоблін більше не працюють в архіві Міністерства юстиції, з якого мусили піти через Дмитрія Самоквасова (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 775. – Арк. 1–13в).

⁷² Лист Сторожева від 7 січня 1905 року: ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 775. – Арк. 43в.

⁷³ Див.: Тельвак, Віталій. Наукова спадщина Михайла Грушевського в російській історіографії кінця XIX – першої половини XX століття // *Схід–Захід. Історико-культурологічний збірник*. – 2002. – № 5. – С. 69.

⁷⁴ Див.: Грушевський, Михайло. Одна з легенд Хмельниччини: Хмельницький і лінчаївці // Сборник статей в честь Дмитрия Александровича Корсакова. – Казань, 1913. – С. 510–513.

⁷⁵ У листі подяки Корсаков також тишився тим, що отримав привітання від Грушевського з «зарубежной Руси», составляющей нераздельное этнически и исторически целое с Русью по-Днепровской». Про погляди Корсакова на українське питання свідчить той факт, що він не висловлювався подібним чином про «велику» і «південну» Росію. Див. лист Корсакова від 10 грудня 1913 року: ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 303. – Арк. 340–341.

⁷⁶ Див.: Филевич, Иван. Обзор главнейших сочинений и статей по западнорусской истории за 1891 год // Славянское обозрение. – 1892. – Т. 1. – С. 418–421.

⁷⁷ Див.: Филевич, Иван. По поводу теории двух русских народностей. – Львов, 1902. – С. 17. Філевич народився в родині українського греко-католицького священика на Люблінщині, але був переконаним прихильником всеросійської єдності. Можливо, самотньому питанню, у якому він згоджувався з Грушевським, – офіційний план відокремлення Холмщини від колишнього Королівства Польського. Коротку біографію Філевича див.: Славяноведение в дореволюционной России. Библиографический словарь. – Москва: Наука, 1979. – С. 340–341.

⁷⁸ Істрін, якого обрали членом-кореспондентом Російської імператорської академії наук 1902 року й академіком 1907-го, заступив Шахматова на посаді голови Відділення російської мови і письменства у 1920 році. Цю посаду він обіймав до ліквідації відділення 1930 року. Див. його коротку біографію: Славяноведение в дореволюционной России. Библиографический словарь. – Москва: Наука, 1979. – С. 168–169.

⁷⁹ Другий виступ Климовича було заплановано на 30 березня. Див. його лист до Грушевського від 20 березня 1905 року: ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 874. – Арк. 5–8. Климович, який особисто знав Михайла Драгоманова, згодом, за Центральної Ради служив заступником міністра юстиції і був убитий більшовиками 1920 року. Його коротку біографію див.: Encyclopedia of Ukraine / Ed. Volodymyr Kubijovyc and Danulo Husar Struk: 5 vols. – Toronto, 1984–1993. – Vol. 2. – P. 567. Див. також коментар Сергія Білокопя у кн.: Синявський, Антін. Вибрані праці. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 377. Опонент Климовича Борис Ляпунов, член-кореспондент Російської імператорської академії наук від 1907 року й академік від 1923-го, опублікував доповідь 1919 року під назвою «Единство русского языка в его наречиях», де суголосно Петру Струве заявив: *«Ясно, что русский литературный язык есть общерусское достояние»*. Стаття ввійшла до «Сборника статей по малорусскому вопросу» (див.: Труды подготовительной по национальным делам комиссии. Малорусский отдел. – Одесса, 1919. – Вып. 1: Сборник статей по малорусскому вопросу). Передрук: Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола / Сост. М. Б. Смолин. – Москва: Москва, 1998. – С. 385–398.

⁸⁰ Линниченко, Иван. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо профессору М. С. Грушевскому // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола / Сост. М. Б. Смолин. – Москва: Москва, 1998. – С. 253.

⁸¹ Див.: Царинный, А. (Стороженко, Андрей). Украинское движение. Краткий исторический очерк преимущественно по личным воспоминаниям // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола / Сост. М. Б. Смолин. – Москва: Москва, 1998. – С. 133–252. Про авторство цієї праці див. на с. 404. Про Андрія Стороженка та його брата Миколу (Ніколая) Стороженка, теж історика, див.: Масненко, Віталій. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К.–Черкаси: Відлуння-плюс, 2001. – С. 210–217. Обидва брати належали до малоросійської течії серед української інтелігенції. Після революції обидва емігрували, але шляхи їхні розійшлися: Андрій тримався старих поглядів, а Микола став українським патріотом.

⁸² Див.: Царинный, А. (Стороженко, Андрей). Украинское движение. Краткий исторический очерк преимущественно по личным воспоминаниям // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола / Сост. М. Б. Смолин. – Москва: Москва, 1998. – С. 181. Конфіденційні листи Сергея Платонова і Алексея Шахматова очільникові Російської імператорської академії наук, великому князеві Константину Константиновичу Романову, у справі арешту й заслання Грушевського засвідчують ставлення до українського історика в російських академічних колах. Шахматов, вірний симпатик Грушевського під час його вимушеного заслання, докладав великих зусиль, щоб спростувати обвинувачення, нібито Грушевський брав участь в антиросійській діяльності, і всіляко наголошував його внесок у «російську» науку. За словами Шахматова, *«критический аппарат его восьмитомной истории можно назвать классическим и единственным после Карамзина»* (див. лист Шахматова до князя Константина Романова від 26 грудня 1914 року: «Я никогда не выступал против России». М. С. Грушевский и русские ученые, 1914–1916 гг. // Исторический архив. – 1997. – № 4. – С. 179). Натомість Платонов висловлював багато застережень, оцінюючи політичну діяльність Грушевського, і відраджував великого князя відпустити Грушевського з симбірського заслання. Хоча й він визнавав: *«Михаил Грушевский обладает большим ученым талантом и для исторической науки, независимо от его “теорий”, сделал очень много»* (див.: Там само. – С. 178).

⁸³ Див.: К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в университете св. Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевского. – К., 1908.

⁸⁴ Лотоцький, Олександр. Сторінки минулого: У 4 т. – Варшава, 1932–1939. – Т. 3. – С. 306.

⁸⁵ Царинный, А. (Стороженко, Андрей). Украинское движение. Краткий исторический очерк преимущественно по личным воспоминаниям // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола / Сост. М. Б. Смолин. – Москва: Москва, 1998. – С. 133.

⁸⁶ Див.: Волконский, Александр. Историческая правда и украинская пропаганда // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола / Сост. М. Б. Смолин. – Москва: Москва, 1998. – С. 25.

⁸⁷ Було кілька випадків, коли Линниченко або не зрозумів Грушевського, або хибно його інтерпретував. Він стверджував, наприклад, ніби Грушевський не був певен, що робити з історією «Західної Росії»: розглядати її окремо чи долучати до великоруської або південноросійської історії (див.: Линниченко, Иван. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо профессору М. С. Грушевскому // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола / Сост. М. Б. Смолин. – Москва: Москва, 1998. – С. 255). Насправді Грушевський виступав за створення окремої дисципліни – білоруської історії. В іншому випадку Линниченко виказав кепське знання історії Речі Посполитої, засумнівавшись у твердженні Грушевського, ніби білоруські землі були тісно пов'язані з Великим князівством Литовським і залишалися у його складі після Люблінської унії (1569). Линниченко писав, що не розуміє аргументації Грушевського, бо після Люблінської унії не лише малоросійські, а й українські землі було інкорпоровано до складу Польщі (див.: Там само. – С. 256). Грушевський, очевидно, мав на увазі, що, на відміну від українських земель, які після Люблінської унії було приєднано до польської Корони, білоруські землі залишилися у складі Великого князівства Литовського, яке ввійшло до Речі Посполитої.

⁸⁸ Див.: Там само. – С. 257–258.

⁸⁹ Там само. – С. 259. Пор.: Звичайна схема «русскої» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Політологія (кінець XIX – перша половина XX ст.): Хрестоматія / Ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 171.

⁹⁰ Коментуючи стан української культури, Линниченко писав: *«Можно, конечно, сожалеть о таком отсутствии культурной самостоятельности, можно желать ее создания, но нельзя не признать этого отсутствия как факта прошлого и настоящего. Для меня, как малоросса, этот факт, может быть, не менее тяжел, чем для г-на Грушевского, но я не закрываю на него глаза, я пытаюсь его объяснить, и я нахожу известное утешение, возмездие именно в том, что так претит г-ну Грушевскому, – в государстве»* (Линниченко, Иван. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо профессору М. С. Грушевскому // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола / Сост. М. Б. Смолин. – Москва: Москва, 1998. – С. 260).

1919 року Линниченко написав статтю про «малоросійську культуру», в якій розвинув багато ідей, уперше висловлених у «відкритому листі» Грушевському. Див.: Линниченко, Иван. Малорусская культура // Труды подготовительной по национальным делам комиссии. Малорусский отдел. – Одесса, 1919. – Вып. 1: Сборник статей по малорусскому вопросу. Того ж таки року її видали окремою брошурою: Линниченко, Иван. Малорусская культура. – Одесса, 1919. Див.: Передрук: Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола / Сост. М. Б. Смолин. – Москва: Москва, 1998. – С. 423.

- ⁹¹ Див.: Линниченко, Иван. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо профессору М. С. Грушевскому // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола / Сост. М. Б. Смолин. – Москва: Москва, 1998. – С. 259. Линниченко мав на увазі відкриту лекцію Антоновича 1898 року, у якій той боронив Богдана Хмельницького від обвинувачень у нездатності створити українську державу і покладав відповідальність за це на народ загалом. Див.: Антонович, Владимир. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого // ЧОИДР. – 1899. – Т. 13. – С. 100–104. Передрук: Антонович, Володимир. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 190–193.
- ⁹² Линниченко, Иван. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо профессору М. С. Грушевскому // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола / Сост. М. Б. Смолин. – Москва: Москва, 1998. – С. 260–261.
- ⁹³ Там само. – С. 263.
- ⁹⁴ Грушевський, Михайло. Автобіографія 1906 року // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 203.
- ⁹⁵ Див.: Багалій, Дмитро. Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії (Історично-критичний нарис) // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С. 174–175.
- ⁹⁶ Про роль мітів про заснування у формуванні національних історій див.: Myth and Nationhood / Ed. Geoffrey Hosking, George Schöpflin. – London, 1997; Geary, Patrick J. The Myth of Nations: The Medieval Origins of Europe. – Princeton, NJ, 2002.
- ⁹⁷ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 65.
- ⁹⁸ Rostovtzeff, Michael. Iranians and Greeks in South Russia. – Oxford, 1922. – P. 211.
- ⁹⁹ Там само. – P. 238.
- ¹⁰⁰ Грушевський, Михайло. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений в Львівському університеті 30 вересня 1894 року // ЗНТШ. – 1894. – Т. 4. – С. 141.
- ¹⁰¹ Див.: Грушевський, Михайло. Рец. на: Ростовцев, Михаил [Rostovtzeff, Michael]. Эллинизм и иранство на Юге России. Петроград, 1918; Iranians and Greeks in South Russia. Oxford, 1922; Les origines de la Russie // Revue des études slaves. 1922. P. 5–18; Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических. Ленинград, 1925 // Україна. – 1925. – № 4. – С. 154–155. За рік потому Грушевський так оцінив внесок Ростовцева в історіографію Русі: «Ростовцев у згаданій праці вчас нагадав те, що мислилось здавна як самозрозуміле, але не дістало досі відповідного обслідування й конкретизації – це преісторія тих великих торговельних вузлів, на котрих сперлася Київська держава IX–X віків» (Грушевський, Михайло. Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського

узла // Київ і його околиця в історії і пам'ятках / Ред. Михайло Грушевський. – К., 1926. – С. 16).

¹⁰² Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 21.

¹⁰³ Див.: Там само. – С. 21–60, 84–126.

¹⁰⁴ Там само. – С. 306–309, 559–563. Обережність Грушевського у пошуках слов'янського антропологічного типу принаймні почасти пояснює брак надійних даних і досліджень. Виявилось, що такий підхід особливо виправданий. У рецензії на «Manuel de l'antiquité slave» Любора Нідерле Грушевський писав: «Автор признається, що давнійші зусилля – установити праслов'янський антропологічний тип (довгоголовий, ясний, як він доводив), не привели до позитивного результату, і приходиться, навпаки, вважати слов'янський антропологічний тип одвічно мішаним. До такого погляду прийшов я в Історії України-Руси доволі давно, коли ще проф. Нідерле обстоював свій слов'янський тип» (Грушевський, Михайло. Рец. на: Niederle, Lubog. Manuel de l'antiquité slave. Paris, 1923 // Україна. – 1924. – № 1/2. – С. 182).

¹⁰⁵ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 1.

¹⁰⁶ Там само. – С. 74–83. Археологічні розкопки у ХХ столітті загалом підтвердили ареал розселення давніх слов'ян, про який писав Грушевський. Див.: Баран, Володимир. Велике розселення слов'ян // Давня історія України: У 3 т. – К.: Поліграфкнига, 2000. – Т. 3: Слов'яно-руська доба. – С. 83–90. Про теорії ймовірної батьківщини слов'ян див.: Баран, Володимир. Давні слов'яни. – К.: Альтернативи, 1998. – С. 6–10.

¹⁰⁷ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 76–77.

¹⁰⁸ Грушевський, Михайло. Історія української літератури: У 6 т., 9 кн. – К.: Либідь, 1993. – Т. 1. – С. 86.

¹⁰⁹ Про антів див.: Sedov, V. Anten // Enzyklopädie zur Frühgeschichte Europas. – Berlin, 1908. – S. 28–32; Zhukovsky, Arkadiy. Antes // Encyclopedia of Ukraine / Ed. Volodymyr Kybijovyc and Danylo Husar Struk: 5 vols. – Toronto, 1984–1993. – Vol. 1. – P. 76 (стаття ґрунтована переважно на статті Михайла Брайчевського у вид.: Радянська енциклопедія історії України: У 4 т. – К., 1969–1972. – Т. 1. – С. 58); Strumins'kyj, Bohdan. Were the Antes Eastern Slavs? // Harvard Ukrainian Studies. – 1979–1980. – № 3/4: Eucharisterion. Essays Presented to Omeljan Pritsak on His Sixtieth Birthday by His Colleagues and Students. – Part 2. – P. 786–796.

¹¹⁰ Див.: Poppe, Andrzej. Introduction to Volume 1 // Hrushevsky, Mykhailo. History of Ukraine-Rus' / Ed. Frank E. Sysyn et al. – Edmonton and Toronto, 1997–2002. – Vol. 1. – P. xliii–liv. Див. також доповнення до приміток Грушевського на с. 420.

¹¹¹ Див.: Иордан. О происхождении и деяниях гетов (Getica) / Вст. ст., пер., коммент. Е. Ч. Скржинской. – Москва: Изд-во восточной литературы, 1960. – С. 136.

- ¹¹² Див.: Zeuss, Kaspar. Die Deutschen und die Nachbarstämme. – München, 1837. – S. 604.
- ¹¹³ Див.: Грушевський, Михайло. Анти. Уривок з історії України-Руси // ЗНТШ. – 1898. – Т. 21. – С. 7. Пор.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 173.
- ¹¹⁴ Див.: Голубинский, Евгений. История русской церкви: В 2 т. – Москва, 1901. – Т. 1. – С. 15.
- ¹¹⁵ Див.: Krek, Gregor. Einleitung in die slavische Literaturgeschichte. – Graz, 1887. – S. 330.
- ¹¹⁶ Попри переконання в азійському походженні антів, Кунік уважав, що вони правили конгломератом слов'янських племен. Див.: Куник, Арист. О времени, в котором жил израильтянин Ибрагим ибн-Якуб // Куник, Арист, Розен, Виктор. Известия аль-Бекри и других авторов о Руси и славянах. – Санкт-Петербург, 1878. – Ч. 1. – С. 147.
- ¹¹⁷ Див.: Грушевський, Михайло. Анти. Уривок з історії України-Руси // ЗНТШ. – 1898. – Т. 21. – С. 7–10; Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 172–177, 546–549.
- ¹¹⁸ Там само. – С. 176.
- ¹¹⁹ Грушевський, Михайло. Анти. Уривок з історії України-Руси // ЗНТШ. – 1898. – Т. 21. – С. 10.
- ¹²⁰ Там само. Пор.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 176.
- ¹²¹ Див.: Там само. – С. 136–177.
- ¹²² Там само. – С. 177.
- ¹²³ Див.: Погодин, Александр. Из истории славянских передвижений. – Санкт-Петербург, 1901. Коротку біографію Погодіна див.: Славяноведение в дореволюционной России. Библиографический словарь. – Москва: Наука, 1979. – С. 271–272. Опісля Погодін підтримував добрі стосунки з Грушевським. Див. його листи до Грушевського: ЦДАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 700.
- За іронією, «націоналізація» антів Грушевським пройшла повз увагу рецензента німецького перекладу першого тому «Історії» (1906) Александра Брюкнера, якого вразило те, що Грушевський відносить антів до східних слов'ян узагалі. Див.: Brückner, Aleksander. Dogmat normański // Kwartalnik Historyczny. – 1906. – № 20. – S. 678.
- ¹²⁴ Шахматов, Алексей. Введение в курс истории русского языка. – Пг., 1916. – Ч. 1: Исторический процесс образования русских племен и наречий. – С. 46.
- ¹²⁵ Див.: Шахматов, Алексей. Древнейшие судьбы русского племени. – Пг., 1919.
- ¹²⁶ Грушевський, Михайло. Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського узла // Київ і його околиця в історії і пам'ятках / Ред. Михайло

Грушевський. – К., 1926. – С. 19. І російські, й українські науковці часто критикували Шахматова за поверховість його теорій. Див., наприклад, слово Агатангела Кримського в оборону Шахматова проти Алексея Соболевського: Шахматов, Олексій, Кримський, Агатангел. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI–XVIII вв. – К., 1924. – С. iv.

¹²⁷ Див.: Грушевський, Михайло. Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського узла // Київ і його околиця в історії і пам'ятках / Ред. Михайло Грушевський. – К., 1926. – С. 18.

¹²⁸ Див.: Niederle, Lubor. Manuel de l'antiquité slave. – Paris, 1923. – P. 191–192.

¹²⁹ Тут Нідерле згадує дослідження Шахматова з історії малоросійської мови і народности. Нідерле, ймовірно, готовий був визнавати існування малоросійської гілки «російського» народу в середні віки, доки таке існування постулювали російські науковці.

¹³⁰ Див.: Niederle, Lubor. Slovanské starožitnosti. – Praha, 1924. – S. 78.

¹³¹ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 546. Академічні розходження з Грушевським не завадили Нідерле рекомендувати його повноправним членом Чеського королівського наукового товариства (див. поштівку Нідерле від 8 січня 1914 року, у якій він інформував Грушевського про вибори до товариства: ЦДАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 661. – Арк. 12). Окремі листи Нідерле до Грушевського написано українською мовою (див.: Там само. – Арк. 14).

¹³² Див.: Грушевський, Михайло. Анти. Уривок з історії України-Руси // ЗНТШ. – 1898. – Т. 21. – С. 16.

¹³³ Див.: Грушевський, Михайло. Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського узла // Київ і його околиця в історії і пам'ятках / Ред. Михайло Грушевський. – К., 1926. – С. 19.

¹³⁴ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 177. Пор.: Грушевський, Михаил. Киевская Русь. – Санкт-Петербург, 1911. – Т. 1. – С. 210. У першому томі «Історії української літератури», написаному в еміграції на початку 1920-х років, Грушевський згадує антів як «східнословянські, “антські” племена, предки нашого народу», зводячи до купи трактування антів яко предків українців і менш суперечливе отожднення їх зі східними слов'янами загалом. Див.: Грушевський, Михайло. Історія української літератури: У 6 т., 9 кн. – К.: Либідь, 1993. – Т. 1. – С. 84.

¹³⁵ Див.: Грушевський, Михайло. Рец. на: Niederle, Lubor. Manuel de l'antiquité slave. Paris, 1923 // Україна. – 1924. – № 1/2. – С. 183. Пор.: Niederle, Lubor. Manuel de l'antiquité slave. – Paris, 1923. – P. 231; та російський переклад чеського видання (1953): Нидерле, Любор. Славянские древности / Пер. Т. Ковалевой и М. Хазановой; ред. А. Л. Монгайт; вст. ст. П. Н. Третьякова. – Москва: Изд-во иностранной литературы, 1956. – С. 166. Цей аргумент розвинуто в кн.: Niederle, Lubor. Slovanské

starožitnosti. Původ a počátky Slovanů východních. – Praha: Bursík & Kohout, 1924. – S. 211–213.

¹³⁶ Е. К. М. Грушевский против А. Нидерле // Возрождение (Париж). – 1925. – 17 августа.

¹³⁷ Див.: Грушевський, Михайло. Рец. на: Niederle, Lubor. Slovanské starožitnosti. Praha, 1924 // Україна. – 1925. – № 6. – С. 135. Критичні ремарки Грушевського з'явилися як додаток до рецензії на цю книжку мовознавця Петра Бузука (див.: Там само. – С. 130–134).

¹³⁸ Там само. – С. 136. Прикметно, що нападки Нідерле на Грушевського прихильно зустріли не лише російські емігранти у 20-х роках, а й советські історики в 50-х. У вступі до російського перекладу «Manuel de l'antiquité slave» (Нідерле, Любор. Славянские древности. – Москва, 1956) Пьотр Третьяков, авторитетний советський археолог і директор Інституту слов'янознавства АН СРСР, вітав Нідерле за те, що той твердо виступав проти націоналістичних коцепцій історії слов'янських народів і відкидав теорію «східнослов'янських антів» Михайла Грушевського. Третьяков не згадував, що Нідерле розходився також з Александром Погодіним і Алексеем Шахматовим, але спирався на Грушевського в інтерпретації багатьох моментів ранньої історії східних слов'ян (див.: Третьяков, Петр. Любор Нидерле и его «Славянские древности» // Нидерле, Любор. Славянские древности / Пер. Т. Ковалевой и М. Хазановой; ред. А. Л. Монгайт; вст. ст. П. Н. Третьякова. – Москва: Изд-во иностранной литературы, 1956. – С. 6–7).

¹³⁹ Грушевський, Михайло. Порайоне історичне дослідження України і обслідування Київського узла // Київ і його околиця в історії і пам'ятках / Ред. Михайло Грушевський. – К., 1926. – С. 19.

¹⁴⁰ Про походження норманської дискусії див.: Коялович, Михаил. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. – Санкт-Петербург, 1884. – С. 109–113; Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 602–605. Про походження норманської дискусії у зв'язку з російським націєтворенням див.: Rogger, Hans. National Consciousness in Eighteenth-Century Russia. – Cambridge, MA, 1960. – P. 202–220. Загальний огляд норманської дискусії див.: Мошин, Владимир. Варяго-русский вопрос // Slavica. – 1931. – Т. 10. – С. 109–136, 343–379; 501–537; Шаскольский, Игорь. Норманская теория в современной буржуазной науке. – М.–Л.: Наука, 1965; Goehrke, Carsten. Frühzeit des Ostslaventums. – Darmstadt, 1992; Хлезов, Александр. Норманская проблема в отечественной исторической науке. – Санкт-Петербург, 1997.

¹⁴¹ Див.: Максимович, Михаил. Откуда идет русская земля, по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским // Максимович, Михаил. Собр. соч.: В 3 т. – К., 1876–1880. – Т. 1. – С. 5–92; Максимович, Михаил. О происхождении Варяго-Руссов (Письмо М. П. Погодину) // Максимович, Михаил. Собр. соч.: В 3 т. – К., 1876–1880. – Т. 1. – С. 93–104; Венелин, Юрий. Скандинавомания и ее поклонники или столетние изыскания о варягах. – Москва, 1842.

¹⁴² Див.: Костомаров, Николай. Начало Руси // Современник. – 1860. – Т. 79. – № 1. – Отд. 1. – С. 5–32. Пор.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 606.

¹⁴³ Див.: Иловайский, Дмитрий. Разыскания о начале Руси. Вместо введения в русскую историю. – Москва, 1876. Иловайский, Дмитрий. Дополнительная полемика по вопросам варяго-русскому и болгаро-гуннскому. – Москва, 1886; Иловайский, Дмитрий. Вторая дополнительная полемика по вопросам варяго-русскому и болгаро-гуннскому. – Москва, 1902. Про антинорманізм Іловайського див.: Коялович, Михаил. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. – Санкт-Петербург, 1884. – С. 502–505.

¹⁴⁴ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 607. Десь 1895 року, після переїзду до Львова, Грушевський надіслав Іловайському примірник своєї книжки про Київську землю. Іловайський листовно подякував і запитав Грушевського, які з його публікацій той не має. Він також поцікавився, де Грушевський викладає, і спитав поштову адресу (див. лист Іловайського до Грушевського від 26 січня 1896 р.: ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 303. – Арк. 323).

¹⁴⁵ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 580–581, 607–608.

¹⁴⁶ Погляд Іловайського на російську минувшину як на історію російської держави і трискладової російської нації часто вважали головним конкурентом парадигми Грушевського. Один з опонентів Грушевського Андрій Стороженко (А. Царинный) на еміграції у 20-х роках написав про двох істориків так: *«Но вот выступает М. С. Грушевский и в своих грузных, но гнусных книгах с развязностью шута начинает на своем малорусско-польском жаргоне уверять фростаков “украинцев”, что это только “Иловайские” могут верить в единство русского народа...»* (Царинный, А. (Стороженко, Андрей). Украинское движение. Краткий исторический очерк преимущественно по личным воспоминаниям // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола / Сост. М. Б. Смолин. – Москва: Москва, 1998. – С. 180). Про вплив підручників Іловайського на історичну свідомість в Україні див.: Yekelchyk, Serhy. The Grand Narrative and Its Discontents: Ukraine in Russian History Textbooks and Ukrainian Students' Minds, 1830s–1900 // Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945) / Eds. Andreas Kappeler, Zenon Kohut, Frank Sysyn, Mark von Hagen. – Edmonton and Toronto, 2003. – P. 229–255.

¹⁴⁷ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 623–624.

¹⁴⁸ Див.: Шахматов, Алексей. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. Погляди Шахматова на норманське питання викладено у його працях «Сказание о призвании варягов» (Пг., 1918) та «Древнейшие судьбы русского племени» (Пг., 1919).

- ¹⁴⁹ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 588–589.
- ¹⁵⁰ Див. редакційну примітку Андрея Поппе до «екскурсу» про «Найдавнішу київську літопись» у кн.: Hrushevsky, Mykhailo. History of Ukraine-Rus' / Ed. Frank E. Sysyn et al. – Edmonton and Toronto, 1997. – Vol. 1. – P. 470–471. Пор.: Ловмянский, Х. Русь и норманны / Пер. с пол.; общ. ред. Владимира Пашуто. – Москва: Прогресс, 1985. – С. 71, 75 (рос. пер. з вид.: Łowmiański, Henryk. Zagadnienie roli Normanów w genezie państw słowiańskich. – Warszawa, 1957); Зибров, В. К. О летописи Нестора. – Санкт-Петербург, 1995.
- ¹⁵¹ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 597.
- ¹⁵² Там само. – С. 289–292.
- ¹⁵³ Див. доповнення Поппе до «екскурсу» Грушевського «Норманська теорія»: Hrushevsky, Mykhailo. History of Ukraine-Rus' / Ed. Frank E. Sysyn et al. – Edmonton and Toronto, 1997. – Vol. 1. – P. 491–492.
- ¹⁵⁴ Періодизацію норманської дискусії див.: Хлезов, Александр. Норманская проблема в отечественной исторической науке. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 43.
- ¹⁵⁵ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 621.
- ¹⁵⁶ Див.: Brückner, Aleksander. Dogmat normański // Kwartalnik Historyczny. – 1906. – № 20. – S. 664–679.
- ¹⁵⁷ Там само. – S. 669–670.
- ¹⁵⁸ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 613–614.
- ¹⁵⁹ Иловайский, Дмитрий. Разыскания о начале Руси. Вместо введения в русскую историю. – Москва, 1876. – С. 229.
- ¹⁶⁰ Огляд початкових етапів дискусії див.: Пыпин, Александр. История русской этнографии. – Санкт-Петербург, 1891. – Т. 3. – С. 301–338; Pelenski, Jaroslaw. The Ukrainian-Russian Debate over the Legacy of Kievan Rus', 1840s-1860s // Pelenski, Jaroslaw. The Contest for the Legacy of Kievan Rus'. – Boulder, CO, 1998. – P. 213–226.
- ¹⁶¹ Максимович поділяв східних («русских») слов'ян на дві категорії: північна Русь, яка складалася з великоросів і білорусів, і південна, або українсько-галицька Русь. Він казав, що йде вслід за Константином Калайдовічем. Згідно з Максимовичем, південна група племен – це «Поляны, Северяны с Суличами, Древляны, Тиверцы и может-быть Белые Хорваты (Галичане)» (див.: Максимович, Михаил. Откуда идет русская земля, по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским // Максимович, Михаил. Собр. соч.: В 3 т. – К., 1876–1880. – Т. 1. – С. 8–9).
- ¹⁶² Див.: Максимович, Михаил. О мнимом запусении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом (Письмо к М. П. Погодину) (1857) // Максимович, Михаил. Собр. соч.: В 3 т. – К., 1876–1880. – Т. 1. – С. 138.

¹⁶³ Див.: Andriewsky, Olga. The Russian-Ukrainian Discourse and the Failure of the «Little Russian Solution» 1782–1917 // Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945) / Ed. Andreas Kappeler, Zenon Kohut, Frank Sysyn, Mark von Hagen. – Edmonton and Toronto, 2003. – P. 204–205.

¹⁶⁴ Див.: Срезневский, Измаил. Мысли об истории русского языка // Библиотека для чтения. – 1849. – Т. 98. – С. 1–55, 117–138; Срезневский, Измаил. О древнем русском языке // Известия Императорской академии наук по Отделению русского языка и словесности. – 1856. – Т. 5. – С. 65–70; Лавровский, Петр. О языке северных русских летописей. – Санкт-Петербург, 1852.

¹⁶⁵ Формулювання гіпотези Михайла Погодіна див. у його статті «Записка о древнем русском языке».

¹⁶⁶ Барсуков, Николай. Жизнь и труды М. П. Погодина. – Санкт-Петербург, 1901. – Кн. 15. – С. 379.

¹⁶⁷ Відповідь Максмовича див. у його статтях «Филологические письма к М. П. Погодину» (Русская беседа. – 1856. – № 3. – С. 78–139; передрук: Максимович, Михаил. Собр. соч.: В 3 т. – К., 1876–1880. – Т. 3. – С. 182–243), «Ответные письма к М. П. Погодину» (Русская беседа. – 1857. – № 2. – С. 80–104; передрук: Максимович, Михаил. Собр. соч.: В 3 т. – К., 1876–1880. – Т. 3. – С. 244–272), «О мнимом запустении Украины» (Максимович, Михаил. Собр. соч.: В 3 т. – К., 1876–1880. – Т. 1. – С. 131–145) та «Новые письма М. П. Погодина о старобытности малороссийского наречия» (День. – 1863. – № 8, 10, 15, 16. Передрук: Максимович, Михаил. Собр. соч.: В 3 т. – К., 1876–1880. – Т. 3. – С. 273–311). З українського боку до дискусії долучився також Олександр Котляревський. Див.: Котляревский, Александр. Были ли малоруссы исконными обитателями полянской земли, или пришли из-за Карпат в XIV веке? // Основа. – 1862. – № 10. – С. 1–12 (передрук: Котляревский, Александр. Сочинения. – Санкт-Петербург, 1889. – Т. 1. – С. 624–37).

¹⁶⁸ Див.: Погодин, Михаил. Ответ на филологические письма М. А. Максимовича // Русская беседа. – 1856. – № 4. – С. 124–141; Погодин, Михаил. Ответ на два последние письма М. А. Максимовича // Русская беседа. – 1857. – № 3. – С. 97–107. Пор.: Погодин, Михаил. Письма М. П. Погодина к М. А. Максимовичу. – Санкт-Петербург, 1882.

¹⁶⁹ Див.: Соболевский, Алексей. Как говорили в Киеве в XIV и XV в.? // ЧИОНЛ. – 1888. – Т. 2. – Отд. 1. – С. 215–216 (резюме доповіді, виголошеної в Києві на засіданні Історичного товариства імені Нестора-літописця 1882 року); Соболевский, Алексей. Очерки из истории русского языка. – К., 1884; Соболевский, Алексей. Лекции по истории русского языка. – К., 1888. Український погляд див.: Крымский, Агатангел. Филология и Погодинская гипотеза // Киевская старина. – 1898. – Т. 17. – Кн. 6. – С. 347–65; Кн. 9. – С. 234–66; 1899. – Т. 18. – Кн. 1. – С. 9–29; Кн. 6. – С. 307–16; Кн. 9. – С. 277–311 (окреме вид.: Крымский, Агатангел. Филология и Погодинская гипотеза. – К., 1904).

¹⁷⁰ Див.: Антонович, Владимир. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569) // Киевская старина. – 1882. – Кн. 1. – С. 1–48 (передрук: Антонович,

Володимир. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 577–592). Соболевський відповів на працю Антоновича статтю «К вопросу об исторических судьбах Киева (по поводу “монографии” В. Б. Антоновича)» (Университетские известия (Киев). – 1885. – № 25. – С. 281–291). Серед найавторитетніших критиків Соболевського був лінгвіст Ватрослав Ягіч. Див. його критику праць Соболевського: Ягіч, Ватрослав. Четыре критико-палеографические статьи. – Санкт-Петербург, 1884; Ягіч, Ватрослав. Критические заметки по истории русского языка. – Санкт-Петербург, 1889.

¹⁷¹ Див. огляд цієї дискусії в примітці «Теорія старої великоросійської колонізації на Подніпров'ю»: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 552–557.

¹⁷² Див.: Грушевський, Михайл. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1891.

¹⁷³ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 199. Грушевський дотримувався цього погляду на киеворуську літературну спадщину протягом цілого життя. Див.: Грушевський, Михайло. Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського узла // Київ і його околиця в історії і пам'ятках / Ред. Михайло Грушевський. – К., 1926. – С. 22–23.

¹⁷⁴ Коротку біографію Ягіча див.: Славяноведение в дореволюционной России. Библиографический словарь. – Москва: Наука, 1979. – С. 377–380. Грушевський і Ягіч листувалися німецькою. Ягічеві листи збереглися в особистому архіві Грушевського (див.: ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 870).

¹⁷⁵ Див.: Jagić, Vatroslav. Einige Streitfragen // Archiv für slavische Philologie (Berlin). – 1898. – Band 20. – S. 30.

¹⁷⁶ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 555–556; Грушевський, Михайло. Чернігів і Сіверщина в українській історії. Кілька спостережень, здогадів і побажань // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К.: ВУАН, 1928. – С. 113. Про зміну поглядів Шахматова див.: Шахматов, Алексей. К вопросу об образовании русских наречий // Русский филологический вестник (Варшава). – 1894. – № 32. – С. 1–12; Шахматов, Алексей. К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей // Журнал Министерства народного просвещения. – 1899. – Т. 322 (апрель). – С. 324–384.

¹⁷⁷ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 555. Пор.: Грушевський, Михайло. Рец. на: Jagić, Vatroslav. Einige Streitfragen // ЗНТШ. – 1898. – Т. 26. – С. 5–6.

¹⁷⁸ Див.: Шахматов, Алексей. К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей // Журнал Министерства народного просвещения. – 1899. – Т. 322 (апрель). – С. 324–384.

¹⁷⁹ Див.: Грушевський, Михайло. Спірні питання староруської етнографії. – СПб., 1904. Пор.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова

думка, 1991. – Т. 1. – С. 199, 551–556. Цей текст Грушевського було опубліковано в тій самій збірці, що й відомішу статтю про традиційну схему «руської» історії. Петро Климович, який у березні 1905 року в Одеському історико-філологічному товаристві робив доповідь про першу «історіографічну» статтю Грушевського і планував також говорити про «етнографічну» статтю, повідомляв Грушевському, що його опонент на виступі Борис Ляпунов «будет доказывать, что Северяне – Древнеруссы (т. е. те же великоруссы)» (ЦДАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 874. – Арк. 8). Схоже, Ляпунов, який був студентом Ягіча в Петербурзькому університеті, повністю підтримував погляди свого колишнього професора у сіверянському питанні.

¹⁸⁰ Див.: Шахматов, Алексей. Южные поселения вятичей // Bulletin de l'Académie impériale des sciences de St. Pétersbourg, 6th series. – 1907. – Т. I. – № 16. – С. 715–729.

¹⁸¹ Шахматов, Алексей. Введение в курс истории русского языка. – Пг., 1916. – Ч. 1: Исторический процесс образования русских племен и наречий. – С. 100.

¹⁸² Див.: Грушевський, Михайло. Чернігів і Сіверщина в українській історії. Кілька спостережень, здогадів і побажань // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К.: ВУАН, 1928. – С. 111–115.

¹⁸³ Там само. – С. 115.

¹⁸⁴ Див.: Нидерле, Любор. Славянские древности / Пер. Т. Ковалевой и М. Хазановой; ред. А. Л. Монгайт; вст. ст. П. Н. Третьякова. – Москва: Изд-во иностранной литературы, 1956. – С. 165.

¹⁸⁵ Серед інших моментів Пархоменкова теорія мала розв'язати питання, чому за полянами, панівним племенем у Київській Русі, Початковий звід числив таку маленьку територію (Київ і околиці), натомість контрольовані полянами племена – деревляни, дреговичі та інші – населяли набагато більші території. Цю аномалію мало пояснити те, що поляни пізно прийшли у Подніпров'я. Проблема залишилася не вирішеною, бо з археологічного погляду територія, приписувана полянам у літописі, відзначається лише особливим типом поховань, які відносять до так званої «дружинної культури». Вона вказує на незвично високий рівень мілітаризації, але не має прикмет, які відрізняли б місцеве населення від сусідів в етнокультурному плані. Див.: Толочко, Олексій, Толочко, Петро. Київська Русь. – К.: Альтернативи, 1998. – С. 32–33.

¹⁸⁶ Див.: Пархоменко, Володимир. Нові історичні проблеми Київської Русі // Україна. – 1928. – № 6. – С. 3–5. Про Пархоменка див.: Портнов, Андрій. До питання про місце В. О. Пархоменка в українському та світовому історіографічному процесі // Осягнення історії: Зб. наук. праць на пошану проф. Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя / Ред. Любомир Винар, Ігор Пасічник. – Острог-Нью-Йорк, 1999. – С. 437–442.

¹⁸⁷ Текст повідомлення Карпіні див.: Карпини, Джиованни дель Плано. История монгалов / Пер. А. И. Малеина. – Москва: Географгиз, 1957. – 270 с.

- ¹⁸⁸ Див.: Максимович, Михаил. О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом (Письмо к М. П. Погодину) (1857) // Максимович, Михаил. Собр. соч.: В 3 т. – К., 1876–1880. – Т. 1. – С. 131–145.
- ¹⁸⁹ Див.: Антонович, Володимир. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 534–539.
- ¹⁹⁰ Грушевський, Михаил. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1891. – С. 427–443.
- ¹⁹¹ Коротку біографію Соболевського див.: Славяноведение в дореволюционной России. Библиографический словарь. – Москва: Наука, 1979. – С. 311–313.
- ¹⁹² Грушевський, Михаил. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1891. – С. 428–429.
- ¹⁹³ Там само. – С. 436–440. *«Если проф. Соболевский находит возможным утверждать, что Батыева орда “разорила все города Киевской области, так что некоторые из них, главным образом в южной е части, после Батыеа или совсем, или долго не возобновлялись”, – писал Грушевський, – это, конечно, не дело»* (с. 436).
- ¹⁹⁴ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 3. – С. 144.
- ¹⁹⁵ Там само. – С. 152.
- ¹⁹⁶ *«Я не могу признать за монгольским нашествием решительного, фатального значения для состояния страны, – писал Грушевський, завершуючи ремарки про погодінську теорію, – я за то, как упоминал выше, придаю ему большое значение в другом отношении – в отношении перестройки политико-общественных отношений»* (Грушевський, Михаил. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1891. – С. 443).
- ¹⁹⁷ Там само. – С. 443–460.
- ¹⁹⁸ Див.: Сергієнко, М. [Грушевський, Михайло] Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці // ЗНТШ. – 1892. – Т. 1. – С. 1–28.
- ¹⁹⁹ Див.: Драгоманов, Михайло. Рец. на: Сергієнко, М. [Грушевський, Михайло]. Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці // Народ (Коломия). – 1893. – С. 77–78.
- ²⁰⁰ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 3. – С. 83–87, 154–161, 535–536. Виваженіше це питання подано і в популярній «Ілюстрованій історії України» (1912) Грушевського, де боротьбу Данила проти «людей татарських» пояснено побоюванням, що общинний рух повністю зруйнує «політичне життя України» (див.: Грушевський, Михайло. Ілюстрована історія України. – К., 1912. – С. 125).
- ²⁰¹ Див.: Грушевський, Михайло. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // Борітеся – поборете! – 1920. – № 1 (вересень). – С. 1–53.

- ²⁰² Див.: Максимович, Михаил. О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом (Письмо к М. П. Погодину) (1857) // Максимович, Михаил. Собр. соч.: В 3 т. – К., 1876–1880. – Т. 1. – С. 136.
- ²⁰³ Там само. – С. 137.
- ²⁰⁴ Див.: Грушевський, Михайло. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1891. – С. 440. Пор.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991–1993. – Т. 1. – С. 555; Т. 3. – С. 152.
- ²⁰⁵ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 3. – С. 151–152.
- ²⁰⁶ Див.: Грушевський, Михайло. Звичайна схема «русскої» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Політологія (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.): Хрестоматія / Ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 169.
- ²⁰⁷ Див.: Ключевский, Василий. Курс русской истории. Часть 1 // Ключевский, Василий. Сочинения: В 8 тт. – Москва: Госполитиздат, 1956. – Т. 1. – С. 284–291.
- ²⁰⁸ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 555.
- ²⁰⁹ Див. (очевидно під впливом Василія Татищева): Максимович, Михаил. Откуда идет русская земля, по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским // Максимович, Михаил. Собр. соч.: В 3 т. – К., 1876–1880. – Т. 1. – С. 62.
- ²¹⁰ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 3. – С. 151.
- ²¹¹ Див.: Там само. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 555. Пор.: Спицын, Александр. Историко-археологические разыскания. I. Исконные обитатели Дона и Донца. II. Тмутаракань. III. Теория массового переселения приднепровской Руси на север // Журнал Министерства народного просвещения. – 1909. – Т. 19. – С. 67–98.
- ²¹² В інавгураційній лекції Грушевський представив Київську державу як «федерацію sui generis тільки, де окремість і автономія земель лучилась з єдністю руського народа, зазначеною в єдності мови, культури, релігії, громадського устрою» (Грушевський, Михайло. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений в Львівському університеті 30 вересня 1894 року // ЗНТШ. – 1894. – Т. 4. – С. 144).
- ²¹³ Див.: Клід, Богдан. Доля Києва та Київщини після монгольської навали 1240 р. в українській історіографії ХІХ століття і схема М. Грушевського // На службі Кліо: Зб. наук. праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – К.– Нью-Йорк–Торонто–Париж–Львів, 2000. – С. 196–204.
- ²¹⁴ Див.: Kohut, Zenon E. The Development of a Ukrainian National Historiography in Imperial Russia // Historiography of Imperial Russia: The Profession and Writing of History in a Multinational State / Ed. Thomas Sanders. – Armonk, NY and London, 1999. – С. 468.

- ²¹⁵ Про Багалієву оцінку Грушевського див. у розділі 6.
- ²¹⁶ Див.: Пресняков, Александр. Образование Великорусского государства. – Санкт-Петербург, 1918.
- ²¹⁷ Див.: Тельвак, Віталій. Наукова спадщина Михайла Грушевського в російській історіографії кінця XIX – першої половини XX століття // Схід–Захід. Історико-культурологічний збірник. – 2002. – № 5. – С. 70.
- ²¹⁸ Rostovtzeff, Michael. Les origines de la Russie Kiévienne // Revue des études slaves. – 1922. – Т. II. – № 1/2. – Р. 6.
- ²¹⁹ Грушевський припускав також, що вживання Ростовцевим одного терміна («Russie» у французьких текстах і «Russia» в англійських) на позначення і Русі, і Росії заплує читача. Див.: Грушевський, Михайло. Рец. на: Ростовцев, Михаил [Rostovtzeff, Michael]. Эллины и иранцы на Юге России. Петроград, 1918; Iranians and Greeks in South Russia. Oxford, 1922; Les origines de la Russie // Revue des études slaves. 1922. Р. 5–18; Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических. Ленинград, 1925 // Україна. – 1925. – № 4. – С. 153.
- ²²⁰ Див., наприклад, виклад Вернадського про ранньомодерну українську історію в кн.: Vernadsky, George. A History of Russia. – New Haven, CT, 1959. – Vol. 4: Russia at the Dawn of the Modern Age. – Р. 220–292. Джордж (Георгій) Вернадський був сином Володимира Вернадського, першого президента Української академії наук і конкурента Грушевського в академічних справах у 1918–1919 роках. Про характер тієї конкуренції див. у розділі 4.
- ²²¹ Див.: Vernadsky, George. Preface // Hrushevsky, Michael. A History of Ukraine. – New Haven, CT [1941]. – Р. v.
- ²²² Набагато критичнішим до цього аспекту праці Грушевського був Міхаїл Карповіч, який рецензував англійський переклад, див.: Karpovich, Michael. Review: Hrushevsky, Michael. A History of Ukraine. New Haven, [1941] // Yale Review. – 1942. – № 31. – Р. 424–427. Пор.: Будурович, Богдан. Михайло Грушевський в оцінці західноєвропейської і американської історіографії // Визвольний шлях. – 1967. – Т. 20. – № 1. – С. 171–181 (особливо с. 176–177).
- ²²³ Про інтерпретацію евразійцями української історії див.: Масненко, Віталій. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К.–Черкаси: Відлуння-плюс, 2001. – С. 194–200.
- ²²⁴ Див.: Trubetzkoy, Nikolai. The Ukrainian Problem // Trubetzkoy, Nikolai. The Legacy of Genghis Khan and Other Essays on Russia's Identity. – Ann Arbor, MI, 1991. – Р. 245–267. Про інтерпретації Струве і Трубецьким української культури див.: Ilnytzkij, Oleh S. Modeling Culture in the Empire: Ukrainian Modernism and the Death of the Ail-Russian Idea // Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945) / Ed. Andreas Kappeler, Zenon Kohut, Frank Sysyn, Mark von Hagen. – Edmonton and Toronto, 2003. – Р. 298–324. Про полеміку Дмитра Дорошенка

з Трубецьким див.: Масненко, Віталій. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К.–Черкаси: Відлуння-плюс, 2001. – С. 200–209.

²²⁵ Волконский, Александр. Историческая правда и украинская пропаганда // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола / Сост. М. Б. Смолин. – Москва: Москва, 1998. – С. 55.

Розділ 3

Конструювання національної парадигми

¹ Див.: Velychenko, Stephen. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992. – P. 142–143; Doroshenko, Dmytro. A Survey of Ukrainian Historiography. Updated for the years 1917–56 by Olexander Ohloblyn. – New York, 1957. – P. 21–58. Текст літопису див.: Галицько-Волинський літопис: У 2 ч. / Переклав і пояснив Теофіл Коструба. – Львів: Видавець Іван Тиктор, 1936; Галицько-Волинський літопис // Літопис руський / Пер. з давньорус. Леоніда Махновця; відп. ред. Олекса Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. 369–439. Про структуру літопису див.: Генсьорський, Антін. Галицько-Волинський літопис (Процес складання, редакції і редактори). – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. Грушевський досліджував Галицько-Волинський літопис, працюючи над «Історією України-Руси», і написав статтю про його хронологію. Див.: Грушевський, Михайло. Хронологія подій Галицько-Волинського літопису // ЗНТШ. – 1901. – Т. 41. – С. 1–72.

² Про Софоновича див.: Мыцък, Юрий. Украинские летописи XVII века. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1978; Мицик, Юрій. Вступ // Софонович, Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх / Підгот. тексту до друку, передм., комент. Юрія Мицика, Володимира Кравченка. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 5–53. Про центральні теми української історіографії XVII століття див.: Sysyn, Frank E. The Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and National Identity // HUS. – 1990. – Vol. 14. – № 3/4 (December). – P. 593–607; Sysyn, Frank E. The Cultural, Social and Political Context of Ukrainian History-Writing: 1620–1690 // Dall'Opus Oratorium alla ricerca documentaria: La storiografia polacca, ucraina e russa fra il XVI e il XVIII secolo (=Europa Orientalis) (Rome) / Ed. Giovanna Brogi Bercoff. – 1986. – № 5. – P. 285–310.

³ Когут, Зенон. Розвиток української національної історіографії в Російській імперії // Когут, Зенон. Коріння ідентичності: студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – С. 198.

⁴ Про зв'язок української історіографії з російським імперським нарративом, крім згаданої вище статті Когута, див.: Velychenko, Stephen. Rival Grand Narratives of National History: Russian/Soviet, Polish and Ukrainian Accounts of Ukraine's Past (1772–1991) // Österreichische Osthefte. – 2000. – № 3/4. – P. 139–160; Velychenko,

Stephen. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992. – P. xxii-xxiii, 141–213. Про рецепцію російської імперської парадигми див.: Yekelchyk, Serhy. The Grand Narrative and Its Discontents: Ukraine in Russian History Textbooks and Ukrainian Students' Minds, 1830s–1900 // Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945) / Ed. Andreas Kappeler, Zenon Kohut, Frank Sysyn, Mark von Hagen. – Edmonton and Toronto, 2003. – P. 229–255.

⁵ Див.: Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським, 1871–1877 / Упор. Михайло Павлик. – Львів, 1910. Пор.: Ювілей академіка Дмитра Івановича Багалія, 1857–1927 // Багалій, Дмитро. Вибр. праці: У 6 т. – Х.: ХГІ «НУА», «Золоті сторінки», 1999. – Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. – С. 321.

⁶ Про погляди і діяльність Антоновича див.: Klid, Bohdan. Volodymyr Antonovych: Ukrainian Populist Historiography and the Cultural Politics of Nation Building // Historiography of Imperial Russia: The Profession and Writing of History in a Multi-national State / Ed. Thomas Sanders. – Armonk, NY and London, 1999. – P. 373–393.

⁷ Драгоманов поділяв позицію багатьох європейських національних діячів XIX століття, котрі вірили, що національні історії, під якими вони розуміли історії етнонаціональних груп, урешті-решт об'єднуються на рівноправній основі і витворюють одну європейську або світову історію. Таку позицію, що її можна простежити до праць Мадзині, прийняв і Грушевський. Про погляди романтиків-націоналістів та їхній стосунок до історіографії див.: Pearton, Maurice. Nicolae Iorga as Historian and Politician // Historians as Nation-Builders: Central and South-East Europe / Eds. Dennis Deletant, Harry Hanak. – Basingstoke, 1988. – P. 162–164.

⁸ Див.: Драгоманов, Михайло. Чудацькі думки про українську національну справу (1891) // Драгоманов, Михайло. Вибране: «...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні». – К.: Либідь, 1991. – С. 490.

⁹ Катран [Синявський, Антін]. Рец. на Барвінський, Олександр. Ілюстрована історія Руси // Синявський, Антін. Вибрані праці. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 34–41: тут с. 34. Про погляди Синявського на українську історію див.: Заруба, Віктор. З вірою в українську справу: Антін Степанович Синявський. – К.: Либідь, 1993; Заруба, Віктор. Схема історії України Антона Синявського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник / Ред. Олег Журба. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 2. – С. 225–242.

¹⁰ Грінченко, Борис. Листи з України наддніпрянської (1892–1893) // Грінченко Борис – Драгоманов Михайло. Діалоги про українську національну справу. – К.: Інститут археології НАНУ, 1994. – С. 37.

¹¹ Див.: Грушевський, Михайло. Автобіографії 1906, 1914–1919, 1926 рр. // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 206, 229.

- ¹² Див.: Багалій, Дмитро. Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії (Історично-критичний нарис) // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С. 182–184.
- ¹³ Грушевський, Михайло. Автобіографія 1906 року // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 203, 210.
- ¹⁴ Див.: Аркас, Микола. Історія України-Русі. – Санкт-Петербург, 1908.
- ¹⁵ Грушевський, Михаил. Вступление // Грушевский, Михаил. Очерк истории украинского народа. – Санкт-Петербург, 1904.
- ¹⁶ Ефименко, Александра. История украинского народа: В 2 ч. – СПб.: Брокгауз и Ефрон, 1906. – С. 2.
- ¹⁷ Див.: Багалій, Дмитро. Автобіографія // Багалій, Дмитро. Вибр. праці: В 6 т. – Х.: ХГІ «НУА», «Золоті сторінки», 1999. – Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. – С. 75–77.
- ¹⁸ Там само. – С. 131–136. Короткий огляд життя і діяльності Багалія див.: Кравченко, Володимир. Д. І. Багалій в світлі і тіні своєї «Автобіографії» // Багалій, Дмитро. Вибр. праці: В 6 т. – Х.: ХГІ «НУА», «Золоті сторінки», 1999. – Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. – С. 9–56.
- ¹⁹ Викладалися такі курси, як «Історія Південно-Західної Русі до XIII століття», «Історія Південно-Західної Русі з XIII до XV століття» та «Історична географія і етнографія Південної Русі» (див. некролог на смерть Маркевича (1904) у вид.: Синявський, Антін. Вибрані праці. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 66–72; Масненко, Віталій. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К.–Черкаси: Відлуння-плюс, 2001. – С. 127).
- ²⁰ Ця ситуація змінилася лише під час революції 1905 року, коли пом'якшення державного контролю уможливило не лише публікацію досліджень, а й запровадження курсів з української історії в університетах. 1906 року Ефименко викладала курс української історії на Вищих жіночих курсах у Петербурзі, а в 1907–1908 роках молодший брат Грушевського Олександр викладав курс у Новоросійському університеті в Одесі. Див.: Масненко, Віталій. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К.–Черкаси: Відлуння-плюс, 2001. – С. 127.
- ²¹ Див.: Багалей, Дмитрий. Русская история. – Х., 1909. – Ч. 1: Домонгольский период; Х., 1911. – Ч. 2, вып. 1: Удельный и московский период; Багалей, Дмитрий. Русская история. – Москва, 1914. – Т. 1: Княжеская Русь. Лише остання книжка містила окремий розділ про українську історію.
- ²² Про переслідування українофілів і ліберальної професури в Харківському університеті у 1884–1904 роках див.: Багалій, Дмитро. Автобіографія // Багалій, Дмитро. Вибр. праці: В 6 т. – Х.: ХГІ «НУА», «Золоті сторінки», 1999. – Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. – С. 103–123.

²³ Там само. – С. 77.

²⁴ Див.: Ефименко, Александра. История украинского народа: В 2 ч. – СПб.: Брокгауз и Ефрон, 1906. – С. 1–2, 211, 221, 242.

²⁵ Про український рух на Галичині див.: Лисяк-Рудницький, Іван. Українці в Галичині під австрійським пануванням // Лисяк-Рудницький, Іван. Історичні есе: У 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 413–450; Kozik, Jan. The Ukrainian National Movement in Galicia, 1815–1849 / Ed. Lawrence D. Orton. – Edmonton, 1986; Грицак, Ярослав. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – К.: Генеза, 1996. – С. 73–82; Himka, John Paul. The Construction of Nationality in Galician Rus': Icarian Flights in Almost All Directions // Intellectuals and the Articulation of the Nation / Ed. Michael D. Kennedy and Ron Suny. – Ann Arbor, MI, 1999. – P. 109–164; Himka, John Paul. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century. – Edmonton, 1988; Himka, John Paul. Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900. – Montreal, 1999. Про русофілів див.: Magocsi, Paul Robert. Old Ruthenianism and Russophilism: A New Conceptual Framework for Analyzing National Ideologies in Late 19th Century Eastern Galicia // American Contributions to the Ninth International Congress of Slavists / Ed. Paul Debreczeny. – Columbus, OH, 1983. – № 2. – P. 305–24; Wendland, Anna Veronica. Die Russophilen in Galizien: ukrainische Konservative zwischen Österreich und Russland, 1848–1915. – Wien, 2001.

²⁶ Див.: Зубрицький, Дионисий. История древнего Галичско-Русского княжества: В 3 т. – Львов, 1852–1855. Про Зубрицького див. статтю Романа Сенькуса: Encyclopedia of Ukraine / Ed. Volodymyr Kybijovyc and Danylo Husar Struk: 5 vols. – Toronto, 1984–1993. – Vol. 5. – P. 880.

²⁷ Цит. за: Турій, Олег. «Руська історія» як легітимізація визвольних змагань галицьких українців // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р.) / За ред. Ярослава Грицака і Ярослава Дашкевича. – Львів, 1999. – С. 137.

²⁸ Див.: Шараневич, Ізидор. История Галицко-Володимирської Руси от найдавніших времен до року 1453. – Львів, 1863.

²⁹ Див.: Дедицький, Богдан. Народная история Руси. – Львов, 1871. Ця праця спершу вийшла як серія статей у 1867–1869 роках. Крім «Народной истории Руси», Дідицький написав книжки «Русская летопись (от 862 до 1340)» (1885) і «Летопись Руси от 1340 до 1887 года» (1887).

³⁰ Див.: Репецкий, Федор [Ріпецький, Теодор]. Иллюстрированная народная история Руси. – Львов, 1890.

³¹ Velychenko, Stephen. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992. – P. 172–176.

³² Турій, Олег. «Руська історія» як легітимізація визвольних змагань галицьких українців // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р.) / За ред. Ярослава Грицака і Ярослава Дашкевича. – Львів, 1999. – С. 138. Твердження Танячкевича почасти нагадує погляди Ізидора Шараневича, який у вступі до своєї «Історії Галицько-Володимирської Русі» заявив, що, публікуючи свою історію, не хотів множити кількість мрійників (цит. за: Zayarnyuk, Andrij. Obtaining History: The Case of Ukrainians in Habsburg Galicia, 1848–1900. Paper presented at a conference «Nationalist Myths and Pluralist Realities in Central Europe» (University of Alberta, 27 October 2001)).

³³ Див.: Zayarnyuk, Andrij. Obtaining History: The Case of Ukrainians in Habsburg Galicia, 1848–1900. Paper presented at a conference «Nationalist Myths and Pluralist Realities in Central Europe» (University of Alberta, 27 October 2001).

³⁴ Цит. за: Грушевський, Михайло. Апостолові праці // Україна. – 1926. – № 6. – С. 19.

³⁵ Див.: Турій, Олег. «Руська історія» як легітимізація визвольних змагань галицьких українців // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р.) / За ред. Ярослава Грицака і Ярослава Дашкевича. – Львів, 1999. – С. 139–140. Через тридцять років ця ідея знайде втілення у запрошенні Михайла Грушевського до Львівського університету.

³⁶ Див.: Kaczała, Stefan. Polityka Polaków względem Rusi. – Lwów, 1879.

³⁷ Про інтерпретацію української історії Стефаном Качалою див.: Velychenko, Stephen. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992. – P. 173–174.

³⁸ Про Барвінського див. статтю Ілька Борщака: Encyclopedia of Ukraine / Ed. Volodymyr Kubijovyc and Danylo Husar Struk: 5 vols. – Toronto, 1984. – Vol. 1. – P. 180–181.

³⁹ Барвінський, Олександр. Спомини з мого життя. Друга часть. – Львів, 1913. – С. 225.

⁴⁰ Там само. – С. 317–321.

⁴¹ Див. статтю «Руська історична бібліотека» в «Encyclopedia of Ukraine»; Doroshenko, Dmytro. A Survey of Ukrainian Historiography. Updated for the years 1917–56 by Olexander Ohloblyn. – New York, 1957. – P. 260–261.

⁴² Дослідження Линниченка «Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV–XV в.» вийшло українською мовою як VII том «Руської історичної бібліотеки» під назвою «Суспільні верстви Галицької Русі XIV–XV в.».

Цю книжку надрукували замість Антоновичевого дослідження з історії козацтва, про яке домовлявся Барвінський, але яке так і не було написано. Див. редакційну передмову до: Линниченко, Іван. Суспільні верстви Галицької Русі XIV–XV в. – Львів, 1899. – С. iii–iv.

⁴³ Див.: Іловайський, Дмитро. Княжий період історії України-Руси. – Тернопіль, 1886.

⁴⁴ Див.: Барвінський, Олександр. Спомини з мого життя. Друга часть. – Львів, 1913. – С. 332–333.

⁴⁵ Див.: Барвінський, Олександр. Ілюстрована історія Русі від найдавніших до нинішніх часів після руських і чужих істориків. – Львів, 1890.

⁴⁶ Про зміни в русофільській інтерпретації українського минулого див.: Zayarnyuk, Andriy. Obtaining History: The Case of Ukrainians in Habsburg Galicia, 1848–1900. Paper presented at a conference «Nationalist Myths and Pluralist Realities in Central Europe» (University of Alberta, 27 October 2001); Грицак, Ярослав. «Яких-то князів були столиці в Києві?»: до конструювання історичної пам'яті галицьких українців у 1830–1930-ті роки // Україна модерна. – 2001. – № 6. – С. 85–86.

⁴⁷ Див.: Zayarnyuk, Andriy. Obtaining History: The Case of Ukrainians in Habsburg Galicia, 1848–1900. Paper presented at a conference «Nationalist Myths and Pluralist Realities in Central Europe» (University of Alberta, 27 October 2001). – Р. 4.

⁴⁸ Синявський, Антін. Вибрані праці. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 40.

⁴⁹ Про значення і вживання терміна «Україна» див. статтю Ігоря Стебельського: Encyclopedia of Ukraine / Ed. Volodymyr Kybijovyc and Danylo Husar Struk: 5 vols. – Toronto, 1993. – Vol. 5. – P. 343–344.

⁵⁰ Див.: История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Кониского, архиепископа белорусского. – Москва, 1846. – С. iii–iv. За іронією, попри весь її «антиукраїнський» запал вступу, «Історія русів» стала біблією українського національного руху XIX століття, її часто цитували і шанували Тарас Шевченко та ціле покоління національних будителів.

⁵¹ Див.: Барвінський, Олександр. Ілюстрована історія Русі від найдавніших до нинішніх часів після руських і чужих істориків. – Львів, 1890. – С. 322.

⁵² Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 2.

⁵³ Лист, підписаний п'ятьма членами читальні з села Купчинці (див.: Барвінський, Олександр. Ілюстрована історія Русі від найдавніших до нинішніх часів після руських і чужих істориків. – Львів, 1890. – С. 337–338).

⁵⁴ Грушевський опублікував перший уривок з тоді ще надрукованих «Жерел», де використав комбінований термін «Україна-Русь», 1894 року. Див.: Wynar, Lubomyr R. Mykhailo Hrushevsky: Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography. Toronto, New York, Munich, 1988. – P. 109.

- ⁵⁵ Див. рецензію Людвіка Колянковського (Ludwik Kolankowski) на «Історію» Грушевського: *Kwartalnik Historyczny*. – 1913. – № 27. – С. 348.
- ⁵⁶ Див. рецензію Чеслава Франкевича (Czesław Frankiewicz) на книжку Грушевського «Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung» (1915): *Kwartalnik Historyczny*. – 1917. – № 31. – С. 174.
- ⁵⁷ Див.: Rawita-Gawroński, Franciszek. *Kozaczyzna ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII wieku. Zarys polityczno-historyczny*. – Warszawa, 1922. Ця історія української козаччини від її початків до кінця XVIII століття вийшла друком після польсько-української війни 1918–1919 років і була відверто антиукраїнською за духом і змістом.
- ⁵⁸ Див.: Kopyciański, Adrian. *Schemat historii Ruskiej w teoretycznym i praktycznym ujęciu prof. Michała Hruszewskiego // Ziemia Czerwieńska (Lwów)*. – 1935. – № 2. – С. 66–75.
- ⁵⁹ Стороженко присвятив уживанню терміна «Україна» статтю «Малая Россия или Украина» (1919). Згодом він повторив свої аргументи в монографії «Украинское движение» (1925), виданій під псевдонімом «А. Царинный». Див. репринти обох праць у виданні: *Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола / Сост. М. Б. Смолин*. – Москва: Москва, 1998. – С. 280–290 та 133–252 відповідно. Про термін «Україна» як витвір австро-німецької інтриги див.: Волконский, Александр. *Историческая правда и украинская пропаганда // Там само*. – С. 28–39.
- ⁶⁰ Грушевський, Михайло. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений в Львівському університеті 30 вересня 1894 року // ЗНТШ. – 1894. – Т. 4. – С. 149.
- ⁶¹ Про оцінку Грушевським доробку Костомарова в галузі української історії й етнографії див.: Грушевський, Михайло. *Етнографічне діло Костомарова // [Костомаров, Микола]. Етнографічні писання Костомарова*. – К., 1930. – С. ix–xxiv.
- ⁶² Див.: Кафедральне «вірую» Володимира Антоновича. З неопублікованої спадщини / Ред. Олександр Киян // *Київська старовина*. – 1992. – № 3. – С. 68.
- ⁶³ Узагальнення Антоновичевих поглядів на українську історію подають Богдан Клід та Василь Ульяновський. Див.: Klid, Bohdan. *Volodymyr Antonovych: Ukrainian Populist Historiography and the Cultural Politics of Nation Building // Historiography of Imperial Russia: The Profession and Writing of History in a Multinational State / Ed. Thomas Sanders*. – Armonk, NY and London, 1999. – P. 378–386; Ульяновський, Василь. *Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // Антонович, Володимир. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори*. – К.: Либідь, 1995. – С. 60–65.
- ⁶⁴ Грушевський, Михайло. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений в Львівському університеті 30 вересня 1894 року // ЗНТШ. – 1894. – Т. 4. – С. 145–149.
- ⁶⁵ Див.: Грушевський, Михайло. *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.* – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 16–17.

⁶⁶ Там само. – С. 17. Докладніше про еволюцію поглядів Грушевського на роль народу, нації і держави в ранньомодерній українській історії див. у розділі 5 цієї книжки.

⁶⁷ Грушевський, Михайло. Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Політологія (кінець XIX – перша половина XX ст.): Хрестоматія / Ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 169.

⁶⁸ Линниченко, Иван. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо профессору М. С. Грушевскому // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола / Сост. М. Б. Смолин. – Москва: Москва, 1998. – С. 262.

⁶⁹ Див.: Pelenski, Jaroslaw. The Ukrainian-Russian Debate over the Legacy of Kievan Rus', 1840s-1860s // Pelenski, Jaroslaw. The Contest for the Legacy of Kievan Rus'. – Boulder, CO, 1998. – P. 219–221; Velychenko, Stephen. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992. – P. 144–171; Kohut, Zenon E. The Development of a Ukrainian National Historiography in Imperial Russia // Historiography of Imperial Russia: The Profession and Writing of History in a Multinational State / Ed. Thomas Sanders. – Armonk, NY and London, 1999. – С. 460–467.

⁷⁰ Пізніше Олександр Оглоблин уважав Синявського предтечею Грушевського в новій концептуалізації української історії. Доньці Синявського він писав про рецензію її батька на книжку Барвінського: «Аджеж А. С. [Антін Синявський], по суті, дав там (вперше!) таку концепцію історії України, яку щойно пізніше повторив М. С. Грушевський у своїх відомих творах» (уривок з приватного листа від 15 січня 1976, цит. за: Білокінь, Сергій. Антін Синявський і його доба // Синявський, Антін. Вибрані праці. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 14). Оглоблин цілком доречно вказував на паралелі в підходах до української історії Синявського і Грушевського, хоча не слід забувати, що обидва належали до київського кола Антоновичевих студентів і співробітників; мало того, Синявський так і не розвинув своїх поглядів докладніше. У їхніх підходах були й важливі відмінності, про окремі з яких ітиметься далі.

⁷¹ Див.: Грушевський, Михайло. Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Політологія (кінець XIX – перша половина XX ст.): Хрестоматія / Ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 169; Грушевський, Михайло. Ілюстрована історія України, з додатком нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919. – Вінніпег, б. р. – С. 5–6.

⁷² Див.: Ефименко, Александра. История украинского народа: В 2 ч. – СПб.: Брокгауз и Ефрон, 1906. – С. 389.

⁷³ Див.: Максимович, Михаил. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке (Письмо к М. А. Грабовскому) (1857) // Максимович, Михаил. Собр. соч.: В 3 т. – К., 1876–1880. – Т. 1. – С. 250.

- ⁷⁴ Пор.: Синявський, Антін. Вибрані праці. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 34–35.
- ⁷⁵ Див.: Грушевський, Михайло. Ілюстрована історія України, з додатком нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919. – Вінніпег, б. р. – С. 5–6.
- ⁷⁶ Коли говорити про «дружню» критику, то періодизацію української історії Грушевського критикували і за те, що вона занадто, і за те, що недостатньо державницька. Дмитро Багалій 1926 року завважив, що хоч Грушевський уважав основою своєї «Історії» національну ідею, «у поділі історії України на періоди він взяв за основу державну політичну ідею, хоча й поєднав її з соціо-економічними та культурними елементами» (див.: Багалій, Дмитро. Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії (Історично-критичний нарис) // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С. 199).
- Адріан Копистянський 1935 року запропонував поширити «польсько-литовський» період Грушевського принаймні на добу Богдана Хмельницького і «початків української державности», інакше ця періодизація може створити хибне враження, ніби польське владарювання в Україні закінчилося у XVI столітті. Капистянський налякав, що Грушевському треба послідовніше дотримуватися державницького принципу, застосованого ним у періодизації ранньої української історії. Водночас він закидав Грушевському непослідовність у спробі періодизувати українську історію на основі національного принципу. Капистянський уважав, що Люблінська унія (1569), яка відділила українські території від білоруських, стала поворотним моментом у формуванні «українсько-руської» народности. Він запропонував удосконалити схему Грушевського, завершивши «литовсько-польську» добу 1569 роком і додавши польський період, який охоплює 1569–1648 роки. По суті, він пропонував повернутися до періодизації ранньомодерної української історії, яку, зокрема, боронили Максимович, Єфименко і Синявський (див.: Kopystiański, Adrian. Schemat historii Ruskiej w teoretycznym i praktycznym ujęciu prof. Michała Hruszewskiego // Ziemia Czerwieńska (Lwów). – 1935. – № 2. – S. 74–75).
- ⁷⁷ Про погляди Драгоманова на націю і націоналізм див.: Круглашов, Анатолій. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці: Прут, 2001. – С. 220–256.
- ⁷⁸ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 6. Інтерпретацію поглядів Грушевського на формування націй як таке, що відповідає моделям розвитку біологічних організмів, див.: Тельвак, Віталій. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття). Дис. канд. іст. наук. – Дрогобич, 2000. – С. 88, 89. Про еволюцію поглядів Грушевського на роль національного чинника (на основі інтерпретації істориком доби Хмельницького) див. у розділі 5 цієї книжки.
- ⁷⁹ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 18–20.
- ⁸⁰ Там само. – С. 80.

- ⁸¹ Див.: Ругмак, Thomas M. Mykola Kostomarov: A Biography. – Toronto, 1996. – P. 45–50.
- ⁸² Про вплив на Грушевського ідей соціальної еволюції Герберта Спенсера, див.: Тельвак, Віталій. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття). Дис. канд. іст. наук. – Дрогобич, 2000. – С. 88. Оцінку Грушевським впливу Спенсера на розвиток історичної соціології див.: Грушевський, Михайло. Початки громадянства (генетична соціологія). – Відень, 1921. – С. 17–22.
- ⁸³ Застосування цієї схеми див. в «Ілюстрованій історії України», а використання термінів «перше» і «друге» відродження див. у п'ятому томі «Історії української літератури» Грушевського. Перше видання цього тому, що друкувалося в Києві у 1926–1927 роках, мало підзаголовок «Культурні і літературні течії на Україні в XV–XVI вв. і перше відродження (1580–1610 pp.)».
- ⁸⁴ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 19.
- ⁸⁵ Див.: Синопис, или Краткое описание от различных летописцев, о начале славенскаго народа, о первых киевских князьях, и о житии святого благовернаго и великаго князя Владимира... – Киев, 1681. Див. також: Лаврський альманах. – К.: Віпол, 2002. – Спецвип. 2: Синопис Київський (1674) / Упор., адапт. укр. мовою, дод. і прим. Ірини Жиленко. – 194 с.
- ⁸⁶ Див.: Грушевський, Михаїл. Очерк истории украинского народа. – Санкт-Петербург, 1904. – С. 67. Пор.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1992. – Т. 2. – С. 1.
- ⁸⁷ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 2. – С. 1–2; Грушевський, Михайло. Ілюстрована історія України, з додатком нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919. – Вінніпег, б. р. – С. 11.
- ⁸⁸ У той час Грушевський не лише вважав, що самотнім героєм історії є народ, а й що «устрій державний по всі часи цікавий нам переважно тим, о скільки він впливав на стан народа, о скільки сам підпадав впливу громади й о скільки відповідав її бажанням і змаганням» (Грушевський, Михайло. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений в Львівському університеті 30 вересня 1894 року // ЗНТШ. – 1894. – Т. 4. – С. 149).
- ⁸⁹ Там само.
- ⁹⁰ Грушевський, Михайло. Ілюстрована історія України, з додатком нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919. – Вінніпег, б. р. – С. 133. Поза сумнівом, 1912 року, як і 1894-го, Грушевський досі вважав, що народні маси страждали від визиску елітами і в результаті не поділяли політичних прагнень панівного класу та були або байдужими, або ворожими до державотворчих проєктів еліти. Див.:

Грушевський, Михаил. Очерк истории украинского народа. – 3-е изд. – Санкт-Петербург, 1911. – С. 145–149; пор.: Грушевський, Михайло. Ілюстрована історія України, з додатком нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919. – Вінніпег, б. р. – С. 132.

⁹¹ Там само.

⁹² Грушевський – національний історик, на відміну від Грушевського-народника, чітко розмежовував українську й «іноземну» державу і готовий був використати всі можливості історика, щоб викрити й засудити іноземних гнобителів українського народу й культури. В «Ілюстрованій історії України» він так зобразив зв'язок між інтересами нації, держави, еліт і народних мас: «Страшенно жаль, що упадок державного життя не дав йому розвинути ся й підрубав його в самім корені. Правда, простому народові не солодко жило ся під своїми князями та боярами, і мало його тишили ті культурні задатки. Але не стало легше йому, як на місце своїх прийшли чужі пани. Обставини суспільні й економічні через те не покращали, а погіршали, становище народу – також. А національному і культурному життю нанесено удар, від котрого воно не могло поправити ся – і до нинішнього дня» (Грушевський, Михайло. Ілюстрована історія України, з додатком нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919. – Вінніпег, б. р. – С. 138).

⁹³ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 534–535; пор.: Грушевський, Михайло. Ілюстрована історія України, з додатком нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919. – Вінніпег, б. р. – С. 72–82.

⁹⁴ Грушевський, Михайло. Ілюстрована історія України, з додатком нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919. – Вінніпег, б. р. – С. 80–81.

⁹⁵ Грушевський, котрий відкидав історію про запрошення варягів у Початковому зводі яко вигадану, захищав свідчення про хрещення Русі (особливо про Володимирів «вибір віри») супроти критики цього літописного епізоду Шахматовим. Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 510–523. Пор.: Ševčenko, Ihor. The Christianization of Kievan Rus' // Ševčenko, Ihor. Ukraine between East and West: Essays on Cultural History (to the Early 1700's). – Toronto, 1996. – Р. 46–55 (укр. пер.: Шевченко Ігор. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / Авториз. пер. з англ. Марії Габлевич, за ред. Андрія Ясіновського. – Львів: Інститут історії церкви Львівської богословської академії, 2001. – XIX+250 с.); Poppe, Andrzej. The Rise of Christian Russia. – London, 1982.

⁹⁶ Про ставлення Грушевського до Володимира, Романа і Данила див.: Яковенко, Наталя. Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р.) / За ред. Ярослава Грицака і Ярослава Дашкевича. – Львів, 1999. – С. 90–92.

⁹⁷ Див.: Грушевський, Михайло. Ілюстрована історія України, з додатком нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919. – Вінніпег, б. р. – С. 111. Про історію Галицько-Волинського князівства див.: Крип'якевич, Іван. Галицько-Волинське князівство. – К.: Наукова думка, 1984. Короткий огляд історії і поточного стану досліджень див.: Ісаєвич, Ярослав. Галицько-Волинське князівство доби Данила Галицького та його нащадків. Галичина та Волинь у добу Середньовіччя: До 800-річчя з дня народження Данила Галицького / НАН України, Інститут українознавства. – Львів, 2001. – С. 3–12.

⁹⁸ Грушевський, Михайло. Ілюстрована історія України, з додатком нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919. – Вінніпег, б. р. – С. 81; Грушевський, Михайло. Очерк истории украинского народа. – 3-е изд. – Санкт-Петербург, 1911. – С. 99–100.

⁹⁹ Грушевський, Михайло. Очерк истории украинского народа. – 3-е изд. – Санкт-Петербург, 1911. – С. 56–83.

¹⁰⁰ Там само. – С. 100.

¹⁰¹ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 4. – С. 4.

¹⁰² Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 19.

¹⁰³ История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Кониского, архиепископа белорусского. – Москва, 1846. – С. iii-iv.

¹⁰⁴ Див. полемічні праці Костомарова «Ответ на выходки газеты (краковской) “Czas” и журнала “Revue Contemporaine”» (с. 75–84), «Правда полякам о Руси» (с. 94–101), «Украинский сепаратизм» (с. 193–196) і «Полякам-миротворцам» (с. 252–259) у вид.: Костомаров, Микола. Науково-публіцистичні і полемічні писання / Ред. Михайло Грушевський. – К.: ДВУ, 1928. Костомаров особливо критично ставився до теорій про те, що поляки й українці – це один народ, розділений норманським вторгненням, або що українська мова – лише діалект польської, тому українцям судилося влитися до більшої польської нації. Випади Костомарова почасти було зінспіровано теоріями Францішка Духінського, який стверджував, що росіяни/московити не слов'янського племені. Див.: Ругмак, Thomas M. Mykola Kostomarov: A Biography. – Toronto, 1996. – Р. 111–112. Про Духінського див.: Лисяк-Рудницький, Іван. Францішек Духінський і його вплив на українську політичну думку // Лисяк-Рудницький, Іван. Історичні есе: У 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 265–280.

¹⁰⁵ Див. праці Костомарова «О казачестве. Ответ “Виленскому вестнику”» (с. 57–86) та «Ответ г. Падалице» (с. 68–74) у вид.: Костомаров, Микола. Науково-публіцистичні і полемічні писання / Ред. Михайло Грушевський. – К.: ДВУ, 1928.

¹⁰⁶ Антоновичеву критику польських історичних мітів про Україну див. у його рецензії на роман Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем»: Антонович, Володимир. Польсько-русские соотношения XVII в. в современной польской призме // Антонович,

Володимир. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 106–136. Відповідь Антоновича на польські заяви про толерантну релігійну політику Речі Посполитої в Україні див.: Антонович, Володимир. Очерк отношений польского государства к православию и православной церкви // Антонович, Володимир. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 458–469.

¹⁰⁷ Заперечення Костомаровим польської історичної парадигми постало передусім у контексті російсько-польських дебатів після польського повстання 1863 року, і на неї вплинула тогочасна політична атмосфера. Натомість науковіші за характером Максимовичеві виступи проти теорії цивілізаторської місії Польщі в Україні мали місце ще перед повстанням.

¹⁰⁸ Див.: Максимович, Михаил. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке (Письмо к М. А. Грабовскому) (1857) // Максимович, Михаил. Собр. соч.: В 3 т. – К., 1876–1880. – Т. 1. – С. 248–276. Максимович відповідав на статтю Грабовського, російський переклад якої вийшов у другому з двох томів «Записок о Южной Руси» за редакції Пантелеймона Куліша (Санкт-Петербург, 1856–1857).

¹⁰⁹ Саме в цьому контексті Максимович переходив до розгляду позиції, яку прибрвав перекладач і публікатор статті Грабовського Пантелеймон Куліш. Польсько-український конфлікт Куліш тлумачив передусім як прояв соціального антагонізму між українськими народними масами і польськими панами. У кінцевому підсумку Максимовичева критика бачення Грабовським і Кулішем ролі української шляхти в польсько-українських стосунках XVII століття заклала підвалини для наступних досліджень з історії українських еліт, а також для «реабілітації» Вячеславом Липинським шляхти в українській історіографії, де доти десятиліттями панували виразники народницької ідеології.

¹¹⁰ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 3. – С. 146.

¹¹¹ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 6. – С. 412.

¹¹² У першому томі «Історії» Грушевський приділив чимало уваги історії українських поселень на польських етнічних кордонах (Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 215–219). Питання, хто перший заселив цей край – поляки чи українці, мало виразне політичне значення і добру половину XX століття залишалося дразливим моментом у стосунках двох націй. Не дивно, що аргументи Грушевського у 1 томі «Історії» на користь української першости в заселенні багатьох прикордонних районів польський рецензент книжки Александр Брюкнер зустрів критикою (див.: Brückner, Aleksander. Dogmat normański // Kwartalnik Historyczny. – 1906. – № 20. – S. 676–677). Аналіз Грушевським питання про «червенські городи» на польсько-українському

прикордонні див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 488–495; Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1992. – Т. 2. – С. 577–579.

¹¹³ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 6. – С. 297.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Там само. – Т. 4. – С. 3–4.

¹¹⁶ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 4. – С. 63–99; пор.: Грушевський, Михайло. Ілюстрована історія України, з додатком нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919. – Вінніпег, б. р. – С. 139–146.

¹¹⁷ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 4. – С. 180–184, 265–266, 338–323.

¹¹⁸ Про Люблінську унію та її вплив на Україну див.: Pelenski, Jaroslaw. The Incorporation of the Ukrainian Lands of Kievan Rus' into Crown Poland (1569): Socio-Material Interest and Ideology (A Re-examination) // Pelenski, Jaroslaw. The Contest for the Legacy of Kievan Rus'. – Boulder, CO, 1998. – P. 151–188; Bardach, Juliusz, Leśnodorski, Bogusław, Pietrzak, Michał. Historia państwa i prawa polskiego. – Warszawa, 1979. – P. 128–131, 191; Яковенко, Наталя. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 77–85; Русина, Олена. Україна під татарами і Литвою. – К.: Альтернативи, 1998. – С. 196–204.

¹¹⁹ Грушевський, Михайло. Ілюстрована історія України, з додатком нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919. – Вінніпег, б. р. – С. 194.

¹²⁰ Там само. – С. 194–197.

¹²¹ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1994–1995. – Т. 5. – С. 1–384; Т. 6. – С. 1–293.

¹²² Там само. – Т. 5. – С. 216–221; пор.: Там само. – Т. 7; Грушевський, Михайло. Ілюстрована історія України, з додатком нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919. – Вінніпег, б. р. – С. 197–201.

¹²³ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 7. – С. 258–259. Схожий погляд висловлює Генрик Літвін, див.: Litwin, Henryk. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę, 1569–1648. – Warsaw, 2000; Litwin, Henryk. Katolizacja szlachty ruskiej, 1569–1647: Stosunki wyznaniowe na Kijowszczyźnie i Braclawszczyźnie // Przegląd Powszechny. – 1985. – № 10. – С. 58–70. Див. також: Яковенко, Наталя. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К.: Критика, 2008.

¹²⁴ Володимир Ващенко (див.: Ващенко, Володимир. Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного напису – сеанс прочитання автомонографії М. Грушев-

ського). – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету, 2002. – С. 224–226) показав, що Грушевський нерідко підсвідомо приписував польській культури риси, яких йому самому бракувало, оцінював її загалом негативно і вважав занепадницькою.

¹²⁵ Цит. за: Velychenko, Stephen. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992. – Р. 49. Огляд польських інтерпретацій української історії див.: Там само. – С. 3–75. Про польські погляди на історію Росії в кінці XIX – на початку XX століття див.: Filipowicz, Mirosław. Wobec Rosji. Studia z dziejów historiografii polskiej od końca XIX wieku po II wojnę światową. – Lublin, 2000.

¹²⁶ Див. рецензію Людвіка Колянковського (Ludwik Kolankowski) на «Історію» Грушевського: Kwartalnik Historyczny. – 1913. – № 27. – S. 348–365.

¹²⁷ Там само. – S. 356.

¹²⁸ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 6. – С. 299.

¹²⁹ Там само. – Т. 7. – С. 400–401.

¹³⁰ Див.: Грушевський, Михайло. Культурно-національний рух // Грушевський, Михайло. Духовна Україна: Збірка творів. – К.: Либідь, 1994. – С. 143.

¹³¹ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 7. – С. vii–viii.

¹³² Згідно з Ентоні Смітом, «відкриття етнічного минулого й особливо золотого віку, який надихає серед поточних проблем і потреб» – важливий чинник в історії національних рухів. «Це минуле, – веде він далі, – стає нормою, якою міряють гадані невдачі теперішнього покоління й сучасної спільноти» (Smith, Anthony D. Culture, Community and Territory: The Politics of Ethnicity and Nationalism // International Affairs. – 1996. – Vol. 72. – № 3 (July). – P. 450).

¹³³ Див.: Armstrong, John A. Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness // Ukraine and Russia in Their Historical Encounter / Ed. Peter J. Potichnyj, Marc Raeff, Jaroslaw Pelenski, Gleb N. Žekulin. – Edmonton, 1992. – P. 125–139. Про роль мітів у модерному суспільстві див.: Kolakowski, Leszek. The Presence of Myth. – Chicago, 1989.

¹³⁴ Див.: Kohut, Zenon E. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s. – Cambridge, MA, 1988. – P. 59–63, 258–276 (укр. пер.: Когут, Зенон. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. – К.: Основи, 1996. – 317 с.).

¹³⁵ Про розвиток ранньомодерної української історіографії див.: Sysyn, Frank E. The Cultural, Social and Political Context of Ukrainian History-Writing: 1620–1690 //

Dall'Opus Oratorium alla ricerca documentaria: La storiografia polacca, ucraina e russa fra il XVI e il XVIII secolo (=Europa Orientalis) (Rome) / Ed. Giovanna Brogi Bercoff. – 1986. – № 5. – P. 285–310; Sysyn, Frank E. The Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and National Identity // HUS. – 1990. – Vol. 14. – № 3/4 (December). – P. 593–607. Про культ Богдана Хмельницького в ранньомодерній Україні див.: Plokyh, Serhii. Tsars and Cossacks: A Study in Iconography. – Cambridge, MA, 2002. – P. 45–54.

¹³⁶ Про історію вшанування козацтва в Україні див.: Sysyn, Frank E. The Reemergence of the Ukrainian Nation and Cossack Mythology // Social Research. – 1991. – Vol. 58. – № 4 (winter). – P. 845–864; Plokyh, Serhii. Historical Debates and Territorial Claims: Cossack Mythology in the Russian-Ukrainian Border Dispute // The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia / Ed. S. Frederick Starr. – Armonk, NY and London, 1994. – P. 147–170.

¹³⁷ Загальний огляд літератури з історії козацтва, опублікованої до 1965 року, див.: Винар, Любомир. Огляд історичної літератури про початки української козащини // Український історик. – 1965. – № 5/6. – С. 28–37; № 7/8. – С. 17–38.

¹³⁸ Див. автобіографію Грушевського у вид.: Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 198, 222.

¹³⁹ Див.: Rudnytsky, Ivan L. The Intellectual Origins of Modern Ukraine // Rudnytsky, Ivan L. Essays in Modern Ukrainian History / Ed. Peter L. Rudnytsky. – Edmonton, 1987. – P. 130 (укр. вид.: Лисяк-Рудницький, Іван. Інтелектуальні початки нової України // Лисяк-Рудницький, Іван. Історичні есе: У 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 173–192).

¹⁴⁰ Левицкий, Орест. Очерк внутренней истории Малороссии. – К., 1875. – Вып. 1. – С. 30–31. Цит. за: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1482.

¹⁴¹ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1482–1483. У статті 1928 року про науковий доробок свого колишнього професора Грушевський завважив, що Антонович не мав великого ентузіазму стосовно козацтва. Див.: Грушевський, Михайло. З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. – 1928. – № 5. – С. 13–14.

¹⁴² Див.: Грушевський, Михайло. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз // ЗНТШ. – 1898. – Т. 23/24. – С. 1–30.

¹⁴³ Див.: Грушевский, Михаил. Очерк истории украинского народа. – Санкт-Петербург, 1904. – С. 248–249.

¹⁴⁴ Див. передмову Грушевського до VII тому: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 7. – С. viii-ix; та мій

вступ до англійського перекладу цього тому: Plokhy, Serhii. *Revisiting the Golden Age: Mykhailo Hrushevsky and the Early History of the Ukrainian Cossacks* // Там само. – Р. xxxvii, xl–xliv.

¹⁴⁵ Див.: Прицак, Омелян. *Історіософія Михайла Грушевського* // Грушевський, Михайло. *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.* – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. lxi. Пор. зі вступом Грушевського до третього видання першого тому (1913), де він додав коментар про чільну роль козаків у народних рухах того періоду (Там само. – С. 16–17).

¹⁴⁶ Грушевський, Михайло. *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.* – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 7. – С. vii.

¹⁴⁷ Там само. – С. viii.

¹⁴⁸ Див.: Грушевський, Михайло. *Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений в Львівському університеті 30 вересня 1894 року* // ЗНТШ. – 1894. – Т. 4. – С. 149.

¹⁴⁹ Див.: Грушевський, Михайло. *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.* – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 7. – С. vi, 391–392.

¹⁵⁰ Там само. – С. 68–71.

¹⁵¹ Володимир Антонович розвинув свою візію походження українського козацтва у працях «Содержание актов о казаках» (АЮЗР. – 1863. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 1–120) та «Бесіди про часи козацькі на Україні» (Чернівці, 1897). Критику Антоновичевої «князівської» теорії походження козацтва див. у кн.: Максимович, Михаил. *Исторические письма о казаках приднепровских к М. В. Юзефовичу.* – К., 1865.

¹⁵² Див.: Грушевський, Михайло. *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.* – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 7. – С. 74, 130–141.

¹⁵³ Там само. – С. 74.

¹⁵⁴ Там само. – С. 303–304 (примітка 2).

¹⁵⁵ Там само. – С. 139–141.

¹⁵⁶ Там само. – С. 53.

¹⁵⁷ Там само. – С. 131.

¹⁵⁸ Там само. – С. 104–105, 128–130.

¹⁵⁹ Грушевський, Михайло. *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.* – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 9–16.

¹⁶⁰ Грушевський, Михайло. *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.* – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 7. – С. 270–271.

¹⁶¹ Там само. – С. 214–217, 239–246, 338–344, 426–427.

¹⁶² Там само. – С. 264–266.

¹⁶³ Там само. – С. 58–61, 74–76.

¹⁶⁴ Там само. – С. 155–157. Серед тих, хто сперечався з теорією Грушевського про переважно український етнічний склад козаків у XVI столітті, був польський історик Владислав Томкевіч. Він доводив, що козацтво спершу було багатоетнічним явищем, хоча згодом неукраїнський елемент повністю розчинився в українській етнічній більшості на Січі. Томкевіч не погоджувався з Грушевським в інтерпретації соціальної історії козаків і наголошував роль польської шляхти у формуванні козацтва. Див.: Tomkiewicz, Władysław. Kozaczyzna ukrainna. – Lvów, 1939; Tomkiewicz, Władysław. O składzie społecznym i etnicznym Kozaczyzny ukrainnej na przełomie XVI i XVII wieku // Przegląd Historyczny. – 1948. – № 37. – S. 248–260. Про поточний стан досліджень етнічного походження і національної ідентичності українських козаків див.: Plokhy, Serhii. The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. – Oxford, 2001. – P. 21–23, 145–175.

¹⁶⁵ Про роль релігії в тогочасній козацькій ідеології див.: Plokhy, Serhii. The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. – Oxford, 2001 (укр. пер.: Плохий, Сергій. Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К.: Критика, 2006).

¹⁶⁶ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 7. – С. 388–391.

¹⁶⁷ Там само. – С. 391 (примітка 1).

¹⁶⁸ Там само. – С. 391, 428–437.

¹⁶⁹ Там само. – С. viii.

¹⁷⁰ Там само.

¹⁷¹ Там само. – С. 401.

¹⁷² Там само. – С. 402.

¹⁷³ Там само. – С. 390.

¹⁷⁴ Там само. – С. 88–102, 570–573.

¹⁷⁵ Там само. – С. 114.

¹⁷⁶ Див.: Грушевський, Михайло. Байда-Вишневецький в поезії і історії // ЗУНТ. – 1909. – № 3. – С. 108–139. Через популярність Вишневецького в українській національній історіографії советські історики вважали його символом українського націоналізму і рішуче відкидали всілякі припущення, нібито Дмитро Вишневецький і Байда з українських народних дум – одна особа. Порівняно поміркований історик Володимир Голобуцький (1903–1993), чії праці панували в советській історіографії козацтва у 1950–1980 роках, уважав спроби ідентифікувати Байду з князем Вишневецьким прямим викликом класово орієнтованому підходу до української історії. За Голобуцьким, Запорозьку Січ створили винятково вихідці з народних мас,

а не магнати чи шляхтичі типу Вишневецького. Навіть історія служби Вишневецького цареві Івану Грізному не врятувала його від суворої критики советських істориків. Погляди Голобуцького на історію козаків сформувалися ще в 1930-х роках і відрізнялися від історіографічної тенденції, яка панувала у 1980-х, коли «заслуги» українських історичних діячів залежали не так від їхнього класового походження, як від лояльності до Росії. Див.: Голобуцкий, Владимир. Запорожское казачество. – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – С. 71–87; Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 1 / Редкол. тому В. О. Голобуцький (відп. ред.) та ін. – Кн. 2. – С. 124.

¹⁷⁷ Про стосунки Грушевського з Ярошем див.: Мицик, Юрій. З поштової скриньки Михайла Грушевського // Наше слово (Варшава). – 1997. – 6 липня. – С. 9.

¹⁷⁸ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 7. – С. 160–168, 577–579.

¹⁷⁹ Див.: История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Кониского, архиепископа белорусского. – Москва, 1846. – С. 34.

¹⁸⁰ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 7. – С. 181.

¹⁸¹ Там само. – С. 212.

¹⁸² Там само. – С. 253–255, 307–308. Критику такого підходу див.: Korduba, Myron. Die Anfänge des ukrainischen Kozakentums // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – 1912. – № 2. – S. 367–381.

¹⁸³ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 7. – С. 269–271, 526.

¹⁸⁴ Там само. – С. 181.

¹⁸⁵ Див.: Багалій, Дмитро. Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії (Історично-критичний нарис) // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С. 204–207.

¹⁸⁶ Порівняння Грушевського з Палацьким див.: Крип'якевич, Іван. Михайло Грушевський. Життя і діяльність // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Либідь, 1992. – С. 480; Sysyn, Frank E. Introduction to the History of Ukraine-Rus' // Hrushevsky, Mykhailo. History of Ukraine-Rus' / Ed. Frank E. Sysyn et al. – Edmonton and Toronto, 1997. – Vol. 1. – P. xxii, xxv.

¹⁸⁷ Згідно з одним листом до Грушевського, інформацію про скасування заборони було надруковано в російській газеті, ймовірно, в лютому 1905 року (див. лист Грушевському за 1 березня 1905 року від А. Денисенка, одного з читачів, охочих дістати «Історію»: ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 303. – Арк. 308). Український активіст з Одеси Петро Климович, про лист якого від 20 березня 1905 року йшлося в попередньому розділі, теж просив у Грушевського «Історію» (див.: Там само. – Спр. 874. – Арк. 5).

¹⁸⁸ Див.: Там само. – Арк. 301–306.

¹⁸⁹ Див., напр., листи Грушевському від Григорія Поревича, політичного засланця з Усть-Сисольська, та І. М. Бібікова, який писав від імені групи українців, засланих до Туринська (Там само. – Арк. 237–238, 240).

¹⁹⁰ Див. поштівку Поревича Грушевському від 29 березня 1912 року: Там само. – Арк. 240.

¹⁹¹ Там само. – Арк. 301–302.

¹⁹² Лист Яроновецького від 25 лютого 1912 року Грушевському переслав Юркевич 24 березня 1912 року з приміткою: «Сей лист я отримав від робітника українця, котрий емігрував в Сибір і працює там на фабриці. Я послав був йому українських книжок і між ними Вашу Ілюстровану історію» (Там само. – Арк. 164–166).

¹⁹³ Далі Яроновецький цитував уривок з «Ілюстрованої історії», де Грушевський завважив проблеми, що поставали з ексклюзивного характеру козацьких старшинських рад, які правили Україною і до яких не входили представники інших соціальних верств.

¹⁹⁴ Цит. за: Ссылка М. С. Грушевского / Ред. Павел Елецкий // Минувшее. Исторический альманах. – Санкт-Петербург, 1998. – № 23. – С. 209–210.

Розділ 4

Червона Україна

¹ Про повернення Грушевського в Україну див.: Пиріг, Руслан. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 16–17. І Пиріг, і Примак (Prumak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto, Buffalo and London, 1987. – Р. 205) повернення Грушевського до Києва датують 7 березня 1924 року. У звіті чекістів зазначено дату 8 березня. Текст цього звіту див.: Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 130.

² Шаповал, Микита. «Політична смерть М. Грушевського». Цит. за: Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 32.

³ Звіт ДПУ від 18 березня 1924 року див.: Там само. – С. 132.

⁴ Див.: Савченко, Федір. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Український історичний журнал. – 1966. – № 2. – С. 13–30.

⁵ Стисло про свою діяльність під час революції Грушевський написав в автобіографії 1926 року, див.: Грушевський, Михайло. Автобіографія. 1906, 1914–1919, 1926 рр. // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор.

А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 239–240. Про життя Грушевського за часів гетьманського режиму і ставлення до нього див.: Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto, Buffalo and London, 1987. – P. 180–184.

⁶ Див.: Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto, Buffalo and London, 1987. – P. 185–201.

⁷ Конференція відбулася 14–19 лютого 1920 року. Тексти резолюцій конференції див.: Борітеся – поборете! – 1920. – № 1 (вересень). – С. 55–58.

⁸ Спроби досягнути порозуміння з комуністичним режимом в Україні підсумовано у зверненні: Від закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів до партійних організацій і товариств за кордоном // Борітеся – поборете! – 1921. – № 9. – С. 2. Цю постанову ухвалили 3 серпня 1921 року у Відні.

⁹ Конференція відбулася в Празі 24–26 квітня 1920 року. Тексти її резолюцій див.: Борітеся – поборете! – 1921. – № 9. – С. 59–60.

¹⁰ Конференція відбулася в Празі 22–24 травня 1920 року. Текст заяви, яку від імені закордонної делегації підписали Грушевський, Микола Шраг, Микола Чечель та Олександр Жуковський, див.: Там само. – С. 61–64.

¹¹ Лист датовано 19 липня 1920 року з Праги. Текст листа див.: Лист М. С. Грушевського до секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 268–274.

¹² Про зміни в національній політиці більшовиків в Україні див.: Bogys, Jurij. The Sovietization of Ukraine, 1917–1923: The Communist Doctrine and Practice of National Self-Determination. – Rev. ed. – Edmonton, 1980. – P. 249–257; Martin, Terry. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Ithaca and London, 2001. – P. 78 (укр. пер. Мартин, Тері. Імперія національного вирівнювання: Нації та націоналізм у Радянському Союзі, 1923–1939 роки. – К.: Критика, 2011). Поворотним моментом у культурній політиці більшовиків в Україні стали тези про політику партії стосовно України, що їх накреслив Владімір Ленін (див.: The Unknown Lenin: From the Secret Archive / Trans. Catherine A. Fitzpatrick; ed. Richard Pipes with the assistance of David Brandenberger. – New Haven and London, 1996. – P. 76–77). Про боротьбизм див.: Майстренко, Іван. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. – Мюнхен, 1954 (2-ге видання – 1968).

¹³ Грушевський, Михайло. Між Москвою і Варшавою // Борітеся – поборете! – 1920. – № 2 (жовтень). – С. 12–13. Резолюція першої конференції УПСР за кордоном (Прага, 14–19 лютого 1920 року) пояснює конфлікт між двома «революційними» урядами, російським і українським, відмінністю між характером революцій у двох країнах. Автори резолюції наголошували, що внаслідок слабкого індустріального розвитку, нечисленности робітничого класу та засилля колоніальних форм експлуатації революція в Україні набула інших вимірів, ніж у Росії, і перетворилася на аграрно-селянський і національно-визвольний рух. Текст резолюції див.: Борітеся – поборете! – 1920. – № 1 (вересень). – С. 55.

- ¹⁴ Грушевський, Михайло. Між Москвою і Варшавою // Борітеся – поборете! – 1920. – № 2 (жовтень). – С. 13.
- ¹⁵ Там само. – С. 4–13.
- ¹⁶ Див.: Грушевський, Михайло. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // Борітеся – поборете! – 1920. – № 1 (вересень). – С. 1–53.
- ¹⁷ Див.: Грушевський, Михайло. Шевченко як провідник соціальної революції // Борітеся – поборете! – 1920. – № 1 (вересень). – С. 52–54.
- ¹⁸ Див.: Грушевський, Михайло. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // Борітеся – поборете! – 1920. – № 1 (вересень). – С. 16–20.
- ¹⁹ Див.: Сергієнко, М. [Грушевський, Михайло]. Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці // ЗНТШ. – 1892. – Т. I. – С. 1–28.
- ²⁰ Грушевський, Михайло. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // Борітеся – поборете! – 1920. – № 1 (вересень). – С. 12.
- ²¹ Там само. – С. 11.
- ²² Там само. – С. 12.
- ²³ Там само. – С. 16.
- ²⁴ Про нападки Дорошенка і Липинського на Грушевського, підставою яких стали тези цієї статті, див. у розділі 5 цієї книжки.
- ²⁵ Грушевський, Михайло. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // Борітеся – поборете! – 1920. – № 1 (вересень). – С. 50.
- ²⁶ Див.: Лист М. С. Грушевського до секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 272.
- ²⁷ Див.: Пиріг, Руслан. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 25.
- ²⁸ Грушевський, Михайло. Пам'яті Паризької Комуни // Борітеся – поборете! – 1921. – № 9. – С. 7.
- ²⁹ Загальний огляд контактів УПСР з українськими більшовиками див.: Від закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів до партійних організацій і товариств за кордоном // Борітеся – поборете! – 1921. – № 9. – С. 1–7. Про позицію Грушевського в цьому питанні див.: Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto, Buffalo and London, 1987. – P. 197–200.

³⁰ Улітку 1921 року закордонна делегація ухвалила кілька резолюцій: спершу розпустила партійні структури, які очолював Шаповал, потім заборонила йому провадити політичну діяльність від імені партії і зрештою виключила його з лав партії. Позаяк більшість членів партії підтримувала Шаповала, а не Грушевського, значення цих резолюцій було мізерним. Тексти резолюцій див.: Факти і документи. Витяги з протоколів засідань Закордонної делегації УПСР // Борітеся – поборете! – 1921. – № 9. – С. 17–25.

³¹ Про Шумського див. статтю Романа Сенькуса й Аркадія Жуковського: Encyclopedia of Ukraine / Ed. Volodymyr Kybijovyc and Danylo Husar Struk: 5 vols. – Toronto, 1984–1993. – Vol. 4. – P. 686–687; Mace, James E. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933. – Cambridge, MA, 1983. – P. 86–119; Martin, Terry. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Ithaca and London, 2001. – P. 212–228.

³² Див.: Чечель, Микола. Звідомлення з моєї командировки на Україну // Борітеся – поборете! – 1921. – № 9. – С. 7–16. У приватному листі від 3 червня 1921 року до ув'язнених членів ЦК Грушевський закликав їх підтримати співпрацю України з советською Росією і покладав надії в майбутніх переговорах на Олександра Шумського. Див. уривок з листа Грушевського ув'язненим членам ЦК у звіті Всеволода Балицького Лазарю Кагановичу і Володимирі Затонському від 8 лютого 1927 року (Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 175).

³³ Уривки з протоколів засідання Політбюро від 4 червня 1921 року див.: Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті рр.): Збірник документів і матеріалів / Упор. Руслан Пиріг та ін. – К., 1997. – С. 18.

³⁴ На основі інформації Шумського Чечель пізніше повідомляв, що Політбюро бачить бажаним «поворот на Україну для участі в радянськiм будiвництвi людей iз З[акордонної] Д[елегації], особливо тов. М. С. Грушевського, цей поворот мав би бути всiяко полегшений i роботi їх на Україні дано було б всi можливостi, якими розпоряжає правительство УСРР, одначе передумовою сього повороту мав би бути вихiд цих осiб з УПСР» (Чечель, Микола. Звідомлення з моєї командировки на Україну // Борітеся – поборете! – 1921. – № 9. – С. 7–16). Судячи зі звіту Чечеля, у травні 1921 року закордонна делегація отримала телеграму від советського представника в Ризі, який намагався влаштувати зустріч Шумського й Жуковського, щоб передати делегації ухвалу Політбюро. Зустріч не відбулася внаслідок зміни подорожніх планів Шумського.

³⁵ Див.: Чечель, Микола. Звідомлення з моєї командировки на Україну // Борітеся – поборете! – 1921. – № 9. – С. 10–11.

³⁶ Відкритий лист Мих. Грушевського, закордонного делегата УПСР, Голові Ради Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки Х. Г. Равковському // Борітеся – поборете! – 1921. – № 19 (жовтень–грудень). – С. 8.

- ³⁷ Див.: Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті рр.): Збірник документів і матеріалів / Упор. Руслан Пиріг та ін. – К., 1997. – С. 27. Пор.: Пиріг, Руслан. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 30.
- ³⁸ Див.: Лист Грушевського до Кирила Студинського від 17 листопада 1923 року: Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Галина Сварник. – Львів, Нью-Йорк, 1998. – С. 133.
- ³⁹ Про критичне ставлення Грушевського до Винниченка див.: Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto, Buffalo and London, 1987. – P. 199.
- ⁴⁰ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Галина Сварник. – Львів, Нью-Йорк, 1998. – С. 12.
- ⁴¹ Див.: Там само. – С. 43.
- ⁴² Там само. – С. 48.
- ⁴³ Див.: Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 31.
- ⁴⁴ Див. лист від 17 листопада 1923 року: Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Галина Сварник. – Львів, Нью-Йорк, 1998. – С. 133.
- ⁴⁵ У листі до свого американського кореспондента Тимотея Починка, надісланому з Києва у вересні 1924 року, Грушевський писав про свій академічний статус: «Що Ви нагадуєте мені мої слова, що я ніколи не був урядником і не хочу бути – хочби радянським, то я їм і не сповірюсь. Я сказав їм, коли мені пропонувано стати агентом по виданню книг за кордоном. Ну а коли я прийняв вибір на члена Академії, чей же розумієте, що се не уряднича посада!» (Листи М. Грушевського до Т. Починка / Ред. М. Антонович // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 295).
- ⁴⁶ Див.: Пиріг, Руслан. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 34. Цю резолюцію схвалило і московське Політбюро. Оцінку більшовиками статусу Советської України в СРСР промовисто засвідчують терміни, до яких вдавалися Харків і Москва, обговорюючи повернення Грушевського. Якщо українське Політбюро голосувало за дозвіл Грушевському повернутися в «Україну», то московське Політбюро проголосувало за в'їзд Грушевського в «Росію» і дозволило йому повернутися в «СРСР». Див. уривки з протоколів засідань двох Політбюр: Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті рр.): Збірник документів і матеріалів / Упор. Руслан Пиріг та ін. – К., 1997. – С. 31.
- ⁴⁷ Див. згадки про листування Грушевського з ВУАН у його листах до Студинського: Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор.

Галина Сварник. – Львів, Нью-Йорк, 1998. – С. 69, 103, 106, 119, 129, 134, 137–138. Текст одного з таких листів див.: Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті рр.): Збірник документів і матеріалів / Упор. Руслан Пиріг та ін. – К., 1997. – С. 33.

⁴⁸ Листи М. Грушевського до Т. Починка / Ред. М. Антонович // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 294.

⁴⁹ Див. лист від 1 жовтня 1923 року: Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Галина Сварник. – Львів, Нью-Йорк, 1998. – С. 125–126.

⁵⁰ Див.: Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto, Buffalo and London, 1987. – P. 202–203.

⁵¹ Див. листи від 1, 8 і 25 жовтня 1923 року: Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Галина Сварник. – Львів, Нью-Йорк, 1998. – С. 125–129.

⁵² Див.: Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto, Buffalo and London, 1987. – P. 204.

⁵³ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Галина Сварник. – Львів, Нью-Йорк, 1998. – С. 134.

⁵⁴ Див.: Там само. – С. 132, 136, 141.

⁵⁵ У листопаді 1921 року Грушевський писав своєму американському кореспондентові В. Кузіву про майбутнє повернення в Україну: «З великою тривогою збираюсь. Дістатись туди, мабуть, відстанусь, але звіти – хто зна? І що мене там чекає?» (цит. за: Решодько, Леонід. Повернення на Україну // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 386). У листі до Починка Грушевський написав, що влада пообіцяла йому вільний виїзд з СРСР. Див.: Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті рр.): Збірник документів і матеріалів / Упор. Руслан Пиріг та ін. – К., 1997. – С. 33–34.

⁵⁶ Листи М. Грушевського до Т. Починка / Ред. М. Антонович // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 294–295. У цьому листі (с. 295–296) і в листі до Студинського від 19 січня 1924 року (Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Галина Сварник. – Львів, Нью-Йорк, 1998. – С. 141) Грушевський відповів тим представникам української політичної й культурної еліти в Україні й за кордоном, які засуджували його намір повернутися.

⁵⁷ Листи М. Грушевського до Т. Починка / Ред. М. Антонович // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 295.

- ⁵⁸ Див.: Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Галина Сварник. – Львів, Нью-Йорк, 1998. – С. 125.
- ⁵⁹ Там само. – С. 133. Тема возз'єднання українських земель звучить і в листі Грушевського до Починка, де він писав: «...не вважаючи на всі дефекти, чую себе тут, в Українській Республіці, котру ми зачали будувати в 1917 р., і сподіваюсь, що дефекти вирівнюються з часом, і вона об'єднає й ті укр[аїнські] землі, котрі нині зістаються поза її межами» (Листи М. Грушевського до Т. Починка / Ред. М. Антонович // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 296).
- ⁶⁰ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Галина Сварник. – Львів, Нью-Йорк, 1998. – С. 132.
- ⁶¹ Окремі питання контролю комуністів над російською/весоюзною академією наук висвітлено в недавньому дослідженні Вері Тольц: Tolz, Vera. Russian Academicians and the Revolution: Combining Professionalism and Politics. – New York, 1997.
- ⁶² Про заснування Грушевським Українського соціологічного інституту і плани перенести його діяльність в Україну див.: Масненко, Віталій. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічні і суспільно-політичні виміри української історичної думки 1920-х років. Київ–Черкаси, 2000. – С. 29–37, 39–41.
- ⁶³ Див. секретний звіт керівника київського губернського відділу ДПУ харківському начальству від 15 березня 1924 року: Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 130–132. Звіт ДПУ від 20 березня 1924 року натякає, що Грушевський готовий був до такого прийому в Академії: «*Спустя два часа после приезда в Киев из-за кордона явился в ВУАН на заседание, где, по выражению с/с, “бросил вызов тому бою, который неминуемо разразится”*» (Там само. – С. 133).
- ⁶⁴ У щоденниках Єфремов занотував, що Грушевський у ВУАН переймається головно власними проектами та просуванням родичів (див.: Єфремов, Сергій. Щоденники, 1923–1929. – К.: Рада, 1997. – С. 85–86, 90). Грушевський, своєю чергою, вважав, що Єфремов належить до «категорії людей, які у всяких обставинах уважають себе покривдженими і недоціненими» (Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Галина Сварник. – Львів, Нью-Йорк, 1998. – С. 140).
- ⁶⁵ Про ставлення Грушевського до Академії наук у 1918–1919 роках див.: Ругак, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto, Buffalo and London, 1987. – Р. 182–183, 186; Полонська-Василенко, Наталія. Українська Академія Наук. Нарис історії: у 2 т. – Мюнхен, 1955. – Т. 1. – С. 17–18.
- ⁶⁶ 1922 року, влаштовуючи допомогу українським науковцям через Українське наукове товариство (на той час формально структурний елемент ВУАН), Грушевський фактично конкурував з керівництвом академії, яке також намагалося зорганізувати

допомогу. Як впливає з листів до Студинського, головну проблему і джерело незадоволення для нього становив неукраїнський характер академії. Див.: Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Галина Сварник. – Львів, Нью-Йорк, 1998. – С. 18, 21, 23, 103, 105, 106, 119, 120, 129, 134, 136, 137.

⁶⁷ На одному з академічних засідань Грушевський протестував проти слів Кримського «Я – комуніст». Див. звіт ДПУ від 15 грудня 1925 року: Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 139. У цьому самому звіті сказано також, що Кримський і Єфремов 1923 року вимагали від влади дозволу Грушевському повернутися в Україну (див.: Там само. – С. 138). Про стосунки Кримського з Грушевським див.: Павличко, Соломія. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. – К.: Основи, 2000. – С. 297–322.

⁶⁸ Згідно з повідомленнями ДПУ, опоненти Грушевського у ВУАН уважали його «интриганом, фальшивим и мстительным человеком». Див. повідомлення від 15 грудня 1925 року: Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 139. Пор.: Єфремов, Сергій. Щоденники, 1923–1929. – К.: Рада, 1997. – С. 172, 187, 206, 398–399.

⁶⁹ Про діяльність Грушевського у ВУАН див.: М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність / Ред. Павло Сохань, Василь Ульяновський, Сергій Кіржаєв. – К., 1993; Юркова, Оксана. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). – К., 1999.

⁷⁰ Див.: Листи М. Грушевського до Т. Починка / Ред. М. Антонович // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 294, 296. У листі до Студинського 29 листопада 1924 року Грушевський пояснював: «Що я пишу часом про тутешні труднощі, то се зовсім не значить, щоб я жалував повороту. Навпаки, ми всі дуже раді, що вернулись, і як бачите самі, таки міні вдається щось робити тут» (Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Галина Сварник. – Львів, Нью-Йорк, 1998. – С. 165–166).

⁷¹ Там само. – С. 147–148.

⁷² Там само. – С. 155. Про політику українізації див.: Mace, James E. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933. – Cambridge, MA, 1983; Martin, Terry. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Ithaca and London, 2001. – P. 75–124.

⁷³ Перед від'їздом до Києва Грушевський у листі до Студинського непокоївся, що більшовицька влада негативно зреагує на вихід книжки, фінансованої українцями-протестантами у США. Він завершив рукопис вже у Києві й надіслав його Студинському. В листі від 22 травня 1924 року Грушевський по-змовницьки писав: «Чи вже маєте мою рукопис, котру Гавр[исевич] мав передати через Юрія? (Почи-

нається: “З перед-історичних глибин”, разом сторін 34). Незадовго через місію пішло докінченне. На друк має прислати гроші Кузів» (Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Галина Сварник. – Львів, Нью-Йорк, 1998. – С. 152).

⁷⁴ Див. уривки зі звітів ДПУ: Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 136–137. Згодом це повторив керівник українського ДПУ Всеволод Балицький, доповідаючи членам Політбюра ЦК КП(б)У Кагановичу і Затонському в лютому 1927 року. Див.: Там само. – С. 176. Судячи з оригінального звіту, ДПУ отримало цю інформацію від дружини Лизанівського або від близької до неї людини.

⁷⁵ Там само. – С. 179. Це твердження нагадує погляди Грушевського, висловлені в листі до Студинського перед поверненням в Україну.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Див.: Пиріг, Руслан. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 42.

⁷⁸ Див.: Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto, Buffalo and London, 1987. – P. 225. Чекістські документи зі справи таємного стеження за Грушевським див.: Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 170.

⁷⁹ Див.: Там само. – С. 133. Відданість Грушевського старим політичним переконанням засвідчено в численних таємних повідомленнях чекістів. Див.: Там само. – С. 136–137 (6 березня 1925), с. 138–139 (15 грудня 1925).

⁸⁰ Див. уривок з виступу Кагановича: Там само. – С. 182–183. Про неправомірність застосування цих означень до Грушевського, його товаришів і працівників, а також про різницю між сменовеховцями в Росії й Україні див.: Майстренко, Іван. Історія мого покоління: спогади учасника революційних подій в Україні. – Едмонтон, 1985. – С. 216–217.

⁸¹ Див.: Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto, Buffalo and London, 1987. – P. 182–183.

⁸² Див. згадку про цю групу у звіті ДПУ від 15 березня 1924 року: Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 130. Грушевський писав з Відня до Студинського 23 вересня 1923 року, що отримав лист з України, де його інформують про дискусії в Києві довкола виборів його президентом ВУАН. Він запевняв, що ніхто не запрошував його очолити академію, що він не має наміру влаштувати там чистку, як це пропонують у листі з Києва, і що одиноке його бажання – повернутися до Києва та продовжити роботу над історіями України й української літератури. (Див.: Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Галина Сварник. – Львів, Нью-Йорк, 1998. – С. 124).

- ⁸³ Див.: Пиріг, Руслан. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 51.
- ⁸⁴ Див. звідомлення київського управління ДПУ харківському керівництву від 15 березня 1924 року: Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 131.
- ⁸⁵ Див. відповідь харківського керівництва ДПУ на звідомлення київського управління від 26 березня 1924 року: Там само. – С. 134–135.
- ⁸⁶ Грушевський, імовірно, пішов із зустрічі, не відповівши на питання Кагановича, чи вважає він советську владу найкращою для України. Чутку про це зафіксував Єфремов, див.: Єфремов, Сергій. Щоденники, 1923–1929. – К.: Рада, 1997. – С. 249.
- ⁸⁷ Див.: Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті рр.): Збірник документів і матеріалів / Упор. Руслан Пиріг та ін. – К., 1997. – С. 64. Пор.: Пиріг, Руслан. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 47.
- ⁸⁸ Див.: Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті рр.): Збірник документів і матеріалів / Упор. Руслан Пиріг та ін. – К., 1997. – С. 65. Пор.: Пиріг, Руслан. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 48–50.
- ⁸⁹ Вимоги дати такі запевнення тривали майже цілий 1926 рік (див., наприклад, промову на ювілеї Грушевського у жовтні 1926 року секретаря київського губкому КП(б)У Панаса Любченка: Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 420–425). У якийсь момент Грушевський пообіцяв голові українського Совнаркому Власові Чубарю виступити з відкритим листом про лояльність режимові, але, очевидно, так і не підписав підготований текст. Про спроби советського функціонера Івана Лакизи переконати Грушевського підписати лист див.: Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 56–57. Текст заяви Грушевського, який так і не задовольнив владу, не виявлено. Див.: Пиріг, Руслан. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 50.
- ⁹⁰ Див. уривок з резолюції Політбюро від 14 квітня 1926 року: Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті рр.): Збірник документів і матеріалів / Упор. Руслан Пиріг та ін. – К., 1997. – С. 65–66; Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 140–141.
- ⁹¹ Див.: Пиріг, Руслан. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 50–51. У промові Грушевський сказав: «За часів Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії робились коло сього заходи – але вони переривались все новими вибухами горожанської війни, і тільки Радянська влада, закріпившись, дістала змогу поставити справу на твердий ґрунт» (Грушевський, Михайло. Пер-

- спективи і вимоги української науки (Київська сесія УкрНауки) // Україна. – 1926. – № 1. – С. 10).
- ⁹² Див.: Пролетарська правда. – 1926. – 14 квітня. Пор.: Пиріг, Руслан. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 52.
- ⁹³ Див.: Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Галина Сварник. – Львів, Нью-Йорк, 1998. – С. 186.
- ⁹⁴ Див. уривок з недатованого листа Грушевського до Студинського в донесенні начальника київського окружного відділу ДПУ Всеволоду Балицькому від 25 травня 1926 року: Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 142.
- ⁹⁵ Про реакцію української інтелігенції на заяву Грушевського див.: Там само. – С. 141–145.
- ⁹⁶ Цю обіцянку нібито дав секретар ВУЦВК Панас Буценко. Див. звіт про Всеволода Балицького про Грушевського від 8 лютого 1927 року: Там само. – С. 181. Інформація, яку використовує Балицький, походить від Федора Савченка, особистого секретаря і співпрацівника Грушевського у ВУАН.
- ⁹⁷ Див.: Полонська-Василенко, Наталія. Українська Академія Наук. Нарис історії: У 2 т. – Мюнхен, 1955. – Т. 1. – С. 46.
- ⁹⁸ Див.: Грушевський, Михайло. Ганебній пам'яті // Україна. – 1926. – № 4. – С. 46–51. За двадцять років перед тим, у 1906-му, Грушевський опублікував статтю з такою самою назвою до тридцятиріччя Емського указу 1876 року. Див.: Грушевський, Михайло. Ганебній пам'яті // ЛНВ. – 1906. – Т. IX. – Кн. 6. – С. 570–571; рос. пер.: Грушевский, Михаил. Позорной памяти // Украинский вестник. – 1906. – № 1 (21 мая). – С. 39–41.
- ⁹⁹ Метафора походить, очевидно, від назви популярної тоді п'єси Гергарта Гауптмана «Затоплений дзвін». Див.: Майстренко, Іван. Історія мого покоління: спогади учасника революційних подій в Україні. – Едмонтон, 1985. – С. 192.
- ¹⁰⁰ Про розголос статті Грушевського серед української інтелігенції і київських студентів див.: Костюк, Григорій. Зустрічі і прощання. Спогади: У 2 т. – Едмонтон, 1987. – Т. 1. – С. 210 (перевидання: К.: Смолоскип, 2008. – Т. 1).
- ¹⁰¹ Про офіційну інтерпретацію національної політики та її засад на той час див.: Martin, Terry. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Ithaca and London, 2001. – P. 2–9.
- ¹⁰² Про Миколу Хвильового та його твори див.: Shkandrij, Myroslav. Mykola Khvylovy and the Literary Discussion // Khvylovy, Mykola. The Cultural Renaissance in Ukraine: Polemical Pamphlets, 1926–1925 / Ed. Myroslav Shkandrij. – Edmonton, 1986. – P. 2–42.
- ¹⁰³ Про Скрипника див.: Кошелівець, Іван. Микола Скрипник. – Мюнхен, 1972; Микола Скрипник: статті і промови з національного питання / Упор. Іван Кошелівець. – Мюнхен, 1974; Mace, James E. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933. – Cambridge, MA, 1983.

¹⁰⁴ Про суперечки довкола промов Ларіна і Єнукідзе див.: Martin, Terry. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. – Ithaca and London, 2001. – Р. 36–39. Статтю Грушевського, ймовірно, обговорювала спеціальна комісія, створена постановою Політбюра від 11 червня 1926 року, до якої ввійшли Володимир Затонський (голова), Олександр Шумський, Микола Попов, Андрій Хвиля і Микола Скрипник. Див.: Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті рр.): Збірник документів і матеріалів / Упор. Руслан Пиріг та ін. – К., 1997. – С. 67.

¹⁰⁵ Про Річицького див. статтю Всеволода Голубничого й Аркадія Жуковського: *Encyclopedia of Ukraine / Ed. Volodymyr Kubijovyc and Danylo Husar Struk: 5 vols.* – Toronto, 1984–1993. – Vol. 4. – Р. 367. Про тогочасну реакцію на статтю Річицького «Чи гуде затоплений дзвін?» у харківській газеті «Комуніст» див.: Майстренко, Іван. *Історія мого покоління: спогади учасника революційних подій в Україні*. – Едмонтон, 1985. – С. 191–193. Майстренко, як і Річицький, до 1925 року належав до УКП і вважав, що Річицького ніхто не примушував писати цю статтю, тобто йому справді могли запропонувати її написати, але він міг відмовитися без жодних негативних наслідків. На думку Майстренка, Річицький вірив в успіх українізації і хотів підтримати владу, яка проводила таку політику.

¹⁰⁶ Текст цієї промови опубліковано на початку 1927 року після звільнення Шумського з посади наркома освіти, яке супроводила різка критика з боку його наступника Миколи Скрипника. Див.: Шумський, Олександр. *Ідеологічна боротьба в українському культурному процесі // Більшовик України*. – 1927. – № 2. – С. 11–25.

¹⁰⁷ Шумський закидав Хвильовому, ніби той прийняв теорію «боротьби двох культур». Цю теорію на початку 1920-х років сформулював секретар ЦК КП(б) У Дмитро Лебідь з метою виправдати русифікацію. Згодом її засудило партійне керівництво. Згідно з Шумським, Хвильовий поділяв хибне Лебедеве трактування національного питання з тією тільки різницею, що виступав за перемогу української, а не російської культури. Про Лебедеву теорію «боротьби двох культур» див.: Mace, James E. *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933*. – Cambridge, MA, 1983. – Р. 88–89; Martin, Terry. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. – Ithaca and London, 2001. – Р. 78–80.

¹⁰⁸ Шумський, Олександр. *Ідеологічна боротьба в українському культурному процесі // Більшовик України*. – 1927. – № 2. – С. 15–17.

¹⁰⁹ Див. коментар Скрипника до промови Шумського: Скрипник, Микола. *Хвильовизм чи Шумськизм // Більшовик України*. – 1927. – № 2. – С. 27–39.

¹¹⁰ Згідно з інформацією, яку ДПУ отримало від Федора Савченка, Грушевський припускав, що Шумський покладає на нього відповідальність за свій арешт у часи Центральної Ради. Див. донесення київського ДПУ Всеволоду Балицькому від 6 січня 1927 року та рапорт Балицького Кагановичу й Затонському від 8 лютого 1927 року: Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД.

Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 171, 175–181, тут с. 180. У першому повідомленні ім'я агента, від якого отримано інформацію, не названо, у другому документі вказано Савченка. Отже, ДПУ завербувало Савченка не пізніше січня 1927 року.

¹¹¹ Уривки «Из письма тов. Кагановичу и другим членам ЦК КП(б)У» Сталіна пізніше було опубліковано, див.: Сталин, Иосиф. Марксизм и национально-колониальный вопрос. Сборник. – Москва: Партиздат, 1934. – С. 172–173. Повний текст листа див.: Сталин, Иосиф. Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У // Сталин, Иосиф. Твори. – К.: Українське вид-во політичної літератури, 1949. – Т. 8. – С. 149–154. Уривки з резолюцій травневої сесії ЦК КП(б)У 1926 року див. у статті: Скрипник, Микола. Хвильовизм чи Шумськизм // Більшовик України. – 1927. – № 2. – С. 32.

¹¹² Шумський також висловлював сподівання, що Хвильовий визнає свої помилки і повернеться до лінії партії, див.: Шумський, Олександр. Ідеологічна боротьба в українському культурному процесі // Більшовик України. – 1927. – № 2. – С. 17.

¹¹³ У статті, опублікованій 1926 року, Панас Любченко закидав Грушевському те саме, критикуючи його за фокусування на селянстві як головному об'єкті історичного дослідження (див.: Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto, Buffalo and London, 1987. – P. 222). Ще один колишній боротьбист, Любченко, був очевидно наляканий розвитком «справи Шумського» і, нападаючи на Грушевського, намагався довести свою відданість партії.

Навіть Микола Скрипник, якого Грушевський намагався підтримати своєю статтею, не вважав її легітимним виступом у цій дискусії, див.: Скрипник, Микола. Хвильовизм чи Шумськизм // Більшовик України. – 1927. – № 2. – С. 36. Він закидав Шумському, що той приділяє забагато уваги критиці поглядів Грушевського. Цей момент у статті Скрипника можна інтерпретувати як спробу захистити історика від публічної критики в час, коли влада вважала політично доцільнішим підтримати його кандидатуру на посаду президента ВУАН.

¹¹⁴ Протоколи обговорення ювілею Грушевського на Політбюрі див.: Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті рр.): Збірник документів і матеріалів / Упор. Руслан Пиріг та ін. – К., 1997. – С. 70–71; Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 146–147.

¹¹⁵ Про стурбованість ДПУ, що колишні есери намагатимуться перетворити ювілей Грушевського на національне свято, див. у звіті Всеволода Балицького московському керівництву: Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 165–166.

¹¹⁶ Статтю про Грушевського як політичного діяча на замовлення Політбюра написав працівник ЦК Іван Лакиза, див.: Лакиза, Іван. Михайло Сергійович Грушевський // Життя і революція. – 1926. – № 10. – С. 99–105.

¹¹⁷ Грушевський, Михайло. Перспективи і вимоги української науки (Київська сесія УкрНауки) // Україна. – 1926. – № 1. – С. 10.

¹¹⁸ Затонський, Володимир. Національна проблема на Україні. – Х., 1927. – С. 80.

¹¹⁹ Той самий лейтмотив прозвучав у виступі Власа Чубаря на з'їзді АКСМУ в березні 1926 року. Див.: Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto, Buffalo and London, 1987. – P. 218.

¹²⁰ Ходили чутки, що компартія і ДПУ профінансували публікацію автобіографії Грушевського у зв'язку з ювілейними святкуваннями. Див.: Єфремов, Сергій. Щоденники, 1923–1929. – К.: Рада, 1997. – С. 413.

На початку 1927 року ДПУ заграло з Грушевським і опосередковано допомогло йому видати кілька збірок, підготованих його працівниками. Див. лист ДПУ від 6 січня 1927 року: Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 170–172. Як впливає з цього листа, ДПУ скористалося своїм впливом у київському губкомі КП(б)У і знайшло фінансування – 3 тис. крб. – для збірки статей «Чернігів і Північне Лівобережжя» (К.: ВУАН, 1928). Схоже, таємним агентом, який переконав чекістів допомогти Грушевському з виданням, був Федір Савченко. Порівняймо слова сексота, процитовані в листі київського ДПУ від 6 січня 1927 року, зі словами, приписуваними Федору Савченку у доповідній записці Всеволода Балицького від 8 лютого 1927 року (див.: Там само. – С. 170–172, 180).

У березні того самого року Політбюро підтвердило попередню ухвалу підтримати Грушевського на посаду президента Академії наук. Див. текст постанови Політбюро: Там само. – С. 182; Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті рр.): Збірник документів і матеріалів / Упор. Руслан Пиріг та ін. – К., 1997. – С. 95.

¹²¹ Цю промову надруковано в брошурі про святкування ювілею Грушевського. Частина брошури передруковано у кн.: Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 393–440. Текст промови Грушевського та його завершального виступу див.: Там само. – С. 414–420, 425–427.

¹²² Див.: Костюк, Григорій. Зустрічі і прощання. Спогади: У 2 т. – Едмонтон, 1987. – Т. 1. – С. 202–203 (перевидання: К.: Смолоскип, 2008. – Т. 1). Наталія Полонська-Василенко і Олександр Оглоблин, які були пов'язані з Дмитром Багалієм і не симпатизували Грушевському, вважали, що ювілей провалився і промова Грушевського розчарувала владу (див.: Полонська-Василенко, Наталія. Українська Академія Наук. Нарис історії: у 2 т. – Мюнхен, 1955. – Т. 1. – С. 47–48; та уривок з листа Оглоблина до його приятеля одеського історика Михайла Слабченка: Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 162–163). Про Слабченка див.: Водотика, Сергій. Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості. – К., Херсон, 1998. Пор.: Водотика, Сергій. Нариси історії історичної науки УРСР 1920-х років. – К., Херсон, 1998.

Сергій Єфремов, противник Грушевського у ВУАН, занотував у щоденнику, як Грушевський розлютив владу, в останню мить поробивши зміни в підготованій до

ювілею автобіографії. Очевидно, в додатку до автобіографії, де йшлося про період після 1906 року, Грушевський поміняв займенник першої особи «я» на скорочення «Гр.», у такий спосіб відмежувавшись від тексту про своє життя і діяльність в Советській Україні (див.: Єфремов, Сергій. Щоденники, 1923–1929. – К.: Рада, 1997. – С. 411–413). Про відмову Грушевського публікувати автобіографію див. донесення ДПУ від 28 вересня 1926 року: Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 154.

¹²³ Про погляди Грушевського на роль селянства в українській історії і політиці див.: Масненко, Віталій. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К.–Черкаси: Відлуння-плюс, 2001. – С. 316–317.

¹²⁴ Як зауважив на святкуванні Панас Любченко, українську проблему не можна вирішити поза ССРСР, див.: Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 424. Про політику «П'ємонту» в Советській Україні див.: Martin, Terry. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Ithaca and London, 2001. – Р. 8–9, 244–282. Про роль ідеї єдності українських земель у тогочасному історіографічному дискурсі див.: Масненко, Віталій. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К.–Черкаси: Відлуння-плюс, 2001. – С. 286–300.

¹²⁵ Костюк, Григорій. Зустрічі і прощання. Спогади: У 2 т. – Едмонтон, 1987. – Т. 1. – С. 209 (перевидання: К.: Смолоскип, 2008. – Т. 1).

¹²⁶ Промови Левицького і Любченка див. у кн.: Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 398–400, 420–425. Статтю Лакизи написано, вочевидь, після святкувань, бо вона містить цитати з промови Любченка на ювілеї.

¹²⁷ Див.: Полонська-Василенко, Наталія. Українська Академія Наук. Нарис історії: у 2 т. – Мюнхен, 1955. – Т. 1. – С. 47–48. Сам Грушевський з підозрою ставився до ювілею Багалія і вважав, що так можуть готувати громадську думку до виборів його президентом ВУАН. Див. уривок з листа Грушевського до Студинського, перехопленого чекістами і процитованого у рапорті Всеволода Балицького Кагановичу і Затонському від 8 лютого 1927 року (Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 179). Чернетку привітання Грушевського Багалієві з нагоди ювілею див.: ЦДАІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 275. – Арк. 112.

¹²⁸ Див.: Передне слово // Ювілей академіка Дмитра Івановича Багалія (1857–1927) / Ред. Микола Левченко. – К., 1929. – С. iii–х. Передрук: Багалій, Дмитро. Вибр. праці: В 6 т. – Х.: ХП «НУА», «Золоті сторінки», 1999. – Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. – С. 264–424.

¹²⁹ Див.: Костюк, Григорій. Зустрічі і прощання. Спогади: У 2 т. – Едмонтон, 1987. – Т. 1. – С. 211–215 (перевидання: К.: Смолоскип, 2008. – Т. 1).

- ¹³⁰ Про вибори до АН СССР і її «советизацію» див.: Tolz, Vera. *Russian Academicians and the Revolution: Combining Professionalism and Politics*. – New York, 1997. – Р. 39–67.
- ¹³¹ Див.: Пиріг, Руслан. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 86–87. Пор. з офіційним листуванням стосовно виборів до АН СССР: Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті рр.): Збірник документів і матеріалів / Упор. Руслан Пиріг та ін. – К., 1997. – С. 109–115.
- ¹³² Див.: Кравченко, Володимир. Д. І. Багалій в світлі і тіні своєї «Автобіографії» // Багалій, Дмитро. Вибр. праці: В 6 т. – Х.: ХГІ «НУА», «Золоті сторінки», 1999. – Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. – С. 44–45.
- ¹³³ Див.: М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність / Ред. Павло Сохань, Василь Ульяновський, Сергій Кіржаєв. – К., 1993. – С. 140.
- ¹³⁴ Див. листування ДПУ стосовно листа Грушевського Романову: Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 223–226.
- ¹³⁵ Див.: М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність / Ред. Павло Сохань, Василь Ульяновський, Сергій Кіржаєв. – К., 1993. – С. 140–141; Кравченко, Володимир. Д. І. Багалій в світлі і тіні своєї «Автобіографії» // Багалій, Дмитро. Вибр. праці: В 6 т. – Х.: ХГІ «НУА», «Золоті сторінки», 1999. – Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. – С. 44.
- ¹³⁶ Про чернетку меморандуму див.: М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність / Ред. Павло Сохань, Василь Ульяновський, Сергій Кіржаєв. – К., 1993. – С. 229–231.
- ¹³⁷ Там само. – С. 136–137.
- ¹³⁸ Цит. за: Там само. – С. 136.
- ¹³⁹ Див. уривки з промови Грушевського у його статті: Грушевський, Михайло. Перспективи і вимоги української науки (Київська сесія УкрНауки) // Україна. – 1926. – № 1. – С. 11–12.
- ¹⁴⁰ У результаті виборів до російської, а відтепер всесоюзної Академії наук, що відбулися наприкінці 1928-го – на початку 1929 року, до старих російських кадрів додалася мізерна кількість академіків із неросійських республік.
- ¹⁴¹ Див.: Грушевський, Михайло. У Всесоюзній Академії наук. Звіdomлення М. Грушевського // Україна. – 1929. – № 3 (травень–червень). – С. 167–172. Пор.: М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність / Ред. Павло Сохань, Василь Ульяновський, Сергій Кіржаєв. – К., 1993. – С. 141–144.
- ¹⁴² М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність / Ред. Павло Сохань, Василь Ульяновський, Сергій Кіржаєв. – К., 1993. – С. 144. У жовтні 1930 року академік Володимир Перетц, який спільно з Грушевським працював над створенням Інституту білоруської історії, інформував колег у Києві, що АН СССР схвалила

пропозицію створити комісію з історії України. Див. лист Федора Савченка від 19 жовтня 1930 року Кирилу Студинському: ЦДІАА. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 379.

¹⁴³ Див.: Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Галина Сварник. – Львів, Нью-Йорк, 1998. – С. 140.

¹⁴⁴ Текст цього листа див.: М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність / Ред. Павло Сохань, Василь Ульяновський, Сергій Кіржаєв. – К., 1993. – С. 216–220. Листа Буценку переслав перший секретар ЦК КП(б)У Емануїл Квірінг.

¹⁴⁵ Див. вступ Грушевського у кн.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 9. – Кн. 1. – С. 5.

¹⁴⁶ Див. передмову Грушевського до третьої частини 8-го тому: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8 (ч. 3). – С. 3–4. Короткий опис наукової діяльності Грушевського в еміграції див. у його «Автобіографії» 1926 року: Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 240.

¹⁴⁷ Лист Грушевського до Студинського з Бадена від 18 грудня 1923 року: Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Галина Сварник. – Львів, Нью-Йорк, 1998. – С. 136.

¹⁴⁸ Там само. Грушевський також просив Студинського пошукати книжку Юзефа Третьяка «Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii Brzeskiej» (Краків, 1912). Очевидно, вона була потрібна для роботи над історією української літератури.

¹⁴⁹ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8 (ч. 3). – С. 4.

¹⁵⁰ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 9. – Кн. 1. – С. 6.

¹⁵¹ «Згоріли мої рукописи і матеріали, бібліотека і листування, – писав Грушевський у збірці статей «На порозі нової України» (1918). Див.: Грушевський, Михайло. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали / Ред. Любомир Винар. – Нью-Йорк, Львів, Київ, Торонто і Мюнхен, 1992. – С. 5.

¹⁵² Див.: М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність / Ред. Павло Сохань, Василь Ульяновський, Сергій Кіржаєв. – К., 1993. – С. 219. Будинок Грушевського обстріляли 24 січня (6 лютого) 1918 року. Див.: Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto, Buffalo and London, 1987. – P. 163.

¹⁵³ В офіційному звіті про діяльність історичних установ у 1927 році Грушевський зазначив, що метою поїздки до Москви й Ленінграда восени 1924 року було «ознайомлення з сучасним станом архівних фондів після передачі Польщі матеріалів польського походження і з новою організацією архівної справи». Див.: Діяльність Історичної секції Української академії наук в р. 1925 // Записки Історично-філологічного відділу. – 1927. – № 11. – С. xii. Наталя Полонська-

Василенко пізніше писала, що візити Грушевського до партійних чиновників у Москві справили на українські академічні кола негативне враження (очевидно, вона має на увазі керівництво ВУАН), бо продемонстрували, що Грушевський не збирається обмежуватися академічною роботою і цікавиться політикою. Див.: Полонська-Василенко, Наталія. Українська Академія Наук. Нарис історії: 2 т. – Мюнхен, 1955. – Т. 1. – С. 46.

¹⁵⁴ Лист датовано 11 жовтня 1924 року з Санкт-Петербурга. Див.: Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Галина Сварник. – Львів, Нью-Йорк, 1998. – С. 161.

¹⁵⁵ Там само.

¹⁵⁶ Лист датовано 17 травня 1925 року. Див.: Там само. – С. 172.

¹⁵⁷ Див.: Там само. – С. 172, 176.

¹⁵⁸ Про роботу експедиції див. вступ Грушевського у кн.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 9. – Кн. 1. – С. 4; Юркова, Оксана. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). – К., 1999. – С. 178–190.

¹⁵⁹ Нині ці матеріали зберігаються в Інституті рукопису НБУВ та архіві Інституту історії України НАНУ. Див.: Юркова, Оксана. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). – К., 1999. – С. 190.

¹⁶⁰ Прохання працівників Грушевського заплатити їхнім помічникам див. у листах Анатолія Ершова від 20 серпня 1927 року та Василя Герасимчука від 27 листопада 1927 року: ЦДАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 468 і 411 відповідно.

¹⁶¹ Див.: Полонська-Василенко, Наталія. Українська Академія Наук. Нарис історії: у 2 т. – Мюнхен, 1955. – Т. 1. – С. 45.

¹⁶² Див. лист Савченка до Студинського від 30 травня 1930 року: ЦДАЛ. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 379.

¹⁶³ Про переведення Барановича і Ткаченка з аспірантів у наукові працівники у відділі Грушевського див.: Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії наук та зв'язаних з нею історичних установ в році 1926 // Записки Історично-філологічного відділу. – 1928. – № 17. – С. xxxii.

¹⁶⁴ Див. лист Савченка до Студинського від 1 серпня 1930 року: ЦДАЛ. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 379.

¹⁶⁵ Див.: Юркова, Оксана. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). – К., 1999. – С. 189, 227.

¹⁶⁶ Там само. – С. 188–189, 240.

¹⁶⁷ Дисертацію Юркевича згодом було видано, див.: Юркевич, Віктор. Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького. – К., 1932. Про Юркевича та його роботи див.: Юркова, Оксана. Діяльність науково-дослідної ка-

федри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). – К., 1999. – С. 158–159, 347, 421–422.

¹⁶⁸ Цікавий у цьому сенсі лист Віктора Юркевича до Грушевського від 18 жовтня 1927 року, у якому він просить професора перенести іспит з марксизму на Різдво 1927 року (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 855). Очевидно, нові марксистські вимоги не заважали дотримуватися у ВУАН дореволюційних календарних свят. Аспірантський семінар з марксизму-ленінізму вів близький співпрацівник Грушевського Йосип Гермайзе. Див.: Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії наук та зв'язаних з нею історичних установ в році 1927 // Записки Історично-філологічного відділу. – 1928. – № 20. – С. xxxiv.

¹⁶⁹ Див. лист Ершова до Грушевського від 14 вересня 1927 року: ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 468.

¹⁷⁰ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 9. – Кн. 1. – С. 5.

¹⁷¹ Див., наприклад, лист Віктора Юркевича до Грушевського від 15 липня 1927 року з вибаченнями за помилки й лакуни у скопійованих матеріалах. Див. також його лист від 18 жовтня 1927 року стосовно роботи над документами посольства Бориса Рєпніна у Річ Посполиту 1653 року: ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 855.

¹⁷² Див. недатовану поштівку Грушевського з Ленінграда Дмитру Кравцову: Там само. Грушевський повідомляв Юркевичу, що незабаром приїде до Москви, і просив його замовити архівні матеріали за 1650 рік, зокрема про обговорення релігійних справ на Варшавському сеймі 1650 року. Згодом ці матеріали було опубліковано як додатки до другої частини 9-го тому: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1509–1523.

¹⁷³ Див. листи Віктора Юркевича до Грушевського від 15 липня і 18 вересня 1927 року: ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 855.

¹⁷⁴ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 9. – Кн. 1. – С. 600–601. Пор. листи Юркевича до Грушевського від 18 вересня, 5 і 18 жовтня 1927 року: ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 855.

¹⁷⁵ Переписувачками працювали Марія і Єлізавета Шуйські, О. Баландіна і К. Гродська, див.: Юркова, Оксана. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). – К., 1999. – С. 185. Див. згадки про Єлізавету Ніколаєвну Шуйську в листі Юркевича до Грушевського від 18 вересня 1927 року та в листі Євфимовського від 4 грудня 1927 року: (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 855 і 470. Євфимовський радив Грушевському найняти ще одну переписувачку, Катерину Іванівну Мазуренко (лист від 13 грудня 1927), але невідомо, чи її врешті-решт узяли.

¹⁷⁶ Див. поштівку Віктора Юркевича до Грушевського від 30 жовтня 1927 року, у якій він розповідає про плутанину в архівних справах посольства Бориса Рєпніна 1653 року: ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 855.

¹⁷⁷ Див. лист Євфимовського до Грушевського від 26 вересня 1927 року: ЦДАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 470. Євфимовський підготував для членів експедиції детальні інструкції, як працювати з документами, див.: Юркова, Оксана. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). – К., 1999. – С. 185–186.

¹⁷⁸ Ейнгорн рекомендував членам експедиції одного переписувача, працівника Румянцевської бібліотеки в Москві. Див. листи до Грушевського Віктора Юркевича від 18 жовтня 1927 року та Миколи Петровського від 26 червня 1927 року: ЦДАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 855 і 692.

¹⁷⁹ Мирону Кордубі допомагав переписувач Гречух. Див. листи Кордуби до Грушевського від 3, 7 і 30 серпня, 22 жовтня і 29 грудня 1927 року: ЦДАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 552. Цікаві думки про Миколу Костомарова і Людвіка Кубалю містить лист Кордуби до Грушевського від 30 серпня 1929 року. Кордуба схарактеризував обох як істориків, «для котрих критика джерел не існувала».

¹⁸⁰ Див.: Україна. – 1927. – № 6. – С. 194; Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії наук та зв'язаних з нею історичних установ в році 1926 // Записки Історично-філологічного відділу. – 1928. – № 17. – С. xxxi. Пор. з листами Василя Герасимчука з Варшави до Грушевського від 21 червня і 27 листопада 1927 року: ЦДАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 411.

¹⁸¹ Див.: Грушевський, Михайло. Вступ // Український архів. – К., 1929. – Т. 1: Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку / Ред. Катерина Лазаревська. – С. iii–iv. Тут Грушевський представив археографічну комісію ВУАН, створену 1921-го й очолену ним 1924 року, як спадкоємицю Тимчасової комісії для розбору давніх актів при Київському військовому, Волинському і Подільському генерал-губернаторі (1843), археографічної комісії Українського наукового товариства (1913) й археографічної комісії ВУАН (1919). Він також заявив, що нова комісія, заснована 1921 року, перебрала на себе проекти археографічної комісії львівського НТШ. Вихід першого тому «Українського архіву», який початково підготувала до друку археографічна комісія Українського наукового товариства ще 1914 року, дав Грушевському добру нагоду представити генеалогію своїх археографічних проектів.

¹⁸² Див.: Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії наук та зв'язаних з нею історичних установ в році 1926 // Записки Історично-філологічного відділу. – 1928. – № 17. – С. xxviii–xxx. Пор. з недатованими нотатками Грушевського про діяльність археографічної комісії й кафедри новітньої історії українського народу: ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 18622. – Арк. 9; Ф. X. – Спр. 18652. – Арк. 1, 10.

¹⁸³ Див.: Юркова, Оксана. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). – К., 1999. – С. 187–188.

¹⁸⁴ У звіті про діяльність історичних установ за 1928–1929 роки Грушевський писав, що Герасимчукова збірка вже готується до друку, але у звіті за 1930 рік мусив зазначити, що її вихід затримано через від'їзд Герасимчука з Києва до Галичини. Див.: ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 18622. – Арк. 7. Пор.: Федорук, Ярослав. Василь

Гарасимчук та його невидані «Матеріали до історії козаччини XVII віку» // Гарасимчук (Гарасимчук), Василь. Матеріали до історії козаччини XVII віку. – Львів, 1994. – С. 23–26. Федорук доходить висновку, що головна причина затримки – брак координації між Герасимчуком, який більшість часу проводив у Польщі, і редакторами з ВУАН у Києві.

¹⁸⁵ Див.: Український архів. – К., 1929. – Т. 1: Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку / Ред. Катерина Лазаревська; К., 1931. – Т. 2: Коденська книга судових справ; К., 1931. – Т. 4: Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку / Ред. Катерина Лазаревська. Другий том підготував до друку Йосип Гермайзе, але він вийшов уже після його арешту, тому ім'я Гермайзе не вказано. Третій том не було видано.

¹⁸⁶ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 9. – Кн. 1. – С. 5.

¹⁸⁷ У липні того самого року він повідомляв друзів у Львові, що завершив важливу підготовчу роботу. Це дасть йому змогу продовжити «велику історію» – проєкт, за який він не наважувався взятися, відколи київська пожежа знищила його рукописи. Археографічна експедиція, поза сумнівом, була одним з організаційних заходів, які мав на увазі Грушевський. Див.: Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Галина Сварник. – Львів, Нью-Йорк, 1998. – С. 187.

¹⁸⁸ Там само. – С. 222.

¹⁸⁹ Там само. – С. 229.

¹⁹⁰ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 9. – Кн. 1. – С. 5–6.

¹⁹¹ Див.: Там само. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1539.

¹⁹² Див. звіт Грушевського про роботу історичних установ: Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії наук та зв'язаних з нею історичних установ в 1928 р. // Записки Історично-філологічного відділу. – 1929. – № 24. – С. ix. Пор. зі звітом за 1930 рік: М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність / Ред. Павло Сохань, Василь Ульяновський, Сергій Кіржаєв. – К., 1993. – С. 279.

¹⁹³ Див.: Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Галина Сварник. – Львів, Нью-Йорк, 1998. – С. 236–237.

¹⁹⁴ Див. звіт Грушевського за 1930 рік: М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність / Ред. Павло Сохань, Василь Ульяновський, Сергій Кіржаєв. – К., 1993. – С. 279. У звіті за 1929 рік Грушевський указав, що другу частину IX тому надіслано до друку у квітні 1929-го, див.: Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії наук та зв'язаних з нею історичних установ в 1928 р. // Записки Історично-філологічного відділу. – 1929. – № 24. – С. x. Цей звіт охоплює діяльність історичних установ до літніх відпусток 1929 року, і складено його, найімовірніше, влітку того

року. Грушевський міг правити рукопис улітку і подати текст до друку у вересні 1929 року – такий хід подій відображено у звіті за наступний рік.

¹⁹⁵ Див.: Никитин, Е. Н. Письмо историка М. С. Грушевского В. М. Молотову // Отечественные архивы. – 1998. – № 3. – С. 95–97.

¹⁹⁶ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1539.

¹⁹⁷ Див. лист Федора Савченка до Кирила Студинського від 13 лютого 1931 року: ЦДАА. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 379. Савченко повідомляв Студинському про свою зустріч з директоркою ДВУ Марією Абрамівною Шмайюнок і про те, що після кількох місяців лобювання йому нарешті вдалося переконати її підняти авторський гонорар за другу частину цього тому до 150 крб. (очевидно, за авторський аркуш).

¹⁹⁸ Див.: ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 18652 (Катедра новітньої історії українського народу). – Арк. 8, 10.

¹⁹⁹ Цю інформацію повідомив Ярослав Дашкевич в усній розмові з автором у Львові 7 й 8 червня 2001 року.

²⁰⁰ У жовтні 1924 року Грушевський просив Студинського залишити 50–150 примірників кожного тому «Історії» у Львові. Решту накладу відправили в СРСР. Див.: Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Гаїна Сварник. – Львів, Нью-Йорк, 1998. – С. 161–162.

²⁰¹ Див. звіт Грушевського про видавничу діяльність, датований 31 серпня 1926 року: ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 15146.

²⁰² Див.: Верстюк Владислав, Пиріг Руслан. М. С. Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності. – К.: Либідь, 1996. – С. 116.

²⁰³ Див. лист Савченка до Студинського від 20 січня 1930 року: ЦДАА. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 379.

²⁰⁴ Сам Грушевський уважав 1929 рік поворотним моментом у політиці союзного уряду щодо України і пов'язував ці зміни з процесом СВУ. Див. його лист від 4 вересня 1934 року до Вячеслава Молотова: Никитин, Е. Н. Письмо историка М. С. Грушевского В. М. Молотову // Отечественные архивы. – 1998. – № 3. – С. 95–97.

²⁰⁵ Крім згаданих у вступі досліджень Пирого, Соханя, Кіржаєва, Ульяновського, Пристайка і Шаповала, про останнє десятиліття Грушевського див. також: Shapoval, Yuri (Iurii). Mykhailo Hrushevsky in Moscow and His Death (1931–1934) // Journal of Ukrainian Studies. – 1999. – Vol. 24. – № 2 (winter). – P. 79–100; Shapoval, Yuri (Iurii). The Mechanisms of the Informational Activity of the GPU-NKVD: The Surveillance of Mykhailo Hrushevsky // Cahiers du monde russe (Paris). – 2001. – Vol. 42. – № 2/4 (April-December): La police politique en Union soviétique, 1918–1953. – P. 206–230.

²⁰⁶ Див.: Yekelchuk, Serhy. How the «Iron Minister» Kaganovich Failed to Discipline Ukrainian Historians: A Stalinist Ideological Campaign Reconsidered // Nationalities Papers. – 1999. – Vol. 27. – № 4. – P. 579–604.

- ²⁰⁷ Про партійний контроль над АН СССР див.: Tolz, Vera. Russian Academicians and the Revolution: Combining Professionalism and Politics. – New York, 1997. Про справу Платонова див.: Брачев, Виктор. Русский историк С. Ф. Платонов, ученый, педагог, человек. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 196–239; Paneiak, Viktor M. The Political Police and the Study of History in the USSR // Extending the Borders of Russian History: Essays in Honor of Alfred J. Rieber / Ed. Marsha Siefert. – Budapest and New York, 2003. – P. 304–308; Академическое дело 1929–1931 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОДПУ: В 2 т. – Санкт-Петербург, 1993–1998. Про процес СВУ див.: Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Справа Спілки визволення України: невідомі документи і факти. – К.: Інтел, 1995.
- ²⁰⁸ Про Яворського див.: Санцевич, Анатолий. М. І. Яворський: нарис життя і творчості. – К., 1995.
- ²⁰⁹ Про політику компартії і ДПУ в академії див.: Пиріг, Руслан. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 36–89; Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 34–78.
- ²¹⁰ Про зміни в національній політиці партії, переслідування української інтелігенції і неросійських партійних кадрів див.: Martin, Terry. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Ithaca and London, 2001. – P. 236–260. Про нападки компартії на Грушевського та його історичні установи див.: Пиріг, Руслан. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 90–123; Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 79–104.
- ²¹¹ Див.: Хвиля, Андрій. Буржуазно-націоналістична трибуна (Про журнал «Україна») // Більшовик України. – 1931. – № 6. – С. 46–58.
- ²¹² На доказ цього Хвиля зацітував уривок з опублікованої в «Україні» статті про походження кирилиці. Її автор Микола Грунський покликався на книжку про св. Кирила і Методія професора Івана Огієнка, колишнього міністра віровизнань в уряді Симона Петлюри і майбутнього митрополита Української православної церкви Канади Іларіона, та на послання папи Пія XI 1927 року про життя св. Кирила. Цих послань Хвилі вистачило для заяви, що редакція «України» пропагує релігійний обскурантизм і віру в чудеса та підігрує організаторам антисоветської кампанії, яку розпочав на Заході папа Пій XI.
- ²¹³ Про атмосферу цих «диспутів» див.: Полонська-Василенко, Наталія. Українська Академія Наук. Нарис історії: у 2 т. – Мюнхен, 1955. – Т. 2. – С. 16–17; Мезько, Олесь [Оглоблин, Олександр]. Як більшовики руйнували українську історичну науку. – Прага, 1945. – С. 15–17.
- ²¹⁴ Див.: Полонська-Василенко, Наталія. Українська Академія Наук. Нарис історії: 2 т. – Мюнхен, 1955–1958. – Т. 2. – С. 16.
- ²¹⁵ Там само. Олександр Оглоблин, який пізніше сам пережив один такий диспут, згадував, що поблажлива критика з метою представити жертви у кращому світлі

крила потенційну небезпеку для критикованих, бо міг бути організований новий диспут і жертву могли пустити по новому колу знущань. Див. його памфлет, опублікований під псевдонімом: Мезько, Олесь [Оглоблин, Олександр]. Як більшовики руйнували українську історичну науку. – Прага, 1945. – С. 16. Див. детальну розповідь про оглоблинський «диспут» на основі архівних матеріалів: Верба, Ігор. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. – К., 1999. – С. 221–225.

²¹⁶ Див.: Річицький, Андрій. Проти інтервенції буржуазної науки // Більшовик України. – 1931. – № 9/10 (травень). – С. 41.

²¹⁷ 1926 року Михайло Могилянський опублікував оповідання «Вбивство» про те, як колишні послідовники вбивають національного лідера за зраду. Влада сприйняла твір як випад проти Грушевського і занесла Могилянського до чорного списку, заборонивши республіканській пресі його друкувати. Див. уривки з партійних і чекістських документів про справу Могилянського: Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті рр.): Збірник документів і матеріалів / Упор. Руслан Пиріг та ін. – К., 1997. – С. 66–67; Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 145–146.

²¹⁸ Див.: Рубач, Михаїл. Федералистические теории в истории России // Русская историческая литература в классовом освещении. Сб. статей / Под. ред. М. Н. Покровского. – Москва: Изд-во комакадемии, 1930. – Т. 2. – С. 3–120.

²¹⁹ Див.: Рубач, Михайло. Буржуазно-куркульська націоналістична ідеологія під машкарою демократії «трудового народу» (Соціально-політичні погляди М. С. Грушевського) // Червоний шлях. – 1932. – № 5/6. – С. 115–135; № 7/8. – С. 118–126; № 11/12. – С. 127–136.

²²⁰ Див.: Пиріг, Руслан. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 130–131.

²²¹ З плином часу Рубачева оцінка Грушевського-політика стала стандартним і обов'язковим поглядом на Грушевського-історика. Той факт, що Рубачеві пощастило вціліти у 1930-х і він писав про Грушевського аж до кінця 1970-х, неабияк сприяв поширенню його оцінок у советських виданнях 1950–1980-х років. Ще одна важлива причина дивовижної довговічності Рубачевих характеристик Грушевського, сформульованих у 1930-х роках, полягає в тому, що, на відміну від інкримінованого Михаїлу Покровському вульгарного марксизму, висунутих супроти Грушевського звинувачень в українському буржуазному націоналізмі протягом існування СССР так і не було переглянуто. Але час ішов, і Рубач мусив до початкового переліку хиб історика додати кілька нових «помилочок». Повернення культу героїзму в советській історіографії, піднесення доктрини дружби народів та особливо ідеї російсько-українського братерства змінили засади советської критики Грушевського. Після Другої світової війни його звинувачували вже не тільки у старих класових провинах, а й у нових, національних. Грушевському закидали, що він не розглядав Київську Русь як колицу трьох братніх східнослов'янських народів, ігнорував тісні

культурні зв'язки між українським і російським народами, негативно оцінював Богдана Хмельницького, вихваляв Івана Виговського, Івана Мазепу та намагався відділити Україну від Росії.

Див. статтю Рубача про Грушевського: Радянська енциклопедія історії України: У 4 т. – К.: Головна редакція УРЕ, 1969. – Т. 1. – С. 483–484. Біографію Михайла Абрамовича Рубача див.: Там само. – К.: Головна редакція УРЕ, 1972. – Т. 4. – С. 32. Коротку біографію Рубача вміщено також у кн.: Вчені Інституту історії України. Біобібліографічний довідник. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 273–274. Різні оцінки Рубачевої кар'єри й особистості подано у кн.: Дашкевич, Ярослав. Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р.) / За ред. Ярослава Грицака і Ярослава Дашкевича. – Львів, 1999. – С. 226–227; Рибалка, Іван. Така наша доля. Сторінки життя мого покоління. – Х.: Основа, 1999. – С. 18, 132.

²²² Уперше у зв'язку з терміном «фашист» ім'я Грушевського прозвучало, напевне, восени 1930 року. 28 жовтня на засіданні у ВУАН було оголошено, що Володимир Юринець працюватиме над темою «Історіографія буржуазної соціології Єфремова, Грушевського й українських фашистів». Присутній на засіданні Грушевський запротестував проти того, щоб його називали буржуазним соціологом і залучали до такої компанії. Див. лист Федора Савченка до Кирила Студинського від 28 жовтня 1930 року: ЦДАІАЛ. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 379.

²²³ Див. уривки з промови Постишева: Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський: Справа УНЦ і останні роки (1931–1934). – К., 1999. – С. 237.

²²⁴ Див. стенограму допитів Грушевського в ДПУ та офіційні обинувачення членам Українського національного центру, який нібито очолював Грушевський: Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 249–250, 258–260; Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський: Справа УНЦ і останні роки (1931–1934). – К., 1999. – С. 198–200.

²²⁵ Про зміни з часом у характері повідомлень ДПУ див. розділ «The Seksot» у кн.: Beck F., Godin W. [Houtermans Friedrich Georg, Shtepa Konstantin F.]. Russian Purge and the Extraction of Confession. – London, 1951. – P. 171–181 (укр. пер.: Штепа Кость, Гоутерманс Фрідріх. Чистка в Росії / Пер. з англ. Ю. П. Ранюка. – Х.: Фоліо, 2000). Цей розділ Штепа написав, очевидно, на основі власного досвіду інформатора ДПУ. Про роль Штепи у «викритті» Грушевського та його родини див.: Пиріг, Руслан. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 148–164; Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 82, 301–302.

²²⁶ Див.: Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Справа Спілки визволення України: невідомі документи і факти. – К.: Інтел, 1995.

- ²²⁷ Див.: Єфремов, Сергій. Щоденники, 1923–1929. – К.: Рада, 1997. – С. 191.
- ²²⁸ До цієї тактики вдався Агатангел Кримський, коли, отримуючи нагороду від советського уряду 1941 року, виголосив у промові: «О партия святая! Какое сердце не дрожит, тебя вспоминая!» Пізніше він пояснив Наталі Полонській-Василенко: «Якби я сказав менше – “свої” могли б повірити в мою щирість, а так кожному видко, що це не щиро, а “ті” – однаково не повірять» (цит. за: Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto, Buffalo and London, 1987. – Р. 272).
- ²²⁹ Про долю Скрипника див.: Массе, James E. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933. – Cambridge, MA, 1983. – Р. 296–301.
- ²³⁰ Див.: Затонський, Володимир. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму: Доповідь і заключне слово на січневій сесії ВУАН. – К.: ВУАН, 1934. – С. 36–42. Див. уривок: Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті рр.): Збірник документів і матеріалів / Упор. Руслан Пиріг та ін. – К., 1997. – С. 146–150.
- ²³¹ Див.: Кравченко, Іван. Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії (академік Грушевський і його школа після повернення з білоеміграції) // Записки Історично-археографічного інституту. – 1934. – № 1. – С. 9–54; Ястребов, Федір. Націонал-фашистська концепція селянської війни 1648 року на Україні (з приводу 2-ї половини IX т. «Історії України-Руси» акад. М. Грушевського) // Записки Історично-археографічного інституту. – 1934. – № 1. – С. 55–120.
- ²³² Про арешт Грушевського та його останні роки в Москві див.: Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський: Справа УНЦ і останні роки (1931–1934). – К., 1999; Shapoval, Yuri (Iurii). Mykhailo Hrushevsky in Moscow and His Death (1931–1934) // Journal of Ukrainian Studies. – 1999. – Vol. 24. – № 2 (winter). – Р. 79–100.
- ²³³ Див.: Пиріг, Руслан. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 140–144. Для урядової постанови і схвалення офіційного некролога потрібен був час. Їх швидка публікація в Києві вже на другий день після смерті Грушевського і далі живить підозри, що влада готувалася до похорону історика ще до того, як він помер, отже, насправді його смерть – організоване чекістами вбивство.
- ²³⁴ Див.: Акад. М. С. Грушевський // Червоний шлях. – 1934. – № 11/12. – С. 171. Повідомлення про замах на Кірова див.: Там само. – С. iii.
- ²³⁵ Стенограму засідання Президії ВУАН з приводу смерті Грушевського див.: ЦДАІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 49. Надгробний пам’ятник почали робити навесні 1936 року і завершили перед арештом Катерини в липні 1938-го. Див.: Матяш, Ірина. Катерина Грушевська. Життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997. – С. 106–107.
- ²³⁶ Никитин, Е. Н. Письмо историка М. С. Грушевского В. М. Молотову // Отечественные архивы. – 1998. – № 3. – С. 96.

- ²³⁷ Цит. за: Пиріг, Руслан. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 119.
- ²³⁸ Білецький, Олександр. Рец. на: Грушевський, Михайло. Історія української літератури // Грушевський, Михайло. Історія української літератури. – К.: Обереги, 1995. – Т. VI / Ред. Олекса Мишанич. – С. 676.
- ²³⁹ Це було у травні 1926 року, коли Грушевський вірив в успіх українізації і в своє майбутнє у ВУАН. Див. лист Грушевського до Студинського від 25 травня 1926 року: Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Галина Сварник. – Львів, Нью-Йорк, 1998. – С. 187–189.
- ²⁴⁰ Див.: Матяш, Ірина. Катерина Грушевська. Життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997. – С. 98.
- ²⁴¹ Некролог «Правды» від 27 листопада 1934 року див. у кн.: Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 286–288.
- ²⁴² Див.: Полонська-Василенко, Наталія. Українська Академія Наук. Нарис історії: у 2 т. – Мюнхен, 1955. – Т. 2. – С. 42–43.

Розділ 5

Повернення у революцію

- ¹ Добрий огляд Хмельниччини з перспективи сучасних історіографічних досліджень див.: Sysyn, Frank E. The Khmel'nyts'kyi Uprising: A Characterization of the Ukrainian Revolt // Jewish History. – 2003. – Vol. 17. – № 2. – Р. 115–139. «Історія» Грушевського (томи IX і X) лишаються найповнішим і найавторитетнішим дослідженням цього періоду.
- ² Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1507.
- ³ Див.: Прицак, Омелян. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. il [sic]. Про вплив історичної соціології на Грушевського див. також: Зашкільняк, Леонід. Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця XIX – початку XX століття // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р.) / За ред. Ярослава Грицака і Ярослава Дашкевича. – Львів, 1999. – С. 34–36, 41–43.
- ⁴ Синявський, Антін. Вибрані праці. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 39.
- ⁵ Див.: Korzon, Tadeusz. O Chmielnickim sądy PP. Kulisza i Karpowa // Kwartalnik Historyczny. – 1892. – № 4. – S. 79. Пор.: Сисин, Франк. Чи було повстання

Хмельницького революцією? Зауваги до типології Хмельниччини // *Prosphonema*. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Я. Д. Ісаєвича / Ред. Богдан Якимович та ін. – Львів, 1998. – С. 571.

⁶ Див.: Антонович, Володимир. Коротка історія козаччини. – Коломия, 1912. – С. 90. Текст цих лекцій було підготовано на основі записів Антоновичевих студентів Василя Доманицького й Андрія Кучинського. Пізніше Олександр Кониський відредагував його, і 1898 року текст вийшов у Чернівцях під назвою «Бесіди про часи козацькі на Україні» (див. передмову до другого видання: Сімович, Василь. Дещо про «Виклади про козацькі часи на Україні» та про історичні погляди проф. Антоновича // Антонович, Володимир. Коротка історія козаччини. – Коломия, 1912. – С. хvi–хvii). Грушевський мав певні застереження щодо автентичності тексту, але використовував його, аналізуючи еволюцію поглядів Антоновича. Див.: Грушевський, Михайло. Примітки до історії козаччини з поводу книжки «Бесіди про часи козацькі на Україні» (Чернівці, 1898) // ЗНТШ. – 1898. – Т. 22. – С. 1–14; Грушевський, Михайло. З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. – 1928. – № 5. – С. 14–15.

⁷ Див.: Грушевський, Михайло. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз // ЗНТШ. – 1898. – Т. 23/24. – С. 1–30. Багато ідей, уперше висловлених у цій статті, знайшли місце в пізніших працях історика. Це стосується, зокрема, загальних оцінок повстання. У статті 1898 року Грушевський писав про повстання як про «рух, що привів до цілковитого перевороту політичну систему східної Європи» (Там само. – С. 1). Ця думка дуже схоже прозвучала у вступі до IX тому, написаному майже через 30 років: «У фокусі панорами стоїть великий політичний переворот: перехід України з-під влади Польської Річипосполитої “під високу руку” московського царя» (Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 9. – Кн. 1. – С. 6).

⁸ Грушевський, Михайло. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз // ЗНТШ. – 1898. – Т. 23/24. – С. 2, 22, 27.

⁹ Див., наприклад, уживання терміна «революція» у восьмому розділі VIII тому «Історії», де Грушевський означав період перед повстанням Хмельницького як передреволюційну добу.

¹⁰ Див.: Lipiński, Waclaw. Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy // *Z dziejów Ukrainy / Red. Waclaw Lipiński*. – Kijów, Kraków, 1912. – S. 514–617. Пор.: Липинський, Вячеслав. Україна на переломі, 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Відень, 1920. Про Липинського-історика див.: Білас, Лев. Вячеслав Липинський як історик кризової доби // Липинський, Вячеслав. Україна на переломі, 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / Ред. Лев Білас, Ярослав Пеленський. – Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут, 1991. – С. ххiii–lxx. Порівняльний виклад поглядів Грушевського і Липинського на повстання Хмельницького як революцію див.: Масненко, Віталій. Історичні концепції

М. С. Грушевського та В. К. Липинського. *Методологічні і суспільно-політичні виміри української історичної думки 1920-х років*. – К.–Черкаси: Брама ІСУЕП, 2000. – С. 170–189.

¹¹ Lipiński, Waclaw. Stanisław Michał Krzyczewski. *Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego (r. 1648–1649) // Z dziejów Ukrainy / Red. Waclaw Lipiński*. – Kijów, Kraków, 1912. – S. 145.

¹² Lipiński, Waclaw. *Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy // Z dziejów Ukrainy / Red. Waclaw Lipiński*. – Kijów, Kraków, 1912. – S. 520–522.

¹³ Lipiński, Waclaw. Stanisław Michał Krzyczewski. *Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego (r. 1648–1649) // Z dziejów Ukrainy / Red. Waclaw Lipiński*. – Kijów, Kraków, 1912. – S. 145.

¹⁴ Про негативний погляд Липинського на революцію і революціонерів в українській історії, висловлений у «Листах до братів-хліборобів», див.: Масненко, Віталій. *Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічні і суспільно-політичні виміри української історичної думки 1920-х років*. – К.–Черкаси: Брама ІСУЕП, 2000. – С. 182–184.

¹⁵ Липинський, Вячеслав. *Україна на переломі, 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті*. – Відень, 1920. – С. 18–21; пор. з його статтями у вид.: *Z dziejów Ukrainy / Red. Waclaw Lipiński*. – Kijów, Kraków, 1912. – S. 145, 520–522. Див. також: Масненко, Віталій. *Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічні і суспільно-політичні виміри української історичної думки 1920-х років*. – К.–Черкаси: Брама ІСУЕП, 2000. – С. 184–185. 1920 року Липинський наголошував на українському державотворенні та ролі козаків, шляхти і заможних міщан у повстанні коштом «простолінійного і фанатичного у своїй “темноті” православного духовенства» і православної інтелігенції, якій приписував ті самі ознаки.

¹⁶ Див.: Грушевський, Михайло. *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.* – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1496; пор.: Грушевський, Михайло. *Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз // ЗНТШ*. – 1898. – Т. 23/24. – С. 12; Грушевський, Михайло. *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.* – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8 (ч. 3). – С. 219–226.

¹⁷ Пор.: Грушевський, Михайло. *Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз // ЗНТШ*. – 1898. – Т. 23/24. – С. 12; Ефименко Александра. *История украинского народа: В 2 ч.* – СПб.: Брокгауз и Ефрон, 1906. – Ч. 1. – С. 243–245.

¹⁸ Грушевський, Михайло. *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.* – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 969. Останнє речення покликається на «Літопис Самовидця» XVIII століття.

¹⁹ Там само. – С. 1486, 1501.

²⁰ Там само. – С. 1486.

²¹ Там само. – С. 1496.

²² Там само. – С. 1495.

²³ Там само. – С. 1506.

²⁴ Грушевський, Михайло. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз // ЗНТШ. – 1898. – Т. 23/24. – С. 1; пор.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 9. – Кн. 1. – С. 6.

²⁵ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1501.

²⁶ Там само. – С. 757.

²⁷ Див.: Грушевський, Михайло. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали / Ред. Любомир Винар. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 3–56.

²⁸ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1486, 1494, 1495, 1507.

²⁹ Про дореволюційні погляди Грушевського на націю та її роль в історії див. у розділі 3 цієї книжки.

³⁰ Див. уривки з «Загальної науки права і політики» (1923) Станіслава Дністрянського у кн.: Політологія (кінець XIX – перша половина XX ст.): Хрестоматія / Ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 689–702. В українському перекладі лекцій Володимира Антоновича, що його видав Олександр Кониський у Львові 1888 року, термін «народ» не фігурував, а терміни «нація» і «національність» Антонович (або редактор) уживав як синоніми. Див.: Антонович, Володимир. Три національні типи народні // Антонович, Володимир. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 90–101.

³¹ Див. уривки з «Теорії нації» (1921) Володимира Старосольського у кн.: Політологія (кінець XIX – перша половина XX ст.): Хрестоматія / Ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 610–635, тут с. 620. Про його бачення національного питання див.: Масненко, Віталій. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К.–Черкаси: Відлуння-плюс, 2001. – С. 27–30. 1920 року Старосольський викладав в Українському вільному університеті у Празі, де Дністрянський у різні часи був деканом юридичного факультету, президентом і віцепрезидентом.

³² Грушевський, Михайло. Хто такі українці і чого вони хочуть // Політологія (кінець XIX – перша половина XX ст.): Хрестоматія / Ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 181.

³³ Грушевський, Михайло. Звідки пішло українство і до чого воно іде // Політологія (кінець XIX – перша половина XX ст.): Хрестоматія / Ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 191.

- ³⁴ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 9. – Кн. 1. – С. 6–7.
- ³⁵ Див.: Грушевський, Михайло. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз // ЗНТШ. – 1898. – Т. 23/24. – С. 29.
- ³⁶ Там само. – С. 7. В пізніших текстах про повстання Хмельницького Грушевський повторив окремі з цих ідей. Наприклад, у статті 1907 року до річниці смерті гетьмана він писав, що у фольклорі відзначено визволення від національного гноблення, етнічних і класових привілеїв, яке принесла Хмельниччина (Грушевський, Михайло. Богданові роковини // ЛНВ. – 1907. – Т. X. – Кн. 8/9. – С. 211). А в «Ілюстрованій історії» він завважив, що національна справа для Хмельницького дорівнювала релігійній (Грушевський, Михайло. Ілюстрована історія України, з додатком нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919. – Вінніпег, б. р. – С. 302).
- ³⁷ Драгоманов, Михайло. Переднє слово (До «Громади») // Політологія (кінець XIX – перша половина XX ст.): Хрестоматія / Ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 7.
- ³⁸ Див.: Франко, Іван. *Ukraina irredenta* // Політологія (кінець XIX – перша половина XX ст.): Хрестоматія / Ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 48–49.
- ³⁹ Див.: Антонович, Володимир. Коротка історія козаччини. – Коломия, 1912. – С. 113–132.
- ⁴⁰ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8 (ч. 2). – С. 128. Про інтерпретацію національного чинника як комбінації різних елементів у працях Грушевського до 1917 року див. розділ 3 цієї книжки. Дискусію про вплив повстання Хмельницького на формування української нації див.: Sysyn, Frank E. *The Khmelnytsky Uprising and Ukrainian Nation-Building* // *Journal of Ukrainian Studies*. – 1992. – Vol. 17. – № 1/2 (summer–winter). – P. 141–170.
- ⁴¹ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8 (ч. 2). – С. 130. Не менш ентузіастично Грушевський оцінював заяви Хмельницького в Переяславі, які він проаналізував у третій частині VIII тому, написаного між 1915 і 1918 роками. Грушевський особливо наголошував будімоті тисні зв'язки Хмельницького з речниками освічених київських кіл, що їх він назвав «київською інтелігенцією» і зобразив як «церковно-національний осередок» – «се огнище, роздмухане тепер бурєю народного повстання». Ті кола, на думку історика, «не могли противстояти могутньому національному поривови. Він знаходив в них созвучні тони, більше того – вони були самі частиною сього пориву» (Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8 (ч. 3). – С. 127).
- ⁴² Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 9. – Кн. 1. – С. 7.
- ⁴³ В останніх томах «Історії» Грушевський часто оцінював успіхи і невдачі козацького уряду з огляду на його політику стосовно Західної України, вбачаючи в

очільниках Гетьманату носіїв модерної української ідентичності. Див., наприклад, обговорення успіхів і провалів політики Хмельницького у висновках до IX тому: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1491, 1504.

⁴⁴ Див.: Грушевський, Михайло. Наша західня орієнтація // Грушевський, Михайло. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали / Ред. Любомир Винар. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 14–17.

⁴⁵ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 759, 1507.

⁴⁶ Там само. – С. 857. Пор.: Грушевський, Михайло. Звідки пішло українство і до чого воно іде // Політологія (кінець XIX – перша половина XX ст.): Хрестоматія / Ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 193.

⁴⁷ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 751–760.

⁴⁸ Див.: Міхновський, Микола. Самостійна Україна // Політологія (кінець XIX – перша половина XX ст.): Хрестоматія / Ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 126–135.

⁴⁹ Спрошену, в душі Міхновського інтерпретацію Переяславської угоди відкидав Вячеслав Липинський. В «Україні на переломі» (1920) він розкритикував тезу, нібито Україна приєдналася до Росії як рівний партнер, і назвав її «переяславською легендою».

⁵⁰ Див.: Грушевський, Михайло. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті і тексти. – К., 1917 (2-ге вид. – К., 1917; 3-тє вид. – К., 1918). У другій частині IX тому «Історії» Грушевський часто цитував «Переяславську умову...», але не дуже покликався на неї у примітках (див., напр.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 754, 756–757). На с. 754 в тексті є покликання на «Переяславську умову...», але самої примітки немає. На с. 756–757 наведено розлогу цитату з цієї праці без покликання на її сторінки. Схильність уникати посилань на цю працю видалася мені вельми підозрілою, особливо якщо зважити, що на початку 1930-х років під час інспірованої владою кампанії цькування Грушевського «Переяславська умова...» фігурувала серед праць, що їх критикували історики-марксистки. Але після перегляду рукопису IX тому «Історії» (ЦДАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 145) виявилось, що то був просто недогляд з боку помічників Грушевського. Сам історик не вписував цитати з «Переяславської умови...», вочевидь, доручивши це аспірантам, котрі цитати вставляли, але часом нехтували належні бібліографічні посилання.

⁵¹ Крім «Переяславської умови...», Грушевський писав про Переяславську угоду у статтях «Велика, Мала і Біла Русь», «Сполучення України з Московщиною в новішій літературі. Критичні замітки» та «Хмельницький в Переяславі». Він також передрукував давніші статті про Хмельницького та його добу у збірці «З політичного життя

старої України». Серед них «Богданові роковини», «Виговський і Мазепа», «250 літ», «На українські теми: “Мазепинство” і “Богданівство”» та «Хмельницький і Хмельниччина».

⁵² Див.: Грушевський, Михайло. 250 літ // ЛНВ. – 1904. – Т. VII. – Кн. 1. – С. 5. Пор.: Грушевський, Михайло. Ілюстрована історія України, з додатком нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919. – Вінніпег, б. р. – С. 315; Грушевський, Михайло. Звідки пішло українство і до чого воно іде // Політологія (кінець XIX – перша половина XX ст.): Хрестоматія / Ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 193; Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 757.

⁵³ Див.: Грушевський, Михайло. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз // ЗНТШ. – 1898. – Т. 23/24. – С. 23; Грушевський, Михайло. 250 літ // ЛНВ. – 1904. – Т. VII. – Кн. 1. – С. 5; Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 757, 1494–1495. Непослідовний аналіз угоди в прикінцевих томах «Історії» викликав критику в одному з останніх за советського часу оглядів праць Грушевського, див.: Смолій Валерій, Сохань Павло. Видатний історик України // Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. xxxv.

⁵⁴ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1479–1508.

⁵⁵ Привертає увагу саркастична репліка Грушевського про «цивілізаційну місію Польщі» у його розповіді про нищення українського населення татарами, союзниками Речі Посполитої в 1655 році. Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1051.

⁵⁶ Там само. – С. 1218.

⁵⁷ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1998. – Т. 10. – С. 354–356.

⁵⁸ Там само. – С. 352.

⁵⁹ Там само. – С. 353.

⁶⁰ Див.: Грушевський, Михайло. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз // ЗНТШ. – 1898. – Т. 23/24. – С. 10.

⁶¹ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1998. – Т. 10. – С. 356–357.

⁶² Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1504.

⁶³ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8 (ч. 2). – С. 121.

⁶⁴ Там само. – С. 119. Про те, як Грушевський розглядав єврейський чинник у повстанні Хмельницького, див.: Sysyn, Frank E. Assessing the «Crucial Epoch»: From the

Cossack Revolts to the Khmelnytsky Uprising at Its Height // Hrushevsky, Mykhailo. History of Ukraine-Rus' / Ed. Frank E. Sysyn et al. – Vols 1, 7, 8. – Edmonton and Toronto, 1997–2002. – Vol. 8. – P. lxx–lxxvi.

⁶⁵ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1483.

⁶⁶ У своєму opus magnum Грушевський унікав полемізувати з істориками-марксистами.

⁶⁷ Про погляди Грушевського й Липинського на Хмельницького як харизматичного лідера див.: Масненко, Віталій. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічні і суспільно-політичні виміри української історичної думки 1920-х років. – К.–Черкаси: Брама ІСУЕП, 2000. – С. 57–112. Про те, як Грушевський інтерпретував роль особи в українській історії, див.: Яковенко, Наталя. Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р.) / За ред. Ярослава Грицака і Ярослава Дашкевича. – Львів, 1999. – С. 86–97; Тельвак, Віталій. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття). Дис. ... канд. іст. наук. – Дрогобич, 2000. – С. 112–120.

⁶⁸ Див.: Грушевський, Михайло. Початки громадянства (генетична соціологія). – Відень, 1921. – С. 36. Про скептичне ставлення молодого Грушевського до концепцій Томаса Карлайла див. у розділі 1 цієї книжки.

⁶⁹ Там само. – С. 4.

⁷⁰ Див.: Липинський, Вячеслав. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – Відень, 1926.

⁷¹ Див.: Антонович, Владимир. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого // ЧОИДР. – 1899. – Т. 13. – С. 100–104 (передр. у кн.: Антонович, Володимир. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 190–193). Пор.: Антонович, Володимир. Коротка історія козаччини. – Коломия, 1912. – С. 110–111.

⁷² Див.: Грушевський, Михайло. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз // ЗНТШ. – 1898. – Т. 23/24. – С. 27–28; пор.: Антонович, Володимир. Коротка історія козаччини. – Коломия, 1912. – С. 136–137.

⁷³ В уяві юного Грушевського, учня тифліської гімназії, Хмельницький навряд чи відповідав образві ідеального героя. У спогадах він описував свій тогочасний ідеал так: «моя внутрішня установка була на сильну і незалежну індивідуальність, з твердо усталеною метою, що йде до неї непохитно, не зваблячись на плиткі примани життя ні на опінію світу» (Грушевський, Михайло. Спомини / Ред. Сергій Білокінь // Київ. – 1988. – № 12. – С. 126).

⁷⁴ Див.: Грушевський, Михайло. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз // ЗНТШ. – 1898. – Т. 23/24. – С. 3, 17, 27–28.

⁷⁵ Див.: Антонович, Володимир. Коротка історія козаччини. – Коломия, 1912. – С. 136–137.

⁷⁶ Див.: Грушевський, Михайло. 250 літ // ЛНВ. – 1904. – Т. VII. – Кн. 1. – С. 1–6. У часи навчання в тифліській гімназії Грушевський, очевидно, під впливом «Киевской старины» і Шевченкових віршів уважав Хмельницького позитивним героєм української історії, попри його невдале рішення об'єднатися з Росією. 15 жовтня 1883 року він занотував у щоденнику: «Ось от того, про мене, ми до Москви у неволю попали, що, вискочив з неволі лясської, до Москви почали присикуватись, а якби пан Зіновій (це вже тут він й недуже винен) перше улагодивсь гарненько у себе дома, добре Україну арештовав, то й не було б цього нічого...» (Грушевський, Михайло. Щоденники (1883–1893) / Ред. Леонід Зашкільняк // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 17).

⁷⁷ Див.: Грушевский, Михаил. Очерк истории украинского народа. – Санкт-Петербург, 1904. – С. 226–249.

⁷⁸ Див.: Грушевський, Михайло. Богданові роковини // ЛНВ. – 1907. – Т. X. – Кн. 8/9. – С. 208.

⁷⁹ Див.: Rawita-Gawroński, Franciszek. Krwawy gość we Lwowie. – Lwów, 1905. Наступного року Равіта-Гавронський видрукував розлогішу студію, дуже критичну щодо гетьмана, див.: Rawita-Gawroński, Franciszek. Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana-Kazimierza. – Lwów, 1906. Пор.: Sysyn, Frank E. Grappling with the Hero: Hrushevs'kyi Confronts Khmel'nyts'kyi // HUS. – 1998. – № 22. – P. 593–594.

⁸⁰ Грушевський відзначав, що гетьмана негативно оцінював Тарас Шевченко, якого історик уважав «пророком нової України», див.: Грушевський, Михайло. Богданові роковини // ЛНВ. – 1907. – Т. X. – Кн. 8/9. – С. 210.

⁸¹ Там само. – С. 210.

⁸² Грушевский, Михаил. Очерк истории украинского народа. – 3-е изд. – Санкт-Петербург, 1911. – С. 238–239.

⁸³ Там само. – С. 246.

⁸⁴ Про неоромантичні впливи у працях Грушевського див.: Яковенко, Наталя. Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р.) / За ред. Ярослава Грицака і Ярослава Дашкевича. – Львів, 1999. – С. 86–97. Пор.: Зашкільняк, Леонід. Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця ХІХ – початку ХХ століття // Там само. – С. 37–40.

⁸⁵ Грушевський, Михайло. Богданові роковини // ЛНВ. – 1907. – Т. X. – Кн. 8/9. – С. 210–211.

⁸⁶ Там само. – С. 210. Звісно, Грушевський не зовсім відмовлявся від старих закидів гетьманові. У статті 1907 року він знову висловив позитивістське переконання, що роль історичного діяча/героя в історії обмежена. Він писав, що Хмельницький, як і інші історичні особи, має значення не сам по собі, а завдяки важливості подій, у яких він брав участь. Грушевський стверджував також, що не гетьман керував подіями, а події «великої народної боротьби» вели його. Історик, як і раніше, закидав Хмельницькому, що той боронив станові інтереси козаків замість захищати інтереси народних мас та забагато поступився Москві 1654 року. Ці стандартні закиди гетьманові Грушевський висловлював і в раніших працях, але тепер він розглядав їх у ширшому контексті та виразніше, ніж досі, наголошував позитивні моменти в діяльності Хмельницького.

⁸⁷ Див.: Антонович, Владимир. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого // Антонович, Володимир. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 190–193. У IX томі «Історії» Грушевський інтерпретував статтю Антоновича як оборону Хмельницького від нападок Куліша. Але сама стаття виказує, що автору йшлося радше про нападки з боку українських радикалів. Цитати Грушевського зі статті Антоновича – цікавий приклад того, як він намагається дотягнути етнологічний професора до стандартів 1920-х років. Перекладаючи текст українською з російської, він замінив Антоновичеву характеристику Хмельницького як «південноруського патріота» на просто «патріота». Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1485.

⁸⁸ Див.: Грушевський, Михайло. «Мазепинство» і «Богданівство» // ЛНВ. – 1912. – Т. XV. – Кн. 1/3. – С. 98.

⁸⁹ Грушевський, Михайло. Про батька козацького Богдана Хмельницького. – К., 1909. – С. 92–93.

⁹⁰ Див.: Грушевський, Михайло. Ілюстрована історія України, з додатком нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919. – Вінніпег, б. р. – С. 296–320.

⁹¹ Намагаючись довести, що Антонович помилявся, Кордуба покликався на авторитет не лише свого професора Михайла Грушевського, а й Людвіка Кубалі, якого важко звинуватити в націоналістичних крайнощах. Див.: Антонович, Володимир. Коротка історія козаччини. – Коломия, 1912. – С. 111–115, 118, 122–124, 133, 135–137.

⁹² Див.: Lipiński, Waclaw. Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego (r. 1648–1649) // Z dziejów Ukrainy / Red. Waclaw Lipiński. – Kijów, Kraków, 1912. – S. 148–151, 617. Пор.: Kubala, Ludwik. Wojna Moskiewska. Szkice historyczne. – Warszawa, 1910. – S. 7–18.

⁹³ Про високі оцінки Хмельницького тогочасними учнями й послідовниками Грушевського див.: Sysyn, Frank E. Grappling with the Hero: Hrushevs'kyi Confronts Khmel'nyts'kyi // HUS. – 1998. – № 22. – P. 596–597.

⁹⁴ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8 (ч. 2). – С. 162.

⁹⁵ Див.: Яковенко, Наталя. Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р.) / За ред. Ярослава Грицака і Ярослава Дашкевича. – Львів, 1999. – С. 96.

⁹⁶ Див.: Hrushevsky, Mykhailo. History of Ukraine-Rus' / Ed. Frank E. Sysyn et al. – Vols 1, 7, 8. – Edmonton and Toronto, 1997–2002. – Vol. 8. – P. 376–387.

⁹⁷ Там само. – Р. 597–602; пор.: Грушевський, Михайло. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз // ЗНТШ. – 1898. – Т. 23/24. – С. 11–12.

⁹⁸ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1491–1508.

⁹⁹ Там само. – С. 1479.

¹⁰⁰ Див.: Грушевський, Михайло. Богданові роковини // ЛНВ. – 1907. – Т. X. – Кн. 8/9. – С. 210.

¹⁰¹ Sysyn, Frank E. Grappling with the Hero: Hrushevs'kyi Confronts Khmel'nyts'kyi // HUS. – 1998. – № 22. – P. 601.

¹⁰² Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1495–1497, 1506–1507. Пор. з аналізом того, як змінювалася оцінка Грушевським значення смерті Хмельницького: Прицак, Омелян. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. lxxi.

¹⁰³ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1496; пор.: Грушевський, Михайло. Богданові роковини // ЛНВ. – 1907. – Т. X. – Кн. 8/9. – С. 209, 211. «Хмельницький горів як на огні серед сеї боротьби, – писав Грушевський, – що натягала до останньої міри всі духовні сили його, всю нервову енергію, в незмірній тривозі, в свідомості страшної одвічальности, яку клало на нього се завдання, що спало на нього і в своїй незмірній широті все більше вирисовувало й уясняло ся його свідомості. І він умер в страшній турботі, чуючи, як вичерпують ся сили народу, як тратить він свою моральну силу над ними – і як разом з тим заплутують ся, стають все складніші обставини, все тяжшою стає народня проблема. Він вмер і сліпий титан зостав ся без провідника. Маленькі ліліпути обсіли його й міцно звязали його сіткою дрібних, але сильних ретязків, прикували його наново до землі, загнали його знову в землю – на довгі століття» (Там само. – С. 211).

¹⁰⁴ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1491, 1497–1501.

¹⁰⁵ Там само. – С. 1500.

- ¹⁰⁶ Там само. – С. 1485.
- ¹⁰⁷ Там само. – С. 1507.
- ¹⁰⁸ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 9. – Кн. 1. – С. 7.
- ¹⁰⁹ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1485.
- ¹¹⁰ Там само. – С. 1486.
- ¹¹¹ Там само. – С. 1496–1497.
- ¹¹² Там само. – С. 1483–1485.
- ¹¹³ Там само. – С. 1487–1490.
- ¹¹⁴ Там само. – С. 1490–1491.
- ¹¹⁵ Там само. – С. 1496–1497. Про ставлення до Азії та азійців в українських і російських академічних колах див.: Павличко, Соломія. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. – К.: Основи, 2000. – С. 157–180.
- ¹¹⁶ Sysyn, Frank E. Grappling with the Hero: Hrushevs'kyi Confronts Khmel'nyts'kyi // HUS. – 1998. – № 22. – Р. 603.
- ¹¹⁷ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1508.
- ¹¹⁸ Див.: Грушевський, Михайло. Український герб // Грушевський, Михайло. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали / Ред. Любомир Винар. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 90–91.
- ¹¹⁹ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1508.
- ¹²⁰ Див.: Кравченко, Іван. Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії (академік Грушевський і його школа після повернення з білоеміграції) // Записки Історично-археографічного інституту. – 1934. – № 1. – С. 27–28.
- ¹²¹ «Але національне відродження робить чудеса, і нація прискореним темпом доходить до свого золотого віку», – писав Хвильовий у памфлеті «Україна чи Малоросія?» (1926): Хвильовий, Микола. Україна чи Малоросія? // Хвильовий, Микола. Твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1990. – Т. 2. – С. 620.
- ¹²² У вступі до IX тому «Історії» Грушевський писав: «Але ми більше ніж хто мусимо пам'ятати, що руховою силою сього великого перевороту [Хмельниччини] була продиктована соціально-економічними умовами боротьба за визволення українських мас, – під проводом старшинської верхівки, що в сім менті формулася в певну суцільну верству з різнородних суспільних елементів» (Грушевський,

Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 9. – Кн. 1. – С. 6).

¹²³ Див.: Rudnytsky, Ivan L. The Intellectual Origins of Modern Ukraine // Rudnytsky, Ivan L. Essays in Modern Ukrainian History / Ed. Peter L. Rudnytsky. – Edmonton, 1987. – Р. 129–130 (Лисяк-Рудницький, Іван. Інтелектуальні початки нової України // Лисяк-Рудницький, Іван. Історичні есе: У 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 173–192).

¹²⁴ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1505.

¹²⁵ Там само. – С. 1492–1496, 1507, 1508.

¹²⁶ Грушевський, Михайло. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз // ЗНТШ. – 1898. – Т. 23/24. – С. 9, 18, 21, 23, 27.

¹²⁷ Там само. – С. 18, 22, 27.

¹²⁸ Грушевський, Михайло. Богданові роковини // ЛНВ. – 1907. – Т. X. – Кн. 8/9. – С. 208–209.

¹²⁹ Див.: Грушевський, Михайло. Ілюстрована історія України, з додатком нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919. – Вініпег, б. р. – С. 325.

¹³⁰ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8 (ч. 3). – С. 219–227; пор.: Грушевський, Михайло. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз // ЗНТШ. – 1898. – Т. 23/24. – С. 9, 18, 21, 23, 27.

¹³¹ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8 (ч. 3). – С. 239.

¹³² Там само. – С. 224–227; пор.: Там само. – С. 269–274.

¹³³ У політичному памфлеті «Між Москвою і Варшавою», написаному у травні-червні 1920 року і спрямованому проти союзу Симона Петлюри з Польщею, Грушевський вітав Хмельницького за його політику після Зборова. Порівнюючи політику гетьмана і Петлюри стосовно західного сусіда, Грушевський писав, що, попри рішення Хмельницького після Зборівської угоди дозволити татарам брати ясир в Україні, гетьман не погодився, аби польська шляхта повернулася в Україну (натякаючи, що Петлюра віддав українські території Польщі). Грушевський заявив, що Хмельницький добре розумів народ і знав, що в цьому питанні він не піде на компроміс, та висловив переконання, що народ ніколи не сприйме новий «маневр» Петлюри стосовно Польщі. Див.: Грушевський, Михайло. Між Москвою і Варшавою // Борітеся – поборете! – 1920. – № 2 (жовтень). – С. 3.

¹³⁴ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8 (ч. 2). – С. 195. Це, як і багато інших доповнень до перших двох частин VIII тому, Грушевський дописав олівцем. Є також чотирнадцять сторінок суттєвіших доповнень, зроблених чорнилом. Перші дві частини VIII тому з прав-

ками Грушевського для видання 1922 року зберігаються в архіві, див.: ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 142.

¹³⁵ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 9. – Кн. 1. – С. 6. Слід відзначити, що у вступі і висновках до IX тому Грушевський сповідував набагато ідеологічніший підхід, ніж в основному тексті тому, і представляв маси й еліти як полярні протилежності. Том IX відрізнявся від попередніх томів «Історії» тим, що в ньому історичну розповідь було чітко відділено від історіографічної дискусії, обмеженої вступом і прикінцевим розділом тому. У самому тексті, маючи до діла з численними польськими і московськими джерелами, відверто ворожими або неприхильними до керманічів повстання, Грушевський з симпатією і розумінням писав про спроби Хмельницького та його оточення вийти з важких ситуацій, у яких опинилися повстанці після угод у Зборові (1649) й особливо у Білій Церкві (1651). Ця симпатія поширювалася на всі аспекти політики Хмельницького, зокрема й на спроби заспокоїти народні маси. У вступі і висновках до тому Грушевський писав про Хмельницького набагато жорсткіше і більш ідеологічно. Цілий виклад було забарвлено суперечкою Грушевського з Вячеславом Липинським, прибічником ідеї української трудової монархії, котрий уважав, що саме така монархія на чолі з гетьманом і козацькою елітою за підтримки мас почала народжуватися в часи Богдана Хмельницького.

¹³⁶ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1502.

¹³⁷ Там само.

¹³⁸ Там само. – С. 827–828. Пор. з тим, як цей самий епізод Грушевський розглядав раніше: Грушевський, Михайло. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз // ЗНТШ. – 1898. – Т. 23/24. – С. 22; Грушевський, Михайло. Ілюстрована історія України, з додатком нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919. – Вінніпег, б. р. – С. 325.

¹³⁹ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1505.

¹⁴⁰ Див.: Прицак, Омелян. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. xlviii–il.

¹⁴¹ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1501. Цей термін нагадує термін «дрібна буржуазія», який часто використовувала советська пропаганда; його можна вважати прикладом того, як советський революційний лексикон проникав у тогочасні праці Грушевського.

¹⁴² Див.: Антонович, Володимир. Коротка історія козаччини. – Коломия, 1912. – С. 103.

- ¹⁴³ Див. уривки з їхніх творів: Політологія (кінець XIX – перша половина XX ст.): Хрестоматія / Ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 33–34, 48, 133.
- ¹⁴⁴ Див. підрозділ «Козацька мітологія» у третьому розділі цієї книжки.
- ¹⁴⁵ Див.: Грушевський, Михайло. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз // ЗНТШ. – 1898. – Т. 23/24. – С. 5, 18, 28.
- ¹⁴⁶ Антонович, як після нього і Грушевський, дуже критично ставився до козацької старшини, яку вважав продуктом польської культури. Див.: Антонович, Володимир. Коротка історія козащини. – Коломия, 1912. – С. 103, 113.
- ¹⁴⁷ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 7. – С. viii.
- ¹⁴⁸ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8 (ч. 3). – С. 127–128.
- ¹⁴⁹ Там само. – С. 128.
- ¹⁵⁰ Про роль Паїсія в політичних планах і дипломатії Хмельницького див.: Plokhу, Serhii. The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. – Oxford, 2001. – P. 308–309 (укр. пер.: Плохій, Сергій. Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – 2-ге вид. – К.: Критика, 2006).
- ¹⁵¹ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8 (ч. 3). – С. 127. Звісно, Грушевський розумів, що його інтерпретація ролі київської інтелігенції в рішучій переміні політичної програми Хмельницького неоднозначна. Він визнавав, що про перебування й зустрічі Хмельницького в Києві, бракує джерел: «На превеликий жаль, сей незмірно інтересний з погляду розвитку політичної мисли в тодішній Україні, і для зрозуміння дальших подій так важний момент – контакт Хмельницького і його старшини з українською інтелігенцією тодішнього Київа зівстав ся вповні закритим для нас» (Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8 (ч. 3). – С. 133). Попри брак джерел, історик був твердо переконаний у своїй гіпотезі, яка пов'язувала тогочасну українську інтелігенцію з новими планами Хмельницького боротися за визволення Русі з-під польської влади. «Для мене принаймні, – писав він у VIII томі «Історії», – нема сумніву, що тою лябораторією, де творили ся державні ідеї й програми, котрих відгомони потім долітають до нас з козацьких кругів, були в сю пору перед усім київські інтелігентські круги, світські й духовні, й їм посередньо й безпосередньо завдячив Хмельницький ту переміну в своїх настроях і плянах, що так здивувала сучасників» (Там само. – С. 128).
- ¹⁵² Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1492.
- ¹⁵³ «Представники сього нового курсу, – писав Грушевський про людей кола Петра Могили, – були далекі і чужі також і соціяльним змаганням народнім, і національним почуванням. Оцінюючи все з становища виключно церковного, конфесійного, вони

відчужували ся від народу і від тих верств, в котрих збирало ся національне житте, і сим приготували в будучности упадок самому церковному життю» (Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8 (ч. 2). – С. 99).

¹⁵⁴ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Галина Сварник. – Львів, Нью-Йорк, 1998. – С. 94.

¹⁵⁵ Див.: Lipiński, Waclaw. Dwie chwile z dziejów pogewolucyjnej Ukrainy // Z dziejów Ukrainy / Red. Waclaw Lipiński. – Kijów, Kraków, 1912. – S. 520–521; пор.: Липинський, Вячеслав. Україна на переломі, 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Відень, 1920. – С. 19.

¹⁵⁶ Див.: Липинський, Вячеслав. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – Відень, 1926. – С. vii–xlviii, 1–62.

¹⁵⁷ Грушевський пояснював спроби Хмельницького зволікати з поверненням польської шляхти в Україну (одна з умов угоди) небажанням гетьмана втратити «праву руку» – підтримку селян (Грушевський, Михайло. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз // ЗНТШ. – 1898. – Т. 23/24. – С. 11–12).

¹⁵⁸ Див.: Грушевський, Михайло. Ілюстрована історія України, з додатком нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919. – Вініпег, б. р. – С. 310.

¹⁵⁹ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8 (ч. 3). – С. 269.

¹⁶⁰ На цю суперечність вже понад десять років тому вказав Віталій Масненко, див.: Масненко, Віталій. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічні і суспільно-політичні виміри української історичної думки 1920-х років. – К.–Черкаси: Брама ІСУЕП, 2000. – С. 149–150.

¹⁶¹ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1996–1997. – Т. 9. – С. 390–391, 428, 1496.

¹⁶² Там само. – С. 1167.

¹⁶³ Там само. – С. 1227–1228.

¹⁶⁴ Там само. – С. 1231. У завершальному розділі тому, критикуючи політику Хмельницького в ході полеміки з Липинським, Грушевський також порушував питання масової еміграції до Московії: «Коли таке тяжке, пригноблююче вражінне викликає дезертирство українських мас за московську границу за Хмельниччини і по ній, що на міліні лишало український державний корабель, підтинали боротьбу за самостійність, за соціальне й національне самоозначенне, – трудно судити за сю малодушність, короткозорість, невитривалість маси, коли не виявляли сих прикмет провідні старшинські верхи» (Там само. – С. 1505).

¹⁶⁵ Див. нападки Ястребова на Грушевського: Ястребов, Федір. Націонал-фашистська концепція селянської війни 1648 року на Україні (з приводу 2-ї половини

ІХ т. «Історії України-Руси» акад. М. Грушевського) // Записки Історично-археографічного інституту. – 1934. – № 1. – С. 95–96.

¹⁶⁶ У «советських» томах «Історії» Грушевський з задоволенням відзначав усі випадки тісної співпраці між масами й елітами задля національних інтересів. Один з таких прикладів – мобілізація Хмельницьким усіх наявних ресурсів на захист України після катастрофи під Берестечком 1651 року. Грушевський, який радше критично, ніж прихильно, оцінював політику Хмельницького та його сподвижників, у цьому випадку вважав, що вони продемонстрували справжню енергію й талант і опанували ситуацію. На думку історика, дії еліти допомогли «національному організму» загоїти рани, отримані під Берестечком. «Під впливом енергії, виявленої керуючим осередком, – писав він, – нарід почув свою суцільність, і не рахуючися більше з дефектами внутрішніх відносин, замкнувся в собі, завернувши всі сили на самооборону» (Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 9. – Кн. 1. – С. 318).

¹⁶⁷ Див.: Антонович, Володимир. Коротка історія козаччини. – Коломия, 1912. – С. 139–142. Як і Антонович, Грушевський був доброї думки про Виговського. Попри всю критику істориком головного «проєкту» Виговського – Гадяцької угоди, сам гетьман не зазнав і близько тієї критики, яку Грушевський адресував Хмельницькому. У ІХ томі «Історії» Грушевський підтвердив свою високу думку про Виговського, яку поділяв також його учень Василь Герасимчук, і писав, що Виговський був європейським політиком, натомість Хмельницький утілював риси ще й євразійського чи азійського характеру (див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1497). Саме з праць Грушевського походить висока оцінка здібностей і політики Виговського.

¹⁶⁸ Див.: Грушевський, Михайло. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз // ЗНТШ. – 1898. – Т. 23/24. – С. 24.

¹⁶⁹ Див.: Грушевський, Михаил. Очерк истории украинского народа. – Санкт-Петербург, 1904. – С. 249–250; Грушевський, Михайло. Ілюстрована історія України, з додатком нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919. – Вініпег, б. р. – С. 327–328.

¹⁷⁰ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1998. – Т. 10. – С. 151.

¹⁷¹ Там само. – С. 118.

¹⁷² Там само.

¹⁷³ Там само.

¹⁷⁴ Див., наприклад, слова Грушевського про класовий конфлікт: Грушевський, Михаил. Очерк истории украинского народа. – 3-е изд. – Санкт-Петербург, 1911. – С. 272. Цієї згадки не було у першому виданні книжки 1904 року.

¹⁷⁵ Див., наприклад, його політичні памфлети «Українська партія соціалістів- революціонерів та її завдання» та «Між Москвою і Варшавою» (1920).

¹⁷⁶ Див.: Дорошенко, Дмитро. Огляд української історіографії. – Прага, 1923. Англ. пер.: Doroshenko, Dmytro. A Survey of Ukrainian Historiography. Updated for the years 1917–56 by Olexander Ohloblyn. – New York, 1957. – P. 269–271.

¹⁷⁷ Див.: Кревецький, Іван. Українська історіографія на переломі // ЗНТШ. – 1924. – Т. 134/135. – С. 161–184. Липинський мав написати для того самого числа ЗНТШ програмну статтю про державницьку схему української історії, але не вклався в терміни (див.: Масненко, Віталій. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічні і суспільно-політичні виміри української історичної думки 1920-х років. – К.–Черкаси: Брама ІСУЕП, 2000. – С. 54–55). Листи Грушевського до Студинського засвідчують, що він розглядав статтю Кревецького як розвиток конфлікту 1913 року в НТШ. Він уважав, що з виходом цієї статті «історики Тов[ариства] Шевченка розривають з мною і іншими “старими істориками” на користь Томашівського та Липинського!» (Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Галина Сварник. – Львів, Нью-Йорк, 1998. – С. 154).

¹⁷⁸ Див.: Заїкін, Вячеслав. Рец. на: ЗНТШ. Т. 134/135 // ЛНВ. – 1925. – Т. XXIV. – Кн. 5. – С. 85–95. Про коріння цієї дискусії див.: Дашкевич, Ярослав. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р.) / За ред. Ярослава Грицака і Ярослава Дашкевича. – Львів, 1999. – С. 76–77; Гирич, Ігор. Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і В'ячеслава Липинського) // Там само. – С. 61–63.

¹⁷⁹ Грушевський, Михайло. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // Борітеся – поборете! – 1920. – № 1 (вересень). – С. 1–53. Про реакцію Липинського на вихід памфлету Грушевського див.: Масненко, Віталій. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічні і суспільно-політичні виміри української історичної думки 1920-х років. – К.–Черкаси: Брама ІСУЕП, 2000. – С. 37–39.

¹⁸⁰ Грушевський, Михайло. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // Борітеся – поборете! – 1920. – № 1 (вересень). – С. 12. Про політичні ідеї, висловлені в цій статті, див. у четвертому розділі цієї книжки. Про Антоновичеві погляди на роль держави в українській історії див.: Klid, Bohdan. Volodymyr Antonovych: Ukrainian Populist Historiography and the Cultural Politics of Nation Building // Historiography of Imperial Russia: The Profession and Writing of History in a Multinational State / Ed. Thomas Sanders. – Armonk, NY and London, 1999. – P. 385–386.

¹⁸¹ Про наступ Липинського на Грушевського див.: Гирич, Ігор. Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла

Грушевського і В'ячеслава Липинського) // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р.) / За ред. Ярослава Грицака і Ярослава Дашкевича. – Львів, 1999. – С. 62–64. Пор. уривки з «Листів» Липинського: Політологія (кінець XIX – перша половина XX ст.): Хрестоматія / Ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 398–400.

¹⁸² Кревецький, Іван. Українська історіографія на переломі // ЗНТШ. – 1924. – Т. 134/135. – С. 162–163; пор.: Дашкевич, Ярослав. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р.) / За ред. Ярослава Грицака і Ярослава Дашкевича. – Львів, 1999. – С. 76–77.

¹⁸³ Див. уривок з листа Томашівського від 29 липня 1922 року: Політологія (кінець XIX – перша половина XX ст.): Хрестоматія / Ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 576–577.

¹⁸⁴ Серед істориків, які вважають, що Грушевський позитивно ставився до ідеї національної держави, був Любомир Винар, див.: Винар, Любомир. Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії (3 нагоди 125-ліття народження) // Український історик. – 1991–1992. – № 110/115. – С. 13–53.

¹⁸⁵ Остання дискусія з цього питання відбулася між патріархом української національної історіографії Ярославом Дашкевичем та його молодшим колегою Ярославом Грицаком у рамках низки конференцій про спадщину Михайла Грушевського, які проходили в Україні у 1994–1996 роках. Дашкевич і Грицак представили діаметрально протилежні погляди на державництво і народництво Грушевського. Грицак доводив, що Грушевський починав як історик-народник і, по суті, таким і залишився, хоча більшість його львівських учнів перейшли до державницького табору. З такими аргументами Грицак наполягав, що немає особливих підстав говорити про школу Грушевського в українській історіографії. Дашкевич, своєю чергою, доводив, що хоч Грушевський як науковець і розвивався під впливом Антоновича та його кола, він не був власне народницьким істориком. Дашкевич постулював, що саме Грушевський на початку XX століття заснував національно-державницьку школу в українській історіографії.

Попри всі відмінності між позиціями Дашкевича й Грицака, імпліцитно вони погоджувалися у двох важливих питаннях: що в українській історіографії існував поділ за народницькою/державницькою лінією і що Грушевський належав до однієї з цих груп. Щоб зміцнити свою аргументацію, і Дашкевич, і Грицак подавали погляди Грушевського радше як ідеологічно й історіографічно одновимірні. Дашкевич волів не помічати проявів народництва у працях Грушевського, а Грицак стверджував, що елементи державницького підходу оприявнилися у творах історика лише наприкінці 1920-х років. Моє прочитання Грушевського підказує, що його погляди були куди складнішими, ніж свідчить ця дискусія, і тому їх непросто ввібгати в державницько-народницьку парадигму української історіографії.

Див.: Дашкевич, Ярослав. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р.) / За ред. Ярослава Грицака і Ярослава Дашкевича. – Львів, 1999. – С. 65–85; Грицак, Ярослав. Чи була школа Грушевського? // Там само. – С. 162–171. Виваженіший підхід до цього питання див.: Гирич, Ігор. Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і В'ячеслава Липинського) // Там само. – С. 47–64.

¹⁸⁶ Про роль державницької парадигми в інтерпретаціях Грушевським української історії див. у третьому розділі цієї книжки.

¹⁸⁷ Грушевський, Михайло. З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. – 1928. – № 5. – С. 8.

¹⁸⁸ Сергієнко, М. [Грушевський, Михайло]. Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці // ЗНТШ. – 1892. – Т. 1. – С. 1–28. Тут цит. за: Пріцак, Омелян. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. liii.

¹⁸⁹ Див. текст статті Грушевського «Звичайна схема “руської” історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства»: Політологія (кінець XIX – перша половина XX ст.): Хрестоматія / Ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 171.

¹⁹⁰ Див.: Грушевський, Михайло. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз // ЗНТШ. – 1898. – Т. 23/24. – С. 26.

¹⁹¹ Там само. – С. 21–24.

¹⁹² Див.: Грушевський, Михайло. «Мазепинство» і «Богданівство» // ЛНВ. – 1912. – Т. XV. – Кн. 1/3. – С. 98.

¹⁹³ Див.: Грушевський, Михаил. Очерк истории украинского народа. – 3-е изд. – Санкт-Петербург, 1911. – С. 260–269; пор.: Грушевський, Михаил. Очерк истории украинского народа. – Санкт-Петербург, 1904. – С. 246–247.

¹⁹⁴ Див.: Грушевський, Михайло. Ілюстрована історія України, з додатком нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919. – Вініпег, б. р. – С. 320–325.

¹⁹⁵ Див.: Грушевський, Михайло. Звідки пішло українство і до чого воно іде // Політологія (кінець XIX – перша половина XX ст.): Хрестоматія / Ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 189, 193.

¹⁹⁶ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1483, 1485.

¹⁹⁷ Там само. – С. 1497. Грушевський різко критикував московських правителів за те, що вони ставилися до Запорозької Січі не як до державної інституції, а як до повстанського війська. Див.: Там само. – С. 1499.

¹⁹⁸ Там само. – С. 1496.

¹⁹⁹ Там само. – С. 1498.

²⁰⁰ Порівняльний огляд концепцій козацької держави Грушевського й Липинського див.: Масненко, Віталій. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічні і суспільно-політичні виміри української історичної думки 1920-х років. – К.–Черкаси: Брама ІСУЕП, 2000. – С. 113–153, 176–189. В окремих моментах критика Грушевського на адресу Липинського повторювала думки, які висловив Пилип Клименко в рецензії на книжку Липинського «Україна на переломі» (1922). Клименко не ставив під сумнів тезу Липинського про важливу роль держави, але стверджував, що той перебільшує внесок шляхти у державотворення і недооцінює роль інших суспільних груп, особливо козацтва. На думку Клименка, Липинський ігнорував також роль мас, значення яких зросло в революційні часи, і не завважив, що панівний «дух нації» в той час був демократичний. Див.: Клименко, Пилип. Рец. на: Липинський, Вячеслав. Україна на переломі 1657–1659. Відень, 1920 // Записки Історико-філологічного відділу. – 1920–1922. – № 2/3. – С. 239–246.

²⁰¹ Див.: Грушевський, Михайло. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз // ЗНТШ. – 1898. – Т. 23/24. – С. 21.

²⁰² Там само. – С. 28–29.

²⁰³ Антонович, Володимир. Коротка історія козащини. – Коломия, 1912. – С. 135.

²⁰⁴ Див.: Антонович, Владимир. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого // Антонович, Володимир. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 192.

²⁰⁵ Див.: Грушевський, Михайло. З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. – 1928. – № 5. – С. 14–15.

²⁰⁶ Див.: Грушевський, Михайло. 250 літ // ЛНВ. – 1904. – Т. VII. – Кн. 1. – С. 5–6.

²⁰⁷ Грушевський, Михайло. Богданові роковини // ЛНВ. – 1907. – Т. X. – Кн. 8/9. – С. 212.

²⁰⁸ Грушевський, Михайло. «Мазепинство» і «Богданівство» // ЛНВ. – 1912. – Т. XV. – Кн. 1/3. – С. 97–98, 100.

²⁰⁹ Див.: Грушевський, Михайло. Якої ми хочемо автономії і федерації // Політологія (кінець XIX – перша половина XX ст.): Хрестоматія / Ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 219–220.

²¹⁰ Див.: Грушевський, Михайло. 250 літ // ЛНВ. – 1904. – Т. VII. – Кн. 1. – С. 1.

²¹¹ Грушевський, Михайло. Ілюстрована історія України, з додатком нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919. – Вінніпег, б. р. – С. 303.

²¹² Див.: Там само. – С. 322.

²¹³ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8 (ч. 3). – С. 177.

²¹⁴ Там само. – С. 126–127. Приклади використання в політичних текстах Грушевського термінів «незалежний» і «автономний» як синонімічних див.: Грушевський, Михайло. Хто такі українці і чого вони хочуть // Політологія (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.): Хрестоматія / Ред. О. І. Семків та ін. – Львів, 1996. – С. 188; Грушевський, Михайло. Звідки пішло українство і до чого воно іде // Там само. – С. 194. Щодо чіткої відмінності між цими двома термінами див.: Грушевський, Михайло. Якої ми хочемо автономії і федерації // Там само. – С. 218. Грушевський дуже добре розумів різницю між «незалежністю» й «автономією», а це викликає питання, чому він 1917 року вживав ці терміни як синоніми. Була це спроба підготувати маси до нової мети українського руху чи свідчення про зміну в поглядах самого Грушевського? Можливо, це відображає обидва процеси, що відбувалися одночасно.

²¹⁵ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8 (ч. 3). – С. 3.

²¹⁶ Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1493.

²¹⁷ Див.: Липинський, Вячеслав. Україна на переломі, 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в ХVІІ-ім столітті. – Відень, 1920. – С. 18–39.

²¹⁸ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1492–1496.

²¹⁹ Див. полеміку Грушевського з Липинським: Там само. – С. 1491. Грушевський був не першим істориком, який закидав Липинському надмір політичних баталій у його історичних працях. Пилип Клименко у згаданій вище рецензії 1922 року теж заявив, що «з методологічного погляду, праця В. Липинського не є чисто наукова». Клименко вважав, що замість займатися систематизацією і критикою джерел Липинський просто використовував їх, щоб проілюструвати свою історіографічну схему, сформовану під впливом польських істориків Людвіка Кубалі і Віктора Чермака. Див.: Клименко, Пилип. Рец. на: Липинський, Вячеслав. Україна на переломі 1657–1659. Відень, 1920 // Записки Історико-філологічного відділу. – 1920–1922. – № 2/3. – С. 246.

²²⁰ Студії над працями Грушевським переконали мене у справедливості зауваження, яке висловив у своїх спогадах Ричард Пайпс: «Насправді “свіжі джерела” додають до нашого знання менше, ніж гадають. Мистецтво історика полягає у відборі за власними критеріями певних свідчень із безкінечного набору наявних фактів та виготовленні з них переконливого і, якщо можливо, естетично задовільного нарративу. Поза цим, він намагається сформулювати певні загальні судження про історію, яку розповідає» (Pipes, Richard. Vixi. Memoirs of a Non-Belonger. – New Haven and London, 2003. – Р. 74). Схоже, що чим більший масштаб нарративу того чи того історика, тим справедливіше це зауваження.

²²¹ Про погляди Грушевського на об'єктивність історичного дослідження див.: Тельвак, Віталій. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Гру-

шевського (кінець XIX – початок XX століття). Дис. ... канд. іст. наук. – Дрогобич, 2000. – С. 125–133.

²²² Цит. за: Витанович, Ілля. Уваги до методології і історіософії Михайла Грушевського // Український історик. – 1966. – № 1/2. – С. 40–41. Серед тих, хто завважив схильність Грушевського аналізувати і не синтезувати, були Петро Голубовський, Володимир Щербина, Іван Франко. Див.: Тельвак, Віталій. Наукова спадщина Михайла Грушевського в російській історіографії кінця XIX – першої половини XX століття // Схід–Захід. Історико-культурологічний збірник. – 2002. – № 5. – С. 66.

²²³ Грушевський, Михайло. В двадцять п'яти роковини смерті Ол. М. Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Україна. – 1927. – № 4. – С. 4.

²²⁴ Beard, Charles A. Written History as an Act of Faith // American Historical Review. – 1934. – Vol. 39. – № 2 (January). – P. 219–229.

Розділ 6

Клас проти нації

¹ Про Покровського див.: Szporluk, Roman. Introduction // Russia in World History: Selected Essays by M. N. Pokrovskii / Ed. Roman Szporluk. Trans. Roman and Mary Ann Szporluk. – Ann Arbor, MI, 1970. – P. 1–46; Enteen, George M. The Soviet Scholar-Bureaucrat: M. N. Pokrovskii and the Society of Marxist Historians. – University Park, PA, and London, 1978.

² Див. книжку Покровського, підготовану за участі Агафонов, Нікольського і Сторожева: Покровский, Михаил. Русская история с древнейших времен: В 5 т. / При участии Валериана Агафонова, Николая Никольского и Василия Сторожева. – Москва, 1910–1913. Див. перевидання цієї праці: Покровский, Михаил. Избр. произведения: В 4 т. – Москва: Мысль, 1965–1966. – Т. 1–2. Перевидання 1960-х років здійснено на основі 7-го видання 1924–1925 років.

³ Див.: Рожков, Николай. Обзор русской истории с социологической точки зрения: В 2 ч. – Москва, 1905. Пор.: Покровский, Михаил. Избр. произведения: В 4 т. – Москва: Мысль, 1965. – Т. 1. – С. 75–76.

⁴ Сторожев допомагав Покровському готувати рукопис до друку, добирив ілюстрації, укладав бібліографію і документальний додаток до першого видання праці (див.: Покровский, Михаил. Избр. произведения: В 4 т. – Москва: Мысль, 1965. – Т. 1. – С. 76). Тому не дивує, що назва багатотомної історії Покровського дуже нагадувала назву збірки статей, яку Сторожев видав 1898 року, – «Русская история с древнейших времен до смутного времени». Покровский до сторожевської збірки подав статтю з економічної історії Київської Русі. Як уже йшлося в другому розділі цієї книжки, Грушевський у рецензії на збірнку схвалював тезу Сторожева про

історію Наддніпрянської і Північно-Східної Русі як продукт історичного розвитку двох різних народностей. Відзначив він і статтю Покровського, про яку поруч із розвідкою Сторожева тепло відгукнувся, що її написано «старанно і солідно». Див.: Грушевський, Михайло. Рец. на: Русская история с древнейших времен до смутного времени / Сб. ст. под ред. Василия Сторожева. Москва, 1898. Вып. 1 // ЗНТШ. – 1900. – Т. 37. – С. 8–10.

⁵ Через неприязнь до уряду, яка просвічувала в праці Покровського, російська поліція конфіскувала і знищила наклад п'ятого тому «Истории» на підставі судової постанови, що книжка підбурює до насильницької зміни політичної системи імперії. Див.: Szporluk, Roman. Introduction // Russia in World History: Selected Essays by M. N. Pokrovskii / Ed. Roman Szporluk. Trans. Roman and Mary Ann Szporluk. – Ann Arbor, MI, 1970. – P. 6.

⁶ Див.: Покровский, Михаил. Избр. произведения: В 4 т. – Москва: Мысль, 1965. – Т. 1. – С. 207.

⁷ Там само. – С. 208.

⁸ Див.: Там само. – С. 103–182, 450–517. Етнічне походження населення «давньої Русі» Покровського не цікавило, а про антив він навіть не згадав.

⁹ Там само. – С. 455.

¹⁰ Там само. – С. 455–456.

¹¹ Там само. – С. 455.

¹² Там само. – С. 457.

¹³ Там само. – С. 461–467.

¹⁴ Див.: Покровский, Михаил. Русская история в самом сжатом очерке: В 3 ч. – Москва, 1920–1923. Пор. перевидання, здійснене на основі 10-го видання цієї книжки 1931 року: Покровский, Михаил. Избр. произведения: В 4 т. – Москва: Мысль, 1967. – Т. 3.

¹⁵ Лист Леніна до Покровського, у якому він вітає вихід «Русской истории в самом сжатом очерке», див: Покровский, Михаил. Избр. произведения: В 4 т. – Москва: Мысль, 1967. – Т. 3. – С. 3–4.

¹⁶ Стилий аналіз поглядів Покровського на російську історію див.: Szporluk, Roman. Introduction // Russia in World History: Selected Essays by M. N. Pokrovskii / Ed. Roman Szporluk. Trans. Roman and Mary Ann Szporluk. – Ann Arbor, MI, 1970. – P. 16–19; Barber, John. Soviet Historians in Crisis, 1928–1932. – New York, 1981. – P. 58–67.

¹⁷ Кінець XVI – початок XVII століття, описаний Грушевським як доба національного відродження, Покровський у своїй новій книжці розглядав як добу торговельного капіталізму. Порівнюючи цей період у російській і українській історії, Покровський писав, що головна відмінність між російськими й українськими (дніпровськими) козаками полягала в тому, що українським козакам удалося знайти союзників серед

місцевого міщанства. Організовані в братства міщани виступали проти церковної унії, яка, на думку Покровського, в руках польського уряду була просто-на-просто інструментом тиску на дрібних українських міщан в інтересах заможних купців. Див.: Покровский, Михаил. Избр. произведения: В 4 т. – Москва: Мысль, 1967. – Т. 3. – С. 80–81.

¹⁸ Там само. – С. 613.

¹⁹ Там само. – С. 616.

²⁰ Там само. – С. 615.

²¹ Таку оцінку книжки Покровського див.: Brandenberger, David L. National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956. – Cambridge (MA), 2002. – Р. 18.

²² Четверте видання цієї книжки з'явилося 1917 року, п'яте – 1918-го і ще тричі додруковувався наклад. П'ятий наклад п'ятого видання з'явився 1919 року. Див.: Wунар, Lubomyr R. Mykhailo Hrushevs'kyi, 1866–1934: Bibliographic Sources. – New York, Munich, and Toronto, 1985. – Р. 29–35. Приголомшливий список популярних видань з української історії, виданих протягом 1917–1919 років, див.: Масненко, Віталій. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). – К.–Черкаси: Відлуння-плюс, 2001. – С. 157–158.

²³ Див.: Шевельов, Юрій. Я – мене – мені... (і довкруги). Спогади: У 2 т. – Х., Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2001. – Т. 1. – С. 74–75.

²⁴ Одна така історія, яку написав селянин Василь Рубель, зберігається в науково-дослідній лабораторії історії Південної України ХVІІІ–ХІХ століть Запорізького державного університету.

²⁵ Див. циркуляр ДПУ за серпень 1925 року: Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті рр.): Збірник документів і матеріалів / Упор. Руслан Пиріг та ін. – К., 1997. – С. 64.

²⁶ Коротку біографію Яворського див.: Санцевич, Анатолій. М. І. Яворський: нарис життя і творчості. – К., 1995. – С. 5–27.

²⁷ Там само. – С. 13–16, 37.

²⁸ Про політику українізації див.: Mace, James E. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933. – Cambridge, MA, 1983; Martin, Terry. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Ithaca and London, 2001. – Р. 75–124, 211–272.

²⁹ Див.: Яворський, Матвій. Нарис українсько-руської історії. – Х., 1923.

³⁰ Див.: Санцевич, Анатолій. М. І. Яворський: нарис життя і творчості. – К., 1995. – С. 29. Рецензію Багалія див.: Багалій, Дмитро. Рец. на: Яворський, Матвій. Нарис українсько-руської історії. Х., 1923 // Книга. – 1923. – № 2. – С. 48–50.

³¹ Див.: Яворський, Матвій. Нарис історії України. – К.–Х.–Катеринослав, 1923–1925. – Вип. 1–3.

- ³² Див.: Яворський, Матвій. Революція на Україні в її головніших етапах. – [X.], 1923.
- ³³ Див.: Яворський, Матвій. Коротка історія України. – X., 1923. Протягом 1920-х років цю працю багато разів перевидавали. Я скрізь у цій книжці посилаюся на видання 1927 року.
- ³⁴ Стислий виклад поглядів Яворського на характер і завдання української історіографії див.: Яворський, Матвій. Де-що про «критичну» критику, про «об'єктивну» історію та ще про бабусину спідницю // Червоний шлях. – 1924. – № 3. – С. 167–182, тут с. 168.
- ³⁵ Про Раковського див.: Conte, F. Christian Rakovski (1873–1941): A Political Biography. – Boulder, CO, 1989.
- ³⁶ Див.: Martin, Terry. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Ithaca and London, 2001. – P. 13, 78.
- ³⁷ Раковський відкрито критикував позицію Сталіна з національного питання на XII з'їзді РКП(б) у Москві у квітні 1923 року. Див. статтю Івана-Павла Химки про Раковського: Encyclopedia of Ukraine / Ed. Volodymyr Kybijovyc and Danylo Husar Struk: 5 vols. – Toronto, 1984–1993. – Vol. 4. – P. 315; Mace, James E. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933. – Cambridge, MA, 1983. – P. 72–73.
- ³⁸ Раковський, Християн. До молодих читачів // Яворський, Матвій. Коротка історія України. – X., 1927. – С. 5–6.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Наприклад, пасаж із праці Яворського 1923 року про сарматів і скитів («у нинішній Катеринославщині та Херсонщині товклися різні захожі з Азії племена, як, приміром, сармати і скити») у виданні 1928 року було перероблено – додалося слово «начебто» перед словом «товклися».
- ⁴² Див.: Яворський, Матвій. Історія України в стислому нарисі. – X., 1928. – С. 21.
- ⁴³ Там само. – С. 10.
- ⁴⁴ Там само. – С. 11–12. Позиція Яворського щодо особного характеру української історії прямо відображала двозначний політичний статус «Української Соціалістичної Радянської Республіки» в ССРСР. Описуючи природні умови української території, він порівнював їх із Польщею і «нашою Московщиною». Яворський уживав терміни «руський» на означення росіян і «Московія» на означення Росії як країни і території. Такий термінологічний вибір відображав мовну практику Галичини і почасти українського советського публічного дискурсу у 1920-х роках.
- ⁴⁵ Див.: Аркас, Микола. Історія України-Русі. – Санкт-Петербург, 1908.

- ⁴⁶ Яворський, Матвій. Історія України в стислому нарисі. – Х., 1928. – С. 12.
- ⁴⁷ Там само. – С. 13.
- ⁴⁸ «Матеріалістична метода, що кладе в основу економіку суспільства, цікавиться насамперед класовими відносинами, одсуває державно-політичні елементи на другий план, менше описує давнину, більше звертає увагу на етапи, ближчі до нас, а найголовніше – найновіші етапи капіталістичного суспільства», – писав Яворський у своїй «великій» «Історії України» (Яворський, Матвій. Історія України в стислому нарисі. – Х., 1928. – С. 19).
- ⁴⁹ Див.: Яворський, Матвій. Коротка історія України. – Х., 1923. – С. 13–15; Яворський, Матвій. Історія України в стислому нарисі. – Х., 1928. – С. 19–20.
- ⁵⁰ Яворський, Матвій. Історія України в стислому нарисі. – Х., 1928. – С. 20.
- ⁵¹ Про «справу Яворського» див.: Mace, James E. *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933*. – Cambridge, MA, 1983. – P. 232–263.
- ⁵² Див.: Яворський, Матвій. Коротка історія України. – Х., 1923. – С. 18; пор.: Яворський, Матвій. Історія України в стислому нарисі. – Х., 1928. – С. 23.
- ⁵³ Див.: Яворський, Матвій. Коротка історія України. – Х., 1923. – С. 28; пор.: Яворський, Матвій. Історія України в стислому нарисі. – Х., 1928. – С. 31.
- ⁵⁴ Див.: Яворський, Матвій. Коротка історія України. – Х., 1923. – С. 22, 23; пор.: Яворський, Матвій. Історія України в стислому нарисі. – Х., 1928. – С. 26–27. Покровський загалом твердо стояв на позиціях норманської теорії. Свої аргументи він спирав на працю Вільгельма Томсена (Thomsen, Vilhelm. *The Relations between Ancient Russia and Scandinavia*. – Oxford and London, 1877) і погоджувався з норманістами, що київська династія і назва Русь скандинавського походження.
- Редактори видання праць Покровського 1960-х років дуже старалися представити його не норманістом. На їхню думку, норманська теорія була політичним інструментом, який буржуазні науковці використовували з метою довести, що «славіяне якoby не способны к самостоятельному политическому развитию». За цією логікою, Покровський не був норманістом, бо не вважав, що Руську державу заснували нормани. Див. редакційні примітки: Покровский, Михаил. Избр. произведения: В 4 т. – Москва: Мысль, 1967. – Т. 1. – С. 97–98.
- ⁵⁵ Див.: Яворський, Матвій. Коротка історія України. – Х., 1923. – С. 20; пор.: Яворський, Матвій. Історія України в стислому нарисі. – Х., 1928. – С. 25.
- ⁵⁶ Див.: Яворський, Матвій. Коротка історія України. – Х., 1923. – С. 23–24; пор.: Яворський, Матвій. Історія України в стислому нарисі. – Х., 1928. – С. 27–28.
- ⁵⁷ Яворський, Матвій. Коротка історія України. – Х., 1923. – С. 29.
- ⁵⁸ Див.: Там само. – С. 30–31; пор.: Яворський, Матвій. Історія України в стислому нарисі. – Х., 1928. – С. 32–33.

⁵⁹ Наталя Яковенко пояснює прихильну оцінку Яворським татарського періоду успіхами сходознавства в Україні. Вона розглядає позицію Яворського в цьому питанні як свідчення готовності тогочасної української советської історіографії визнати іноземні впливи на історію України – риса, яка практично зникла у працях советських істориків після 1920-х років. Див.: Яковенко, Наталя. Україна між Сходом і Заходом: проекція однієї ідеї // Яковенко, Наталя. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К.: Критика, 2002. – С. 345–353.

⁶⁰ У тому, як традиційна російська історіографія трактувала Люблінську унію, Покровський добачав приклад помилкового застосування національної парадигми до події, зумовленої винятково соціальними чинниками. *«История этой унии, – писал він, – представляет собой чрезвычайно поучительный пример того, как под национальным конфликтом скрывается в сущности социальный»* (Покровский, Михаил. Избр. произведения: В 4 т. – Москва: Мысль, 1967. – Т. 1. – С. 458). Головним об'єктом своєї критики Покровський обрав інтерпретацію унії Сергеем Соловйовим, котрий уважав, що литовські еліти спершу опиралися унії з Польщею, але мусили переглянути свою позицію, усвідомивши, що руське населення, яке литовці часто дискримінували, їх не підтримує. Покровський заперечував інтерпретацію Соловйова, наголошуючи, що привілеї литовських магнатів були не набагато більшими за привілеї руських аристократів і обидві групи спершу виступали проти унії.

Покровський доводив, що у Великому князівстві Литовському справжньою прихильницею унії була шляхта яко клас, незалежно від етнічної належності її представників. На його думку, литовська і руська шляхта хотіли відібрати владу в магнатів, як це зробила польська шляхта в першій половині XVII століття, а унія з Королівством Польським була способом досягнути цієї мети (Там само. – С. 458–460).

⁶¹ Див.: Яворський, Матвій. Коротка історія України. – Х., 1923. – С. 32, 41; пор.: Яворський, Матвій. Історія України в стислому нарисі. – Х., 1928. – С. 34–35.

⁶² Про теорію і риторику «П'ємонту» в советській Україні й СССР див.: Martin, Terry. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Ithaca and London, 2001. – P. 8–9, 225–227, 274–282, 292–293, 312–319, 351–352.

⁶³ Див. уривки з доповідної Рубача: Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті рр.): Збірник документів і матеріалів / Упор. Руслан Пиріг та ін. – К., 1997. – С. 121–122.

⁶⁴ Покровский, Михаил. Борьба классов и русская историческая литература // Покровский, Михаил. Избр. произведения: В 4 т. – Москва: , 1967. – Т. 4. – С. 345.

⁶⁵ Там само. – С. 344.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Див.: Рубач, Михаил. Федералистические теории в истории России // Русская историческая литература в классовом освещении. Сб. статей / Под. ред. М. Н. Покровского. – Москва: Изд-во комакадемии, 1930. – Т. 2. – С. 3–120. Згідно з Рубачем, первісний текст цієї праці був довшим за опублікований варіант. Вона містила розділи про Михайла Драгоманова та ставлення «революційних марксистів» до федералізму, які до друкованої версії не ввійшли за браком місця (див.: Там само. – С. 3). Працю опубліковано лише 1930 року. На той час поблажливе ставлення влади до Грушевського було давно в минулому, а офіційні нападки на історика, які таврували його як націоналіста, націонал-демократа і навіть фашиста, наближалися до апогею.

⁶⁸ Рубач, Михаил. Федералистические теории в истории России // Русская историческая литература в классовом освещении. Сб. статей / Под. ред. М. Н. Покровского. – Москва: Изд-во комакадемии, 1930. – Т. 2. – С. 99.

⁶⁹ Там само. – С. 107.

⁷⁰ Там само. – С. 93.

⁷¹ Там само. – С. 87.

⁷² Там само. – С. 88.

⁷³ Там само. – С. 89–90.

⁷⁴ Там само. – С. 106.

⁷⁵ Там само. – С. 92.

⁷⁶ Там само. – С. 103–105.

⁷⁷ Атмосфера мирного співіснування Грушевського і влади на політичному рівні та марксистської і національної парадигм української історії на теоретичному рівні позначилася і в рецензіях на видання, які редагував Грушевський. Показова у цьому плані рецензія на журнал «Україна» за 1927 рік, яка вийшла у головному теоретичному й політичному журналі КП(б)У «Більшовик України». Рецензент Т. Стасюк закидав, що «Україна» здебільшого друкує статті про «всіляку давнину», тоді як народні маси цікавить історія революції. За словами Стасюка, редакційна політика «України» суперечить твердженню самого Грушевського про те, що ВУАН мусить відрізнитися від буржуазних академій тим, що вона не відгороджується від мас Великою китайською стіною, а будує зв'язки з ними через науку і наукові здобутки. Отже, Грушевський має змогу вдосконалити журнал і змінити його спрямування. Промовисте й те, що Стасюк схвально оцінив надруковану в «Україні» статтю самого Грушевського про твори Куліша. Рецензент вітав спробу Грушевського не просто дати портрет Куліша, а проаналізувати історичні, соціальні й економічні причини його конфлікту з українськими народниками 1860-х років. Він ставив Грушевського за приклад іншим авторам «України», котрі, пояснюючи історичні події, нібито нехтували соціальні моменти. Див.: Стасюк, Т. Рец. на: Україна. Науковий двомісячник українознавства // Більшовик України. – 1928. – № 2. – С. 94–100.

⁷⁸ Див.: Річицький, Андрій. Як Грушевський «виправляє» Енгельса // Червоний шлях. – 1924. – № 3. – С. 183–190. Річицький критикував Грушевського за еkleктичний світогляд (мішанину матеріалізму й ідеалізму) і нападав за те, що той сумнівався у правильності Енгельсових поглядів на первісне суспільство. Він заявив також, що Грушевський не проводить різниці між соціальною організацією первісного і класового суспільства і перетворює державу на фетиш. Для Річицького, який шов слід у слід за Енгельсом, держава була продуктом класового суспільства, тому в докласовому суспільстві держави існувати не могло. Критикуючи Грушевського, він вдався і до політичних обвинувачень: стверджував, що Грушевський фетишизував національну, тобто буржуазну, державу і поділяв погляди Дейвіда Лойда Джорджа, асоціація з яким у СРСР була політично небезпечною.

⁷⁹ Див.: Єфименко, Олександра. Історія українського народу: У 2 т. – Х., 1922. Вихід цієї книжки – цікавий приклад запровадження в український советський науковий дискурс народницької парадигми української історії, що розвинулася як частина всеросійського історичного наративу.

⁸⁰ Яворський критикував також те, як Багалій розглядає життя і творчість Михайла Драгоманова. Див.: Кравченко, Володимир. Д. І. Багалій у світлі і тіні своєї «Автобіографії» // Багалій, Дмитро. Вибр. праці: В 6 т. – Х.: ХГІ «НУА», «Золоті сторінки», 1999. – Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. – С. 35–36.

⁸¹ Там само. – С. 36.

⁸² Див.: Багалій, Дмитро. Рец. на: Яворський, Матвій. Нарис українсько-руської історії. Х., 1923 // Книга. – 1923. – № 2. – С. 48–50; Багалій, Дмитро. Перша спроба начерку історії України на тлі історичного матеріалізму // Червоний шлях. – 1923. – № 9. – С. 145–161. Пор.: Яворський, Матвій. Нарис історії України: У 3 ч. – К., Х. і Катеринослав, 1923. – Ч. 1: Господарство натуральне. Первісне суспільство. Князівсько-дружинний вік. Феодалізація України. Феодалізм галицько-волинської та литовської доби.

⁸³ Див.: Яворський, Матвій. Де-що про «критичну» критику, про «об'єктивну» історію та ще про бабусину спідницю // Червоний шлях. – 1924. – № 3. – С. 167–182.

⁸⁴ Див.: Багалій, Дмитро. З приводу антикритики проф. М. І. Яворського // Червоний шлях. – 1924. – № 6. – С. 149–160.

⁸⁵ Див.: Багалій, Дмитро, Яворський, Матвій. Український філософ Г. С. Сковорода. – Х., [1923].

⁸⁶ Яворський, Матвій. Де-що про «критичну» критику, про «об'єктивну» історію та ще про бабусину спідницю // Червоний шлях. – 1924. – № 3. – С. 172–173.

⁸⁷ Там само. – С. 174.

⁸⁸ Див.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8 (ч. 3). – С. 3.

⁸⁹ Особливо критично Яворський ставився до Єфименко, може, тому, що її нарис української історії саме вийшов друком в українському перекладі.

⁹⁰ Яворський вітав Багалія за те, що той прийняв пролетарську революцію не лише «на словах», а й «на ділі». Йому подобалося також, що Багалій наближається до марксизму й історичного матеріалізму і тлумачить класову боротьбу як головну рушійну силу історії. Академічну кар'єру, інтелектуальну й політичну біографію Багалія Яворський розглядав на тлі діяльності і праць Грушевського. Див.: Яворський, Матвій. Де-що про «критичну» критику, про «об'єктивну» історію та ще про бабусину спідницю // Червоний шлях. – 1924. – № 3. – С. 178.

⁹¹ Див. текст привітання Яворського на святкуванні ювілею Багалія: Багалій, Дмитро. Вибрані праці: В 6 т. – Х.: ХГІ «НУА», «Золоті сторінки», 1999. – Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. – С. 319–324.

⁹² У 1920-х роках представники старої російської історіографії теж позитивно оцінювали внесок Грушевського у вивчення історії східних слов'ян. Ставлення «старої гвардії» оприявнилося на виборах до АН СРСР 1928 року. Докладніше про це див. у четвертому розділі цієї книжки.

⁹³ Див.: Багалій, Дмитро. Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії (Історично-критичний нарис) // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С. 160–217.

⁹⁴ Там само. – С. 208–209.

⁹⁵ Виступаючи у Харкові, Багалій раз у раз повторював, що говорить лише про Грушевського-науковця. Згідно з рапортом чекістів, його слова справили на аудиторію тверде враження, ніби він сказав би більше, зокрема про політичну діяльність Грушевського, але йому не дали. Див. донесення ДПУ про ювілей Грушевського: Пристайко Володимир, Шаповал Юрій, Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 164–169, особливо с. 169.

⁹⁶ Аналізуючи парадигму української історії Грушевського, Багалій завважував, що вона не є винаходом самого лише Грушевського, бо нагадує концепцію, яку сформулювала у 1890-х роках редакція журналу «Киевская старина» і якої дотримувалася Олександра Єфименко у своїй «Історії українського народу». Див.: Багалій, Дмитро. Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії (Історично-критичний нарис) // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С. 182–184. Про тертя між Линниченком і Багалієм див.: Толочко, Олексій. Дві не зовсім академічні дискусії (І. А. Линниченко, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський) // Український археографічний щорічник. – 1993. – Вип. 2. – С. 92–104.

⁹⁷ Віддаючи належне досягненням колеги, Багалій, утім, був далекий від того, щоб його ідеалізувати. Як заявив Багалій на початку статті, його задум полягав не в тому, щоб написати привітальну промову, а в тому, щоб проаналізувати наукову вагу праць Грушевського і визначити його місце в українській історіографії. Див.: Багалій, Дмитро. Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії (Історично-критичний нарис) // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С. 182–184.

⁹⁸ Там само. – С. 198–199, 209, 217.

⁹⁹ Багалій підтримував намагання Грушевського заявити за українським історичним наративом історію всіх територій, які врешті-решт залюднів український етнос, зокрема історію степових кочівників і грецьких колоній у Північному Причорномор'ї. Див.: Там само. – С. 196–197.

¹⁰⁰ Там само. – С. 206–207.

¹⁰¹ Там само. – С. 208, 217.

¹⁰² Там само. – С. 217.

¹⁰³ Грушевський, Михайло. 1825–1925 // Україна. – 1925. – № 6. – С. 4.

¹⁰⁴ Див. текст промови Грушевського на своєму ювілей: Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 417–418.

¹⁰⁵ Перелік статей Грушевського про українських культурних діячів та істориків, опублікованих до 1929 року, див.: Wynar, Lubomyr R. Mykhailo Hrushevs'kyi, 1866–1934: Bibliographic Sources. – New York, Munich, and Toronto, 1985. – P. 28–45. Публікації Грушевського в «Україні» за 1924–1930 роки див.: Науковий часопис українознавства «Україна» (1907–1932): Показчик змісту / Упор. Раїса Майборода і Володимир Врублевський. – К., 1993. – С. 46–47.

¹⁰⁶ Див.: Грушевський, Михайло. Вікопомна дата // ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 17169. – 34 арк. Див. також коротку передмову до невиданого спеціального числа журналу «Україна», присвяченого 70-м роковинам з дня смерті Тараса Шевченка (1861): Грушевський, Михайло. В сімидесяті роковини смерті Шевченка. На спомин його і людей йому близьких // ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 17166. – 2 арк. У цьому тексті Грушевський закликав науковців вивчати Шевченкове коло.

Наприкінці 1920-х років члени комісії новітньої історії України, яка на чолі з Грушевським працювала над історією «революційного народництва», опублікували кілька статей з історії українського народництва. Див. звіт Грушевського про діяльність комісії за 1929–1930 роки: ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 18626.

¹⁰⁷ Див.: Яворський, Матвій. Коротка історія України. – Х., 1923. – С. 86, 87. Виклад історії революційного руху в Україні, до якого в інтерпретації Яворського належали такі апостоли українського національного відродження, як Шевченко, Драгоманов, Франко, Леся Українка і Михайло Коцюбинський, див.: Там само. – С. 78–105; Яворський, Матвій. Історія України в стислому нарисі. – Х., 1928. – С. 122–181; Яворський, Матвій. Нарис історії революційної боротьби на Україні. – Х., 1927. – Т. 1. В «Нарисі...» Яворський простежував історію «революційної боротьби» від Київської Русі до козацько-селянських повстань XVII століття, гайдамаків, повстання декабристів, Кирило-Методіївського братства та революційних народників.

¹⁰⁸ Див.: Яворський, Матвій. Провідні думки в розвиткові історичної науки // Прапор марксизму. – 1929. – № 1. – С. 115; Яворський, Матвій. Шостий міжнародний конгрес історичний // Прапор марксизму. – 1928. – № 4. – С. 217–218, 220.

¹⁰⁹ Див.: Гермайзе, Йосип. Ювілей української науки. Сорок років діяльності акад. М. С. Грушевського // Життя і революція. – 1926. – № 10. – С. 93–99. Стаття розвивала кілька тем, які Гермайзе озвучив, виступаючи на ювілей Грушевського у жовтні 1926 року; пор. текст промови: Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 406–414. За рік перед тим Гермайзе надрукував позитивну рецензію на працю Грушевського «З початків українського соціалістичного руху: М. Драгоманів і женеvський соціалістичний гурток» (Відень, 1923). Див.: Гермайзе, Йосип. Українські соціалісти та основоположники наукового соціалізму // Життя і революція. – 1925. – № 1/2. – С. 25–28.

¹¹⁰ Редакція збірника на пошану Грушевського писала про його «Історію» як джерело формування української національної, політичної і соціокультурної свідомости, працю, яка представила Україну європейській спільноті. Див.: Науковий збірник, присвячений професорові Михайлові Грушевському учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). – Львів, 1906. – С. vii.

У промові на ювілейних святкуваннях (але не в статті) Гермайзе погодився з думкою Грушевського, що написання повної історії України було справою національної чести для цілого покоління українських учених (див.: Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 410). У статті Гермайзе теж згадав про цю думку Грушевського, але не висловив свого ставлення до неї (див.: Гермайзе, Йосип. Ювілей української науки. Сорок років діяльності акад. М. С. Грушевського // Життя і революція. – 1926. – № 10. – С. 96–97).

¹¹¹ Гермайзе, Йосип. Ювілей української науки. Сорок років діяльності акад. М. С. Грушевського // Життя і революція. – 1926. – № 10. – С. 96–97, 99.

¹¹² Там само. – С. 98–99.

¹¹³ Соціалістичний лексикон Грушевського безперечно допоміг Гермайзе зобразити його якщо не як правовірного історика-марксиста, то як ідеологічно близького до режиму, однак не переконав партійне керівництво, яке й далі вважало український соціалізм неабиякою загрозою своїй владі. Серед скептиків був Іван Лакиза, голова відділу преси ЦК КП(б)У. Як було сказано в розділі 4 цієї книжки, за дорученням Політбюра він написав статтю про політичні погляди Грушевського. Її опубліковано в тому самому числі журналу «Життя й революція», що й статтю Гермайзе. Лакиза дотримувався старої партійної позиції, що методологія Грушевського буржуазна, і стверджував, що Дюркгеймова соціологічна школа загалом ґрунтується на буржуазному й ідеалістичному світогляді, хоча окремі її дослідження і можуть зацікавити марксистську науку. Лакиза не згадував ім'я Гермайзе, але його стаття була реакцією партапарату на спробу Гермайзе вибілити образ Грушевського – буржуазного науковця, ворожого режимові. Див.: Лакиза, Іван. Михайло Сергійович Грушевський // Життя і революція. – 1926. – № 10. – С. 101.

- ¹¹⁴ Див.: Первая всесоюзная конференция марксистско-ленинских научно-исследовательских учреждений // Вестник Коммунистической академии. – 1928. – № 26. – С. 239–294. Пор.: Enteen, George M. The Soviet Scholar-Bureaucrat: M. N. Pokrovskii and the Society of Marxist Historians. – University Park, PA, and London, 1978. – P. 80–82.
- ¹¹⁵ Див. виступи Яворського й Горіна з організаційних питань: Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов (28 декабря 1928 г. – 4 января 1929 г.): В 2 т. – Москва, 1930. – Т. 1. – С. 16–27, 36–40; та звіт про їхні виступи: Историк-марксист. – 1929. – № 11. – С. 224–225.
- ¹¹⁶ Див.: Яворский, Матвей. Современные антимарксистские течения в украинской исторической науке // Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов (28 декабря 1928 г. – 4 января 1929 г.): В 2 т. – Москва, 1930. – Т. 1. – С. 426–435.
- ¹¹⁷ Див.: Там само. – С. 435.
- ¹¹⁸ Протоколи дискусії див.: Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов (28 декабря 1928 г. – 4 января 1929 г.): В 2 т. – Москва, 1930. – Т. 1. – С. 436–468; пор. зі звітом про конференцію: Историк-марксист. – 1929. – № 11. – С. 229–242. Підсумування дискусії див.: Prymak, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto, Buffalo and London, 1987. – P. 232–235.
- ¹¹⁹ Текст виступу Покровського див.: Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов (28 декабря 1928 г. – 4 января 1929 г.): В 2 т. – Москва, 1930. – Т. 1. – С. 455–459; пор. з повідомленням про його виступ: Историк-марксист. – 1929. – № 11. – С. 240–241.
- ¹²⁰ Див.: Артизов, Андрей. М. Н. Покровский: финал карьеры – успех или поражение? // Отечественная история. – 1998. – № 1. – С. 86. Текст привітання Яворського і відповідь Покровського див.: Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов (28 декабря 1928 г. – 4 января 1929 г.): В 2 т. – Москва, 1930. – Т. 1. – С. 75–82.
- ¹²¹ Див. підсумкові слова Покровського на конференції: Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов (28 декабря 1928 г. – 4 января 1929 г.): В 2 т. – Москва, 1930. – Т. 1. – С. 75–79.
- ¹²² Див. уривки зі звіту Семка і московських газет: Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті рр.): Збірник документів і матеріалів / Упор. Руслан Пиріг та ін. – К., 1997. – С. 116–120. Нападки Горіна на Яворського з'явилися у «Правді» 4 січня і 10 лютого 1929 року.
- ¹²³ Див.: Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов (28 декабря 1928 г. – 4 января 1929 г.): В 2 т. – Москва, 1930. – Т. 1. – С. 456.
- ¹²⁴ Там само. – С. 458.

- ¹²⁵ Там само. – С. 455.
- ¹²⁶ Там само. – С. 451–452.
- ¹²⁷ Там само. – С. 467–468.
- ¹²⁸ Про підтримку Яворського українським керівництвом свідчить публікація у березневному числі «Більшовика України» – повідомлення про заснування 20 грудня 1928 року Українського товариства істориків-марксистів та з'їзд товариства, запланований на травень 1929-го. Надруковане на прохання товариства повідомлення було підписане Яворським і секретарем Каретніковою. Його текст див.: До істориків-марксистів України (про Всеукраїнський з'їзд істориків-марксистів) // Більшовик України. – 1929. – № 6. – С. 122–123. «Визнати» свої помилки Яворського змусили у вересні 1929 року, див.: Рубльов Олександр, Черченко Юрій. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції, 20–50-ті роки ХХ ст. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 88–93.
- ¹²⁹ Див.: Яворський, Матвій. Дон-кіхотство чи русотяпство? (з приводу однієї рецензії) // Прапор марксизму. – 1929. – № 2. – С. 207–213. Див. також лист Горіна редакторові «Прапора марксизму» та відповідь Яворського на нього: Прапор марксизму. – 1929. – № 5. – С. 227–229.
- ¹³⁰ Див.: Артизов, Андрей. М. Н. Покровский: финал карьеры – успех или поражение? // Отечественная история. – 1998. – № 2. – С. 125.
- ¹³¹ Тексти виступів див.: Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського // Літопис революції. – 1930. – № 2, 3–4, 5.
- ¹³² Текст нотаток до виступу Яворського див.: Літопис революції. – 1930. – № 2. – С. 269–272.
- ¹³³ Цієї тези немає в нотатках Яворського, але, очевидно, її вписали до повного тексту його виступу. Див. спростування цієї тези Яворського у виступі Шпунта, який узяв участь в дискусії: Там само. – С. 274–276.
- ¹³⁴ Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов (28 декабря 1928 г. – 4 января 1929 г.): В 2 т. – Москва, 1930. – Т. 1. – С. 434.
- ¹³⁵ Там само. – С. 462.
- ¹³⁶ Див.: Літопис революції. – 1930. – № 2. – С. 269–272.
- ¹³⁷ Там само.
- ¹³⁸ Там само. – С. 279.
- ¹³⁹ Там само. – С. 306. Свою думку з цього приводу Рубач повторив у звіті ЦК КП(б)У про результати «дискусії Яворського». Пор. з уривками з Рубачевого звіту: Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті рр.): Збірник документів і матеріалів / Упор. Руслан Пиріг та ін. – К., 1997. – С. 121–122.
- ¹⁴⁰ Див.: Літопис революції. – 1930. – № 2. – С. 315.

¹⁴¹ Там само. – С. 281–289.

¹⁴² Там само. – С. 297–302.

¹⁴³ Там само. – С. 289–297.

¹⁴⁴ Там само. – С. 272–274.

¹⁴⁵ Там само. – С. 274–281.

¹⁴⁶ Там само. – С. 302.

¹⁴⁷ Там само. – С. 289.

¹⁴⁸ З ініціативи голови відділу агітації і пропаганди ЦК ВКП(б) Александра Кріницького від осені 1928 року Покровський брав активну участь у партійній кампанії проти правого ухилу, яка вилилася в різкі нападки на симпатиків неросійського націоналізму в советських республіках. Про місце Покровського в партії у 1928–1929 роках див.: Артизов, Андрей. М. Н. Покровский: финал карьеры – успех или поражение? // Отечественная история. – 1998. – № 1. – С. 84–85; Enteen, George M. The Soviet Scholar-Bureaucrat: M. N. Pokrovskii and the Society of Marxist Historians. – University Park, PA, and London, 1978. – P. 92–106.

Дейвід Брандербергер (Brandenberger, David L. National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956. – Cambridge (MA), 2002. – P. 8, 20–24) пов'язує офіційну підтримку російськоцентричного тлумачення історії з військовою панікою 1929 року, коли московське Політбюро засумнівалося у здатності інтернаціоналістської ідеології мобілізувати населення на захист режиму.

¹⁴⁹ Сергій Єфремов занотував у щоденнику 16 січня 1929 року: «...устами Яворського знищили всю попередню українську історіографію як буржуазну, а після цього якийсь москвич знищив і самого Яворського як немарксиста. І не лишилось для України жадного праведника... Люди, що з усієї сили під марксизм підшиваються, як-от Багалій, дуже занепокоєні. І поділом: не підшивайтеся і не лізьте, коли голова не влізе» (Єфремов, Сергій. Щоденники, 1923–1929. – К.: Рада, 1997. – С. 724–725).

¹⁵⁰ Див. листи Грушевського до Студинського: Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Галина Сварник. – Львів, Нью-Йорк, 1998. – С. 234, 235–236, особливо 235. Того самого місяця забрали назад більшу частину коштів, які харківське керівництво раніше виділило на проекти Грушевського.

¹⁵¹ Гуревич, Зиновій. Псевдомарксизм на службі українського націоналізму (до останніх виступів О. Гермайзе) // Більшовик України. – 1920. – № 9. – С. 55–69.

¹⁵² Рецензію Антона Козаченка у «Прапорі марксизму» на другий том «Студій з історії України», що їх 1929 року видали історичні установи Грушевського, треба вважати винятком у тогочасній практиці використовувати ім'я Грушевського в критиці істориків-марксистів, зокрема Йосипа Гермайзе. Козаченко критикує статтю Гермайзе про найновішу українську історіографію, мовляв, він усіх українських

істориків розглядає як одну групу і не аналізує соціальні причини останніх тенденцій в українській історіографії. «Поганому» Гермайзе Козаченко протиставляє «хорошого» Грушевського, який у його версії сповідує тезу, що культура – це одна з функцій суспільства, і закликає істориків досліджувати цю функцію, а Гермайзе нібито не дослухається до порад Грушевського. В певному сенсі Козаченко вів лінію, прийняту до 1929 року, коли Грушевського захищали від прямої критики. Див.: Козаченко, Антон. Рец. на: Студії з історії України науково-дослідчої кафедри історії України в Києві. Т. 2. К., 1929 // Прапор марксизму. – 1929. – № 2. – С. 213–223, особливо с. 214–215.

¹⁵³ Див.: Ястребов, Федір. Рец. на: Багалій, Дмитро. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Т. 1. Х., 1928 // Прапор марксизму. – 1929. – № 5. – С. 173.

¹⁵⁴ Див. стенограми «дискусії Яворського»: Літопис революції. – 1930. – № 5. – С. 290. Коротку біографію Ястребова див.: Вчені Інституту історії України. Біобібліографічний довідник. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 380–381.

¹⁵⁵ Ястребов, Федір. Рец. на: Багалій, Дмитро. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Т. 1. Х., 1928 // Прапор марксизму. – 1929. – № 5. – С. 169.

¹⁵⁶ Там само.

¹⁵⁷ Це був не перший критичний огляд Свідзінського публікацій Грушевського: 1927 року він надрукував рецензію на збірку «За сто літ» за редакції Грушевського, розкритикувавши його за те, що він забагато уваги приділяє історії українського селянства й ігнорує інші суспільні групи. Див.: Свідзінський, Михайло. Рец. на: Україна, 1927–1929 // Прапор марксизму. – 1929. – № 6. – С. 139–145, особливо с. 139. Ще 1926 року Володимир Юринець опублікував у «Більшовику України» критичний огляд перших чисел журналу Грушевського «Україна», див.: Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 36–37.

¹⁵⁸ Див.: Свідзінський, Михайло. Рец. на: Україна, 1927–1929 // Прапор марксизму. – 1929. – № 6. – С. 240. Серед іншого Свідзінський критикував Грушевського за те, що він у статті про Пантелеймона Куліша не згадує про соціальний антагонізм в українському суспільстві. За іронією, двома роками раніше цю саму статтю похвалили в головному теоретичному журналі КП(б)У за майстерне застосування соціологічного методу при аналізі Кулішевих поглядів. Див.: Стасюк, Т. Рец. на: Україна. Науковий двомісячник українознавства // Більшовик України. – 1928. – № 2. – С. 94–100.

¹⁵⁹ Див. стенограму «дискусії Яворського»: Літопис революції. – 1930. – № 3/4. – С. 229.

¹⁶⁰ Там само. – С. 224. Подібне уявлення про ієрархію «помилко» прозвучало в нападках на небожа Грушевського Сергія Шамрая у ВУАН у лютому 1932 року. Один з учасників «дискусії» Денисенко заявив: «Але казати, що і вважати в основному помилковим історичний процес академіка Грушевського не можна. Цей процес не є

помилкою... якщо науковий робітник стоїть на іншій методології, на іншому шляху на користь буржуазії, то тут уже мова йде про систему, а не про помилки, що, повторюю, можуть бути і в товаришів, які стоять і на методології Маркса і Леніна». Див. стенограму дискусії: ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 14627. – Арк. 9.

¹⁶¹ Див.: Равич-Черкасский, Моисей. История Коммунистической партии (б-ов) Украины. – Х., 1923. Про офіційне засудження теорії «двох джерел» див.: Массе, James E. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933. – Cambridge, MA, 1983. – P. 102–103.

¹⁶² Див.: Скубицкий, Трофим. Классовая борьба в украинской исторической литературе // Историк-марксист. – 1930. – № 17. – С. 27–40. У жовтні 1930 року Федір Савченко писав Кирилові Студинському, що номер журналу зі статтю Скубицького вже є у Києві. Знаючи, що лист можуть прочитати чекісти, статтю він охарактеризував коротко: «Три статті проти буржуазних істориків. Одна проти російського великодержавного шовінізму, друга – українського буржуазного світогляду – найбільше Грушевського, але гостро зачеплено навіть і Багалія, третя – проти білоруського». Див. лист Савченка до Студинського від 12 жовтня 1930 року з Києва: ЦДААЛ. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 379.

¹⁶³ Відповідаючи на критику Скубицького, Багалій намагався очистити своє ім'я і писав, що схему історії України Грушевського він визнає лише в тому аспекті, що в ній Київська Русь є відправним пунктом історії України, але заперечує матеріалістичні інтерпретації Грушевського. Див.: Кравченко, Владимир. Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – Х.: Основа, 1990. – С. 148.

¹⁶⁴ Див.: Скубицкий, Трофим. Классовая борьба в украинской исторической литературе // Историк-марксист. – 1930. – № 17. – С. 34. Скубицький, як і Свідзінський перед тим, критикував Грушевського, зокрема, за те, що він перебільшує роль інтелігенції в історії України, і наводив кілька цитат з «Історії України-Руси», серед них фрагмент, де історик стверджує, що київська інтелігенція – і світська, і церковна – була лабораторією, у якій формувалися ідеї й програми державотворення. Див.: Там само. – С. 31; пор.: Грушевський, Михайло. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8 (ч. 3). – С. 128. Перекладаючи текст Грушевського російською мовою, Скубицький спотворив зміст цитати. Грушевський писав, що київській інтелігенції «посередно і безпосередно завдячував Хмельницький ту перемену в своїх настроях і планах». А Скубицький переклав «завдячував» як «благодарил», і вийшло так, ніби Хмельницький «посередньо і безпосередно дякував» київській інтелігенції.

1937 року Скубицький сам став жертвою змін партійної лінії в історичній науці. Його заарештували за нові ідеологічні злочини, зокрема за надмірну критику Богдана Хмельницького. Див.: Yekelchuk, Serhy. Stalinist Patriotism as Imperial Discourse: Reconciling the Ukrainian and Russian «Heroic Pasts», 1939–1945 // Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History. – 2002. – Vol. 3. – № 1 (winter). – P. 51–80.

¹⁶⁵ Див.: Шумський, Олександр. Стара і нова Україна // Червоний шлях. – 1923. – № 2. – С. 96.

¹⁶⁶ Таку ідеологічну мету озвучив Рубач на початку і в кінці своєї статті. Він почав з твердження, що історик і політик Грушевський ніколи не приховував своїх політичних зв'язків. Уживання минулого часу дуже промовисте: науковця, який ще жив і працював, партійне керівництво повністю списало з рахунків, як і сотні тисяч інших жертв державного терору. Рубач заявив, що в час, коли куркулів ліквідують як клас, класова боротьба вступила в найгострішу стадію, а капіталізм переживає глибоку кризу, буржуазні ідеологи вдаються до найвигадливіших ідеологічних прийомів, аби приховати свої справжні наміри.

¹⁶⁷ Див.: Від редакції // Записки Історично-археографічного інституту. – 1934. – № 1. – С. 8. Головним редактором першого тому «Записок» був Степан Кокоско, який, імовірно, і написав вступне слово від редакції. Автор надрукованої у цьому самому числі статті «Фашистські концепції Грушевського» Іван Кравченко постановив «виявити класовий зміст нацдемівських і фашистських концепцій в історіографії Грушевського і його школи» (Там само. – С. 11).

¹⁶⁸ Річицький, Андрій. Проти інтервенції буржуазної науки // Більшовик України. – 1931. – № 9/10 (травень). – С. 36. Як уже сказано в четвертому розділі, Могилянський 1926 року надрукував оповідання, у якому повернення Грушевського в Україну представив як акт національної зради, але тепер намагався захистити колишнього опонента від безпідставної критики.

¹⁶⁹ Там само.

¹⁷⁰ Никитин, Е. Н. Письмо историка М. С. Грушевского В. М. Молотову // Отечественные архивы. – 1998. – № 3. – С. 95–97.

¹⁷¹ Див.: Ястребов, Федір. Тому дев'ятого перша половина // Прапор марксизму. – 1930. – № 1. – С. 147.

¹⁷² Там само.

¹⁷³ Сухино-Хоменко став, по суті, головним пропонентом теорії торговельного капіталізму Покровського і застосовував її до історії Хмельниччини частіше й систематичніше, ніж Яворський. Див.: Сухино-Хоменко, Володимир. Одміни і банкрутство українського націоналізму: історико-публіцистичні нариси. – Х., 1929. – С. 7–94; та «Довідка тов. Сухино-Хоменка» у: Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського // Літопис революції. – 1930. – № 5. – С. 322–323.

Згодом, коли цього вимагали політичні обставини, Сухино-Хоменко використовував своє бачення торговельного капіталізму як засіб критикувати Яворського за непослідовність і ухили від марксистського підходу до історії України. Критикував він «м'яко» і без великого ентузіязму, сподіваючись допомогти Яворському зберегти позиції й авторитет у марксистській науці. Сухино-Хоменко навіть закликав колеґ-марксистів боротися з «яворщиною» разом з Яворським. Див.: Сухино-Хоменко, Володимир. На марксистському історичному фронті // Більшовик України. – 1929. – № 17/18. – С. 47–52; № 19. – С. 54.

- ¹⁷⁴ Див.: Ястребов, Федір. Тому дев'ятого перша половина // Прапор марксизму. – 1930. – № 1. – С. 148.
- ¹⁷⁵ Там само. – С. 147–148. Ці самі слова Грушевського, опубліковані наприкінці 1929 року в газеті «Пролетарська правда», цитував ще один його критик, Трохим Скубицький. Він наводив їх як приклад ролі, яку Грушевський приписував українській інтелігенції. Див.: Скубицький, Трофим. Классовая борьба в украинской исторической литературе // Историк-марксист. – 1930. – № 17. – С. 27–40.
- ¹⁷⁶ Про Окиншевича див.: Падох, Ярослав. Лев Окиншевич – видатний історик державного права козацької України // Окиншевич, Лев. Моя академічна праця на Україні. – Львів: НТШ, 1995. – С. 8–24.
- ¹⁷⁷ Див.: Окиншевич, Лев. Національно-демократична концепція історії права України в працях акад. М. Грушевського // Україна. – 1932. – № 1/2. – С. 93–109. Пізніше Окиншевич зізнався, що мусив виступити з критикою Грушевського на пропозицію партійного секретаря ВУАН Федора Козубовського. Можливості зігнувати цю пропозицію він не бачив. За іронією долі, коли Окиншевича як прихильника незалежності України за вказівкою чехістів вигнали з Ніжинського ІНО, серед обвинувачень було й те, що його стаття про Грушевського не стільки критикує історика, скільки популяризує його погляди. Див.: Окиншевич, Лев. Моя академічна праця на Україні. – Львів: НТШ, 1995. – С. 48, 58.
- ¹⁷⁸ Див.: Окиншевич, Лев. Національно-демократична концепція історії права України в працях акад. М. Грушевського // Україна. – 1932. – № 1/2. – С. 93–109.
- ¹⁷⁹ Там само. – С. 103–104.
- ¹⁸⁰ Див.: Грушевський, Михайло. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті і тексти. – К., 1917. 2-ге вид. – К., 1917. 3-тє вид. – К., 1918.
- ¹⁸¹ Див.: Окиншевич, Лев. Національно-демократична концепція історії права України в працях акад. М. Грушевського // Україна. – 1932. – № 1/2. – С. 106.
- ¹⁸² Перетворення національно-демократичної ідеології на фашистську було головною темою в «дискусії» у ВУАН 29 лютого 1932 року про історичні погляди небожа Грушевського Сергія Шамрая. Олександр Оглоблин, котрий головував на засіданні, та його учень Іван Кравченко заявили, що таке перетворення притаманне працям Грушевського та його школи. Віктор Юркевич, близький співпрацівник Грушевського й історик його школи, визнав, що цей процес справді має місце в середовищі українських істориків за кордоном. За його словами, ця тенденція спостерігається і в СРСР, де з національно-демократичної ідеології зникають демократичні елементи. Нарешті, він зізнався, що прикладом цієї тенденції є його праці і праці Шамрая. Див. стенограму «дискусії»: ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 14627. – Арк. 19, 25, 38.
- ¹⁸³ Див.: Ястребов, Федір. Націонал-фашистська концепція селянської війни 1648 року на Україні (З приводу 2-ї половини IX т. «Історії України-Руси» акад. М. Гру-

шевського) // Записки Исторично-археографічного інституту. – 1934. – № 1. – С. 55–120.

¹⁸⁴ Там само. – С. 60.

¹⁸⁵ Там само. – С. 82.

¹⁸⁶ Там само. – С. 73.

¹⁸⁷ Там само. – С. 72.

¹⁸⁸ Там само. – С. 112.

¹⁸⁹ Там само. – С. 86.

¹⁹⁰ Див. промову Затонського у кн.: Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті рр.): Збірник документів і матеріалів / Упор. Руслан Пиріг та ін. – К., 1997. – С. 149–150.

¹⁹¹ Див. промову Петровського у кн.: Стенографические отчеты Государственной думы. 4-й созыв 1913 г., сессия 1-я. – СПб., 1913. – Ч. 2. – С. 1778–1792. Про Ленінове авторство плану цієї промови див.: Список неразысканных работ В. И. Ленина. Проект речи «О национальном вопросе» // Ленин, Владимир. Полное собр. соч. – 5-е изд. – Москва, 1967–1970. – Т. 23. – С. 452.

¹⁹² Див.: Нарис історії України / Ред. Кость Гуслистий, Лазар Славін, Федір Ястребов. – Торонто, 1944. – С. 67–72. Перше видання вийшло в Уфі 1942 року.

¹⁹³ Рецензію Герасимчука було написано в Західній Україні, поза сферою контролю советської влади. Текст не надрукованої тоді рецензії див.: Федорук, Ярослав. Відгук Василя Герасимчука на IX том «Історії України-Руси» М. Грушевського // Український археографічний щорічник. – 1999. – Вип. 3/4. – С. 534–541.

¹⁹⁴ Про критику Сталіна на адресу Бедного див.: Martin, Terry. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Ithaca and London, 2001. – P. 271–272.

¹⁹⁵ Текст внутрішньої записки Грушевського від 30 серпня 1930 року див.: М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність / Ред. Павло Сохань, Василь Ульяновський, Сергій Кіржаєв. – К., 1993. – С. 260–268.

¹⁹⁶ Див.: Яворський, Матвій. Де-що про «критичну» критику, про «об'єктивну» історію та ще про бабусину спідницю // Червоний шлях. – 1924. – № 3. – С. 172; Кравченко, Іван. Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії (академік Грушевський і його школа після повернення з білоеміграції) // Записки Исторично-археографічного інституту. – 1934. – № 1. – С. 21–22.

Висновки

¹ Про «Синопис» та коло його читачів див.: Самарин, Александр. Распространение и читатель первых печатных книг по истории России (конец XVII–XVIII в.). – Москва, 1998. – С. 20–76.

² Про «реабілітацію» російськоцентричної парадигми в советській історії див.: Brandenberger, David L. *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956*. – Cambridge (MA), 2002. – P. 43–62.

³ На «денаціоналізацію» українського історичного нарративу вплинули істотні зміни в тогочасній советській національній політиці. Процес позбавлення національних історіографій їхніх націєтворчих особливостей і повернення їх у донаціональну стадію розвитку відбувався паралельно з «денаціоналізацією» самих советських республік. Поворот партійної політики в національному питанні ще дужче вочевидився, коли з офіційного дискурсу вилучили тему розбудови модерних советських націй. Повернення до народницької парадигми в історіографії збіглося з піднесенням народної культури як головного атрибута фестивалів національних культур у Москві наприкінці 1930-х років. Усе це допомагало центрові стримувати процеси націоналізації в союзних республіках і законсервувати советські народи на донаціональному рівні розвитку. Аналіз мінливої советської національної політики 1930-х років див. у розділі «Stalinist Primordialism» у кн.: Martin, Terry. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. – Ithaca and London, 2001. – P. 442–451.

⁴ Див.: Мезько, Олесь [Оглоблин, Олександр]. Як більшовики руйнували українську історичну науку. – Прага, 1945. – С. 47.

⁵ Про концепцію «дружби народів» у советській історіографії див.: Tillett, Lowell. *The Great Friendship: Soviet Historians and the Non-Russian Nationalities*. – Chapel Hill (NC), 1969. Грунтовний аналіз взаємовідносин між російським і українським нарративами в советській історіографії від кінця 1930-х до початку 1950-х років див.: Екельчик, Сергій. *Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві* / Пер. з англ. Микола Климчук і Христина Чушак. – К.: Критика, 2008.

Додаток

Слідами останнього тому «Історії»

¹ Висловлюю вдячність о. Юрієві Мицику за інтерв'ю з Іваном Бутичем.

² Див. звернення Петра Яцика: *The Hrushevsky Translation Project*. – Edmonton, p. d. – P. 29.

³ Див. лист Грушевського до Студинського від 18 грудня 1923 року: *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 pp.)* / Упор. Галина Сварник. – Львів, Нью-Йорк, 1998. – С. 136.

⁴ Грушевський шукав матеріали Джиджори після повернення в Україну 1924 року. В листі до Студинського від 8 вересня 1926 року (див.: *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 pp.)* / Упор. Галина Сварник. – Львів, Нью-Йорк, 1998. – С. 193) він згадував, що у збірці Джиджори є документи, які більш-менш

охоплюють першу чверть XVIII століття, якою мала закінчуватися багатотомна «Історія». У передмові до збірки статей Джиджори, виданої в Києві 1930 року, Грушевський писав, що Джиджора збирав матеріали з першої половини XVIII століття (період між гетьмануванням Івана Мазепи і Кирила Розумовського). Див.: Грушевський, Михайло. Передмова // Джиджора, Іван. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. – К., 1930. – С. iv–v. Про Джиджору див.: Пришляк, Володимир. Іван Джиджора: життєвий шлях та наукова спадщина // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р.) / За ред. Ярослава Грицака і Ярослава Дашкевича. – Львів, 1999. – С. 193–199.

⁵ Див. лист Грушевського до Студинського від 8 вересня 1926 року: Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Галина Сварник. – Львів, Нью-Йорк, 1998. – С. 193; Федорук, Ярослав. Василь Гарасимчук та його невидані «Матеріали до історії козаччини XVII віку» // Герасимчук (Гарасимчук), Василь. Матеріали до історії козаччини XVII віку. – Львів, 1994. – С. 15–16.

⁶ Див. листівку Кордуби до Грушевського від 29 грудня 1927 року: ЦДАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 552.

⁷ Див.: Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії наук та зв'язаних з нею історичних установ в 1928 р. // Записки Історично-філологічного відділу. – 1929. – № 24. – С. х. Пор.: Юркова, Оксана. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). – К., 1999. – С. 184.

⁸ Див.: Україна. – 1927. – № 6. – С. 194. Пор. зі звітами Грушевського про роботу історичних установ: Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії наук та зв'язаних з нею історичних установ в році 1926 // Записки Історично-філологічного відділу. – 1928. – № 17. – С. ххix; Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії наук та зв'язаних з нею історичних установ в році 1927 // Записки Історично-філологічного відділу. – 1928. – № 20. – С. ххix; Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії наук та зв'язаних з нею історичних установ в 1928 р. // Записки Історично-філологічного відділу. – 1929. – № 24. – С. ххii. Звіт Грушевського за 1928–1929 роки див.: ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 18622. – Арк. 7.

⁹ Див.: Никитин, Е. Н. Письмо историка М. С. Грушевского В. М. Молотову // Отечественные архивы. – 1998. – № 3. – С. 94–98.

¹⁰ Див. листи Грушевського до Дмитра Кравцова від 15 лютого, 24 липня і 3 серпня 1930 року: ІР НБУВ. – Ф. 262. – Спр. 111, 112, 115.

¹¹ Цит. за: Полонська-Василенко, Наталія. Українська Академія Наук. Нарис історії: У 2 т. – Мюнхен, 1955–1958. – Т. 2. – С. 15. Йдеться, очевидно, про Пилипа Васильовича Клименка, якого Полонська-Василенко згадує як одного з найстарших працівників (народився 1880 року) і в якого було обмаль публікацій (див.: Там само. – С. 15, 164). Про Клименка див.: Юркова, Оксана. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). – К., 1999. – С. 78–79, 123–124, 151–152, 236–237, 291–293, 350–351.

- ¹² Див. лист Федора Савченка до Кирила Студинського від 1 грудня 1930 року: ЦДААЛ. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 379. Савченко нарікав, що Грушевський не цікавиться виданням його монографії про заборону українства 1876 року і навіть відмовився читати рукопис, покликавшись на хворі очі, і визнав, що проблеми з зором у Грушевського таки є. Пор.: Крип'якевич, Іван. Михайло Грушевський. Життя і діяльність // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 478.
- ¹³ Див.: Письмо историка М. С. Грушевского В. М. Молотову // Отечественные архивы. – 1998. – № 3. – С. 94–98.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Див.: Юркова, Оксана. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). – К., 1999. – С. 184.
- ¹⁶ Академія наук призначила Катерину Грушевську секретарем батька для роботи над цим проектом. Див.: Матяш, Ірина. Катерина Грушевська. Життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997. – С. 98.
- ¹⁷ Серед цих статей є тези виступу на конференції «Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений».
- ¹⁸ Див.: Матяш, Ірина. Катерина Грушевська. Життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997. – С. 100–103.
- ¹⁹ Грушевський писав Молотову, що це вже третя бібліотека, яку він зібрав протягом життя.
- ²⁰ Див. звіт агента НКВС, який зустрічався з родичами Грушевського в Києві у липні 1934 року: Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 283–285. Про стосунки Грушевського зі Сперанським див. також: Robinson, Mikhail A. M. S. Hruševs'kyj, la «Questione ucraina» e l'élite accademica russa // Slavica. – 2001. – № 4: Pagine di ucraïnistica europea / Ed. Giovanna Brogi Bercoff and Giovanna Siedina. – P. 157–176.
- ²¹ Див.: Никитин Е. Н. Письмо историка М. С. Грушевского В. М. Молотову // Отечественные архивы. – 1998. – № 3. – С. 94–98.
- ²² Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Галина Сварник. – Львів, Нью-Йорк, 1998. – С. 250.
- ²³ Див.: Пиріг, Руслан. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 171–172; Матяш, Ірина. Катерина Грушевська. Життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997. – С. 100–102. Більшість повернених матеріалів зберігалися в архіві Інституту історії НАН України та в Інституті рукопису НБУВ. Див.: Юркова, Оксана. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). – К., 1999. – С. 31.
- ²⁴ Цит. за: Пиріг, Руслан. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 147.

²⁵ Там само.

²⁶ Див.: Матяш, Ірина. Катерина Грушевська. Життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997. – С. 114.

²⁷ Див. лист Катерини Грушевської до матері: Там само. – С. 207–208.

²⁸ У листі від 13 лютого 1931 року Федір Савченко повідомляв Кирилові Студинському, що «наступний том» «Історії української літератури» вже надіслано до друку, але типографія зажадала, щоб текст перенабрали, бо Грушевський вніс багато правок і доповнень. Див.: ЦДАІАЛ. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 379.

²⁹ Див.: Білецький, Олександр. Рец. на: Грушевський, Михайло. Історія української літератури // Грушевський, Михайло. Історія української літератури. – К.: Обереги, 1995. – Т. VI. / Ред. Олекса Мишанич. – С. 677.

³⁰ Див.: Мишанич, Олекса. Від упорядника // Грушевський, Михайло. Історія української літератури. – К.: Обереги, 1995. – Т. VI. / Ред. Олекса Мишанич. – С. 679. Мишанич ставив під сумнів інформацію Білецького, котрий пізніше говорив, ніби перша частина VI тому вийшла друком після смерті Грушевського, хоча не було жодних свідчень про таке видання. Справді, у червні 1941 року Катерина Грушевська досі числить VI том серед рукописів, див.: Матяш, Ірина. Катерина Грушевська. Життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997. – С. 208.

³¹ Див. повідомлення НКВС: Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 284.

³² Див.: ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 2913, 15099, 15100, 17166, 17169, 17176, 17193, 17216, 17236.

³³ Див. уривок із записки Грушевського, доданої до листа Катерини Грушевської родичам у Київ: Матяш, Ірина. Катерина Грушевська. Життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997. – С. 104.

³⁴ Там само. – С. 208.

Показчик

- авари 131
Австро-Угорщина, Австрія 9, 16, 22, 23, 38, 42, 53, 54, 57, 59–61, 69, 71, 73, 77, 79–83, 89, 99, 105, 166–168, 171, 174, 177, 194, 240, 311, 353, 377, 410, 440, 441, 453, 454, 486; див. також Габсбурзька монархія
Азія, азіяти 131, 159, 256, 297, 315, 388, 472, 539, 544, 553
Азовське море 131
Айгерс, Джордж 430
Академія наук СРСР 254–257, 267, 268, 277, 379, 418–421, 474, 508, 517, 524, 558; див. також Петербурзька Академія наук, Російська Академія наук
Ак-Керман 252
«Акти Барського староства» 50, 438
«Акти ЮЗР» 262, 263, 438, 499
Албертський університет 12, 21
Александр II, російський імператор 376
Алексей Михайлович, московський цар 29, 67
Америка Північна 20, 235–237, 341, 482, 506, 507
Американська історична асоціація 341
Англія 288, 425, 460
Андерсон, Бенедикт 19, 425
Андрей Боголюбський, князь володимиро-суздальський 110, 144
Андрусівський мир (1667) 407, 416
анти 108, 131–137, 143, 410, 471–474, 551
антисемітизм 78, 301, 449, 457
Антонович, Володимир 17, 32, 38, 41, 49–54, 57, 58, 70, 75, 96, 98, 107, 115, 126, 129, 145, 149–154, 157, 165–167, 169–171, 173–175, 177, 180–184, 191, 194, 197, 201–204, 210, 227, 229, 263, 288, 294, 300, 303, 304, 306, 308, 309, 313, 316, 319, 320, 325, 328, 330, 333, 334, 370–372, 376, 431, 436–439, 442, 470, 477, 478, 480, 484, 488–490, 494, 495, 498, 499, 506–509, 529, 531, 532, 535–537, 541, 542, 544–548
Апостол, Данило, український гетьман 415, 416, 487
Аравійська пустиня, араби 134, 291, 402
Аркадія 402
Аркас, Микола 168, 358, 485, 553
Армстронг, Джон А. 200, 497
Археографічна експедиція ВУАН 259–264, 519, 521, 522
Археографічна комісія ВУАН 261, 263, 416–418, 521
Археографічна комісія НТШ 521
Археографічна комісія Українського наукового товариства 521
Бабєф, Гракх (Франсуа Ноель) 374
Баворських колекція 262

- Багалій, Дмитро 51, 52, 57, 124, 129, 157, 168–170, 212, 253, 254, 354, 355, 365, 368–374, 377, 390, 391, 396, 438, 439, 448, 463, 470, 482, 484, 491, 501, 515–517, 552, 557–559, 563–565
- Баден 518
- Бадені, Казімеж 53
- Баєр, Готліб Зигфрид 138
- Бажанов, студент 216
- Базаров, літературний персонаж 45
- Байрон, Джордж Гордон 40
- Бакл, Генрі 49, 436
- Баландіна О., переписувачка 520
- Балицький, Всеволод 242, 269, 505, 510, 512–516
- Балтійське море, балтійський район 111, 114, 134, 139, 362, 363
- Бальцер, Освальд 436
- Бантіш-Каменський, Дмитро 164, 168, 358
- Баранович, Лазар, архієпископ 334
- Баранович, Олексій 260, 519
- Барвінський, Володимир 44
- Барвінський, Олександр 52–54, 58, 59 172–178, 183, 184, 440–443, 484, 487, 488, 490
- Батий, хан 151, 476, 480, 481
- Батіг (битва; 1652) 286
- Бейліс, Мендель 78
- Берджер, Стефан 430
- Бердичів 79
- Берестейська унія (1596) 199, 210
- Берестечко (битва, 1651) 286, 544
- Бернз, Роберт Ф. 462
- Бертінські аналізи 140
- Бесарабія 357
- Бедний, Дем'ян 404, 568
- Беловський, Август 436
- Бестужев-Рюмін, Константін 117
- Бібіков, І. М. 502
- Бібліотека Ягелонського університету 263
- Біле море 111, 115
- Білецький, Олександр 279, 419, 528, 572
- білі хорвати, плем'я 121, 476
- Білокінь, Сергій 21, 467
- Білорусь 15, 16, 22, 74, 105, 106, 109–111, 113–118, 120, 121, 136, 158, 175, 189, 194, 197, 207, 209, 219, 220, 256, 287, 293, 296, 349, 361, 364, 372, 380, 383, 388, 408, 430, 469, 476, 488, 491, 494, 501, 517, 565
- Білоцерківський мир (1651) 286, 541
- «Більшовик України», журнал 269, 271, 274, 390, 513, 514, 524, 525, 556, 562–564, 566
- більшовицька революція 16, 83, 242, 253
- більшовицький режим 11, 92, 220, 223–226, 232, 239, 240, 254, 257, 273, 279–281, 345, 374
- Бірд, Чарлз А. 341
- Бісмарк, Отто фон 381
- Бобжинський, Міхал 49, 436
- Бодяньський, Осип 164
- Болгарія 152, 355
- Болохівська земля, болохівці 152
- Болтін, Іван 203
- «Борітеся – поборете!», журнал 227, 442, 480, 503–505, 540, 545
- Боротьбиști 97, 226, 227, 232, 245, 393, 503, 514
- Брайчевський, Михайло 471
- Брандербергер, Дейвід 13, 20, 563
- Брест-Литовський договір (1918) 89
- Британіка, Британська енциклопедія 15
- британська історіографія 49, 430, 460
- Брюкнер, Александр 142, 143, 472, 495
- Будапешт 79, 80
- Буковина 16, 30, 166, 167, 171, 177, 178, 280, 357
- Бутич, Іван 415, 416, 421, 569
- Бухарін, Ніколай 268
- Буценко, Панас 257, 259, 512, 518
- Буцинський, Пьотр 314
- Валдайська височина 130
- Валуєвський циркуляр (1863) 41, 58, 429
- Варшава 299, 435, 442, 449, 468, 476, 478, 489, 496, 537, 501, 503, 594, 521, 540, 544

- Варшавський університет 61, 123
Василенко, Микола 76, 451
Василько, теребовлянський князь 193
Васіле Лупу, молдавський господар 286
Ващенко, Володимир 22, 427, 432, 434, 451, 496
Велике князівство Литовське, Литва, Литовська держава 44, 66, 113, 116–118, 139, 171, 173, 183, 185, 193–195, 287, 349, 351, 362, 363, 410, 469, 496, 555; див. також Литовсько-Руська держава, Річ Посполита
Велике князівство Руське 300
великороси 15, 16, 70, 94, 98, 100, 105, 107–109, 111–114, 116, 119, 121, 136, 144, 147, 148, 153, 155, 158, 160, 164, 220, 242, 381, 410, 411, 413, 466, 476, 478; див. також російська (великоруська) нація
Величенко, Стивен 20, 460, 463
Величко, Самійло 200
венеди, плем'я 131
Венелін (Гуца), Юрій 139
Вернадський, Володимир 239, 254, 482
Вернадський, Джордж (Георгій) 159, 482
«Вечерняя Москва», газета 382
Виговський, Іван, український гетьман 261, 265, 287, 299, 300, 314, 319, 325, 326, 526, 534, 544
Видубецький монастир 141
Винар, Любомир 13, 21, 426, 431, 440, 441, 443, 444, 446, 450, 452–459, 479, 481, 498, 518, 531, 533, 539, 546
Винниченко, Володимир 91, 231, 232, 234, 251, 459, 506
Висока школа соціальних наук (Париж) 50, 66
Вишневецький (Байда), Дмитро 204, 210, 500, 501
Виші жіночі курси (Санкт-Петербург) 485
Відень 60, 75, 79, 80, 146, 232, 234, 235, 236, 238, 257, 258, 441, 451, 455, 492, 503, 510, 529, 530, 535, 543, 548, 549, 560
Візантія, візантійська спадщина 48, 120, 131–133, 140, 142, 187, 190, 297
Військо Запорозьке, Запорозька Січ (Запорожжя) 186, 192, 204–208, 210, 286, 294, 300, 319, 500, 547
вірмени 388, 433
Вісконсинський університет 129
«Вісті ВУЦВК», часопис 277
Владикавказ 40, 43
Владимірський-Буданов, Міхаїл 119, 154, 194, 203
Воблий, Костянтин 271
Вовк-Карачевська, Марія 51
Вовк-Карачевський, Василь 51, 300
«Возрождение», часопис 136, 474
Волга, річка, край 110–115, 117, 155, 410
Волинь, волиняни 16, 112, 113, 121, 130, 134, 150, 154, 357, 367, 429, 494, 496, 521
Волконський, Александр 125, 159, 469, 483, 489
Володимир Святославич (Володимир Великий), князь київський 46, 187–189, 203, 216, 361, 451, 468, 492, 493
Володимиро-Суздальське князівство 109, 110, 113, 121, 144, 147, 367; див. також Суздальська земля
Волощина 286, 313
Воскресенський літопис 149, 203
всеросійський наратив 107, 109, 113, 115, 120, 157, 159, 163, 169, 170, 285, 340, 412
Всесоюзні інституції 23, 246, 254–256, 257, 380, 382, 418, 508, 517
Всеукраїнський музей ім. Артема 369
Всеукраїнський трудовий конгрес 225
ВУАН див. Українська академія наук
в'ятичі, плем'я 111, 131–133, 147, 148, 361, 479
Габсбурзька монархія 22, 39, 56, 61, 73, 74, 79, 80, 82, 105, 178, 452; див. також Австро-Угорщина
Гадяч 259, 287, 299, 300, 319, 544

- Галин Мартирій 436
 Галицька «Січ», січові стрільці 67, 81, 441
 Галицька Русь 173, 180, 183, 476
 Галицько-Волинське князівство 486, 163, 174, 175, 182, 183, 187, 189, 330, 494
 Галицько-Волинський літопис 152, 163, 483
 Галич 135, 155
 Галичина 16, 17, 30, 52, 53–63, 68, 71, 73–75, 79, 81–83, 85, 100, 112, 113, 121, 154, 165–167, 171, 172, 174, 176–178, 183, 184, 193–195, 197, 208, 213, 232, 280, 305, 353, 354, 357, 360, 367, 423, 439, 440, 441, 443, 445, 448, 450, 453, 454, 463, 486, 494, 521, 553, 560
 Гауптман, Гергард 512
 Гегель, Георг Вільгельм Фридрих 50, 186, 373
 Гельферт, Йозеф Александр 105
 Герасимчук (Гарасимчук), Василь 260, 263, 403, 416, 519, 521, 522, 544, 568, 570
 Гермайзе, Йосип 365, 376–378, 381, 386, 390, 392, 520, 522, 560, 563–564
 Гетьманат (Гетьманщина) 30, 31, 33, 163, 200, 263, 286, 296, 299, 315, 331, 334, 339, 360, 429, 497, 511, 533
 Гетьманський режим див. Скоропадський, Павло
 Гирич, Ігор 13, 21, 426, 437, 446, 448–451, 545, 547
 Гітлер, Адольф 401
 Глушко, Сильвестр 260
 Гобсбаум, Ерик 423, 424
 Гоголь, Микола 43, 79, 95, 216, 433
 Голобуцький, Володимир 500, 501
 Голубничий, Всеволод 513
 Голубович, Всеволод 241
 Голубовський, Петро 51, 439, 550
 Горинь, Василь 440, 441, 445, 450
 Грабянка, Григорій 200, 211
 «Гражданин», газета 67
 Греки, грека (мова) 48, 129, 146, 559
 Греко-католики 60, 431, 467; див. також Уніятська церква
 Грицак, Ярослав 13, 423, 426, 436, 437, 440–445, 450, 486–488, 493, 526, 528, 535, 536, 538, 545–547, 570
 Грінченко, Борис 76, 166, 167, 484
 «Громада» (журнал) 294, 375, 532
 «Громада», товариство 31, 38, 46, 49, 51, 61, 123, 152, 429, 437, 441, 451
 Грох, Мірослав 18, 32, 56, 100, 429
 грузини 70, 433
 Грунський, Микола 524
 Грунько, О., вчитель 214
 Грушевська (Опокова, Опоцкевич), Глафіра 40, 47, 94
 Грушевська, Катерина 260, 265, 278, 279, 416–421, 527, 528, 571, 572
 Грушевська, Марія 419, 420, 572
 Грушевський, Захарій 47
 Грушевський, Олександр 485
 Грушевський, Сергій 39, 40, 46–48, 97, 98, 431, 432
 Гузар Струк, Данило 429, 461, 464, 467, 471, 486, 487, 488, 505, 513, 553
 Гуревич, Зиновій 381, 383, 385, 389, 390, 563
 гуситський рух 212
 Гуслистий, Кость 403, 568
 Густинський літопис 149
 Гайсер, Людвіг 436
 Галія 121
 Гауч, Поль фон 52, 66, 440
 Гедеонов, Степан 140
 Гільфердінг, Александр 131
 Голінський, Марцін 262
 Голубінський, Євгеній 131, 132
 Горін, Павел 380–382, 384, 385, 388, 561, 562
 готи 131
 Грабовський, Міхал 191, 192, 198, 495
 Гревс, Іван, 448, 438, 461, 463, 480
 Гродська, К. переписувачка 520

- Данило Романович, галицько-волинський князь 113, 152, 189, 228, 229, 480, 493
- Дарвін, Чарлз 50
- Дашкевич, Ярослав 13, 436, 437, 440, 441–443, 445, 486, 487, 493, 523, 526, 528, 535, 536, 538, 545–547, 570
- Дашкович, Остафій 204, 205, 209, 210
- декабристський рух 374, 375, 381, 383, 559
- Демостен 440
- Демченко, Людмила 13
- Денисенко, А., адресат Грушевського 501
- Денисенко, советський науковець 564
- деревлани, плем'я 148, 149, 151, 476, 479
- Державна Дума Російської імперії 68, 69, 71, 72, 78, 402, 452, 466, 568
- Державна рада Російської імперії 170
- Десняк, Василь 385, 388, 389
- Девікін, Антон 352
- Джиджора, Іван 416, 569, 570
- Директорія (уряд УНР) 225, 228, 231, 352, 511
- Дідицький, Богдан 171, 486
- «Діло», часопис 55, 276, 441
- Дмитро, київський воєвода 150
- Дмовський, Роман 56, 71
- Дніпрельстан 245
- Дніпро, річка 30, 92, 110, 134, 140, 141, 147, 150, 189, 196, 207, 210, 212, 551
- Дніпровська Русь 121
- Дніпропетровськ 11, 393, 427, 432, 434, 435, 484, 497
- Дністрянський, Станіслав 293, 531,
- Довнар-Запольський, Митрофан 76
- Доде, Альфонс 40
- Доманицький, Василь 529
- Дон, річка, регіон 148, 481
- Донован, Марк 430
- Донцов, Дмитро 249, 409, 452
- Дорошенко, Володимир 452, 453
- Дорошенко, Дмитро 38, 153, 224, 229, 327, 328, 431, 448, 482, 504, 545
- Дорошенко, Петро український гетьман 416
- Достоевський, Фьодор 96
- ДПУ (Державне політичне управління), «НКВС (Народний комісаріят внутрішніх справ)» 238, 240–243, 245, 254, 267–269, 274–277, 279, 280, 353, 392, 393, 513, 571, 572
- Драгоманов, Михайло 32, 41, 98, 152, 165–167, 185, 227, 229, 247, 273, 294, 370, 375–377, 467, 480, 484, 491, 532, 556, 557, 559, 560
- дреговичі, плем'я 479
- Дрепер, Джон 436
- Друга Річ Посполита див. Польща
- Друга світова війна 268, 413, 525
- Дубецький, Мар'ян 204
- думи народні 309, 418
- Дунай, річка 131, 134, 259
- Духінський, Францішек 494
- Дюркгейм, Еміль 50, 378, 436, 560
- Еверс, Густав 139
- євразійці 159, 482
- Євразія 22, 544
- Європа Західна 37, 38, 97, 125, 127, 165, 192, 225, 246, 297, 351, 427, 430, 482
- Європа Східна 12, 15, 22, 23, 37, 38, 52, 53, 98, 107, 109, 122, 130, 157, 165, 204, 212, 286, 292, 337, 377, 387, 388, 408, 410, 423, 424, 426, 430, 431, 432, 440, 443, 445, 446, 447–449, 460, 484, 529
- Європа Центральна 37, 127, 138, 212, 223, 236, 322, 424, 430, 431, 460, 484, 487, 488
- Ейнгорн, Віталій 262, 521
- Емський указ 32, 41, 62, 65, 245, 246, 429, 430, 512
- Енгельс, Фридрих 368, 378, 404, 557
- євреї, «єврейське питання» 71, 72, 74, 78, 87–89, 134, 230, 285, 301, 397, 449–450, 456, 457, 466, 534
- Євфимовський, Володимир 260–262, 520, 521

- Ёйлський університет 129, 159
 Екельчик, Сергій 20, 426, 569
 Єлисаветград (нині Кіровоград) 429, 441, 451
 Єнукідзе, Абель 248, 249, 513
 Єршов, Анатолій 260, 261, 519, 520
 Єфименко, Олександра 48, 116–118, 159, 167–171, 183, 184, 291, 369, 464, 485, 491, 557, 558
 Єфремов, Сергій 76, 238, 239, 243, 253, 268, 269, 276, 451, 454, 508, 509, 511, 515, 516, 526, 527, 563

 Жванець (битва, 1653) 286
 Жданов, Андрій 24, 428
 Желябов, Андрій 376
 «Жерела до історії України-Руси», серія видань 59, 179, 349, 488
 «Життя і революція», часопис 250, 376, 514, 560
 Жукович, Платон 208
 Жуковський, Аркадій 505, 513
 Жуковський, Васілій 40
 Жуковський, Олександр 232–234, 503, 505

 «За сто літ», збірники 564
 Забелін, Іван 128, 436
 Заболотний, Данило 269
 Загоскін, Ніколай 119, 465
 Заїкін, Вячеслав 327, 400, 545
 Закарпаття, Підкарпаття 30, 213, 244; див. також Україна Підкарпатська
 Залізник, Володимир 234
 Запорізький державний університет 552
 Запорожжя див. Військо Запорозьке
 запорожці див. козаки запорозькі
 Запорозька Січ див. Військо Запорозьке
 Зарудний, Самійло 319
 «Засів», газета 78
 Затонський, Володимир 242, 243, 250, 251, 270, 277, 402, 505, 510, 513, 515, 516, 527, 568
 Захер-Мазох, Леопольд фон 40, 42
 західна історіографія 156
 західники 116
 Зашкільняк, Леонід 21, 426, 433–442, 450, 528, 536
 Зборівська угода (1649) 286, 289, 290, 311, 317, 318, 323, 324, 331, 336, 540, 541
 Зінківський, Трохим 320
 Золота Орда 155; див. також татари, монголи
 Золотаренко, Іван 319
 Золя, Еміль 40
 «Зоря», газета 166
 Зубрицький, Денис 171, 193, 486

 «Известия Императорской Академии наук по Отделению русского языка и словесности», періодик 64
 «Историк-марксист», журнал 380, 393, 561, 565, 567
 «Исторический вестник», журнал 45, 434

 Іван IV Васильєвіч Грізний, московський цар 29
 Іван III Васильєвіч, великий князь московський 29, 120
 Ігор, князь київський 143
 Іконников, Володимир 169
 Іларіон (Огієнко), митрополит див. Огієнко, Іван
 Іловайський, Дмитрій 107, 117, 131, 139, 140, 142, 144, 158, 173, 174, 178, 436, 446, 475, 488
 індоевропейці 128
 Інститут історії партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У (Харків, Київ) 274
 Інститут історії України Академії наук УРСР 413, 571
 Інститут літератури Академії наук УРСР 419
 Інститут слов'янознавства Академії наук СРСР 474
 Іпатіївський літопис 149

- Історичне товариство імені Нестора-літописця 145, 477
- Історично-археографічний інститут ВУАН 149, 277
- Історія народів СРСР 17, 352, 384, 387, 388, 412, 413
- історія слов'ян 108, 128, 129, 134
- Історія східних слов'ян 9, 11, 15, 108–160, 165, 213, 220, 331, 348, 361, 377, 410, 412, 446, 462–466, 469, 472, 473, 474, 476, 481, 490, 525–526, 547, 558; див. також слов'яни східні
- «Історія України-Руси» 12, 18, 21, 57, 62, 66, 76, 80, 127, 129, 167, 176, 179, 180, 183, 214, 240, 257, 258, 260, 270, 285, 287, 302, 353, 370, 372, 400, 403, 408, 411, 415, 417, 418, 420, 424, 426, 436, 437, 462, 470–476, 478, 480, 481, 483, 485, 488, 489, 491–500, 518–520, 522, 523, 527, 528–535, 537–544, 547–550, 557, 565, 567, 568
- Істрін, Василій 123, 467
- італійська історіографія 79, 430, 455
- Йорга, Ніколає 38, 430, 431
- Йордан, історик 131
- Кавказ, регіон 40, 42, 46, 111, 252, 256, 380
- Каганович, Лазар 242–244, 505, 510, 511, 513, 514, 516
- Казань 80, 82, 353, 454, 465–467
- Казимир III Великий, польський король 198
- Калитовський, Омелян 174
- Кам'янець-Подільський 30
- Канадський інститут українських студій (КІУС) 11, 12, 21
- Капелер, Андреас 20, 30, 31, 425, 426, 428, 429, 433, 461, 475, 477, 482, 484
- Карамзін, Ніколай 20, 106, 107, 120, 139, 163, 164, 436, 461, 468
- Каретнікова Т., советська дослідниця 392, 562
- Кареев, Ніколай 49, 50, 436, 437, 448
- Карл XII, шведський король 30, 454
- Карлайл, Томас 49, 302, 436, 535
- Карлів університет (Прага) 38
- Карпати 79, 115, 130, 154, 252, 477
- Карпенко, Георгій 365, 389
- Карпіні, Джованні да Пляно 149, 150, 479
- Карпов, Геннадій 170, 297, 462
- Карповіч, Міхаїл 482
- Катеринослав (Єкатеринослав) 31, 63, 552, 557; див. також Дніпропетровськ
- католицизм, католики 30, 89, 166, 193, 195, 197–199, 285, 297, 301, 319, 349
- Качала, Стефан 172, 173, 487
- Каченовський, Міхаїл 140
- Квашніни, боярська родина 154
- Керенський, Александр 85
- Кибальчич, Микола 376
- «Киевлянин», газета 67, 81
- «Киевская старина», журнал 39, 41, 42, 44, 46, 50, 167, 172, 182, 437, 448, 477, 536, 558
- «Киевский голос», газета 76
- Києво-Печерський монастир 407
- Київ 13, 15, 18, 31, 32, 46–48, 50–52, 54, 57, 62, 64, 66, 76–85, 88–95, 105, 106, 124, 128, 134, 140–142, 145, 147, 149–151, 154–156, 173, 175, 183, 187–189, 216, 223, 224, 234–236, 238, 239, 241, 243, 244, 257–261, 263, 271, 272, 276, 277, 308, 321, 322, 336, 347, 348, 353, 376, 407, 418, 420, 429, 437, 440, 441, 451, 455, 456, 458, 471, 472–474, 477–479, 481, 488, 492, 502, 506, 508–510, 517, 521, 522, 527, 542, 564, 565, 570–572
- Київська археографічна комісія 166
- Київська губернія 85, 429
- Київська держава 109, 110, 112, 118, 121, 141–142, 144–146, 149, 183, 187–190, 194, 285, 297, 367, 470, 481
- Київська духовна академія 97, 431
- Київська земля, Київщина 50, 51, 112, 113, 121, 123, 146, 149, 150–152, 154–

- 156, 178, 182, 347–349, 437, 439, 466, 475, 478, 480, 481
- Київська Русь 15, 51, 105–108, 110, 111–114, 117, 119, 121, 122, 128, 135, 136, 140, 142–145, 155–160, 163, 169, 173–175, 179, 187, 189, 194, 203, 204, 297, 330, 348, 358, 361, 362, 365, 368, 373, 378, 399, 410, 413, 460, 462, 473, 479, 525, 550, 565
- Київське князівство 183
- Київський клуб російських націоналістів 67
- Київський університет св. Володимира 17, 39, 41, 47–51, 53, 54, 58, 63, 76, 99, 124, 127, 128, 145, 164, 170, 180, 189, 251, 435, 437–439, 441, 451, 454
- Кий, легендарна постать 141
- Кирил і Методій, святі 524
- кирилиця, 524
- Кирило-Методіївське братство 31, 32, 38, 85, 145, 167, 227, 366, 374, 559
- кімерійці 129
- Кіржаєв, Сергій 22, 427, 509, 517, 518, 522, 523, 568
- Кіров, Сергій 24, 277, 428, 527
- Клименко, Пилип 548, 549, 570
- Климович, Петро 123, 467, 479, 501
- Клід, Богдан 12, 424, 431, 481, 484, 489, 545
- Ключевський, Василій 20, 107, 109–115, 117, 119, 121, 125, 126, 128, 130, 154–156, 159, 160, 182, 278, 346, 448, 351, 377, 389, 409–411, 436, 462, 463, 481
- «Книга», часопис 552, 557
- Ковалевський, Максим 50, 66, 437
- Когельнічану, Міхаїл 38, 430
- Когут, Зенон 12, 20, 164, 200, 424, 460, 461, 475, 477, 481–484, 490, 497
- козаки дніпровські (низові) 202, 206, 207, 212, 296, 300, 316, 324, 326, 327, 551; див. також запорозькі козаки, козацтво
- козаки запорозькі, запорожці 192, 206, 208, 300, 325, 326, 398, 501
- козацтво 175, 176, 180, 186, 191, 192, 200–210, 212, 286, 288, 294, 300, 301, 303, 304, 306, 309, 317, 318, 321, 322, 367, 401, 403, 405, 488, 498–500, 542, 548; див. також козаки дніпровські (низові), козаки запорозькі
- Козацька держава 30, 215, 259, 286, 297, 300, 315, 331–334, 336, 337, 548; див. також Гетьманат (Гетьманщина), Військо Запорозьке
- козацька еліта див. козацька старшина 33, 43, 78, 202, 208, 209, 229, 286, 287, 295, 298–301, 304, 306, 313, 316–321, 323–326, 332, 333, 335–337, 367, 396, 398, 401, 454, 502, 539, 541–543
- козацька мітологія та історія 31, 33, 58, 163, 164, 166, 175, 177, 180, 184–186, 199–204, 211, 212, 263, 316, 411, 416, 542
- козацька революція див. «революція Хмельницького»
- козацька старшина 43, 202, 208, 209, 229, 298–301, 304, 306, 313, 316–321, 325, 326, 332, 335, 367, 396, 398, 401, 454, 502, 539, 542, 543; див. також козацька еліта
- козацьке військо 171, 202, 205–208, 210, 286; див. також козаки запорозькі, Військо Запорозьке
- козацькі літописи 163, 164, 197, 209, 212, 483
- Козаченко, Антон 563, 564
- Козубовський, Федір 567
- Кокошко, Степан 566
- Колекція Русецького 263
- Коломия 309, 480, 529, 532, 535–537, 541, 542, 544, 548
- Колхіда 115
- Колянковський, Людвік 179, 197, 198, 489, 497
- комсомол 251, 281, 356
- «Комуніст», журнал 513
- Комуністична партія (більшовиків) України, КП(б)У 97, 226, 230, 232, 242–

- 244, 249, 251, 254, 267, 269, 271, 274,
276, 354, 364, 378, 387, 393, 503, 504,
510, 511, 513, 514, 515, 518, 553, 556,
560, 562, 564
- Комуністичний університет ім. Артема
353, 354
- Комуністичний університет ім. Зінов'єва
365
- Комуністичний університет ім. Свердло-
ва 350
- Кон, Ганс 37, 430
- Конашевич-Сагайдачний, Петро 207
- Кондаков, Нікодім 128
- Кониський, Георгій 430, 488, 494, 501
- Кониський, Олександр 51, 52, 58, 439,
529, 531
- Константин Багрянородний, візантійсь-
кий імператор 140
- Константин Константинович, великий
князь 254, 453, 468, 517
- Конституційно-демократична партія
(кадети) 78, 84, 269, 271–273, 413,
452, 466
- Конт, Огюст 303, 320, 436
- Копистянський, Адріан 179, 491, 489
- Кордуба, Мирон 60, 260, 309, 416, 442,
521, 537, 570
- Корецький, Самійло 204
- Корзон, Тадеуш 288, 528
- Корнюшин, Фьодор 250
- Корсаков, Дмитрій 122, 123, 377, 466, 467
- Косина, Густав 127
- Косинський, Кшиштоф 210, 211
- Косіор, Станіслав 226, 230, 231, 503, 504
- Костомаров, Микола 31, 38, 40, 44, 45,
49, 54, 85, 98, 107, 123, 139, 142, 164,
165, 171–174, 180, 182, 186, 191, 203,
204, 207, 208, 210, 227, 262, 272, 281,
285, 297, 300, 365, 366, 370, 376, 377,
393, 431, 456, 462, 475, 489, 494, 495,
521
- Костюк, Григорій 253, 512, 515, 516
- Котляревський, Іван 375
- Котляревський, Олександр 477
- Коцюбинський, Михайло 559
- Кравцов, Дмитро 261, 417, 520, 570
- Кравченко, Володимир 483, 485, 517,
557, 565
- Кравченко, Іван 527, 539, 566–568
- Краків 49, 61, 259, 260, 263, 494, 518
- Кревецький, Іван 327–329, 545, 546
- Кревська унія (1385) 194, 363
- Крек, Грегор 131, 132
- кривичі, плем'я 121, 361
- Криворівня 79
- Крим 50, 262, 286, 313, 318, 336, 352; див.
також кримські татари
- Кримський, Агатангел 238, 239, 243, 244,
269, 473, 509, 527, 539
- кримські татари 205, 207, 210, 318, 324,
339, 409, 534, 540; див. також Крим,
татари
- Крип'якевич, Іван 60, 63, 75, 331, 442,
446, 450, 494, 501, 571
- Крип'якевич, Роман 442
- Кричевський, Михайло 289, 313
- Кривіцький, Олександр 563
- Кубаля, Людвік 258, 309, 314, 401, 521,
537, 549
- Кубань, річка і регіон 213
- Кузів, Василь 507, 510
- Кулаковський, Юліан 48, 81, 82, 454
- Куліш, Пантелеймон 40, 85, 164, 172,
182, 203, 204, 207, 208, 210, 211, 228,
263, 314, 376, 495, 537, 556, 564
- Кунік, Аріст 131, 132, 472
- Купчинський, Олег 440
- Купчинці 488
- Кучинський, Андрій 529
- Лаврентіївський список 149
- Лавров, Пьотр 45, 46, 434
- Лавровський, Пьотр 145, 477
- Лазаревська, Катерина 521, 522
- Лазаревський, Олександр 227, 229, 314,
332, 340, 341, 370, 376, 406, 550
- Лакиза, Іван 511, 514, 516, 560
- Ларін, Юрій 248, 249, 513

- Лашенко, Ростислав 400
 Лебединцев, Теофан 39, 40, 41, 431
 Лебединцева, Юлія 431
 Лебідь, Дмитро 404, 513
 Левицький, Леонід 253, 516
 Левицький, Михайло 243
 Левицький, Орест 201, 202, 498
 Леві-Брюль, Люсьєн 50
 Лелєвель, Йоахім 38, 197, 430
 Ленін, Владімір 93, 273, 276, 350, 402, 503
 Ленінград 255, 259, 269, 379, 417, 420; див.
     також Петроград, Санкт-Петербург
 Лермонтов, Міхаїл 40
 Либідь, легендарна постать 141
 Лизавівський, Іван 241, 510
 Линниченко, Іван 115–118, 124–126, 157,
     159, 173, 174, 182, 193, 372, 373, 463,
     468–470, 487, 488, 490, 558
 Липинський, Вячеслав 38, 153, 229, 289–
     291, 299, 300, 302, 303, 309, 311, 313,
     315, 316, 319, 322, 323, 327–329, 331,
     333, 335, 336, 338, 339, 358, 381, 400,
     401, 409, 427, 431, 495, 504, 508, 529,
     530, 533, 535, 541, 543, 545–549
 Лисенко, Микола 51
 Лисяк-Рудницький, Іван 432, 443, 445,
     486, 494, 498, 540
 Литва див. Велике князівство Литовське
 Литовська держава див. Велике князів-
     ство Литовське
 Литовсько-руська держава, Литовська
     Русь 117, 194, 358, 464; див. також
     Велике князівство Литовське, Поль-
     сько-литовська Русь
 Літвін, Генрик 496
 «Літературно-науковий вістник», ча-
     сопис, 59, 68, 77, 79, 90
 «Літопис революції», часопис 387, 562,
     564, 566
 «Літопис Самовидця» 291, 301, 530
 Лойд Джордж, Дейвід 557
 Ломоносов, Міхаїл 138, 142
 Лондонський університет 38
 Лотоцький, Олександр 124, 224, 435, 442,
     448, 468
 Лукас, Станіслав 262
 Лупу, Васіле див. Васіле Лупу
 Луцьк 30, 252
 Лучицький, Іван 50, 437
 Любавський, Матвей 117, 118, 158, 159,
     269, 464
 Люблін 171
 Люблінська унія 113, 117, 183, 184, 192–
     196, 198, 362, 363, 469, 491, 496, 555
 Люблінщина 467
 Любченко, Панас 250, 253, 511, 514, 516
 Лянцкоронський, Пшеслав (Предслав)
     204, 209, 210
 Ляпунов, Боріс 123, 157, 467, 479
 ляхи 44, 45; див. також поляки
 Львів 13, 18, 53–55, 58, 59, 61, 66, 67, 75,
     77, 79, 80, 123, 156, 171, 174, 214, 234–
     236, 241, 245, 252, 259–263, 266, 305,
     310, 377, 416, 425, 426, 428, 436–446,
     448–451, 454–459, 462–467, 469, 475,
     481, 483, 484, 486–488, 490, 493, 494,
     506–510, 512, 518, 519, 522, 523, 526,
     528, 529, 531, 532, 536, 538, 539, 542,
     543, 545–549, 560, 563, 567, 569–571
 Львівський університет 9, 17, 39, 51, 52–
     54, 57–61, 80, 83, 129, 156, 172, 176,
     178, 180, 181, 188, 234, 293, 353, 359,
     439–441, 445, 451, 454, 455, 468, 470,
     481, 487, 489, 492, 499, 526
 Львов, Георгій 86
 Магочій Павло Роберт 429, 455, 486
 Мадзині, Джузеппе 484
 Мазепа, Іван 30, 200, 294, 308, 332, 334,
     415, 453, 454, 526, 534, 570
 Мазепа, Ісаак 226
 «мазепинство» 81, 308, 452–454, 534,
     537, 547, 548
 Мазуренко, Катерина 520
 Макарій, патріярх антіохійський 402
 Максимович, Михайло 31, 40, 51, 139,
     144, 145, 149, 153–157, 164, 165, 182,

- 184, 191, 192, 194, 196, 198, 203, 474, 476, 477, 480, 481, 490, 491, 495, 499
- Маланюк, Євген 409
- малоросійське питання 70, 114, 123; див. також українське питання
- Малоросія 30, 31, 33, 67, 111, 116, 124, 126, 136, 145, 168, 177, 429, 463, 468–470, 490, 498, 539
- малоруська ідентичність 95, 98, 100
- Малтус, Томас 436
- Манслов, Алан 19, 20, 425
- Мануїльський, Дмитро 232
- Маркевич, Микола 164, 165, 168, 358
- Маркевич, Олексій 169, 485
- Марков, Полікарп 464
- Маркс, Карл 50, 374, 378, 404, 416, 565
- Мартин, Тері 503, 505, 509, 512, 513, 516, 524, 552, 553, 568, 569
- Масарик, Томаш 38, 83, 431
- Масненко, Віталій 22, 427, 463, 468, 482, 483, 485, 508, 516, 529–531, 535, 543, 545, 548, 552
- меншовики 225
- Метлинський, Амвросій 40
- Миргородський полк 326
- Михайло Чернігівський, князь 150
- Мицик, о. Юрій 11, 12, 483, 501, 569
- Мишанич, Олекса 483, 528, 572
- Міжнародний історичний конгрес (Осло, 1926) 376, 382
- Міллер Алексей 423, 429–431
- Мілюков, Павел 51, 71, 78, 84, 119–122, 347, 382–384, 438, 451, 452, 464–466
- Міхновський, Микола 70, 86, 298, 320, 449, 533
- Міцкевіч, Адам 186
- Могила, Петро 322, 542
- Могилянський, Михайло 271, 272, 275, 395, 525, 566
- Мойсей, пророк 134
- Молдова 210, 286
- Молотов, Вячеслав 265, 396, 416–418, 523, 527, 566, 570, 571
- Молчановський, Нікандр 51, 439
- монголи, монгольська навала 144–146, 149–155, 159, 175, 228, 347, 361, 392, 479–481; див. також татари
- Мордовцев, Данило 377
- Москва 48, 80, 82, 85, 153, 154, 219, 226, 227, 231–233, 237, 238, 242, 246, 248, 249, 254, 256–262, 269, 270, 272, 275, 277–280, 299, 300, 308, 325, 331–334, 340, 347, 350, 352, 379, 380, 381, 384–386, 389, 390, 393, 394, 404, 417–421, 424, 430, 440, 447, 454, 458, 460, 452–481, 483, 485, 488–490, 494, 501, 503, 504, 506, 514, 518–521, 525, 527, 533, 536, 537, 540, 544, 550–556, 561, 562, 567–569
- московити 44, 297, 325, 428; див. також великороси
- Московія (Московщина), Московська держава 48, 91, 94, 105, 109, 110, 113, 117, 121, 153, 155, 164, 177, 194, 207, 210, 259, 261, 286, 287–299, 303, 312, 313, 317, 319, 324, 348, 372, 416, 460, 533, 543, 553; див. також Москва, Московська Русь, Росія
- Московська Русь 15, 29, 116, 350, 407
- Московський університет 110, 115, 117, 125, 126, 351
- Муравйов, Міхаїл 251
- Мусоліні, Беніто 401
- мусульмани 286, 291, 466
- Мюлер, Гергард 138
- Мюнхен 423, 431, 444, 446, 450, 455–459, 508, 512, 515, 516, 518, 519, 524, 528, 531, 533, 539, 570
- Мякотін, Венедікт 119, 399, 448, 465
- Наддніпрянська Русь 551
- Наддніпрянщина (Наддніпрянська Україна, Подніпров'я) 16, 56, 62, 66, 68, 73, 74, 76–78, 81, 112, 113, 150, 151, 153–155, 164, 167, 172, 175–177, 179, 183, 184, 191, 192, 201, 205, 206, 208, 410, 440, 451, 478, 479, 484
- Надеждін, Ніколай 130

- Наливайко, Северин 210, 211
 Наполеон Бонапарт, французький імператор 401
 народництво, народники 17, 31, 39, 43, 45, 46, 49, 54, 55, 72, 73, 90, 98–100, 152, 153, 180–182, 188, 189, 195, 201, 202, 206, 209, 228, 229, 271, 281, 287–289, 300, 302–304, 306, 307, 311, 316, 319, 323, 327–330, 333, 338–340, 358, 359, 362, 366, 370, 372, 393, 394, 399, 404–, 406, 408, 409, 411, 432, 493, 495, 545–547, 556, 557, 559, 569
 Нарушевч, Адам Станіслав 263
 Наукове товариство імені Шевченка (НТШ) 18, 52, 58–63, 75, 77, 179, 228, 239, 245, 263, 266, 439, 441, 443–446, 450, 453, 464, 466, 470, 472, 473, 480, 481, 483, 489, 492, 498, 499, 504, 521, 529, 530–532, 534–536, 538, 540–548, 551, 567
 «Наш прапор», часопис 257
 Неаполь 288
 Нева, річка 30
 Нестерович, Родіон 153, 154
 Нестор-агіограф 141
 Нестор-літописець 141, 145, 474, 476, 477, 481
 Нечипоренко, Прокіп 260
 Нечуй-Левицький, Іван 39, 76, 77
 Нечкіна, Міліца 381, 383, 386, 462
 низові козаки див. козаки двіпровські
 Нідерле, Любор 134–137, 148, 471, 473, 474
 Ніжинський інститут народної освіти 567
 Ніжинський історико-філологічний інститут 76
 Нікольський, Ніколай 347, 550
 Німеччина, німці 89, 95, 128, 275, 404, 430, 433
 НКВС (НКВД) див. ДПУ
 «Нова рада», газета 87
 Новгород, новгородці 135, 139–141
 Новгородський перший літопис 140
 Новоросійський університет 123, 169, 485
 Новоросія 111
 нормани (варяги) 108, 137–144, 297, 361, 433, 474–476, 493
 норманська теорія 107, 138–144, 173, 174, 361, 474–476, 554
 НТШ див. Наукове товариство імені Шевченка
 Нью-Йорк 426, 431, 440, 441, 443, 451–459, 479, 481, 506–510, 512, 518, 519, 522, 523, 528, 531, 533, 539, 543, 545, 552, 563, 569–571
 Огієнко, Іван 524
 Оглоблин, Олександр 271, 381, 490, 515, 524, 525, 567, 569
 Оглоблін, Ніколай 48, 435, 466
 Одеса 31, 32, 123, 124, 467, 485, 501
 Одеське Історико-філологічне товариство 123, 479
 Одінець, Дмитрій 399
 Ока, річка 112, 114, 131, 135
 Окиншевич, Лев 260, 395, 398, 399, 400, 567
 Оксфордський університет 128, 235
 Олег, легендарний київський князь 142, 203
 Ольга, київська княгиня 142
 Ольденбург, Сергій 254
 Османська імперія 207, 210, 286, 403
 Осолінських бібліотека 262
 Острог 252, 479
 Острозька академія 199
 Острозький, Костянтин, князь 199, 212, 213
 Павлик, Михайло 172, 484
 Павло Алепський 290, 291, 402
 Паїсій, патріярх ерусалимський 321, 335, 542
 Пайпс, Ричард 549
 Палацький, Франтішек 212, 501
 Пановія 132

- панславізм 53, 54, 452
Париж 50, 347, 426, 443, 454, 474, 481
Паризька комуна 231, 504
паризька соціологічна школа 50
Партицький, Омелян 174
Пархоменко, Володимир 148, 479
Пасмор, Кевін 430
Пац, Юрій 209, 210
Первольф, Йосиф 131
Перемишль 439
Перетц, Володимир 76, 517
Переяслав, Переяславщина 147, 149, 292, 295, 298, 306, 308, 312, 321, 335, 532
Переяславська угода 192, 215, 259, 286, 297–299, 304, 305, 308, 309, 331, 333, 334, 336, 399, 401, 458, 533, 567
Перша Всесоюзна конференція істориків-марксистів, 380–382, 390, 392, 561, 562
Перша світова війна 15, 17, 75, 78–80, 82, 84, 134, 181, 254, 263, 266, 303, 310, 353, 445, 452
Петербурзька (Імператорська Санкт-Петербурзька, Російська) академія наук 64, 67, 68, 70, 80, 108, 138, 254, 255, 453, 467, 468; див. також Академія наук СРСР, Російська академія наук
Петлюра, Симон 76, 226–228, 231, 251, 524, 540
Петров, Микола 45, 434
Петровський, Григорій 402, 568
Петровський, Микола 260, 521
Петроград 93, 124, 365, 470, 482; див. також Санкт-Петербург, Ленінград
Петрушевич, Євген 226
П'єрмонт, Штрубе де 138
Перовська, Софія 376
Піпін, Александр 40, 64, 65, 447
Піріг, Руслан 13, 22, 427, 502, 504–507, 510–515, 517, 523–528, 552, 555, 561, 562, 568, 571
Південна Росія, Південно-Західна Росія 126, 128, 129, 134, 169, 467
Південна Русь, Південно-Західна Русь 115–118, 149, 159, 168–171, 183, 348, 349, 476, 485
Північна Русь 115, 142, 476
Підкарпаття див. Закарпаття
Пій XI, папа римський 524
Пілсудський, Юзеф 226, 231
Піночі колекція 263
Пісарєв, Дмитрій 45, 434
Пісоцький, Анатолій див. Річицький Андрій
Платонов, Сергій 20, 80, 128, 158, 268, 412, 436, 453, 468, 524
Плеханов, Георгій 354
Погодін, Александр 133, 135, 472, 474
Погодін, Михайл 51, 107, 112, 113, 121, 139, 142–147, 149, 153–155, 157, 160, 164, 171, 175, 182, 203, 367, 438, 461, 477
погодінська теорія 51, 107, 112, 113, 121, 144–147, 149, 150, 153–155, 160, 367
Поділля 16, 429
Подніпров'я див. Наддніпрянина
Покровський, Михайл 268, 272, 278, 346–353, 361, 362, 364–366, 368, 377, 379–386, 388–390, 393, 397, 404, 411, 412, 525, 550–552, 554–556, 561–563
Полевої, Ніколай 164
Полівка, Іржі 64, 447
Полісся 151, 357
Полозович, Сенько 209, 210
Полонська-Василенко, Наталя 253, 271, 281, 508, 512, 515, 516, 518, 519, 524, 527, 528, 570
Полтавська битва (1709) 30, 200
Полтавський полк 326
Полуботок, Павло 215
Полюянів хутір 79
поляки 43, 44, 53, 55, 61, 70, 71, 73, 89, 95, 99, 117, 175, 179, 191–193, 196–198, 213, 226, 241, 285, 291, 296, 299–301, 307, 319, 370, 407, 409, 443, 445, 450, 494, 495; див. також ляхи, Річ Посполита

- Польсько-литовська держава див. Річ Посполита
- Польсько-литовська Русь 116; див. також Литовсько-руська держава
- Польща 45, 46, 48, 53, 66, 73, 113, 118, 150, 154, 166, 190–195, 197, 198, 226, 232, 241, 247, 252, 259, 262, 263, 273, 286, 287, 299, 314, 318, 325, 363, 387, 397, 398, 403, 469, 495, 518, 522, 534, 540, 553, 555; див. також Річ Посполита
- Поревич, Григорій 214, 502
- Порфір'єв, Сергей 262
- Постишев, Павєл 253, 274, 526
- поступовці див. Товариство українських поступовців
- Початковий літопис 139–141, 479, 493
- Починок, Тимотей 237, 240, 506–509
- «Правда», газета (Москва) 277, 382, 528, 561
- «Правда», газета (Львів) 48, 51, 435
- православ'я, православна церква 30, 39, 41, 46, 98, 166, 187, 189, 192, 193, 195, 197–199, 203, 207–211, 285, 286, 290, 294, 296, 321, 322, 335, 349, 398, 402, 431, 442, 449, 495, 524, 530; див. також Російська православна церква
- Прага 38, 225, 232, 234–236, 243, 431, 458, 503, 524, 525, 531, 545, 569
- Празький науковий конгрес 1926 року 244, 245, 276
- «Прапор марксизму», журнал 385, 390, 391, 396, 559, 562–564, 566, 567
- Претвич, Бернат 209
- Прєсняков, Александр 158, 377
- Приазов'я, азовські степи 148, 213
- Привіслянський край 71
- Примак, Томас 21, 424, 426, 431, 442–453, 455, 460, 502
- 462, 492, 494, 502–504, 506–508, 510, 514, 515, 518, 527, 561
- Принстонський університет 235
- Пристайко, Володимир 22, 515, 523
- Прицак, Омелян 50, 436, 437, 499, 528, 538, 541, 547
- проект перекладу Грушевського 12, 415, 569
- Прокопович, Теофан (Феофан), архієпископ 30
- «Пролетарська правда», газета 244, 512, 567
- «Просвіта», товариство 172, 174
- протестантизм 55, 67, 287, 297, 509
- «Протестантії» (1621) 203, 208
- Прудон, П'єр Жозєф 374
- Пушкар, Мартин 325
- Пушкін, Александр 115
- П'ютр I, російський імператор 29, 30, 197, 200, 215, 428
- Равич-Черкаський, Мойсей 393, 565
- Равіта-Гавронський, Францішек 179, 305, 536
- «Рада», газета 76
- Радзивіл, Альбрехт Станіслав 262
- Разін, Степан 261, 416
- Раковський, Християн 232–235, 355, 356, 378, 505, 553
- Ранке, Леопольд фон 376
- революція 1905 року 17, 42, 63, 66, 67, 69, 71, 76–78, 89, 95, 100, 167–169, 185, 199, 208, 229, 306, 310, 312, 334, 347, 350, 388, 455, 485
- «революція Хмельницького», козацька революція 288, 289, 291, 292, 293, 367, 397, 401, 402, 404, 529, 539
- революції 1917 року 9, 16–18, 22, 23, 39, 65, 78, 80, 83–95, 97, 100, 101, 124, 125, 153, 158, 223–231, 233, 234, 237, 239, 241, 248, 250, 253, 257, 270, 273, 274, 278, 279, 285, 287, 288–292, 298, 302, 303, 311–313, 315, 318–323, 329, 332, 334, 335, 338, 339, 345, 346, 350, 352–356, 359, 360, 363, 369, 371, 372, 374, 375, 378, 381, 383, 386–388, 393, 394, 400, 398, 409, 411, 413, 455–457, 468, 502, 503, 510, 513, 548, 553

- режим Скоропадського див. Скоропадський, Павло
- Ренан, Ернест 23, 427
- Реформація 193, 290
- «Речь», газета 81, 454
- Репвін, Боріс 520
- Рига 232, 505
- Рикардо, Дейвід 50
- Рим 121
- Ріпецький, Теодор 171, 486
- Річ Посполита (Польсько-литовська держава) 30, 50, 106, 113, 117, 194, 196, 286, 287, 299–301, 331, 336, 349, 350, 362, 416, 469, 495, 520, 529, 534; див. також Велике князівство Литовське, Литовська держава, Польща
- Річицький, Андрій (Анатолій Пісоцький) 248, 271, 272, 274, 368, 395, 513, 525, 557, 566
- Рожков, Ніколай 347, 550
- Розумовський, Кирило, український гетьман 570
- Роман Мстиславич, галицько-волинський князь 189, 493
- Романови, династія 16, 30, 56, 100, 171, 187, 358
- Романчук, Юліян 56, 439
- російська (великоруська) нація 16, 29, 32, 33, 71, 95, 109, 110, 111, 112, 114, 117, 118, 121, 137, 311, 352, 361, 407, 409, 410, 411, 413, 428, 475; див. також великоруси
- Російська академія наук 255, 256, 257; див. також Академія наук СРСР, Петербурзька академія наук
- Російська імперія 9, 16, 17, 20, 22, 29, 30, 32, 39, 46, 50, 57, 58, 60–63, 65, 66–73, 76, 77, 79–86, 93, 99, 100, 106–108, 110, 114, 123, 138, 159, 167, 168, 170, 171, 176, 189, 197, 214, 219, 245, 247, 267, 310, 346, 351, 407, 410, 423; див. також Советський Союз
- російська імперська історіографія 17, 20, 24, 107, 114, 115, 119, 138, 163, 346, 361, 362, 366, 411, 423, 460
- російська культура, російська література 40, 70, 97–99, 106, 119, 193, 248, 256, 389, 464, 465, 466
- російська мова 41, 42, 63, 64, 68, 69, 128, 135, 136, 178, 179, 189, 246, 247, 253, 256, 356, 405, 420, 431, 435, 451, 467, 565
- Російська національна партія 275
- Російська православна церква 30, 98, 208, 285, 335, 431; див. також православ'я, православна церква
- російська революція 94, 360, 376, 503
- Російська Федерація, РСФСР 226, 252, 255, 352
- російські археологічні з'їзди 62, 63, 64, 446
- Росія імперська 9, 15–17, 62, 169, 219, 220, 280, 282, 365; див. також Російська імперія, Російська Федерація
- Росія советська 15, 230, 505; див. також Советський Союз, СССР
- Ростовське князівство, Ростовська земля 122, 151, 466, 470, 482
- Ростовцев, Майкл (Міхаїл) 128, 129, 158, 159, 470, 482
- Рубач (Рубанович) Михайло 272–274, 364–368, 378, 381, 384, 385, 387, 387–389, 393, 394, 525, 526, 555, 556, 562, 566, 570
- Румянцевська бібліотека 455, 521
- русифікація 39, 82, 98, 245, 404, 423, 431, 513
- русофільський (москвофільський) рух 16, 54, 74, 79, 80, 100, 171, 174, 193, 450, 446, 453, 486, 488
- «Русские ведомости», газета 455
- «Русское слово», газета 45, 46
- Руська бесіда 173
- «Руська історична бібліотека», книжкова серія 173, 174, 176–178
- руські («русини», українці) 16, 53, 55, 73, 100, 179, 199, 439, 433, 439, 442, 443
- руські літописи 50, 139, 140, 149, 151, 212, 483

- Рюрик, князь 140, 143
 Рюриковичі, династія 143, 144
 Савва, Володимир 76, 451
 Савенко, Анатолій 77, 452
 Савйовський, Петро 79, 452
 Савченко, Федір 260, 266, 417, 423, 458, 502, 512–515, 518, 519, 523, 526, 565, 571, 572
 Самбір 439
 Самоквасов, Дмитрій 446, 466
 Санкт-Петербург (Петроград) 9, 63, 66, 68, 83, 93, 108, 124, 259, 365, 407, 437, 447, 448, 485; див. також Ленінград, Петроград
 Санкт-Петербурзька академія наук див. Петербурзька академія наук
 Санкт-Петербурзький університет 54, 128, 129, 146, 479
 Сапега, Адам 53
 сармати 129, 553
 Сварник, Галина 13, 506–510, 512, 518, 519, 522, 523, 528, 543, 545, 563, 569–571
 Свідзінський, Михайло 391, 392, 395, 564, 565
 Святополк-Мірський, Пьотр 65, 116, 447
 Святослав Ігорович, київський князь 187
 Семко, Семен 382
 Сен-Симон, Анрі де 374
 Сенькусь, Роман 486, 505
 Середня Азія див. Центральна Азія
 Сестринівка 45, 449
 Сетон-Вотсон, Г'ю 37
 Сенкевіч, Генрик 494
 Сергеевіч, Васілій 298
 Сибір 80, 214, 502
 Сильвестр, ігумен 141
 Симбірськ 79, 80–82, 124, 454
 «Синопсис» 106, 149, 187, 200, 407, 460, 465, 492, 568
 Синявський, Антін 166, 167, 175, 183, 184, 288, 435, 467, 484, 485, 488, 490, 491, 528
 Сисин, Франк 12, 312, 315, 424, 528
 сіверяни, плем'я 132, 133, 146–149, 361, 476, 479
 Скальковський, Аполлон 40
 Скандинавія, скандинави 137, 138, 139, 140, 142–144, 474, 554
 Скачковський, Лука 435
 скити 128, 129, 553
 склавіни 131, 132, 133
 Сковорода, Григорій 369, 557
 Скоропадський, Павло 38, 92, 97, 224, 225, 229, 239, 243, 290, 315, 353, 503
 Скрипник, Микола 248, 249, 270, 276, 277, 379, 380, 400, 512–514, 527
 Скубицький, Трохим 393, 394, 565, 567
 Слабченко, Михайло 381, 515
 Славін, Лазар 568
 Славінський, Максим 448
 Слобожанщина див. Україна Слобідська
 Словаччина, словаки 137
 словени, плем'я 133, 361
 слов'яни західні 131, 256
 слов'яни східні 9, 11, 108, 131–135, 138, 144, 148, 331, 348, 361, 410, 428, 462–466, 469, 472–474, 476, 481, 490, 558; див. також історія східних слов'ян
 слов'янофільство 95, 96, 125, 143, 446
 «сменовеховці» 223, 243, 275, 510
 Сміт, Адам 50
 Сміт, Ентоні 24, 428, 441, 497
 советська історіографія 11, 12, 15, 20, 23, 24, 156, 160, 219, 220, 223, 241, 242, 246–248, 252, 254, 372, 379, 403, 412, 413, 424, 428, 500, 525, 555, 569
 Соболевський, Алексей 145, 146, 150, 151, 154, 157, 473, 478, 480
 советський режим, советська влада див. Советський Союз
 Советський Союз, СССР 18, 20–23, 25, 219, 220, 224–226, 237, 238, 240, 242–244, 246–248, 251, 253, 255, 257, 266, 267–269, 272–276, 279–281, 292, 302, 338, 345, 346, 350, 352, 353, 355, 356,

- 364, 372, 378, 379, 382, 383, 384, 387, 388, 394, 404, 405, 412, 413, 428, 474, 506, 507, 511, 516, 517, 525, 527, 553, 555, 557, 567, 568; див. також Росія
 советська, Російська Федерація, Україна советська
- Соловйов, Сергей 20, 170, 203, 262, 376, 377, 389, 436, 555
- Сондерс, Дейвід 429
- Софонович, Теодосій 163, 483
- Соціалістичний (Другий) Інтернаціонал 97, 225
- Сохань, Павло 22, 426, 427, 509, 517, 518, 522, 523, 534, 568
- Союз визволення України (Львів і Відень) 80–82, 442, 452
- Спенсер, Герберт 303, 492
- Сперанський, Михаїл 418, 571
- Спілка визволення України (Харків) 270, 276, 379, 390, 392, 524, 526
- Спіцин, Александр 156
- Срезневський, Ізмаїл 145
- Сталін, Іосіф; сталінізм 9, 11, 17, 21, 24, 248–250, 274, 277, 278, 356, 404, 428, 514, 553, 562, 568
- Станіславів (Івано-Франківськ) 226, 439
 старообрядці 30
- Старосольський, Володимир 293, 531
- Стасюк, Т., советський дослідник 556, 564
- Стефан Баторій, польський король 205, 210
- Столипін, Пьотр 71, 449
- Сторожев, Василій 121, 122, 123, 347, 446, 466, 550, 551
- Стороженко (Царинний), Андрій 124, 125, 157, 179, 204, 440, 468, 475, 489
- Стороженко, Микола 468
- Струве, Пьотр 80, 159, 465, 467, 482
- Студинський, Кирило 83, 234–237, 240, 241, 245, 257–260, 264–266, 279, 322, 417, 418, 455, 506–510, 512, 516, 518, 519, 522, 523, 526, 528, 543, 545, 563, 565, 569, 570–572
- Субтельний, Орест 429, 455
- Суздальська земля 110, 112, 117, 147, 367
- Суздальський літопис 149
- суличі, плем'я 476
- Сумцов, Микола 63, 124
- Сушино-Хоменко, Володимир 388, 389, 391, 397, 400, 566
- «Сын отечества», журнал 67, 448
- Танячкевич, Данило 172, 173, 483
- Тараща 214
- татари 45, 151–153, 191, 192, 348, 349, 361, 362, 392, 480, 496, 555; див. також кримські татари, монголи
- Татіщев, Василій 481
- Тбілісі 25, 39, 40, 42, 46–48, 201, 535, 536
- Тельвак, Віталій 22
- Теофан, патріарх ерусалимський 207, 208
- Терлецький, Кирило, єпископ 211
- Тернопіль 173, 439, 488
- Тетеря, Павло, український гетьман 319
- тыверці, плем'я 131–133, 476
- Ткаченко, Микола 260, 519
- Тмутаракань 145, 481
- Товариство українських поступовців 77, 78, 82, 84, 90, 228, 451, 456
- Токвіль, Алексис де 436
- Толочко, Олексій 463, 479, 558
- Толстой, Лев 96
- Томашівський, Степан 60, 258, 327, 329, 331, 453, 545, 546
- Томкевіч, Владислав 500
- Томсен, Вільгельм 554
- Томська губернія 81
- Торонто 10, 13, 415, 426, 440–443, 452–459, 481, 518, 531, 533, 539, 568
- Трансильванія (Семигород) 287, 313, 331, 336
- Третій (Комуністичний) інтернаціонал 230, 232
- Третяков, Пьотр 473, 474, 479
- Троцький, Лев 93, 274, 356
- Трубецької, Ніколай 159, 482, 483
- Тургенев, Іван 40, 45, 96

- Угорщина, Угорська Русь 166
 Ужгород 252
 «Українська жизнь», часопис 454
 «Український вестник», журнал 68, 449
 «Україна», журнал 240, 257, 270, 277, 280, 376, 391, 398, 416, 420, 556
 Україна Лівобережна 30, 33, 105
 Україна Наддніпрянська, Наддніпрянщина 16, 56, 62, 66, 68, 73, 76, 77, 81, 167, 172, 175, 177, 184, 201, 206, 410, 429, 440; див. також Україна Східна
 Україна Південна, Південь України 31, 111, 128, 168, 552
 Україна Підкарпатська 245; див. також Закарпаття
 Україна підросійська 16, 54, 57, 58, 100, 172, 310
 Україна Правобережна 31, 147, 165, 197
 Україна Слобідська, Слобожанщина 31, 323
 Україна советська 86, 159, 220, 232, 240, 244, 266, 267, 280, 364, 365, 368, 371, 378, 403, 412, 413, 506, 516, 124, 523, 555
 Україна Східна 16, 58, 59, 73, 75, 77, 146, 152, 170, 177, 184, 196, 198, 443; див. також Україна Наддніпрянська, Гетьманщина
 Україна-Русь 173, 177–178, 294, 488
 українізація 23, 122, 133, 226, 240–242, 248, 251, 252, 256, 267, 275, 277, 353, 354, 355, 361, 405, 457, 509, 513, 528, 552
 Українка, Леся 559
 українофіли 16, 54, 57, 64, 98, 99, 174, 316, 485
 українська автономія 48, 56, 69, 70, 77, 78, 83–89, 91, 99–101, 125, 127, 193, 325, 333, 334, 355, 451, 456
 українська академічна спільнота 255
 Українська академія наук, Всеукраїнська академія наук (ВУАН) 18, 22, 58, 235, 237–240, 243–245, 250, 253, 255, 256, 260, 263, 266, 267–269, 271, 272, 274, 275–277, 280, 354, 355, 358, 376, 385, 390, 393, 398, 405, 418, 420, 421, 447, 482, 508, 518, 527
 Українська Галицька армія 353
 Українська господарча академія 235
 українська державність 83, 84, 86, 89, 101, 153, 181, 188, 286, 312, 314, 324, 325, 332–334, 337, 340, 370, 455, 457, 491
 українська ідентичність 23, 33, 42, 98, 101, 137, 200, 201, 215, 216, 279, 280, 286, 294, 301, 358, 364, 533
 українська інтелігенція 72, 73, 79, 173, 200, 208, 214, 216, 242, 244, 245, 252, 267, 268, 271, 302, 320, 322, 323, 356, 399, 468, 512, 100, 524, 542, 567
 Українська історична асоціація 20
 Українська комуністична партія (УКП) 248, 513
 українська культура 45, 46, 68, 99, 245, 246, 251, 253, 266, 433, 454, 469, 482
 українська література 11, 40, 41, 44, 45, 52, 70, 130, 240, 264, 257–260, 264, 278–280, 291, 415, 418–420, 471, 473, 492, 518, 572
 українська мова 42, 45, 52, 57, 59, 60, 62–65, 67, 68, 70, 77, 78, 79, 82, 85, 91, 108, 170, 214, 241, 246, 251, 289, 354, 355, 366, 432, 433, 440, 448, 451, 457, 458, 465, 472, 473, 487, 494
 Українська націонал-демократична партія 56, 63, 75, 450
 українська національна ідентичність 19, 33, 42, 98, 100, 101, 137–138, 166, 200–201, 216, 236, 279, 280, 286, 294, 296, 301, 358, 364, 425
 українська незалежність 21, 24, 83, 86, 92–94, 101, 153, 230, 275, 298, 299, 302, 333–337
 Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) 90, 97, 153, 225–226, 230, 232–233, 235–236, 271, 273, 328,

- 330, 332, 375, 442, 457, 480, 503, 504, 505, 544, 545
- Українська партія соціалістів-федералістів 90, 228, 237, 239
- Українська радикальна партія 56, 172
- Українська революція 9, 94, 97, 288, 290, 292, 354, 455, 457
- Українська Советська Соціалістична Республіка (УСРР, УРСР, УССР) 224, 241–243, 255, 392 505, 553; див. Україна советська
- Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) 457
- українська шляхта 33, 48, 196, 199, 205, 300, 316, 321, 323, 329, 358, 435, 495, 496, 530, 548
- Українське наукове товариство (в Києві) 18, 58, 77, 240, 263, 508, 521
- українське національне відродження 32, 73, 158, 186, 199, 202, 251, 268, 286, 306, 316, 337, 374–375, 410, 559
- українське питання 69, 70, 114, 452, 454, 467; див. також малоросійське питання
- українське селянство 16, 31, 45, 56, 99, 191, 196, 233, 252, 281, 290, 319, 357, 564
- Українське товариство істориків-марксистів 272, 380, 401, 562
- «Український архів», серія 263, 521
- Український вільний університет у Празі 235, 531
- «Український історик», журнал 20
- український історичний наратив, національна історіографія 25, 33, 64, 107, 108, 122, 128, 132, 138, 139, 152, 156, 160, 163–165, 167, 170–172, 174, 177, 181, 184, 185, 191, 194, 197, 207, 210, 213, 280, 281, 285, 286, 289, 292, 293, 297, 300, 305, 306, 308, 309, 327–328, 330, 340, 345, 346, 348, 353–355, 357–359, 361, 364, 365, 368, 369, 371–376, 379, 380, 384–387, 394, 395, 405, 407–413, 461, 500, 546, 559, 569
- Український науковий з'їзд у Празі 244, 245
- український національний проєкт 17, 54, 57, 62, 68, 73, 101, 158, 181, 194, 197, 219, 237
- український національний рух 18, 33, 39, 41–42, 44, 51, 56, 58, 61, 67–73, 77, 79–91, 100–101, 125, 152–153, 166, 170–174, 177–178, 185, 197, 220, 253, 293–294, 307, 310–311, 332, 334, 337, 376
- Український національний центр 269, 280, 526
- Український соціологічний інститут 234, 238, 258, 508
- Українські конституційні збори 92
- Укрголовнаука 244, 253, 256, 353
- уличі, плем'я 131–133
- Ульяновський, Василь 22, 523
- уніяти, унійний 210, 431; див. також греко-католики
- Урал, гори 111
- Успенський, Фьодор 48
- Устрялов, Ніколай 106, 107, 117, 463
- Усть-Сисольськ 214, 502
- фашизм 86, 274, 275, 277, 281, 394, 400, 401, 526, 527, 539, 543, 556, 566–568
- Філарет (Романов), патріарх московський 208
- Філевич, Іван 123, 157, 467
- фіни, фінська мова 70, 140, 361
- Флорінський, Тімофей 63, 81, 157, 438, 439, 446
- Франкевіч, Чеслав 179, 489
- Франко, Іван 56, 123, 124, 172, 252, 271, 294, 320, 376, 443, 444, 446, 451, 532, 550, 559
- Франц Фердинанд, австрійський архикнязь 80
- французька історіографія 436
- французька мова 66

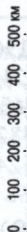
- Французька революція, французький соціалізм 288, 290, 374
- Фрунзе, Міхаїл 236
- Фуко, Мішель 425
- Фур'є, Жозеф 374
- Харків 18, 30–32, 57, 63, 216, 232, 234–237, 240, 243–245, 254, 259, 264, 271, 353–355, 379, 380, 385, 390, 404, 436, 437, 440–443, 445, 486, 487, 493, 506, 526, 528, 535, 536, 538, 545–547, 558, 570
- Харківський університет 31, 52, 63, 67, 68, 124, 168–170, 485
- Хвиля, Андрій 269, 270, 274, 513, 524
- Хвильовий, Микола 248–250, 276, 316, 404, 512–514, 539
- Хвойка, Вікентій 129
- Херсонська губернія 168, 553
- Хмельницька (ур. Лупу), Розанда 262
- Хмельницький, Богдан, український гетьман 49, 67, 70, 78, 113, 172, 192, 200, 202, 213, 215, 258, 260, 261, 263–265, 285–341, 435, 491, 498, 519, 526, 529–538, 540–544, 547, 548, 565
- Хмельницький, Тиміш 262, 286
- Хмельниччина 25, 183, 184, 258, 259, 264, 265, 285–341, 435, 498, 528–532, 534–536, 538–544, 547, 548, 566
- Холм, Холмщина 39, 40, 71, 78, 89, 99, 252, 357, 431, 452, 457, 467
- Хомяков, Алексей 145
- Хорив, легендарна постать 141
- Хотин 252
- християнство 15, 47, 111, 187, 203, 322, 431, 449, 450
- Центральна Азія 256; див. також Азія
- Центральна Рада 21, 83, 84, 88–94, 97, 101, 224, 225, 231, 242, 248, 251, 257, 271, 352, 353, 394, 455–459, 467, 511, 513
- церковнослов'янська мова 40, 97
- Цойс, Каспар 131
- Чайковський, Пьотр 96
- Чарторийських бібліотека 263
- «Червоний шлях», часопис 272, 369, 371, 394, 438, 439, 470, 485, 491, 501, 525, 527, 553, 557, 558, 566, 568
- черкеси 203
- Чермак, Віктор 549
- Чернівецький університет 61
- Чернівці 252, 491, 499, 529
- Чернігів, Чернігівське князівство, Чернігівщина 148, 150, 334, 429, 446, 478, 479, 515
- Чехословаччина 38, 64, 134, 136, 137, 212, 244, 245, 247, 252, 273, 357, 473
- Чечель, Микола 232–235, 503, 505
- Чигиринщина 39
- Чикаленко, Євген 77, 90, 451, 458
- Чичерін, Борис 389, 436
- Чорне море, чорноморський регіон, Надчорномор'я 96, 111, 125, 129–132, 252, 460, 559
- чорносотенці 87
- Чубар, Влас 242, 244, 269, 270, 511, 515
- Шамрай, Сергій 419, 420, 564, 567
- Шаповал, Микита 223, 232, 236, 502, 505
- Шаповал, Юрій 13, 22, 427, 502, 506, 508–517, 523–528, 558, 564, 571, 572
- Шараневич, Ізидор 171, 486, 487
- Шафарик, Павел 132, 137
- Шахматов, Алексей 80, 81, 124, 133–135, 137, 140, 141, 147–149, 157, 448, 453, 454, 467, 468, 473–475, 478, 479, 493
- Швеція, шведи 30, 140, 259, 287, 308, 313, 331, 336
- Шевельов (Шерех), Юрій 353, 552
- Шевченко, Тарас 45, 79, 82, 85, 98, 193, 201, 227, 308, 374, 376, 488, 504, 536, 559
- Шевченко, Федір 224
- Шелест, селянин 79
- Шелухін, Сергій 400
- Шептицький, Андрей, митрополит 60

Показчик

- Шлецер, Август 138
Шмайнонок, Марія Абрамівна 523
Шпорлюк, Роман 13, 19, 425, 429
Шпунт, Рувім 387, 388, 389, 562
Шраг, Микола 503
Штепа, Кость 526
Шуйська, Єлізавета 520
Шуйська, Марія 520
Шульгин, Яків 429, 440, 441, 451
Шульгін, Васілій 382
Шумський, Олександр 232, 233, 248–250,
255, 270, 275, 394, 505, 513, 514, 566
- Щапов, Афанасій 170, 366
Щеголев, Сергій Нікіфорович 80, 81, 454
Щек, легендарна постать 141
Щербина, Володимир 550
- Юзефович, Михайло 430, 499
Юринець, Володимир 526, 564
Юркевич, Віктор 260–262, 323, 519–521,
567
Юркевич, Лев 214–215, 502
Юркевич, Мирослав 12
Юркова, Оксана, 22, 427, 509, 519–521,
570, 571
- Яблуновський, Александер 196, 210
Яворницький, Дмитро 210, 211, 370, 377
Яворський, Матвій 254, 268, 353–364,
368–371, 376, 379, 380–382, 384–393,
395–397, 401, 411, 412, 524, 552–555,
557–559, 561–564, 566, 568
Яворський, Стефан, митрополит 30
«Яворщина» 274, 387, 391, 393, 566
Ягайло, польський король, великий
князь литовський 113
Ягіч, Ватрослав 147, 148, 478, 479
Яковенко, Наталя 13, 310, 493, 496, 535,
536, 538, 555
Японія 66
Яроновецький, Ф., робітник 214, 215, 502
Ярослав Мудрий, князь київський 50,
146, 187, 437, 478, 480, 481
Ярош, Владзімеж 210, 501
Яснопольський, Леонід 271
Ястребов, Федір 325, 391, 395–403, 527,
543, 564, 566–568
Яцик, Петро 415, 569
- «*Kurjer Lwowski*», газета 454
«*Kwartalnik Historyczny*», часопис 197,
472, 476, 489, 495, 497, 528

СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ та ЇХНІ СУСІДИ У ІХ-Х СТ.

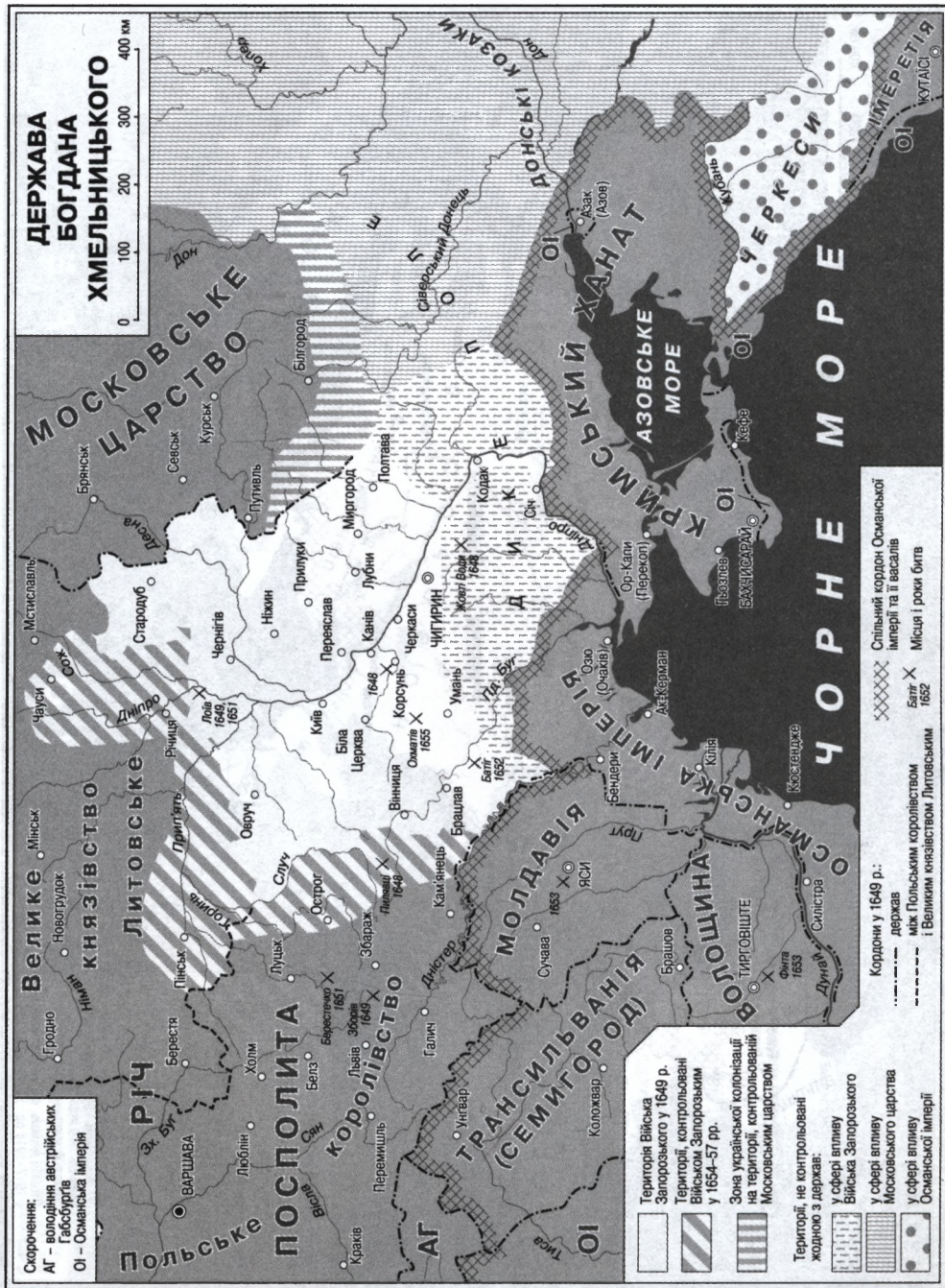
Скорочення:
 АІ - Абвазьке царство
 ВІ - Візантійська імперія
 кор. - королівство
 П - поляни (київські)
 ПД - Польське державо
 ТК - царство Тар-Кварджеті

Цифрами позначено сусідні слов'янські угруповання, відомі лише за археологічними даними:
 1 - південні слов'яни
 2 - північні слов'яни

Кордони держав близько 850 р.
 Території, залежні від руських князів (рання Київська Русь)
 Хозарський каганат і залежні від нього території

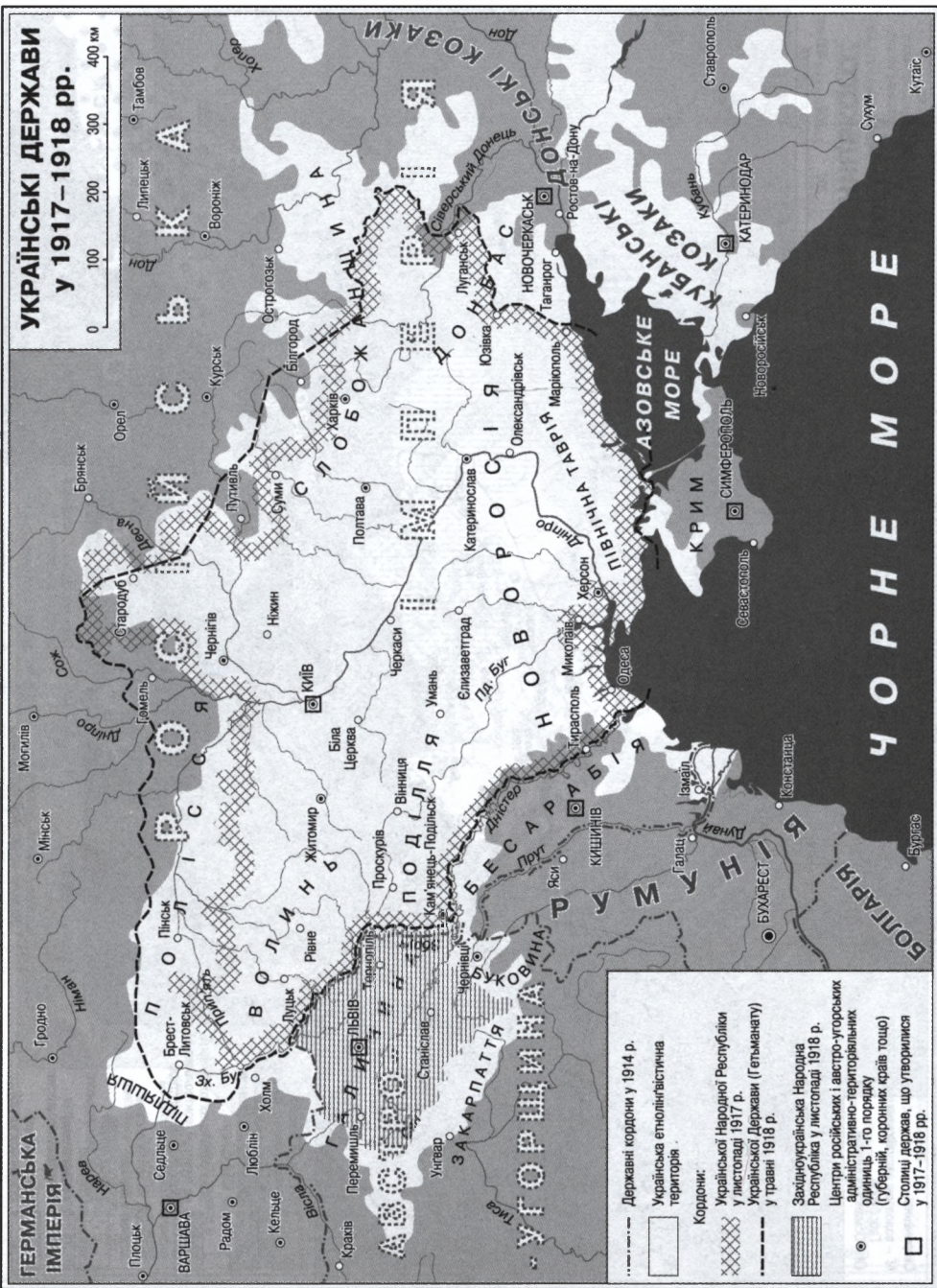
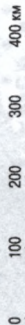
Території сусідніх янських угруповань («літосіанських племен») за писаними та археологічними даними
 Максимальні межі розселення «хорватсько-руського населення» за уявленнями М.Г. Русьського

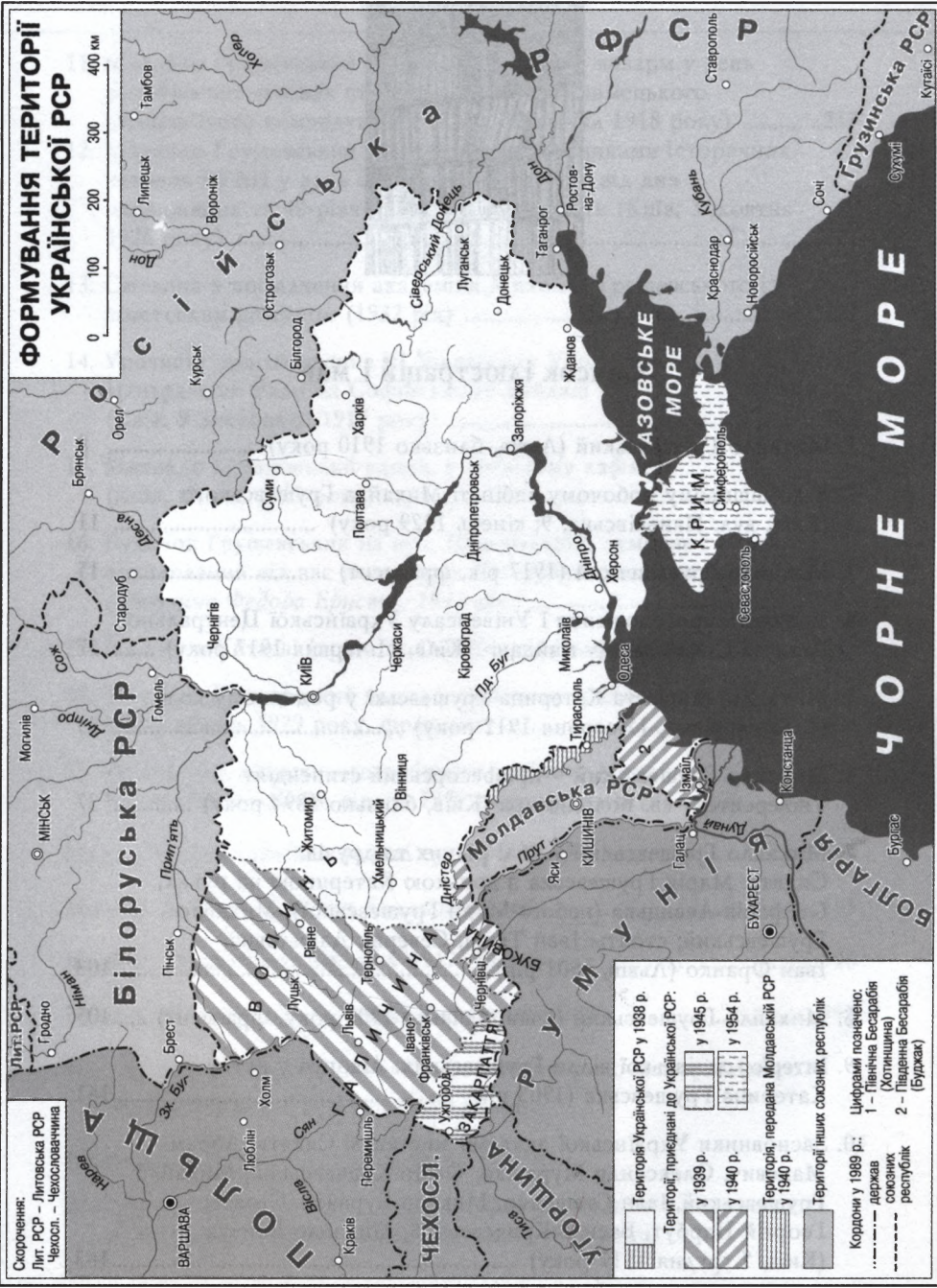
**УКРАЇНСЬКІ ДЕРЖАВИ
У 1917–1918 рр.**

- - - Державні кордони у 1914 р.
 □ Українська етнічно-літвінська територія
 Кордони:
 ××× Української Народної Республіки у листопаді 1917 р.
 - - - Української Держави (Гетьманату) у травні 1918 р.
 ||||| Західноукраїнська Народна Республіка у листопаді 1918 р.
 • Центри російських і австро-угорських адміністративно-територіальних одиниць 1-го порядку (губерній, коронних скрів тощо)
 □ Столиці держав, що утворилися у 1917–1918 рр.

ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Скорочення:
Лит. РСР – Литовська РСР
Чехосл. – Чехословаччина

	Територія Української РСР у 1938 р.
	Території, приєднані до Української РСР:
	у 1939 р.
	у 1940 р.
	у 1945 р.
	у 1954 р.
	Територія, передана Молдавській РСР у 1940 р.
	Території інших союзних республік
Кордони у 1989 р.:	
	держав
	1 – Північна Бессарабія (Хотинщина)
	союзних
	республік
	2 – Південна Бессарабія (Буршак)

Список ілюстрацій і мап

1. Михайло Грушевський (Львів, близько 1910 року)	8
2. У домашньому робочому кабінеті Михайла Грушевського (Київ, вул. Паньківська, 9; кінець 1929 року)	11
3. Михайло Грушевський (1917 рік, фрагмент)	15
4. Урочисте проголошення І Універсалу Української Центральної Ради на Софійському майдані (Київ, 11 червня 1917 року)	27
5. Михайло, Марія та Катерина Грушевські у родинному колі (с. Криворівня, 15 серпня 1912 року)	35
6. Михайло Грушевський – професорський стипендіат Університету св. Володимира (Київ, близько 1894 року)	37
7. Михайло Грушевський у колі рідних та друзів. Сидять: Марія Грушевська з донькою Катериною на руках, Стефанія Левицька (небога Марії Грушевської), Михайло Грушевський; стоять: Іван Труш, Северин Данилович, Іван Франко (Львів, 1901 рік)	103
8. Михайло Грушевський (Київ, близько 1907 року, фрагмент)	105
9. Інтер'єр львівської вілли Грушевських. Ліворуч у кутку – Катерина Грушевська (1903 рік)	161
10. Засновники Української академії мистецтв. Сидять: Абрам Маневич, Олександр Мурашко, Федір Кричевський, Михайло Грушевський, Іван Стешенко, Микола Бурачек. Стоять: Георгій Нарбут, Василь Кричевський, Михайло Бойчук (Київ, 5 грудня 1917 року)	163

Список ілюстрацій

---

11. Михайло Грушевський на подвір'ї Луцьких казарм у день роззброєння січових стрільців за наказом німецького окупаційного командування (Київ, 30 квітня 1918 року) 217
  12. Михайло Грушевський з учнями та працівниками історичних установ ВУАН у день святкування 60-ліття від дня народження та 40-річчя наукової діяльності (Київ, 3 жовтня 1926 року) 221
  13. Світлина з посвідчення академіка Михайла Грушевського із советським штампом (1932 рік) 223
  14. Урочисте проголошення III Універсалу Української Центральної Ради на Софійському майдані (Київ, 9 листопада 1917 року) 283
  15. Михайло Грушевський вдома, у робочому кабінеті (Київ, кінець 1929 року) 285
  16. Будинок Грушевських на вул. Паньківській, зумисне зруйнований під час наступу на Київ більшовицьких військ (*світлина Федора Ернста, 1918 рік*) 343
  17. На дачі в Китаєві (друга пол. 1920-х років, фрагмент) 345
  18. Михайло Грушевський вдома у робочому кабінеті (Київ, кінець 1929 року, фрагмент) 407
  - 19–20. Інтер'єр домашнього робочого кабінету Михайла Грушевського (Київ, кінець 1929 року, фрагменти) 423, 573
  - Мапа 1. Східні слов'яни та їхні сусіди у IX–X століттях 594
  - Мапа 2. Держава Богдана Хмельницького 595
  - Мапа 3. Українські держави у 1917–1918 роках 596
  - Мапа 4. Формування території Української РСР 597
- Усі світлини в тексті книжки – з фондів Історико-меморіального музею Михайла Грушевського (Київ).
- Мапи підготував картограф Дмитро Вортман.
- На першій та четвертій сторінках оправи – світлина з демонстрації на Софійській площі в Києві (1 квітня 1917 року)

Наукове видання

Сергій Плохій
Великий переділ
Незвичайна історія Михайла Грушевського

Авторизований переклад з англійської

Редактор *Ярина Цимбал*

Редакторська група: *Євгенія Гринь, Катерина Демчук, Вадим Дивнич,
Степан Захаркін, Тетяна Томченко, Оксана Форостина*

Мапи *Дмитра Вортмана*

Художньо-технічний редактор *Майя Притикіна*

Коректор *Світлана Гайдук*

Верстка *Ірини Собко*

Відповідальний за випуск *Андрій Мокроусов*

Підписано до друку 05.09.2011. Формат 70x90 ¹/₁₆.
Гарнітура «Мисль». Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 43,87. Умовн. фарбовідб. 44,74.
Обл.-вид. арк. 35,7. Зам. № 11-349

Видавець: СП «Часопис «Критика»». ДК № 2189 від 18.05.2005.

Свідоцтво про реєстрацію КВ 2690 від 21.04.1997.

01001, Київ-1, а/с 255. www.krytyka.kiev.ua

krytyka@krytyka.kiev.ua

Дистрибуція: тел. +38 044 270 54 00;

тел./факс +38 044 270 54 00; office@krytyka.kiev.ua

Представництво у Львові:

тел. +38 0322 67 36 96; natalyasereda@ukr.net

Надруковано у ЗАТ «ВІПОЛ».

03151, Київ-151, вул. Волинська, 60

Книжка, яку Ви тримаєте у руках, розповідає про незвичайні, як на початок ХХ століття, історіографічні погляди молодого дослідника і громадського діяча, а ще про революційні зміни, що їх ті погляди спричинили в уявленнях його сучасників та нащадків про історію. Це також розповідь про незвичайну історію Грушевського-людини, його шлях від сина одного з «обрусителів» окраїн Російської імперії до лідера української революції та символу нескорености української науки і культури за сталінізму. Те, як Михайло Грушевський писав історію, і те, як він її творив, досі зазвичай розглядали окремо. Ця книжка зводить дві іпостасі тієї самої людини – науковця і політика – до купи, щоби показати, як істориків та їхні уявлення про історію формувала сучасність, у кожного своя, і як ці уявлення змінювали та змінюють майбутнє.

Сергій Плохій

КРИТИКА